ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 4

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

13ος - 14ος αι.

ΑΘΗΝΑ 1997

Στο εξώφυλλο: *Ο μήνας Νοέμβριος*

Μονή Βατοπεδίου, κώδ. 1199, Τυπικό (1346), φ. 76β

(Γ. Γαλάβαρης, Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων,

Ελληνική Τέχνη, Εκδοτική Αθηνών 1995, σελ. 192)

Ευχαριστούμε την Ι.Μ. Βατοπεδίου και την Εκδοτική Αθηνών
για την άδεια εκτύπωσης της φωτογραφίας.

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

13ος - 14ος αι.

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 4

Charalambos Gasparis

LAND AND PEASANTS
IN MEDIEVAL CRETE

13th - 14th c.

ATHENS 1997

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 4

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

13ος - 14ος αι.

ΑΘΗΝΑ 1997

Σημείωση για το βιβλιοθηκάριο και το βιβλιογράφο:

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είναι το ίδιο με το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., που ιδρύθηκε το 1959. Η αλλαγή του ονόματος αντικατοπτρίζει τη νέα ορολογία που εισήχθη στην Ελλάδα με το νόμο 1514 / 85 για την επιστημονική έρευνα.

ISSN 1106-8949
ISBN 960-371-000-8

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Διάθεση: Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα. FAX: 36 06 759

© The National Hellenic Research Foundation
Centre for Byzantine Research
Vassileos Constantinou 48, 116 35 Athens
Distribution: ESTIA, Solonos 60, GR-106 72 Athens. Fax: 36 06 759

Στα Χρόνια της Βενετίας
Στις Υποσχέσεις

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Παρουσίαση	9
Πρόλογος	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Το βυζαντινό παρελθόν	17
2. Η κατάκτηση της Κρήτης και οι νέοι ιδιοκτήτες της γης	25
3. Γλωσσάριο	41
ΤΟ ΦΕΟΥΔΟ ΚΑΙ Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ	
1. Οι εδαφικές μονάδες	49
α. Το φέουδο	49
β. Οι μονάδες επιφάνειας	52
2. Το χωριό και η κοινωνική του σύνθεση	55
α. Το χωριό	55
β. Οι βιλλάνοι	60
γ. Οι ελεύθεροι	63
δ. Οι άγραφοι και οι ξένοι	70
ε. Οι δούλοι	72
στ. Ο λοιμός του 1348 και το δημογραφικό πρόβλημα στην Κρήτη	74
3. Η γη και οι καλλιέργειες	83
α. Η γη	83
β. Οι καλλιέργειες	84
γ. Οι γεωργικές εργασίες και η αγρανάπταυση	88
δ. Ο τεχνικός εξοπλισμός	93
4. Οι μύλοι, τα νερά και οι δρόμοι	97
α. Οι μύλοι	97
β. Τα νερά	105
γ. Οι δρόμοι	110
5. Τα ζώα και τα βοσκοτόπια	113

Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ

1. Μορφές παραχώρησης της γης	129
α. Η παραχώρηση σε γονικό	132
β. Η ενοικίαση για 29 χρόνια	143
γ. Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας	150
δ. Τα συμβόλαια εργασίας	161
ε. Οι <i>συντροφίες (societates)</i>	168
στ. Η παρουσία των μισθωτών στις γεωργικές εργασίες	175
2. Οι οικονομικές υποχρεώσεις των αγροτών	183
3. Η σύνθεση των εισοδημάτων των φεουδαρχών	201
4. Η περιουσία και τα εισοδήματα του αγρότη	209
Συμπεράσματα	227

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I. Πίνακες	233
II. Έγγραφα	293
α. Έγγραφα κατανομής των φεούδων	295
β. Συμβόλαια	373
Βιβλιογραφία	397
α. Πηγές	399
β. Βοηθήματα	405
Γενικό ευρετήριο	419
Summary	459

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Τό ιστορικό παρελθόν της Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο έχει απασχολήσει συστηματικά, τίς τελευταίες ιδιαίτερα δεκαετίες, Έλληνες και ξένους έρευνήτες, μέ αποτέλεσμα τήν καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής, αλλά και τήν αναθεώρηση σφαλερών σέ πολλές περιπτώσεις θεωριών και απόψεων. Τό νησί στίς παραμονές της βενετικής κατάκτησης βρισκόταν, όπως τουλάχιστον δείχνουν οί τελευταίες αναγνώσεις των πηγών, στό περιθώριο των θαλάσσιων έμπορικών δρόμων πού χρησιμοποιούσαν οί δυτικοί. Όμως, από τή στιγμή πού ή νησιωτική περιοχή εισχώρησε στή σφαίρα της βενετικής επιρροής, έντάσσεται στό διεθνές έμπορικό κύκλωμα και μετατρέπεται τελικά σέ σημαντικό κέντρο θαλάσσιας συγκοινωνίας και έμπορίου. Ή τροπή της πρώην βυζαντινής επαρχίας σέ νευραλγικό γιά τά συμφέροντα της Βενετίας έμπορικό σταθμό έχει έλκύσει τήν προσοχή πολλών έρευνητών πού μελετούν τίς συνδεδεμένες μέ τά λιμάνια και τίς πόλεις δραστηριότητες του ξένου και του ντόπιου στοιχείου. Ή πληθώρα, πάλι, των αρχειακών ύστεροβενετικών πηγών της κρητικής ιστορίας έχει οδηγήσει στην έκπόνηση πολυάριθμων έργασιών μέ αντικείμενο έρευνας ποικίλες πλευρές της κοινωνίας κατά τούς ύστεροβενετικούς αιώνες.

Στήν παρούσα μελέτη ή έρευνα έχει στραφεί πρός άλλη κατεύθυνση. Έπιχειρώντας τήν κάλυψη βασικών ιστοριογραφικών κενών, ο συγγραφέας της εστιάζει τό ένδιαφέρον του στή διερεύνηση των δομών της κρητικής ένδο- χώρας κατά τούς πρώτους, κρίσιμους γιά τίς μετέπειτα τύχες του νησιού, αιώνες της βενετικής κατοχής. Έξετάζει συστηματικά τίς μορφές οργάνωσης του αγροτικού πληθυσμού, ανιχνεύει τή βυζαντινή ραχοκοκαλιά πού υπογείως συνέχει τήν κοινωνία της υπαίθρου, αναλύει τά ζητήματα της παραγωγικής ικανότητας και δύναμης του χωριού και έρευνά τούς τύπους των κοινωνικών

καί οικονομικῶν καταναγκασμῶν πού ἐπέβαλαν οἱ Βενετοί στόν Κρητικό χωρικό. Μερισμένο σέ θεματικές πού ἀνταποκρίνονται σέ σύγχρονες ιστοριογραφικές ἀπαιτήσεις καί ἔγνοιες, τό σῶμα τῆς ἐργασίας παραπέμπει σέ συλλογικά φαινόμενα, εἰκονογραφεῖ τό κοινωνικό καί οἰκονομικό καθεστῶς τοῦ ἀγρότη, μέ ἔμφαση στίς σχέσεις του μέ τόν φεουδάρχη, ἐνῶ ἐπιτρέπει συγχρόνως τήν ἐξακριβωση τοῦ βαθμοῦ εἴτε τῆς ἀντίστασης τοῦ πληθυσμοῦ στά νέα δεδομένα πού δημιούργησε ἡ ἀλλαγὴ εἴτε τῆς ἀποδοχῆς, ἀντίστοιχα, τῶν μεταβολῶν πού προκάλεσε ἡ μετάβαση ἀπό τόν βυζαντινὸν στόν βενετικὸν κόσμον.

Ὁ Χαράλαμπος Γάσπαρης, ἐπισημαίνοντας καί ἀξιοποιώντας πλούσια ἀρχεὶακή ὕλη –κατάστιχα φεοῦδων καί συμβολαιογραφικά ἔγγραφα– ἀνοιξε μέ τή μελέτη του ἓνα καλὸ ἐρευνητικὸ μονοπάτι. Πλησίασε μέσα ἀπὸ σύγχρονη ιστοριογραφικὴ ὀπτικὴ τὴ ζωὴ τοῦ Κρητικοῦ ἀγρότη κατὰ τοὺς πρώιμους βενετικούς χρόνους καί ζωντάνεψε μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς ἱστορίας, μέ ἄλλο τρόπο, τοὺς στίχους τοῦ ποιητῆ Στέφανου Σαχλίκη πού μιλά τὸν 14ο αἰῶνα γιὰ “κριθάρια καί σιτάρια”, γιὰ “πιθάρια καί βουτζιά” γιὰ “κοιτικιά καί βρομοκριθάρια”.

Μέ ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση χαιρετίζω τούτη τὴν ἐργασία πού διευρύνει τὰ πεδία τῶν ἐρευνητικῶν μας ζητήσεων, χωρὶς βεβαίως νὰ παραλείψω νὰ ὑποσημειώσω ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη διδακτορικὴ διατριβὴ πού ὑποστηρίχθηκε στό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

Χρύσα Α. Μαλτέζου

τέως Διευθύντρια Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε.

Καθηγήτρια Ἱστορίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα σημάδια που άφησαν οι Βενετοί στο πέρασμά τους από την Κρήτη είναι πολλά και βαθιά, τόσο που δεν είναι δυνατόν να τα προσπεράσει αδιάφορα κάποιος που έχει γεννηθεί και μεγαλώσει στο νησί. Όταν μάλιστα τα ερεθίσματα από τις εικόνες οδηγήσουν στο ενδιαφέρον για την Ιστορία, τότε για την ικανοποίησή του δεν απομένει παρά η μελέτη. Η είσοδος στον κόσμο της μακρινής, και για πολλούς σκοτεινής, εκείνης εποχής του Μεσαίωνα εξασφαλίζεται μόνο μέσα από τις πηγές, τα χιλιάδες δηλαδή έγγραφα και χειρόγραφα, που έχουν σωθεί. Η επιλογή ωστόσο για έρευνα μιας συγκεκριμένης εποχής και ενός ιδιαίτερου θέματος δεν γίνεται χωρίς τη βοήθεια του συναισθήματος και της περιέργειας. Και αυτά με οδήγησαν στην ύπαιθρο πολλούς αιώνες πίσω, στον 13ο και τον 14ο, τους πιο μακρινούς της βενετικής περιόδου της Κρήτης.

Οι αγρότες και η σχέση τους με τη γη και τους ιδιοκτήτες της είχαν κεντρίσει το ενδιαφέρον μου πολύ πριν από την είσοδό μου στις αίθουσες του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας και την επαφή μου με τα έγγραφα της εποχής. Το θέμα, που δεν ήταν βέβαια καινούργιο, είχε μέχρι τότε μελετηθεί από Έλληνες και ξένους ιστορικούς αποσπασματικά, σε μικρές μελέτες, περισσότερο ή λιγότερο ειδικές, που κάλυπταν επιμέρους μόνο τομείς του ζητήματος. Στα εγχειρίδια της ιστορίας των βενετικών αποικιών του ελληνικού χώρου η εξέταση της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας ήταν γενική, γεγονός ωστόσο που αποτέλεσε την αφετηρία για βαθύτερο και αποδοτικότερο προβληματισμό.

Το καθεστώς που είχε επιβληθεί με την εγκατάσταση των Βενετών στο νησί, καθώς και η σχέση των φεουδαρχών με τη γη τους και το κράτος αποτέλεσαν το αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης. Αν και στο βιβλίο εκείνο το ζήτη-

μα εξεταζόταν περισσότερο από νομική σκοπιά, ωστόσο διασαφηνιζόταν το περιεχόμενο πολλών φεουδαρχικών όρων, που χρησιμοποιούνται στα έγγραφα της Κρήτης, και εντέλει το ίδιο το καθεστώς των σχέσεων των φεουδαρχών με το κράτος μέσω της γης που τους είχε παραχωρηθεί. Αποδεικνυόταν με τον τρόπο αυτό ότι τα χαρακτηριστικά του καθεστώτος ανταποκρίνονταν πράγματι στους όρους “φέουδο” και “φεουδάρχης”, που χρησιμοποιούνταν ευρέως από τους Βενετούς στην Κρήτη.

Για τους αγρότες, βιλλάνους και ελεύθερους, παλαιότερες εργασίες αναφέρονταν στο νομικό τους καθεστώς, δεν παρείχαν όμως ολοκληρωμένες απαντήσεις σχετικά με την οικονομική τους κατάσταση και τη σχέση τους με τη φεουδαρχική γη. Δεν διακρίνονταν επίσης καθαρά τα όρια ανάμεσα στις δύο αυτές κύριες ομάδες αγροτών, καθώς και στις υπόλοιπες, τους άγραφους, δηλαδή, τους ξένους και τους δούλους.

Άλλα ειδικότερα θέματα που είχαν κατά καιρούς μερικώς εξεταστεί ήταν η εκμετάλλευση της δημόσιας γης, η αμπελουργία και η εκμετάλλευση των αμπελιών, η σχέση πόλης υπαίθρου, καθώς και κάποιοι τομείς της αγροτικής παραγωγής. Διάσπαρτες βέβαια και σε πολλές άλλες μελέτες για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη υπήρχαν πολυάριθμες πληροφορίες για τον αγροτικό κόσμο του νησιού.

Η αποσπασματική εξέταση του σημαντικού αυτού θέματος, τόσο για την εποχή όσο και για το χώρο, ήταν αναπόφευκτο να καθορίσει ως στόχο της παρούσας μελέτης τη συνολική θεώρηση και τη λεπτομερέστερη ανάλυση του πλέγματος αγρότη-γης-φεουδάρχη. Το πρόσφατο βυζαντινό παρελθόν για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη του 13ου αιώνα δεν ήταν δυνατόν να παραλειφθεί. Εξάλλου υπήρξε η βάση, πάνω στην οποία στηρίχτηκε το νέο γαιοκτητικό καθεστώς στο νησί, και η αφετηρία για τη διαμόρφωση της νέας, αν και όχι πρωτότυπης, σχέσης του αγρότη με τη γη. Πυρήνας ωστόσο για την περαιτέρω εξέταση των προβλημάτων υπήρξε η γη (το φυσικό περιβάλλον, η κατανομή της και η επέμβαση του ανθρώπου πάνω της). Το ανθρώπινο δυναμικό (φεουδάρχες, αγρότες) που κατείχε τη γη, την οργάνωνε και την καλλιεργούσε αποτέλεσε τον κύριο κορμό της μελέτης, η οποία ολοκληρώνεται με την ανάλυση των αποτελεσμάτων που είχε η εκμετάλλευση της γης τόσο από τον ιδιοκτήτη της όσο και από τον καλλιεργητή της.

Οι σκέψεις και οι προβληματισμοί πάνω στο θέμα άρχισαν να γεννιούνται δεκαπέντε χρόνια πριν στη Βενετία, στην πόλη που καθόρισε τις τύχες της Κρήτης για πάνω από τέσσερις αιώνες. Η έρευνα των πηγών, η επεξεργασία των πληροφοριών και η σύνθεση του μεγαλύτερου μέρους της μελέτης πραγματοποιήθηκε χάρη στην υποτροφία της *Ακαδημίας Αθηνών* και τη φιλοξενία του *Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών* της Βενετίας για τρία χρόνια (1982-1985). Στόχος της προσπάθειας αυτής, πέρα από τη γνώση της Ιστορίας, ήταν η απόκτηση διδακτορικού διπλώματος. Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε τον Ιούνιο του 1986, στο Ρέθυμνο, στο τμήμα *Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*. Υποστηρικτής στην προσπάθεια αυτή, και στη συνέχεια κύριος εισηγητής της διδακτορικής διατριβής, υπήρξε η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου, τότε της Κρήτης και τώρα της Αθήνας, Χρύσα Μαλτέζου, την οποία και ευχαριστώ για την κάθε είδους βοήθειά της από τα φοιτητικά μου χρόνια μέχρι και σήμερα. Σημαντικές ήταν οι επισημάνσεις, οι παρατηρήσεις και οι συμπληρώσεις που προσέφεραν για την εργασία αυτή οι καθηγήτριες Ελισάβετ Ζαχαριάδου και Άννα Αβραμέα, ως μέλη της τριμελούς εισηγητικής επιτροπής της διδακτορικής διατριβής, οι καθηγητές Στυλιανός Αλεξίου και Νικόλαος Παναγιωτάκης, ως μέλη της πενταμελούς εξεταστικής επιτροπής, και, τέλος, οι καθηγητές Σπύρος Ασδραχάς και Νικόλαος Οικονομίδης, οι οποίοι διάβασαν και σχολίασαν ορισμένα κεφάλαια του βιβλίου πριν αυτό φτάσει στην εξεταστική επιτροπή.

Ακόμη και σήμερα, πολλά χρόνια μετά, δεν θα ήθελα να ξεχάσω το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας· εκφράζω τις ευχαριστίες μου για όλους τους τότε παράγοντές του. Για το χώρο οι μνήμες είναι ζωντανές.

Στη διάρκεια των δέκα χρόνων μετά την υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής, οι προσπάθειες που έγιναν για την έκδοσή της δεν ευδοκίμησαν. Όλα αυτά τα χρόνια ήταν για τους φορείς, στις προθέσεις των οποίων περιλαμβανόταν και η προώθηση ανάλογων εργασιών, περίοδος “σκληρής οικονομικής λιτότητας”. Τουλάχιστον τα χρόνια αυτά βοήθησαν στην ωρίμανση της σκέψης. Σήμερα, το *Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*, στο οποίο εργάζομαι ως ερευνητής, εκδίδει το βιβλίο και ευχαριστώ γι’ αυτό το Διευθυντή του, καθηγητή Νικόλαο Οικονομίδα, που με προθυμία αποδέχτηκε την πρότασή μου. Η εργασία εκδίδεται με ουσιαστικές αλλαγές και συμπληρώσεις τόσο στο περιεχόμενο των περισσότερων κεφαλαίων, όσο και στη βιβλιογραφία.

❧ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ❧

1. ΤΟ BYZANTINO ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη μακραίωνη ιστορία της γνώρισε πολλές και μεγάλες αλλαγές. Αν και οι τομές δεν διακρίνονται εύκολα, ωστόσο ξεχωρίζουν πολύ σχηματικά οι εξής βασικές περιόδους:

1. 4ος-6ος αιώνας. Η μεγάλη αγροτική περιουσία αποτελεί την κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας και ο αγρότης δένεται με τη γη που καλλιεργεί. Υπάρχει έντονη αστική κίνηση και η πόλη κυριαρχεί σχετικά επί της υπαίθρου.
2. 7ος-10ος αιώνας. Επικρατεί η μικρή και μεσαία ανεξάρτητη ιδιοκτησία, με παράλληλη διατήρηση της μεγάλης, και αναπτύσσεται ο θεσμός της ελεύθερης αγροτικής κοινότητας (*χωρίον*). Οι πόλεις (με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη) αρχίζουν να συρρικνώνονται και να αποδυναμώνονται, ενώ το *χωρίον* κυριαρχεί επί των πόλεων.
3. 11ος-12ος αιώνας. Μεταβατική περίοδος κατά την οποία παρατηρείται οικονομική ανάκαμψη. Η μικρή ιδιοκτησία, αν και συνεχίζει να υπάρχει, συνεχώς συρρικνώνεται προς όφελος της μεγάλης ιδιοκτησίας.
4. 13ος-15ος αιώνας. Επικράτηση της μεγάλης αγροτικής περιουσίας και μερική αναζωογόνηση των πόλεων¹.

Οι δύο αιώνες που προηγούνται της βενετικής κατάκτησης στην Κρήτη, ο 11ος και ο 12ος δηλαδή, θεωρούνται, μετά τον 7ο αι., ως οι πιο καθοριστικοί αιώνες για την εξέλιξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στη διάρκειά τους παρατηρείται οικονομική ανάκαμψη της βυζαντινής υπαίθρου και μπαίνουν οι βάσεις για τη μετέπειτα άνθηση των πόλεων. Χάρη στην πρόοδο αυτή αρχίζουν και οι πόλεις να αναζωογονούνται. Η Κωνσταντινούπολη διατηρεί πάντα τα σκήπτρα,

1. Για την οικονομία και την κοινωνία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και της υπαίθρου ειδικότερα, βλ.: OSTROGORSKY, *Féodalité*· Ο ΙΔΙΟΣ, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1954· LEMERLE, *Histoire agraire*· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Structures économiques*· Ο ΙΔΙΟΣ, *Petite et grande exploitation*· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Συμβολή στην αγροτική ιστορία*· ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, *Το Βυζάντιο και ο ασιατικός τρόπος παραγωγής*, Αθήνα 1988· HARVEY, *Economic expansion*· ΛΑΪΟΥ, *Αγροτική κοινωνία*· KAPLAN, *Les hommes et la terre*· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*.

αλλά κάποια οικονομική δραστηριότητα φαίνεται να αναπτύσσεται και στις επαρχίες. Ένας από τους βασικούς παράγοντες της εξέλιξης αυτής υπήρξε η δημογραφική έκρηξη, κυρίως κατά τον 12ο αι., η οποία προσέφερε τα απαραίτητα εργατικά χέρια στην ύπαιθρο. Στον αγροτικό τομέα η παραγωγή αυξάνεται και αυτό όχι χάρη στις νέες τεχνολογίες, αλλά εξαιτίας της επέκτασης της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Κράτος και γαιοκτήμονες μοιράζονται τα αγροτικά χέρια, ενώ το κρατικό ταμείο αυξάνει τα έσοδά του χάρη στη φορολογία μεγαλύτερης πλέον επιφάνειας καλλιεργούμενης γης. Η μικρή προσωπική εκμετάλλευση του χωρικού, είτε αυτή είναι ανεξάρτητη είτε ανήκει σε κάποιο γαιοκτήμονα, συνεχίζει να αποτελεί τη σπονδυλική στήλη της αγροτικής οικονομίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η συνεχώς αυξανόμενη μεγάλη ιδιοκτησία οδήγησε κατά τους αιώνες αυτούς τόσο στην αύξηση των εξαρτημένων αγροτών (*παροίκων*), που αποτελούσαν πλέον το πολυπληθέστερο κομμάτι των κατοίκων της υπαίθρου, όσο και στον καθορισμό των σχέσεων μεταξύ των τελευταίων και των γαιοκτημόνων. Η νέα κατάσταση στην οικονομία και την κοινωνία της υπαίθρου, όπως διαμορφώθηκε κατά τους δύο αυτούς αιώνες, παρουσιάζει τα παρακάτω γενικά χαρακτηριστικά.

Ο αγροτικός πληθυσμός, που τον αποτελούσαν πρόσωπα νομικά ελεύθερα, διακρινόταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, σ' εκείνους που είχαν πλήρη ελευθερία και οι οποίοι ήταν οι μεγάλοι και οι μικροί ιδιοκτήτες γης (καλλιεργητές ή μη) και στους εξαρτημένους καλλιεργητές, τους *παροίκους*. Η τάξη των αγροτών εμφανίζεται πλέον από θεσμική άποψη πιο ομοιογενής σε σχέση με το παρελθόν, παρά το γεγονός ότι στις πηγές χρησιμοποιούνται διάφοροι όροι για τον προσδιορισμό τους: *πάροικοι*, *δουλοπάροικοι*, *δουλευταί*, *προσκαθήμενοι*. Η διαφορά ανάμεσα στους όρους αυτούς έγκειται στον τρόπο που οι αγρότες είχαν εγκατασταθεί στη γη και λιγότερο στο νομικό τους καθεστώς. Οι ίδιοι, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη της γης που δούλευαν, διακρίνονταν επίσης σε *παροίκους* του κράτους (*δημοσιάριοι*), σε *παροίκους* της Εκκλησίας και σε *παροίκους* των ιδιωτών γαιοκτημόνων. Μεταξύ των κατηγοριών αυτών δεν υπήρχε ουσιαστική διαφορά.

Οι γαιοκτήμονες σπανιότατα εκμεταλλεύονταν τη γη τους με μισθωτούς εργάτες γης ή μέσω αγγαρειών. Συνήθως την παραχωρούσαν με διάφορους τρόπους (*εμφύτευση*, *ημίσεια*, *δεκατεία*, *τρίτον*) σε *παροίκους* έναντι ετήσιας εισφοράς. Η προσωπική περιουσία των *παροίκων*, η *στάσις*, η μικρή δηλαδή οικογενειακή εκμετάλλευση, που την αποτελούσαν γη, ζώα και κατοικία, υπήρξε ο πυρήνας της αγροτικής οικονομίας του Βυζαντίου. Η γη που περιλάμβανε η *στάσις* ανήκε στον *πάροικο* κληρονομικά, ενώ παράλληλα ο τελευταίος είχε τη δυνατότητα να καλλιεργεί και γη νοικιασμένη. Όσοι καλλιεργούσαν γη για 30 συνεχή χρόνια αποκτούσαν πλήρη δικαιώματα σ' αυτήν εκτός από εκείνο της πλήρους ιδιοκτησίας που παρέμενε πάντα στον κύριο της γης. Ο τελευταίος δεν μπορού-

σε να διώξει από τη γη τον καλλιεργητή, ο οποίος αντίθετα, αν ήθελε, είχε τη δυνατότητα να την εγκαταλείψει.

Οι γαιοκτήμονες εισέπρατταν από τις γαίες τους ενοίκια είτε σε είδος (μορτή ή δεκατεία) είτε σε χρήμα (πάκτον). Η *ημίσεια*, η *δεκατεία* και το *τρίτον* ήταν γενικά οι τρεις τρόποι, με τους οποίους οι γαιοκτήμονες παραχωρούσαν τη γη τους και εισέπρατταν ενοίκιο σε είδος, μέρος δηλαδή από την πραγματική ετήσια παραγωγή της γης. Η *ημίσεια*, τύπος συμβολαίου που απαντά αποκλειστικά στο *Γεωργικό νόμο*, βασιζόταν στην ίση κατανομή μεταξύ ιδιοκτήτη της γης και καλλιεργητή τόσο της παραγωγής, όσο και των εξόδων της καλλιέργειας. Κατά τη *δεκατεία*, ο ιδιοκτήτης της γης εισέπραττε το 1/10 της ακαθάριστης παραγωγής, χωρίς όμως να συμμετέχει στα έξοδα της καλλιέργειας. Το *τρίτον* άρχισε να εξαπλώνεται τον 12ο αι. και επικράτησε κατά τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας. Κατά τη συμφωνία τα 2/3 της παραγωγής παρέμεναν στον καλλιεργητή, ο οποίος έβαζε και το σπόρο, ενώ το 1/3 πήγαινε στον ιδιοκτήτη της γης, ο οποίος με τη σειρά του πλήρωνε στο κράτος τον έγγειο φόρο. Και στους τρεις παραπάνω τρόπους παραχώρησης της γης το ρίσκο της εκμετάλλευσης βάραινε και τους δύο ενδιαφερομένους.

Το *πάκτον* ανερχόταν ήδη από τον 10ο αι. κατά μέσο όρο σε 1 *νόμισμα* για 10 *μοδίους* καλλιεργήσιμης γης πρώτης ποιότητας, ενώ για τα αμπελία ήταν κατά πολύ υψηλότερο, φθάνοντας το 1 *νόμισμα* για 3 *μοδίους* αμπελιού. Το *πάκτον*, ποσό καθορισμένο εκ των προτέρων, βάραινε περισσότερο τον καλλιεργητή, ο οποίος αναλάμβανε όλο το ρίσκο της εκμετάλλευσης. Στην καταβολή του *πάκτου* δεν αποκλείονταν και παραλλαγές, όπως για παράδειγμα καθορισμός σε χρήμα, αλλά πληρωμή με ανάλογη ποσότητα προϊόντων. Το *πάκτον* πρέπει να αντιπροσώπευε σε γενικές γραμμές αξία μικρότερη του 1/3 της αξίας της μέσης ετήσιας παραγωγής της γης.

Ο έγγειος φόρος, ο *δημόσιος κανών* ή *τέλος*, υπολογιζόταν επί της αξίας της φορολογητέας ύλης, δηλαδή της γης, και τον κατέβαλλε στο κράτος ο ιδιοκτήτης της. Η αξία αυτή ήταν επίσημα καθορισμένη και εξαρτιόταν από το είδος της καλλιέργειας, την ποιότητα του εδάφους και την περιοχή. Έτσι, κατά μέσο όρο ο φόρος για την καλλιεργήσιμη γη ανερχόταν σε 1 *νόμισμα* για 1 *μόδιο* γης πρώτης ποιότητας, 1 *νόμισμα* για 2 *μοδίους* γης δεύτερης ποιότητας και 1 *νόμισμα* για 3 *μοδίους* γης τρίτης ποιότητας. Για τη χορτολιβαδική έκταση ανερχόταν σε 3 *νομίσματα* για 1 *μόδιο* γης. Το ύψος του έγγειου φόρου υπολογιζόταν στο 1/24 της αξίας της γης. Ο έγγειος φόρος από τον 9ο μέχρι και τον 11ο αι. καταβαλλόταν σχεδόν αποκλειστικά σε χρήμα.

Εκτός από το ενοίκιο της γης, οι αγρότες πλήρωναν στο κράτος το *καπνικόν*, προσωπικό φόρο που βάραινε ανεξαιρέτως όλους τους καλλιεργητές, ελεύθερους και *παροίκους*. Υπολογιζόταν στο 1/24 της φορολογητέας αξίας, γεγονός που είχε επιπτώσεις στο ύψος του ανάλογα με την περιοχή και την εποχή. Η αξία της φορολογητέας ύλης με τη σειρά της υπολογιζόταν με βάση τα

μέσα εργασίας που διέθετε ο αγρότης και την έκταση της γης που μπορούσε να καλλιεργηθεί από αυτά. Έτσι, οι αγρότες κατατάχθηκαν σε εκείνους που διέθεταν ένα ζευγάρι βόδια (ζευγαράτος) και την ανάλογη γη, σε όσους διέθεταν ένα βόδι (βοϊδάτος) και στους ακτήμονες, σε εκείνους δηλαδή που διέθεταν έστω και ένα γαϊδούρι. Η αντιστοιχία μεταξύ των τριών αυτών κατηγοριών αγροτών ήταν: 1 ζευγαράτος = 2 βοϊδάτοι = 4 ακτήμονες. Το ζευγαράτο τον εκτιμούσαν στα 24 νομίσματα, πλήρωνε δηλαδή φόρο 1 νόμισμα, που αντιπροσώπευε 6 μυλιαρήσια καπνικόν και 6 μυλιαρήσια συνωνή. Κατ' αναλογία ένας βοϊδάτος, με αξία 12 νομίσματα, πλήρωνε 1/2 του νομίσματος και ένας ακτήμων, με αξία 6 νομίσματα, 1/4 του νομίσματος. Στον 12ο αι. μαρτυρείται ακόμη μια κατηγορία πιο φτωχών αγροτών, οι άποροι, η οποία εκτιμάται στα 3 νομίσματα. Στον κανόνα αυτό υπήρχαν βέβαια παραλλαγές και ελαφρές αποκλίσεις. Το καπνικόν ανερχόταν τον 11ο αι. σε 6 μυλιαρήσια το χρόνο για έναν ακτήμονα με γαϊδούρι και σε 3 μυλιαρήσια για όσους δεν κατείχαν κανένα περιουσιακό στοιχείο.

Πέρα όμως από τους παραπάνω βασικούς φόρους που βάραιναν τη γη και τους καλλιεργητές υπήρχαν και διάφορα άλλα “δικαιώματα” ή εισφορές. Η συνωνή, που αρχικά ήταν υποχρεωτική πώληση από καλλιεργητές ή εμπόρους προς το κράτος αγροτικών προϊόντων για την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης, τον 11ο αι. είχε ήδη εξελιχθεί σε χρηματική εισφορά (εξώνησις της συνωνής) που βάραινε τους πιο πλούσιους καλλιεργητές, δηλαδή τους ζευγαράτους. Καταβαλλόταν συνήθως μαζί με το καπνικόν. Το εννόμιον, αρχικά δικαίωμα για τη βοσκή (νομή) των ζώων, βάραινε όλους τους καλλιεργητές. Από το “δικαίωμα” εξαιρούνταν τα ζώα εργασίας, τα οποία φορολογούνταν μαζί με τους καλλιεργητές. Ήδη τον 12ο αι. το εννόμιον είχε καταλήξει φόρος επί των ζώων, ο οποίος μάλιστα ταυτίζεται με τη δεκατεία. Ανάλογος φόρος ήταν και το μελισσοεννόμιον, που βάραινε τις μέλισσες του χωριού.

Οι πάροικοι όφειλαν ακόμη στους γαιοκτήμονες τις αγγαρείες και τα κανίσκια. Τα τελευταία αποτελούσαν συμβολική προσφορά ορισμένων προϊόντων (ψωμί, κρασί, κρέας κ.ά.) μία ή περισσότερες φορές το χρόνο, τα οποία εξαγοράζονταν συχνά με χρηματικό ποσό. Οι αγγαρείες ήταν ένας ορισμένος αριθμός ημερών το χρόνο, κατά τις οποίες ο αγρότης πρόσφερε δωρεάν εργασία, όπου τυχόν την είχε ανάγκη ο γαιοκτήμονας, και οι οποίες επίσης πολλές φορές εξαγοράζονταν με χρήματα. Ο αριθμός τους κατά τον 14ο αι. κυμαινόταν συνήθως από 12 ως 24, και σε ελάχιστες περιπτώσεις 52, μέρες συνολικά κάθε χρόνο.

Την ιδιωτική γη τη βάραιναν πρόσθετοι φόροι, που στις πηγές αποκαλούνται παρακολουθήματα. Ακολουθούσαν τον έγγειο φόρο, του οποίου ήταν ανάλογοι (περίπου το 22%). Πρόσωπα και ζώα, τέλος, βαρύνονταν και από άλλους συμπληρωματικούς φόρους, λιγότερο υψηλούς και συνηθισμένους, όπως το αερικόν, το οικομόδιον, το παροικιατικόν ή το ακτημονιτίκιον.

– Η βυζαντινή Κρήτη

Οι πληροφορίες για την Κρήτη μετά την ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς το 961 είναι ελάχιστες. Η κοινωνική και οικονομική κατάστασή της όμως δεν πρέπει να ήταν διαφορετική από εκείνη που επικράτησε από τον 11ο αιώνα σε ολόκληρο το βυζαντινό κόσμο². Οι μικρές πόλεις που υπήρχαν στο νησί είχαν αναπτύξει κάποια αστική δραστηριότητα και ήδη πριν από τη βενετική κατάκτηση υπήρχε εμπορική κίνηση στο Χάνδακα, προς τον οποίο στράφηκαν πολύ γρήγορα οι Βενετοί.

Μία από τις πρώτες μαρτυρίες για την παρουσία βενετών εμπόρων στην Κρήτη στις αρχές του 12ου αι. αποτελεί συμβόλαιο του 1111, το οποίο είχε υπογραφεί στην Κωνσταντινούπολη και αφορούσε τη διάλυση εμπορικού συνεταιρισμού στην Κρήτη³. Κατά τη διάρκεια του 12ου αι. και μέχρι την κατάκτηση του νησιού, οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν την Κρήτη, και ειδικότερα το λιμάνι του Χάνδακα, κυρίως ως σταθμό των πλοίων τους που ταξίδευαν προς Αίγυπτο και Συρία. Τρία παραδείγματα του 12ου αιώνα αποδεικνύουν τη λειτουργία αυτή του λιμανιού. Τον Ιούνιο του 1130, στη Βενετία, ο Όθων Falier έλαβε σε *colleganza* 40 χρυσά βυζαντινά υπέρπυρα, τα οποία θα μετέφερε στη Συρία με ενδιάμεσο σταθμό την Κρήτη⁴. Τον Απρίλιο του 1161, ο Ιάκωβος Venier έλαβε στην Κωνσταντινούπολη ένα σακί με τρίχες αλόγου, αξίας 25 υπερπύρων, το οποίο θα μετέφερε στην Κρήτη και από εκεί στην Αλεξάνδρεια⁵. Τον Ιούλιο του 1165, τέλος, ο Μάρκος Enzo δάνεισε στον έμπορο Romano Mairano 390 χρυσά βυζαντινά *σαρακηνάτα*, με τα οποία ο τελευταίος θα αγόραζε εμπόρευμα στην Κρήτη, για να το μεταπουλήσει στην Αντιόχεια ή στην Αλεξάνδρεια⁶.

Όμως τη βασική πηγή πλούτου για το νησί την αποτελούσε η γη. Η ελεύθερη μικρή ιδιοκτησία είχε αρχίσει και εδώ, όπως σε ολόκληρη τη βυζαντινή

2. Πληροφορίες για την Κρήτη πριν από την περίοδο της βενετοκρατίας, βλ. Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Κρήτη κατά τους βυζαντινούς χρόνους, Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), 143-164· HÉLÈNE AHRWEILER, *L'administration militaire de la Crète byzantine, Byzantion* 31 (1961), 217-228· V. LAURENT, *Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe* (961), *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 382-396· ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Πατμιακά Ζ'*. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη του 12ου αιώνα από τις Πατμιακές πηγές, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 5-15· ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, *Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων"*. Ο Ιδιοσ, *Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, τ. 2, Αθήνα 1981, 308-317· Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Η Βυζαντινή Κρήτη, Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Κρήτη 1987, 337-404· Ο Ιδιοσ, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988, όπου και πρόσφατη πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα.

3. MOROZZO DELLA ROCCA - LOMBARDO, 1, αρ. 33, 35-36. Πρβλ. BORSARI, *Creta*, 9.

4. MOROZZO DELLA ROCCA - LOMBARDO, 1, αρ. 56, 58-59. Πρβλ. BORSARI, *Creta*, 10.

5. MOROZZO DELLA ROCCA - LOMBARDO, 1, αρ. 149, 148. Πρβλ. BORSARI, *Creta*, 10.

6. MOROZZO DELLA ROCCA - LOMBARDO, 1, αρ. 167, 164-165. Πρβλ. BORSARI, *Creta*, 10-11. Για τη θέση της Κρήτης στο εμπορικό δίκτυο της Α. Μεσογείου, βλ. D. JACOBY,

αυτοκρατορία, να υποχωρεί προς όφελος της μεγάλης λαϊκής και εκκλησιαστικής, χωρίς όμως να πάψει να υπάρχει⁷. Η απόσταση από το κέντρο της αυτοκρατορίας και η γεωγραφική απομόνωση του νησιού ευνοούσαν τις τάσεις οικονομικού και διοικητικού συγκεντρωτισμού από τους ντόπιους άρχοντες. Παρόλο που στο νησί υπήρχαν κτήματα του δημοσίου, αυτή που υπερίσχυε ήταν η μεγάλη οικογενειακή κληρονομική έγγειος περιουσία, η οποία δημιουργήθηκε σταδιακά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως και σε ολόκληρη τη βυζαντινή αυτοκρατορία⁸. Το κράτος από την πλευρά του παραχωρούσε είτε εισοδήματα από τη γη του (*επισκέψεις*) σε πρόσωπα, που σε αντάλλαγμα θα παρείχαν διάφορες υπηρεσίες, είτε προσωρινά την ίδια τη γη του με απόλυτη κυριότητα (*πρόνοιες*) σε στρατιωτικούς έναντι στρατιωτικών υπηρεσιών. Την πρόνοια μπορούσαν να τη διατηρήσουν οι κληρονόμοι του αρχικού δικαιούχου, μόνο αν εξακολουθούσαν και οι ίδιοι να προσφέρουν τις σχετικές υπηρεσίες στο κράτος. Η μονιμότερη εγκατάσταση λοιπόν του δικαιούχου στη γη, έστω και με το καθεστώς της υπό όρους μεταβίβασής της στους κληρονόμους του, ευνοούσε τη συγκέντρωση ακόμη και της δημόσιας γης στα χέρια λίγων προσώπων⁹.

Byzantine Crete in the Navigation and Trade Networks of Venice and Genoa, *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi in onore di Geo Pistarino*, επιμ. LAURA BALLETO, τ. 2, Γένοβα 1997, 517-540.

7. Ως παράδειγμα για την ύπαρξη μικρής ανεξάρτητης ιδιοκτησίας στην Κρήτη πριν από την άφιξη των Βενετών φέρεται συνήθως η πράξη πώλησης δύο αμπελιών το 1193 από τους Λέοντα Σταυρακιώτη και Κώστα Ψιλό, καθώς και η δωρεά κτημάτων του Κωνσταντίνου Παφνούτιου, λεγόμενου Εξώτροχου, το 1197 προς το μοναστήρι της Πάτμου (MM, τ. 6, 124-127 και 133-136. Πρβλ. BORSARI, *Crete*, 19-20· P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, 206). Έχει κατά καιρούς διατυπωθεί η άποψη ότι παρόλο που ο αριθμός των μικρών ανεξάρτητων ιδιοκτητών στην Κρήτη κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν πολύ μικρός, αυτοί συνέχισαν να υπάρχουν ως ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες στο νησί και κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, όπως αφήνει να εννοηθεί η ύπαρξη των *ελεύθερων* αγροτών (*franchi*). Την αντίθετη θεωρία διατυπώνει ο N.P. Sokolov στο άρθρο του σχετικά με την κοινωνική κατάσταση στην Κρήτη κατά τον 13ο και 14ο αιώνα. Ο ρώσος ιστορικός υποστηρίζει ότι στη βενετοκρατούμενη Κρήτη δεν υπήρχαν μικροί ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες και ότι οι βενετικές πηγές αναγνωρίζουν μόνο δημόσιους βιλλάνους, βιλλάνους της Εκκλησίας και των ιδιωτών, καθώς και δούλους (βλ. N.P. SOKOLOV, *Le mouvement de libération nationale en Crète pendant les cent cinquante premières années de la domination vénitienne* (ρωσικά): γαλλική περίληψη στο: *Byzantinoslavica* 21 [1960], 367. Πρβλ. A.P. KAZDAN - Z.V. UDALTSOVA, *Nouveaux travaux de savants soviétiques sur l'histoire économique et sociale de Byzance, Byzantion* 31 [1961], 202). Η θεωρία του Sokolov είναι πλησιέστερη στην πραγματικότητα. Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, οι *ελεύθεροι* αγρότες δεν ήταν μικροί ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες, αλλά πρόσωπα θεσμικά ελεύθερα και οικονομικά εξαρτημένα από τους γαιοκτήμονες, όπως και οι βιλλάνοι.

8. Βλ. THIRIET, *Romanie*, 107-120· JACOBY, *Les états latins*, 4-14· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Κρητικές επαναστάσεις*, 2-4.

9. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων"*· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Κρητικές επαναστάσεις*, 2-3.

Βασικές ενδείξεις για την ύπαρξη ιδιωτικής οικογενειακής περιουσίας παρέχουν τα έγγραφα του 1092, 1183 και του 1192¹⁰. Παρά την αμφισβητούμενη γνησιότητά τους, είναι σίγουρο ότι αντανακλούν την πραγματικότητα που ίσχυε στο νησί. Οι οικογένειες που αναφέρονται στα έγγραφα κατείχαν πράγματι μεγάλη έγγειο περιουσία, γεγονός που αποδεικνύεται αργότερα με τη δράση ορισμένων από αυτές μετά την άφιξη των Βενετών στο νησί. Η προσπάθεια της Βενετίας, αμέσως μόλις απόκτησε τυπικά την Κρήτη, να δημεύσει όλη τη γη του νησιού δεν είχε άμεσο και κύριο στόχο τους τυχόν υπάρχοντες ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες, αλλά περισσότερο τις ισχυρές ντόπιες οικογένειες, για τις οποίες επίσης δεν είναι τυχαίο ότι υιοθετήθηκε από τους ίδιους τους Βενετούς ο όρος *αρχοντόπουλοι*.

Έτσι, πέρα από τη γνησιότητα ή όχι των παραπάνω εγγράφων ή ακόμη και τις αμφιβολίες για την ύπαρξη ορισμένων από τις οικογένειες αυτές, δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί ότι και στην Κρήτη η μεγάλη ιδιωτική έγγειος περιουσία είχε θεμελιωθεί πάνω στη μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία, γεγονός που διευκόλυνε τη Βενετία στην εφαρμογή ενός φεουδαρχικού συστήματος, προσαρμοσμένου στις πολιτικές αρχές της και στις συνθήκες του νησιού. Με τον τρόπο αυτό το παλαιό βυζαντινό αγροτικό σύστημα, που στηριζόταν στους πάροικους, συνέχισε να ισχύει σχεδόν αναλλοίωτο με μοναδική διαφορά τις νέες προοπτικές του εμπορίου, που ενδιέφερε πάνω απ' όλα τη Βενετία.

Όπως γίνεται γνωστό από μεταγενέστερες βενετικές πηγές, ένα σχετικά σημαντικό μερίδιο της έγγειο ιδιοκτησίας κατείχαν στο νησί η Εκκλησία, η αρχιεπισκοπή δηλαδή και οι επισκοπές, ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, καθώς και τα μοναστήρια¹¹. Η περιουσία αυτή είχε προέλθει από δωρεές του δημοσίου και των ιδιωτών, όπως ακριβώς και στην υπόλοιπη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ωστόσο η έκτασή της δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ούτε σε σχέση με αυτή του δημοσίου και των ιδιωτών. Εκτός από τα ντόπια μοναστήρια, σημαντικό μετόχι κατείχε στην Κρήτη η μονή της Αγ. Αικατερίνης του Σινά, ενώ η μονή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου εισέπραττε σημαντικά εισοδήματα από το νησί, δωρεά των βυζαντινών αυτοκρατόρων¹².

10. Έκδοση εγγράφων: E. GERLAND, *Histoire de la noblesse crétoise au moyen-âge*, *Revue de l'Orient Latin* 11 (1907), 7-41. Σχετικά με την αυθεντικότητα των εγγράφων αυτών, βλ. GERLAND, *ό.π.*, 210· DÖLGER, *Regesten*, 1561· ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Το δίπλωμα (Προβελέγιον) των Σκορδιλών, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 2 (1939), 300· Γ.Α. ΣΗΦΑΚΑΣ, Το χρυσόβουλλον Αλεξίου Β' Κομνηνού και τα δώδεκα αρχοντόπουλα (1182 μ.Χ.), *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948), 129-140· OSTROGORSKY, *Féodalité*, 43-45· AHRWEILER, *Administration militaire*, 227-228· BORSARI, *Creta*, 16-17· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων", 199-200· C.M. BRAND, *Byzantium confronts the West. 1180-1204*, Cambridge Mass. 1968, 106-109· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Κρητικές επαναστάσεις*, 3.

11. Βλ. παρακάτω, 29-31.

12. Για το μετόχι του Σινά στην Κρήτη και τα εισοδήματα της μονής του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου, βλ. παρακάτω, 27-29.

2. Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Με το έγγραφο του 1211 (*Concessio Cretae* - *Παραχώρηση*), σύμφωνα με το οποίο ο δόγης της Βενετίας Pietro Ziani παραχώρησε την Κρήτη στους βενετούς αποίκους, άρχισε και τυπικά η βενετική κατοχή του νησιού¹. Κατά το θεωρητικό σχήμα του εγγράφου η βενετική Πολιτεία θα αντικαθιστούσε τη διοίκηση του βυζαντινού αυτοκράτορα, η λατινική Εκκλησία την ορθόδοξη και οι βενετοί άποικοι τους βυζαντινούς γαιοκτήμονες. Μερίδιο λοιπόν στη νέα κατανομή της γης είχαν το δημόσιο, η Εκκλησία και τα μοναστήρια, και οι βενετοί άποικοι που θα έστελνε η μητρόπολη στο νησί. Στη σχεδιαζόμενη αυτή κατανομή αστάθμητος παράγων υπήρξε τελικά μεγάλος αριθμός ντόπιων γαιοκτημόνων, τους οποίους φαίνεται πως η Βενετία είχε αρχικά υποτιμήσει. Πολλοί απ' αυτούς τόλμησαν και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πέτυχαν το στόχο τους, να διατηρήσουν δηλαδή τη γη που κατείχαν μέχρι τότε.

Είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς πώς ακριβώς έγινε και πόσο διήρκεσε η μετάβαση από το παλαιό στο νέο καθεστώς, όταν μάλιστα δεν διαθέτουμε σχετικές μαρτυρίες, ούτε καν από την πλευρά της τοπικής βενετικής διοίκησης. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι δεν ήταν εύκολο ούτε για τη Βενετία να προχωρήσει σε άμεση υλοποίηση των σχεδίων της για δήμευση της γης, τη στιγμή μάλιστα που δεν έλεγχε στρατιωτικά ολόκληρο το νησί, αλλά ούτε και στους ντόπιους μικρομεσαίους, κυρίως, γαιοκτήμονες να αντιδράσουν στα σχέδιά της αυτά. Έτσι, η Πολιτεία προχώρησε σταδιακά με βάση πάντα τις περιοχές που έλεγχε απολύτως. Αφού εξασφάλισε, ήδη από την αρχή, το μεγαλύτερο μέρος της γης των κεντροανατολικών περιοχών του νησιού, εγκατέστησε εκεί τους πρώτους βενετούς αποίκους και η ίδια καθόρισε το δικό της μερίδιο.

1. Σχετικά με τις συνθήκες κατάκτησης της Κρήτης από τους Βενετούς, βλ. G. GEROLA, *La dominazione genovese in Creta, Atti dell'Accademia degli Agiati in Rovereto*, σειρά 3, τ. 8, τεύχ. 2 (1902), 134-175· G.B. CERVellini, *Come i veneziani acquistarono la Creta, Nuovo Archivio Veneto* 16 (1908), 263-278· THIRIET, *Romanie*, 74-88· BORSARI, *Creta*, 21-25· S. BORSARI, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νεάπολη 1966, 15-48. Έκδοση του κειμένου της παραχώρησης της Κρήτης στους βενετούς αποίκους (*Concessio insulae Cretensis facta per dominum Petrum Ziani ducem Veneciae fidelibus suis Venetis*): T.TH., 2, 129-136. Βλ. επίσης, ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Concessio Crete*, 107-131.

– Το δημόσιο

Υπό τον άμεσο έλεγχο του δημοσίου θα περνούσε, σύμφωνα με το πνεύμα του εγγράφου της *Παραχώρησης*, όλη η μέχρι πριν από λίγα χρόνια δημόσια γη του νησιού, καθώς και τα πρώην αυτοκρατορικά μοναστήρια. Αν και δεν γνωρίζουμε την έκταση της δημόσιας γης κατά τα αμέσως προηγούμενα χρόνια, ένα μέρος της πρέπει μάλλον να χρησιμοποιήθηκε για την ικανοποίηση των βενετών αποίκων, εφόσον η γη που είχε στα χέρια της η Βενετία δεν ήταν τόσο, όση υπολόγιζε αρχικά να μοιράσει. Το δημόσιο παρακράτησε επιπλέον χωριά και μοναστήρια που κανονικά θα έπρεπε να αποδοθούν στη λατινική Εκκλησία, εφόσον και εκείνη υποκατέστησε την ορθόδοξη. Όπως θα δούμε παρακάτω, κάποια από αυτά τα διατήρησε τελικά, τα υπόλοιπα όμως τα παραχώρησε στη λατινική Εκκλησία.

Από τη γη που η Βενετία κατάφερε να κατοχυρώσει ως κρατική στα πρώτα εκείνα χρόνια, δημόσια παρέμεινε η περιοχή, γνωστή ως *Παρακάντια* (*Paracandida*), η εύφορη δηλαδή πεδιάδα που εκτείνεται γύρω από το Χάνδακα και ορίζεται ανατολικά από τον ποταμό Καρτερό και δυτικά από τον κόλπο των Φρασκιών². Δεν είναι γνωστό, αν η περιοχή αυτή ανήκε πριν στον αυτοκράτορα, τον οποίο υποκατέστησε η Βενετία, ή αν το σχέδιο ήταν πρωτότυπο και απέβλεπε σε οικονομικά και αμυντικά συμφέροντα, στην εκμετάλλευση δηλαδή μιας μεγάλης έκτασης γης και κυρίως στην αποφυγή συγκέντρωσης φεουδαρχών γύρω από την πρωτεύουσα του νησιού, που θα διέτρεχε κινδύνους από πιθανή φεουδαρχική σύμπραξη εναντίον του κράτους. Το γεγονός όμως ότι κάτι ανάλογο εφαρμόστηκε αργότερα και στην περίπτωση των Χανίων, ενισχύει τη δεύτερη υπόθεση.

– Τα ορθόδοξα μοναστήρια

Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια του νησιού, καθώς και ο ορθόδοξος κλήρος, σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο του 1211, διατήρησαν την ελευθερία τους, η περιουσία τους όμως δημεύτηκε και τέθηκε στη διάθεση του δούκα της Κρήτης και του συμβουλίου του³. Στον κανόνα αυτό υπήρξαν δύο σημαντικές εξαιρέσεις, χαρακτηριστικές της βενετικής πολιτικής.

Ένα χρόνο μετά την *Παραχώρηση* του 1211, ο ίδιος ο δόγης επικύρωσε στους μοναχούς της Αγ. Αικατερίνης του Σινά την περιουσία που κατείχαν ήδη στο νησί, παραχωρώντας τους μάλιστα και άλλη επιπλέον⁴. Το μετόχι του Σινά στην Κρήτη απολάμβανε την προστασία τόσο των βενετικών αρχών όσο και της

2. Τ.ΤΗ., 2, 130. Η περιοχή αυτή υπολογίζεται σε 800 τ. χλμ. (βλ. THIRIET, Condition paysanne, 37).

3. Τ.ΤΗ., 2, 132.

4. Τ.ΤΗ., 2, 146-150.

Καθολικής Ιεραρχίας. Οι κατά καιρούς διεκδικητές της περιουσίας του μοναστηριού ήταν πολλοί, τόσο φεουδάρχες όσο και καθολικοί επίσκοποι, γεγονός που έβρισκε αντίθετους τόσο το βενετικό κράτος όσο και την Αποστολική Έδρα. Με τον τρόπο αυτό το μετόχι του Σινά όχι μόνο διατήρησε την περιουσία του, αλλά και την αύξησε κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα⁵.

Η περιουσία αυτή εντοπιζόταν σε περιοχή κοντά στο Χάνδακα και το μοναστήρι την εκμεταλλεύτηκε έμμεσα, παραχωρώντας την δηλαδή σε τρίτους, όπως έκανε το κράτος και οι φεουδάρχες. Παρόλ' αυτά στις αρχές του 14ου αιώνα τα παράπονα των μοναχών για τη φτώχεια τους μαρτυρούν ότι η κατοχή μεγάλου μέρους της περιουσίας, παρά την προστασία του πάπα και της Βενετίας, ήταν ονομαστική, χωρίς δηλαδή την είσπραξη των αντίστοιχων εισοδημάτων.

Στο ίδιο μοναστήρι είχαν παραχωρηθεί επίσης και άλλα προνόμια, όπως η άδεια εξαγωγής χωρίς *κοιμέρκιον* ορισμένων από τα προϊόντα που παρήγε, η απαλλαγή της γης και των καλλιεργητών της μονής από οποιαδήποτε αγγαρεία ή δασμό προς το κράτος, καθώς και η απαλλαγή από τη *δεκάτη* προς την Καθολική Εκκλησία.

Δεύτερη εξαίρεση υπήρξε μια επίσης μεγάλη μονή εκτός Κρήτης, αυτή του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου. Οι Βενετοί έδειξαν και προς αυτή ιδιαίτερη εύνοια, επικυρώνοντας τα δικαιώματά της στο μετόχι της στη σημερινή επαρχία Αποκορώνου Χανίων. Η μακρόχρονη παρουσία της Πατμιακής μονής στην Κρήτη ανάγεται στις αρχές του 12ου αιώνα. Για πρώτη φορά ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχώρησε στη μονή 300 *μοδίους* σιτάρι από το *ακρόστιχο* της Κρήτης και αργότερα 24 *νομίσματα* επιπλέον από το ίδιο νησί. Ακολούθησαν ο Ιωάννης και ο Μανουήλ Κομνηνός, που πρόσθεσαν από 200 *μοδίους* ο καθένας, και ο δεύτερος 24 *νομίσματα* επιπλέον. Το συνολικό ποσό έφθασε έτσι τους 700 *μοδίους* σιτάρι και τα 48 *νομίσματα*. Το 1176 όμως ο Μανουήλ Κομνηνός με νέο χρυσόβουλλο αντικατέστησε το παραπάνω ποσό με 2 λίτρες *τρικέφαλα νομίσματα*, επειδή δεν υπήρχε αρκετό σιτάρι στην Κρήτη. Σημαντικότερη όμως παραχώρηση υπήρξε εκείνη του 1196, όταν ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος παραχώρησε στο μοναστήρι της Πάτμου εκτάσεις στην περιοχή του Ψυχρού⁶.

5. Για το μετόχι της μονής της Αγ. Αικατερίνης του Σινά στην Κρήτη και τη στάση της Βενετίας απέναντί του, βλ. G. HOFMANN, *Lettere pontificie edite ed inedite intorno ai monasteri del Monte Sinai*, *Orientalia Cristiana Periodica* 17(1951), 283-303· E.M. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Η ιερά μονή του Σινά*, Αθήνα 1939, 51 και 56-58· K.I. AMANTOS, *Σύντομος ιστορία της ιεράς μονής του Σινά*, Θεσσαλονίκη 1953, 34-38· BORSARI, *Creta*, 14-15 και 116-121· Z.N. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, Ο Ιωάννης Πλουσιαδινός και η σιναϊτική εκκλησία του Χριστού Κεφαλά στο Χάνδακα, *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 12-17· FEDALTO, *Chiesa latina*, 320-321· ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Βυζαντινά μοναστήρια.

6. Για το χρυσόβουλλο του Μανουήλ Κομνηνού, βλ. ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατμιακά. Πρόσταξις του Αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού υπέρ της εν Πάτμω μονής

Για πρώτη φορά μετά την εγκατάσταση των Βενετών στο νησί οι μοναχοί, που υπάγονταν στην Πάτμο, μνημονεύονται στη συνθήκη Μελισσηνών - Βενετίας, το 1219, κατά την οποία απαλλάσσονται από τυχόν τιμωρία για συμμετοχή στην επανάσταση, χωρίς να γίνεται όμως αναφορά στο μετόχι, στην περιουσία δηλαδή που κατείχαν⁷. Μόλις το 1267 αναγνωρίστηκε η κυριότητα του χωριού Στύλος από τους μοναχούς και όχι από τους αδελφούς Σκορδίλη, που το διεκδικούσαν επίσης. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1271, οι μοναχοί απέκτησαν το δικαίωμα εξαγωγής 1.000 μουζουριών σιταριού, αποκλειστικά από την παραγωγή της μονής και με προορισμό την Πάτμο. Το δικαίωμα αυτό ανανεώθηκε αργότερα επανειλημμένα και αποδεικνύει φυσικά την ύπαρξη της εγγείου περιουσίας· τα σύνορα της τελευταίας είναι γνωστά από λατινικό έγγραφο του 16ου αιώνα, αντίγραφο παλαιότερου του 1321⁸.

Η γη του μετοχιού εντοπιζόταν γύρω από το χωριό Στύλος Αποκορώνου και τον ποταμό Κοιλιάρη, ο οποίος πηγάζει στην περιοχή αυτή και χύνεται στη θάλασσα, στην περιοχή του σημερινού χωριού Καλύβες. Κατά λάμβανε δηλαδή τη μικρή αλλά εύφορη κοιλάδα του ποταμού Κοιλιάρη, την οποία διεκδικούσαν συχνά οι γύρω φεουδάρχες, ο καστελλάνος Αποκορώνου και οι ρέκτορες Χανίων. Οι παραπάνω διεκδικήσεις, η δυνατότητα εξαγωγής 1.000 μουζουριών, καθώς και η απορρόφηση πολυάριθμων βιλλάνων που εισήγαγε η μονή από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ύστερα από την άδεια των βενετικών αρχών, συνδέονται άμεσα με την ποιότητα της γης. Η μονή κατέβαλλε κάθε χρόνο ορισμένη ποσότητα κρασιού ή 25 υπέρπυρα στο δούκα, ένα ταύρο στο ρέκτορα Χανίων και μια δεκάτη στο κράτος, από την οποία απαλλάχτηκε το 1401. Το ενδιαφέρον όμως της Πάτμου αφορούσε κυρίως στη διατήρηση του δικαιώματος εξαγωγής των 1.000 μουζουριών σιταριού από την Κρήτη, από τα οποία εξαρτιόταν ουσιαστικά η συντήρηση των μοναχών και των κατοίκων του νησιού του Θεολόγου. Φαίνεται πως την άσκηση του σχετικού δικαιώματος παρεμπόδιζαν ορισμένες φορές, ακόμη και κατά τον 14ο αιώνα, οι βενετικές αρχές. Έτσι, το Νοέμβριο του 1385 οι καλόγεροι του Στύλου διαμαρτυρήθηκαν ότι οι ρέκτορες Χανίων δεν έδιναν άδεια εξαγωγής των 1.000 μουζουριών σιταριού από την Κρήτη και πέτυχαν να τους επικυρωθεί για άλλη μια φορά το ίδιο δικαίωμα, αρκεί το σιτάρι να προερχόταν οπωσδήποτε από την παραγωγή της

Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα, *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, τ. 2, Αθήνα 1964, 78-97. Το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου δημοσιεύεται: ΜΜ, τ. 6, 131-132· ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής της Πάτμου*. Α'. *Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, αρ. 21, 206-216.

7. Τ.ΤΗ., 2, 213.

8. Σχετικά με τα προνόμια του μετοχιού της Πάτμου στην Κρήτη μετά το 1211, βλ. ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου, *Σύμμεικτα 2* (1970), 349-378, όπου δημοσιεύεται και το αντίγραφο του 16ου αι. με τα σύνορα της περιουσίας του μετοχιού. Επίσης, BORSARI, *Creta*, 122· ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινά μοναστήρια*, 18-19.

μονής, να προσοριζόταν αποκλειστικά για την Πάτμο και η τρέχουσα τιμή των 100 μούζουριών να μην υπερέβαινε τα 40 υπέρπτυρα⁹.

– Η λατινική Εκκλησία

Λεπτομέρειες γύρω από την απονομή της γης στη λατινική Εκκλησία δεν είναι γνωστές. Οι πληροφορίες που υπάρχουν πάντως, μολονότι έμμεσες και μεταγενέστερες, αποδεικνύονται κατατοπιστικές στο θέμα αυτό. Προέρχονται από τη διαδικασία που ξεκίνησε το 1260 ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Κρήτης Λεονάρδος Pantaleo εναντίον της βενετικής Πολιτείας, με βασικό θέμα τη διεκδίκηση της περιουσίας που ανήκε στην αρχιεπισκοπή και στις επισκοπές του νησιού και η οποία είχε παρακρατηθεί παράνομα από το δημόσιο. Στη σοβαρή αυτή υπόθεση ενεπλάκησαν ο δόγης της Βενετίας και ο πάπας¹⁰.

Επειδή η καθολική Εκκλησία αντικατέστησε την ορθόδοξη και η βενετική Πολιτεία τον αυτοκράτορα, αποφασίστηκε να γίνει έρευνα για να διαπιστωθεί ποια και πόση περιουσία κατείχαν η Εκκλησία και ο αυτοκράτορας αντίστοιχα, όταν το νησί ανήκε ακόμη στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, μετά τη δήμευση της περιουσίας της ορθόδοξης Εκκλησίας, ο δούκας κράτησε το 1/3 από αυτήν, το οποίο μοίρασε σε ιδιώτες, και τα υπόλοιπα 2/3 παραχωρήθηκαν τελικά στην καθολική Εκκλησία. Το κράτος διατήρησε στην κατοχή του όλα τα αυτοκρατορικά μοναστήρια, όσα δηλαδή κατά τη βυζαντινή περίοδο εξαρτώνταν από τον αυτοκράτορα.

Φαίνεται πως εξαρχής ο διακανονισμός αυτός δεν ικανοποίησε την καθολική Εκκλησία και οι προστριβές με την Πολιτεία ήταν συχνές μέχρι το 1260, οπότε ξεκίνησε η παραπάνω διαδικασία. Ο αρχιεπίσκοπος διεκδικούσε από την Πολιτεία, εκτός των άλλων, τα αυτοκρατορικά μοναστήρια που είχαν περιέλθει στο δημόσιο, δηλαδή Πάλα, Σφάκα, Κυρμουσή και Cambie¹¹, και επτά χωριά της δημόσιας περιοχής της Παρακάντιας, δηλαδή Μακρυτοίχος, Καϊάφα, Σίλαμος, Άγ. Παντελεήμων, Παπαδιώτισσα, Άγ. Παύλος και Μαραθίτης. Επιπλέον απαιτούσε γαίες δεκατιζόμενες¹², τις οποίες, όπως υποστήριξε ο

9. Senato Misti, reg. 40, 6r : NOIRET, *Documents inédits*, 2-3 : THIRIET, *Regestes*, αρ. 705, 170-171.

10. Σχετικά με την υπόθεση αυτή, βλ. FEDALTO, *Chiesa latina*, 331-352· BORSARI, *Creta*, 15-16, 109-115· Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, Νέα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), 79-98· ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Βυζαντινά μοναστήρια, 21-23.

11. Στο νησί Ντία (Δία), σύμφωνα με τον Τσουγκαράκη, δεν υπήρχε μοναστήρι, αλλά μάλλον αυτοκρατορικές ή εκκλησιαστικές κτήσεις, οι οποίες διεκδικούνται και αναφέρονται μαζί με τα αυτοκρατορικά μοναστήρια (ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Βυζαντινά μοναστήρια, 21 σημ. 5).

12. Η διαχείριση των οικονομικών της Αποστολικής Έδρας είχε ανατεθεί στον *camerarius* και στον *thesaurarius*. Υπό την επίβλεψη του πρώτου δούλευαν οι *collectores* και οι *subcollectores*, οι οποίοι εισέπρατταν τη δεκάτη από κάθε διοίκηση. Τη δεκάτη

αρχιεπίσκοπος, το κράτος είχε παραχωρήσει παράνομα σε πρόσωπα που αγνοούσαν το καθεστώς των γαιών και συνεπώς δεν πλήρωναν τις οφειλόμενες δεκάτες.

Το 1263, ο πάπας δικαίωσε τις απαιτήσεις του αρχιεπισκόπου, αλλά η διαμάχη δεν έληξε παρά μόνο το 1266. Τότε, με τη μεσολάβηση και αυτή τη φορά του πάπα, ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης πήρε ένα μόνο από τα μοναστήρια που διεκδικούσε, αυτό της Πάλας, ενώ τα υπόλοιπα παρέμειναν στην Πολιτεία. Το ίδιο μοναστήρι λίγο αργότερα περιήλθε και πάλι στο δημόσιο. Από τα επτά επίσης χωριά που διεκδικούσε, ο αρχιεπίσκοπος πήρε μόνο ένα, τον Άγ. Παντελεήμονα. Ακόμη, σύμφωνα με τις ρυθμιστικές διατάξεις, ορίστηκε ότι: 1. Η Πολιτεία θα κατέβαλε 50 λίρες grossi έναντι των δεκατών που δεν είχαν καταβληθεί για τις δεκατιζόμενες γαίες, τις οποίες είχε παραχωρήσει παράνομα. 2. Θα επιστρέφονταν στην αρχιεπισκοπή όλοι οι βιλλάνοι που κατείχε αυτή κατά την περίοδο του δούκα Albertino Morosini (1255-1257). 3. Θα παραχωρούνταν στην αρχιεπισκοπή όλες οι εκκλησίες του Χάνδακα, εκτός από τις ιδιωτικές. 4. Η Πολιτεία θα αποζημιώνει τον αρχιεπίσκοπο για τις ζημιές που είχε υποστεί μέχρι τότε με ποσό, το οποίο θα καθόριζε ο ίδιος ο πάπας. Έναντι της αποζημίωσης αυτής παραχωρήθηκε λίγο αργότερα στον αρχιεπίσκοπο το χωριό Άγ. Παύλος.

Η υπόθεση φαίνεται ότι έληξε εδώ, παρόλο που οι προστριβές συνεχίστηκαν ως και τον 14ο αιώνα¹³. Η περιουσία της αρχιεπισκοπής Κρήτης, αν και διασκορπισμένη, ήταν αρκετά σημαντική, ιδιαίτερα σε σχέση με την περιουσία των επισκοπών.

Κατά τον 14ο αι. γη κατείχαν οι καθολικές επισκοπές Σητείας, Αγίου, Χερσονήσου, Ιεράπετρας, Μυλοποτάμου, Αρκαδίας, Καλαμώνος, Αγιάς και Κισσάμου. Η ύπαρξη της εγγείου ιδιοκτησίας των επισκοπών αυτών αποδεικνύεται αποκλειστικά σχεδόν από τις δεκάτες που εισέπραττε απ' αυτές η Αποστολική Έδρα¹⁴. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες ότι η αρχιεπισκοπή και οι επισκοπές Κρήτης κατέβαλλαν στον πάπα και το *servitium commune*, το οποίο ισοδυναμούσε με το 1/3 των ετήσιων εισοδημάτων. Όλες μαζί οι επισκοπές του νησιού κατέβαλλαν 447 2/3 φιορίνια, ενώ μόνο η αρχιεπισκοπή 500 φιορίνια. Αυτό σημαίνει ότι τα ετήσια εισοδήματα όλων των επισκοπών ανέρχονταν σε 1.343 φιορίνια το χρόνο και αυτά της αρχιεπισκοπής σε 1.500¹⁵.

κατέβαλλαν οι αρχιεπισκοπές, οι επισκοπές, οι ενορίες και τα μοναστήρια. Ο φόρος ανερχόταν στο 1/10 του ετήσιου καθαρού εισοδήματος, το οποίο είχε εκτιμηθεί προηγουμένως από ειδικούς απεσταλμένους. Τα χρήματα που εισπράττονταν παραδίνονταν κατευθείαν ή μέσω τραπεζιτών στον πάπα (FEDALTO, *Chiesa latina*, 353-362).

13. Βλ. FEDALTO, *Chiesa latina*, 331-332. Για τις σχέσεις Εκκλησίας και κράτους στην Κρήτη κατά τον 14ο αι., βλ. επίσης G. FEDALTO, *Le sénat vénitien et les églises chrétiennes de Crète au XIVème siècle, Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 1971)*, τ. 2, Αθήνα 1974, 94-101.

14. Βλ. FEDALTO, *Chiesa latina*, 353-371.

15. Βλ. BORSARI, *Creta*, 115 σημ. 31, 32.

Περιουσία πολύ μικρότερη κατείχαν στο νησί και ορισμένες καθολικές εκκλησίες και μονές του Χάνδακα. Η εκκλησία του Αγίου Μάρκου, που ιδρύθηκε το 1239 ύστερα από αίτηση των Βενετών προς τον πάπα, κατείχε γη καλλιεργήσιμη, αμπέλια και κήπους στο χωριό Γάζι κοντά στην πόλη¹⁶. Το μοναστήρι της Παναγίας των Σταυροφόρων κατείχε γη στο μπούργκο του Χάνδακα και στα χωριά Αποσελέμι και Ατσουπάδες, ενώ η εκκλησία και το ίδρυμα του Αγ. Αντωνίου στο χωριό Τρίφωνα¹⁷. Επιπλέον γη στην Κρήτη κατείχαν τα καθολικά μοναστήρια του Αγ. Θωμά και του Αγ. Μάρκου του Torcello¹⁸, ενώ εδαφικές εκτάσεις κατείχε προσωπικά και ο καθολικός πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, κληρονόμος της περιουσίας του ορθόδοξου πατριάρχη¹⁹. Η περιουσία όλων των παραπάνω ιδρυμάτων και του πατριάρχη, που κατά γενικό κανόνα παρεχωρείτο για εκμετάλλευση σε ιδιώτες, ήταν σε έκταση σχετικά ασήμαντη.

– Οι βενετοί άποικοι

Μετά τη βενετική Πολιτεία και την καθολική και ορθόδοξη Εκκλησία, ακολούθησαν οι βενετοί άποικοι. Το νησί χωρίστηκε, το 1212, διοικητικά σε έξι μέρη, τα *σεξτέρια* (*sexterii*), όπως ακριβώς ήταν χωρισμένη και η μητρόπολη²⁰. Η διαίρεση αυτή έχει σωθεί μόνο σε έγγραφο που περιλαμβάνεται στο κατά πολύ μεταγενέστερο έργο του Fl. Cornelius, *Creta Sacra*²¹. Σύμφωνα με το έγγραφο

16. Σχετικά με την ίδρυση της εκκλησίας του Αγ. Μάρκου, βλ. FEDALTO, *Chiesa latina*, 329. Για την περιουσία της ίδιας εκκλησίας στο χωριό Γάζι, βλ. BANDI, αρ. 481, 198. Βλ. ακόμη ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 8.2, 331-332.

17. Την ύπαρξη της περιουσίας της μονής της Παναγίας των Σταυροφόρων μαρτυρούν οι παραχωρήσεις γης που πραγματοποιούσε το παραπάνω ίδρυμα (βλ. για παράδειγμα παρακάτω, 98, 147 σημ. 46, 148 σημ. 48).

18. Το 1223 το μοναστήρι του Αγ. Θωμά κατείχε στην Κρήτη γη “in montagna nigra” (F. CORNELIUS, *Ecclesiae Torcellanae*, Βενετία 1749, τ. 1, 129. Πρβλ. SCAFFINI, *I primi cento anni*, Παράρτημα, αρ. 18, 15). Το 1345 οι *partitores ponentis* ανέλαβαν να εξετάσουν τη διαφορά που είχε προκύψει μεταξύ του επιστάτη της μονής του Αγ. Θωμά και της μονής της Γέφυρης με τον Ιάκωβο Lulino, για την περιοχή Vaudele (ADC, b. 14, 185r). Βλ. επίσης και FEDALTO, *Chiesa latina*, 324. Το 1225 ο επίσκοπος Σητείας Μάρκος δώρισε στην ηγουμένη της μονής του Αγ. Μάρκου το μοναστήρι του Αγ. Νικολάου κοντά στο ακρωτήριο Σίδερο (βλ. F. UGHELLI, *Italia Sacra sive de episcopis Italiae*, Βενετία 1717-1722, τ. 5, 1387. Πρβλ. SCAFFINI, *I primi cento anni*, Παράρτημα, αρ. 26, 20).

19. Για την περιουσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, βλ. Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, 51-66, 176-236.

20. Έκδοση χειμένου: *Sexteriorum Cretensium in militibus divisio*. A.d. 1212, Τ.ΤΗ., 2, 143-145. Ο Thiriet (*Romanie*, 125 σημ.3) θεωρεί ότι η διαίρεση αυτή των σεξτερίων έγινε το 1209, πριν από την άφιξη των αποίκων το 1211. Ανάλογη άποψη έχει και ο Borsari (*Creta*, 28). Βλ. επίσης ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 7-11· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Concessio Crete*, 111-112.

21. F. CORNELIUS, *Creta Sacra*, τ. 2, Βενετία [1755] (αναδημοσίευση: Modena 1971),

αυτό ολόκληρο το νησί χωρίστηκε σε 6 σεξτέρια ως εξής: 1. Σεξτέριο του Canaregio ή των Αγίων Αποστόλων (Σητεία, Ιεράπετρα, Μιραμπέλλο, Λασιθί), στην περιοχή δηλαδή του σημερινού νομού Λασιθίου. 2. Σεξτέρια Αγίου Μάρκου (κάστρο Belvedere και Πεδιάδας) και Santa Croce (κάστρο Bonifacio, castello Nuono και Πυργιώτισσα), στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου. 3. Σεξτέρια Castello (κάστρο Μυλοποτάμου, Άριο και Σίβρυτος) και San Polo (Καλαμώνα, κάστρο Σίβρυτου και Ψυχρό), στο σημερινό νομό Ρεθύμνης. 4. Σεξτέριο Dorsoduro (Χανιά, Κίσσαμος και Σέλιнос), στο σημερινό νομό Χανίων²². Κάθε σεξτέριο ήταν χωρισμένο σε *τούρμες* και *καστελλανίες*. Η παραπάνω διαίρεση, ακόμη κι αν εφαρμόστηκε στην πράξη, σταδιακά περιέπεσε σε αχρηστία και πολύ σπάνια, ιδιαίτερα κατά τον 14ο αιώνα, γίνεται αναφορά σ' αυτή. Αντίθετα, εφαρμόστηκε η διαίρεση της Κρήτης σε τέσσερα διαμερίσματα (*territori*), Σητείας, Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων (οι σημερινοί δηλαδή περιπου νομοί της Κρήτης), η οποία και διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας στο νησί.

Σύμφωνα πάντα με το θεωρητικό σχήμα της *Παραχώρησης*, όλη η γη του νησιού χωρίστηκε σε 200 φέουδα, το καθένα από τα οποία ονομάστηκε *καβαλλαρία* (*cavallaria*) ή *militia*. Κάθε σεξτέριο περιλάμβανε 33 1/3 από αυτές. Κάθε *καβαλλαρία* είχε έξι *σερβενταρίες* (*serventarie*). Με τη διαίρεση αυτή η Βενετία αποσκοπούσε στην ικανοποίηση των αποίκων, που θα έστελνε στο νησί. Σε ένα μέρος από αυτούς, που προέρχονταν κυρίως από τις μεγάλες οικογένειες της μητρόπολης και αποκαλούνταν *ιππείς* (*milites*), αντιστοιχούσε θεωρητικά μία *καβαλλαρία* και στους υπόλοιπους, τους *πεζούς* (*pedites*), μία *σερβενταρία*²³.

Στην πρώτη αποστολή αποίκων στην Κρήτη συμμετείχαν τελικά 94 *ιππείς* και 26 *πεζοί* και για τα 6 σεξτέρια, αντί για τους 132 και 408 αντίστοιχα, όπως σχεδιαζόταν αρχικά²⁴. Με τον τρόπο αυτό θα καλύπτονταν 100 αντί για τις 200 *καβαλλαρίες* του πρώτου σχεδίου. Η σημαντική αυτή μείωση (κατά 50% ως προς τη γη) του αριθμού των αποίκων δεν αντανάκλα μόνο το μειωμένο ενδιαφέρον εκ μέρους των Βενετών για εγκατάσταση, παρά τους ευνοϊκούς όρους, σε άγνωστη και μακρινή περιοχή, αλλά και την περιορισμένη εκείνη την περίοδο γη που διέθετε το κράτος.

237. Πρβλ. Τ.Τ.Η., 2, 143-145.

22. Τ.Τ.Η., 2, 143-145. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 10· THIRIET, *Romanie*, 125.

23. Τ.Τ.Η., 2, 130.

24. Τ.Τ.Η., 2, 134-135. Το έγγραφο αναφέρει λανθασμένα ότι ο προβλεπόμενος αριθμός των *πεζών* ήταν 48 (*pedites quadraginta octo*: Τ.Τ.Η., 2, 130). Αν από τις 200 *καβαλλαρίες* που διαιρέθηκε το νησί αφαιρεθούν οι 132, τις οποίες θα παραλάμβαναν ισάριθμοι άποικοι, μένουν άλλες 68, που είναι ίσες με 408 *σερβενταρίες*. Ο σωστός λοιπόν αριθμός των *πεζών* είναι 408 και όχι 48, όπως εξάλλου επιβεβαιώνεται και από το έγγραφο του αποικισμού του 1222, σύμφωνα με το οποίο: *pedites, qui esse debebant quadrigenti et octo* (Τ.Τ.Η., 2, 235). Πρβλ. BORSARI, *Creta*, 29 σημ. 7· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Concessio Crete*, 109.

Οι πληροφορίες από τα έγγραφα των αποικισμών και από τα *κατάστιχα των φεούδων*, τα οποία χωρίζονται κατά σεξτέρια, είναι οι μόνες που βοηθούν στην επίλυση του ζητήματος γύρω από τον πρώτο αποικισμό και την πραγματική κατανομή της γης²⁵. Τα *κατάστιχα* αυτά του 13ου αιώνα, με προσθήκες ως και τις αρχές του 15ου, αρχίζοντας με τα ονόματα των κατά καιρούς ιδιοκτητών, περιλαμβάνουν περιγραφή του κάθε φεούδου, με τα ονόματα των χωριών και της γης που τους ανήκε. Με βάση τα χωριά αυτά, τα 6 σεξτέρια εντοπίζονται αποκλειστικά στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου και ένα μέρος από τους σημερινούς νομούς Λασιθίου και Ρεθύμνης²⁶. Φαίνεται πως η αρχική διαίρεση δεν μπορούσε να εφαρμοστεί και οι Βενετοί περιορίστηκαν στην περιοχή που ήταν περισσότερο προσιτή με βάση την πόλη του Χάνδακα.

Η γη δηλαδή που μοιράστηκε στους πρώτους βενετούς αποίκους εντοπίζεται στις κεντροανατολικές περιοχές της Κρήτης, οι οποίες είχαν καταληφθεί πρώτες. Στη γη αυτή ανήκε όση από τη γη των ντόπιων γαιοκτημόνων κατάφερε η Βενετία να δημεύσει, το 1/3 από την περιουσία της ορθόδοξης Εκκλησίας και πιθανότατα μέρος των πρώην δημόσιων και αυτοκρατορικών γαιών. Τα φέουδα (καβαλλαρίες ή σερβενταρίες) παραχωρήθηκαν στους νέους ιδιοκτήτες με πλήρη δικαιώματα κατοχής, δηλαδή πώλησης, δωρεάς, ενοικίασης και συναλλαγής εφ'όρου ζωής, αποκλειστικά όμως με Βενετούς και πάντα ύστερα από την έγκριση του δούκα της Κρήτης, εφόσον το δημόσιο παρέμενε ο φιλός κύριος της γης²⁷. Έναντι της παραχώρησης αυτής οι φεουδάρχες (*feudatarii*), όπως αποκαλούνται στα έγγραφα οι βενετοί γαιοκτήμονες, ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν στρατιωτική και διοικητική υποστήριξη προς το κράτος. Ήταν υποχρεωμένοι να φυλάσσουν και να υπερασπίζονται το νησί εναντίον οποιασδήποτε εξωτερικής ή εσωτερικής επιβουλής²⁸. Για το λόγο αυτό κάθε *ιππέας*, κάτοχος δηλαδή μιας καβαλλαρίας, ήταν υποχρεωμένος να συντηρεί ένα πολεμικό άλογο, δύο ιππείς

25. *Κατάστιχα των φεούδων* της Κρήτης: ADC, b. 18, 19, 20 και 21 (βλ. παρακάτω, 399-400).

26. Βασικές ενδείξεις για τον εντοπισμό των σεξτερίων παρέχουν όχι μόνο τα χωριά που ανήκουν στο καθένα, αλλά και συγκεκριμένες ή τυχαίες αναφορές των συνόρων τους. Έτσι, υπάρχουν περιγραφές των συνόρων του σεξτερίου *Dorsoduro* και *S. Polo* (ADC, b. 18, 441) και του σεξτερίου *Castello* και *Dorsoduro* (ADC, b. 18, 443), σύμφωνα με τις οποίες τα τοπωνύμια που αναφέρονται βρίσκονται όλα στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου. Αντίθετα, σύμφωνα με την επίσημη διαίρεση κανένα από τα παραπάνω σεξτέρια δεν βρισκόταν στην περιοχή του ίδιου νομού. Άλλες αναφορές γίνονται τυχαία κατά την περιγραφή συνόρων χωριών, όπως: "... *et deinde ferit in viam imperialem que partit sexterium Sancti Marci a sexterio Sancti Pauli*" (ADC, b. 20, 348r). Τα δύο αυτά σεξτέρια σύμφωνα με τον αρχικό χωρισμό δεν συνόρευαν. Παρατηρήσεις για το ίδιο ζήτημα, βλ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Τα παλαιότερα *κατάστιχα*: ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Concessio Crete*, 114-119.

27. Τ.ΤΗ., 2, 130-131. Σχετικά με το θέμα της κατοχής των φεούδων από τους αποίκους και τη δυνατότητα εκμετάλλευσής τους, βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 93-162.

28. Τ.ΤΗ., 2, 131. Σχετικά με το στρατιωτικό χαρακτήρα του κρητικού φεούδου, βλ. COSENTINO, *Aspetti*.

και δύο πεζούς με τον απαραίτητο οπλισμό τους, και κάθε πεζός, κάτοχος δηλαδή μιας σεργενταρίας, τον οπλισμό ενός πεζού στρατιώτη²⁹. Η παραπάνω υποχρέωση των φεουδαρχών ονομαζόταν *varnizio* και κατά τακτά διαστήματα οι φεουδάρχες παρουσίαζαν τους ανθρώπους και τον οπλισμό τους σε επιθεώρηση στην πόλη, στην περιοχή της οποίας ανήκε το φέουδό τους. Ανάλογη γενική επιθεώρηση (*mostra generale*), αλλά σε αραιότερα χρονικά διαστήματα, διοργανωνόταν και στο Χάνδακα. Σ' αυτήν συμμετείχαν όλοι οι φεουδάρχες της Κρήτης. Αργότερα η υποχρέωση αυτή των φεουδαρχών εξαγοραζόταν συχνά με χρήμα (*disvarnizio*)³⁰. Για τα τέσσερα πρώτα χρόνια μετά την παραλαβή των φεούδων οι φεουδάρχες δεν είχαν άλλη υποχρέωση προς το κράτος. Μετά τα τέσσερα χρόνια, για κάθε σεξτέριο αναλογούσαν κάθε χρόνο 500 υπέρπυρα, τα οποία θα πλήρωναν οι φεουδάρχες, ανάλογα με το είδος (καβαλλαρία - σεργενταρία) και τον αριθμό των φεούδων που καθένas απ' αυτούς κατείχε³¹. Ήταν επίσης υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στα Συμβούλια που βοηθούσαν το δούκα στην άσκηση της εξουσίας του, να αναλαμβάνουν διοικητικά αξιώματα και να βοηθούν στην απονομή της δικαιοσύνης³². Για την εκτέλεση των παραπάνω υποχρεώσεων οι φεουδάρχες έδιναν όρκο, που ανανεωνόταν κάθε πέντε χρόνια, ενώπιον του δούκα ή του αντιπροσώπου του. Σε περίπτωση άρνησης της ορκοδοσίας, η περιουσία επέστρεφε στο κράτος³³.

Ο δεύτερος επίσημος αποικισμός πραγματοποιήθηκε 11 χρόνια αργότερα, το 1222, και με αυτόν καλύφθηκαν οι τούρμες Μυλοποτάμου, Ρίζου, Καλαμώνος, Κάτω και Απάνω Σιβρύτου, ο σημερινός δηλαδή περίπου νομός Ρεθύμνης. Η περιοχή χωρίστηκε σε 60 καβαλλαρίες, οι οποίες παραχωρήθηκαν σε 39 *ιππείς* και 28 *πεζούς*, με τους ίδιους όρους όπως και στους πρώτους αποίκους³⁴.

Με τον τρίτο αποικισμό, του 1252, επανακτίστηκε η πόλη των Χανίων και η περιοχή του σημερινού νομού χωρίστηκε σε 90 καβαλλαρίες, οι 75 από τις οποίες μοιράστηκαν σε 46 *ιππείς* και 6 *πεζούς* και οι υπόλοιπες 15, γύρω από την πόλη, παρέμειναν στο κράτος. Και ο τελευταίος αυτός αποικισμός ακολούθησε τον τύπο του πρώτου³⁵.

29. Τ.ΤΗ., 2, 131-132.

30. Σχετικά με τη *varnizio* και την *disvarnizio*, βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 69-87· COSENTINO, *Aspetti*, 45-53, 65-68.

31. Τ.ΤΗ., 2, 133. Πρβλ. SANTSCHI, *Feudum*, 87-89.

32. Τ.ΤΗ., 2, 133. Πρβλ. SANTSCHI, *Feudum*, 52-58.

33. Τ.ΤΗ., 2, 133-134. Πρβλ. SANTSCHI, *Feudum*, 65-69.

34. Έκδοση του εγγράφου: Τ.ΤΗ., 2, 234-249. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 35-36· THIRIET, *Romanie*, 131· BORSARI, *Creta*, 40· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Concessio Crete*, 123-124.

35. Έκδοση του εγγράφου: Τ.ΤΗ., 2, 470-480. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 43-44· Γ.Α. ΣΗΦΑΚΑΣ, *Παραχώρησις υπό της ενετικής Συγκλήτου του διαμερίσματος των Χανίων ως φεούδου εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252*, Αθήνα 1940· THIRIET,

Με τον τρόπο αυτό καλύφθηκε και το υπόλοιπο τμήμα του νησιού δυτικά του Χάνδακα. Για την περιοχή του σημερινού νομού Λασιθίου δεν υπάρχουν ανάλογα στοιχεία. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι καλύφθηκε σταδιακά χωρίς κάποιο ιδιαίτερο αποικισμό, επειδή η περιοχή ήταν μάλλον μικρή σε έκταση και σε τέτοια θέση, σχετικά πάντα με το Χάνδακα, που θα μπορούσε ευκολότερα να κατακτηθεί. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι τα φέουδα της ίδιας περιοχής κατατάσσονται κάτω από τον τίτλο: “τούρμα Μιραμπέλλου, τούρμα Ιεράπετρας και τούρμα Σητείας”, και όχι κάτω από το όνομα κάποιου από τα αρχικά σεξτέρια³⁶.

Έτσι, στα μέσα του 13ου αι. και ύστερα από 40 περίπου χρόνια η Βενετία φαίνεται, τυπικά τουλάχιστον, να κατέχει ολόκληρο το νησί και να έχει μοιράσει τη γη του. Στην πραγματικότητα οι αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού δεν είχαν κοπάσει, πολλές δύσβατες ή απομακρυσμένες από τις πόλεις περιοχές δεν είχαν κατακτηθεί και πιθανότατα πολλοί άποικοι είτε δεν είχαν παραλάβει τη γη που τους είχε παραχωρηθεί είτε την εκμεταλλεύονταν με προβλήματα. Το καθεστώς σταθεροποιήθηκε μόλις τον 14ο αι. και αφού η Βενετία ξεπέρασε με αρκετά έξυπνο τρόπο τα εμπόδια που της είχαν δημιουργήσει οι επαναστάσεις του προηγούμενου αιώνα. Τα γεγονότα των πρώτων εκείνων χρόνων δεν είναι γνωστά, ιδιαίτερα όσον αφορά την άφιξη και την εγκατάσταση των αποίκων, τις σχέσεις τους με τον ντόπιο πληθυσμό και, πάνω απ' όλα, με τους γαιοκτήμονες του νησιού. Η στάση των τελευταίων αποκαλύπτεται μέσα από τις επαναστάσεις³⁷. Η κατάσταση που επικρατούσε στα χρονικά διαστήματα μεταξύ των αποικισμών ή ως την εκδήλωση των επαναστατικών κινήσεων μπορεί να διευκρινιστεί μόνο από το συνδυασμό ορισμένων γεγονότων.

– Οι έλληνες γαιοκτήμονες

Στην Κρήτη, όπως και σε ολόκληρη τη βυζαντινή αυτοκρατορία, υπήρχαν δύο κατηγορίες γης: γη ιδιωτική πλήρους ιδιοκτησίας (γονική) και γη δημόσια, που το κράτος είτε την εκμεταλλευόταν άμεσα (επισκέψεις) είτε την παραχωρούσε ως πρόνοια σε ιδιώτες. Κατά συνέπεια ένας γαιοκτήμονας ήταν δυνατόν να κατέχει γη κληρονομική ή γη την οποία είχε λάβει ως πρόνοια ή ακόμη και τα δύο.

Το έγγραφο της *Παραχώρησης* της Κρήτης, το 1211, αναφέρει ότι “οι Έλληνες και η περιουσία τους τίθενται στη φροντίδα του δούκα και του συμ-

Romanie, 131· BORSARI, *Creta*, 45-46· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Concessio Crete*, 125-131.

36. Βλ. ADC, b. 20 (*Liber divisionum sexterii S. Pauli in Creta*), 1r : όπου τα χωριά της περιοχής του σημερινού νομού Λασιθίου κατατάσσονται κάτω από τον τίτλο: *Turme Mirabelli, Sithie, Gerapetre*.

37. Σχετικά με τις επαναστάσεις, βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Οι κρητικές επαναστάσεις*.

βουλίου του³⁸. Τη Βενετία την ενδιέφεραν περισσότερο οι μεγάλες ντόπιες οικογένειες γαιοκτημόνων, λόγω της έκτασης της περιουσίας τους, παρά οι τυχόν υπάρχοντες ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες. Δεν είναι γνωστό όμως, αν πράγματι το κράτος προχώρησε στη δήμευση αυτή και οι μεγαλοϊδιοκτήτες έχασαν τη γη τους. Πιθανότερο είναι ότι πρώτα απ' όλα δημεύτηκε όση δημόσια γη κατείχαν οι γαιοκτήμονες, η οποία επανήλθε αυτόματα στο δημόσιο. Στην Κρήτη βέβαια κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία, και όχι οι πρόνοιες, και κατά συνέπεια στο βενετικό δημόσιο θα πέρασε μικρό σχετικά μέρος από τη γη του νησιού³⁹. Έτσι, η Βενετία πιθανότατα εφάρμοσε την απόφαση δήμευσης, όπως όριζε το έγγραφο της *Παραχώρησης* (1211), κυρίως στις περιοχές που κατόρθωσε να ελέγξει από την αρχή. Από τη στιγμή όμως που άρχισε να κινδυνεύει η περιουσία των γαιοκτημόνων, οι πιο ισχυροί από αυτούς αντέδρασαν με επανάσταση. Και αυτό αποδεικνύεται με την πρώτη επαναστατική κίνηση των Αγιοστεφανιτών, το 1212, η οποία εντοπίζεται στο ανατολικό τμήμα του νησιού, το οποίο ενδιαφέρθηκαν να κατακτήσουν πρώτο οι Βενετοί⁴⁰. Αντίθετα, είναι αμφίβολο, αν οι ενέργειες της δήμευσης επεκτάθηκαν σε περιοχές μακριά από το Χάνδακα, όπως ήταν οι σημερινοί νομοί Ρεθύμνης και Χανίων, ή στην οικογενειακή περιουσία των μεγάλων βυζαντινών γαιοκτημόνων του νησιού.

Στις δυτικές αυτές περιοχές, Ρεθύμνης δηλαδή και περισσότερο Χανίων, οι οποίες κατακτήθηκαν ολοκληρωτικά και αποικίστηκαν αργότερα, παρά το γεγονός ότι ίσως είχε ήδη διεισδύσει κάποιο βενετικό στοιχείο, η έγγειος περιουσία των μεγάλων οικογενειών των περιοχών αυτών θα είχε πολύ λιγότερες απώλειες. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι στις τελευταίες ακριβώς αυτές περιοχές εντοπίζονται και οι μεγαλύτερες επαναστάσεις του 13ου αι., των Μελισσηνών, των Σκορδύληδων και του Αλέξιου Καλλέργη, οι οποίες θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν, αν οι αρχηγοί τους, εκπρόσωποι της παλιάς βυζαντινής αριστοκρατίας της γης, είχαν χάσει εξολοκλήρου τη γη, από την οποία αντλούσαν στην ουσία τη δύναμή τους. Εξάλλου, στις συνθήκες που υπέγραψαν με τους Βενετούς κατοχυρώθηκε η γη ακριβώς που κατείχαν από παλιά. Δεν είναι τέλος τυχαία η έντονη διείσδυση του ντόπιου ελληνικού στοιχείου αρκετά νωρίς στην τάξη των γαιοκτημόνων, τη στιγμή που απαγορευόταν όχι μόνο η επιμειξία των δύο στοιχείων, αλλά οποιαδήποτε συναλλαγή μεταξύ Λατίνων και Ελλήνων, ιδιαίτερα όταν αυτή αφορούσε γη.

38. *De facto laycorum Grecorum tam in personis, quam in mobilibus, sit in providentia Ducis et sui consilii* (T.TH., 2, 132).

39. Σχετικά με τη δημόσια γη στην Κρήτη και την εκμετάλλευσή της κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών "επισκέψεων". Επίσης, ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οι κρητικές επαναστάσεις, 6.

40. Το κείμενο της συνθήκης: T.TH., 2, 159-166. Για την επανάσταση, βλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Βενετοκρατία εν Κρήτη*, 27-32· THIRIET, *Romanie*, 95-96· BORSARI, *Creta*, 33-36· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οι κρητικές επαναστάσεις, 6-7.

Φαίνεται πως οι Βενετοί δυσκολεύτηκαν πολύ περισσότερο απ' ό,τι δείχνουν τα έγγραφα που διαθέτουμε. Βρέθηκαν αντιμέτωποι με δυναμικούς ντόπιους γαιοκτήμονες που προσπάθησαν με κάθε τρόπο, και τελικά τα κατάφεραν, να διατηρήσουν, αν όχι όλα, τουλάχιστον μεγάλο μέρος από τα δικαιώματά τους, και κυρίως τη γη τους. Η Βενετία είχε πάντα το φόβο των ντόπιων, όχι μόνο ως εν δυνάμει επαναστατών, αλλά και ως διαβρωτικού στοιχείου, που με άλλα μέσα θα προσπαθούσε να υπονομεύσει τη βενετική κυριαρχία. Αφού με τις συνθήκες κατόρθωσε όσο μπορούσε καλύτερα να εξασφαλίσει ως ένα σημείο την ουδετερότητα των μεγάλων οικογενειών του νησιού, στη συνέχεια έστρεψε το ενδιαφέρον της σε άλλες κατευθύνσεις, με σκοπό πάντα την περιθωριοποίηση όλων των Ελλήνων. Απαγόρευσε έτσι την κατοχή δημοσίων θέσεων, εκτός από αυτές των γραφών, καθώς και κάθε άλλου μέσου (για παράδειγμα αλόγων και πολεμικού υλικού), το οποίο θα μπορούσε να αποδειχτεί επικίνδυνο για τη δημόσια τάξη. Εκείνο όμως που δεν κατάφερε τελικά να αποτρέψει ήταν η σύναψη μικτών γάμων και η απόκτηση φεουδαρχικής γης.

Είναι γεγονός ότι έναν αιώνα μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς οι Έλληνες που κατείχαν φέουδα ήταν πολλοί. Εκείνο που δεν γνωρίζουμε είναι με ποιο τρόπο έφθασαν στο σημείο αυτό, αν δηλαδή πρόκειται για παλαιές οικογένειες γαιοκτημόνων που με κάποιο τρόπο διατήρησαν την ιδιοκτησία της γης τους ή για πρόσωπα που μέσα σ' αυτά τα χρόνια κατόρθωσαν να αναδειχθούν και να αποκτήσουν γη. Πρέπει να συνέβησαν και τα δύο. Τόσο οι κλάδοι των μεγάλων γνωστών οικογενειών όσο και οι μικτοί γάμοι Βενετών και ντόπιων συνέβαλαν σημαντικά στην αύξηση των ελλήνων γαιοκτημόνων. Είναι χαρακτηριστικό επιπλέον το γεγονός ότι πολλοί από τους τελευταίους εντοπίζονται στο δυτικό τμήμα του νησιού, όπου το ποσοστό απώλειας της γης των παλαιών ιδιοκτητών θα ήταν μικρότερο από εκείνο των κεντροανατολικών περιοχών⁴¹. Απομένει να εξεταστεί το καθεστώς των ελλήνων γαιοκτημόνων και η σχέση τους με το κράτος μέσω της γης, αφού, εκτός συγκεκριμένων εξαιρέσεων, δεν είχαν δικαίωμα συμμετοχής στην άμυνα του νησιού, δεν μπορούσαν δηλαδή, όπως οι βενετοί φεουδάρχες, να ανταποκριθούν στη *varnizio*. Σε γενικές γραμμές το πρόβλημα μπορούσε να ξεπεραστεί με την ύπαρξη βενετού ή λατίνου "βοηθού" (*socius*), που θα αντικαθιστούσε τον έλληνα γαιοκτήμονα στις στρατιωτικές του υποχρεώσεις, ή ακόμη συνηθέστερα με την εξαγορά της *varnizio* (*disvarnizio*).

41. Στο κατάστιχο των φεούδων της περιοχής Χανίων, του 14ου αι. (ADC, b. 21), έχει καταγραφεί σημαντικός αριθμός ελλήνων γαιοκτημόνων. Με πρόχειρο υπολογισμό και με βάση τα στοιχεία που έχουν σωθεί για ορισμένα τμήματα της περιοχής, οι Έλληνες κατέχουν ποσοστό περίπου 15% του συνόλου. Ανάμεσα σε επίθετα γνωστών οικογενειών (Βλαστός, Βαρούχας, Σκορδίλης κ.ά.) περιλαμβάνεται πλήθος άλλων κοινών επιθέτων, όπως Νιώτης, Σαρακινόπουλος, Γοργοάπτης, Παπαγιαννόπουλος κ.ά.

Οι προθέσεις των παλαιών ελλήνων γαιοκτημόνων της Κρήτης για τη διατήρηση της γης τους ή την απόκτηση νέας κινούνταν σε διαφορετικό επίπεδο από εκείνο του υπόλοιπου πληθυσμού. Παρόλ' αυτά η πιθανότητα αλλαγής, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των αποικισμών, που η κατάσταση ήταν ρευστή, ωθούσε τον αγροτικό πληθυσμό να υποστηρίξει ή και να συμμετέχει σε κάθε επανάσταση που ξεσπούσε. Οι αρχηγοί των επαναστάσεων, παρόλο που η κίνησή τους δεν είχε εθνικό ή ταξικό χαρακτήρα, εκμεταλλεύονταν την επιθυμία των αγροτών για βελτίωση της θέσης τους, με σκοπό να εξασφαλίσουν τη βοήθεια τους. Ως ανταμοιβή, στην τελική συμφωνία με τη Βενετία περιλαμβάνονταν και κάποιοι όροι που αφορούσαν τους αγρότες.

Η κοινωνική σύνθεση του νησιού, αν και δεν κινδύνευσε να αλλάξει ουσιαστικά, ωστόσο δεν παρέμεινε ίδια ακριβώς. Πρώτα απ' όλα άλλαξε η εθνικότητα των γαιοκτημόνων και οι βενετοί άποικοι αντικατέστησαν τους ως τότε μεγάλους και μικρομεσαίους έλληνες γαιοκτήμονες. Μέρος ωστόσο των ελλήνων μεγάλων ιδιοκτητών διατήρησε τη γη του, αποκλείστηκε όμως από τη διοίκηση του νησιού. Οι μικρομεσαίοι έλληνες ιδιοκτήτες έχασαν τη γη τους, παρέμειναν ελεύθεροι, αλλά οικονομικά εξαρτημένοι από τους βενετούς φεουδάρχες. Οι πάροικοι μετονομάστηκαν σε βιλλάνους και το προσωπικό τους καθεστώς, όπως θα δούμε παρακάτω, έγινε πιο αυστηρό και απέκτησε σταδιακά νομικό πλαίσιο, που καθόριζε πολλές πλευρές της κοινωνικής και οικονομικής τους ζωής. Παρά τις αλλαγές όμως αυτές, γαιοκτήμονες και αγρότες συνέχισαν να αποτελούν τις δύο κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις του νησιού.

– Οι αγρότες

Το αγροτικό εργατικό δυναμικό αποτελούσε πάντοτε, και ιδιαίτερα κατά το Μεσαίωνα που παρατηρούνται μεγάλες περίοδοι δημογραφικής ύφεσης, ένα από τα σημαντικότερα ζητούμενα τόσο εκ μέρους της Πολιτείας όσο και των ιδιωτών. Το γεγονός ότι μεταξύ των όρων που περιείχαν οι συνθήκες μεταξύ της Βενετίας και των επαναστατών υπήρχαν κάποιοι που αφορούσαν τους αγρότες σημαίνει ότι όχι μόνο η συμμετοχή τους κάθε φορά στις επαναστάσεις ήταν καθοριστική, αλλά και ότι αποτελούσαν τόσο για τους φεουδάρχες όσο και για την Πολιτεία βασικό κεφάλαιο για την οικονομία του νησιού. Αυτό το είχαν συνειδητοποιήσει και οι δύο, γι' αυτό και προσπαθούσαν κάθε φορά, χωρίς να κινδυνέψει ωστόσο το συμφέρον τους, να ικανοποιήσουν κάποια από τα αιτήματα των αγροτών και να τους συγκρατήσουν στη γη τους. Οι όροι των συνθηκών σε καμιά περίπτωση δεν άλλαζαν ουσιαστικά για τους αγρότες την υπάρχουσα κατάσταση. Αντίθετα, επιβεβαίωναν και θεσμοθετούσαν τις σχέσεις φεουδάρχη και αγρότη, κυρίως βιλλάνου. Η μόνη φαινομενικά θετική κίνηση ήταν η απελευθέρωση (*francatio* - *franchitas*), η αναβάθμιση δηλαδή σε πρόσωπα νομικά

ελεύθερα, ορισμένων κάθε φορά βιλλάνων αγροτών⁴². Γεγονός πάντως είναι ότι οι παραπάνω όροι των συνθηκών παρέχουν τις μοναδικές πληροφορίες για το καθεστώς του αγροτικού πληθυσμού κατά την πρώτη πεντηκονταετία της βενετικής κατοχής.

Η συνθήκη του 1219, με την οποία έληξε η επανάσταση των Μελισσηνών - Σκορδίλη, περιέχει μερικούς από τους πιο σημαντικούς και χαρακτηριστικούς όρους των συνθηκών του 13ου αιώνα⁴³: 1. *Απελευθερώνονται 75 βιλλάνοι, πράξη που επαναλαμβάνεται και σε άλλες μεταγενέστερες συνθήκες, γιατί με τον τρόπο αυτό οι επαναστάτες αντάμειβαν όσους τους βοηθούσαν.* 2. Παρέχεται το δικαίωμα σε όλους τους βιλλάνους να απευθύνονται κατευθείαν στο δούκα της Κρήτης για θέματα δικαιοσύνης και όχι στους φεουδάρχες, όπως συνέβαινε στο φεουδαρχικό σύστημα της Δ. Ευρώπης. Οι φεουδάρχες της Κρήτης προσπάθησαν χωρίς επιτυχία κατά τον 14ο αι. να εξασφαλίσουν το δικαίωμα αυτό⁴⁴. 3. Παρέχεται το δικαίωμα στους βιλλάνους να γίνονται μοναχοί και καθορίζεται το θέμα γύρω από τη διάθεση της περιουσίας που κατείχε εκείνος που αποφάσιζε να ακολουθήσει τη μοναστική ζωή. Αν ο βιλλάνος είχε οικογένεια, τότε από την περιουσία του θα έδινε στο μοναστήρι μόνο το μερίδιό του, ενώ η υπόλοιπη παρέμενε στους κληρονόμους του. Αν όμως δεν είχε, τότε όλη η περιουσία περιερχόταν στο φεουδάρχη, στον οποίο ανήκε ο βιλλάνος. Με τον όρο αυτό αποδεικνύεται ότι ένας βιλλάνος μπορούσε να κατέχει γη και να την κληροδοτεί στους απογόνους του, ενώ ο φεουδάρχης παρέμενε πάντα ο ψιλός κύριος της γης. 4. Καθορίζονται οι οικονομικές σχέσεις φεουδάρχη και βιλλάνου. Οι σχέσεις αυτές εξετάζονται αναλυτικά παρακάτω. Εδώ υπογραμμίζεται μόνο το γεγονός ότι με τη διευθέτηση αυτή η Βενετία προχώρησε στην υιοθέτηση, σε πολύ απλούστερη μορφή, του βυζαντινού συστήματος εκμετάλλευσης της γης που προϋπήρχε στο νησί. Είναι χαρακτηριστικό ότι με τους παραπάνω όρους η συνθήκη επικύρωσε τη θέση των βιλλάνων, αυτή δηλαδή ακριβώς από την οποία οι τελευταίοι ήθελαν να ξεφύγουν, συμμετέχοντας στην επανάσταση.

42. Για την *απελευθέρωση* των βιλλάνων και γενικά για τους *ελεύθερους* αγρότες, βλ. παρακάτω, 63-69.

43. Το κείμενο της συνθήκης: Τ.ΤΗ., 2, 210-213. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 36-37· BORSARI, *Creta*, 37-39· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Οι κρητικές επαναστάσεις*, 7, 9-10.

44. Το 1349, οι φεουδάρχες με πρεσβεία τους στη Βενετία ζήτησαν μεταξύ άλλων και το δικαίωμα να συλλαμβάνουν και να τιμωρούν τους βιλλάνους τους. Η απάντηση ήταν αρνητική με το δικαιολογητικό ότι το κράτος θα φρόντιζε για τη σύλληψη και την τιμωρία των ανυπάκουων βιλλάνων (THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 560, 218· Ο ΙΔΙΟΣ, *Regestes*, αρ. 228· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεοπίσματα*, Β1, 293-297). Το 1336, ο Μαρίνος Barocci από την Κρήτη ζήτησε να του επιτραπεί η ελεύθερη άσκηση των δικαιωμάτων του επί των βιλλάνων που είχε μεταφέρει στο νησί από τη Σαντορίνη, εκτός από το δικαίωμα της απονομής δικαιοσύνης, το οποίο, όπως αναφέρει ο ίδιος, ανήκει στο κράτος (THIRIET, *Regestes*, αρ. 68, 36-37· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεοπίσματα*, Β1, 169-170).

Η διεκδίκηση αγροτικών εργατικών χειρών είναι εμφανής, μεταξύ των άλλων, στις επόμενες συνθήκες των ετών 1224, 1233 και 1234. Οι επαναστάτες υποχρεώνονται να επιστρέψουν στους φεουδάρχες τους βιλλάνους που είχαν καταφύγει σ' αυτούς. Η κατάσταση φαίνεται πως δεν άλλαξε ουσιαστικά και οι βιλλάνοι με κάθε νέα ευκαιρία επαναλάμβαναν την προσπάθειά τους για βελτίωση της θέσης τους.

Πληροφορίες, τέλος, για τις κατηγορίες των βιλλάνων, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη τους, παρέχουν οι ονομαστικοί κατάλογοι όσων *απελευθερώθηκαν* κατά τις συνθήκες του 1265 και 1299. Το 1265, στη συμφωνία του δούκα της Κρήτης με το Γεώργιο Χορτάτζη και το Μιχαήλ Σκορδίλη Ψαρομηλίγκο, *απελευθερώθηκαν* 26 βιλλάνοι, από τους οποίους τέσσερις ήταν δημόσιοι βιλλάνοι, δύο βιλλάνοι των φεούδων του Χάνδακα και 20 *άγραφοι* ⁴⁵.

Με τη συνθήκη Βενετών και Αλεξίου Καλλέργη, το 1299, *απελευθερώθηκαν* 99 βιλλάνοι και ένας αριθμός ορθόδοξων κληρικών και ανανεώθηκε η *απελευθέρωση* για ορισμένους άλλους. Από τους 99 αυτούς βιλλάνους, οι 15 ανήκαν στο κράτος, οι 11 στην Εκκλησία και οι υπόλοιποι 73 σε φεουδάρχες. Από τους τελευταίους, οι 16 ανήκαν σε έλληνες φεουδάρχες (Βαρούχας, Μελισσηνός, Καλλέργης, Σκορδίλης και άλλες λιγότερο γνωστές οικογένειες). Ο αριθμός αυτός (ποσοστό περίπου 20%) είναι ενδεικτικός της διείσδυσης του ελληνικού στοιχείου στην τάξη των φεουδαρχών. Πολλοί εξάλλου ήταν οι έλληνες φεουδάρχες που αναφέρονται ως παλιοί ιδιοκτήτες των προσώπων εκείνων, των οποίων ανανεώθηκε η *απελευθέρωση* ⁴⁶. Δύο άρθρα επίσης της ίδιας συνθήκης αναφέρονται στο δίκαιο σχετικά με τη γη ξένης ιδιοκτησίας και την αυθαίρετη εκμετάλλευσή της. Με τα άρθρα αυτά αναγνωρίστηκε το δικαίωμα του ιδιοκτήτη της γης στο μισό της παραγωγής του παράνομου καλλιεργητή ⁴⁷.

Οι επαναστάσεις του 13ου αι. ανανέωναν κάθε φορά τις ελπίδες του αγροτικού κόσμου για ένα καλύτερο μέλλον. Επειδή όμως οι περισσότερες από αυτές είχαν σκοπό να εκπληρώσουν προσωπικές φιλοδοξίες, οι ελπίδες αυτές έσβηναν πάντα με τη λήξη των επαναστάσεων, επιβεβαιώνοντας τη θέση εξάρτησης του αγρότη από το φεουδάρχη.

45. Το έγγραφο της συμφωνίας του 1265: SCAFFINI, *I primi cento anni*, Παράρτημα, αρ. 53, 35-41. Νεότερη έκδοση της ίδιας συμφωνίας, βλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ Π. ΜΠΑΝΤΙΑ, *Η βενετοκρατική συνθήκη του 1265* (διπλωματική έκδοση του κειμένου), *Κρητική Εστία* περ. Δ', 2 (1988), 102-135. Πρβλ. BORSARI, *Creta*, 49-50· ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 46-48.

46. Το κείμενο της συνθήκης του 1299: Τ.ΤΗ., 2, 376-390. Τα ονόματα των βιλλάνων αναφέρονται στο κείμενο που δημοσιεύεται: Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Η συνθήκη Ενετών - Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι*, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), 262-292. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, 55-74· THIRIET, *Romanie*, 134· BORSARI, *Creta*, 61-64.

47. Βλ. GERLAND, *Das Archiv*, 125, άρθρα 27 και 28 (λατινικά), και 131, άρθρα 27-28 (ελληνικά).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Στο γλωσσάριο περιλαμβάνονται όροι που χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στο κείμενο. Αντίθετα, για ειδικότερους όρους μπορεί να ανατρέξει κανείς στα σχετικά κεφάλαια μέσω του ευρετηρίου. Η χωρίς λεπτομέρειες ερμηνεία που δίνεται αφορά τη συγκεκριμένη εποχή και περιοχή.

Αγγαρεία (angaria): Η υποχρεωτική παροχή δωρεάν εργασίας του αγρότη προς το φεουδάρχη. Πρόκειται για έναν καθορισμένο αριθμό ημερών το χρόνο που βάραιναν τον αγρότη προσωπικά ή τη γη που καλλιεργούσε. Συνήθως εξαγοραζόταν.

Άγραφος (agrafus): Ο βιλλάνος που προσωρινά δεν ανήκε σε κανέναν κύριο. Με την εγκατάστασή του σε κάποιο φέουδο, ιδιωτικό ή δημόσιο, έχανε το χαρακτηρισμό αυτό και γινόταν βιλλάνος των ιδιωτών ή του δημοσίου αντίστοιχα.

Αναγραφή (anagraphi): Η απογραφή των δημοσίων βιλλάνων από την αρμόδια υπηρεσία κάθε διαμερίσματος της Κρήτης, με σκοπό την είσπραξη του σχετικού φόρου (*villanaticum*).

Απελευθέρωση (franchitas - francatio): Μόνιμη ή προσωρινή απαλλαγή ενός βιλλάνου από υποχρεώσεις ή δεσμεύσεις που απορρέουν από το θεσμικό καθεστώς της κοινωνικής ομάδας που ανήκει.

Βιλλάνος (villanus): Ο εξαρτημένος προσωπικά αγρότης. Ήταν συνήθως δεμένος με τη γη του και δεσμευόταν έναντι του κυρίου του για ορισμένες δραστηριότητες του. Ιδιοκτήτης του μπορεί να ήταν το δημόσιο (*villanus comunis*), ένας ιδιώτης (*villanus feudi* ή *villanus extra feudum*), ή η Εκκλησία και τα μοναστήρια. Το καθεστώς του ήταν κληρονομικό.

Βόδι (terra unius bovis): Μονάδα επιφάνειας, με την οποία συνήθως μετρούσαν τη γη για την καλλιέργεια δημητριακών. Ήταν το μισό του ζευγαριού και ισοδυναμούσε με 30 περίπου μουζούρια γης (12 δηλαδή περίπου στρέμματα).

Γερουσία (Senatus - Consilium Rogatorum): Συμβούλιο της Βενετίας με 60 μέλη που εκλέγονταν κάθε χρόνο. Οι αρμοδιότητές του περιοριζόνταν αρχικά (13ος αι.) σε θέματα εμπορίου, από τον 14ο αι. όμως και έπειτα συγκέ-

ντρωσε πολύ σημαντικές εξουσίες, εις βάρος του Μεγάλου Συμβουλίου, και έγινε το ανώτατο όργανο της Βενετικής Δημοκρατίας.

Βοηθητικό και συμβουλευτικό σώμα του δούκα της Κρήτης. Το αποτελούσαν 90 μέλη που προέρχονταν από το τοπικό Μεγάλο Συμβούλιο και εκλέγονταν από το δούκα και τους συμβούλους του. Από τα μέλη του επιλέγονταν οι εκάστοτε πρέσβεις που στέλνονταν στη Βενετία, ενώ ως σώμα γνωμοδοτούσε για θέματα εξωτερικής κυρίως πολιτικής της τοπικής κυβέρνησης

Γονικό (gonico): Η γη που είχε παραχωρηθεί “αιωνίως” από τον ιδιοκτήτη της στον αγρότη (γονικάρης) έναντι ετήσιας εισφοράς. Ο γονικάρης μπορούσε να την εκμεταλλευτεί, όπως ήθελε, και να την κληροδοτήσει στους απογόνους του. Ο ιδιοκτήτης της γης δεν έχανε ποτέ τα δικαιώματά του σ’ αυτήν.

Καράτι (caratum): Μονάδα επιφάνειας, ίση με το 1/24 ενός φεούδου.

Δοσίματα (datia ή datium): Προσωπική σταθερή ετήσια εισφορά που βάραινε τους αγρότες, ελεύθερους ή βιλλάνους. Δεν είχε σχέση με το μέγεθος της περιουσίας και καταβαλλόταν σε χρήμα στον ιδιοκτήτη της γης, την οποία καλλιεργούσε ο αγρότης.

Disvarnitio: Η εξαγορά της varnitio.

Ελεύθερος (francus): Ο ελεύθερος από θεσμική άποψη αγρότης (σε αντιδιαστολή προς το βιλλάνο) και όχι, όπως στο Βυζάντιο, εκείνος που δεν πλήρωνε φόρο στο κράτος. Μπορούσε να ενεργεί σύμφωνα με τη θέλησή του, χωρίς εξάρτηση από άλλο πρόσωπο. Δεν είχε ιδιόκτητη γη και οικονομικά εξαρτιόταν από τον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσε, όπως ακριβώς και ο βιλλάνος.

Εντριτεία (terciaria - entritia): Το μερίδιο της σοδειάς που ο αγρότης κατέβαλλε στον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσε. Κατά κανόνα ισοδυναμούσε με το 1/3 της ετήσιας παραγωγής, αλλά οι παραλλαγές στον κανόνα ήταν πολλές.

Εργάτης (onra): Μονάδα επιφάνειας, με την οποία συνήθως μετρούσαν τα αμπέλια. Αντιπροσώπευε την έκταση της γης που μπορούσε να σκάψει ένας άνθρωπος μέσα σε μια μέρα.

Ζευγάρι (terra unius paris bovium - seugarium): Μονάδα επιφάνειας, με την οποία συνήθως μετρούσαν τη γη, στην οποία καλλιεργούνταν δημητριακά. Αντιπροσώπευε την έκταση της γης, για την καλλιέργεια της οποίας χρειαζόταν ένα ζευγάρι βόδια. Το ζευγάρι ήταν ίσο με 60 περίπου μουζούρια γης.

Grossum: Υποδιαίρεση του υπέρπυρου (1 υπ. = 12 gr.).

Καβαλλαρία (cavallaria): Εδαφική μονάδα για την εκτίμηση ενός φεούδου και τον καθορισμό της varnitio. Η έκτασή της δεν έχει προσδιοριστεί.

Κανίσκι (caniscum): Δώρο των αγροτών προς τους ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν. Προσφερόταν κάθε χρόνο και περιείχε προϊόντα από την

παραγωγή του αγρότη. Πολύ συχνά εξαγοραζόταν με χρήμα και η αξία του ήταν χαμηλή. Πρόκειται για αναγνωριστικό δικαίωμα που δήλωνε την εξάρτηση του αγρότη από το γαιοκτήμονα.

Καστελλάνος (*castellanus*): Ο επικεφαλής μιας καστελλανίας (στρατιωτική περιφέρεια της Κρήτης με κέντρο ένα κάστρο) με στρατιωτικές κυρίως, αλλά και ορισμένες διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Εκλεγόταν από το τοπικό Μεγάλο Συμβούλιο.

Κατάστιχο (*catasticum*): Βιβλίο πρωτοκόλλου της δουκικής Γραμματείας. Στην ειδικότερη έννοιά του, πρόκειται για βιβλίο όπου ήταν καταγεγραμμένα όλα τα φέουδα με τους κατά καιρούς ιδιοκτήτες τους ή τις αλλαγές που αυτά υφίσταντο, ένα είδος δηλαδή κτηματολογίου.

Μεγάλο Συμβούλιο (*Consilium Majus - Maggior Consiglio*): Συμβούλιο της Βενετίας με 1.000 ως 1.500 μέλη από τους ευγενείς της πόλης. Οι αρμοδιότητές του ήταν αρχικά (13ος αι.) πολύ σημαντικές (διοικητικές, νομοθετικές, εκλεκτορικές), αλλά από τον 14ο αι. και έπειτα τις έχασε προς όφελος της Γερουσίας. Συνέχισε πάντως να εκλέγει τους πιο σημαντικούς αξιωματούχους της Δημοκρατίας.

Βοηθητικό σώμα του δούκα της Κρήτης. Το αποτελούσαν 250-300 μέλη που προέρχονταν από το Συμβούλιο των Φεουδαρχών. Είχαν ετήσια θητεία και μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν η εκλογή των κατώτερων αξιωματούχων, η συνυπογραφή των αποφάσεων της τοπικής Γερουσίας και η επιλογή των αναπληρωτών συμβούλων του δούκα.

Μετόχι (*metochi*): Μικρός οικισμός, άμεσα συνδεδεμένος με το χωριό, στην περιοχή του οποίου βρισκόταν. Δεν είχε σχέση με μοναστήρι ή εκκλησία, αν και ο όρος προέρχεται από το χώρο αυτό.

Militia: Ταυτίζεται με τον όρο φέουδο και καβαλλαρία.

Μίστατο (*mistatum*): Μονάδα χωρητικότητας για το κρασί. Ήταν ίσο με 20 περίπου λίτρα κρασιού.

Μουζούρι (*mensura*): Μονάδα χωρητικότητας για τα δημητριακά. Ήταν ίσο με 17 περίπου κιλά. Μονάδα επίσης επιφάνειας για την καλλιεργούμενη με δημητριακά γη. Αντιπροσώπευε θεωρητικά την έκταση της γης, η οποία απαιτούσε για σπορά ένα μουζούρι δημητριακών. Η έκτασή της δεν έχει ακριβώς προσδιοριστεί, υπολογίζεται πάντως στα 400 περίπου τ. μέτρα.

Ξηρά (*Terraferma*): Η ηπειρωτική επικράτεια της Βενετίας, στην κοιλάδα του Πάδου.

Παρακάντια (*Paracandida*): Μεγάλη σε έκταση περιοχή γύρω από το Χάνδακα, μαζί με τα χωριά που αυτή περιέκλειε, η οποία παρέμεινε υπό την άμεση κατοχή και διαχείριση του δημοσίου.

Παραχώρηση - *Concessio Cretae*: Το έγγραφο του 1211, σύμφωνα με το οποίο ο δόγης Pietro Ziani παραχώρησε το νησί της Κρήτης στους βενετούς αποίκους που θα στέλνονταν εκεί. Θεωρείται η τυπική έναρξη της βενετοκρα-

τίας στο νησί. Περιλάμβανε τον τρόπο διανομής της γης, τις διαδικασίες παραχώρησής της και τις υποχρεώσεις που αναλάμβαναν όσοι θα την αποκτούσαν. Οι φεουδάρχες ορκίζονταν πίστη στη Βενετία με βάση τους όρους που καθόριζε το έγγραφο αυτό.

Ρέκτορας (rector): Διοικητής διαμερίσματος (*territorium*) της Κρήτης (Χανιά, Ρέθυμνο, Σητεία) με σημαντικές αρμοδιότητες. Ο θεσμός εγκαινιάστηκε από τις αρχές του 14ου αι. (Χανιά, Ρέθυμνο: 1307 - Σητεία: 1314), με σκοπό τη διοικητική αποκέντρωση.

Σεξτέριο (sexterium): Σύμφωνα με τις αρχικές προθέσεις της Βενετίας, διοικητικό τμήμα της Κρήτης κατά τα πρότυπα της μητρόπολης. Ολόκληρο το νησί θα περιελάμβανε 6 τέτοια τμήματα με ονόματα ίδια με εκείνα της πόλης της Βενετίας. Το σύστημα αυτό δεν εφαρμόστηκε τελικά, παρά μόνο στις κεντροανατολικές περιοχές του νησιού και μάλιστα χωρίς διοικητικά χαρακτηριστικά. Σε σεξτέρια κατατάχτηκαν οι βενετοί άποικοι που στάλθηκαν στην Κρήτη, και κατ' αυτό τον τρόπο καταγράφηκαν και στα *κατάστιχα των φεούδων*.

Σερβενταρία (serventaria): Εδαφική μονάδα για την εκτίμηση ενός φεούδου και τον καθορισμό της *varnitio*. Ήταν ίση με το 1/6 της καβαλλαρίας.

Συμβούλιο των Φεουδαρχών (Consilium Feudatorum): Το σύνολο των φεουδαρχών της Κρήτης. Δεν συμμετείχαν σ' αυτό οι Έλληνες και όσοι προέρχονταν από μικτούς γάμους. Ως σώμα είχε ελάχιστες και όχι ουσιαστικές αρμοδιότητες. Η συμμετοχή των φεουδαρχών σ' αυτό ήταν υποχρεωτική σύμφωνα με την *Παραχώρηση*.

Σύμβουλοι (Consiliiarii): Δύο πρόσωπα, που ως συλλογικό όργανο ασκούσαν την εξουσία μαζί με τον δούκα της Κρήτης. Η συμμετοχή τουλάχιστον του ενός από τους δύο στις αποφάσεις ήταν απαραίτητη. Εκλέγονταν από τη μητρόπολη.

Συντροφία (societas): Συνεργασία προσώπων που είχε ως βάση τη γη και σκοπό την καλύτερη εκμετάλλευσή της με τα μέσα που διέθετε καθένας (ζώα, σπόρος, προσωπική εργασία, χρήματα κ.ά.). *Συντροφίες* υπογράφονταν και για την εκμετάλλευση ζώων.

Υπέρπυρο (yperperum): Το τοπικό βενετικό νόμισμα της Κρήτης. Αντιστοιχούσε, σχεδόν μέχρι και τα τέλη του 14ου αι., με 2 χρυσά βενετικά δονκάτα. Η ισοτιμία του στο τοπικό νομισματικό σύστημα ήταν: 1 χρυσό βενετικό δονκάτο = 2 υπ. = 24 grossi = 63 soldini = 264 tornesii = 768 parvi.

Φεουδάρχης (feudatarius): Ο κάτοχος ενός φεούδου και στην ευρύτερη έννοια ο γαιοκτήμονας.

Φέουδο (feudum, militia): Η γη γενικά που κατείχε και εκμεταλλευόταν ένα φυσικό πρόσωπο (*feudatarius*) ή ένας φορέας (δημόσιο, Εκκλησία, μοναστήρι) ύστερα από παραχώρηση εκ μέρους του κράτους, το οποίο παρέμενε πάντοτε ο ψιλός κύριος της γης. Η κατοχή ενός φεούδου από ένα πρόσω-

πο συνεπαγόταν ορισμένες υποχρεώσεις έναντι του κράτους, οι κυριότερες από τις οποίες ήταν η *varnitio* και η συμμετοχή στη διοίκηση της αποικίας μέσω των Συμβουλίων ή διαφόρων αξιωμάτων και υπηρεσιών που αναλάμβαναν. Περιλάμβανε κατά κανόνα τα χωριά και τους ανθρώπους που τα κατοικούσαν, καθώς και κατοικία ή / και οικόπεδο στο Χάνδακα (*burgesia*).

Varnitio: Η υποχρέωση των φεουδαρχών για στρατιωτική υποστήριξη. Κάθε φεουδάρχης, ανάλογα με την έκταση του φεούδου που κατείχε, ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει ο ίδιος ή κάποιος αντιπρόσωπός του στρατιωτική υπηρεσία ως ιππέας (*miles*) ή πεζός (*peditus*).

Villanaticum: Ο προσωπικός σταθερός φόρος, ανέξαρτητος περιουσίας, που κατέβαλλαν οι δημόσιοι βιλλάνοι κάθε χρόνο στο δημόσιο Ταμείο. Ήταν ίσο με 1 υπέρπυρο.

Χωραφοσκεπάσμα (*ghorafoschepasma*): Η ποσότητα του σπόρου που χρειαζόταν για τη σπορά ενός χωραφιού.

Χωριό (*casale*): Αγροτική ενότητα, που περιλάμβανε τον οικισμό και μια ορισμένη έκταση γης, με οτιδήποτε αυτή περιέκλειε, όπως σε γενικές γραμμές ισχύει και σήμερα.

❧ ΤΟ ΦΕΟΥΔΟ ΚΑΙ Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ❧

1. ΟΙ ΕΛΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ

α. Το φέουδο

Με τον όρο “φέουδο” για τη δυτική Ευρώπη, από τον 8ο αι. και έπειτα, ορίζεται η γη (ή μια υπηρεσία, δικαίωμα ή αξίωμα) που παραχωρείται από κάποια αρχή (αυτοκράτορας, επίσκοπος, κόμης κ.ά.) προς ένα πρόσωπο (*feudatarius* - φεουδάρχης) με σκοπό την εκμετάλλευσή της και με αντάλλαγμα προς τον παραχωρητή τις αρμόζουσες τιμές και υπηρεσίες (*servitii*). Ο φεουδάρχης εθεωρείτο *vassallus* και η σχέση του με τον παραχωρητή του φεούδου λεγόταν *vassallagium*. Αποκτούσε όλα τα προνόμια που είχε και η παραχωρήτρια αρχή, όπως η επιβολή φόρων ή η απονομή της δικαιοσύνης. Μια από τις κυριότερες υποχρεώσεις των φεουδαρχών ήταν και η παροχή στρατιωτικής βοήθειας στον παραχωρητή τους σε περίπτωση πολέμου. Ένας φεουδάρχης είχε τη δυνατότητα να παραχωρήσει μέρος του φεούδου του σε τρίτο (*subfeudatarius* ή *valvassore* ή *valvassinus*), δημιουργώντας έτσι άλλους μικρότερους. Η παραχώρηση του φεούδου ήταν αρχικά προσωπική, στη συνέχεια όμως έγινε κληρονομική, πρώτα για τους μεγάλους φεουδάρχες (877) και πολύ αργότερα και για τους μικρότερους (1037)¹.

Ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με το φέουδο της δυτικής Ευρώπης παρουσιάζει η βυζαντινή *πρόνοια*, στη μορφή κυρίως που έλαβε κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας. Κατά την αρχική της μορφή τον 12ο αι. ο δικαιούχος ήταν στρατιώτης, ο οποίος έναντι των υπηρεσιών του εισέπραττε ισόβια ορισμένα εισοδήματα που ανήκαν στο κράτος και τα οποία προέρχονταν κατά βάση από την εκμετάλλευση γης. Ο κυρίαρχος αυτός στρατιωτικός χαρακτήρας της *πρόνοιας* είναι κοινός τόπος τόσο για το δυτικό φέουδο, όσο και γι' αυτό της βενετικής Κρήτης.

Η Βενετία εφάρμοσε σε γενικές γραμμές το σχήμα που γνώριζε από τη δυτική Ευρώπη, διατηρώντας για την ίδια αποκλειστικά το ρόλο του παραχωρητή, με εκπρόσωπό της στην Κρήτη το δούκα και το συμβούλιό του, και ασκώντας τον πλήρη έλεγχο των υποτελών φεουδαρχών της. Η ψιλή κυριότητα της

1. Για το φέουδο και το φεουδαρχικό σύστημα στην Ευρώπη, βλ. M. BLOCH, *La société feudale*, Τορίνο 1980, 190-196· F.L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité*, Παρίσι 1982, 168-232· G. FOURQUIN, *Seigneurie et féodalité au Moyen-âge*, Παρίσι 1977, 129-164.

γης παρέμεινε ουσιαστικά στο δημόσιο, ενώ στους φεουδάρχες παραχωρήθηκε η πλήρης εκμετάλλευση της γης, με αντάλλαγμα, όπως ήδη αναφέρθηκε, διοικητική και στρατιωτική υποστήριξη.

Το φέουδο στη βενετοκρατούμενη Κρήτη το αποτελούσαν τρία βασικά στοιχεία: τα χωριά και οι άνθρωποι που τα κατοικούσαν, μια ορισμένη έκταση γης, που ανήκε στη δικαιοδοσία του κάθε χωριού, και σπίτια ή χέρσα γη για οικοδόμηση σε μια πόλη ή σε ένα κάστρο. Ο φεουδάρχης είχε δικαιώματα κατοχής και εκμετάλλευσης του φεούδου με αντάλλαγμα ορισμένες στρατιωτικές υπηρεσίες προς το κράτος. Αντίθετα από εκείνον της δυτικής Ευρώπης, δεν είχε πολιτική (διοικητική ή δικαστική) εξουσία. Τα πολιτικά του δικαιώματα περιορίζονταν στη συμμετοχή του στο Μεγάλο Συμβούλιο ή στο Συμβούλιο των Φεουδαρχών, τα οποία συνεργάζονταν με το δούκα και τους συμβούλους του².

Ως εδαφικές μονάδες, με βάση τις οποίες γινόταν η εκτίμηση ενός φεούδου, οι Βενετοί χρησιμοποίησαν τους όρους *καβαλλαρία* και *σερβενταρία*. Η τελευταία ήταν το 1/6 της *καβαλλαρίας*, για την έκταση της οποίας δεν σώζονται συγκεκριμένα στοιχεία. Απουσιάζουν επίσης ενδείξεις σχετικά με το ρόλο που έπαιζε η ποιότητα της γης στην εκτίμηση του φεούδου ως *καβαλλαρίας* ή *σερβενταρίας*. Αντίθετα, η κανονικότητα του συστήματος, με βάση το οποίο χωρίστηκε αρχικά η γη, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το μόνο κριτήριο στο οποίο βασίστηκε ο χωρισμός αυτός ήταν η έκταση. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε και από τη μελέτη των διαφορών που υπήρχαν μεταξύ των εισοδημάτων διαφόρων φεούδων, που τα αποτελούσαν οι ίδιες εδαφικές μονάδες³.

Με βάση τα *κατάστιχα* και τις κατανομές των φεούδων παρατηρούμε γενικά τα παρακάτω:

Κατά τον αρχικό χωρισμό η γη που ανήκε σε ένα φέουδο ήταν συνήθως συγκεντρωμένη σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Σταδιακά όμως, με τις σχέσεις συγγένειας που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους αποίκους, τις κληρονομίες, τις ανταλλαγές, τις δωρεές ή τις πωλήσεις γης, το φέουδο κατέληξε να περιλαμβάνει γη που ήταν διασκορπισμένη σε διάφορα σημεία, πολλές φορές σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους⁴.

Με το σύστημα των εδαφικών μονάδων που δημιούργησε η Βενετία, δεν οριζόταν μόνο η έκταση ενός φεούδου, αλλά και καθοριζόταν η *varnizio*, η υποχρέωση δηλαδή να διατηρεί κάθε φεουδάρχης, ανάλογα με τις εδαφικές μονάδες που κατείχε, έναν ορισμένο αριθμό και είδος στρατιωτών για την υπεράσπιση του νησιού.

2. Βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 52-58, 189-190· THIRIET, *Romanie*, 204-208· COSENTINO, *Aspetti*, 25-30.

3. Βλ. παρακάτω, 201.

4. Το 1327, για παράδειγμα, η περιουσία του Ιωάννη Cornagio, την οποία αποτελούσαν 32 *σερβενταρίες*, ένα χωριό και δύο *μετόχια*, ήταν εξαπλωμένη σε ολόκληρο σχεδόν το σημερινό νομό Ηρακλείου (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 299-311).

Με το πέρασμα των χρόνων και τη διαφοροποίηση που επήλθε στον αρχικό χωρισμό της γης, το παραπάνω σύστημα κατέληξε να εξυπηρετεί αποκλειστικά τον καθορισμό της *varnitio*. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές φορές στις κατανομές φεούδων, που ενδιέφεραν κυρίως τους κληρονόμους φεουδάρχες και όχι τόσο το κράτος, δεν αναφέρονται οι εδαφικές μονάδες.

Στην παραπάνω διαπίστωση καταλήγουμε και από το γεγονός ότι η γη που ανήκε σε μια εδαφική μονάδα δεν ήταν απαραίτητα συγκεντρωμένη σε μια περιοχή, όπως συνέβαινε και με τη γη που ανήκε σε ένα ολόκληρο φέουδο⁵. Οι αρχές πρόσθεταν θεωρητικά την κατά τόπους περιουσία ενός προσώπου για τη δημιουργία μιας εδαφικής μονάδας, με βάση την οποία καθοριζόταν η *varnitio*, αρκεί οι εδαφικές αυτές μονάδες να βρίσκονταν στο ίδιο διοικητικό διαμέρισμα. Στην αντίθετη περίπτωση, η φορολογία επιβαλλόταν ξεχωριστά και ο φεουδάρχης εκτελούσε τη *varnitio* στην πόλη, στο διαμέρισμα της οποίας βρισκόταν κάθε εδαφική μονάδα⁶.

Ο κατακερματισμός των αρχικών φεούδων οδήγησε, από τον 14ο αιώνα, στην εφαρμογή του *καρατιού* (*caratum*), εδαφικής μονάδας πολύ μικρότερης από τις ήδη υπάρχουσες, που διευκόλυνε πρώτα στην ακριβέστερη εκτίμηση ενός φεούδου και στη συνέχεια στον καθορισμό της *varnitio*⁷. Έτσι, μια σερβενταρία ήταν ίση με 24 *καράτια*, και με τον τρόπο αυτό αποφεύγονταν τα περίπλοκα κλάσματα με βάση τις μεγαλύτερες μονάδες της *καβαλλαρίας* και της *σερβενταρίας*, που εφαρμόζονταν μέχρι τότε στην εκτίμηση ενός φεούδου⁸. Με τη νέα αυτή εδαφική μονάδα ήταν δυνατόν επίσης να εκτιμηθεί και ένα σπίτι στην πόλη, που ήταν μέρος κάποιου φεούδου⁹.

5. Το 1234, για παράδειγμα, σε κάποιο φέουδο ανήκαν: *kavallaria I, de qua serventarie II sunt in isto sexterio et serventarie IIII sunt in Sythia* (ADC, b. 20, fasc. 2, 45v). Την ίδια εποχή 4 σερβενταρίες μιας καβαλλαρίας βρίσκονταν στο σεξτέριο του Dorsoduro και οι άλλες δύο στο σεξτέριο των Αγίων Αποστόλων (ADC, b. 18, 242r).

6. Η εκτέλεση της *varnitio* σε διαφορετικές παράλληλα πόλεις δεν συνέφερε τους φεουδάρχες, οι οποίοι ζητούσαν την ένωση των φεούδων, με σκοπό την εκτέλεση της *varnitio* σε μια μόνο πόλη. Οι αιτήσεις αυτές δεν εγκρίνονταν με το δικαιολογητικό ότι σε κάθε πόλη ανήκε συγκεκριμένος αριθμός φεούδων, ο οποίος δεν επιτρεπόταν να μειωθεί για κανένα λόγο (βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 58-65, 141-148· COSENTINO, *Aspetti*, 45-65).

7. Το *καράτι*, μονάδα θεωρητική, αντιπροσώπευε πάντα το 1/24 μιας άλλης μεγαλύτερης (βλ. SCHILBACH, *Metrologie*, 185-186). Για τον υπολογισμό του *καρατιού* ως μονάδας επιφάνειας και μάλιστα ως του 1/24 μιας σερβενταρίας βοηθούν ορισμένα από τα έγγραφα κατανομής φεούδων, όπου αναφέρονται οι επιμέρους εδαφικές μονάδες του φεούδου και στο τέλος το σύνολό τους (βλ. για παράδειγμα το έγγραφο κατανομής του φεούδου του Μάρκου Pasqualigo το 1389: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 312-315).

8. Το 1360, για παράδειγμα, ένα φέουδο εκτιμήθηκε: *medietatem quinte partis et tercie partis quinti unius serventarie de Damania* (Senato Misti, reg. 29, 49r-50r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B2, 72-74).

9. Το 1441, για παράδειγμα, πουλήθηκαν δύο σπίτια, τα οποία είχαν εκτιμηθεί ένα *καράτι*: ... *dedit, vendidit et transactavit ... caratum unum ... que caratus est domus due ...* (ADC, b. 20, fasc. 2, 73v).

β. Οι μονάδες επιφάνειας

Το βυζαντινό ζευγάρι (*seugarium - terra unius paris bovium*), ή ακόμη συνηθέστερα το βόδι (*bovina - terra unius bovis*), παρέμεινε η κυριότερη μονάδα επιφάνειας για την καλλιεργούμενη γη. Κλάσματα των ίδιων μονάδων, 1/2 του βοδιού (*terra dimidii bovis*), 1/3, 1/4 κλπ. του βοδιού, χρησιμοποιούνταν για την εκτίμηση μικρότερων επιφανειών. Άλλες μονάδες, με σχετικά περιορισμένη χρήση, ήταν το πόδι (*pes - terra unius pedis*), ίσο περίπου με 1/4 του βοδιού, και η σκαπεταρέα (*scapetarium - terra unius scapetarii - σκαπετάρικο χωράφι*), ίσο περίπου με 1/2 - 3/4 του βοδιού. Το πόδι (*pes*) και η σκαπεταρέα έχουν σχέση και με την ποιότητα της γης. Ειδικότερα, ο όρος *σκαπετάρικο χωράφι* υπονοεί γη κακής ή μέτριας ποιότητας (*terra scapetaria*), που σκάβεται με τη βοήθεια σκαπάνης (*scapa*) και όχι με τα ζώα, λόγω του πετρώδους συνήθως εδάφους¹⁰.

Το ζευγάρι αντιπροσώπευε τη γη, που μπορούσε να καλλιεργηθεί σε μια χρονιά από ένα ζευγάρι βόδια. Αντίθετα όμως από ό,τι συνέβαινε κατά τη βυζαντινή περίοδο, η μονάδα αυτή δεν είχε σχέση με τη φορολογία των αγροτών και ήταν μικρότερη σε έκταση. Στο Βυζάντιο το ζευγάρι αντιπροσώπευε κατά μέσο όρο 144 μούδιους και κάθε μόδιος 800 περίπου τετραγωνικά μέτρα, ένα σύνολο δηλαδή 115 στρεμμάτων¹¹. Στην Κρήτη η ίδια μονάδα περιλάμβανε 60 περίπου μουζούρια γης¹². Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν το μουζούρι ήταν ίσο με το βυζαντινό μόδιο. Κατά τον 16ο αι. πάντως το μουζούρι στην Κρήτη υπολογιζόταν σε 500 βήματα, 400 δηλαδή περίπου τετραγωνικά μέτρα¹³. Αν αυτό ίσχυε και κατά τον 13ο και 14ο αι., τότε το ζευγάρι στην Κρήτη ανερχόταν σε 24 περίπου στρέμματα, ήταν δηλαδή το 1/5 του βυζαντινού ζευγαριού. Με τα υπάρχοντα στοιχεία παραμένουμε στην υπόθεση αυτή.

Για τα αμπέλια, εκτός από το μουζούρι, ήταν σε χρήση και μια άλλη μονάδα, ο *εργάτης* (*οντα*), που αντιπροσώπευε την επιφάνεια του αμπελιού που

10. Για το *σκαπετάρικο χωράφι*, βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), 31, 351.

11. Για το ζευγάρι και το μόδιο ως μονάδα επιφάνειας στη βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Petite et grande exploitation*, 330 σημ. 1 (1 μόδιος = 800 τ.μ.)· SCHILBACH, *Metrolologie*, 67-70, 72-81 και 268 (πίνακας).

12. Στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Μάρκου Cornario, το 1328, αναφέρεται: ... *la qual terra fo stimada mesuradhe VIII.C LX, per pera XVI de boi*. (ADC, b. 10, fasc. 2/4, 7r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 7.2, 324).

13. Το 1594, στην αναφορά του Φίλιππου Pasqualigo σημειώνεται: ... *et compartita in trecento et quaranta due boine (che ogni boina sono campi otto e mezzo di queste bande) et ogni boina in misurade trenta cinque et ogni misurada in passa cinquecento* ... (Σ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. 3, Ηράκλειο 1953, 59). Σχετικά με το ζευγάρι και τη βουδέα στην Κρήτη, βλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, 320, 327.

μπορούσε να σκάψει ένας άνθρωπος μέσα σε μια μέρα. Η έκταση της μονάδας αυτής δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί ακριβώς¹⁴.

Για τους κήπους, τέλος, όπως και για τα αμπέλια, σε ορισμένες, μάλλον σπάνιες, περιπτώσεις, που υπήρχε ανάγκη καθορισμού της έκτασής τους, αναφέρονταν οι διαστάσεις μήκους και πλάτους σε βήματα (*passi*) και πόδια (*pedes*)¹⁵.

14. Σχετικά με την παραγωγικότητα του εργάτη, βλ. παρακάτω, 212-213.

15. 1 *passus* = 2½ *pedes* = 78,1 εκ. και 1 *pes* = 31,23 εκ. (βλ. SCHILBACH, *Metrologie*, 266).

2. ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΝΘΕΣΗ

α. Το χωριό

Το χωριό (*casale*) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη παρέμεινε, όπως και κατά τη βυζαντινή περίοδο, μια αγροτική ενότητα και αποτέλεσε τον πυρήνα του φεούδου¹. Περιλάμβανε τον οικισμό με μια ορισμένη έκταση γης γύρω του και οτιδήποτε άλλο υπήρχε μέσα στα όρια της ίδιας γης (*casale cum suis habenciis et pertinenciis*)². Στον οικισμό κατοικούσαν οι άνθρωποι που ανήκαν στο φέουδο και κατά κανόνα δούλευαν τη γη του.

Η ενότητα του χωριού επιβεβαιώνεται από τις εξής μαρτυρίες: 1. Από τη χρησιμοποίηση των όρων *corpus casalis* και *comunitas* σε υποθέσεις σχετικές με χωριά³. 2. Από την επιβολή συλλογικών φόρων, όπως της *δεκατείας*, της *πενταμέρειας* και της *νομής*⁴. 3. Από τη διατήρηση ορισμένων στοιχείων κοινών κατά το μοίρασμα ενός χωριού μεταξύ δύο ή περισσότερων ιδιοκτητών, όπως είναι τα

1. Για το βυζαντινό χωριό, βλ. G. OSTROGORSKY, *La commune rurale byzantine* (Loi agraire - Traité fiscal - Cadastre de Thèbes), *Byzantion* 32 (1962), 139-166. Ο όρος *casale* αναφέρεται και στην *Partitio imperii Romaniae* και ο Ζακυθηνός τον αποδίδει με το βυζαντινό όρο *προάστειον* (βλ. Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Μελέται περί της διοικητικής διαίρεσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, *ΕΕΒΣ* 21 [1951], 199). Ο Carile, σχολιάζοντας τους τεχνικούς όρους της *Partitio*, αναφέρει την παραπάνω γνώμη του Ζακυθηνού, καθώς και τη γνώμη του Δένδια, ο οποίος θεωρεί ότι ο όρος είναι μετάφραση του όρου *χωριόν*· ακόμη αναφέρει την άποψη του Dölger, σύμφωνα με την οποία οι όροι *casale* και *προάστειον* ταυτίζονται (βλ. A. CARILE, *Partitio terrarum imperii Romaniae*, *Studi Veneziani* 7 [1965], 228).

2. Το αντίστοιχο “κατοχής και διακρατήσεως”, που περιλάμβανε το βυζαντινό χωριό. Αναλυτικά για το χωριό και τα στοιχεία του, βλ. ΛΑΪΟΥ, *Αγροτική κοινωνία*, 44-100.

3. Το 1341, σε υπόθεση που αφορούσε την προίκα της Μαρίας, συζύγου του Frugiero Tedaldo αναφέρεται: ... *medietatem corporis casalis de Schilochorio* ... (ADC, b. 18, 39r). Το 1363, ο Φραγκίσκος Gradonigo μεταβίβασε στο γιο του και στους κληρονόμους του: ... *serventarias sive corpus solum casalis nomine Livadia* (ADC, b. 19, 63v). Το 1357, σε διάταγμα για τις αποδοχές βιλλάνων μεταξύ των ποινών για την απόκρηψή τους αναφέρεται: ... *debeat perdere curatora et comunitas dicti casalis yperpera quinquaginta* ... (ADC, b. 14bis, 16r).

4. Βλ. παρακάτω, 119-120, 185-186.

βοσκοτόπια, τα νερά, οι δρόμοι, η χέρσα γη, οι εκκλησίες ακόμη και ο παπάς⁵. 4. Από την προτίμηση, κατά την πώληση ή ακόμη και κατά την παραχώρηση γης, σε πρόσωπα που ήταν κάτοικοι του ίδιου χωριού⁶.

Δεν είναι βέβαιο, αν διατηρείται κάποιο είδος οργάνωσης μεταξύ των κατοίκων, όπως την εποχή των βυζαντινών ελεύθερων κοινοτήτων, με σκοπό την επίλυση καθαρά τοπικών υποθέσεων και προβλημάτων. Μαρτυρείται ωστόσο κάποια ιεραρχία με προεξέχοντες τον *πρεσβύτερο* (*presbyter*) και τον *κουράτορα* (*curator*). Ο ρόλος του *πρεσβυτέρου* στην κοινότητα, αντίθετα από αυτόν του *κουράτορα*, δεν είναι γνωστός, αν και είναι πιθανόν ότι πρόκειται για τον ορθόδοξο παπά, ο οποίος κατείχε εξέχουσα θέση στην ιεραρχία του χωριού⁷.

Ο *κουράτορας* κάθε χωριού, γνωστός ήδη από τα βυζαντινά χρόνια⁸, αποτελούσε ένα είδος επιστάτη και εκπροσώπου του *φεουδάρχη*. Ο τελευταίος εξέλεγε τον *κουράτορα*, μόνιμα ή προσωρινά, μεταξύ των κατοίκων του χωριού, βιλλάνων ή *ελεύθερων*, ή άλλων έμπιστων προσώπων, ανεξάρτητα αν ήταν κάτοικοι του χωριού ή του *φεούδου*⁹. Ο *κουράτορας* είχε ετήσιο μισθό και στις δικαιοδοσίες του, που αφορούσαν μονάχα ένα χωριό ή ένα ολόκληρο *φέουδο*, ανήκε η διευθέτηση όλων των πρακτικών υποθέσεων, σχετικών με τους αγρότες, τη γη και το *φεουδάρι*, η συλλογή των ετήσιων εισφορών, των *ενοικίων* και της *γαιοπροσόδου* από τους αγρότες, καθώς και η παραχώρηση γης στο όνομα του *φεουδάρχη*¹⁰. Πρόκειται στην ουσία για το σύνδεσμο του αγρότη με τον απόντα

5. Βλ. για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, 347.

6. Βλ. παρακάτω, 133-134.

7. Το 1393, σε διάταγμα εναντίον των αποδράσεων των δούλων, μεταξύ των ποινών για όσους έκρυβαν φυγάδες αναφέρεται: ... *dominus illius casalis reciperet ipsum vel ipsos, incurreret penam yperpera C et presbyter de yperpera L et curatore de aliis L et quilibet alius habitator de yperpera XXV* ... (NOIRET, *Documents inédits*, 53-54). Η ιεραρχία στην κοινωνία του χωριού διακρίνεται από το ύψος των ποινών. Ο *πρεσβύτερος* μπορεί να είχε και την έννοια της ηλικίας και κατ' επέκταση κάποιου πιθανού τίτλου, αλλά και την έννοια του *ιερωμένου*, για τον οποίο όμως χρησιμοποιείται συχνότερα ο όρος *παπάς* (*paras*). Στο βυζαντινό *χωρίον* ο *νομικός*, που εκπροσωπούσε τους αγρότες του χωριού σε ορισμένες υποθέσεις, ήταν πολλές φορές ο παπάς (ΛΑΪΟΥ, *Αγροτική κοινωνία*, 90).

8. Στο *πρακτικό* του Αδάμ το 1073 μεταξύ των εξόδων της *επισκέψεως* αναφέρεται και η αποζημίωση προς τον *κουράτορα*. Βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Εγγραφα Πάτμου 2. Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980, αρ. 50, στ. 317-319. Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 124.

9. Εκτός από τους μόνιμους *κουράτορες* ορισμένοι *φεουδάρχες* διόριζαν και έκτακτους υπαλλήλους για την είσπραξη των εισφορών από τους βιλλάνους (βλ. παρακάτω, 190). Το 1374, ο Εμμανουήλ Γενο ανέλαβε με συμβόλαιο εργασίας να καλλιεργεί γη ενός ζευγαριού στο χωριό Πρινιά για 4 χρόνια και συγχρόνως να εκτελεί χρέη *κουράτορα* για το ίδιο χρονικό διάστημα με την εγγύηση ότι ο *γαιοκτήμονας* δεν θα τον απέλυε (NdC, b. 11, 403r). Με ανάλογο τρόπο διόριζε και η Εκκλησία.

10. Το 1390, με συμβολαιογραφική πράξη διορισμού ο *κουράτορας* αναλάμβανε: ... *petendi, excuciendi et recipiendi totum quicquid habere debemus quolibet ab hominibus dictorum locorum meorum et ab aliis ubique commorantis nec non quemcumque locum*

συνήθως φεουδάρχη. Ο ίδιος βοηθούσε επίσης τους κρατικούς υπαλλήλους ή ήταν υπεύθυνος για κρατικές υποθέσεις που είχαν σχέση με τα χωριά¹¹.

Με τη γη κάθε χωριού ασχολούνταν και οι *εκτιμητές* (*extimatores*), κρατικοί υπάλληλοι που εκλέγονταν για ένα χρόνο από τον καστελλάνο της περιοχής μεταξύ των κατοίκων του χωριού. Για κάθε χωριό, ανάλογα με τον πληθυσμό του, εκλέγονταν ένας ή δύο, οι οποίοι εκτιμούσαν τις ζημιές που καταγγέλλονταν από τους χωρικούς¹².

Τα σπίτια του χωριού ήταν μάλλον συγκεντρωμένα σε ένα συμπαγές σύνολο, αν και δεν λείπουν μαρτυρίες για σπίτια διασκορπισμένα ανάμεσα στις καλλιέργειες μακριά από τον οικισμό. Μεγαλύτερες ομάδες σπιτιών, κι αυτές μακριά από τον οικισμό του χωριού, στη δικαιοδοσία του οποίου ανήκαν, ήταν τα *μετόχια*¹³.

Οι φεουδάρχες, σύμφωνα με την *Παραχώρηση*, ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν μόνιμα στην πόλη, στην περιοχή της οποίας ανήκαν τα φέουδά τους. Για το λόγο αυτό ακριβώς όλα τα φέουδα είχαν και τα ανάλογα σπίτια στην πόλη¹⁴. Στην πραγματικότητα όμως από πολύ νωρίς υπήρχε μια μερίδα φεουδάρχων, οι οποίοι δεν κατείχαν σπίτια στο Χάνδακα, παρά τη σχετική διαταγή, και αναγκαστικά κατοικούσαν στο φέουδό τους¹⁵. Έτσι, στους κατοίκους των χωριών πρέπει να συμπεριληφθούν μεσαίοι και μικροί γαιοκτήμονες, ο αριθμός

nostrum affectum et investiendi, prout tibi videbitur pro meliori, ut exenia nostra accipiendi, e generaliter facere et exercere omnia et singula, que pertinent curatore, ut est mos (NdC, b. 11, 605r). Ο μισθός ενός *κουράτορα* μπορεί να ήταν μια καθορισμένη ποσότητα προϊόντων (βλ. NdC, b. 11, 403r: όπου ο *κουράτορας* πληρώνεται σε μούστο).

11. Το 1339, οι *κουράτορες* κάθε χωριού όφειλαν να συνεργαστούν με τους υπαλλήλους που θα διενεργούσαν την *αναγραφή* των δημοσίων βιλλάνων (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β1, 183-185· βλ. επίσης σχετικά και παρακάτω, 191). Το 1371, οι *κουράτορες* όλων των χωριών ανέλαβαν να καταγράφουν τα αμπέλια κάθε περιοχής και χωριού ξεχωριστά, με σκοπό τον έλεγχο της παραγωγής και την επιβολή του ανάλογου φόρου (ADC, b. 14bis, 194v-195v).

12. Βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Καπιτουλάρια*, 158.

13. Πληροφορίες σχετικά με τη μορφή των χωριών παρέχουν οι κατανομές των φεουδών και ιδιαίτερα όσες αφορούν την κατανομή οικισμών και περιλαμβάνουν λεπτομερή περιγραφή των συνόρων (βλ. παρακάτω, 296). Την ύπαρξη μεμονωμένων σπιτιών ανάμεσα σε καλλιεργούμενες εκτάσεις μαρτυρούν πολυάριθμα συμβόλαια παραχώρησης γης, στην οποία ή υπήρχε ήδη σπίτι ή αναλάμβανε κάποιος από τους συμβαλλομένους να το κτίσει. Μαρτυρίες για μετόχια χωριών υπάρχουν επίσης στα έγγραφα κατανομής των φεουδών (βλ. για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 300, 305). Βλ. επίσης, ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο*, 33-40.

14. Τ.ΤΗ., 2, 131. Το κράτος επέμενε πάντοτε στην πιστή τήρηση της υποχρέωσης αυτής. Τον Ιανουάριο του 1319, για παράδειγμα, δόθηκε εντολή σε όσους φεουδάρχες κατείχαν φέουδα στην περιοχή Χανίων να εγκατασταθούν στην πόλη μέσα σε ένα μήνα. Οι παραβάτες της διαταγής θα κατέβαλλαν πρόστιμο 100 υπ. για κάθε καβαλλαρία και 25 υπ. για κάθε σεργενταρία (BANDI, αρ. 204, 74).

15. Βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 58-65· THIRIET, *Romanie*, 127-128.

των οποίων σταδιακά αυξανόταν, λόγω του κατακερματισμού των αρχικών μεγάλων φεουδών. Όμως, και οι μεγάλοι φεουδάρχες, που κατοικούσαν μόνιμα στην πόλη, διατηρούσαν παράλληλα σε κάποιο από τα χωριά τους και έναν πύργο με τις απαραίτητες αποθήκες (*granieri*) και τους ξενώνες (*alberghi*)¹⁶.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων των χωριών ήταν Έλληνες. Οι Λατίνοι, Βενετοί και άλλοι, αρχικά ελάχιστοι, αυξάνονταν με την πάροδο του χρόνου. Ο διαχωρισμός πάλι μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων άρχισε να αμβλύνεται σταδιακά και κατέληξε να εντοπίζεται στη διαφορά του δόγματος και λιγότερο ίσως της γλώσσας, που αλλοιώνεται πρώτη. Μοναδικό κριτήριο για τον παραπάνω διαχωρισμό στις πηγές αποτελούν τα ονόματα και τα επίθετα, τα οποία όμως δεν είναι βέβαιο ότι ανταποκρίνονται πάντα σε μια δογματική ή γλωσσική πραγματικότητα. Ήδη από τον 13ο αι. οι μικτοί γάμοι, παρά την απαγόρευσή τους, γίνονταν όλο και πιο συνηθισμένοι και τα πρόσωπα που προέρχονταν από αυτούς δεν είναι εύκολο να ενταχθούν σε συγκεκριμένες κατά θρησκεία ή γλώσσα κατηγορίες. Οπωσδήποτε όμως τα ονόματα παραμένουν δηλωτικά της αρχικής διείσδυσης Λατίνων και στην ύπαιθρο, όχι μόνο ως γαιοκτημόνων, αλλά και ως καλλιεργητών. Και κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 14ου αι. οι Λατίνοι παρέμειναν πολυάριθμοι στα αστικά κέντρα, σε χωριά γύρω από τις πόλεις ή σε περιοχές της υπαίθρου πολύ εύφορες και πλούσιες, προς τις οποίες ήταν φυσικό να στραφούν οι άποικοι όταν έφθασαν στο νησί.

Η οικονομία του χωριού ήταν αποκλειστικά αγροτική. Οι λίγοι σχετικά τεχνίτες που ήταν εγκατεστημένοι στα χωριά ασκούσαν την τέχνη τους παράλληλα με τη γεωργία ή την κτηνοτροφία. Συχνότερα απαντώνται σιδηρουργοί, ξυλουργοί και πεταλωτές, επαγγελματίες απαραίτητοι για τις αγροτικές εργασίες¹⁷.

Οι αγρότες, που αποτελούσαν το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του χωριού, διακρίνονταν σε *ελεύθερους* και σε *βιλλάνους*. Το ποσοστό που κατείχε κάθε μια από τις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί. Περισσότεροι πάντως πρέπει να ήταν οι βιλλάνοι, παρόλο που και οι *ελεύθεροι* δεν ήταν λίγοι.

16. Το 1387 κατά την κατανομή του χωριού Βιτσιλιές μεταξύ του Φραγκίσκου και του Νικόλαου Dandolo σημειώνεται: ... *le case del gran tore, che sè la habitacione deli signori* ... , ... *lo portego de soler cum li tre albergi* ... (ADC, b. 20, fasc. 1, 33r-v). Το 1327, εξάλλου, ο Ανδρέας Calbo ανέλαβε να μεταφέρει κάθε χρόνο τη γαιοπρόσοδο στον πύργο του φεουδάρχη Ιωάννη de Portu στο χωριό Σταμνοί (*conductum ad turrin tuam de Stamnis*) (NdC, b. 244, 42v).

17. Το 1337, για παράδειγμα, ο τσαγκάρης Γεώργιος Ψιμάρης, κάτοικος του χωριού Κιθαρίδα, έλαβε σε γονικό 16 μουζούρια γης (NdC, b. 244, 145r). Το 1365, ο παπάς Γρηγόριος Κλειδάς πούλησε στο σιδερά Αντώνιο Πιζάνο, κάτοικο του χωριού Καστέλλο, ένα αμπέλι στο χωριό Κελιά (NdC, b. 144, 66r). Το 1271, ο Ιωάννης Πετραμόρης, μαραγκός και βιλλάνος του Εβραίου Μάρκου, κάτοικος του χωριού Πενταμόδι, ανέλαβε να παραδώσει στον Rucferino Trivisano 30 μίστατα μούστο από τα αμπέλια που καλλιεργούσε στο ίδιο χωριό (SCARDON, αρ. 64, 37).

Οι λίγες καταγραφές αγροτών ενός χωριού ή ενός φεούδου, που έχουν σωθεί, σπάνια μνημονεύουν τους *ελεύθερους* (*franchi*). Τα περιορισμένα λοιπόν στοιχεία που διαθέτουμε δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Αναφέρουμε παρόλ' αυτά δύο παραδείγματα. Το 1414 στο χωριό Γάλιπε από τις 60 εστίες αγροτών, οι 45 (75%) είναι βιλλάνοι και οι 15 (25%) *ελεύθεροι* (βλ. πίν. 3). Αντίθετα, το 1414 στο χωριό Ράπτης από τις 56 εστίες αγροτών, οι 12 (21,5%) είναι βιλλάνοι και οι 44 (78,5%) *ελεύθεροι* (βλ. πίν. 4). Το ποσοστό των *ελευθέρων* στη δεύτερη περίπτωση είναι πραγματικά εντυπωσιακό, αλλά είναι αδύνατο να διαπιστωθεί πού οφείλεται. Δεν είναι δυνατόν βέβαια να θεωρηθεί ούτε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αλλά ούτε και ως μια συνηθισμένη εξαίρεση. Ακόμη και στην πρώτη περίπτωση, το ποσοστό 25% των *ελευθέρων* είναι αρκετά σημαντικό και παρόλο που πιθανόν να είναι πλησιέστερο στην επικρατούσα κατάσταση, δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε αυτό ως κανόνας, αφού λείπουν άλλα παραδείγματα. Σίγουρο είναι πάντως ότι το ποσοστό των *ελευθέρων* διέφερε από χωριό σε χωριό και ορισμένες φορές από εποχή σε εποχή, μια και οι αγρότες αυτοί είχαν το δικαίωμα της μετακίνησης. Μέχρι το τέλος του 14ου αι. ο αριθμός των *ελευθέρων* πρέπει να είχε αυξηθεί, λόγω των *απελευθερώσεων* των βιλλάνων, παρά τις προσπάθειες των αρχών για τον περιορισμό τους¹⁸. Την παρουσία των *ελευθέρων* στα χωριά μαρτυρούν τα συμβόλαια παραχώρησης γης, και ιδιαίτερα τα συμβόλαια εργασίας¹⁹.

Δημογραφικά στοιχεία για την Κρήτη του 13ου και 14ου αι. δεν υπάρχουν²⁰. Τα χωριά κατά τον 14ο αι. υπολογίζονται περίπου σε 1.100²¹. Το μέγεθός τους είναι αδύνατον να υπολογιστεί, γιατί δεν υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία, πρέπει όμως να ήταν σχετικά μικρά. Οι καταγραφές αγροτών που σώζονται, ανάλογα με το σκοπό για τον οποίο διενεργούνταν, αφορούν είτε κάποιο φέουδο, οπότε δεν καθορίζεται το χωριό ή τα χωριά στα οποία αυτοί κατοικούν, είτε αποκλειστικά μόνο βιλλάνους, και μάλιστα άρρενες, που ενδιέφεραν τους γαιοκτήμονες. Έτσι, δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί ούτε κατά προσέγγιση ο πληθυσμός των χωριών.

Μεταξύ των βιλλάνων ενός φεούδου ή ενός χωριού σπανιότατα καταγράφονται οι γυναίκες, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τους *ελεύθερους*. Στο χωριό Γάλιπε, για παράδειγμα, το 1414, από τις 15 εστίες *ελευθέρων*, οι 9 αντιπροσωπεύονται από γυναίκες, ενώ από τις 45 εστίες βιλλάνων, μία μόνο αντι-

18. Βλ. παρακάτω, 69.

19. Βλ. παρακάτω, 161-162.

20. Βλ. M. GALLINA, *Vicende demografiche a Creta nel corso del XIII secolo*, Quaderni della Rivista di Studi Bizantini e Slavi 2, Ρώμη 1984, όπου όμως οι δημογραφικές παρατηρήσεις αφορούν συγκεκριμένες περιοχές του νησιού και είναι επισφαλείς, εκτός των άλλων, και εξαιτίας του είδους των πηγών που χρησιμοποιούνται.

21. Βλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 38.

προσωπεύεται από γυναίκα²². Κατ' αναλογία, στο χωριό Ράπτης, το 1414, μεταξύ των 44 ελευθέρων υπάρχουν 10 γυναίκες και μεταξύ των 12 βιλλάνων καμία²³. Από τις 20 αυτές συνολικά γυναίκες, στο σύνολό τους σχεδόν ελεύθερες (εκτός από μία βιλλάνα), μόνο δύο, στο χωριό Ράπτης, κατέχουν γη, ενώ οι υπόλοιπες καταγράφονται χωρίς περιουσιακά στοιχεία.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο του χωριού είναι η παρουσία οικογενειών, προσώπων δηλαδή που φέρουν κοινό επίθετο, με μεγάλο αριθμό εστιών, κυρίως μεταξύ των βιλλάνων και λιγότερο μεταξύ των ελευθέρων, γεγονός που οφείλεται στο δέσιμο των βιλλάνων με τη γη τους και με το χωριό που κατοικούσαν. Έτσι, 45 εστίες βιλλάνων του χωριού Γάλιπε το 1414 κατανέμονται ανάμεσα σε 13 οικογένειες, από τις οποίες μία περιλαμβάνει 9 εστίες, δύο περιλαμβάνουν από 7 εστίες η καθεμία, άλλες δύο από 4 εστίες και οι υπόλοιπες 8 από μία ως δύο εστίες (το 38,5% δηλαδή των οικογενειών περιλαμβάνει το 69% των εστιών)²⁴. Το 1414, στο χωριό Ράπτης από τις 12 εστίες βιλλάνων, οι 8 ανήκουν σε μία οικογένεια, ενώ αντίθετα, 44 εστίες ελευθέρων ανήκουν σε 29 οικογένειες²⁵. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι με το θεσμό της απελευθέρωσης (*francatio*) των βιλλάνων μέλη της ίδιας οικογένειας ανήκαν και σε ελεύθερους και σε βιλλάνους²⁶.

β. Οι βιλλάνοι

Οι βιλλάνοι, ανάλογα με τον ιδιοκτήτη τους, διακρίνονταν στους βιλλάνους των ιδιωτών, της Εκκλησίας και του κράτους, οι διαφορές μεταξύ των οποίων ήταν ανύπαρκτες²⁷. Στο δημόσιο περιήλθαν όλοι οι *πάροικοι*, οι οποίοι κατοικούσαν στα χωριά που πέρασαν στο δημόσιο, ανεξάρτητα από το πού ανήκαν μέχρι την κατάκτηση. Στο δημόσιο περιέχονταν ωστόσο και όλοι οι *άγραφοι* και οι *ξένοι* (*forinseci*) του νησιού. Οι δημόσιοι βιλλάνοι ήταν λιγότεροι στο εσωτερικό του νησιού, ενώ αντίθετα αποτελούσαν το κυρίαρχο στοιχείο στα δημόσια χωριά της *Παρακάντιας*. Οι περισσότεροι από τους βιλλάνους αυτούς ήταν τυπικά εξαρτημένοι από το κράτος, με το οποίο τους συνέδεε μόνο το *villanaticum*, ο ετήσιος φόρος που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν σ'

22. Βλ. πίν. 31, 283-285.

23. Βλ. πίν. 37, 289-291.

24. Βλ. πίν. 31, 283-284.

25. Βλ. πίν. 37, 289-291.

26. Στο χωριό Γάλιπε, το 1414, στις οικογένειες Σαλβάνου και Μακρινθαμά ανήκαν εστίες βιλλάνων και ελευθέρων παρόλληλα (βλ. πίν. 31, 283-285).

27. Σχετικά με το θεσμικό και οικονομικό καθεστώς των βιλλάνων, βλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 44-49· Ο ΙΔΙΟΣ, *Romanie*, 294-298· SANTSCHI, *Statut des non libres*· Η ΙΔΙΑ, *Feudum*, 172-181· JACOBY, *Les états latins*, 35-42· Ο ΙΔΙΟΣ, *Les inconnus du fisc*· BORSARI, *Creta*, 88-96.

αυτό²⁸. Στην ουσία ήταν εξαρτημένοι από τον εκάστοτε φεουδάρχη, ο οποίος νοίκιαζε τη δημόσια γη και τα χωριά. Ο τελευταίος, με εξαίρεση το *villanaticum*, ασκούσε όλα τα δικαιώματα που θεωρητικά ανήκαν στο δημόσιο επί των δημόσιων βιλλάνων, οι υποχρεώσεις των οποίων ήταν ίδιες με αυτές των υπολοίπων²⁹. Εξαιτίας της αλλαγής των φεουδαρχών που νοίκιαζαν τη δημόσια γη, η θέση των δημόσιων βιλλάνων ήταν αβέβαιη, με ίδιες κάθε φορά πιθανότητες βελτίωσης ή επιδείνωσής της. Η μόνη ίσως διαφορά από τους υπόλοιπους βιλλάνους φαίνεται να ήταν, κατά τα πρώτα χρόνια της άφιξης των Βενετών και για όσους δεν είχαν ήδη εγκατασταθεί σε κάποια γη, η ελευθερία εγκατάστασης, όπου οι ίδιοι επέλεγαν. Αργότερα ίσχυε το ίδιο και για όλους εκείνους τους βιλλάνους που έφθαναν ως μετανάστες στο νησί. Η ελευθερία όμως αυτή έπανε αμέσως μετά την εγκατάστασή τους και την καταγραφή τους σε κάποιο φέουδο, εφόσον ρητά απαγορευόταν η εγκατάλειψη όχι μόνο της γης, αλλά και του νησιού. Η απαγόρευση αυτή ίσχυε για όλους γενικά τους βιλλάνους³⁰.

Οι βιλλάνοι των ιδιωτών χωρίζονταν σε δύο υποκατηγορίες, στους βιλλάνους των φεούδων (*villani jure millicie* ή *villani feudorum*) και στους βιλλάνους εκτός φεούδων (*villani extra feudum*). Οι πρώτοι ήταν δεμένοι με τη γη, όπου δούλευαν και όπου ήταν εγκατεστημένοι, και είχαν περιέλθει στη δικαιοδοσία του φεουδάρχη, όταν του είχε παραχωρηθεί η γη αυτή. Ο φεουδάρχης είχε όλα τα δικαιώματα επάνω τους, εκτός από αυτό της μετακίνησής τους από τη γη τους, πράξη που απαγορευόταν επίσημα³¹. Ο ίδιος τους νοίκιαζε ή τους πουλούσε μαζί όμως πάντα με τη γη τους, παραχωρούσε δηλαδή ουσιαστικά στην περι-

28. Σχετικά με το *villanaticum*, βλ. παρακάτω, 190-192.

29. Βλ. παρακάτω, 184, όπου το 1281 παραχωρήθηκαν δύο δημόσιοι βιλλάνοι σε φεουδάρχη.

30. Το 1313, το κράτος επέτρεψε στους βιλλάνους του να κατοικούν "τόσο στην πόλη, όσο και στα χωριά, όπως τους άρεσε", χωρίς να έχουν όμως τη δυνατότητα εγκατάλειψης του νησιού ή της γης που δούλευαν. Το 1334, αντίθετα, απορρίφθηκε ανάλογη αίτηση των δημοσίων βιλλάνων της περιοχής Χανίων με το δικαιολογητικό ότι αυτό θα προκαλούσε ομαδική μετακίνηση προς την πόλη. Το κράτος ασκούσε έλεγχο στους βιλλάνους του και για το λόγο αυτό, το 1339, με διάταγμα ορίστηκε ότι οι νέοι βιλλάνοι, που θα έφθαναν στην Κρήτη, όφειλαν να δηλώσουν στις αρχές τον τόπο κατοικίας τους μέσα σε 5 μέρες από την άφιξή τους (βλ. JACOBY, *Les états latins*, 38). Στο στοιχείο αυτό της ελεύθερης εγκατάστασης στηρίχθηκε ο Thiriet (*Condition paysanne*, 44-45), για να υποστηρίξει ότι η θέση των δημοσίων βιλλάνων ήταν καλύτερη από των άλλων. Η επιλογή όμως αυτή στην πράξη είχε περιορισμένες επιπτώσεις, εφόσον μετά την εγκατάστασή τους σε κάποιο φέουδο, οι δημόσιοι βιλλάνοι έχαναν πλέον την ελευθερία μετακίνησης. Η δυνατότητα επιλογής ίσχυε θεωρητικά για τους νεοαφιχθέντες βιλλάνους, για τους οποίους όμως υπήρχε τόση ανάγκη, που στην πραγματικότητα δεν είχαν χρόνο επιλογής, μια και γίνονταν ανάρπαστοι κατά διάφορους τρόπους από τους φεουδάρχες.

31. Το 1409 σε σχετικό διάταγμα αναφέρεται: ... *de cetero aliquis feudatus non possit franchare aliquem vilanum feudi vel vendere aut pignorarre aliquem sine feudo vel aliqua parte feudi* ... γιατί, όπως αναφέρεται στην αρχή του ίδιου διατάγματος, ... *vilani sunt*

πτωση αυτή τα εισοδήματα μόνο που προέρχονταν από το βιλλάνο. Αντίθετα, οι βιλλάνοι εκτός φεούδων δεν ήταν δεμένοι με συγκεκριμένη γη και είχαν περιέλθει οι περισσότεροι, με δωρεά ή άλλου είδους παραχώρηση, χωρίς καμιά εγγύηση στην προσωπική δικαιοδοσία του φεουδάρχη, γεγονός που του έδινε το δικαίωμα να τους εκμεταλλευτεί, δηλαδή να τους νοικιάσει, πουλήσει, δωρίσει ή ανταλλάξει, όπως και όταν ήθελε. Η θέση των βιλλάνων αυτών ήταν η χειρότερη.

Το καθεστώς των βιλλάνων ήταν κληρονομικό. Τα παιδιά ακολουθούσαν την ιδιότητα του πατέρα είτε προέρχονταν από νόμιμη σχέση είτε όχι. Σε θέματα δικαιοσύνης οι βιλλάνοι υπάγονταν στη δικαιοδοσία του κράτους. Ο φεουδάρχης δεν είχε κανένα ανάλογο δικαίωμα και για οποιαδήποτε υπόθεση ήταν υποχρεωμένος να προστρέξει, όπως και κάθε άλλο πρόσωπο, στο δικαστήριο (*iudices prosopi*), αν η υπόθεση αφορούσε γη, ή στον *καστελλάνο* της περιοχής για άλλες διάφορες υποθέσεις³². Ο *καστελλάνος* ήταν ο μόνος που είχε το δικαίωμα να συλλαμβάνει τους βιλλάνους για κάποιο αδίκημα και να τους παραδίδει στις αρχές³³. Περιορισμοί όμως ίσχυαν ακόμη και για τα παραπάνω σώματα. Οι δικαστές, για παράδειγμα, δεν μπορούσαν να προχωρήσουν σε κατανομή της περιουσίας των βιλλάνων χωρίς την άδεια του κυρίου τους³⁴. Ο *καστελλάνος* δεν είχε το δικαίωμα να κατάσχει τα βόδια των βιλλάνων για οποιοδήποτε αδίκημα από την 1η Νοεμβρίου μέχρι και το τέλος Ιανουαρίου, κατά τη διάρκεια δηλαδή της καλλιεργητικής περιόδου. Με τη μερική αυτή προστασία αποφεύγονταν οι αυθαίρετες επεμβάσεις τόσο των φεουδαρχών προς τους υποτελείς βιλλάνους τους, όσο και των κρατικών οργάνων.

Στις οικονομικές τους δραστηριότητες, αντίθετα, οι βιλλάνοι ήταν εξαρτημένοι από τον κύριό τους, η συγκατάθεση του οποίου ήταν απαραίτητη για τη σύναψη οποιοδήποτε είδους συμβολαίου, αγοραπωλησίας, ενοικίασης ή δανείου³⁵. Από την υποχρέωση αυτή εξαιρούνταν, όταν οι συναλλαγές τους ήταν αξίας κάτω των 6 grossi. Για το λόγο αυτό κάθε πρόσωπο που ερχόταν σε συναλλαγή με βιλλάνο όφειλε να γνωρίζει την κοινωνική, και κυρίως τη νομική, θέση

annexi feudis et feuda sunt annexa vilanis (Κατάστιχο εκκλησιών, αρ. 254, 319).

32. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Καπιτουλάρια, 150-151.

33. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Καπιτουλάρια, 154.

34. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Καπιτουλάρια, 147.

35. Το 1415, διάταγμα, που επαναλαμβάνει παλαιότερα σχετικά διατάγματα, αναφέρει: ... *nisuno villano de Comun, de feudi et dele giesie da mo in avanti non se possa obligar over principal over prezo ad alguno con charta et senza charta, con scriptura o senza scriptura, oltra grossi sie, senza expressa volunta di camarlenghi over de la mazor marte de quelli, s'el sera villano de Comune, et senza expressa volunta del feudado, s'el sera villano del feudo et senza expressa volunta del suo signor, s'el sera villano delle giesie* (Κατάστιχο εκκλησιών, αρ. 265, 328).

του τελευταίου και αν αυτός είχε την απαραίτητη άδεια από τον κύριό του, έτσι ώστε αργότερα να μη δημιουργηθούν προβλήματα³⁶.

Εξαιτίας του κληρονομικού καθεστώτος των βιλλάνων, ήταν επίσης απαραίτητη η ενημέρωση και η συγκατάθεση του φεουδάρχη για τη σύναψη γάμου του ίδιου του βιλλάνου ή των κληρονόμων του, ιδιαίτερα όταν το δεύτερο πρόσωπο ανήκε σε άλλο ιδιοκτήτη, γεγονός που ήταν δυνατόν να προκαλέσει προβλήματα ιδιοκτησίας, κυρίως των απογόνων. Το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό όταν επρόκειτο για γυναίκα, η οποία συνήθως ακολουθούσε το σύζυγό της. Έτσι, αν μια βιλλάνα παντρευόταν, για παράδειγμα, βιλλάνο άλλου φεουδάρχη, ο ιδιοκτήτης της έχανε όλα τα δικαιώματα που είχε σ' αυτήν και τους απογόνους της³⁷.

γ. Οι ελεύθεροι (*franchi*)

Στην κατηγορία των ελεύθερων αγροτών ανήκαν πρόσωπα με διαφορετική προέλευση. Ο πυρήνας της τάξης αυτής συγκροτήθηκε πιθανότατα στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας στο νησί, όταν οι υπάρχοντες μικρομεσαίοι ιδιοκτήτες έχασαν την κυριότητα της γης τους, αλλά δεν έχασαν την ελευθερία τους. Ως πρόσωπα ελεύθερα συνέχισαν να καλλιεργούν τη γη τους, απέδιδαν όμως στο νέο ιδιοκτήτη της τα καθιερωμένα. Στη συνέχεια στην κατηγορία των ελεύθερων κατατάσσονταν όλοι οι βιλλάνοι που για διάφορους λόγους απελευθερώνονταν, καθώς και οι μετανάστες που έφθναν στο νησί από άλλες περιοχές και οι οποίοι αποδείκνυαν ότι ήταν ελεύθεροι και όχι βιλλάνοι. Όλα αυτά τα πρόσωπα ήταν θεσμικά ελεύθερα, οικονομικά όμως παρέμεναν εξαρτημένα από τους φεουδάρχες.

Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη η θέση του βιλλάνου ήταν πολύ πιο αυστηρά καθορισμένη από την αντίστοιχη του *παροίκου* στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο τελευταίος εθεωρείτο πρόσωπο ελεύθερο, η εξάρτηση όμως της γης, την οποία δούλευε, από το γαιοκτήμονα τον ανάγκαζε να αναλαμβάνει ορισμένες υποχρεώσεις απέναντί του. Αντίθετα, στις βενετοκρατούμενες και λατινοκρατούμενες περιοχές ο βιλλάνος παρουσίαζε ομοιότητες με εκείνον της δυτικής Ευρώπης, η εξάρτηση του οποίου ήταν προσωπική, και κατά συνέπεια μπορούσε με νομική πράξη να αποδεσμευτεί από αυτήν³⁸.

36. Το 1387, για παράδειγμα, με δικαστική απόφαση ακυρώθηκε διάταγμα των *iudices proprii*, σύμφωνα με το οποίο υποχρεωνόταν ο Λέος Πετρούτσης να καταβάλει στο Γεώργιο Γιερίτη 800 λίβρες τυρί ή 36 υπ. ως αποζημίωση κάποιας οφειλής. Ο Λέος απαλλάχτηκε, γιατί σύμφωνα με το ακυρωτικό διάταγμα ήταν δημόσιος βιλλάνος, δεν είχε δηλαδή το δικαίωμα να δανειστεί χωρίς την άδεια των αρμόδιων αρχών και ο δανειστής όφειλε να γνωρίζει το καθεστώς αυτό (ADC, b. 29bis/21, 4v : SANTSCHI, *Regestes*, αρ. M1178, 258).

37. Βλ. SANTSCHI, *Statut de non libres*, 117-120.

38. Βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 181, 199-200· JACOBY, *Les états latins*, 35.

Η *απελευθέρωση* (*francatio*) ενός βιλλάνου ήταν επίσημη πράξη και, στην περίπτωση ακόμη που παραχωρούνταν σε βιλλάνο από το φεουδάρχη του, ήταν απαραίτητη η έγκρισή της από τις δημόσιες αρχές και η διαγραφή στη συνέχεια του ονόματος του βιλλάνου από τα *κατάστιχα των φεούδων*, όπου καταγράφονταν και οι βιλλάνοι. Τη θέση του *απελευθέρου* βιλλάνου καταλάμβανε κάποιος *άγραφος*, τον οποίο παρείχε στο φεουδάρχη το κράτος³⁹.

Τις *απελευθερώσεις* διενεργούσε ή ενέκρινε ο ίδιος ο δούκας και το συμβούλιό του. Το 1376 με σχετική απόφαση της Γερουσίας στην επικύρωση της *απελευθέρωσης* βιλλάνων συμμετείχε πλέον και ο καπιτάνος Κρήτης ως τέταρτο μέλος της τοπικής κυβέρνησης. *Απελευθερώσεις* διενεργούσαν επίσης οι ρέκτορες Χανίων και Ρεθύμνου, ύστερα από σχετική άδεια του δούκα⁴⁰.

Το δημόσιο μπορεί να προέβαινε σε *απελευθερώσεις* των βιλλάνων του, συνέχιζε όμως να ελέγχει τους *απελευθέρους*, με σκοπό την καλύτερη εκμετάλλευσή τους. Έτσι, όλοι οι *απελευθέροι* δημόσιοι βιλλάνοι ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν εκεί, όπου τους όριζαν οι αρχές, συνήθως σε περιοχές του δημοσίου, διαφορετικά έχαναν την ελευθερία τους. Στις 5 Μαΐου 1315, για παράδειγμα, δόθηκε εντολή σε όσους είχαν *απελευθερωθεί* (και σύμφωνα με το διάταγμα ήταν πολλοί) να εγκατασταθούν κατά τη διάρκεια του Ιουνίου στα κάστρα του δημοσίου (*castra comunis*), όπως είχε οριστεί. Εκείνοι για τους οποίους δεν είχε καθοριστεί περιοχή εγκατάστασης όφειλαν να παρουσιαστούν για το σχετικό διακανονισμό⁴¹. Στις 20 Ιουνίου της ίδιας χρονιάς διατάχθηκαν όσοι είχαν παραδώσει τις πράξεις *απελευθέρωσης* τους για τον καθορισμό τόπου κατοικίας να τις παραλάβουν, ενώ την ίδια μέρα επίσης δόθηκε παράταση ενός μηνός για όσους δεν τις είχαν παραδώσει. Τονίζεται πάντως στο ίδιο διάταγμα ότι η Γραμματεία (*cancellaria*) θα κατέγραφε όσες πράξεις *απελευθέρωσης* παραδίνονταν, ενώ τις υπόλοιπες θα τις θεωρούσε άκυρες⁴².

Στη διάρκεια του 13ου αι. οι επαναστάσεις αποτελούσαν τη βασική ευκαιρία για τους βιλλάνους, κυρίως των ιδιωτών, να πετύχουν την *απελευθέρωσή* τους κατά την τελική συμφωνία μεταξύ επαναστατών και Βενετίας. Η ελευθερία παρείχετο επίσης στους δημόσιους ή ιδιωτικούς βιλλάνους, και ιδιαίτερα σε όσους δεν ήταν δεμένοι με συγκεκριμένο φέουδο, και για άλλους λόγους, όπως η πίστη και η παροχή υπηρεσιών προς το κράτος⁴³ ή τον κύριό τους. Για

39. Βλ. παρακάτω, 72.

40. Senato Misti, reg. 16, 13v· reg. 35, 84v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 118· B2, 203. Πρβλ. THIRIET, *Romanie*, 294-295.

41. BANDI, αφ. 88, 33.

42. BANDI, αφ. 91-92, 34-35.

43. Το 1334 ο Μιχαήλ Πλωραίος, κάτοικος Χανίων, δημόσιος βιλλάνος, ζήτησε την *απελευθέρωσή* του, γιατί, όπως υποστήριζε, τον καιρό της επανάστασης κατοικούσε στο κάστρο Σελίνου και είχε παραμείνει πιστός στη Βενετία. Επιπλέον είχε 4 σπίτια στο μπούργκο του ίδιου κάστρου, τα οποία γκρεμίστηκαν για λόγους ασφάλειας με διαταγή των ρεκτόρων. Για τους παραπάνω λόγους οι ρέκτορες είχαν υποσχεθεί την *απελευθέρω-*

τους δημόσιους βιλλάνους και για τους βιλλάνους *άγραφους* ή *ξένους* συνέβαλλαν επίσης η συμμετοχή στις προσπάθειες του κράτους για ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού ορισμένων περιοχών του νησιού⁴⁴.

Με το προνόμιο της *απελευθέρωσης* το κράτος επιδίωκε τη στρατολόγηση όσο το δυνατό περισσότερων προσώπων για υπηρεσία στις γαλέρες (*franchitas per marinariam* ή *pro marinariis*). Κατά καιρούς εκδίδονταν ειδικά διατάγματα, με τα οποία καλούνταν οι δημόσιοι βιλλάνοι να δηλώσουν αν επιθυμούσαν να υπηρετήσουν στις γαλέρες. Όσοι έπαιρναν την απόφαση ήταν υποχρεωμένοι να μεταφερθούν και να κατοικήσουν στο Χάνδακα ή στο μπούργκο του, έτσι ώστε να είναι διαθέσιμοι οποιαδήποτε στιγμή υπήρχε ανάγκη. Αν αυτοί που επιλέγονταν δεν παρουσιάζονταν στο Χάνδακα μέσα στο καθορισμένο διάστημα, τότε παρέμεναν βιλλάνοι. Δικαίωμα κατάταξης στις γαλέρες είχαν και οι βιλλάνοι- ξένοι. Τέτοια διατάγματα ήταν πολύ συνηθισμένα, αλλά δεν είναι γνωστή η ανταπόκριση που είχαν⁴⁵. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η *απελευθέρωση* του βιλλάνου λόγω άσκησης του επαγγέλματος του νοταρίου⁴⁶.

Οι φεουδάρχες *απελευθέρωναν* τους δικούς τους βιλλάνους για σημαντικές υπηρεσίες που τους είχαν προσφέρει ή για διάφορους προσωπικούς λόγους, πολύ συχνά μέσα από τις διαθήκες τους⁴⁷. Η *απελευθέρωση* ήταν συνήθως μόνιμη και ίσχυε και για τους απογόνους του *απελευθερωμένου*. Ήταν δυνατόν όμως, ανάλογα με τον τρόπο που είχε παραχωρηθεί, να ανακληθεί από τις αρχές είτε λόγω συμμετοχής του σε επανάσταση είτε λόγω ανυπακοής προς το κράτος⁴⁸. Στο καθεστώς του βιλλάνου εξέπιπταν και οι *εξαρχής ελεύθεροι* για

σή του (Senato Misti, reg. 16, 78v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 154). Δεν είναι γνωστό αν ο παραπάνω βιλλάνος πέτυχε τελικά την *απελευθέρωσή* του. Ανάλογες περιπτώσεις ήταν συνηθισμένες σε περιόδους επαναστάσεων. Η *απελευθέρωση* μπορούσε επίσης να παρασχεθεί στο βιλλάνο, αν κατέδιδε κάποιο καταζητούμενο (βλ. THIRIET, Condition paysanne, 41).

44. Βλ. παρακάτω, 76-78.

45. Βλ. για παράδειγμα τα διατάγματα: Νοέμβριος 1317 (BANDI, αρ. 173 και 176, 63-64), Φεβρουάριος 1318 (BANDI, αρ. 182, 66), Φεβρουάριος 1321 (BANDI, αρ. 292, 108), Ιούνιος 1332 (Senato Misti, reg. 15, 18v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 107), Αύγουστος 1332 (ADC, b. 14, 78v), Νοέμβριος 1332 (ADC, b. 14, 82r), Μάρτιος 1340 (ADC, b. 14, 134r).

46. Βλ. BORSARI, *Creta*, 93.

47. Το 1319, για παράδειγμα, ο Αλέξιος και ο Λέος Καφάτος *απελευθέρωσαν* το βιλλάνο τους Δημήτριο Κατσόστομο, όπως αναφέρεται στο συμφωνητικό, για τις υπηρεσίες και την πίστη του προς την οικογένειά τους (NdC, b. 9, 10r). Το 1367, ο Αλέξιος Καφάτος *απελευθέρωσε* το βιλλάνο του Αντώνιο Μουρταρά από αγάπη, όπως αναφέρει, και σεβασμό, γιατί ο βιλλάνος αυτός τον είχε αναθρέψει και υπηρετήσει πιστά (NdC, b. 11, 88v). Βλ. και παρακάτω, 68. Πρβλ. THIRIET, Condition paysanne, 42.

48. Το 1333, εξαιτίας της επανάστασης των Σήφη, Μιχάλη και Λέοντα Κυρσηφόπουλων, τιμωρήθηκαν όσοι συμμετείχαν σ' αυτήν και εξέπιπταν από την κοινωνική τους θέση κατά τον εξής τρόπο: όσοι ήταν φεουδάρχες (*feudati*) έχαναν τα φέουδά τους και παρέμεναν ως *άγραφοι* (*sicut agrafi*)· όσοι ήταν *αρχοντόπουλοι* έχαναν τον τίτλο τους

όλους τους παραπάνω λόγους, καθώς επίσης και για δολοφονικές ενέργειες ή άλλες παρανομίες⁴⁹.

Η *carta franchitatis*, το επίσημο δηλαδή έγγραφο με βάση το οποίο ο βιλλάνος εθεωρείτο ελεύθερος, έπρεπε να ανανεώνεται από καιρό σε καιρό, γιατί κυκλοφορούσαν πολλές πλαστές⁵⁰. Η ίδια η πράξη *απελευθέρωσης* για τους ιδιωτικούς βιλλάνους ή, τουλάχιστον, η μνεία της κατεχωρείτο απαραίτητα στα *κατάστιχα των φεούδων*, όπου μπορούσαν να προστρέξουν οι αρχές ή ο ίδιος ο ενδιαφερόμενος, όταν υπήρχε ανάγκη. Το έγγραφο της *απελευθέρωσης* το χρησιμοποιούσαν ο ελεύθερος και οι απόγονοί του οποιαδήποτε στιγμή κινδύνευαν να χάσουν τη θέση που είχαν αποκτήσει, ιδιαίτερα στην περίπτωση που τους διεκδικούσε κάποιος ως βιλλάνους του. Οι περιπτώσεις διεκδίκησης *ελευθέρων* ως βιλλάνων ήταν πολύ συνηθισμένες και το μαρτυρούν οι πολυπληθείς δικαστικές αποφάσεις⁵¹.

Η *απελευθέρωση* ήταν δυνατόν να παρασχεθεί δωρεάν, όπως συνηθιζόταν αρχικά, ή μετά από χρηματική αποζημίωση. Στη δεύτερη περίπτωση ο βιλλάνος κατέβαλλε στον κύριό του ένα χρηματικό ποσό, αν φυσικά η *απελευθέρωση* του εγκρινόταν τελικά από τις αρχές. Την *απελευθέρωσή* τους εξαγόραζαν και οι δούλοι⁵².

Για το βιλλάνο η *απελευθέρωσή* του δεν σήμαινε απαραίτητα και ουσιαστική βελτίωση της θέσης του. Αυτό που αποκτούσε θεωρητικά ήταν η ελευθερία μετακίνησης και δράσης, που δεν είχε όσο ήταν βιλλάνος. Μπορούσε δηλαδή πλέον να υπογράψει οποιοδήποτε συμβόλαιο ή να έλθει σε εμπορικές συναλλαγές χωρίς την έγκριση κάποιου προσώπου, να εγκαταλείψει τον τόπο κατοικίας του, μόνο όμως αν δεν είχε ήδη αναλάβει ορισμένες άλλες υποχρεώσεις που θα τον ανάγκαζαν να παραμείνει. Στην περίπτωση αυτή συνέχιζε να είναι εξαρτημένος από τον ίδιο φεουδάρχη, έχοντας κατά συνέπεια τις ίδιες με τους βιλλάνους οικονομικές υποχρεώσεις.

και παρέμεναν επίσης ως *άγραφοι* όσοι ήταν ελεύθεροι (*franchi*) γίνονταν βιλλάνοι και, τέλος, όσοι ήταν βιλλάνοι θα πλήρωναν και πάλι τα *δοσίματα* (*reddeant ad solvendum prima dacia*) (ADC, b. 14, 90v).

49. Βλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 43.

50. Επικύρωση παλαιότερων *απελευθερώσεων*, καθώς και νέες *απελευθερώσεις* πραγματοποιήθηκαν κατά τη συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη (βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Η συνθήκη Ενετών - Καλλέργη*, 285· JACOBY, *Les inconnus du fisc*, 148). Το 1340, επειδή κυκλοφορούσαν πολλά πλαστά έγγραφα *απελευθέρωσης*, διατάχτηκε ο ρέκτορας Χανίων G. Mocenigo να διενεργήσει σχετική έρευνα (βλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 42).

51. Βλ. SANTSCHI, *Statut de non libres*, 123-126. Βλ. επίσης μια χαρακτηριστική περίπτωση, Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Δεσμοί υποτέλειας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η σύντομη ιστορία μιας οικογένειας απελευθέρων, Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, 107-114.

52. Κατά τον 14ο αι. η *απελευθέρωση* στοίχιζε για ένα δούλο κατά μέσο όρο 38½ υπ. (βλ. SANTSCHI, *Statut de non libres*, 125-126).

Τα τρία παραδείγματα που ακολουθούν παρέχουν μια εικόνα των τρόπων, με τους οποίους ένας βιλλάνος μπορούσε να απαλλαγεί από οικονομική και προσωπική εξάρτηση. Και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για απλά συμφωνητικά μεταξύ των ενδιαφερόμενων πλευρών, του φεουδάρχη δηλαδή και του βιλλάνου.

Το 1367, ο φεουδάρχης Αλέξιος Καφάτος, κάτοικος του χωριού Βενί της τούρμας Μυλοποτάμου, *απελευθέρωσε* για λόγους προσωπικούς τον Αντώνιο Μουρταρά, βιλλάνο *άγραφο* και *εκτός φεούδου*, που τον είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του. Σύμφωνα με τη συμβολαιογραφική πράξη, ο φεουδάρχης καθιστούσε τον ίδιο και τους απογόνους του *ελεύθερους* από οποιοδήποτε δεσμό εξάρτησης (*vínculo servitutis*). Για την *απελευθέρωσή* του ο βιλλάνος όφειλε να καταβάλει το ποσό των 40 υπερπύρων. Επειδή όμως δεν ήταν βέβαιο σε κάθε περίπτωση ότι η *απελευθέρωση* θα εγκρινόταν από τις αρχές, το συμβόλαιο προέβλεπε ότι, αν δεν δινόταν τελικά η έγκριση, ο βιλλάνος θα παρέμενε στο ίδιο καθεστώς και ο φεουδάρχης θα του επέστρεφε τα χρήματα που είχε εισπράξει⁵³.

Στο ίδιο συμφωνητικό όχι μόνο εκτίθενται αναλυτικά οι λόγοι *απελευθέρωσης* του βιλλάνου, αλλά και η μελλοντική του θέση. Στο εξής αυτός και οι απόγονοί του θεωρούνταν *ελεύθεροι* και αποκτούσαν το δικαίωμα δράσης σύμφωνα με τη γνώμη και τη θέλησή τους. Παρόλο που δεν γίνεται λόγος για τυχόν οικονομικές υποχρεώσεις του βιλλάνου, αν συνέχιζε να ζει και να εργάζεται στο ίδιο φέουδο, παρέμενε πάντα ένας δεσμός ανάμεσα στον ίδιο και τον προηγούμενο κύριό του, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος, σύμφωνα πάντα με το συμφωνητικό, να υπερασπίζεται τον παλιό του βιλλάνο “με καλή θέληση”, οποιαδήποτε στιγμή κινδύνευε να χάσει την ελευθερία του.

Με άλλη πράξη, το 1327, ο φεουδάρχης Ματθαίος Taliapetra, κάτοικος του χωριού Αξός, *απελευθέρωσε* το βιλλάνο του Γιάννη Παπαδόπουλο, κάτοικο Δαμάστας, για το διάστημα όμως μόνο των 5 επόμενων χρόνων. Στην πράξη αυτή διασαφηνίζονται περισσότερο οι υποχρεώσεις, από τις οποίες απαλλάσσεται ο βιλλάνος, και τα δικαιώματα που αποκτά. Ο φεουδάρχης τον καθιστούσε *ελεύθερο* και τον απάλλασσε από κάθε *δόσιμο*, *τέλος*, *αγγαρεία*, *γαιοπρόσοδο*, *κανίσκια*, *πενταμέρεια* και από οποιαδήποτε άλλη υποχρέωση, που απέρρεε από την κοινωνική του θέση. Με την ευκαιρία της περιορισμένου χρόνου ελευθερίας ο βιλλάνος κατέβαλε στο φεουδάρχη 30 υπέρπυρα. Μετά το τέλος των 5 χρόνων ο ίδιος και οι απόγονοί του θα θεωρούνταν πάλι βιλλάνοι, όπως και πρώτα⁵⁴.

Στην περίπτωση αυτή πρόκειται μάλλον για προσωρινή εξαγορά από το βιλλάνο των οικονομικών υποχρεώσεών του προς το φεουδάρχη, σύμφωνα με την οποία απαλλασσόταν από κάθε είδους οικονομική ή προσωπική εξάρτηση. Απαλλασσόταν συνεπώς από όλες τις υποχρεώσεις ενός αγρότη που ζούσε και

53. NdC, b. 11, 88v.

54. NdC, b. 244, 50r-v.

εργαζόταν στο φέουδο, καθώς και από οποιαδήποτε άλλη δέσμευση εξαιτίας της θέσης του. Αποκτούσε δηλαδή τη δυνατότητα να φύγει και να κατοικήσει όπου επιθυμούσε, πάντα όμως μέσα στην Κρήτη. Αποκτούσε επίσης το δικαίωμα να διαχειρίζεται την προσωπική του περιουσία και να διευθετεί τις οικογενειακές του υποθέσεις, στη συγκεκριμένη περίπτωση τους γάμους των παιδιών του, όπως έκρινε ο ίδιος. Σε περίπτωση θανάτου του μέσα στο παραπάνω χρονικό διάστημα, ο φεουδάρχης δεν είχε κανένα δικαίωμα στα παιδιά του ή στην περιουσία του.

Το 1319, τέλος, τα αδέρφια Αλέξιος και Λέος Καφάτος, κάτοικοι του χωριού Βενί, απάλλαξαν για 58 χρόνια το βιλλάνο τους Δημήτριο, γιο του Μιχάλη Κατσόστομου, κάτοικο του ίδιου χωριού, από την καταβολή των *δοσιμάτων* και της *δεκατείας*, καθώς και από οποιαδήποτε άλλη απαίτησή τους. Ο βιλλάνος θεωρείτο *ελεύθερος* και είχε το δικαίωμα δράσης σύμφωνα με τη θέλησή του. Όφειλε όμως να κατοικεί με την οικογένειά του στο ίδιο χωριό και να καταβάλλει κάθε χρόνο στον προηγούμενο κύριό του ενοίκιο, αγγαρείες και *κανίσκια*, “όπως ακριβώς κατέβαλλαν και οι άλλοι *ελεύθεροι* του χωριού”⁵⁵. Το χρονικό διάστημα των 58 χρόνων δεν είναι τυχαίο και συνδυάζεται με τον τρόπο κατοχής της γης, την ενοικίαση δηλαδή 29 χρόνων, η οποία συνήθως ανανεωνόταν αυτόματα για άλλα 29 χρόνια⁵⁶. Η *απελευθέρωση* λοιπόν του συγκεκριμένου βιλλάνου και η απαλλαγή του από τις παραπάνω οικονομικές υποχρεώσεις είχε σίγουρα άμεση σχέση με το γεγονός ότι κατείχε γη με τον τρόπο αυτό παραχώρησης.

Καθεμιά από τις παραπάνω τρεις περιπτώσεις *απελευθέρωσης* βιλλάνων παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η πρώτη αφορά μόνιμη *απελευθέρωση* του βιλλάνου και των απογόνων του, η δεύτερη προσωρινή αλλά πλήρη *απελευθέρωση* και η τρίτη προσωρινή (έστω κι αν το χρονικό διάστημα ήταν μεγάλο και σίγουρα θα κάλυπτε την υπόλοιπη ζωή του βιλλάνου) και μερική *απελευθέρωση*. Στην πρώτη περίπτωση ο βιλλάνος απαλλάχτηκε από την προσωπική εξάρτηση του φεουδάρχη, στη δεύτερη από την προσωπική αλλά και οικονομική, αφού εξαγόρασε τις υποχρεώσεις των χρόνων που θα ήταν *ελεύθερος*, και στην τρίτη απαλλάχτηκε χαριστικά (*damus et donamus*) από την προσωπική εξάρτηση και εν μέρει από την οικονομική. Ο τελευταίος όμως συνέχιζε, όπως έκαναν όλοι οι βιλλάνοι και οι *ελεύθεροι* που κατείχαν γη στο χωριό, να καταβάλλει τη γαιοπρόσοδο, τα *κανίσκια* και τις αγγαρείες, υποχρεώσεις που απέρρεαν από το γεγονός ότι θα εξακολουθούσε να εκμεταλλεύεται τη γη του φεουδάρχη. Το ίδιο εξάλλου θα έκαναν και οι βιλλάνοι των δύο πρώτων περιπτώσεων, αν θα συνέχιζαν να κατοικούν στο ίδιο χωριό και να δουλεύουν γη του ίδιου φεουδάρχη. Με την *απελευθέρωση* λοιπόν ο βιλλάνος γινόταν θεσμικά *ελεύθε-*

55. NdC, b. 9, 10r. Βλ. και παραπάνω, 65 σημ. 47.

56. Για τον τρόπο αυτό παραχώρησης της γης, βλ. παρακάτω, 143-150.

ρος, απαλλασσόταν από συγκεκριμένους δεσμούς προσωπικής εξάρτησης, το καθεστώς όμως των υποχρεώσεων για τη γη που δούλευε παρέμενε το ίδιο.

Ο θεσμός της *απελευθέρωσης* βιλλάνων και δούλων ήταν αρκετά διαδεδομένος στην Κρήτη, ιδιαίτερα τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης, όπως αντανakλάται κατεξοχήν στα *κατάστιχα των φεούδων*. Από τις αρχές όμως του 14ου αι. και έπειτα το κράτος δεν ευνοούσε τις *απελευθερώσεις*, ιδιαίτερα των δημόσιων βιλλάνων, γιατί είχαν σαν αποτέλεσμα μείωση των εισοδημάτων του⁵⁷. Αυστηρότητα επίσης έδειχνε και στις *απελευθερώσεις* βιλλάνων των ιδιωτών, τις οποίες πολλές φορές δεν ενέκρινε. Στις αρχές μάλιστα του 15ου αι. ανάγκαζε τους φεουδάρχες να *απελευθερώνουν* τους βιλλάνους τους προσωρινά, έτσι ώστε σε περίπτωση που το φέουδο, στο οποίο ανήκαν, κατέληγε στο κράτος, οι *απελευθερωμένοι* να θεωρούνται και πάλι βιλλάνοι⁵⁸.

Η ποικιλία στον τρόπο *απελευθέρωσης* των βιλλάνων, καθώς και η προέλευση των ίδιων των *ελευθέρων* ή των προγόνων τους, φαίνεται ότι καθόριζε διαφορές μεταξύ τους, κυρίως στη σχέση τους με τη γη και το φεουδάρχη. Αν και δεν υπάρχουν αποδείξεις, γιατί πολύ σπάνια γνωρίζουμε το παρελθόν ενός *ελεύθερου*, ωστόσο μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιες παρατηρήσεις. Ο *ελεύθερος*, που κάποτε οι πρόγονοί του ανήκαν στους βυζαντινούς μικρούς ανεξάρτητους ιδιοκτήτες, θα κατείχε τη γη του ως *γονικό*, θα ήταν δεμένος μαζί της και πολύ δύσκολα θα την εγκατέλειπε. Το ίδιο δέσιμο με τη γη του θα είχε και ο *απελεύθερος* βιλλάνος, αλλά η σχέση με τον πρώην κύριό του και ιδιοκτήτη της γης θα ήταν πιο ισχυρή. Αντίθετα, ο *ελεύθερος* που έφτανε στην Κρήτη ως πρόσφυγας ήταν εκείνος που χωρίς γη και κύριο τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή του είχε τη δυνατότητα να μετακινείται, αναζητώντας την καλύτερη ευκαιρία. Και ένα μεγάλο μέρος των μετακινούμενων *ελευθέρων* αγροτών προερχόταν από αυτούς. Παρόλ' αυτά και ο *ελεύθερος* μετανάστης, λόγω της ανάγκης αγροτικών χειρών, κατέληγε, εφόσον το επιθυμούσε, σχετικά γρήγορα σε κάποιο φέουδο και αποκτούσε γη. Το δέσιμό του όμως τόσο με τη γη όσο και με τον ιδιοκτήτη της εξαρτιόταν από τον τρόπο με τον οποίο θα αναλάμβανε ο νέος αγρότης τη γη, αν τη νοίκιαζε δηλαδή για λίγα χρόνια ή αν την παραλάμβανε ως *γονικό*. Οι απόγονοι πάντως και των μεταναστών είναι βέβαιο ότι σταδιακά αποκτούσαν λόγω χρόνου άλλη σχέση με τη γη και το φεουδάρχη, ανάλογη με εκείνη των βιλλάνων ή των *ελευθέρων* που κατοικούσαν πάντα στο νησί.

57. Το 1350, στην *Commissio* του δόγη Ανδρέα Dandolo προς τις αρχές της Κρήτης αναφέρεται: *Item quod duchi et consiliarii non possint donare vel alienare aliquos rusticos neque franchare aliquo modo vel ingenio* (THOMAS, *Commissio des Dogen Andreas Dandolo*, 41).

58. Βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 180-181· THIRIET, *Romanie*, 295-296· BORSARI, *Creta*, 92-94.

δ. Οι άγραφοι και οι ξένοι (forenses)

Ιδιαίτερη κατηγορία αγροτών, το καθεστώς των οποίων όμως ήταν στην ουσία μεταβατικό, αποτελούσαν οι άγραφοι (*agrafi*) και οι ξένοι (*forenses* ή *forinseci*), οι αντίστοιχοι των βυζαντινών *ανεπιγνώστων τω δημοσίω και ξένων*⁵⁹.

Οι άγραφοι ήταν αγρότες βιλλάνοι χωρίς ιδιοκτήτη και προσωρινά ελεύθεροι από κάθε εξάρτηση. Προέρχονταν είτε από βιλλάνους που είχαν εγκαταλείψει το φέουδο, όπου ζούσαν, και οι οποίοι δεν είχαν αναζητηθεί, είτε από μετανάστες που έρχονταν να εγκατασταθούν στο νησί. Τους αγράφους ενίσχυαν επίσης, όπως πιστεύεται, και οι απελεύθεροι δούλοι μέχρι την ένταξή τους σε κάποιο ιδιωτικό φέουδο ή την καταγραφή τους στα κατάστιχα ως δημοσίων βιλλάνων⁶⁰.

Η εγκατάλειψη της γης ήταν φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο και οφειλόταν κυρίως στην κοινωνική και οικονομική καταπίεση, αλλά και σε άλλους λόγους, όπως ήταν οι επαναστάσεις και οι επιδημίες. Ο βιλλάνος που εγκατέλειπε τη γη του όχι μόνο δεν εθεωρείτο ελεύθερος, αλλά ούτε και άγραφος. Ο ιδιοκτήτης του συνέχιζε να έχει δικαιώματα επάνω του, τον αναζητούσε και, αν τον έβρισκε, τον επανέφερε στο παλιό του φέουδο. Αν ο βιλλάνος του είχε καταφύγει και εργαζόταν σε άλλο φεουδάρχη, ο τελευταίος όφειλε να καταβάλει στον πραγματικό ιδιοκτήτη ένα ποσό που θα αντιστοιχούσε στα εισοδήματα που είχε χάσει κατά την απουσία του βιλλάνου του και τα οποία καρπωνόταν ο άλλος⁶¹. Αν αντίθετα ο βιλλάνος είχε καταφύγει κάπου, όπου ζούσε ανεξάρτητος, και δεν είχε χρήματα για να αποζημιώσει τον κύριό του, ο τελευταίος, αν ήθελε, μπορούσε να ζητήσει από τις αρχές τη φυλάκισή του⁶². Επειδή όμως οι διεκδικήσεις βιλλάνων ήταν φαινόμενο συνηθισμένο, όχι μόνο μεταξύ των φεουδαρχών αλλά και μεταξύ των τελευταίων και του δημοσίου, μετά την ανακάλυψη

59. Βλ. JACOBY, *Les inconnus du fisc*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την κατηγορία αυτή των αγροτών στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

60. Βλ. VERLINDEN, *Classe des affranchis*, 49-50.

61. Το 1357, σε διάταγμα για τη δραπέτευση βιλλάνων αναφέρεται: *Et nichilominus ultra penam predictam quicumque inciderit in dictum bannum debeat solvere domino ipsius villani omnia iura sua et omnem utilitatem, quam ipse fuisset constitutus de dicto villano pro tempore elapso* (ADC, b. 14bis, 16r).

62. Στις αρχές του 14ου αι. οι φεουδάρχες σπάνια ζητούσαν τη φυλάκιση ενός βιλλάνου τους, γιατί ήταν υποχρεωμένοι στην περίπτωση αυτή να τον τρέφουν στη φυλακή, γεγονός που τους κόστιζε κάποια επιπλέον έξοδα. Το μέτρο αυτό είχε ληφθεί μετά το σεισμό του 1303 και φαίνεται ότι διατηρήθηκε για πολλά χρόνια. Το 1325 οι φεουδάρχες ζήτησαν, μεταξύ άλλων, να απαλλαγούν από την υποχρέωση αυτή, αλλά η αίτησή τους απορρίφθηκε από τις αρχές (GERLAND, *Das Archiv*, 48). Ο φεουδάρχης απαλλασσόταν από την παραπάνω υποχρέωση, μόνο αν κρινόταν ότι ο βιλλάνος ήταν σε θέση να συντηρηθεί μόνος του (ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 87). Πριν από την επιβολή του παραπάνω μέτρου, οι φυλακισμένοι συντηρούνταν από ελεημοσύνες.

κάποιου φυγάδα ακολουθούσε δίκη, κατά την οποία ο φεουδάρχης, στον οποίο ανήκε και ο οποίος τον διεκδικούσε, όφειλε να αποδείξει με μάρτυρες ότι ο βιλλάνος ήταν πράγματι δικός του⁶³.

Για την αποφυγή των δραπετεύσεων των βιλλάνων και της εγκατάλειψης της γης, το κράτος και οι φεουδάρχες ασκούσαν αυστηρό έλεγχο στη μετακίνησή τους. Παρά τα μέτρα όμως οι περιπτώσεις φυγής προς τις πόλεις ή άλλα φέουδα, όπου οι βιλλάνοι ήλπιζαν να βρουν καλύτερη τύχη, ήταν πολλές. Για το λόγο αυτό απαγορευόταν αυστηρά να δεχτεί κάποιος φεουδάρχης στο φέουδό του βιλλάνο φυγάδα. Αν ο τελευταίος κατέφευγε σ' αυτόν, ο φεουδάρχης όφειλε να τον παραδώσει αμέσως στον κύριό του. Οι ποινές για όσους έκρυβαν βιλλάνους ήταν αυστηρότατες, ιδιαίτερα μάλιστα για τους φεουδάρχες, οι οποίοι ήταν δυνατόν να επωφεληθούν από την κατάσταση και να αυξήσουν τον αριθμό του εργατικού δυναμικού τους. Το 1393 σε σχετικό διάταγμα οι ποινές για όσους έκρυβαν βιλλάνους καθορίζονταν σε 100 υπ. για τους φεουδάρχες, σε 50 υπ. για τον *πρεσβύτερο* και τον *κουράτορα* κάθε χωριού και σε 25 υπ. για τους υπόλοιπους κατοίκους του χωριού⁶⁴. Αν ο βιλλάνος γινόταν δεκτός από το φεουδάρχη και κατόρθωνε να ζήσει στο φέουδό του για 30 συνεχή χρόνια, τότε αυτόματα του ανήκε, ενώ ο προηγούμενος κύριός του έχανε όσα δικαιώματα είχε επάνω του. Σε περίπτωση που μέσα στο διάστημα των 30 χρόνων τον ανακάλυπταν, τότε ο βιλλάνος ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει στο παλιό του φέουδο⁶⁵.

Το κράτος είχε τον έλεγχο τόσο των *αγράφων*, οι οποίοι ήταν πολυάριθμοι κατά τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση της Κρήτης, όπως και μετά από επαναστάσεις, όσο και των *ξένων*, οι οποίοι έφθαναν στο νησί ως πρόσφυγες από βυζαντινές περιοχές που καταλάμβαναν οι Τούρκοι ή ως μετανάστες από γειτονικές βενετοκρατούμενες και άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως οι Κυκλάδες και η Πελοπόννησος. Όλοι οι *ξένοι* θεωρούνταν αυτόματα δημόσιοι βιλλάνοι και μάλιστα *άγραφοι*, εκτός αν κάποιος από αυτούς είχε βέβαιες αποδείξεις ότι ήταν *ελεύθερος*, οπότε το θέμα εξεταζόταν.

Όλοι λοιπόν οι βιλλάνοι-άγραφοι και οι βιλλάνοι-ξένοι γίνονταν βιλλάνοι του δημοσίου, το οποίο στη συνέχεια τους διέθετε όπως ήθελε. Πρώτα καλύπτονταν οι ανάγκες σε αγροτικά χέρια στα χωριά του δημοσίου και στη συνέχεια οι ανάγκες των φεουδαρχών. Αποτέλεσμα ήταν να υπάρχουν ορισμένες φορές παράπονα, όπως το 1359, όταν οι φεουδάρχες Ρεθύμνου παραπονέθηκαν προς τις αρχές της μητρόπολης ότι, ενώ είχαν και οι ίδιοι ανάγκη, το κράτος απορροφούσε όλους τους νέους βιλλάνους. Η βενετική Γερουσία αποφάσισε ύστερα απ' αυτό ότι όσοι από τους νέους βιλλάνους ήθελαν, μπορούσαν να εγκατασταθούν σε φέουδα ιδιωτών, αποκλειστικά όμως Βενετών και όχι Ελλήνων⁶⁶.

63. Βλ. JACOBY, *Les inconnus du fisc*, 143.

64. Βλ. NOIRET, *Documents inédits*, 53.

65. Βλ. JACOBY, *Les inconnus du fisc*, 143-144.

66. Βλ. THIRIET, *Romanie*, 265.

Εκτός από τις μαζικές μεταναστεύσεις και εγκαταστάσεις βιλλάνων σε δημόσιες ή ιδιωτικές γαίες, το κράτος με διάφορες αφορμές παραχωρούσε μεμονωμένα βιλλάνους *άγραφους* σε φεουδάρχες για αντικατάσταση (*restaurum*) εκείνων που είχαν *απελευθερωθεί*, είχαν πεθάνει χωρίς κληρονόμους ή είχαν δραπετεύσει. Οι παραχωρήσεις αυτές του δημοσίου ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένες κατά τον 13ο αι., όπως φαίνεται και μέσα από τα *κατάστιχα των φεούδων*, λόγω των πολιτικών συνθηκών της εποχής.

Η παραχώρηση *άγραφου* προς φεουδάρχη ήταν επίσημη πράξη (*carta agraforum*) και δεν σήμαινε απαραίτητα ότι ο φεουδάρχης παραλάμβανε αυτόματα και το βιλλάνο. Τις περισσότερες φορές επρόκειτο απλώς για παραχώρηση της *θέσης* ενός βιλλάνου και παράλληλα για άδεια να τον αναζητήσει ο φεουδάρχης σε όλο το νησί ή σε μια συγκεκριμένη περιοχή και να τον εγκαταστήσει στις γαίες του⁶⁷. Κάθε ανάλογη παραχώρηση έπρεπε να καταχωρείται στα *κατάστιχα* και, συγκεκριμένα, μαζί με το φέουδο, προς τον ιδιοκτήτη του οποίου είχε γίνει η δωρεά του *αγράφου*. Με τον τρόπο αυτό το κράτος γνώριζε τον αριθμό των βιλλάνων που περιλάμβανε κάθε φέουδο και απέφευγε τις δωρεές *αγράφων* σ' εκείνα, στα οποία είχε συμπληρωθεί ο ανώτατος επιτρεπόμενος αριθμός βιλλάνων⁶⁸.

Οι *άγραφοι* και οι *ξένοι* διατηρούσαν για κάποιο χρονικό διάστημα το χαρακτηρισμό αυτό, αλλά αργότερα ταυτίζονταν με τους υπόλοιπους βιλλάνους. Η κατηγορία αυτή των αγροτών ήταν περιζήτητη, γιατί ήταν η μόνη διαθέσιμη πηγή ανθρώπινου δυναμικού, η οποία μπορούσε να καλύψει την ανάγκη για αγροτικά εργατικά χέρια και να ενισχύσει τον αγροτικό πληθυσμό.

ε. Οι δούλοι

Η Κρήτη ήταν αναμφισβήτητα σημαντικό κέντρο δουλεμπορίου⁶⁹. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι δούλοι χρησιμοποιούνταν ως υπηρέτες στα σπίτια⁷⁰. Τα

67. Στο συνηθισμένο τύπο παραχώρησης ενός *αγράφου*, σύμφωνα με ένα παράδειγμα του 13ου αι. από τα *κατάστιχα των φεούδων*, σημειώνεται: ... *concedimus et licenciam damus nobili viri Andrea Aurio vel eius nuntio tollendi villanum unum agrafum, ubicumque ipsum poterit invenire per totam insulam Crete* (ADC, b. 19, 52v).

68. Το 1350, στην *Commissio* του δόγη Ανδρέα Dandolo προς τις αρχές της Κρήτης αναφέρεται: *Item quod ducha Cretae non faciat gratiam agraforum alicui per se non scribenti in feudis, sed si pro necessitate terrae fiat gracia de cartis agraforum aliquibus personis, quod illa grattia fiat per ducham et consiliariis et quod illi agrafi, qui sic dabuntur, scribantur in feudis ... Item quod illi, quibus concedetur capere agrafos per gratiam, non possint capere nisi militiae undique sint completae*. (THOMAS, *Commission des Dogen Andreas Dandolo*, 36, 41).

69. Βλ. CH. VERLINDEN, *La Crète débouchée et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles*, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, τ. 3, Μιλάνο 1962, 593-669· Ο ΙΔΙΟΣ, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, τ. 2, Γάνδη 1977, 802-884.

70. Ορισμένοι δούλοι συνέχιζαν να δουλεύουν σαν υπηρέτες ακόμη και μετά την

προβλήματα όμως σχετικά με την παρουσία και το ρόλο τους στην αγροτική ζωή δεν έχουν διευκρινιστεί. Για την άμεση χρησιμοποίηση δούλων στην αγροτική παραγωγή δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες. Είναι γενικά αποδεκτό ότι κατά τον 13ο αι. η παρουσία τους στην κρητική ύπαιθρο ως αγροτών ήταν ανύπαρκτη⁷¹. Αντίθετα, κάποιοι πιστεύουν ότι από τις αρχές του 14ου αιώνα αυτοί έπαιξαν κάποιο ρόλο και στην αγροτική ζωή. Ο Ch. Verlinden υποστηρίζει, μάλλον υπερβολικά, ότι όχι μόνο το μεγαλύτερο μέρος από την τάξη των *απελευθέρων χωρικών* προερχόταν από τους δούλους, αλλά και ότι από τον 14ο αιώνα η οικονομία της Κρήτης έγινε, και σ' αυτό συνέβαλε η ίδια η Βενετία, δουλοληπτική. Πάντα σύμφωνα με τις απόψεις του ίδιου ερευνητή, οι *απελευθέροι* δούλοι, στην πλειοψηφία τους Έλληνες, περνούσαν από το στάδιο του *francatus* στο στάδιο του *villanus-francus*, ενισχύοντας την τάξη αυτή και συγχρόνως τα περιζήτητα εργατικά χέρια⁷².

Η εξέταση του ζητήματος των δούλων παρουσιάζει δυσκολίες, που πηγάζουν από την απουσία συγκεκριμένων μαρτυριών στις πηγές. Τα διατάγματα για τις δραστηότητες των δούλων δεν αποδεικνύουν απαραίτητα και την παρουσία τους στην ύπαιθρο⁷³, ενώ οι προσπάθειες εισαγωγής τους για την ενίσχυση της αγροτικής δύναμης δεν είναι γνωστό αν είχαν επιτυχία⁷⁴. Είναι βέβαιο ότι οι δούλοι που ζούσαν στα χωριά και καλλιεργούσαν γη εντάσσονταν ουσιαστικά στην τάξη των βιλλάνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1329 σε δύο

*απελευθέρωσή τους. Τον Ιούλιο του 1367, για παράδειγμα, την ίδια μέρα της απελευθέρωσής του, ο Γεώργιος του Βασιλική από το Θωμότειχο, τέως δούλος του Θωμά de Medio, υπόσχεται με συμβολαιογραφική πράξη στον παλιό του κύριο, ως έκφραση της ευγνωμοσύνης του, να τον υπηρετεί στο σπίτι του για τα επόμενα 2½ χρόνια χωρίς μισθό, εξασφαλίζοντας όμως τροφή, ένδυση και στέγη (NdC, b. 11, 98v). Πρβλ. και SALLY McKEE, Households in Fourteenth-Century Venetian Crete, *Speculum* 70 (1995), 59, όπου η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι δούλοι στην Κρήτη περιοριζόνταν στις εργασίες σπιτιού. Το ίδιο ίσχυε και στο Βυζάντιο, όπου οι απελευθέροι δούλοι, μολονότι θεωρούνταν πλήρεις "Ρωμαίοι Πολίτες", συνέχιζαν να δουλεύουν, πολλές φορές δωρεάν, για τον κύριό τους ή τους κληρονόμους του (βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Βυζαντινοί δουλοπάροικοι, 298-299). Γενικά στον ευρύτερο μεσογειακό χριστιανικό κόσμο οι σκλάβοι κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα χρησιμοποιούνταν μόνο ως υπηρέτες στα σπίτια (βλ. J. HEERS, *Esclaves et domestiques au moyen-âge dans le monde méditerranéen*, Παρίσι 1981, 144-145).*

71. Βλ. BORSARI, *Creta*, 94-95· THIRIET, *Romanie*, 94-95.

72. Βλ. VERLINDEN, *Classe des affranchis*. Αντίθετη τελείως άποψη έχει η Santschi (*Feudum*, 172), η οποία θεωρεί ότι οι δούλοι δεν χρησιμοποιήθηκαν ως αγρότες, γιατί σχετική μνεία δεν αναφέρεται στις πηγές. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ήδη από τον 13ο αι., πιστεύεται ότι δεν υπήρχαν πλέον δούλοι-αγρότες (βλ. P. CHARANIS, *On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later*, *Byzantinoslavica* 12 [1951], 143-144).

73. Βλ. για παράδειγμα τα διατάγματα του 1349 και 1350 (THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 564 και 575, 219 και 222), καθώς και του 1393 (THIRIET, *Regestes*, αρ. 828, 197· NOIRET, *Documents inédits*, 53-54). Βλ. επίσης THIRIET, *Romanie*, 315.

74. Βλ. NOIRET, *Documents inédits*, 54-55. Πρβλ. THIRIET, *Romanie*, 315.

διαφορετικά συμβόλαια το ίδιο πρόσωπο χαρακτηρίζεται την πρώτη φορά δούλος και την άλλη βιλλάνος⁷⁵. Εξάλλου, το γεγονός ότι πρόσωπα που χαρακτηρίζονται δούλοι έρχονταν σε επίσημες συναλλαγές, είχαν δηλαδή νομική υπόσταση, σημαίνει ότι δεν ανήκαν, αλλά μάλλον προέρχονταν από την τάξη αυτή⁷⁶. Κατά συνέπεια, επειδή το καθεστώς των δούλων που τυχόν εργάζονταν στην ύπαιθρο ήταν όμοιο με αυτό των βιλλάνων, τους δούλους-αγρότες δεν μπορούμε να τους θεωρήσουμε ως ξεχωριστή κατηγορία, αλλά απλά ως βιλλάνους.

στ. Ο λοιμός του 1348 και το δημογραφικό πρόβλημα στην Κρήτη

Στα μέσα του 14ου αι. ο Μαύρος Θάνατος υπήρξε σταθμός για την κοινωνία και την οικονομία ολόκληρης σχεδόν της Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου. Σύμφωνα με υπερβολικούς ίσως υπολογισμούς, πέθαναν στη Βενετία τα 3/5 και στην Κωνσταντινούπολη τα 2/3 του πληθυσμού⁷⁷. Η Κρήτη δεν αποτέλεσε εξαίρεση, με αποτέλεσμα τα τυχόν προϋπάρχοντα προβλήματα να γίνουν οξύτερα κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Η μείωση του αστικού και αγροτικού πληθυσμού του νησιού υπήρξε μεγάλη και ανάγκασε τις αρχές να λάβουν άμεσα μέτρα για να τον ενισχύσουν και για να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες πλέον ανάγκες σε αγροτικά εργατικά χέρια. Το ενδιαφέρον τους στράφηκε κυρίως προς δύο κατευθύνσεις, στον περιορισμό των αποδράσεων δούλων και βιλλάνων και στην προσέλκυση αγροτών από περιοχές εκτός Κρήτης με ευνοϊκούς όρους.

Η ανάγκη ενίσχυσης του αγροτικού πληθυσμού, αν και όχι επιτακτική, είχε απασχολήσει τις αρχές της Κρήτης από τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα. Η προσπάθεια απορρόφησης δούλων στον αγροτικό τομέα είχε αρχίσει ήδη το 1313, όταν με διάταγμα επιτράπηκε η ελεύθερη εισαγωγή τους “για τη βελτίωση

75. Το Νοέμβριο του 1329, ο Ιωάννης Φωτεινόπουλος, δούλος, όπως αναφέρεται, του Ιάκωβου de Firmo, πήρε ως συνεταιρό τον αδελφό του Νικόλαο στη γη που είχε νοικιάσει από τον κύριό του στο χωριό Πετροκέφαλο, όπου κατοικούσαν και οι δύο (NdC, b. 100, 5v). Τον Ιανουάριο του 1330, ο Ιωάννης Φωτεινόπουλος, βιλλάνος, όπως αναφέρεται, του Ιάκωβου de Firmo, μαζί με το Βασίλη Φωτεινόπουλο και το Νικόλαο Στεφανέλλο, κατοίκους του χωριού Πετροκέφαλο, δανείστηκαν 6 υπ. (NdC, b. 100, 10v).

76. Το Δεκέμβριο του 1339, ο Μιχάλης Ρούσος λεγόμενος Σφεντιλαρέας, δούλος του Άγγελου Vardana, με τη συγκατάθεση του κυρίου του, δανείστηκε από το Νικόλαο Ρίσο 4 υπ., τα οποία θα επέστρεφε σε κρασί από τα αμπέλια του στο χωριό Σιφουνάρι (NdC, b. 22, 25v). Για το θεσμικό καθεστώς των δούλων στην Κρήτη, βλ. SANTSCHI, Statut de non libres.

77. Για το λοιμό στη Βενετία βλ. Venezia e la peste, 1348/1797, Φλωρεντία 1979. - Difesa della Sanità a Venezia. Secoli XIII-XIX. Mostra documentaria. Catalogo (Archivio di Stato di Venezia), Βενετία 1979. Βλ. επίσης M. BRUNETTI, Venezia durante la peste del 1348, Ateneo Veneto 32 (1909), τ. 1, 5-42· THIRIET, Roumanie, 168. Για το λοιμό στην Κωνσταντινούπολη και στον ελληνικό χώρο, βλ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècles, L'Hellénisme Contemporain 1948, 70 (=

και την εκμετάλλευση της γης” (pro meliori et utilitate terre)⁷⁸. Ταυτόχρονα οι αρχές είχαν να αντιμετωπίσουν το σημαντικό πρόβλημα των αποδράσεων έξω από την Κρήτη ή προς άλλες περιοχές του ίδιου του νησιού, τόσο των δούλων όσο και των βιλλάνων, εξαιτίας των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Τον Οκτώβριο του 1313 καθορίστηκε αυστηρή ποινή για οποιονδήποτε δημόσιο βιλλάνο απομακρυνόταν από το νησί, καθώς και για όποιον τον βοηθούσε στην προσπάθειά του αυτή⁷⁹. Ένα χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1314, κρίθηκε απαραίτητο να διενεργείται έρευνα σε βάρκες και πλοία πριν από την αναχώρησή τους για την ανεύρεση φυγάδων, επειδή οι αποδράσεις δούλων είχαν αυξηθεί επικίνδυνα⁸⁰.

Όταν πια στα 1348 ξέσπασε ο μεγάλος λοιμός η ήδη οξυμένη κατάσταση επιβαρύνθηκε δραματικά και οι μεγάλες ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό ανάγκασαν τις αρχές να λάβουν ακόμη αυστηρότερα και αμεσότερα μέτρα. Το Μάιο του 1349 καθορίστηκαν με διάταγμα τα παρακάτω: 1. Δύο ευγενείς αναλάμβαναν να διενεργήσουν έρευνα σε όλα τα χωριά και τα σπίτια για την ανακάλυψη δούλων φυγάδων. 2. Όποιος ανακάλυπτε δούλο, ανεξάρτητα φύλου, και τον παρέδιδε στις αρχές, θα αμειβόταν με 6 υπέρπυρα. 3. Όποιος κατείχε δούλο παράνομα θα αποζημιώνει τον πραγματικό του κύριο. 4. Οι δούλοι που θα ταξίδευαν με άδεια του κυρίου τους δεν αντιμετωπίζουν πρόβλημα. 5. Σε όλα τα πλοία που βρίσκονταν στο λιμάνι θα γινόταν έρευνα πριν από την αναχώρησή τους και οι καπετάνιοι θα ήταν υπεύθυνοι για τη λαθραία επιβίβαση δούλου στο πλοίο τους⁸¹.

Τον επόμενο χρόνο, τον Απρίλιο του 1350, νέο διάταγμα κατά των αποδράσεων επιβεβαίωνε τη διάσταση του προβλήματος. Το 1357, εκτός των άλλων, διατάχθηκε απογραφή των δούλων⁸². Στα τέλη του 14ου αιώνα οι ποιινές

Byzance: État - Société - Économie, Variorum Raprints, Λονδίνο 1973, αρ. 11)· Β. ΠΑΝΑΓΙΩΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1985, 61-68· Κ. ΚΩΣΤΗΣ, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος - 19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, 237-240, 303-320. Σχετικά με τα αποτελέσματα του Μαύρου Θανάτου στην Ευρώπη βλ. πρόχειρα R. ROMANO - A. TENENTI, *Alle origini del mondo moderno, 1350-1550*, Μιλάνο 1967, 9-16· Υ. RENOARD, *Conséquences et intérêt démographique de la peste noire de 1348*, ανάπτυξη από το: *Études Historiques Médiévales, Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Études*, Παρίσι 1968, 158-164· J.N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, τ. 1: *La peste dans l'histoire*, Παρίσι 1975, 48-117· J.L. GOGLIN, *Les misérables dans l'Occident médiéval*, Παρίσι 1976, 92-98.

78. BANDI, αρ. 1, 5 (1 Οκτωβρίου 1313). Πρβλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 64.

79. BANDI, αρ. 8, 8.

80. BANDI, αρ. 48, 23-24.

81. QUATERNUS CONSILIORUM, αρ. 233, 129-132· THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 564, 219. Πρβλ. THIRIET, *Romanie*, 315· Ο ΙΔΙΟΣ, *Condition paysanne*, 64.

82. THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 575, 222 (13 Απριλίου 1350)· Ο ΙΔΙΟΣ, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 633, 238 (23 Απριλίου 1357). Πρβλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 64-65.

που προβλέπονταν για όσους έκρυβαν φυγάδες, δούλους ή βιλλάνους, ήταν ανυστερότατες, όπως έχουμε ήδη αναφέρει⁸³.

Μεγαλύτερη ίσως σημασία, με την ελπίδα για θετικότερα αποτελέσματα, έδιναν οι αρχές στα μέτρα για την αναξωογόνηση της υπαίθρου με νέους καλλιεργητές που προέρχονταν από περιοχές εκτός Κρήτης ή και από τις πόλεις του νησιού. Τα ίδια μέτρα είχαν έναν επιπλέον, εξίσου σημαντικό, στόχο: την ασφάλεια περιοχών του νησιού που ήταν απομακρυσμένες από τα διοικητικά κέντρα, αραιοκατοικημένες και δεν ελέγχονταν εύκολα. Οι οργανωμένες εγκαταστάσεις, που συνήθως συνδυάζονταν με την ανέγερση νέων κάστρων ή με την ενίσχυση των μπουργκων των παλαιών κάστρων, παρείχαν στις αρχές τη δυνατότητα μεγαλύτερου ελέγχου της περιοχής χάρη στα πρόσωπα που είχαν εγκατασταθεί εκεί και είχαν με κάποιο τρόπο δεσμευτεί έναντι της Πολιτείας. Οποιαδήποτε αντίδραση ή υποστήριξη επαναστατικών κινήσεων εκ μέρους τους σήμαινε αυτόματα και αναίρεση όλων των προνομίων που τους είχαν παραχωρηθεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες από τις προσπάθειες αυτές των αρχών αφορούσαν απομακρυσμένες περιοχές των Χανίων, όπου η κυριαρχία των Βενετών ήταν επισφαλής.

Τέτοιες προσπάθειες μαρτυρούνται και πριν από το λοιμό του 1348, συνήθως ύστερα από τις επαναστάσεις που προκαλούσαν μετακινήσεις του πληθυσμού και εγκατάλειψη της γης. Τον Ιούνιο του 1333, μετά τη λήξη της ολιγόμηνης επανάστασης στην περιοχή Σελίνου, οι αρχές κάλεσαν τους βιλλάνους που δεν είχαν κύριο (*villani qui non cognoscunt dominum*) και οι οποίοι θα ήθελαν να μεταφερθούν με την οικογένειά τους και να κατοικήσουν στο μπουργκο του Σελίνου, να το δηλώσουν μέχρι και τις 15 Αυγούστου. Όσοι από αυτούς θα επιλέγονταν, θα απελευθερώνονταν και θα έπαιρναν γη και κατοικία στο παραπάνω μπουργκο⁸⁴. Ταυτόχρονα κοινοποιήθηκε και στους ρέκτορες Χανίων και Ρεθύμνου ότι είχαν το δικαίωμα να απελευθερώσουν μέχρι και 50 δημόσιους βιλλάνους που δεν είχαν κύριο, δεν ήταν δηλαδή ενταγμένοι σε γη του δημοσίου που είχε παραχωρηθεί σε ιδιώτη, με σκοπό την εγκατάστασή τους στο παραπάνω κάστρο του Σελίνου. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση των ρεκτόρων ότι η πρόσκληση αυτή δεν βρήκε ανταπόκριση. Πιθανότατα δεν υπήρχαν βιλλάνοι διαθέσιμοι, βιλλάνοι δηλαδή που χωρίς κύριο θα μπορούσαν να αλλάξουν τόπο κατοικίας. Οι ανάγκες όμως ήταν μεγάλες και οι ίδιοι ρέκτορες πρότειναν την επέκταση του μέτρου αυτού σε όλους τους δημόσιους βιλλάνους. Οι αρχές παραχώρησαν πλήρη ελευθερία στους αξιωματούχους αυτούς να πράξουν όπως θεωρούσαν καλύτερα, πάντοτε για το καλό του κάστρου Σελίνου⁸⁵.

Τον Ιούλιο του 1334, σε μια νέα προσπάθεια ενίσχυσης του πληθυσμού της υπαίθρου, οι φεουδάρχες Χανίων ζήτησαν μεταξύ άλλων να δημιουργηθεί

83. Βλ. παραπάνω, 56 σημ. 7.

84. ADC, b. 14, 78v.

85. Senato Misti, reg. 16, 13v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεοπίσματα*, Β1, 118.

μπούργκο γύρω από το κάστρο Κισσάμου. Την απαιτούμενη γη θα την αφαιρούσαν από τους φεουδάρχες, οι οποίοι θα έπαιρναν ως αποζημίωση ανάλογη γη σε άλλη περιοχή⁸⁶. Φαίνεται όμως πως τα παραπάνω μέτρα για τα κάστρα Σελίνου και Κισσάμου δεν έφεραν αποτέλεσμα και το 1340 πάλι οι φεουδάρχες Χανίων επανέφεραν το ζήτημα και πρότειναν να εφαρμοστεί παλαιότερη απόφαση, σχετική με τον εποικισμό των κάστρων, τη δημιουργία μπούργκων σ' αυτά, την ανέγερση σπιτιών και την καλλιέργεια αμπελιών⁸⁷.

Λίγο μετά τη λήξη του μεγάλου λοιμού, το Νοέμβριο του 1348, οι αρχές προσπάθησαν να ενισχύσουν τον αγροτικό πληθυσμό ολόκληρης της Κρήτης, δίνοντας την ευκαιρία να επιστρέψουν στη γη τους σε όλους τους φυγάδες, που λόγω χρεών προς το δημόσιο και τους ιδιώτες είχαν εγκαταλείψει το νησί ή την περιοχή τους. Για το σκοπό αυτό θα συστηνόταν ειδική πενταμελής επιτροπή, για να φέρει σε συμφωνία πιστωτές και οφειλέτες⁸⁸. Το Μάρτιο του 1349 το Συμβούλιο των Φεουδαρχών του Χάνδακα, στην προσπάθειά του να συνεχιστούν κανονικά οι αγροτικές εργασίες, φρόντισε για την κατανομή τους στα φέουδα εκείνα που δεν είχαν ιδιοκτήτες εξαιτίας του λοιμού⁸⁹. Τα θύματα του Μαύρου Θανάτου ήταν τόσα πολλά μεταξύ φεουδαρχών και αγροτών, ώστε τέσσερα σχεδόν χρόνια αργότερα πολλά φέουδα συνέχιζαν να μην έχουν κατόχους. Το Μάρτιο του 1352 αποφασίστηκε ότι τα φέουδα αυτά έπρεπε να παραχωρηθούν σε άλλους, για να προχωρήσει η συστηματικότερη εκμετάλλευσή τους⁹⁰.

Το 1353, με σκοπό "την ευημερία και την ενίσχυση του νησιού της Κρήτης" (*pro bono et augmento insule nostre Crete*), η βενετική Γερουσία αποφάσισε ότι όλοι όσοι θα εγκαθίσταντο στο Χάνδακα, Ρέθυμνο, Χανιά και Σητεία, εκτός από τους Εβραίους, θα έπαιρναν τη βενετική υπηκοότητα με όλα τα προνόμια που τη συνόδευαν. Αυτοί που θα ανταποκρίνονταν στο κάλεσμα όφειλαν να ορκίζονται πίστη στη Βενετία κάθε δύο χρόνια, ενώ, αν μέσα στα 10 πρώτα χρόνια έφευγαν από εκεί που τους είχε εγκαταστήσει το δημόσιο, για να κατοικήσουν αλλού, θα έχαναν την υπηκοότητα που είχαν αποκτήσει⁹¹.

Με παλαιότερα διατάγματα των ετών 1349 και 1351, είχε αποφασιστεί ότι όλοι οι μετανάστες που θα εγκαθίσταντο στο νησί και θα καλλιεργούσαν γη θα απαλλάσσονταν για τρία χρόνια από το ένα υπέρπυρο που πλήρωναν ως

86. Senato Misti, reg. 16, 71v-72r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β1, 149-151.

87. Senato Misti, reg. 18, 91v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β1, 189-190.

88. QUATERNUS CONSILIORUM, αρ. 209, 107-108· THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 553, 216. Πρβλ. THIRIET, *Condition paysanne*, 59-60.

89. THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 562, 218.

90. THIRIET, *Assemblées*, τ. 1, αρ. 592, 226.

91. Senato Misti, reg. 26, 117r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β2, 11. Για τη βενετική υπηκοότητα γενικά και την παραχώρησή της βλ. ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Παρατηρήσεις στον θεσμό της βενετικής υπηκοότητας. Προστατευόμενοι της Βενετίας στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο (13ος-15ος αι.), *Σύμμεικτα* 4 (1981), 1-16.

φόρο (*villanazio - villanaticum*) οι δημόσιοι βιλλάνοι στο δημόσιο Ταμείο⁹². Η ίδια απαλλαγή δόθηκε το 1350 και το 1359 στους μετανάστες που θα πήγαιναν να εγκατασταθούν στην περιοχή του κάστρου Ρεθύμνου και 6 *μυλλιάρια* γύρω από αυτό, καθώς και στο κάστρο Μυλοποτάμου. Ο τόπος εκεί είχε ερημωθεί από το θανατικό και οι φεουδάρχες δεν είχαν πια παρά ελάχιστους βιλλάνους για να καλλιεργούν τη γη τους, με άμεσο αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των εισοδημάτων τους⁹³. Το 1383 ίσχυσε ανάλογη απαλλαγή για όσους θα πήγαιναν να εγκατασταθούν στα Χανιά και το Χάνδακα⁹⁴. Με τα μέτρα αυτά οι αρχές προσπάθησαν να προσελκύσουν πρόσφυγες από βυζαντινές περιοχές που καταλάμβαναν οι Τούρκοι ή μετανάστες από γειτονικές βενετοκρατούμενες και άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως οι Κυκλάδες και η Πελοπόννησος.

Φαίνεται πως όλα τα παραπάνω μέτρα δεν είχαν ιδιαίτερη επιτυχία. Αντίθετα, μεταναστευτικό ρεύμα από την Κρήτη προς άλλες περιοχές διαπιστώνεται και στη διάρκεια του 14ου αιώνα. Κατά τον προηγούμενο αιώνα ο κυριότερος λόγος μετανάστευσης ήταν οι επαναστάσεις και η γενική πολιτική αναταραχή στο νησί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκούσια εξορία πολλών Κρητικών μαζί με τους Χορτάτζηδες, όταν οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί ύστερα από απόφαση του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας (15 Νοεμβρίου 1273), εξαιτίας της επανάστασης του 1264-1267 και των νέων κινήσεων του 1273⁹⁵. Οι πρόσφυγες κατέφυγαν στη Μ. Ασία και, συγκεκριμένα, στο μικρό λιμάνι της Αναίας, όπου στα τέλη του 13ου αιώνα έλαβαν μέρος στην επανάσταση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού (1295-1296) εναντίον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Παλαιολόγου. Στις αρχές του 14ου αι., η Αναία καταλήφθηκε από τους Τούρκους και οι Κρητικοί πρόσφυγες σιγά-σιγά αφομοιώθηκαν⁹⁶.

Κατά τον 14ο αι., οι λόγοι μετανάστευσης ήταν κυρίως οικονομικοί και το πρόβλημα οξύνθηκε περισσότερο μετά το 1348 και τη γενική κρίση. Οι αγροτικές εστίες έχασαν πολλά μέλη τους και αποδυναμώθηκαν. Για πολλούς η συνέ-

92. THIRIET, *Regestes*, αρ. 214 (12 Αυγούστου 1348), 64 και αρ. 253 (18 Ιουνίου 1351), 72. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Condition paysanne*, 62-63.

93. Senato Misti, reg. 25, 78r; reg. 29, 12r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 296-297· B2, 68-69.

94. THIRIET, *Regestes*, αρ. 664 (1 Δεκεμβρίου 1383), 161. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Romanie*, 263.

95. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου*, 11-12.

96. Για τους Χορτάτζηδες και την εξορία τους στη Μ. Ασία, βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Cortazzi και όχι Corsari, *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 62-65. Επίσης THIRIET, *Romanie*, 135, 152-153. Για τη συμμετοχή των Κρητικών στην επανάσταση του Φιλανθρωπηνού, βλ. επίσης BORSARI, *Creta*, 54· ΑΓΓΕΛΙΚΗ Α. ΛΑΪΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge Mass. 1972, 80-84. Για την εγκατάσταση των Κρητικών στη Μ. Ασία, βλ. HÉLÈNE AHRWEILER, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), *Travaux et Mémoires* 1 (1965), 26.

χιση της καλλιέργειας της γης ήταν πολύ δύσκολη, λόγω απώλειας των αγροτικών χειρών που διέθεταν πριν από το λοιμό. Τα χρέη συσσωρευόνταν και για πολλούς ο κίνδυνος φυλάκισης ήταν υπαρκτός. Οι αγρότες εγκατέλειπαν τη γη τους με την ελπίδα για μια καλύτερη ευκαιρία. Το μεταναστευτικό πρόβλημα της εποχής εκείνης αντανακλούν τα κείμενα σειράς διαταγμάτων, με τα οποία οι αρχές έδιναν το δικαίωμα στους φυγάδες-οφειλέτες να επιστρέψουν στην Κρήτη και να έλθουν σε συμβιβασμό με τους πιστωτές τους. Με το μέτρο αυτό, στο οποίο κατέφευγαν οι αρχές κάθε φορά που υπήρχε ανάγκη ενίσχυσης του πληθυσμού, πίστευαν ότι η γη θα αποκτούσε ξανά τους παλιούς καλλιεργητές της.

Στις 3 Φεβρουαρίου 1347, πριν από την έναρξη του μεγάλου λοιμού, εκδόθηκε σχετικό διάταγμα, επειδή, όπως αναφέρεται, “πολύς κόσμος βρισκόταν μακριά από το νησί σε άλλες περιοχές εξαιτίας κάποιας χρηματικής καταδίκης, παρανομίας ή χρεών προς ιδιώτες. Οι άνθρωποι αυτοί ενίσχυαν τις περιοχές όπου κατέφευγαν, ενώ θα πρόσφεραν μεγάλες υπηρεσίες, αν υπήρχε τρόπος να επιστρέψουν και να παραμείνουν στο νησί”⁹⁷. Για το λόγο αυτό αποφασίστηκε ότι όσοι είχαν εγκαταλείψει το νησί ένα χρόνο πριν από την έκδοση του σχετικού διατάγματος μπορούσαν, αν ήθελαν, να επιστρέψουν μέχρι και τον επόμενο Αύγουστο. Μέσα στον πρώτο μήνα από την άφιξή τους όφειλαν να δηλώσουν στις αρχές το όνομά τους και η υπόθεσή τους θα εξεταζόταν το αργότερο σε ένα χρόνο. Την 1η Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς εκδόθηκε νέο διάταγμα με το οποίο παρατάθηκε για άλλους 4 μήνες η προθεσμία επιστροφής των φυγάδων στην Κρήτη, η οποία έληγε, σύμφωνα με το προηγούμενο διάταγμα, τον ίδιο μήνα. Οι αρχές έλαβαν το μέτρο αυτό γιατί, όπως αναφέρεται, ενώ είχαν επιστρέψει πολλοί, υπήρχαν και άλλοι ακόμη που θα ήθελαν να επιστρέψουν, αλλά η προθεσμία είχε λήξει⁹⁸.

Νέα παρόμοια διατάγματα εκδόθηκαν το Νοέμβριο του 1348, μετά τη λήξη του λοιμού, όπως είδαμε πιο πάνω, καθώς και τον Ιούλιο του 1376⁹⁹. Την 1η Ιουνίου του 1400, μαρτυρείται μια ακόμη προσπάθεια των αρχών. Επειδή, όπως αναφέρεται στο σχετικό διάταγμα, “μεγάλος αριθμός Κρητικών εξαιτίας χρεών προς το δημόσιο ή προς ιδιώτες έχουν καταφύγει στα Τουρκικά Εμιράτα και υπηρετούν με τη θέλησή τους στα τουρκικά πλοία, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τοποθεσίες και λιμάνια του νησιού”, κρίθηκε αναγκαίο να ληφθούν τα παρακάτω μέτρα: 1. Οι φυγάδες-οφειλέτες που είχαν εγκαταλείψει το νησί το αργότερο πριν από 6 μήνες από την έκδοση του διατάγματος, είχαν τη δυνατότητα να επιστρέψουν, να παρουσιαστούν στις αρχές και να έλθουν σε συμβιβασμό με τους πιστωτές τους. 2. Όσοι θα επέστρεφαν θα είχαν στη διάθεσή τους ένα χρόνο για να κανονίσουν τις υποθέσεις τους. 3. Σε περι-

97. *QUATERNUS CONSILIORUM*, αρ. 139, 76.

98. *QUATERNUS CONSILIORUM*, αρ. 171, 91.

99. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β2, 206.

πτωση που δεν θα συμφωνούσαν με τους πιστωτές τους, οι αρχές θα έπαιρναν τέτοια απόφαση, ώστε να μπορέσουν τελικά να παραμείνουν στο νησί. 4. Αν από την άλλη πλευρά οι οφειλέτες δεν αποδέχονταν την προτεινόμενη λύση, τότε οι επαναπατρισθέντες θα είχαν δύο μήνες καιρό, για να αποφασίσουν, αν θα εγκατέλειπαν και πάλι το νησί, αν θα εξοφλούσαν το χρέος τους ή αν θα δέχονταν τελικά το συμβιβασμό που είχαν προτείνει οι αρχές. Από τα παραπάνω μέτρα διαγραφής ή μείωσης των χρεών εξαιρούνταν οι φόροι προς το δημόσιο (*datia Comunis*)¹⁰⁰. Είναι φανερό στο τελευταίο διάταγμα η υποχωρητικότητα των αρχών και η επιτακτική ανάγκη να προσελκύσουν νέο ανθρώπινο δυναμικό, ενώ αποδεικνύεται για άλλη μια φορά ότι το πρόβλημα τόσο της μετανάστευσης, κυρίως για λόγους οικονομικούς, όσο και της έλλειψης εργατικών χεριών παρέμεινε σοβαρό μέχρι και το τέλος του 14ου αιώνα.

Δεν ήταν όμως μόνο η μετανάστευση που μείωνε τον πληθυσμό του νησιού. Οι επιδημίες δεν έπαψαν να ενδημούν και μετά το 1348, αν και με μικρότερη ένταση, και πολλές φορές σε μεμονωμένες περιοχές. Η επιδημία του 1361-1362, μολονότι είχε λίγα θύματα, σε συνδυασμό και με την επανάσταση του Αγίου Τίτου που ακολούθησε, προκάλεσε νέα δημογραφικά προβλήματα λίγα χρόνια μετά το μεγάλο λοιμό¹⁰¹. Εξαιτίας των γεγονότων αυτών, το 1368, δόθηκε άδεια στο δούκα της Κρήτης να παραχωρήσει τη βενετική υπηκοότητα σε όλους εκείνους που θα εγκαθίσταντο στο Χάνδακα και σε ακτίνα 3 *μυλλιαρίων* γύρω από αυτόν, εκτός από τους Εβραίους, όπως ακριβώς είχε γίνει και το 1353 μετά το λοιμό του 1348¹⁰².

Τον Ιούλιο του 1376, ύστερα από επιδημία στην περιοχή του Χάνδακα, εφαρμόστηκε το συνηθισμένο μέτρο του συμβιβασμού μεταξύ πιστωτών και οφειλετών¹⁰³. Νέες επιδημίες μαρτυρούνται το 1389 σε όλη την Κρήτη και το 1390 στην περιοχή των Χανίων¹⁰⁴. Το 1398, τέλος, από επιδημία πέθαναν μεταξύ άλλων ο δούκας και ο καπιτάνος του νησιού¹⁰⁵.

Η μοναδική ίσως βέβαιη ενίσχυση του πληθυσμού της Κρήτης κατά το δεύτερο μισό του 14ου αι. πραγματοποιήθηκε με την οργανωμένη μετανάστευση 2.000 Αρμενίων, το 1363, και το μοίρασμα 4.000 προσφύγων από την Τένεδο μεταξύ Εύβοιας και Κρήτης, το 1383¹⁰⁶.

100. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου*, 161-162. - THIRIET, *Assemblées*, τ. 2, αρ. 966, 84.

101. THIRIET, *Romanie*, 261.

102. THIRIET, *Romanie*, 263.

103. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β2, 205.

104. Για τις επιδημίες του 1389 και 1390, βλ. αντίστοιχα: NOIRET, *Documents inédits*, 27, και THIRIET, *Regestes*, αρ. 774, 186-187. Πρβλ. ΚΩΣΤΗΣ, *Στον καιρό της πανώλης*, 315, 320.

105. NOIRET, *Documents inédits*, 95-96.

106. THIRIET, *Romanie*, 264-265. - Ο ΙΔΙΟΣ, *Condition paysanne*, 63· Ο ΙΔΙΟΣ, *À propos de personnes "déplacées" au XIVe siècle. Le transfert des Ténédiotes en Romanie vénitienne*

Το δημογραφικό και η εξασφάλιση αγροτικών εργατικών χεριών υπήρξαν προβλήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τις αρχές σε όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Η αγορά δούλων αποτελούσε πάντα μια ελπίδα, αν και αμυδρή, όχι μόνο εξαιτίας της αστάθειάς τους, αλλά και του κόστους αγοράς τους. Το 1393 οι αρχές παρείχαν δάνειο 3.000 υπερπύρων σε όποιον επιθυμούσε να μεταφέρει στην Κρήτη όσο το δυνατόν περισσότερους άρρενες δούλους κάτω των 50 ετών, με σκοπό να καλυφθούν οι ελλείψεις στα χωριά και να καλλιεργηθεί η γη. Οι δούλοι αυτοί δεν έπρεπε να είναι χριστιανοί ή Τούρκοι¹⁰⁷.

Όλα τα παραπάνω μέτρα μαρτυρούν τη μόνιμη πολιτική της Βενετίας όχι απλώς για ενίσχυση του πληθυσμού της Κρήτης για λόγους οικονομικούς και αμυντικούς, αλλά και για αύξηση των καλλιεργητών στις δημόσιες γαίες, ανεξάρτητα από τις εκάστοτε συγκυρίες και τις πραγματικές ανάγκες. Αντίθετα, οι φεουδάρχες διαμαρτύρονταν για την έλλειψη καλλιεργητών συνήθως μετά από περιόδους κρίσης και όταν ο αριθμός των καλλιεργητών μειωνόταν δραματικά. Δεν είναι γνωστά τα αποτελέσματα των μέτρων αυτών, αλλά και μόνο το γεγονός ότι επαναλαμβάνονταν ως το τέλος του 14ου αι. οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το δημογραφικό δεν έπαψε να απασχολεί την τοπική κυβέρνηση. Η επαναφορά της ηρεμίας στον γενικότερο πολιτικό και οικονομικό τομέα στα τέλη του αιώνα, και ιδιαίτερα μετά την αυγή του 15ου αι., παρείχε ελπίδες για σταδιακή επίλυση του προβλήματος.

(1381-1385), *Travaux et Mémoires* 8 (1981), 521-529· P. TOPPING, Armenian and Greek Refugees in Crete and the Aegean World (XIV-XV centuries), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Αγ. Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1981), τ. 2, Ηράκλειο 1985, 364-374.

107. NOIRET, *Documents inédits*, 54-55· THIRIET, *Regestes*, αρ. 828, 197.

3. Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ

α. Η γη

Στη δικαιοδοσία του χωριού ανήκε η γη, χέρσα (*selvatica* ή *vacua*) ή εκχερσωμένη (*domestica*), τα δάση, τα νερά (ποτάμια, λίμνες, ρυάκια, πηγάδια), οι δρόμοι, οι εκκλησίες, οι μύλοι ή οι θέσεις μύλων (μυλότοποι). Στην εκχερσωμένη γη περιλαμβανόταν αυτή για την καλλιέργεια δημητριακών (απλώς *terra* ή *terra laboratoria* ή *aratoria*), τα αμπέλια (*vigna*), οι κήποι (*jardini*) και τα περιβόλια (*orti*). Ειδικότερες κατηγορίες αποτελούσαν τα *σώχωρα* (*sochori*) και τα *χωράφια*, γη πολύ κοντά στον οικισμό του χωριού¹. Τα *χερσάμπελα* (*xerisambeli*) ήταν παλιά αμπέλια που είχαν ξεριζωθεί (*disradicati*) και τη γη τους τη χρησιμοποιούσαν για την καλλιέργεια δημητριακών ή για βοσκή².

Τα βοσκοτόπια (*pasculum* ή *pratium*) ήταν χέρσα γη ή καλλιεργημένη, που βρισκόταν όμως σε αγρανάπαυση ή σε νεκρή καλλιεργητική περίοδο³. Οι πηγές για τη δυτική Ευρώπη διακρίνουν το *pratium* από το *pasculum*. Το πρώτο ήταν γη ιδιωτική και κλειστή, από την οποία θέριζαν το χορτάρι, που ξερό το χειμώνα αποτελούσε την κύρια τροφή των ζώων. Με τον όρο *pasculum*, αντίθετα, δηλώνονταν περιοχές ανοικτές, ακαλλιεργητές ή σε αγρανάπαυση με άγρια χόρτα, ελεύθερες για τη βοσκή των ζώων όλων των αγροτών⁴. Στην Κρήτη, παρά τις ελάχιστες ενδείξεις, φαίνεται ότι υπήρχε ανάλογη διάκριση και ότι το *pasculum* είχε τη γενικότερη έννοια του τόπου βοσκής. Στα έγγραφα κατανομής φεούδων, όταν πρόκειται για τα βοσκοτόπια που παρέμεναν κοινά, παρά την κατανομή ενός φεούδου σε περισσότερους δικαιούχους, χρησιμοποιείται ο όρος *pasculum*. Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται επίσης για τις περιοχές, όπου έβοσκαν ζώα, άσχετα αν καλλιεργούνταν και βρίσκονταν σε αγρανάπαυση. Τέλος, ως *pasculum*,

1. ... *li socori, che sè aprovo in lo casal intorno intorno* ... (ADC, b. 10bis, fasc. 7/2, 79v: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 11.2, 344).

2. Το 1329, για παράδειγμα, παραχωρήθηκε για 29 χρόνια αμπέλι· ο καλλιεργητής ανέλαβε να το ξεριζώσει κατά τον πρώτο χρόνο της παραχώρησης και στη συνέχεια να το καλλιεργήσει με ό,τι ήθελε, εκτός από βρώμη (NdC, b. 244, 98v). Το 1360 νοικιάστηκε για 5 χρόνια *χερσάμπελο*, στο οποίο ο καλλιεργητής θα έσπερνε κάθε χρόνο ό,τι είδος δημητριακών ήθελε (NdC, b. 144, 34r).

3. Σχετικά με τα βοσκοτόπια βλ. παρακάτω, 117-121.

4. Βλ. VAN BATH, *Storia agraria*, 101-102.

παράλληλα με τον όρο *νομή*, φέρεται και το “δικαίωμα” που κατέβαλλαν οι αγρότες στους φεουδάρχες για τη χρήση των βοσκοτόπων. Αντίθετα, ο όρος *pratum* χρησιμοποιείται για περιοχές μικρότερης έκτασης και πιθανότατα κλειστές, οι οποίες παραχωρούνταν σε μεμονωμένα άτομα και συχνά για συγκεκριμένη χρήση⁵.

Στα όρια του ίδιου χωριού η καλλιεργούμενη γη και τα αμπέλια βρίσκονταν μάλλον συγκεντρωμένα σε ορισμένες περιοχές, συνήθως όχι πολύ μακριά από το χωριό, αντίθετα από τα βοσκοτόπια και τα δάση. Παράλληλα υπήρχαν και απομονωμένες καλλιέργειες ή εκτεταμένη χέρσα γη ανάμεσα στην καλλιεργημένη. Η θέση των κήπων και των περιβολιών σε σχέση με το χωριό καθοριζόταν από την ύπαρξη τρεχούμενων νερών.

Κάθε κομμάτι γης, που κατείχε και καλλιεργούσε ένας αγρότης, ονομαζόταν *erpo* ή *herpo* και είχε διακριτά σύνορα. Τα σύνορα αυτά καθορίζονταν είτε με αβαθή αυλάκια (*fossati*) είτε με πέτρινους φράκτες (*traffi*), πλάι στους οποίους και από την πλευρά του δρόμου υπήρχαν επίσης αυλάκια που τους προστάτευαν από τις καταστροφές περαστικών ζώων και ανθρώπων. Στα ίδια αυλάκια συγκεντρώνονταν και απομακρύνονταν τα όμβρια ύδατα, χωρίς να κινδυνεύουν οι καλλιέργειες με καταστροφή και η γη με διάβρωση. Ανάλογα, επίσης, με τη συνήθεια κάθε περιοχής ο αγρότης ήταν υποχρεωμένος να αφήνει γύρω από τη γη του ένα βήμα (*passum*) χέρσας γης, έτσι ώστε η καλλιέργειά του να διακρίνεται από τη γειτονική⁶.

β. Οι καλλιέργειες

Η Κρήτη πρόσφερε σημαντικές δυνατότητες αγροτικής εκμετάλλευσης εξαιτίας της ποικιλίας του εδάφους της. Η μεγάλη επιφάνεια των ορεινών όγκων ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ενώ συγχρόνως από τα δάση προέρχονταν μεγάλες ποσότητες ξυλείας. Οι πεδιάδες, κυρίως της Μεσαράς αλλά και των παραλίων Ρεθύμνης και Χανίων, χρησιμοποιούνταν για τις γεωργικές καλλιέργειες⁷. Αντίθετα, τα φυσικά ύδατα δεν αφθονούσαν. Οι ελάχιστες λίμνες που υπήρχαν ήταν πολύ μικρές και συχνά εποχιακές, όπως και οι περισσότεροι ποταμοί. Αφθονα ήταν τα εποχιακά ρυάκια, τα οποία εξυπηρετούσαν κυρίως την άρδευση της γης. Το πρόβλημα όμως των νερών παρέμενε πάντοτε και παντού οξύ⁸.

5. Βλ. παρακάτω, 117-120.

6. Το 1352 κατά την κατανομή ενός φεούδου μεταξύ του Μάρκου Faletro και της Cornarola Cornario καθορίζεται: *Item volemo che le erre delo dicto casale Monastirachi, che cadaun hebba bailia le soe erre cum questa condition, che cadaun dele erre possa haver un passo de cherso intorno intorno dela dita soa erra.* (ADC, b. 20, fasc. 2, 599r).

7. Για τις γεωργικές καλλιέργειες στην Κρήτη κατά τον 13ο και 14ο αι., βλ. THIRIET, *Romanie*, 317-325· Ο ΙΔΙΟΣ, *Villes et campagnes*, 448-452.

8. Σχετικά με τα νερά, βλ. παρακάτω, 105-110.

Η γεωργία χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια των δημητριακών, την αμπελουργία, τα σπωροφόρα δέντρα και τις ελιές. Ήδη πριν από τη βενετική κατάκτηση η Κρήτη αποτελούσε περιοχή που παρήγε και εξήγε προς την Κωνσταντινούπολη και αλλού ποσότητες δημητριακών⁹. Η καλλιέργειά τους εντατικοποιήθηκε με τους Βενετούς, που ενδιαφέρονταν για το εμπόριό τους. Από τα δημητριακά καλλιεργούνταν περισσότερο το σιτάρι (*frumentum*) και το κριθάρι (*ordeum*) και λιγότερο η βρώμη (*avena*). Όλα τα δημητριακά στην Κρήτη ήταν φθινοπωρινής σποράς, ώστε το στάδιο ανάπτυξης του σπόρου να συμπίπτει με την περίοδο των βροχών (Ιανουάριος - Μάρτιος). Την άνοιξη, αντίθετα, καλλιεργείτο η βρώμη. Ήδη από τις αρχές του Μεσαίωνα από άγριο χόρτο για βοσκή είχε γίνει αυτόνομο δημητριακό¹⁰. Στην Ευρώπη τη χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή της μπύρας, όπως και το κριθάρι, αλλά και ως τροφή των ζώων, όπως χρησιμοποιείτο κυρίως στην Κρήτη την ίδια εποχή.

Παράλληλα με τα δημητριακά καλλιεργούνταν και τα όσπρια (*legumina*), από τα οποία μαρτυρίες υπάρχουν για τη φάβα (*fava*) και τα ρεβίθια (*ciceres*). Η παραγωγή οσπρίων δεν είχε προορισμό το εμπόριο, αλλά την οικογενειακή κατανάλωση.

Μικρότερη, σε σχέση με τα δημητριακά, διάδοση είχαν επίσης το λινάρι (*linum*) και το βαμβάκι (*bombicem* ή *bambasium*)¹¹. Το τελευταίο μάλιστα διαδόθηκε πιο συστηματικά μετά τα μέσα του 14ου αιώνα. Το λινάρι, παρόλο που απαιτούσε γη πλούσια και υγρή, συνήθως κοντά σε νερά, ήταν σχετικά διαδεδομένο γιατί αποτελούσε πρώτη ύλη, μάλλον φτηνή, για την παραγωγή υφασμάτων.

Ο δεύτερος μεγάλος γεωργικός τομέας ήταν η αμπελουργία¹². Η παραγωγή κρασιού, όπως και των δημητριακών, προϋπήρχε της βενετικής κατάκτησης και αναπτύχθηκε από τους Βενετούς με σκοπό την εξαγωγή του. Αντίθετα από το σιτάρι της Κρήτης, που δεν ήταν καλής ποιότητας και δεν έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στη διεθνή αγορά, το κρητικό κρασί ήταν φημισμένο και εξαγόταν στην Ευρώπη, φθάνοντας μέχρι τη Φλάνδρα και την Αγγλία¹³.

9. Βλ. ROUILLARD, *La vie rurale*, 177-181.

10. Για τη βρώμη και τα άλλα δημητριακά που καλλιεργούνταν κατά το Μεσαίωνα στην Ευρώπη, βλ. PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, 197-211.

11. Για την καλλιέργεια του λιναριού και του βαμβακιού, βλ. THIRIET, *Romanie*, 321-322· Ο ΙΔΙΟΣ, *Villes et campagnes*, 450-451. Πρβλ. συμβόλαιο προαγοράς βαμβακιού το 1349. Ο Παύλος Quirino, κάτοικος του χωριού Κατσαμπάς, έλαβε 11 υπ. και 9 gr. για να παραδώσει 100 λίβρες βαμβάκι (NdC, b.10, Angelo Bocontolo, 105r).

12. Για την αμπελουργία και την εκμετάλλευση γενικότερα των αμπελιών, βλ. P. TOPPING, *Viticulture in venetian Crete* (XIIIth cent.), *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1976), τ. 2, Αθήνα 1981, 509-520· Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Συμβολή στη μελέτη της γεωργίας και της αμπελουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο αιώνα, *Κρητολογία* 4 (1977), 5-25.

13. Στις αρχές του 14ου αι. (1322) ο περιηγητής Symon Simeonis έγραφε: ... *in ipsa*

Οι βασικές ποικιλίες αμπελιού στην Κρήτη ήταν δύο, η μαλβαζία (*malvasia* ή *malvaxia*), που διαδόθηκε ιδιαίτερα επί Βενετών, και το αθήρι (*athiri*), γνωστό από πολύ παλιότερα¹⁴. Οι Βενετοί επέμεναν στις δύο αυτές ποικιλίες κρασιών για το εμπόριο και οι γαιοκτήμονες που φύτευαν νέα αμπελίσια φρόντιζαν να συμμορφώνονται. Η επιμονή τους είναι ιδιαίτερα αισθητή στα συμβόλαια παραχώρησης χέρσας γης για την καλλιέργεια αμπελιού, στα οποία καθορίζεται σχεδόν πάντα το είδος του κλήματος. Από το κλήμα μαλβαζία προερχόταν κρασί κόκκινο γλυκό και από το αθήρι λευκό. Καλλιεργούνταν ιδιαίτερα στη Μεσαρά, στην περιοχή του Χάνδακα, στο Μυλοπόταμο, στο Ρέθυμνο, στα Χανιά¹⁵ και γενικά σε κάθε περιοχή που προσέφερε κάποιες δυνατότητες εκμετάλλευσης. Σε μικρότερη κλίμακα παραγόταν και το μοσχάτο κρασί (*moscatelli*), στην περιοχή επίσης του Χάνδακα. Η καλλιέργεια κληματαριών (*pergule*) είχε σκοπό την παραγωγή επιτραπέζιων σταφυλιών προς πώληση ή οικογενειακή κατανάλωση, ενώ από τα σταφύλια για κρασί παραγόταν και η σταφίδα (*uva passa*).

Ένας επίσης σημαντικός τομέας της γεωργίας ήταν η καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων (*arborea fructiferae* ή *domesticae*) στους κήπους (*jardini*), για τοπική κυρίως κατανάλωση των καρπών τους και όχι για εξαγωγή. Μαρτυρίες υπάρχουν για την αχλαδιά (*pirus*), την αμυγδαλιά (*amigdalea* ή *mandolarium*), τη δαμασκηλιά (*susinum*), τη ροδιά (*pomum granatum*), τη λεμονιά (*lemonis*), την κιτριλιά (*citronis*), τη ροδακινιά (*persicus*), τη συκιά (*figus*), την καρυδιά (*nucis*), την κερασιά (*ceresis*) και τη βυσσινιά (*maraschis*). Τα πιο διαδεδομένα από τα παραπάνω δέντρα ήταν οι συκιές, οι αχλαδιές και οι αμυγδαλιές, δέντρα λιγότερο ευαίσθητα από τα υπόλοιπα, τα οποία βρισκόνταν παντού, τόσο στους κήπους, όσο και ανάμεσα στις υπόλοιπες καλλιέργειες.

Κατά την καλλιέργεια νέων κήπων ή κατά την αντικατάσταση παλιότερων δέντρων, ο ιδιοκτήτης της γης ήταν αυτός που καθόριζε τις περισσότερες

[Creta] *abundat vinum illud famosum cretense, quod per universum mundum portatur ...* (HEMMERDINGER-ΙΛΙΑΔΟΥ, *La Crète sous la domination vénitienne*, 551). Για τις εξαγωγές του κρητικού κρασιού βλ. CH. VERLINDEN, *Rapports économiques entre la Flandre et la Crète à la fin du moyen-âge*, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 14 (1935), 448-456· W.R. LOWDER, Candie Wyne. Some documents relating to trade between England and Crete during the Reign of King Henry VIII, *Ελληνικά* 12 (1952), 97-102· THIRIET, *Romanie*, 320, 415-416. - BORSARI, *Creta*, 73.

14. Σχετικά με τις ποικιλίες αμπελιών μαλβαζία και αθήρι στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. Β. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, *Recueils. A. Malvoisies. Provenance et Appelation. B. Il était une fois. Raisin de table et raisin secs*, Θεσσαλονίκη 1982.

15. Το κρασί μαλβαζία της περιοχής Χανίων δεν εθεωρείτο καλής ποιότητας και αυτό φαίνεται και στο ύψος του δασμού εξαγωγής του εκτός Βενετίας. Το 1372 ο δασμός αυτός ανερχόταν σε 1 υπ. το βαρέλι για το κρασί της περιοχής Χανίων και σε 1½ αντίστοιχα γι' αυτό των άλλων περιοχών του νησιού (Senato Misti, reg. 34, 14v-15r: ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B2, 159 · THIRIET, *Regestes*, αρ. 509, 128).

φορές όχι μόνο τον αριθμό των δέντρων, αλλά και το είδος τους¹⁶. Μερικές φορές την απόφαση αυτή την έπαιρνε ο καλλιεργητής. Για καλύτερα αποτελέσματα έπρεπε να συνυπολογιστούν όλες οι παράμετροι μιας τέτοιας καλλιέργειας, η ποιότητα δηλαδή πρώτα απ' όλα της ίδιας της γης, και στη συνέχεια οι δυνατότητες άρδευσής της, καθώς επίσης και η ευαισθησία συγκεκριμένων δέντρων στις καιρικές συνθήκες και τις ασθένειες.

Σε κήπους και σε περιβόλια καλλιεργούνταν λαχανικά και άλλα φρούτα για οικογενειακή κατανάλωση, αλλά και για πώληση στην αγορά. Τέτοια ήταν τα κρεμμύδια (*cepaе*), τα ρεπάνια (*rapanes*), τα σπαράγγια (*asparangos*), τα κολοκύθια (*cucurbitae*), τα πεπόνια (*pepones* ή *melones*) και τα καρπούζια (*cucumares*)¹⁷.

Ιδιαίτερη φροντίδα υπήρχε για τα καλάμια (*calami*) και τις ιτιές (*saligarii*), που το υλικό τους χρησίμευε, εκτός των άλλων, και σε άλλες καλλιέργειες, όπως των οσπρίων και των αμπελιών για τη στήριξη των φυτών, ενώ το ξύλο της ιτιάς ειδικά ήταν κατάλληλο για πασσάλους και για τσέρκια βαρελιών¹⁸. Καλλιέργεια ζαχαροκάλαμου (*protocalamo*) υπήρχε ήδη από τις αρχές του 14ου αι., όπως μαρτυρούν ορισμένα αγροληπτικά συμβόλαια, αλλά η παραγωγή ζάχαρης ήταν πολύ περιορισμένη και οι εξαγωγές μικρές και περιπτωσιακές. Συστηματική καλλιέργεια, με σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση του προϊόντος, εγκαινιάστηκε στα τέλη του 14ου και κυρίως στις αρχές του 15ου αι.¹⁹.

Η ελιά, δέντρο που ευδοκimeί ιδιαίτερα στην Κρήτη λόγω κλιματολογικών συνθηκών, δεν ήταν τόσο συστηματικά διαδεδομένη κατά την πρώιμη βενετοκρατία, σε σύγκριση με τα δημητριακά και τα αμπέλια. Σε ύψος παραγωγής αποτελούσε μάλλον δευτερεύουσα καλλιέργεια για την κάλυψη των τοπικών αναγκών κατανάλωσης. Πληροφορίες για την ύπαρξη ελαιοδέντρων παρέχουν οι

16. Βλ. παρακάτω, 138-139.

17. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του περιηγητή Symon Simeonis (1322) στις καλλιέργειες φρούτων και λαχανικών: ... *et etiam mala granata, poma, citrina, ficus, uve, papiniones, langurie, cucurbite, et aliorum multorum nobilissimorum genera fructuum in ipsa minimo pretio comparantur* ... (HEMMERDINGER-ILIADOU, *La Crète sous la domination vénitienne*, 551).

18. Το 1339 ο οικονόμος της μονής των Σιναϊτών νοίκιασε για 25 χρόνια τις ιτιές που κατείχε στον ποταμό Βραδιάρη (*salices sive saligarios arbores fluminis Vradhiari*). Ο ενοικιαστής ήταν βαρελοποιός και ανέλαβε με το ίδιο συμβόλαιο να δουλεύει κάθε μέρα για το μοναστήρι με ημερομίσθιο 4 grossi (NdC, b. 97, 48v). Φαίνεται όμως ότι ο ενοικιαστής αυτός διέκοψε κάποια στιγμή το συμβόλαιό του, γιατί τα ίδια δέντρα νοικιάστηκαν λίγο αργότερα σε άλλο βαρελοποιό με τους ίδιους ακριβώς όρους (NdC, b. 97, 49r). Το 1340 νοικιάστηκε επίσης για 12 χρόνια σε βαρελοποιό ένα λιβάδι με ιτιές (NdC, b. 97, 85v).

19. Για την παραγωγή ζάχαρης στην Κρήτη βλ. D. JACOBY, *La production du sucre en Crète vénitienne. L'échec d'une entreprise économique, Ροδωνία. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, 167-180.

περιγραφές συνόρων ή περιοχών στα έγγραφα κατανομής κτηματικών περιουσιών. Η ελαιοκαλλιέργεια, κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων που εξετάζονται εδώ, δεν προωθήθηκε από τους Βενετούς και αυτό αποδεικνύεται, εκτός των άλλων, και από την έλλειψη συμβολαίων για την καλλιέργεια ή την εκμετάλλευσή της, ανάλογων με αυτά για τα δημητριακά, τα αμπέλια ακόμα και τα οπωροφόρα δέντρα²⁰.

Από τα δέντρα του δάσους ιδιαίτερα διαδεδομένα ήταν τα κυπαρίσια (*cipressi*), οι βαλανιδιές (*vallania*) και οι χαρουπιές (*carober*), τα δύο τελευταία κυρίως στην περιοχή δυτικά του Ρεθύμνου. Τα κυπαρίσια ήταν πολυάριθμα, όπως δηλώνεται από τους περιηγητές της εποχής, οι οποίοι θαύμαζαν το μέγεθος και τον αριθμό τους. Τα κυπαρίσια πρόσφεραν το ξύλο τους για διάφορες κατασκευές, ενώ οι βαλανιδιές τους καρπούς τους για την επεξεργασία των δερμάτων στα βυρσοδεψεία και για τροφή των ζώων. Οι καρποί των βαλανιδιών μάλιστα αποτελούσαν μονοπώλιο του κράτους και εξάγονταν κυρίως στην ίδια τη Βενετία για τα εκεί βυρσοδεψεία της²¹. Δευτερεύουσα θέση, ως προς το ύψος της παραγωγής, κατείχαν επίσης οι μέλισσες και τα προϊόντα τους, μέλι και κερί, ποσότητες των οποίων όμως εξάγονταν από το νησί²².

γ. Οι γεωργικές εργασίες και η αγροανάπαυση

Σχετικά με τα προγράμματα καλλιέργειας, την αγροανάπαυση, τη λίπανση και την άρδευση, τον τεχνικό εξοπλισμό και τις γεωργικές εργασίες γενικότερα, υπάρχουν μνείες σε πολλά συμβόλαια, αλλά τα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να προσφέρουν ολοκληρωμένη και λεπτομερή εικόνα της κατάστασης.

Τα συμβόλαια παραχώρησης γης για την καλλιέργεια δημητριακών πολύ σπάνια αναφέρουν αναλυτικά τις εργασίες που όφειλε να εκτελεί ο γεωργός, εκτός από την αγροανάπαυση, που μνημονεύεται συχνότερα. Ωστόσο οι βασικές ετήσιες εργασίες, που μνημονεύονται στα συμβόλαια, ήταν το όργωμα (*laborare* ή *arare*), η σπορά (*seminare*), το καθαρίσμα της γης από τα άγρια χόρτα (*netare*) το θέρισμα (*colligere*) και το αλώνισμα (*tiblare*)²³.

Αντίθετα, τα συμβόλαια για αμπέλια ή κήπους επιμένουν περισσότερο στο θέμα αυτό. Η χέρσα γη έπρεπε να οργώνεται την κατάλληλη εποχή και να

20. Μία μόνο περίπτωση συμβολαίου εκμετάλλευσης ελαιοδέντρων καταφέραμε να εντοπίσουμε. Πρόκειται για μια συντροφία του 1355 για την καλλιέργεια και την εκμετάλλευση ελαιοδέντρων στην περιοχή της Ιεράπετρας (NdC, b. 103, 2v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 18, 391-392).

21. Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο*, 23-33, 55· THIRIET, *Romanie*, 325.

22. Το 1362, για παράδειγμα, αποφασίστηκε ότι το κερί και η στύψη της Κρήτης και της Εύβοιας θα μεταφέρονταν στη Βενετία, ενώ το 1370 ρυθμίστηκε ο χρόνος εξαγωγής από την Κρήτη, Εύβοια και Ρωμανία των προϊόντων: κερί, μέλι, δέρματα, κρασί και τυρί (Senato Misti, reg. 30, 48r· reg. 33, 48r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεοπίσματα*, B2, 94· THIRIET, *Regestes*, αρ. 484, 123).

23. Το 1329, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης ο ενοικιαστής ανέλαβε τα

φυτεύονται τα νέα κλήματα την άνοιξη, συνήθως το Μάρτιο. Κάθε χρόνο έπρεπε επίσης να εκτελούνται οι εποχιακές εργασίες, το τσάπισμα δηλαδή (*capare*), το κλάδεμα (*serpire*), το λάκκισμα (*lachiçare*) και η δημιουργία καταβολάδων (*catavoligare*) για την ανανέωση του αμπελιού²⁴. Τα παλιά αμπέλια που χρειάζονταν αντικατάσταση έπρεπε να ξεριζώνονται και να φυτεύονται σταδιακά τα νέα κλήματα, ενώ παράλληλα να φροντίζονται συστηματικά οι φράκτες και τα αυλάκια που περιέκλειαν κάθε αμπέλι.

Ανάλογες εργασίες γίνονταν και στους κήπους. Εκτός από την περιποίηση γενικά των δέντρων, οι καλλιεργητές φρόντιζαν για το πότισμα και τη λίπανση και για την αντικατάσταση ή το φύτεμα νέων δέντρων, των οποίων ο αριθμός, και πολλές φορές το είδος, καθοριζόταν στο συμβόλαιο. Και στους κήπους, περισσότερο ίσως και από τα αμπέλια, για λόγους ασφάλειας δινόταν μεγάλη σημασία στους φράκτες και στη συντήρησή τους. Την ίδια επίσης φροντίδα έδειχναν οι καλλιεργητές και για το σύστημα άρδευσης (πηγάδια, στέρνες, αγωγοί)²⁵. Τα φυτώρια των νέων δέντρων προέρχονταν από τους ίδιους ή άλλους κήπους, ανάλογα με το σύστημα που ακολουθούσε κάθε “κηπουρός” (*jardinarius*)²⁶. Στους κήπους καλλιεργούνταν επίσης και κληματαριές για σταφύλια επιτραπέζιας χρήσης.

Για τη λίπανση (*concimazione, concare*), μια από τις σημαντικότερες γεωργικές εργασίες, δεν υπάρχουν λεπτομερή στοιχεία. Ο βασικός τρόπος ήταν η χρησιμοποίηση της κοπριάς από τα ζώα του ίδιου του καλλιεργητή ή του γαιοκτήμονα²⁷. Η κοπριά από τα ζώα του φεουδάρχη συγκεντρωνόταν σε συγκεκριμένο μέρος, συνήθως εκεί όπου έβοσκαν, από όπου τη χρησιμοποιούσε ο

έξοδα των βασικών εργασιών της εκμετάλλευσης: ... *in laborandum, seminandum, netandum, mettendum, colligendum, tiblandum quam in omnia alia necessaria* (NdC, b. 244, 98v). Πρβλ. για το Βυζάντιο, KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 56-61.

24. Η συνηθισμένη φράση των σχετικών συμβολαίων είναι: ... *temporibus congruis et consuetis bene aptare, videlicet serpire, capare, discaficare, vichiçare, lachiçare, trafocopicare et in culmine conservare* ... Σχετικά με τις υποχρεώσεις των αγροτών για τη γη που καλλιεργούσαν, βλ. και παρακάτω, 138-140.

25. Τα βασικά έξοδα εκμετάλλευσης ενός κήπου, σύμφωνα με συμβόλαιο του 1367, ήταν: ... *pro gerani, ascondaula, copreti et bruschi, pro clausura ipsius jardini et cisterna* ... (NdC, b. 11, 89r). Σχετικά με τα συστήματα άρδευσης των κήπων, βλ. παρακάτω, 107-110.

26. Το 1352 νοικιάστηκε κήπος για 10 χρόνια, ο ενοικιαστής του οποίου ήταν υποχρεωμένος να περιποιείται τον κήπο και να φυτεύει κάθε χρόνο τουλάχιστον 10 δέντρα, ροδιές, λεμονιές, κιτριές και ροδακινιές (*pomi granati, lemons, citrones et persici*). Ο παραχωρητής από την άλλη πλευρά όφειλε να παρέχει στον ενοικιαστή του, όταν το ζητούσε, τέσσερα φυτώρια λεμονιάς από εκείνα που είχε στον κήπο του (*arbores seu plantas lemonum quatuor ex illis quas habeo in meo giardino*) (DE FREDO, αρ. 82, 57-58).

27. Το 1339, για παράδειγμα, ενοικιαστής κήπου είχε το δικαίωμα να παίρνει τη μισή κοπριά των βοδιών του παραχωρητή, η οποία υπήρχε στο ίδιο χωριό που βρισκόταν και ο κήπος (NdC, b. 22, 11v).

ίδιος ο φεουδάρχης ή συχνότερα τη μοίραζε σε καλλιεργητές, που κατείχαν δική του γη. Η προμήθεια κοπριάς από τα σημεία συγκέντρωσης ήταν αυστηρά ελεγχόμενη και χρειαζόταν απαραίτητα άδεια του φεουδάρχη²⁸.

Η διαθέσιμη κοπριά προοριζόταν κυρίως για τους κήπους ή τα αμπέλια, και λιγότερο για τα δημητριακά ή τις άλλες καλλιέργειες. Οπωσδήποτε όμως ο αγρότης βασιζόταν για καλή σοδειά πρώτα στην ποιότητα της γης και ύστερα στην αγρανάπαυση και στη λίπανση. Η κοπριά των ζώων που βρίσκονταν στις πόλεις μεταφερόταν επίσης στην ύπαιθρο για τη χρησιμοποίησή της. Εκτός όμως από την κοπριά των στάβλων, που συγκεντρωνόταν κατά τους χειμερινούς μήνες, οι αγρότες φρόντιζαν να βόσκουν τα ζώα τους στη γη που επρόκειτο να καλλιεργηθεί και βρισκόταν σε αγρανάπαυση ή στις νεκρές καλλιεργητικές περιόδους. Δεν μαρτυρείται άλλος τρόπος λίπανσης. Ωστόσο πρέπει να ήταν γνωστές οι λιπαντικές ικανότητες της καλαμιάς από τα δημητριακά, ιδιαίτερα μετά την καύση της, καθώς και της στάχτης από ξύλα²⁹. Ανάλογα, τέλος, με τις συνήθειες και τις δυνατότητες του εδάφους κάθε περιοχής, ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως λίπασμα και ορισμένου είδους χώμα, που περιείχε λιπαντικά συστατικά, όπως γύψο ή φώσφορο.

Σχετικά με το σύστημα αγρανάπαυσης (*jarro*, *jarriçare*, *kalurgia*), τα συμβόλαια παραχώρησης γης παρέχουν λίγες και καθόλου αναλυτικές πληροφορίες. Σύμφωνα με τους όρους των συμβολαίων ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να αφήνει ακαλλιεργήτο κατά τον τελευταίο χρόνο της ενοικίασης ένα μέρος της γης, συνήθως το 1/3, αλλά και το 1/4 ή και το 1/2 του συνόλου, με σκοπό ο επόμενος ενοικιαστής να καλλιεργήσει κατά τον πρώτο χρόνο μόνο το μέρος αυτό³⁰. Φαίνεται πως στη διάρκεια των ενδιάμεσων χρόνων ο καλλιεργητής καλλιεργούσε συνήθως το σύνολο της γης, εξαντλώντας τις παραγωγικές της δυνατότητες. Οι τοπικές συνήθειες και η ποιότητα της καλλιεργούμενης γης θα πρέπει να έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο που αναπαυόταν η γη. Πάντως οι λιγοστές πληροφορίες αφήνουν περιθώρια όχι για τελεσίδικα συμπεράσματα, αλλά για μερικές επισημάνσεις γενικού χαρακτήρα.

28. Με επίσημο διάταγμα των αρχών, το 1349, απαγορεύτηκε να παίρνει κάποιος κοπριά από το χωριό Βασιλείες και τα χωράφια του, χωρίς την άδεια του Μάρκου Salomone, που είχε νοικιάσει το χωριό (ADC, b.14, 229r).

29. Για τις μεθόδους λίπανσης στην Ευρώπη κατά το Μεσαίωνα, βλ. PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, 166-167· P. JONES, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. L'Italia, S.E.C.*, 458-459· DUBY, *Économie rurale*, τ. 1, 197-208. Για τη λίπανση στο Βυζάντιο, βλ. HARVEY, *Economic expansion*, 127-128· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 56-57.

30. Σε συμβόλαιο του 1359 αναφέρεται: ... *teneor infine temporis antedicti dimittere terciam partem dicte terre hersam seu non laboratam de bona et mala pro jariçando* (NdC, b. 11, 34r). Σε άλλο συμβόλαιο του 1387 σημειώνεται: ... *in cuius dimidietatem jariçavi in jarro nuper transactum et in altera dimidietatem jariçare debeo in jarro nuper futuro* (NdC, b. 11, 521r).

Στα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, απ' όπου προέρχονται και οι σχετικές πληροφορίες, παρατηρούμε ότι:

1. Τα χρονικά διαστήματα ενοικίασης δεν ήταν απαραίτητα ίσα ή πολλαπλάσια του 2 ή του 3, όπως θα έπρεπε, αν εφαρμόζοταν κάποιο από τα γνωστά συστήματα αγρανάπαυσης, το διετές (*biennale*) δηλαδή ή το τριετές (*triennale*). Το πρώτο βασιζόταν στην καλλιέργεια του συνόλου της γης τον ένα χρόνο και στην αγρανάπαυσή του τον επόμενο ή στην καλλιέργεια του μισού της συνολικής γης και στην αγρανάπαυση του άλλου μισού. Σύμφωνα με την απλούστερη μορφή του τριετούς συστήματος, τον πρώτο χρόνο το σύνολο της γης καλλιεργείτο με χειμωνιάτικα δημητριακά (σιτάρι ή σίκαλη), το δεύτερο με ανοιξιάτικα (κριθάρι ή βρώμη) και τον τρίτο έμενε σε αγρανάπαυση. Στην πιο σύνθετη μορφή του η γη χωριζόταν σε τρία μέρη, τα οποία περιοδικά κάθε χρόνο άλλαζαν καλλιέργεια ή έμεναν σε αγρανάπαυση³¹. Είναι φανερό ότι για να έχουν αποτελέσματα και τα δύο παραπάνω συστήματα έπρεπε να εφαρμόζεται πιστά το χρονοδιάγραμμά τους.

2. Δεν αποδεικνύεται η συστηματική καλλιέργεια φθινοπωρινών και ανοιξιάτικων δημητριακών ή οσπρίων, που θα απαιτούσαν την εφαρμογή κάποιου ειδικού συστήματος αγρανάπαυσης, όπως συνέβαινε στην κεντρική Ευρώπη. Με εξαίρεση τα ανοιξιάτικα δημητριακά, που πιθανότατα δεν καλλιεργούνταν, εξαιτίας κλιματολογικών και φυσικών συνθηκών, τα φθινοπωρινά και τα όσπρια ήταν παράλληλες καλλιέργειες σε διαφορετική γη.

3. Η γαιοπρόσδοος μειώνεται ή γίνεται αναλογική μόνο τον πρώτο χρόνο της ενοικίασης, κατά τον οποίο υπάρχει ρητή αναφορά ότι δεν καλλιεργείται το σύνολο της γης³².

4. Τα σύντομα χρονικά διαστήματα, για τα οποία νοικιαζόταν η γη, δεν άφηναν περιθώρια ανάπτυξης αγρανάπαυτικού συστήματος, ούτε βέβαια αυτό συνέφερε οικονομικά φεουδάρχη και καλλιεργητή³³. Ο τελευταίος, εξάλλου, δεν

31. Η εφαρμογή του σύνθετου τριετούς συστήματος αγρανάπαυσης μαζί με τη χρήση του αλόγου στο όργωμα μετά τον 11ο αι. στην Ευρώπη συνετέλεσε στην αύξηση της ετήσιας γεωργικής παραγωγής. Κατά τον 13ο αι. το διετές σύστημα συνέχιζε να εφαρμόζεται σε όλο το μεσογειακό χώρο και πιθανότατα και στο Βυζάντιο, ενώ στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη είχε γενικευτεί το τριετές, χωρίς όμως να εξαφανιστεί τελείως και το διετές. Καθοριστικό ρόλο στην εφαρμογή του ενός από τα παραπάνω συστήματα έπαιξε η ποιότητα της γης και η χρήση στο όργωμα του βοδιού ή του αλόγου. Βλ. σχετικά, VAN BATH, *Storia agraria*, 80-89· DUBY, *Économie rurale*, τ. 1, 178-190· PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, 169-176· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Structures économiques*, 57· HARVEY, *Economic expansion*, 125-126· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 55-56.

32. Βλ. παρακάτω, 154, 194-196.

33. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εντατικής εκμετάλλευσης της γης αποτελεί η υπογραφή διετούς *συντροφίας* για την καλλιέργεια ενός *σώχωρου* το Δεκέμβριο του 1347. Σύμφωνα με τους όρους, τον πρώτο χρόνο οι συμβαλλόμενοι θα καλλιεργούσαν αρχικά φάβα και στη συνέχεια βαμβάκι, ενώ κατά το δεύτερο χρόνο όποια προϊόντα τούς συνέ-

ενδιαφερόταν για τη διατήρηση της γης σε υψηλά παραγωγικά επίπεδα, αφού δεν ήταν σίγουρο ότι θα συνέχιζε την εκμετάλλευσή της και μετά τη λήξη του συμβολαίου.

Οι παραπάνω ενδείξεις αφήνουν να εννοηθεί ότι, τουλάχιστον κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, ο καλλιεργητής δεν ακολουθούσε συγκεκριμένο σύστημα, εκτός από αυτό που ήδη επισημάνθηκε. Πρόκειται δηλαδή για εντατική εκμετάλλευση της γης, η οποία αναπαύοταν (*quiescere*) άλλοτε συχνά και άλλοτε όχι, ανάλογα με τη διάρκεια της ενοικίασης και με την προϋπόθεση ότι αυτή νοικιαζόταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα, μέσα σε δύο χρόνια, τον τελευταίο της παλιάς ενοικίασης και τον πρώτο της νέας. Τον ένα χρόνο αναπαύοταν το 1/3, 1/4 ή 1/2 του συνόλου της γης και τον άλλο τα 2/3, 3/4 ή 1/2 αντίστοιχα. Δε σημαίνει όμως απαραίτητα ότι και το σύστημα αυτό εφαρμοζόταν από όλους. Σε πολλά συμβόλαια παραχώρησης γης όχι μόνο δεν γίνεται καμιά σχετική αναφορά, αλλά, όπως αποδεικνύεται από το ύψος της γαιοπροσόδου, η καλλιέργεια του συνόλου της παραχωρούμενης γης άρχιζε από τον πρώτο χρόνο και συνεχιζόταν σε όλη τη διάρκεια της ενοικίασης. Εξάλλου, ανάλογα με το σύστημα κάθε φεουδάρχη ή περιοχής, η γη ήταν δυνατόν να μη νοικιάζεται αμέσως μετά τη λήξη της προηγούμενης ενοικίασης, αλλά να μένει σε αγρανάπαυση ορισμένο διάστημα μέχρι την εκ νέου παραχώρησή της. Για τη γονική γη ή την παραχωρούμενη για 29 χρόνια υπάρχουν ενδείξεις ότι εφαρμοζόταν περιοδική αγρανάπαυση του συνόλου της γης κάθε τρίτο ή τέταρτο χρόνο³⁴.

Το ίδιο σύστημα, που εφαρμοζόταν κατά τις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας, επέβαλλε και το κράτος για τη γη του. Το 1343, διάταγμα που κοινοποιήθηκε σε όλα τα χωριά και τα κάστρα, στην περιοχή των οποίων υπήρχε δημόσια γη, υποχρέωνε όλους τους φεουδάρχες ή απλούς αγρότες να αφήνουν ακαλλιεργητο κατά τον τελευταίο χρόνο της ενοικίασης το 1/3 της γης, εύφορης (*terra pinguamen*) ή όχι (*terra macer*), για τον επόμενο ενοικιαστή (*facere calurgias ultimo anno concessionis*). Όσοι παρέβαιναν τον κανόνα και καλλιεργούσαν μέρος της γης που έπρεπε να μένει ακαλλιεργητο, έχαναν τη σπορά, την οποία συνέλεγε ο επόμενος ενοικιαστής, και επιπλέον τιμωρούνταν από τις αρχές³⁵.

Η απουσία συστήματος αγρανάπαυσης απέβαινε τελικά εις βάρος της παραγωγής και φυσικά του αγρότη. Το σύστημα αγρανάπαυσης έδινε βέβαια

φερε καλύτερα (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 80v). Ανάλογες περιπτώσεις ήταν συνηθισμένες.

34. Το 1370, σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης γης για 29 χρόνια, ο ενοικιαστής ανέλαβε να καλλιεργεί τη γη για 2 συνεχή χρόνια και τον τρίτο να την αφήνει σε αγρανάπαυση (NdC, b. 144, 92v). Το 1329, αντίθετα, σε ανάλογο συμβόλαιο συμφωνήθηκε ότι, αν κρινόταν αναγκαίο, το σύνολο της γης θα έμενε σε αγρανάπαυση κάθε τέσσερα χρόνια (NdC, b. 244, 98v).

35. ADC, b. 14, 170v.

χαμηλότερη σε ποσότητα παραγωγή, αφού δεν καλλιεργείτο το σύνολο της γης, διατηρούσε όμως την παραγωγικότητα σε υψηλά επίπεδα για περισσότερα χρόνια. Αντίθετα, η καλλιέργεια κάθε χρόνο του συνόλου της γης την εξαντλούσε γρήγορα, με αποτέλεσμα τη σταδιακή πτώση της παραγωγικότητας. Τα αποτελέσματα της μη εφαρμογής συστηματικής αγρανάπαυσης εμφανίζονταν, όταν άρχιζε να ελαττώνεται η επιφάνεια της χέρσας γης, στην οποία συνήθως προσέτρεχαν οι φρουδάρχες για αύξηση της παραγωγής.

Η επιφάνεια της χέρσας γης, παρά την όλο και πλατύτερη εκμετάλλευσή της, διατηρήθηκε μεγάλη σε όλη τη διάρκεια και του 14ου αιώνα. Μεγάλες εκτάσεις ακαλλιεργήτης γης βρίσκονταν όχι μόνο σε ορεινές, πετρώδεις ή απομονωμένες περιοχές, αλλά και κοντά στα χωριά ή ανάμεσα σε ήδη καλλιεργούμενη γη και αμπέλια. Η παραχώρηση τέτοιας γης και η εκχέρσωσή της (*domesticare*) είχε σκοπό συνήθως την καλλιέργεια αμπελιού, κήπου ή δημητριακών. Η παραχώρηση σε γονικό και η ενοικίαση 29 χρόνων, ιδιαίτερα συνηθισμένες για τους αιώνες αυτούς, αφορούσε σε μεγάλο ποσοστό χέρσα γη, την οποία ο καλλιεργητής αναλάμβανε να εκχερσώσει, να καλλιεργήσει και να εκμεταλλευτεί με δικά του έξοδα³⁶. Η δυνατότητα εξάλλου του αγρότη πολύ συχνά να επιλέξει και να καλλιεργήσει όση γη ήθελε δεν δείχνει τίποτ' άλλο από την ύπαρξη μεγάλων ανεκμετάλλευτων εκτάσεων χέρσας γης³⁷.

δ. Ο τεχνικός εξοπλισμός

Μεγάλη σημασία στην αγροτική παραγωγή είχε ο τεχνικός εξοπλισμός των αγροτών, όπως και τα ζώα που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι στο όργωμα της γης. Και στον τομέα όμως αυτό οι πληροφορίες είναι περιορισμένες. Το βόδι ήταν το ζώο που στην πλειοψηφία τους χρησιμοποιούσαν οι αγρότες στην Κρήτη για όργωμα, όπως και στο μεγαλύτερο τμήμα των μεσογειακών χωρών (Βυζάντιο, Ιταλία)³⁸. Η χρήση του αλόγου, που επικράτησε στην Ευρώπη από τον 12ο αι. και θεωρήθηκε επαναστατική μαζί με την εφαρμογή του μετωπικού ζυγού, δεν εφαρμόστηκε, τουλάχιστον πλατιά, στο νησί. Το άλογο προσέφερε ταχύτερο και βαθύτερο όργωμα, με αποτέλεσμα υψηλότερη παραγωγή. Το κόστος όμως αγο-

36. Βλ. παρακάτω, 139, 147, 179.

37. Το 1338, για παράδειγμα, νοικιάστηκε για 10 χρόνια χέρσα γη 6 μουζουριών, με σκοπό την καλλιέργεια δημητριακών. Ο ενοικιαστής είχε τη δυνατότητα, αν ήθελε, να παραλάβει και να καλλιεργήσει επιπλέον γη με τους ίδιους όρους και με ανάλογο ενοίκιο (NdC, b. 97, 25r).

38. Η Ιταλία παρέμεινε πιστή στη χρήση του βοδιού, ενώ στην Ισπανία οι αγρότες επηρεασμένοι από τη Γαλλία χρησιμοποιούσαν περισσότερο το άλογο ή το μουλάρι (βλ. PARAIN, *L'evoluzione delle tecniche agricole*, 176-180). Η χρήση του αλόγου επικράτησε, εκτός από τη Γαλλία, στη Δανία, ΒΔ Γερμανία και στις Κάτω Χώρες (βλ. DUBY, *Économie rurale*, τ. 1, 205-208· VAN BATH, *Storia agraria*, 87-89, 400-401). Για το Βυζάντιο οι πληροφορίες είναι λιγοστές και αποσπασματικές. Σχετικά με το σύστημα του ζυγού

ράς και συντήρησης, καθώς και η απαγόρευση κατοχής αλόγων από τον ελληνικό πληθυσμό, που αποτελούσε και την πλειοψηφία των αγροτών, απέτρεψε την καθιέρωσή του στο όργωμα. Έτσι, οι περισσότεροι περιορίστηκαν στο βόδι, όπως και στα άλλα ζώα που τυχόν διέθεταν οι φτωχότεροι αγρότες, γαϊδούρια δηλαδή και αγελάδες.

Το βασικότερο από τα γεωργικά εργαλεία ήταν το αλέτρι (*aratrum*), από το οποίο εξαρτιόταν το σωστό όργωμα για υψηλότερη παραγωγή. Ακριβείς περιγραφές του δεν υπάρχουν. Φαίνεται πως η μορφή του δεν άλλαξε από την αρχαιότητα, με τη διαφορά ότι το υνί (*vomerum*), ήδη από τα προηγούμενα βυζαντινά χρόνια, ήταν πλέον από σίδηρο και όχι από ξύλο³⁹. Το ανθεκτικότερο σιδερένιο υνί έδινε τη δυνατότητα στον καλλιεργητή να εφαρμόζει επάνω του περισσότερη δύναμη με συνέπεια βαθύτερο όργωμα. Σε ορισμένες περιοχές της δυτικής Ευρώπης, αντίθετα, για βαθύτερο όργωμα εφαρμόστηκε και διαδόθηκε σταδιακά από τον 11ο αι. μια πιο εξελιγμένη μορφή, το αλέτρι με ρόδες (*aratro con ruote*), η χρήση του οποίου στην Κρήτη δεν μαρτυρείται⁴⁰.

Οι μνείες για τα υπόλοιπα εργαλεία είναι επίσης περιορισμένες και συνήθως τις αντλούμε από έγγραφα που σχετίζονται με το εμπόριο ή την κατασκευή τους. Έτσι, μαθαίνουμε πως για το σκάψιμο χρησιμοποιούσαν συνηθέστερα την τσάπα (*capa*), πλατιά (*capa larga* ή *ystrana*) ή στενή (*capa stricta* ή *romeco*), και τη σκαλίδα (*vanga*)· για το θερισμό το δρεπάνι (*sessola*)· για το κλάδεμα το κλαδευτήρι (*cerpitor*). Όλα τα παραπάνω εργαλεία ήταν από σίδηρο και προφανώς τα πιο διαδεδομένα, όπως αφήνει να εννοηθεί διάταγμα των αρχών

των ζώων για όργωμα, βλ. CT. LEFEBVRE DES NOETTES, Le système d'attelage du cheval et du boeuf à Byzance et les conséquences de son emploi, *Mélanges Diehl*, τ. 1, Παρίσι 1930, 183-190. Επίσης, KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 50-52.

39. Περιγραφή του αλετριού, όπως παρουσιάζεται σε τοιχογραφίες του 14ου-15ου αι. στην Κρήτη, βλ. Σ.Ν. ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ, Η κόλαση και οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης, *Ύδωρ εκ Πέτρας* 3-4 (1979), 51-57. Η μορφή αυτή του εργαλείου διατηρήθηκε μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Για το αλέτρι στο Βυζάντιο, βλ. HARVEY, *Economic expansion*, 122-123.

40. Για την τεχνολογική εξέλιξη της Ευρώπης στο γεωργικό τομέα και για τη χρήση του αλετριού ειδικότερα, βλ. M. BLOCH, *Lavoro e tecnica nel medioevo*, Μπάρι 1981· G. DUBY, *Le origini dell'economia Europea*, Μπάρι 1978, 236-252· Ο ΙΔΙΟΣ, *Économie rurale*, τ. 1, 78-86· M.M. POSTAN, Land Use and Technology, *The Medieval Economy and Society*, Penguin Books 1981, 45-80· VAN BATH, *Storia agraria*, 86-87, 257-264· PARAIN, L'évolution delle tecniche agricole, 158-169, 176-197. Για το Βυζάντιο, αντίθετα, η σχετική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη λόγω της έλλειψης πληροφοριών. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος*, τ. 5, 245-295· *Les outils dans les Balkans du Moyen-âge à nos jours*, επιμ. A. Guillou, τ. 1, Παρίσι 1986· A. BRYER, Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's Works and Days, *Annual of the British School at Athens* 81 (1986), 45-80· HARVEY, *Economic expansion*, 122-125· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 48-50. Το ίδιο ισχύει και για την Κρήτη: βλ. THIRIET, *Romanie*, 316-317· Ο ΙΔΙΟΣ, *Villes et campagnes*, 459.

του Χάνδακα που καθόριζε τις ανώτατες τιμές τους⁴¹. Η πλατιά διάδοση της τσάπας, εξάλλου, στις γεωργικές εργασίες επέβαλλε τη χρήση του ρήματος *carare*, που σήμαινε το σκάψιμο της γης. Επίσης διαδεδομένη ήταν και η σκαλίδα, εργαλείο το οποίο χρησιμοποιούσε ο αγρότης, εκτός των άλλων, και για να περιποιείται τους φράκτες και τα αυλάκια των συνόρων της γης του, όπως φαίνεται από τα συμβόλαια παραχώρησης γης⁴².

41. Βλ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 110.

42. Το 1280, για παράδειγμα, σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης αμπελιού, ο ενοικιαστής υποχρεωνόταν να επιδιορθώνει τους φράκτες με σιδερένια σκαλίδα (... *insuper autem debetis traphos dicte vinee ex anno primo aptare vangam I ferro* : MARCELLO, αρ. 329, 117). Πρβλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος*, τ. 5, 269, όπου αναφέρει ότι με τη σκαλίδα συνήθιζαν να ανοίγουν οι αγρότες αυλάκια για νερό ή να καθαρίζουν το χωράφι από τα χόρτα. Για τα εργαλεία των αγροτών στο Βυζάντιο, βλ. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 47-48.

4. ΟΙ ΜΥΛΟΙ - ΤΑ ΝΕΡΑ - ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

α. Οι μύλοι

Οι νερόμυλοι είχαν εισαχθεί και διαδοθεί στην Κρήτη ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, όπως μαρτυρούν βυζαντινά και βενετικά έγγραφα¹. Η πρώτη εμφάνιση του νερόμυλου πιστεύεται ότι έγινε μεταξύ του 1ου π.Χ. και 1ου μ.Χ. αι. στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Από εκεί εξαπλώθηκε στην Ιταλία και με πολύ πιο αργό ρυθμό στο Βυζάντιο, όπου παράλληλα συνυπήρχαν πάντα και οι ζωοκίνητοι και χειροκίνητοι μύλοι. Αντίθετα, στην κεντρική Ευρώπη οι νερόμυλοι διαδόθηκαν μεταξύ 5ου και 10ου αι. και εξαπλώθηκαν με πολύ αργό ρυθμό. Ωστόσο, για μεγάλη διάδοση του νερόμυλου στην Ευρώπη δεν είναι δυνατόν να μιλήσουμε πριν από τον 11ο αιώνα. Όσο για τον ανεμόμυλο, εφεύρεση και αυτή ανατολική, η εμφάνισή του στην Ευρώπη εντοπίζεται μετά τον 12ο αιώνα².

Οι Βενετοί βρήκαν στην Κρήτη, στις αρχές του 13ου αι., πολυάριθμους μύλους, σε λειτουργία ή κατεστραμμένους. Οι μύλοι και οι θέσεις τους (μυλότοποι), που ανήκαν στους φεουδάρχες, παραχωρούνταν σε βιλλάνους ή ελεύθερους αγρότες, όπως και η γη, ως γονικό ή για 29 χρόνια και, συχνότερα, με ενοίκιο για περιορισμένα χρονικά διαστήματα³.

1. Το 1118 γκρεμίστηκε ο νερόμυλος στο χωριό Μένικος της Κρήτης, γιατί κατακρατούσε τα νερά, με αποτέλεσμα να εμποδίζεται το πότισμα των αμπελιών, της γης και των περιβολιών της περιοχής (ΜΜ, τ. 1, 96-99. Πρβλ. ROUILLARD, *La vie rurale*, 177· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Οι αυθένται των Κρητικών*, 308). Την ύπαρξη πολλών μύλων στο νησί κατά το πρώτο μισό του 13ου αι. μαρτυρούν τα κατάστιχα των φεούδων. Οι μύλοι αυτοί ήταν παλαιότεροι και ανάγονται στη βυζαντινή εποχή.

2. Για την ιστορία του μύλου, την εξάπλωσή του και τη σημασία του στην αγροτική οικονομία, βλ. M. BLOCH, *Avvento e conquiste del mulino ad acqua, Lavoro e tecnica nel medioevo*, Μπάρι 1981· VAN BATH, *Storia agraria*, 98, 260· A. GIUFFRIDA, *Permanenza tecnologica ed espansione territoriale del mulino ad acqua siciliano (sec. XIV-XVI), Produttività e tecnologie nei secoli XII - XVII*, Istituto Internazionale di Storia Economica "Francesco Datini", Prato. *Atti della Terza Settimana di Studio* (1971), Φλωρεντία 1981, 205-222· G. BRETT, *Byzantine Water-Mill, Antiquity* 13 (1939), 354-356· Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΗΣ, *Οι ανεμόμυλοι των Βυζαντινών, Παρνασσός* 20 (1978), 141-144· HARVEY, *Economic expansion*, 128-133· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 53-55.

3. Οι μορφές και οι όροι παραχώρησης των μύλων και των μυλότοπων ήταν ίδιοι με

Κατά την παραχώρηση μύλου ως γονικό, η συνηθισμένη εισφορά στον ιδιοκτήτη ήταν ετήσια και σε είδος. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις παραχωρήσεις μύλων (πίν. 1), από τις 8 περιπτώσεις, που ο μύλος έχει παραχωρηθεί σε γονικό, στις 3 το ετήσιο ενοίκιο ανέρχεται στο 1/3 του κέρδους του μυλωνά και στις υπόλοιπες σε μια καθορισμένη ποσότητα δημητριακών ή αλευριού. Αντίθετα, από τις 7 περιπτώσεις παραχώρησης για 29 χρόνια, στις 5 το ενοίκιο είναι χρηματικό και συχνά μηνιαίο, και μόνο στις 2 μια καθορισμένη ποσότητα σιταριού. Κατά τις ενοικιάσεις, τέλος, περιορισμένης διάρκειας, συνήθως από ένα ως δέκα χρόνια, το ενοίκιο τις περισσότερες φορές είναι μηνιαίο και χρηματικό και κυμαίνεται, για τις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, από 3 μέχρι και 5 υπέρπυρα.

Εκτός από την ετήσια ή μηνιαία εισφορά, ο ενοικιαστής - μυλωνάς ήταν υποχρεωμένος να αλέθει δωρεάν για τον ιδιοκτήτη του μύλου μια ποσότητα δημητριακών, καθορισμένη πολλές φορές στο συμβόλαιο. Στην ίδια υποχρέωση περιλαμβανόταν και η μεταφορά του προϊόντος στο σπίτι του ιδιοκτήτη με έξοδα αποκλειστικά του μυλωνά⁴.

Ο ενοικιαστής ενός μύλου διατηρούσε πάντα, εκτός από ειδικές περιπτώσεις, το δικαίωμα της υπενοικίασης, με αποτέλεσμα ο παραχωρητής να είναι είτε ο ιδιοκτήτης του είτε ένας απλός ενοικιαστής. Με τον τρόπο αυτό προέκυπτε, όπως ακριβώς και με τη γη, σειρά παραχωρητών και ενοικιαστών μέχρι να φτάσει ο μύλος στον πραγματικό μυλωνά.

Αναφέρεται ενδεικτικά ένα παράδειγμα. Το Μάιο του 1340 ο Στέφανος Χρυσολουράς νοίκιασε στο Βασίλη Θερμινό ένα μύλο για το ίδιο χρονικό διάστημα που τον είχε νοικιάσει και ο ίδιος από τον ιδιοκτήτη του, το μοναστήρι δηλαδή της Παναγίας των Σταυροφόρων. Το ενοίκιο, που θα κατέβαλλε ο Βασίλης στο Στέφανο, καθορίστηκε σε 3 υπ. κάθε μήνα. Ύστερα από 5 μήνες, τον Οκτώβριο του 1340, ο Βασίλης Θερμινός νοίκιασε τον ίδιο μύλο στον αδελφό του Γιάννη, για το ίδιο επίσης χρονικό διάστημα και με ενοίκιο επίσης 3 υπ. κάθε μήνα. Ο νέος ενοικιαστής αναλάμβανε, επιπλέον των άλλων, να δώσει στον παραχωρητή, στον αδελφό του Βασίλη δηλαδή, ως *εμπατίκι* 2 υπ. για τους δύο επόμενους μήνες, και επίσης να του αλέθει δωρεάν 19 *φορτώματα* (*salmae*) σιτάρι.

Τον ίδιο μήνα, τέλος, ο Γιάννης Θερμινός, ο τελευταίος δηλαδή στη σειρά ενοικιαστής, πήρε για συνεταιίρο του στο μερίδιο που του αναλογούσε από τον ίδιο μύλο κάποιον άλλο μυλωνά, από τον οποίο θα εισέπραττε ενοίκιο 3 υπ.

αυτούς των παραχωρήσεων γης (βλ. παρακάτω, 132-175). Βλ. επίσης και το σχετικό άρθρο, Ι. ΚΙΣΚΗΡΑΣ, Η πάκτωσις μύλου εν Κρήτη, *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* 33 (1966), 210-213.

4. Το 1281, για παράδειγμα, ο ενοικιαστής ενός μύλου της μονής των Σιναιτών στο Χάνδακα όφειλε να αλέθει δωρεάν για το μοναστήρι 78 *φορτώματα* (*salmae*) σιτάρι κάθε χρόνο (MARCELLO, αρ. 465, 159-160).

το μήνα. Τα έσοδα από το μύλο, όπως και όλα τα αναγκαία έξοδα, θα ήταν κοινά. Ο συνεταίρος ήταν ακόμη υποχρεωμένος να βρίσκεται πάντα στο μύλο και να έχει την ευθύνη για το άλεσμα, θα ήταν δηλαδή ο μυλωνάς που θα δούλευε το μύλο. Όπως αναφέρεται μεταξύ των άλλων στο τελευταίο συμβόλαιο, ο Γιάννης Θερμινός είχε ήδη μοιραστεί το μύλο με έναν άλλο αδελφό του, τον Ξένο Θερμινό. Προέκλυσε ύστερα απ' αυτό μια *συντροφία* για την εκμετάλλευση του μύλου, στην οποία συμμετείχαν τρία πρόσωπα, ο Ξένος Θερμινός στο 1/2 του μύλου, ο Γιάννης Θερμινός στο 1/4 και ο τελευταίος μυλωνάς, που ονομαζόταν επίσης Γιάννης, στο υπόλοιπο 1/4. Σύμφωνα πάντα με το τελευταίο συμβόλαιο, ο παραχωρητής Γιάννης Θερμινός θα συμμετείχε στα έξοδα και στο κέρδος του μεριδίου του και ο παραλήπτης, που θα συμμετείχε ανάλογα στα έξοδα και στα έσοδα, θα ήταν ο μυλωνάς. Επιπλέον, ο τελευταίος θα κατέβαλλε μηνιαίο ενοίκιο για το μερίδιο του μύλου, που του αναλογούσε, έτσι ώστε να μπορεί να συμμετέχει ισότιμα στο μοίρασμα των κερδών⁵.

Το παραπάνω παράδειγμα είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό του τρόπου εκμετάλλευσης των μύλων. Και ενώ το ενοίκιο, όπως φαίνεται, παραμένει σταθερό από ενοικίαση σε ενοικίαση, το κέρδος των ενδιάμεσων παραχωρητών-ενοικιαστών εντοπίζεται, όσο τουλάχιστον μπορεί να διακρίνει κανείς στις συμβολαιογραφικές πράξεις, στο *εμποτίκι* και στο δωρεάν άλεσμα 16 *φορτωμάτων* δημητριακών, την πρώτη φορά, και στην προσωπική εργασία του συνεταίρου, τη δεύτερη. Στη συνηθισμένη αυτή διαδικασία των υπενοικιάσεων και των *συντροφιών* το κέρδος δεν είναι πάντοτε εμφανές, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε. Οι συμφωνίες στο σημείο αυτό ήταν συχνά προφορικές, αφήνοντας μεγαλύτερα περιθώρια κινήσεων στον εκάστοτε παραχωρητή.

Για την παραγωγική δύναμη ενός μύλου τα στοιχεία είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Συμβόλαιο ενοικίασης μύλου, το 1368, μας δίνει ένα πολύτιμο στοιχείο, χωρίς να γνωρίζουμε όμως πόσο ενδεικτικό είναι, λόγω έλλειψης άλλων αναλόγων⁶. Το ενοίκιο καθορίστηκε σε 225 μουζούρια αλεύρι το χρόνο, με την προϋπόθεση ότι ο μύλος θα άλεθε μέσα στο 24ωρο (*die et nocte*) μέχρι 10 μουζούρια δημητριακά. Αν, αντίθετα, άλεθε λιγότερα, το ενοίκιο θα μειωνόταν ανάλογα. Στην περίπτωση αυτή η ποσότητα που οικειοποιείται ο ιδιοκτήτης αντιπροσωπεύει θεωρητικά το 6% της συνολικής απόδοσης του μύλου, εφόσον αυτός δούλευε καθημερινά, ποσοστό που είναι αδύνατο να επιβεβαιωθεί από άλλα παραδείγματα και επομένως να θεωρηθεί τυπικό. Η παραπάνω ενδεικτική ποσότητα είναι βέβαιο ότι δεν ίσχυε για όλους τους μύλους, εφόσον δεν είχαν όλοι τις ίδιες δυνατότητες. Η παραγωγική δύναμη εξαρτιόταν από το μέγεθος του μύλου, από τον εξοπλισμό του και από τη θέση του, από την ύπαρξη δηλαδή άφθονων νερών για την κίνησή του. Πρέπει ακόμη να λάβει κανείς υπόψη του ότι η διάρκεια λειτουργίας μέσα σε ένα χρόνο δεν ήταν ίδια για όλους τους μύλους.

5. NdC, b. 97, 101r, 138r, 139r.

6. NdC, b. 144, 81v.

Ο μυλωνάς κατοικούσε συνήθως μέσα στο μύλο και ερχόταν σε άμεση επαφή με τον αγρότη που πήγαινε για άλεσμα. Οι πληροφορίες για τη συναλλαγή των δύο αυτών προσώπων είναι πολύ περιορισμένες. Το 1365 οι μυλωνάδες νερόμυλων ή ανεμόμυλων απαγορευόταν να εισπράττουν πάνω από 6 grossi για το άλεσμα ενός φορτώματος σιταριού. Στο ίδιο διάταγμα το *φόρτωμα* υπολογίζεται σε 220 λίβρες⁷. Είναι δύσκολο να θεωρηθεί ως κανόνας η συναλλαγή αυτή, γιατί το διάταγμα δεν επαναλήφθηκε και, κυρίως, γιατί δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι αυτό εφαρμοζόταν.

Ο καθορισμός, σύμφωνα με το διάταγμα, της ανώτατης τιμής πληρωμής του μυλωνά σε χρήμα δεν σήμαινε απαραίτητα ότι ο αγρότης ήταν υποχρεωμένος να τον εξοφλήσει πράγματι κατ' αυτό τον τρόπο. Παρόλο που πιθανότατα υπήρχε δυνατότητα επιλογής, ανάλογα με την τρέχουσα οικονομική κατάσταση του αγρότη, η εξόφληση πρέπει να γινόταν επιτόπου από το αλεύρι που παραλάμβανε ο αγρότης. Αυτό τουλάχιστον αφήνουν να εννοηθεί οι πληροφορίες για το *εξάγιον* (*exagium*) και το *pendagium*, που εισέπραττε ο μυλωνάς για το άλεσμα⁸. Αν και τα υπάρχοντα στοιχεία δεν βοηθούν στην κατανόηση της ακριβούς σημασίας των όρων ούτε στον ακριβή προσδιορισμό του είδους και της αξίας τους, φαίνεται πως πρόκειται μάλλον για μονάδες βάρους, μικρότερες μάλιστα του *μουζουριού*, και όχι για μερίδια επί του συνόλου του αλεσμένου προϊόντος⁹. Είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο το *εξάγιον* ήταν μια πολύ μικρή μονάδα βάρους, μάλλον λογιστική, υποδιαίρεση του *μοδίου* και της *λίτρας*, ίση με $4\frac{1}{2}$ περίπου γραμμάρια¹⁰. Στην Κρήτη κατά τον 16ο αι. το *αξάγι* (παραφθορά του *εξάγιον*) ήταν ένα επίσης μικρό μέτρο βάρους των δημητριακών, ίσο με το 1/10 του *μουζουριού*, περίπου δηλαδή 1,8 κιλά¹¹. Η τελευταία αυτή τιμή φαίνεται λογικό να ίσχυε και σε παλιότερες εποχές στο νησί. Για το *pendagium*, αντίθετα, δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες, ούτε σε μεταγενέστερες εποχές, πιθανότατα όμως ήταν μονάδα μικρότερη του *εξάγιον* και μάλλον σε πολύ περιορισμένη χρήση.

Από την άλλη πλευρά, οι πληροφορίες αφθονούν όσον αφορά τα κέρδη των ιδιοκτητών μύλων από τις ενοικιάσεις τους. Στους φεουδάρχες οι μύλοι απέφεραν άλλοτε χρήματα και άλλοτε προϊόντα, σιτάρι δηλαδή, κριθάρι ή αλεύ-

7. ADC, b. 14bis, fasc. 2, 126r.

8. Το 1326, κατά την ενοικίαση μύλου, ο ενοικιαστής ανέλαβε την υποχρέωση να αλέθει το σιτάρι του παραχωρητή χωρίς να εισπράττει *εξάγιον* ή *pendagium* (NdC, b. 244, 18r).

9. Σύμφωνα με συμβόλαιο ενοικίασης μύλου το 1327, το ενοίκιο ανερχόταν σε 26 μουζούρια μείον 2 *εξάγια* σιτάρι κάθε μήνα (NdC, b. 244, 33v).

10. SCHILBACH, *Metrologie*, 58-59, 71.

11. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, 317. Την ίδια εποχή βέβαια το *αξάγι* (παραφθορά επίσης του *εξάγιον*) ή τα *αλεστικά* αντιπροσώπευαν το 1/20 ή 1/15 του αλεσμένου προϊόντος και πολύ αργότερα το 1/10, ακόμη και το 1/8 (βλ. Ελ. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους νερόμυλους της Κρήτης, *Κρητολογία* 4 [1977], 160). Ο όρος *αξάγι* στην περίπτωση αυτή έχει χάσει την αρχική του σημασία ως μέτρου βάρους, παραμένει όμως πάντα σχετικός με την πληρωμή του μυλωνά.

ρι. Το 1307 ο Ανδρέας Cornario εισέπραττε από μύλο 400 μουζούρια αλεύρι το χρόνο, αξίας 90 υπερπύρων¹². Το 1328 ο Μάρκος Cornario είχε νοικιάσει μύλο έναντι 325 μουζουριών αλεύρι το χρόνο¹³. Το 1327 οι κληρονόμοι του Ιωάννη Cornario εισέπρατταν από μύλο, που ανήκε σε τρεις σερβενταρίες στα χωριά Πάλα, Πιτσιδία και Καϊμένου, 50 μουζούρια αλεύρι, αξίας 7 υπερπύρων, και από δεύτερο μύλο στα χωριά Χουδέτσι και Πρικουί 280 μουζούρια αλεύρι, αξίας 40 υπερπύρων¹⁴. Το 1390 ο μύλος στο χωριό Ίνι απέφερε στους φεουδάρχες του χωριού συνολικά 102 μουζούρια σιτάρι¹⁵. Το 1414 δύο μύλοι στο χωριό Ράπτης απέδιδαν στους ιδιοκτήτες τους 115 μουζούρια σιτάρι και, τέλος, το 1415 άλλος μύλος 8 υπέρπυρα¹⁶. Είναι γεγονός ότι οι φεουδάρχες εισέπρατταν τα ενοίκια από τους μύλους συχνότερα σε είδος απ' ό,τι σε χρήματα, με σκοπό να εμπορευτούν οι ίδιοι τα προϊόντα για μεγαλύτερο κέρδος.

Οι μύλοι ήταν άφθονοι και ικανοί για την κάλυψη των αναγκών. Οι νερόμυλοι πρέπει να ήταν περισσότερο διαδεδομένοι, ενώ οι ανεμόμυλοι, μαρτυρίες για τους οποίους έχουμε από τον 14ο αι. και έπειτα, ήταν σχετικά λιγότεροι και συγκεντρωμένοι σε περιοχές με έντονους ανέμους, όπως ήταν αυτή γύρω από το μπουργκο του Χάνδακα¹⁷. Οι μύλοι διακρίνονταν σε εκείνους που δούλευαν όλο το χρόνο και σε εκείνους που δούλευαν μόνο το χειμώνα (*molendinum hiemale*). Στην τελευταία κατηγορία ανήκαν κυρίως οι νερόμυλοι, οι περισσότεροι από τους οποίους δούλευαν με τα νερά ρυακιών που έτρεχαν συνήθως τους χειμερινούς και λιγότερο τους ανοιξιάτικους μήνες. Η συνηθέστερη περίοδος λειτουργίας των μύλων ήταν από το Σεπτέμβριο ως και το Μάρτιο, όπως δείχνουν ορισμένες φορές και τα ενοίκια που καταβάλλονταν γι' αυτούς¹⁸. Αντίθετα, οι ανεμόμυλοι είχαν τη δυνατότητα να δουλεύουν όλες τις εποχές, εξαιτίας της κινητήριας δύναμης των ανέμων, που στο νησί έπνεαν συχνά, αναπληρώνοντας έτσι τους νερόμυλους. Η διακοπή λειτουργίας του μύλου για ορισμένους μήνες μπορεί να οφειλόταν βέβαια και στην έλλειψη πελατείας, εξαιτίας της θέσης του, της πρόσβασης δηλαδή σ' αυτόν και της ποιότητας της γης που βρισκόταν γύρω του.

Χαρακτηριστικό των μύλων που λειτουργούσαν ορισμένους μόνο μήνες κάθε χρόνο αποτελεί ο καθορισμός του ενοικίου τους σε μηνιαία βάση. Το 1386 μύλος νοικιάστηκε για δύο χρόνια και με ενοίκιο 12 μουζούρια σιτάρι το μήνα.

12. BORSARI, *Creta*, 81 σημ. 76.

13. ADC, b. 10, fasc. 2/4, 9r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 7.2, 330.

14. ADC, b. 10, fasc. 1, 16r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 305.

15. ADC, b. 11, fasc. 11/2, 57r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 3.1, 316-317.

16. ADC, b. 11, fasc. 18, 11r-v, 72r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 15.2, 365, 367· έγγρ. 6.1, 323.

17. Το 1328, μια παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης στο μπουργκο του Χάνδακα αναφέρεται: ... *molendino a vento, sicut sint alia molendina, qui sunt ibi prope sita in burgo Candide* (NdC, b. 244, 72v).

18. Το 1329 νοικιάστηκε μύλος για 29 χρόνια. Το ενοίκιό του ανερχόταν σε 2 υπ. το

Στο ίδιο συμβόλαιο, το συνολικό ενοίκιο των δύο χρόνων υπολογίζεται σε 144 μουζούρια, γεγονός που σημαίνει ότι ο μύλος θα λειτουργούσε συνολικά 12 μήνες και για τα δύο χρόνια, 6 μήνες δηλαδή κάθε χρόνο¹⁹.

Οι θέσεις των μύλων ήταν καθορισμένες από παλιά και είχαν καταγραφεί στα *κατάστιχα των φεούδων*, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και νέες κατασκευές, όπου ήταν δυνατόν ή αναγκαίο. Αν και στην Κρήτη υπήρχαν και οι δύο τύποι νερόμυλων, ο οριζόντιος και ο κάθετος, ο πιο διαδεδομένος ήταν ο πρώτος, τεχνολογικά πιο πρωτόγονος, αλλά περισσότερο λειτουργικός σε εδάφη ορεινά ή ξηρά²⁰. Για τους νερόμυλους, τα νερά από το ποτάμι μέσω ενός αγωγού (*conductum* ή *agogum*) οδηγούνταν σε φράγμα (*δέμα* - *dema*), απ' όπου έπεφταν με δύναμη στο μεγάλο εξωτερικό τροχό (*rota* ή *rota exotrocho* ή απλώς *exotrocho*), συνδεδεμένο στο εσωτερικό του μύλου με τη *μηχανή* (*masina*) και τους τροχούς (*rote de intus*), που άλεθαν.

Τα έξοδα για τη συντήρηση ενός μύλου ήταν ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο, το οποίο φρόντιζαν πάντα να το ξεκαθαρίζουν οι ιδιοκτήτες τους όταν υπέγραφαν συμβόλαιο ενοικίασης. Η κατανομή των εξόδων για τη συντήρηση γενικά του συγκροτήματος, αλλά και ειδικότερα των τροχών και της μηχανής, απαραίτητων για τη σωστή λειτουργία του μύλου, αναφέρεται αναλυτικά πολλές φορές στα συμβόλαια (βλ. πίν. 1). Τα έξοδα μέχρι και 6 *grossi* αναλάμβανε συνήθως ο ενοικιαστής, ενώ τα επιπλέον έξοδα, και φυσικά τα υψηλότερα, όπως η αντικατάσταση των βασικών εργαλείων, βάραιναν τον ιδιοκτήτη. Κατά την ενοικίαση μυλότοπου ή μισοκατεστραμμένου μύλου, τα έξοδα κατασκευής ή επιδιόρθωσής του αναλάμβανε, ανάλογα με τη συμφωνία, ο ενοικιαστής ή ο παραχωρητής με αντίστοιχη μείωση ή αύξηση του ενοικίου. Συνήθως όμως τα έξοδα κατανέμονταν με τέτοιο τρόπο, ώστε ο ιδιοκτήτης-παραχωρητής να αναλαμβάνει τα εξαρτήματα, που κόστιζαν περισσότερο, και ο ενοικιαστής τα υπόλοιπα χαμηλότερα έξοδα. Όταν, τέλος, ο μύλος παρεχωρείτο σε γονικό, ο γονικάρης αναλάμβανε εξολοκλήρου τα έξοδα επισκευής και συντήρησης, ενώ μερικές φορές ο ιδιοκτήτης του παρείχε κάποια εξαρτήματα ή άλλα χρήσιμα υλικά.

Χάρη στις παραπάνω συμφωνίες για την κατανομή των εξόδων γίνονται γνωστά αρκετά εξαρτήματα, το είδος και τα ονόματα των οποίων διατηρήθηκαν μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Εκτός από τη μηχανή και τους τροχούς, μαρτυρούνται ακόμη ο *μοχλός* (*mochlum* ή *moglo*), ο *κύλινδρος* (*chilindrum*), το *στεφάνι* (*stephani*), τα *πηρούνια* (*piironos*), η *χελιδόνα* (*ghelidona*), η *άτρακτος* (*fusum*) και οι *ζώνες* (*fulcitae a molendino*)²¹.

χρόνο, τα οποία θα καταβάλλονταν σε 7 δόσεις από το Σεπτέμβριο μέχρι και το Μάρτιο (NdC, b. 142, 121r).

19. NdC, b. 273, 19r.

20. EL.A. CLUTTON - A. KENNY, A Vertical Axle Water Mill near Drosia Crete, *Κρητολογία* 4 (1977), 146-148.

21. Σχετικά με τη λειτουργία των μύλων και τα εξαρτήματά τους, βλ. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, Λαϊκές ονομασίες σχετικά με τους νερόμυλους της Κρήτης, 159-172. Ο Ιδιοσ, Λαϊκές

Ο μύλος που νοικιαζόταν ήταν τις περισσότερες φορές έτοιμος να λειτουργήσει (*aptum ad masinandum*). Οι ιδιοκτήτες φρόντιζαν εκ των προτέρων για την επιδιόρθωσή του, την οποία αναλάμβαναν ειδικοί τεχνίτες ή έμπειροι μυλωνάδες, ανάλογα με την περίπτωση²². Το 1329, για παράδειγμα, ο πελεκητής (πελεκάνος) Εμμανουήλ Παπαδόπουλος και ο βοηθός του Αλέξης Φούσκης έλαβαν από τον Πέτρο Cornario 22 υπ., με σκοπό την επιδιόρθωση ενός μύλου μέσα στο Μάρτιο, ώστε αυτός να είναι έτοιμος για λειτουργία. Ο μύλος έπρεπε να κατασκευαστεί σχεδόν από την αρχή και από ξύλο. Οι δύο εργάτες θα φρόντιζαν για όλα, εκτός από ορισμένα εξαρτήματα, τα οποία θα αναλάμβαναν να κατασκευάσουν άλλοι ειδικότεροι τεχνίτες (*boni homines, scilicet magistri dicte artis*)²³.

Το 1341 ένας άλλος πελεκητής, που ονομαζόταν Μιχάλης, κάτοικος του Χάνδακα, ανέλαβε την επιδιόρθωση του εξωτερικού τροχού ενός μύλου στο χωριό Σκαλάνι, που ανήκε στο Μάρκο Gradonico. Ο τροχός έπρεπε να γίνει όπως ακριβώς ήταν και πριν, και η κατασκευή του να ελεγχθεί και να εγκριθεί από τους ειδικούς (*magisterii et alii qui cognoscunt de opere molendini*). Ο ιδιοκτήτης θα προμήθευε στον τεχνίτη τα απαραίτητα καρφιά (*clavos opportunos*) και ξύλα για τον τροχό, τα οποία “θα μετέφερε από το δάσος με τα γαϊδουρία του”. Ο τεχνίτης έπρεπε να κόψει και να ετοιμάσει τα ξύλα αυτά σε 8 μέρες, ώστε να επισκευαστεί ο τροχός και να δουλέψει ο μύλος μέσα στο Φεβρουάριο. Μετά το τέλος της δουλειάς ο τεχνίτης θα εισέπραττε 7 υπέρπυρα²⁴.

Ένας από τους κυριότερους κινδύνους καταστροφής των μύλων ήταν οι χειμωνιάτικες πλημμύρες. Τα έξοδα επισκευής ήταν πάντοτε υψηλά, γι’ αυτό και οι παραχωρητές ή οι νοικοκυαστές μύλων φρόντιζαν να υπάρχει στο συμβόλαιο σχετικός όρος που να τους κατοχυρώνει. Μια τέτοια υπόθεση έλυσε το δικαστήριο, το 1394. Ένας μυλωνάς κατείχε γονικό μύλο, ο οποίος έπαθε σοβαρές ζημιές από πλημμύρα. Η επιδιόρθωση των τριών τροχών απαιτούσε 200, 150 και 50 υπ. αντίστοιχα για τον καθένα, δαπάνη που δεν ήταν δυνατόν να αναλάβει ο μυλωνάς, γιατί ο μύλος αυτός, όπως υποστήριζε ο ίδιος, δεν απέδιδε αρκετά και επιπλέον λειτουργούσε μόνο το χειμώνα. Ο ιδιοκτήτης του μύλου αρνήθηκε την καταβολή των εξόδων της επιδιόρθωσης, ο μυλωνάς επέστρεψε το μύλο και η

ονομασίες σχετικές με τους ανεμόμυλους της Κρήτης, *Κρητολογία* 5 (1977), 139-162· CLUTTON - KENNY, ό.π., 139-158.

22. Η ύπαρξη ειδικευμένων τεχνιτών μύλων αποδεικνύεται και από σχετικές συμβάσεις μαθητείας. Το 1330 ο Μαρίνος Vegla μπήκε μαθητής στο σπίτι του μυλωνά (*molendinarius*) Εμμανουήλ Διχίτη, κατοίκου στο μπούργκο του Χάνδακα, με σκοπό να μάθει τη σχετική τέχνη (*de faciendo molendina*). Η περίοδος μαθητείας θα διαρκούσε 4 χρόνια και στο τέλος ο δάσκαλος θα του έδινε τα απαραίτητα εργαλεία, σμίλη δηλαδή (*smila*), πριόνι (*sega*), τσεκούρι (*manara*) και *assia* (σιδερένιο εργαλείο των μαραγκών για το κόψιμο των ξύλων) (NdC, b. 244, 103r).

23. NdC, b. 142, 121v.

24. NdC, b. 97, 147r.

υπόθεση έφτασε στο δικαστήριο, το οποίο δικαίωσε το γονικάρη, γιατί στο συμβόλαιο παραχώρησης δεν αναφερόταν τίποτα σχετικό με την παραπάνω περίπτωση που να καλύπτει τον ιδιοκτήτη²⁵.

Με την πιθανότητα επίσης καταστροφής από πλημμύρα, σε συμβόλαιο ενοικίασης μύλου, το 1334, ο παραχωρητής ανέλαβε την υποχρέωση πριν τον παραδώσει στον ενοικιαστή να τον επιδιορθώσει, έτσι ώστε να μην κινδυνέψει το χειμώνα από τα νερά του ποταμού. Τα υλικά που θα χρησιμοποιούσε για την επιδιορθωση ήταν πέτρες, πηλός και ασβέστης, ενώ παράλληλα θα τοποθετούσε και δύο νέες μηχανές. Τα παραπάνω έπρεπε να γίνουν μέσα σε δύο μήνες, ώστε ο μύλος να αρχίσει τη λειτουργία του το συντομότερο δυνατό²⁶.

Οι μύλοι αποτελούσαν συχνή αιτία διαμάχης ανάμεσα σε φεουδάρχες, αγρότες και ολόκληρα χωριά, με συνηθισμένη αφορμή τον αγωγό που οδηγούσε το νερό στο δέμα. Αν ο μύλος και η γη που του ανήκε δεν βρίσκονταν ακριβώς δίπλα σε ποτάμι ή ρυάκι, τότε ο αγωγός διέσχιζε αναγκαστικά ξένη ιδιοκτησία. Οι αγωγοί δεν ήταν συνήθως προσωρινοί και, όσοι υπήρχαν, ήταν τόσο παλιοί, ώστε η θέση τους είχε πια κατοχυρωθεί ως απαραίτητη για το μύλο, ανεξάρτητα τίνος την ιδιοκτησία διέσχιζαν. Οι άδειες για νέους αγωγούς παρέχονταν μόνο κατόπιν συμφωνίας των ενδιαφερόμενων ιδιοκτητών. Το 1328, για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ Αρμάκης πήρε από το Μάρκο de Canale 3 υπ., για να μπορεί ο αγωγός του δεύτερου να διασχίζει το αμπέλι του πρώτου. Σε περίπτωση όμως που ο αγωγός έκλεινε και μεταφερόταν αλλού, ο Αρμάκης ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει τα 3 υπέρπυρα. Αντίθετα, αν το νερό του αγωγού κάποια στιγμή κατέστρεφε το φράκτη του αμπελιού, τότε ο Μάρκος όφειλε να τον επιδιορθώσει με δικά του έξοδα²⁷. Μια ανάλογη συμφωνία προέβλεπε την κατασκευή δέματος σε ξένη ιδιοκτησία με αντάλλαγμα γη σε άλλο χωριό²⁸.

Οι κρίσεις των αρχών για την επίλυση διαφορών βασιζόνταν στα *κατάστιχα των φεούδων*, όπου αναφέρονταν υποχρεωτικά οι θέσεις των μύλων και των αγωγών. Παράλληλα, σε περιπτώσεις πιο δύσκολες, και για τις οποίες έλειπαν τα γραπτά στοιχεία, προσέτρεχαν στις μαρτυρίες των γειτόνων αγροτών. Μια τέτοια διαφορά προέκυψε το 1311 ανάμεσα στο Νικόλαο Trivisano και το Μαρίνο Pino. Ο Trivisano υποστήριζε ότι ο αγωγός που διέσχιζε τη γη του για να φτάσει στο μύλο του Pino είχε κατασκευαστεί από τον ίδιο για την οικογένεια του τελευταίου, όχι πολλά χρόνια πριν, και για το λόγο αυτό, επειδή δηλαδή δεν ήταν τόσο παλαιός, ώστε η θέση του να θεωρηθεί κατοχυρωμένη, είχε το δικαίωμα να απαιτήσει τη μετακίνησή του. Αντίθετα, ο Pino υποστήριζε ότι ο αγωγός ήταν πολύ παλαιότερος και ότι τα κατάστιχα ανέφεραν την ύπαρξή του στη γη αυτή. Ο Trivisano απάντησε ότι αυτός που ανέφεραν τα *κατάστιχα* ήταν ένας

25. ADC, b. 29bis, q. 23, 26v-27r : SANTSCHI, *Regestes*, M1483, 327-328.

26. NdC, b. 100, 94r.

27. NdC, b. 142, 100r.

28. ADC, b. 19, 127r.

άλλος που βρισκόταν πιο πέρα. Οι αρχές, αφού εξέτασαν την υπόθεση και αφού οι βιλλάνοι της οικογένειας Pino κατέθεσαν ότι τα πράγματα ήταν όπως τα είχε πει ο Trivisano, διέταξαν τον Pino να μετακινήσει τον αγωγό τόσο, ώστε να απομακρυνθεί από τη γη του Trivisano και να έλθει στην παλιά του θέση. Ανάλογες υποθέσεις δεν ήταν σπάνιες²⁹.

Σχετική μνεία ενός άλλου είδους μύλου για το άλεσμα βαλανιδιών (*unum artificium ad molendum velanidhia*) δεν επιβεβαιώνεται από άλλες μαρτυρίες. Σύμφωνα με συμβόλαιο του 1305, ο magister Μάρκος Γεώργιος από την Εύβοια ανέλαβε να κατασκευάσει στο σπίτι του Εβραίου Samargi, γιου του Λέου Vidi, μια μηχανή για το άλεσμα βαλανιδιών. Στην κατασκευή και τον τρόπο λειτουργίας του μύλου δεν υπάρχει αναφορά. Συμπληρώνεται μόνο ότι η μηχανή αυτή έπρεπε να είναι καλυμμένη με ασβέστη (*calce*) και να είναι *ita aptatum et artificialiter factum, quod possit laborari sive molere subtiliter et grasse, sicut erit conveniens*³⁰. Δεν διακρίνεται επίσης, αν ο μύλος αυτός ήταν χειροκίνητος ή ζωοκίνητος. Η χρήση των βαλανιδιών στην επεξεργασία των δερμάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Εβραίος Samargi, για τον οποίο προοριζόταν ο μύλος αυτός, θα μπορούσε να είναι βυρσοδέψης, επάγγελμα συνηθισμένο μεταξύ της εβραϊκής κοινότητας, ή το πιθανότερο ένας απλός επεξεργαστής του υλικού από τα βαλανίδια, το οποίο στη συνέχεια διοχέτευε στα βυρσοδεφεία.

β. Τα νερά

Η Κρήτη κατά τη βενετοκρατία, αν και πιο υγρή τότε απ' ό,τι σήμερα, δεν διέθετε μεγάλους ποταμούς ή λίμνες και η έλλειψη μεγάλων αρδευτικών πηγών προσέδιδε και στο πιο μικρό ρυάκι την αξία ποταμού³¹. Έτσι, τα νερά μικρών ποταμών, ρυακιών ή μικρών λιμνών, που προοριζόνταν για άρδευση των γύρω από αυτά περιοχών ή για την κίνηση των μύλων, αποτελούσαν πολύ συχνά την αιτία σημαντικών διαφωνιών ανάμεσα σε φεουδάρχες, αγρότες ή και ολόκληρα χωριά.

Τα νερά ανήκαν στη δικαιοδοσία του χωριού, ως μέρος της αγροτικής ενότητας που αυτό αποτελούσε, και έπειτα στο φεουδάρχη που το κατείχε. Όταν οι ιδιοκτήτες του χωριού ήταν περισσότεροι από ένας ή όταν το χωριό μοιραζόταν μεταξύ των κληρονόμων, τα νερά παρέμεναν κοινά³². Τα νερά της δημόσιας περιοχής της *Παρακάντιας* παραχωρούνταν σε ιδιώτες μαζί με τις περιοχές στις οποίες ανήκαν³³.

29. ADC, b. 20, Divisioni I SS. Apostoli, 56r-v.

30. NdC, b. 186, 1v.

31. Βλ. P. FAURE, *Hydronymes Crétois*, *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 30-61, 200-202 (= *Recherches de toponymie crétoise. Opera selecta*, Άμστερνταμ 1989, 303-337). ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο*, 55-61.

32. Βλ. παραπάνω, 57 και παρακάτω, 297.

33. Το 1391, για παράδειγμα, το δικαστήριο έλυσε τη διαφωνία που είχε προκύψει

Δεν είναι γνωστό αν ο φεουδάρχης εισέπραττε κάποιο δασμό από τους αγρότες του για τη χρησιμοποίηση των νερών. Ωστόσο, επισημάνθηκαν δύο περιπτώσεις ενοικιάσής τους. Το 1382 οι Εβραίοι που κατοικούσαν στο κάστρο Νονο με δικαστική απόφαση υποχρεώθηκαν να καταβάλουν στο Μάρκο de Medio το υπόλοιπο του ενοικίου που χρωστούσαν για τα νερά του χωριού Ρουφάς, τα οποία είχαν νοικιάσει παλαιότερα με συμφωνία που είχε ήδη λήξει. Οι ίδιοι, όπως αναφέρεται στην παραπάνω απόφαση, διατηρούσαν τα δικαιώματα στο “πλεόνασμα” (*superfluum*) των νερών αυτών, σύμφωνα με παλαιότερο διάταγμα του δούκα Ανδρέα Geno³⁴. Δώδεκα χρόνια αργότερα, το 1394, οι ίδιοι επίσης Εβραίοι ακύρωσαν τη συμφωνία για τα νερά του ίδιου χωριού με το Φραγκίσκο Greco και το Μιχαήλ de Medio, γιο του ποτέ Μάρκου, και διατήρησαν και πάλι μόνο τα δικαιώματα στο “πλεόνασμα”³⁵. Το 1387 ο Μάρκος delle Belledonne είχε παραχωρήσει στο Μάρκο de Medio τα νερά του χωριού Βράδα (Vrada). Το 1391 η Ursa, χήρα του Μάρκου dele Belledonne, κίνησε διαδικασία εναντίον του Μάρκου de Medio και πέτυχε την αύξηση του ενοικίου από 10 σε 15 υπέρπτυρα³⁶. Δεν διαθέτουμε παρόλ’ αυτά σε καμιά από τις παραπάνω περιπτώσεις τη συμφωνία παραχώρησης των νερών, με αποτέλεσμα να παραμένουν άγνωστα τα δικαιώματα που αποκτούσαν οι ενοικιαστές.

Η αντιδιαστολή στις παραπάνω δικαστικές αποφάσεις των όρων για χρήση (*usum*) των νερών και για χρήση του “πλεονάσματος” (*superfluum*) μας οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα. Ο ενοικιαστής με τη συμφωνία ενοικίασης αποκτούσε το δικαίωμα για την αποκλειστική χρήση των νερών, είτε για δικούς του σκοπούς είτε παραχωρώντας την σε τρίτους, έναντι κάποιου δικαιώματος. Αντίθετα, μετά τη λήξη της συμφωνίας οι πρώην ενοικιαστές, ως απλοί αγρότες πλέον, είχαν δικαίωμα σε περιορισμένη χρήση των νερών (“πλεόνασμα” - *superfluum*), όπως για παράδειγμα ήταν η άρδευση των χωραφιών τους σε συγκεκριμένες μέρες και ώρες, και εφόσον αυτό δεν έβλαπτε τα συμφέροντα κάποιου άλλου. Η αποκλειστική χρήση, όπως μπορούμε να υποθέσουμε, παρείχε το δικαίωμα στο χρήστη να ψαρεύει, για παράδειγμα, να τροφοδοτεί μύλους ή να επεξεργάζεται λινάρι, δεν είναι όμως βέβαιο αν του επέτρεπε να διακόπτει τη ροή τους, εφόσον αυτά ήταν τρεχούμενα (ποτάμια, ρυάκια). Υπήρχε ακόμη περίπτωση η αποκλειστική χρήση να περιοριζόταν σε συγκεκριμένες μόνο περιοχές ενός ποταμού ή μιας λίμνης, ακόμη και για συγκεκριμένους λόγους. Τέτοιου είδους ήταν οι ενοικιάσεις περιοχών για το κτύπημα και την επεξεργασία του λιναριού ή για το ψάρεμα.

για τα νερά της πηγής Βλαχίες (fontana Vlachie), τα οποία είχαν παραχωρηθεί από το κράτος μαζί με το χωριό Μεταξά (ADC, b. 29bis, q. 22/4, 11v-12v : SANTSCHI, *Regestes*, M1341, 297).

34. ADC, b. 29, q. 19/2, 6v : SANTSCHI, *Regestes*, M1091, 236.

35. ADC, b. 26, q. 7, 1r : SANTSCHI, *Regestes*, S341, 87.

36. ADC, b. 29bis, q. 22/4, 15r-v : SANTSCHI, *Regestes*, M1346, 298.

Οι κάτοικοι του χωριού, δίπλα στο ποτάμι, επεξεργάζονταν συνήθως το λινάρι τους δωρεάν, ακόμη κι αν η περιοχή επεξεργασίας ήταν νοικιασμένη³⁷. Αντίθετα, όλοι οι υπόλοιποι, που κατέληγαν εκεί για τη δουλειά τους, ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ένα ποσό, το ύψος του οποίου είναι άγνωστο. Το ποσό αυτό εισέπραττε ο φεουδάρχης, στον οποίο ανήκε το ποτάμι, ή ο ενοικιαστής της περιοχής του ποταμού³⁸. Έτσι, η ύπαρξη τρεχούμενων νερών σε κάποια περιοχή επηρέαζε ανάλογα και την καλλιέργεια του λιναριού.

Το ψάρεμα σε μεγάλα ποτάμια απαγορευόταν χωρίς ειδική άδεια του φεουδάρχη. Πολλές φορές μάλιστα νοικιάζονταν περιοχές ποταμών (ψαρότοποι), στις οποίες ο ενοικιαστής είχε το δικαίωμα να ψαρεύει³⁹. Ανάλογο καθεστώς ίσχυε την ίδια εποχή στην Πελοπόννησο, όπου η ροή των νερών και το δικαίωμα για ψάρεμα ανήκε στους φεουδάρχες, και στο Βυζάντιο, όπου υπήρχε και σχετικός φόρος, το *βιβαρόπακτον* και *λιμναίον πάκτον*, για το ψάρεμα σε ιχθυοτροφεία (*βιβάρια*) και σε γλυκά νερά⁴⁰. Το πρόβλημα όμως στην Κρήτη δεν ήταν σημαντικό, αφού λίμνες και ποτάμια με ψάρια δεν υπήρχαν πολλά και το ψάρεμα ήταν στραμμένο κατά κύριο λόγο στη θάλασσα.

Στο εσωτερικό του φεούδου και μεταξύ των αγροτών που χρησιμοποιούσαν τα νερά κάποιου ποταμού ίσχυε συγκεκριμένο πρόγραμμα για το πότισμα. Καθένας από τους ενδιαφερομένους χρησιμοποιούσε το νερό του ποταμού, το οποίο έφθανε στο χωράφι του με αυλάκια (*conducti*), ανάλογα με την έκταση της γης που θα πότιζε, ορισμένες μέρες την εβδομάδα, μια μέρα μόνο ή ακόμη και ορισμένες ώρες της μέρας ή της νύκτας⁴¹. Μέσα στα χρονικά αυτά διαστήματα ο αγρότης έπρεπε οπωσδήποτε να τελειώσει το πότισμα, διαφορετι-

37. Το 1346 νοικιάστηκε μέρος του ποταμού στο χωριό Γάζι, που ανήκε στην εκκλησία του Αγ. Μάρκου του Χάνδακα. Ο ενοικιαστής έπρεπε να πληρώνεται από όλους εκείνους που θα επεξεργάζονταν εκεί το λινάρι τους, εκτός από τους κατοίκους του ίδιου χωριού (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 48v).

38. Φόρος για τη χρήση των *λινοβορχειών* μαρτυρείται στη λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο. Βλ. TOPPING, Régime agraire, 281-282.

39. Το 1340, για παράδειγμα, νοικιάστηκε ο ψαρότοπος (*piscatore fluminis*) του ποταμού Γιόφυρος “από τη γέφυρα μέχρι τη θάλασσα” για 5 χρόνια και με ετήσιο ενοίκιο 18 grossi. Ο ενοικιαστής είχε επίσης το δικαίωμα να κόβει καλάμια για την κατασκευή “κοφινιών” για ψάρεμα (*cofinos pro piscando*) (NdC, b. 97, 112v). Το 1368 απαγορεύτηκε με διάταγμα των αρχών το ψάρεμα στον ποταμό Αρμυρό χωρίς την άδεια του Μάρκου Quirino, που είχε νοικιάσει το ομώνυμο χωριό από το κράτος (ADC, b. 14bis, fasc. 2, 144r).

40. Βλ. ROUILLARD, *La vie rurale*, 191· TOPPING, Régime agraire, 282· ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Crise monétaire et crise économique*, 66· TSANKOVA-PETKOVA, *La rente féodale*, 155· G. FERRARI, *Di alcuni leggi bizantine riguardanti il littorale marino e la pesca nelle acque private*, *Rendiconti del R. Istituto Lombardo*, s. 2, 42 (1909), 588-596· HARVEY, *Economic expansion*, 158-159.

41. Το 1300, για παράδειγμα, νοικιάστηκε κήπος στο χωριό Μακρυτοίχος. Ο ενοικιαστής του είχε το δικαίωμα να παίρνει νερό από τα νερά γειτονικού μύλου μία φορά

κά έχανε τη σειρά του μέχρι την επόμενη εβδομάδα. Μόνο σε ειδικές περιπτώσεις και όταν οι ενδιαφερόμενοι δεν ήταν πολλοί, επιτρεπόταν σε κάποιον να συνεχίσει και πέρα από το καθορισμένο μέχρι να τελειώσει⁴². Τη σημασία της σωστής κατανομής των νερών υποδηλώνει η παρουσία του ίδιου του δούκα και των συμβούλων του στην επίλυση σχετικών υποθέσεων⁴³.

Παρά την ύπαρξη συστήματος κατανομής των νερών, τα προβλήματα δεν έλειπαν. Όσοι βρίσκονταν κοντά στις πηγές ενός ποταμού, όπως και ένας μύλος σε κάποιο ποτάμι, ήταν δυνατόν από πρόθεση ή όχι να κατακρατούν τα νερά εις βάρος όλων εκείνων που βρίσκονταν χαμηλότερα. Έτσι, το 1372, όλοι οι ενδιαφερόμενοι αγρότες των χωριών Σίλαμος, Μαδέ, Μακρυτοίχος και Σελόπουλο, καθώς και ο φεουδάρχης της ίδιας περιοχής, κλήθηκαν ύστερα από σχετική αίτηση στο δικαστήριο να παρουσιαστούν για να υποστηρίξουν τα δικάια τους επί των νερών του ποταμού Μακρυτοίχου, που διατρέχει την περιοχή. Κατηγορούμενος ήταν ο οικονόμος των Σιναϊτών του Χάνδακα, ο οποίος έπαιρνε νερό από το ποτάμι και άλλες μέρες εκτός από την Παρασκευή, όπως ήταν καθορισμένο, με αποτέλεσμα να μειώνονται οι δυνατότητες άρδευσης των άλλων⁴⁴.

Το 1415 οι φεουδάρχες Μάρκος Dandolo και Γεώργιος Quirino διαφώνησαν για τα νερά του ποταμού Χόνδρου. Ο δεύτερος υποστήριξε ότι είχε το δικαίωμα να κατασκεύασει φράγμα (δέμα) στην περιοχή του πρώτου και να στρέψει τα νερά προς την περιοχή του για το πότισμα των αγρών του. Ο Dandolo αρνήθηκε το δικαίωμα αυτό και η υπόθεση έφθασε στο δικαστήριο, το οποίο

την εβδομάδα, κάθε Τετάρτη, και για μισή μέρα, σύμφωνα με τη συνήθεια της περιοχής (PIZOLO, αρ. 445, 205-206).

42. Το 1355 παραχωρήθηκε σε γονικό ένα *σώχωρο*, στο οποίο ο γονικάρης θα καλλιεργούσε οπωροφόρα δέντρα. Για το πότισμα τους συμφωνήθηκε να χρησιμοποιείται το νερό της πηγής Παναγιάς Θεοτόκου μία νύκτα κάθε τέσσερις μέρες. Το πότισμα, που θα γινόταν από τη δύση του ήλιου ως την ανατολή του, μπορούσε να παραταθεί και στη συνέχεια του πρωινού (NdC, b. 103, 4r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 2, 374-375).

43. Το 1310, μόνο ύστερα από την παρέμβαση του δούκα, ο Ιωάννης Fradello και ο Πέτρος Burgondiono συμφώνησαν ο πρώτος να χρησιμοποιεί τα νερά δύο μέρες την εβδομάδα, Τρίτη και Παρασκευή, και ο δεύτερος κατά τις υπόλοιπες μέρες (ADC, b. 20, fasc. 2, 39v).

44. ADC, b. 14bis, 211r. Φαίνεται πως είτε δεν παρουσιάστηκαν πολλοί ενδιαφερόμενοι, είτε η υπόθεση, γεγονός πιθανότερο, παρουσίαζε δυσκολίες στην επίλυσή της, γιατί το ίδιο διάταγμα-κάλεσμα εκδόθηκε για άλλη μια φορά μέσα στον ίδιο χρόνο (ADC, b. 14bis, 218v). Ανάλογη διαφωνία προέκυψε το 1352 στην περιοχή του ποταμού Κλαδισού. Το κράτος είχε νοικιάσει στο Λεονάρδο Dandolo γη κοντά στον παραπάνω ποταμό. Οι καλλιεργητές της όμως αντιμετώπιζαν σοβαρή έλλειψη νερών, γιατί άλλοι καλλιεργητές της οικογένειας Zangarolo κατακρατούσαν το νερό για τη γη τους κοντά στον ποταμό κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Την επίλυση της υπόθεσης ανέλαβε τελικά ο ρέκτορας Χανίων, ο οποίος κάλεσε τους ενδιαφερομένους να εξετάσουν μαζί το πρόβλημα (Senato Misti, reg. 26, 98r : THIRIET, *Regestes*, αρ. 257, 73 · ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B2, 8).

καθόρισε με ακρίβεια τα σύνορα που χώριζαν τα δύο φέουδα, του Dandolo στο Χόνδρο και του Quirino στην Κάτω Βιάννο. Με το διακανονισμό αυτό των συνόρων καθορίστηκαν αυτόματα και τα μέρη του ποταμού που ανήκαν στο κάθε φέουδο, τα νερά των οποίων μπορούσαν να χρησιμοποιούν οι δύο φεουδάρχες όπως ήθελαν⁴⁵.

Όπως η χρησιμοποίηση του ποτάμιου νερού στο μύλο ήταν δυνατόν να προκαλέσει έλλειψη νερού για τους αγρότες που το χρησιμοποιούσαν για πότισμα, το ίδιο και το πότισμα από τους αγρότες ήταν δυνατόν να εμποδίσει τη σωστή λειτουργία του μύλου. Το 1382 κάποιος μυλωνάς διαμαρτυρήθηκε πως οι αγρότες χρησιμοποιούσαν το νερό του ποταμού, με αποτέλεσμα αυτό που έφθανε στο μύλο να μην είναι αρκετό. Το δικαστήριο αποφάσισε ότι οι ενδιαφερόμενοι αγρότες όφειλαν να χρησιμοποιούν το νερό αποκλειστικά από την Πέμπτη το βράδυ κάθε εβδομάδας μέχρι και το βράδυ της Παρασκευής, αφήνοντάς το ελεύθερο τις υπόλοιπες μέρες⁴⁶. Οι κυριότεροι αντίζηλοι λοιπόν των αγροτών που είχαν ανάγκη το νερό ήταν οι μύλοι, ιδιαίτερα όταν αυτοί βρισκόνταν πιο κοντά στις πηγές και το νερό έφθανε πρώτα σ' αυτούς. Στον ανταγωνισμό τους οι καλλιεργητές ήταν εκείνοι που τις περισσότερες φορές αναγκάζονταν να υποχωρήσουν και να χρησιμοποιούν τα νερά ελάχιστες μέρες της εβδομάδας και πολύ συχνά το βράδυ, ώστε να μην εμποδίζεται η σωστή λειτουργία των μύλων.

Η δυσκολία σε σχέση με τους μύλους ή ακόμη και με την έλλειψη γενικότερα τρεχούμενων νερών ανάγκαζε τους αγρότες να χρησιμοποιούν συμπληρωματικά στέρνες και πηγάδια. Στις στέρνες, που υπήρχαν σχεδόν απαραίτητα κυρίως στους κήπους, αποθηκευόταν όχι μόνο το νερό της βροχής, αλλά και το νερό που έφθανε σ' αυτές από γειτονικό ποτάμι ή ακόμη και πηγάδι⁴⁷. Με το σύστημα αυτό ο αγρότης είχε τη δυνατότητα, σε περιοχή μάλλον ξηρή, όπως η Κρήτη, να χρησιμοποιεί το νερό, όπου και όταν ήθελε. Για τη διόρυξη πηγαδιών, με σκοπό την ανεύρεση νερού, ήταν απαραίτητη η άδεια του ιδιοκτήτη της γης, αφού ο αγρότης είχε το δικαίωμα εκμετάλλευσης μόνο της επιφάνειάς της.

Η άντληση του νερού από τα πηγάδια γινόταν με ένα είδος μοχλού, που λειτουργούσε σαν ζυγαριά, από το ένα άκρο της οποίας κρεμόταν το δοχείο με το νερό και από το άλλο κάποιο βαρύδι ή σχοινί, με το οποίο κινούσαν το μοχλό. Ο μηχανισμός αυτός άντλησης, που ονομαζόταν *γεράνι* (*gierani*) ή *cicogna*, είχε

45. ADC, b. 11, fasc. 18, 68v. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο έγγραφο της δικαστικής απόφασης υπάρχει και απλό τοπογραφικό σχεδιάγραμμα, όπου σημειώνεται η θέση του ποταμού, των παραπόταμων, των χωριών Χόνδρος, κοντά στις πηγές του ποταμού, και των χωριών Κάτω Βιάννος και Αλωνάκια, κοντά στις εκβολές του. Σημειώνεται ακόμη και η θέση του μύλου και του αγωγού που οδηγούσε τα νερά σ' αυτόν.

46. ADC, b. 26, q. 6, 6v : SANTSCHI, *Regestes*, S325, 84.

47. Το 1349 νοικιάστηκε κήπος, ο ενοικιαστής του οποίου είχε το δικαίωμα να παίρνει και να αποθηκεύει νερό 4 στερνών (*aqua quatuor cisternarum a giardino*) κάθε βδομάδα από γειτονικό πηγάδι, πιθανότατα του ίδιου φεουδάρχη, κατά τη διάρκεια 4 συνεχών μηνών, από τις αρχές Απριλίου μέχρι και το τέλος Ιουλίου (NdC, b. 144, 9r). Βλ. επίσης

εφευρεθεί στην Ανατολή και είχε εισαχθεί στην Ιταλία από τους Ρωμαίους και στη συνέχεια στην Ισπανία από τους Άραβες. Πολύ γρήγορα εξαπλώθηκε σε όλες τις μεσογειακές χώρες και στην υπόλοιπη Ευρώπη (κυρίως Βέλγιο και Γερμανία)⁴⁸. Τα γεράνια, που χρησιμοποιούνταν συνήθως για το πότισμα των κήπων και των περιβολιών, οι Ισπανοί τα είχαν ονομάσει *ciconia* (λόγω ομοιότητας του σχήματος με τον πελαργό), όρο που συναντούμε και στην Κρήτη στα λατινικά έγγραφα⁴⁹. Στο Βυζάντιο, εκτός από το γεράνι, για την άντληση νερού χρησιμοποιούσαν και έναν άλλο μηχανισμό, που ονομαζόταν *μηχανή* ή *κυκλευτήριον*. Τον αποτελούσαν ένας μεγάλος τροχός, κάθετος ή οριζόντιος, στον οποίο ήταν προσαρμοσμένα σειρά από δοχεία, τα οποία ανέρχονταν και κατέρχονταν μεταφέροντας το νερό του πηγαδιού. Τον τροχό τον κινούσαν συνήθως ζώα, άλογα, βόδια ή γαϊδούρια⁵⁰. Και το σύστημα αυτό είχε τις ρίζες του στην Ανατολή και εξαπλώθηκε στην Ευρώπη με το όνομα *norja* (από το αραβικό *naḍra*), αλλά με ρυθμό πιο αργό από εκείνον του γερανιού⁵¹. Το *κυκλευτήριον* δεν μαρτυρείται στην Κρήτη στα χρόνια που εξετάζουμε, αν και η ύπαρξή του μέχρι πρόσφατα αποδεικνύει και την εισαγωγή του στο νησί κάποια εποχή.

Οι διαφωνίες και οι ανταγωνισμοί για τα νερά ήταν πολλές και το πρόβλημα των νερών οξύ και μόνιμο. Οι υποθέσεις που έφθαναν για επίλυση στα δικαστήρια δεν παρέχουν όλες τις απαιτούμενες πληροφορίες, αφού μάλιστα σε πολλές απ' αυτές δεν μαρτυρείται ούτε η κατάληξή τους. Έτσι, παραμένουν σκοτεινά πολλά ζητήματα, όπως για παράδειγμα το πολύ σημαντικό της κατοχής μιας πηγής και τα δικαιώματα του φεουδάρχη, στο φέουδο του οποίου αυτή βρισκόταν. Το συγκεκριμένο θέμα ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητο, μια και οι υπόλοιποι φεουδάρχες, που το ποτάμι διέσχιζε απλώς τα φέουδά τους, βρίσκονταν πάντα υπό την άμεση απειλή του περιορισμού των νερών. Φαίνεται όμως πως οι καθιερωμένοι κανόνες και οι τοπικές ισορροπίες λειτουργούσαν ικανοποιητικά.

γ. Οι δρόμοι

Το οδικό δίκτυο της Κρήτης περιλάμβανε τους μεγάλους δημόσιους δρόμους (*via imperiale* ή *publica* ή *comune* ή *de comunis*), που συνέδεαν τις πόλεις και τα χωριά μεταξύ τους, και τους μικρούς δρόμους ή μονοπάτια (*vía* ή *monopati*), που συνέδεαν αγροτικές περιοχές και χωράφια που δεν είχαν πρό-

και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 5, 378.

48. PARAIN, L'evoluzione delle tecniche agricole, 182.

49. Το 1303, για παράδειγμα, νοικιάστηκε κήπος, ο ενοικιαστής του οποίου όφειλε να τον επιστρέψει στο τέλος της ενοικίασης με τα πηγάδια του και τη στέγνα με τα γεράνια της (*cicogna*) (NdC, b. 8, 2r). Σε ανάλογο συμβόλαιο του 1385 ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να επισκευάσει τις δύο στέγνες που υπήρχαν στον κήπο και να κατασκευάσει δύο γεράνια (*ieragna*) (NdC, b. 273, 5v).

50. ROUILLARD, *La vie rurale*, 177· ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος*, τ. 5, 271.

51. PARAIN, L'evoluzione delle tecniche agricole, 182-183.

σβαση από άλλους μεγαλύτερους ή κεντρικούς δρόμους⁵². Δεν υπάρχουν στοιχία τέτοια που να μας πληροφορήσουν σχετικά με την επάρκεια ή την ποιότητα του οδικού δικτύου. Οι αναφορές για την ύπαρξη δρόμων είναι πολυάριθμες, ιδιαίτερα κατά τις περιγραφές κτηματικών συνόρων, δεν προσφέρουν όμως όλες εκείνες τις πληροφορίες που θα βοηθούσαν στην απάντηση των ερωτημάτων μας.

Το ενδιαφέρον του αγρότη εντοπιζόταν στη δυνατότητα πρόσβασης με τα ζώα στο χώρο εργασίας του ή σε άλλα σημεία, όπου περιστρεφόταν η αγροτική ζωή, όπως ήταν το χωράφι, το αλώνι, το πατητήρι, ο μύλος ή το πηγάδι. Για τη χρήση παλιών και καθιερωμένων αγροτικών δρόμων, ιδιαίτερα στην περίπτωση που άλλαζαν οι ιδιοκτήτες της γης, την οποία αυτοί διέσχίζαν, οι διαφωνίες ήταν λιγότερες, σε σχέση με αυτές για τους νεότερους. Στα αγροληπτικά συμβόλαια η εξασφάλιση διάβασης από τον ιδιοκτήτη προς τον ενοικιαστή ή από τον τελευταίο προς άλλους καλλιεργητές ήταν συχνά επιβεβλημένη, κυρίως όταν τα συγκεκριμένα χωράφια δεν συνόρευαν με δρόμο.

Οι δρόμοι ήταν απαραίτητοι κυρίως σε εποχές αγροτικών εργασιών, θερισμού δηλαδή, τρύγου ή οργώματος και σποράς, οπότε υπήρχε έντονη κίνηση ζώων και ανθρώπων από τα χωριά προς τα χωράφια και αντίστροφα, όπως επίσης και από τα χωράφια προς κοινά αλώνια ή πατητήρια. Το σύστημα των εποχιακών δρόμων έλυνε πολύ συχνά τα προβλήματα που προκαλούσε η έλλειψη επαρκούς αγροτικού οδικού δικτύου. Για συγκεκριμένες εποχές, μήνες ή ακόμη και μέρες δινόταν η άδεια σε αγρότες να διασχίζουν με τα ζώα τους ορισμένες περιοχές με κατεύθυνση κοινά πατητήρια, αλώνια ή νερά. Μεγάλη διευκόλυνση παρείχαν επίσης οι δρόμοι αυτοί στους βοσκούς για τη μεταφορά των ζώων για πότισμα ή από τα βοσκοτόπια στους στάβλους και αντίστροφα.

Η ύπαρξη στην Κρήτη κατά κύριο λόγο κλειστών αγρών με πέτρινους φράκτες προκαλούσε επιπλέον δυσκολίες, αφού αυτό απαιτούσε πλατύτερους δρόμους για την αποφυγή ζημιών στους φράκτες από τα φορτωμένα ζώα. Ένας επαρκής λοιπόν αγροτικός δρόμος ήταν εκείνος, από τον οποίο μπορούσαν να περάσουν άνετα δύο φορτωμένα ζώα που προχωρούσαν με αντίθετη κατεύθυνση. Επειδή όμως οι περισσότεροι δρόμοι δεν κάλυπταν τις προϋποθέσεις αυτές, οι αρχές με τα ανστηρά πρόστιμα που προβλέπονταν για τις περιπτώσεις τέτοιων ζημιών προσπαθούσαν να αποτρέψουν δυσάρεστες διαμάχες στο χώρο της υπαίθρου.

Οι υπάρχουσες πηγές δεν αναφέρονται ούτε σε διανοίξεις νέων δρόμων ούτε σε επιδιορθώσεις παλαιότερων, αλλά σε διαμάχες για τη χρήση ορισμένων από αυτούς. Το 1399 ο Ανδρέας Cornagio κατέστρεψε δρόμο που βρισκόταν στην

52. Σχετικά με τους δρόμους (και ειδικότερα για τους αγροτικούς) στην Κρήτη, βλ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι στον ύστερο Μεσαίωνα (13ος-14ος αι.): Η περίπτωση της Μακεδονίας και της Κρήτης*, *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 49-60· Ο Ιάιος, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο*, 64-69. Για τους δρόμους στη βυζαντινή αυτοκρατορία, βλ.

ιδιοκτησία του στο χωριό Κεραμούτσι. Ο δρόμος αυτός οδηγούσε στο χωριό Καμάρι, ιδιοκτησίας του Δομήνικου Serigo. Ο τελευταίος μαζί με τους κατοίκους του χωριού διαμαρτυρήθηκε και απαίτησε την επισκευή του. Το δικαστήριο, αφού εξέτασε την υπόθεση, δικάωσε τον Cornario με την αιτιολογία ότι ο δρόμος αυτός ήταν νέος και όχι απαραίτητος, αφού υπήρχε άλλος παλαιότερος, που εξυπηρετούσε τους κατοίκους και βρισκόταν 50 περίπου βήματα μακρύτερα από το νέο⁵³. Στην ουσία οι σχετικές υποθέσεις έφθαναν στη διαιτησία με πρωτοβουλία των φεουδαρχών, οι οποίοι είχαν ιδιοκτησιακά συμφέροντα και στη θέληση των οποίων βασιζόταν η εφαρμογή ή όχι των δικαστικών αποφάσεων. Οι αγρότες, που ήταν ουσιαστικά οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, έπαιζαν συνήθως το ρόλο του μάρτυρα, στον οποίο βέβαια τις περισσότερες φορές στηρίζονταν οι δικαστές για την επίλυση της υπόθεσης. Η δυνατότητα των φεουδαρχών για αυθαιρεσίες, όπως το κλείσιμο ενός δρόμου που διέσχιζε την ιδιοκτησία τους, παρέμενε πάντα μια σοβαρή απειλή για τους αγρότες και τις οικονομικές λειτουργίες μιας ολόκληρης περιοχής⁵⁴. Στην εξομάλυνση τέτοιου είδους δυσλειτουργιών σημαντικό ρόλο έπαιζαν οι αποφάσεις των δικαστών, οι οποίες διαπνέονταν σχεδόν πάντα από έντονο πνεύμα δικαιοσύνης και συμβιβασμού των δύο αντίπαλων πλευρών.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, μύλοι δηλαδή, νερά και δρόμοι, αποτελούσαν αγαθά, που ανήκαν στη δικαιοδοσία του χωριού, οι κάτοικοι του οποίου είχαν το δικαίωμα να τα χρησιμοποιούν. Για το λόγο ακριβώς αυτό παρέμεναν πάντα κοινά, ακόμη και αν το χωριό ανήκε σε πολλούς ιδιοκτήτες και μοιραζόταν. Στο έγγραφο κατανομής μιας καβαλλαρίας (1360) στο χωριό Κάτω Αρχάνες μεταξύ τριών ενδιαφερόμενων πλευρών αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Omnes aque fluminum pro potandis animalibus et linis remanent comunes inter partes predictas, eundo ad eas per vias et itinera consueta; et similiter ecclesie casalis et fontes casalis et totum territorium remanentem circumcirca casalis predicti, ultra signa suprascripta, et vie et cales consuete remanent comuna inter partes predictas*⁵⁵.

Δεδομένης της πρωταρχικής αξίας όλων των παραπάνω στοιχείων, οι διαφωνίες για την κατοχή ή τη χρήση τους ήταν συχνές και έντονες. Παρόλο που οι υποθέσεις αυτού του είδους εγείρονταν και λύνονταν σε επίτεδο φεουδαρχών, εκείνοι που πλήττονταν άμεσα ήταν οι αγρότες, για τους οποίους η παροδική έλλειψη νερού ή η διακοπή λειτουργίας ενός μύλου ή ενός δρόμου ήταν δυνατόν να έχουν άμεσα αρνητικά αποτελέσματα.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος*, τ. 4, 319· ROUILLARD, *La vie rurale*, 189.

53. ADC, b. 30bis, q. 25.1, 21r-v : SANTSCHI, *Regestes*, M1843, 393-394.

54. Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι*, 59-60.

55. ADC, b. 20, fasc. 1, 29r.

5. ΤΑ ΖΩΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΟΣΚΟΤΟΠΙΑ

Τα ζώα αποτελούσαν μετά τη γη το βασικότερο μέρος της αγροτικής περιουσίας. Διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες, αυτά που χρησιμοποιούνταν για εργασία, όπως τα μεταφορικά άλογα (*gonzini*), τα μουλάρια (*mulii*), τα γαϊδούρια (*saumerii*) και τα βόδια (*boves*), και αυτά για την παραγωγή και εκμετάλλευση των προϊόντων που έδιναν, όπως τα αιγοπρόβατα, τα γουρουνία και οι αγελάδες.

Από την πρώτη κατηγορία ζώων το κράτος ενδιαφερόταν κυρίως για τα άλογα, τα οποία προορίζονταν για τους ιππείς που συντηρούσαν οι φεουδάρχες, σύμφωνα με το αρχικό σύστημα άμυνας του νησιού. Από την άλλη υπήρχαν και εκείνα που χρησιμοποιούνταν από τους ιδιοκτήτες τους για εργασία και τα οποία ήταν δεύτερης ποιότητας και μικρότερης αξίας. Οι αρχές ενθάρρυναν κατά διαστήματα την εισαγωγή αλόγων και άλλων μεγάλων ζώων με ευνοϊκούς όρους, προσφέροντας δάνεια και επιδοτήσεις στους εμπόρους που αναλάμβαναν την εισαγωγή τους κυρίως από τα τουρκικά εμιράτα του Menteshes και του Aydin, καθώς και από τη Λέσβο και άλλες περιοχές της Ρωμανίας¹.

Το εμπόριο αλόγων και μουλαριών ήταν αυστηρά ελεγχόμενο από το κράτος και υπάλληλοι (*officialii de nocte*) κατέγραφαν σε ειδικό κατάστιχο όλα τα άλογα που εισάγονταν με τα χαρακτηριστικά τους σημάδια². Στη συνέχεια έπρεπε επίσης να δηλώνεται κάθε αγοραπωλησία, έτσι ώστε να είναι γνωστό το όνομα του κατόχου και να διαπιστώνεται εύκολα η τυχόν κλοπή. Οι εισαγωγείς τέτοιων ζώων δεν μπορούσαν να τα πουλήσουν ή να τα νοικιάσουν, είτε σε Έλληνα είτε σε Λατίνο, αν πρώτα δεν είχαν εξασφαλίσει άδεια των αρχών. Σε περίπτωση μάλιστα ενοικίασης σε πρόσωπο που κατοικούσε έξω από το Χάνδακα, αυτή δεν μπορούσε να ξεπερνά τις 8 μέρες. Για εκείνους που κατοικούσαν έξω από τα όρια της *Παρακάντιας* τα πράγματα ήταν ακόμη πιο δύσκολα: δικαίωμα αγοράς είχαν μόνο ύστερα από ειδική άδεια, την οποία παρείχε

1. Βλ. σχετικά διατάγματα: BANDI, αρ. 26, 15· ADC, b. 14, 102v· b. 14bis, fasc. 2, 108r, 165v, 186r. Πρβλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Trade and Crusade*, 165-166· THIRIET, *Romanie*, 322-323.

2. Ένα τέτοιο κατάστιχο του 14ου αι. έχει σωθεί στο Αρχείο του Δούκα της Κορίνθης: ADC, b. 23: centimento dei cavalli.

επιτροπή που την αποτελούσαν τρεις ευγενείς³. Ο έλεγχος των αλόγων, ιδιαίτερα όσων υπόκεινταν στη *varnizio*, ήταν συνεχής. Το κράτος διενεργούσε κατά διαστήματα απογραφές τόσο των στρατιωτικών, όσο και των μεταφορικών αλόγων, καθώς και των μουλαριών και των γαϊδουριών, για να έχει εποπτεία του αριθμού τους και να τα εκμεταλλεύεται αποτελεσματικότερα σε περίπτωση ανάγκης. Για ακόμη μεγαλύτερο έλεγχο υποχρέωνε επίσης ορισμένες φορές τους ιδιοκτήτες αλόγων να τα συντηρούν μέσα στα κάστρα και όχι ελεύθερα στα βοσκοτόπια⁴.

Οι σχετικές δεσμεύσεις από το κράτος, αλλά και η υψηλή τιμή απέτρεπαν την πλατιά χρήση του αλόγου στις μεταφορές ή στις αγροτικές εργασίες. Στους τομείς αυτούς κυριαρχούσαν τα μουλάρια, που για τις εργασίες αυτές ήταν και τα πλέον ικανά, και τα γαϊδούρια.

Η δεύτερη κατηγορία των ζώων, και κυρίως τα αιγοπρόβατα, αποτελούσε σημαντική πηγή κέρδους, εξαιτίας των προϊόντων τους, μαλλιού, γάλακτος και γαλακτοκομικών προϊόντων (τυρί, μυζήθρα, βούτυρο), δερμάτων και λιγότερο κρέατος. Μεγάλο μέρος των προϊόντων αυτών εξαγόταν στη Βενετία και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές⁵. Η πλειοψηφία των αγροτών κατείχε μικρό αριθμό από τα παραπάνω ζώα για οικογενειακή εκμετάλλευση. Δεν ήταν όμως λίγοι και εκείνοι που κατείχαν μεγάλο αριθμό, με σκοπό το εμπόριο των προϊόντων τους. Στους φεουδάρχες ανήκαν επίσης μεγάλα κοπάδια, τα οποία νοίκιαζαν σε αγρότες ή εκμεταλλεύονταν με μισθωτούς βοσκούς.

Οι τελευταίοι, ελεύθεροι ή βιλλάνοι, βρισκόνταν στην υπηρεσία του φεουδάρχη μόνιμα ή προσωρινά. Οι υπηρεσίες βοσκών για περιορισμένο χρονικό διάστημα καλύπτονταν συνήθως από συμβόλαια. Σύμφωνα με αυτά ο βοσκός αναλάμβανε για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα να φυλάει και να βόσκει ένα, καθορισμένο ή μη, αριθμό αιγοπροβάτων και να εκτελεί όλες τις απαραίτητες εργασίες, να παρασκευάζει δηλαδή και να πωλεί τυρί και μυζήθρα, να πωλεί το γάλα και να παραδίνει το κέρδος. Ο φεουδάρχης, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών αυτών, του κάλυπτε τη διαμονή, τη διατροφή και την ένδυση, καθώς και ένα μικρό σχετικά μισθό, σε χρήμα ή είδος⁶.

Με ανάλογο τρόπο οι φεουδάρχες προσλάμβαναν και τους λεγόμενους *βορδονάριους* (*bordonarii*), οι οποίοι κατοικούσαν στο σπίτι του φεουδάρχη, στην πόλη ή στο χωριό, και εκτελούσαν διάφορες υπηρεσίες μέσα και έξω από το

3. ADC, b. 14, 215v-216v.

4. Βλ. σχετικά διατάγματα: *BANDI*, αρ. 379, 146. - ADC, b. 14, 90r, 95r, 171r.

5. *THIRIET*, *Villes et campagnes*, 451-452.

6. Το 1366, για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ Φροτινός, κάτοικος Χάνδακα και πρώην κάτοικος του χωριού Απάνω Ασίτες, ανέλαβε καθήκοντα βοσκού των ζώων του Κώστα Delfin Tugamano, κατοίκου Χάνδακα, για 6 χρόνια. Ο Φροτινός θα φύλαγε και θα έβοσκε 100 πρόβατα και από το γάλα τους θα παρασκεύαζε τυρί και μυζήθρα. Το κέρδος από την πώληση των προϊόντων αυτών θα ανήκε στον ιδιοκτήτη των ζώων. Ο τελευταίος αναλάμβανε όλα τα έξοδα διαμονής, διατροφής, ένδυσης και υπόδησης του βοσκού. Επίσης

σπίτι. Η βασική τους όμως απασχόληση ήταν η μεταφορά αντικειμένων ή προϊόντων με τα ζώα στην πόλη, στο χωριό ή στα κτήματα του φεουδάρχη. Για τις υπηρεσίες τους έπαιρναν ετήσιο μισθό, ο οποίος ανάλογα με τη συμφωνία, κυμαινόταν από 3½ ως 20 υπέρπτυρα. Αν ο *βορδονάριος* ήταν βιλλάνος άλλου φεουδάρχη, ο τελευταίος αποζημιωνόταν από τον εργοδότη του βιλλάνου του⁷. Οι *βορδονάριοι*, όπως και όλοι οι υπηρέτες που κατοικούσαν στο σπίτι του φεουδάρχη, ήταν απαλλαγμένοι από την αγγαρεία της φρουρησης (*custodia*) στην πόλη. Η σταδιακή όμως αύξηση του υπηρετικού προσωπικού των φεουδαρχών ανάγκασε τις αρχές, το 1350, να περιορίσουν τον ανώτατο επιτρεπόμενο αριθμό των *βορδοναρίων* σε ένα ή δύο για κάθε φεουδάρχη, ανάλογα με τα φέουδα που κατείχε καθένas⁸.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούσαν οι βοσκοί βοδιών (*bovarii* ή *custodes bonium*). Αναλάμβαναν τη βοσκή των ζώων ενός ολόκληρου χωριού ή και μόνο του φεουδάρχη, αλλά με μισθό από τον τελευταίο ύστερα από προσωπική συμφωνία⁹.

Με την κτηνοτροφία και την προστασία των ζώων, αλλά και των καλλιεργειών συγκεκριμένων περιοχών της Κρήτης σχετίζονται οι *beroverii*, που μνημονεύονται σε διάταγμα του 1318¹⁰. Ο Thiriet με αφορμή το διάταγμα αυτό, σύμφωνα με το οποίο το κράτος απαιτούσε από τους φεουδάρχες το *getto* που είχε επιβάλει για τους *beroverii*, υποστηρίζει ότι οι τελευταίοι ήταν δημόσιοι φύλακες των ζώων στα χωριά. Επειδή, συνεχίζει ο ίδιος, οι φύλακες αυτοί δεν δούλευαν δωρεάν, κάθε χωριό κατέβαλλε για το σκοπό αυτό το *getto*, ανάλογα με τα ζώα που κατείχε κάθε εστία. Οι εισπράξεις από το φόρο μοιράζονταν τελικά ανάμεσα στο κράτος και τους φεουδάρχες¹¹.

από τα νεογέννητα ο Φροτινός θα κρατούσε δικά του κάθε χρόνο 6, ενώ τα υπόλοιπα θα παρέμεναν στον Τρυσαμπαο (NdC, b. 11, 73r-v).

7. Το 1339, για παράδειγμα, ο Γεώργιος Αρκαλόπουλος, κάτοικος του χωριού Αρμούρι, βιλλάνος του Πέτρου Ματοπο και με τη συγκατάθεσή του, ανέλαβε *βορδονάριος* του παπά Κωνσταντίνου Λουροτόμου, κατοίκου του μπούργκου Χάνδακα, για ένα χρόνο. Ήταν υποχρεωμένος να κατοικεί στο σπίτι του εργοδότη του, να εργάζεται μέσα και έξω απ' αυτό και να φυλάει τα πράγματα που του είχαν παραδοθεί. Ως μισθό θα εισέπραττε 7 υπ., ενώ ο κύριός του μετά από έξι μήνες θα εισέπραττε και αυτός 2 υπ. (NdC, b. 244, 163r).

8. Senato Misti, reg. 25, 78v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 297.

9. Το 1337 ο Γιάννης Πριμικίρης ανέλαβε να μεταφερθεί και να κατοικήσει για 10 χρόνια στο Γαϊδουρονήσι, που ανήκε στον Ανδρέα Dandolo. Τα τρία πρώτα χρόνια θα εκτελούσε χρέη βοσκού των βοδιών (*bovarius ad faciendum omnia et singula necessaria, que quilibet bovarius debeat operari*) και με μισθό ανάλογο των άλλων βοσκών (NdC, b. 97, 7v). Το 1339 ο Νικόλαος Μοθωνάιος, βοσκός βοδιών και κάτοικος του χωριού Μεταξά, ανέλαβε να βόσκει τα βόδια του Ανδρέα de Iordano, τα οποία δεν θα ξεπερνούσαν τα 12. Σε περίπτωση που ο Μοθωνάιος αναλάμβανε για βοσκή βόδια άλλων προσώπων, όφειλε να το γνωστοποιήσει στον εργοδότη του (NdC, b. 22, 25r).

10. BANDI, αρ. 187, 67.

11. THIRIET, *Condition paysanne*, 49-50.

Με τον όρο *getto* είναι γνωστό ότι εννοείται η έκτακτη εισφορά που επέβαλλαν είτε η Βενετία είτε οι τοπικές αρχές της Κρήτης στους φεουδάρχες κάθε φορά που είχαν ανάγκη χρημάτων για πολεμικούς κυρίως λόγους, όπως ήταν ο εξοπλισμός γαλερών, αλλά και σε άλλες περιπτώσεις, όπως η αποστολή πρεσβείας από το νησί στη μητρόπολη¹². Και το *getto* όμως για τους *beroverii* ήταν μια εισφορά αν όχι έκτακτη, σίγουρα περιορισμένη τοπικά, αφού κλήθηκαν να την καταβάλουν μόνο οι ιδιοκτήτες των χωριών, που υπόκεινταν σ' αυτή. Εκείνο που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι *beroverii* ήταν φύλακες ζώων και όχι απλοί φύλακες, όπως σημαίνει στην πραγματικότητα η λέξη¹³, είναι ο καθορισμός της εισφοράς όχι μόνο με βάση κάθε χωριό, αλλά και με βάση τις εστίες και τα ζώα της καθεμιάς (*scribendo quodlibet casale per se et nomina omnium illorum qui solverunt, tam pro foco quam pro bestialibus*). Ο τρόπος όμως αυτός καθορισμού της εισφοράς εφαρμοζόταν και σε άλλες περιπτώσεις, σχετικές πάντα με την ύπαιθρο, αλλά όχι απαραίτητα και με ζώα, όπως ήταν το *getto* για τους *capitanei pro furtis*, τους υπεύθυνους δηλαδή για τις κλοπές και τις παρανομίες στην ύπαιθρο, τους οποίους διόριζε το κράτος για έξι μήνες¹⁴.

Για την προστασία ορισμένων περιοχών του νησιού που κινδύνευαν από πειρατικές ή άλλες επιδρομές οι αρχές έπαιρναν κατά εποχές έκτακτα μέτρα. Τέτοιες περιοχές ήταν οι *τούρμες* της Σητείας, της Ιεράπετρας και του Μιραμπέλλου που δέχονταν τις επιθέσεις των Τούρκων από τα εμιράτα της Μ. Ασίας. Σχετικό διάταγμα του 1350 καθόριζε το μελλοντικό σύστημα προστασίας των παραπάνω περιοχών. Μέχρι τότε οι κάτοικοι, ιδιαίτερα των παραλίων, ήταν υποχρεωμένοι να εκτελούν χρέη φρουρών (*vaiti*) σε καθορισμένες θέσεις (*vaitae*). Με το νέο διάταγμα αποφασίστηκε ο διορισμός μισθωτών φρουρών, οι οποίοι θα πληρώνονταν από έκτακτη εισφορά που θα επιβαλλόταν στους κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών. Με το σύστημα αυτό οι κάτοικοι θα απαλλάσσονταν από την αγγαρεία και η φρούρηση θα ήταν ασφαλέστερη. Την ευθύνη για την εφαρμογή του διατάγματος ανέλαβαν ο ρέκτορας και ο καπιτάνος καθεμιάς από τις παραπάνω τρεις *τούρμες*¹⁵.

Σύμφωνα λοιπόν με τις μέχρι τώρα επισημάνσεις συμπεραίνεται ότι οι *beroverii* ήταν φρουροί, πιθανόν έκτακτοι, περιοχών που κινδύνευαν από πειρατικές ή άλλες επιδρομές, τους οποίους διόριζε το κράτος με σκοπό την προ-

12. Βλ. για παράδειγμα το *gettum salarii ambaxatoriis missis Veneciis* (ADC, b.14, 86r) ή το *getto facto occasione armate facte contra Turcos* (ADC, b.14, 85v).

13. Βλ. J.F. NIERMAYER, *Mediae Latinitatis Lexikon Minus*, Λέιντεν 1976, λ. DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Γκρότς 1954, λ.

14. Σε σχετικό διάταγμα διορισμού το 1347 αναφέρεται: ... *et quod omnibus capitaneis predictis [pro furtis] debeat solvi de toto eorum salario per impositionem geti focorum et bestiaminis suorum districtium* (QUATERNUS CONSILIORUM, αρ. 140, 77). Ανάλογα διατάγματα, βλ. επίσης, QUATERNUS CONSILIORUM, αρ. 77 και 176, 43, 93.

15. QUATERNUS CONSILIORUM, αρ. 258, 148-151.

στασία των κατοίκων, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Την εισφορά προς το κράτος για τις υπηρεσίες των φρουρών αυτών την κατέβαλλαν οι φεουδάρχες, τα φέουδα των οποίων βρισκόνταν στις συγκεκριμένες περιοχές, αφού πρώτα και οι ίδιοι είχαν εισπράξει από τους κατοίκους των χωριών τους την εισφορά που τους αναλογούσε, με βάση τα σπίτια ή τον αριθμό ζώων κάθε αγρότη.

Όλα τα ζώα, μικρά ή μεγάλα (*minuta seu grossa*), ιδιότητα ή νοικιασμένα, εκτρέφονταν στους βοσκότοπους του χωριού, οι οποίοι ανήκαν στο φεουδάρχη ή στους φεουδάρχες, συνιδιοκτήτες του ίδιου χωριού. Για τη χρήση των χώρων αυτών οι αγρότες κατέβαλλαν στο φεουδάρχη τη νομή ή *pasculum*. Στο Βυζάντιο το *εννόμιον* από απλό “δικαίωμα” αρχικά για τη βοσκή (νομή) των ζώων κατέληξε τον 12ο αι. σε φόρο, τον οποίο κατέβαλλαν στο κράτος όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοχοι ζώων. Ο φόρος αυτός ταυτίζεται με τη *δεκατεία*¹⁶. Στην Κρήτη η νομή παρέμεινε “δικαίωμα” βοσκής, ενώ το φόρο επί των ζώων, όπως θα δούμε παρακάτω, αντιπροσώπευε η *δεκατεία*. Δεν είναι γνωστό με ποιο τρόπο καθοριζόταν η νομή, οπωσδήποτε όμως βάραινε κατ’ αρχήν το χωριό συνολικά και στη συνέχεια κάθε αγρότη, που κατοικούσε εκεί, ανάλογα με το είδος και τον αριθμό των ζώων που κατείχε και εξέτρεφε.

Η εισφορά, παρά τις ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε, αρχικά καταβαλλόταν από τους αγρότες κατευθείαν στο φεουδάρχη ή στον *κουράτορα* του. Σταδιακά όμως επικράτησε το σύστημα ενοικιάσής της ή πιο απλά η ενοικίαση των βοσκότοπων σε κάποιο πρόσωπο, το οποίο τους εκμεταλλευόταν και εισέπραττε από τους αγρότες αυτό που εισέπραττε πριν ο φεουδάρχης, καταβάλλοντας ο ίδιος στον τελευταίο ετήσιο ενοίκιο.

Οι βοσκότοποι νοικιάζονταν συνήθως για μικρά χρονικά διαστήματα, από ένα μήνα μέχρι και πέντε χρόνια, έναντι ετήσιου ή μηνιαίου ενοικίου, συνήθως σε χρήμα και σπανιότερα σε είδος (βλ. πίν. 2). Τα βραχυπρόθεσμα ενοικιαστήρια έδιναν στο φεουδάρχη τη δυνατότητα αύξησης του ενοικίου, όπως διαπιστώνεται από το παρακάτω παράδειγμα. Ο βοσκότοπος του χωριού Γάζι είχε νοικιαστεί το 1346 για ένα χρόνο με ενοίκιο 29 υπ· το 1347 για ένα επίσης χρόνο και με ενοίκιο 30 υπ., ενώ το 1349 για δύο χρόνια έναντι 33 υπερπύρων το χρόνο¹⁷.

Ο ενοικιαστής αναλάμβανε το βοσκότοπο κάτω από ορισμένους όρους, οι οποίοι αποκαλύπτουν εν μέρει και τον τρόπο λειτουργίας των χώρων αυτών μέσα στα πλαίσια του χωριού. Σε κάθε βοσκότοπο που νοικιαζόταν έπρεπε να εκτρέφεται συγκεκριμένος αριθμός μικρών ζώων (βλ. πίν. 2), τα οποία ανήκαν στον ενοικιαστή, στο φεουδάρχη και στους κατοίκους του χωριού. Στο ίδιο μέρος επίσης έβοσκαν και τα βόδια, τα γαϊδούρια και τα γουρούνια όλων των κατοίκων του χωριού, καθώς και όλων εκείνων που κατείχαν και δούλευαν γη

16. HARVEY, *Economic expansion*, 104· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 72-76.

17. NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 14v, 59v και 99v.

του ίδιου χωριού, ανεξάρτητα αν ήταν κάτοικοί του ή όχι¹⁸. Ο ενοικιαστής είχε τη δυνατότητα, αν δεν συμπληρωνόταν ο επιτρεπόμενος αριθμός μικρών ζώων, να εκτρέφει στη θέση τους βόδια, με αντιστοιχία 10 βόδια για 100 μικρά ζώα¹⁹. Η υπέρβαση του συμφωνημένου αριθμού ζώων είχε σαν αποτέλεσμα την καταβολή υψηλότερου ενοικίου²⁰. Το ίδιο επίσης ίσχυε και αν ο ενοικιαστής εξέτρεφε βόδια που δεν ανήκαν σε κατοίκους του χωριού ή σε ιδιοκτήτες γης του ίδιου χωριού²¹. Από την 1η Δεκεμβρίου ή Ιανουαρίου μέχρι και τα μέσα ή το τέλος Μαρτίου οι βοσκότοποι παρέμεναν κλειστοί για να φυτρώσει το νέο χορτάρι²².

Ο ενοικιαστής εκτελούσε πολλές φορές και χρέη βοσκού ή φύλακα των ζώων που εκτρέφονταν στο βοσκότοπο²³. Παράλληλα ήταν υπεύθυνος για τις κλοπές των ζώων, που όπως φαίνεται ήταν αρκετά συνηθισμένες. Για το λόγο αυτό διατάγματα των αρχών απαγόρευαν τη μεταφορά ζώων, και ιδιαίτερα αλόγων, χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη τους ή του φύλακα ενοικιαστή του βοσκότοπου²⁴. Ο τελευταίος ήταν επίσης υπεύθυνος για τυχόν ζημιές που προκαλούσαν τα ζώα στους φράκτες ή σε γειτονικές καλλιέργειες. Στην περίπτωση αυτή αναλάμβανε την αποζημίωση, καταβάλλοντας το καθορισμένο πρόστιμο. Το 1349 το σχετικό πρόστιμο ανερχόταν σε 2 υπ. για κάθε ζώο, μικρό ή μεγάλο, που θα προκαλούσε ζημιά σε αμπέλι, κήπο ή καλλιεργημένο χωράφι περιφραγμένο με φράκτη ή αυλάκι, και σε ένα υπέρπυρο, αν το χωράφι ήταν ανοικτό. Αν τα ζώα βοσκούσαν σε λιβάδι ή βοσκότοπο, που ανήκε σε άλλο πρόσωπο και όπου απαγορευόταν η βοσκή, ο ιδιοκτήτης των ζώων κατέβαλλε πρόστιμο 6 grossi. Στο ίδιο ποσό επίσης ανερχόταν το πρόστιμο για τον κάτοχο σκύλου, ο οποίος θα

18. Το 1347 νοικιάστηκε ο βοσκότοπος του χωριού Λιβάδια. Στο συμβόλαιο αναφέρεται: ... *in quo quidem pasculo licitum sit omnibus habentibus terra de dicto casali ad laborandum et omnibus habitantibus in dicto casali pasculare omnes suos boves et saumerios et quinque porcos uniuersique habente boves pro quolibet pari bovium. In quo quidem prefactum pasculo licitum sit mihi* [παραχωρητής] *ponere pecudes centum et quinquaginta et omnes meos boves, equos et saumerios ...* (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 76v).

19. Βλ. σχετική συμφωνία: NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 14v.

20. Το 1347 νοικιάστηκε *μιτατοκάθισμα* στο χωριό Άγ. Γεώργιος, οι ενοικιαστές του οποίου είχαν δικαίωμα να βόσκουν μέχρι 300 πρόβατα. Για τα επιπλέον ζώα θα κατέβαλλαν τη διαφορά (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 69r).

21. Βλ. σχετική συμφωνία: NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 14v, 59v.

22. Σύμφωνα με την ενοικίαση του βοσκότοπου στο χωριό Λιβάδια το 1347 αυτός θα παρέμενε κλειστός από 1η Ιανουαρίου μέχρι και 15 Μαρτίου (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 76v). Σε άλλο συμβόλαιο του 1350 η περίοδος αυτή θα διαρκούσε από 1η Δεκεμβρίου μέχρι τέλος Μαρτίου (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 123r). Στην Ιταλία η χρήση των βοσκοτόπων ήταν απαγορευμένη από 10 Νοεμβρίου μέχρι και 17 Μαρτίου. Στα αμπέλια η βοσκή απαγορευόταν από 15 Αυγούστου μέχρι και το τέλος του ίδιου μήνα (βλ. CL. ROTELLI, *Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450*, Τορίνο 1973, 39-41).

23. Βλ. σχετική συμφωνία: NdC, b. 11, 360r.

24. Βλ. σχετικά διατάγματα: ADC, b. 14, 133v, 176r.

προκαλούσε ζημιά σε αμπέλι την εποχή λίγο πριν από τον τρύγο. Από το πρόστιμο αυτό εξαιρούνταν οι σκύλοι των περαστικών κυνηγών και αγροφυλάκων (*itinerantium venatorum et paysatorum*). Για την αποφυγή επίσης ζημιών στις καλλιέργειες ορίστηκε, το 1350, ότι όλοι όσοι είχαν πρόβατα και κατσίκες όφειλαν να κρεμάσουν στο λαιμό των ζώων ένα κουδούνι (*campanella*), για να ακούγονται από τα σημεία που περνούσαν ή που βρίσκονταν²⁵.

Τις ζημιές που προκαλούσαν τα ζώα τις εξέταζαν και τις εκτιμούσαν οι *εκτιμητές* (*extimatores*) κάθε χωριού. Παράλληλα όμως φρόντιζαν και για την προστασία των ιδίων των ζώων από τους ανθρώπους. Έτσι, υπήρχε δημόσιος υπάλληλος, υπεύθυνος για τις κακοποιήσεις και τους θανάτους των ζώων, το *καπιτουλάριο* με τα καθήκοντα του οποίου έχει σωθεί²⁶. Η δικαιοδοσία του βέβαια περιοριζόταν στην περιοχή της *Παρακάντιας* και ήταν υπεύθυνος για τον εντοπισμό και τη σύλληψη του δράστη, καθώς και για την εκτίμηση της ζημιάς και την αποζημίωση του ιδιοκτήτη του ζώου. Ο ίδιος υπάλληλος εξέταζε επίσης, όπως και οι *εκτιμητές*, στην περίπτωση που υπήρχε σχετική καταγγελία, και τις υποθέσεις για τις ζημιές των ζώων στις καλλιέργειες.

Σχετικά με το ύψος και τον καθορισμό της νομής, τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι επαρκή. Η εισφορά ίσχυε μόνο για τα μικρά ζώα, αιγοπρόβατα δηλαδή και γουρούνια, όπως φαίνεται από τις υπάρχουσες αναφορές. Το ίδιο επιβεβαιώνουν και τα συμβόλαια ενοικίασης των βοσκοτόπων. Συνήθως μετά τον καθορισμό των ανώτατου επιτρεπόμενου αριθμού αιγοπροβάτων, η βοσκή έμενε ελεύθερη για όλα τα υπόλοιπα ζώα, οικίσιτα ή εργασίας²⁷. Κάθε αγρότης δηλαδή είχε δικαίωμα να βόσκει δωρεάν τα βόδια, τα γαϊδούρια του και 4-5 γουρούνια ή πρόβατα ή κατσίκες, ανάλογα με τη συμφωνία ή τη συνήθεια του τόπου. Αν έβοσκε πάνω από 5 τέτοια ζώα, κατέβαλλε κανονικά την ανάλογη εισφορά. Η ίδια εισφορά βάραινε επίσης και τα βόδια των κατοίκων άλλου χωριού²⁸.

25. ADC, b. 14, 230r και 232r. Σχετικά με τις ζημιές των ζώων και τα προβλεπόμενα πρόστιμα, βλ. επίσης ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, 156-157.

26. Βλ. GERLAND, *Das Archiv*, 109-110· ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα καπιτουλάρια, 171-172. Πρβλ. και τα αντίστοιχα άρθρα για την προστασία των ζώων στο *Γεωργικό Νόμο*: W. ASHBURNER, *The Farmer's Law*, *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), άρθρα 23-55 και 71-85.

27. Ανάλογο ήταν και το σύστημα στην Ιταλία, όπου το δικαίωμα της δωρεάν χρήσης των βοσκοτόπων το είχαν μόνο οι κάτοικοι του χωριού. Οι ξένοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα ποσό ανάλογο με τον αριθμό των ζώων και τη διάρκεια της βοσκής. Αντίθετα, οι κάτοικοι του χωριού που κατείχαν πρόβατα κατέβαλλαν τη *decima agnorum* (βλ. ROTELLI, *Una campagna medievale*, 18-19).

28. Βλ. για παράδειγμα σχετικά συμβόλαια: NdC, b. 11. 102v, 472v. Βλ. επίσης παραπάνω, 118 σημ. 18.

Στοιχεία για το ύψος της εισφοράς διαθέτουμε ακόμη λιγότερα. Το 1334 καθορίστηκε σε 13 *grossi veneti* το χρόνο²⁹, το 1352 σε 3 *grossi* το μήνα για κάθε 100 πρόβατα³⁰ και το 1385 σε 4 *grossi* το μήνα επίσης για κάθε 100 πρόβατα³¹. Αν υποθεθεί όμως ότι το ενοίκιο ενός βοσκότοπου αντιπροσώπευε τη νομή των αιγοπροβάτων που επιτρεπόταν να βόσκουν εκεί, τότε ο πίνακας 2 παρέχει ορισμένες ενδεικτικές τιμές για το ύψος της νομής.

Κατά την ενοικίαση των βοσκότοπων διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει σταθερός κανόνας ενοικίου για όλες τις περιοχές, ότι υπάρχει δυνατότητα αύξησης του ενοικίου από χρόνο σε χρόνο, όπως αποδεικνύεται από την περίπτωση του βοσκότοπου στο χωριό Γάζι, και ότι είναι μεγάλες οι διαφορές στο ύψος του ενοικίου από περιοχή σε περιοχή για βοσκότοπους ίδιου μεγέθους, όπως φαίνεται από τον αριθμό των επιτρεπόμενων για βοσκή προβάτων. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η τιμή της εισφοράς πρέπει να ήταν επαυξημένη για να καλύψει το κέρδος του ενδιαμέσου ενοικιαστή.

Νομή εισέπραττε και το κράτος από τους βοσκότοπους που κατείχε. Το 1360, για παράδειγμα, όσοι έβοσκαν ζώα στο νησί Δία (Standia), που ανήκε στο δημόσιο, όφειλαν να τα δηλώσουν και να πληρώσουν την εισφορά (*pasculum*) που τους αναλογούσε. Το ύψος της εισφοράς καθοριζόταν στο ίδιο διάταγμα σε 1 *soldum* το χρόνο για κάθε μικρό ζώο και 3 *solidi* για κάθε μεγάλο. Απαγορεύτηκε συγχρόνως το κυνήγι στο ίδιο νησί³².

Μέρος των βοσκότοπων νοικιάζόταν επίσης και σε άτομα για αποκλειστική χρήση και βοσκή των ζώων τους³³. Στους βοσκότοπους αυτούς απαγορευόταν αυστηρά η είσοδος και η βοσκή άλλων ζώων χωρίς την άδεια του ενοικιαστή³⁴. Μαζί με τους βοσκότοπους νοικιάζονταν πολλές φορές και τα υπάρχοντα εκεί κτίσματα, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως τόπος παραγωγής του τυριού και της μυζήθρας. Σε περιοχές μακριά από το χωριό υπήρχαν τα *μιτάτα* ή *μιτατοκαθίσματα* (*mitato - mitatocathisma*), βοσκότοποι και μαζί κτίσματα για τη διαμονή των βοσκών και των οικογενειών τους³⁵.

29. NdC, b. 100, φύλλο χωρίς αρίθμηση ανάμεσα στο 91 και 92.

30. NdC, b.143, 79v.

31. ADC, b. 20, Sanctorum Apostolorum primi, 61r. Πρβλ. το *Πρακτικό* του Αδάμ (1073), όπου το *εννόμιον* καθορίζεται στο 1 *νόμισμα* για 100 πρόβατα και ένα *μυλιαρήσιον* για κάθε αγελάδα, άλογο ή γαϊδούρι (ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Εγγραφα Πάτμου*, αρ. 50, στ. 314-316).

32. ADC, b. 14bis, fasc. 2, 63r.

33. Το 1325, για παράδειγμα, η μονή των Σιναιτών νοίκιασε για ένα χρόνο στο Γεώργιο Σφακιώτη το βοσκότοπο του Βραδιάρη για αποκλειστική χρήση από τον ενοικιαστή (NdC, b. 142, 14r). Τον επόμενο χρόνο το συμβόλαιο ανανεώθηκε για άλλο ένα χρόνο (NdC, b. 142, 47v).

34. Βλ. σχετικό διάταγμα του 1332 για το βοσκότοπο που είχε νοικιάσει ο Εμμανουήλ Γαλινάς από τον Αρχιεπίσκοπο Κρήτης (ADC, b. 14, 77v).

35. Την έννοια αυτή έχει και η σύγχρονη χρήση του όρου *μιτάτο* στο νησί. Στο Βυζάντιο το *μιτάτον* είχε αρχικά σχέση με την εγκατάσταση και τη συντήρηση του στρα-

Οι βοσκότοποι πρέπει να ήταν άφθονοι στο νησί και λογικά δεν υπήρχε πρόβλημα εκτροφής των ζώων. Δεν είναι βέβαια εύκολο να εκτιμηθεί ο ρόλος των παραπάνω ενοικιάσεων και ο αντίκτυπός τους στον αγρότη που ήθελε να βοσκήσει τα απαραίτητα μόνο ζώα για τη δουλειά και τη διατροφή του. Οι ενοικιάσεις ήταν δυνατόν να καταλήξουν σε αποκλειστική χρήση των βοσκότοπων από τον ενοικιαστή και τα ζώα του, ιδιότητα ή νοικιασμένα, παρόλο που στα συμβόλαια τονίζεται πάντα το δικαίωμα βοσκής που είχαν όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι του χωριού. Οι ενοικιάσεις των βοσκότοπων προσέφεραν στους φεουδάρχες σταθερό και σίγουρο εισόδημα και τους απάλλασσαν από προβλήματα εισπραξης της νομής.

Η εκμετάλλευση των μικρών ζώων γινόταν άμεσα, από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη δηλαδή ή με μισθωτό βοσκό, ή έμμεσα με ενοικίαση ή *συντροφίες* (*societates*), ανάλογες με εκείνες που αφορούσαν γη ή εμπόριο. Οι ενοικιάσεις ίσχυαν για μικρά χρονικά διαστήματα, κυρίως ενός ή δύο χρόνων, έναντι καθορισμένου εκ των προτέρων ετήσιου ενοικίου σε χρήμα ή είδος. Τη φύλαξη και τη βοσκή, καθώς και τα τυχόν έξοδα γι' αυτήν, αναλάμβανε ο ενοικιαστής, ενώ τα υπόλοιπα έξοδα, όπως η νομή και η μεταφορά των προϊόντων στην αγορά βάραιναν, ανάλογα με τη συμφωνία, τον ιδιοκτήτη ή και τους δύο μαζί. Ο ενοικιαστής είχε πολλές φορές τη δυνατότητα αγοράς των ζώων μετά τη λήξη του συμβολαίου. Έτσι, από ενοικιαστής γινόταν ιδιοκτήτης, αυξάνοντας το προσωπικό του κέρδος. Ένας ιδιοκτήτης ζώων κέρδιζε από την ενοικίασή τους, στις αρχές του 14ου αι., από 10 μέχρι 15 υπ. για κάθε 100 πρόβατα³⁶.

Ανάλογη περίπου διαδικασία ίσχυε και στις *συντροφίες*, που συνάπτονταν για σύντομα χρονικά διαστήματα και οι οποίες απαντούν στις πηγές με δύο τύπους. Σύμφωνα με τον πρώτο και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη έβαζαν στη *συντροφία* κάποιο κεφάλαιο ζώων, ενώ σύμφωνα με το δεύτερο το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη έβαζε τα ζώα και το άλλο τα έβοσκε ή πλήρωνε βοσκό για τη φύλαξή τους³⁷. Ο δεύτερος τύπος ήταν ο πιο συνηθισμένος. Στον πρώτο τύπο

τού, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες. Αργότερα ο όρος *μιτάτον* υπονοούσε ένα είδος αγροικίας, η οποία προμήθευε άλογα και μουλάρια για τις ανάγκες του αυτοκράτορα. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, *Fiscalité*, 91-93· *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 2, Ν. Υόρκη - Οξφόρδη 1991, 1385. Η μορφή αυτή φαίνεται ότι καθόρισε και τη μεταγενέστερη χρήση του όρου στην Κρήτη σε σχέση με την κτηνοτροφία.

36. Το 1316, για παράδειγμα, οι βιλλάνοι Κώστας Σαμβριώτης, Μιχάλης Κουρουπάς, Σήφης Γαυδιώτης και Γεώργιος Girardo, με τη συγκατάθεση του κυρίου τους, παρέλαβαν από το Γεώργιο Γιαλλινά 471 πρόβατα, τα οποία θα φύλαγαν με δικά τους έξοδα για δύο χρόνια. Κάθε χρόνο θα κατέβαλλαν 10 υπ. για κάθε 100 πρόβατα ή το ανάλογο ποσό σε είδος. Μετά τη λήξη του συμβολαίου θα επέστρεφαν τα πρόβατα ή, αν ήθελαν, θα τα κρατούσαν, πληρώνοντας ένα υπέρπυρο για κάθε 3 πρόβατα (NdC, b. 233, 24v).

37. Ο δεύτερος τύπος *συντροφίας* ήταν γνωστός και διαδεδομένος στην Ιταλία κατά τον 11ο - 14ο αι. με τον όρο *soccida*. Αντικείμενο *συντροφίας* ήταν και εκεί τα βόδια, τα

και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη ή το ένα από τα δύο, ανάλογα με τη συμφωνία, έβρισκαν τα ζώα και το κέρδος από την εκμετάλλευση, μετά την αφαίρεση των εξόδων, μοιραζόταν στα δύο³⁸. Στο δεύτερο τύπο το κέρδος μοιραζόταν στα δύο, μετά την αφαίρεση όχι μόνο των εξόδων, αλλά σταδιακά και της αξίας των μισών ζώων, που ανήκαν αρχικά αποκλειστικά στον ένα από τους δύο συνεταίρους, έτσι ώστε με τη λήξη της συμφωνίας τα μισά ζώα να ανήκουν πλέον στον άλλο. Με τον τρόπο αυτό και στους δύο τύπους τα ζώα θεωρούνταν κοινά και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη μοιράζονταν κάθε χρόνο τα νεογέννητα και, μετά τη λήξη της *συντροφίας*, τα ίδια τα ζώα ή την αξία τους³⁹.

Οι μορφές αυτές εκμετάλλευσης εφαρμόζονταν κυρίως για τα αιγοπρόβατα και σπανιότερα για άλλα ζώα, όπως τα βόδια και τα γουρούνια⁴⁰. Νοικιάζονταν επίσης, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, και ζώα εργασίας, όπως άλογα, μουλάρια ή γαϊδούρια. Οι ιδιοκτήτες τους τα μίσθωναν επίσης για τη μεταφορά γεωργικών προϊόντων από τα κτήματα στην αγορά ή στο σπίτι του παραγωγού⁴¹. Το κράτος για τις μεταφορικές του ανάγκες έκανε επίταξη των ζώων που βρισκόνταν στο Χάνδακα και στο μπούργκο του για τις μέρες που τα χρειαζόταν έναντι βέβαια ανάλογης αμοιβής⁴².

Στις παραπάνω διαδικασίες, ενοικιάσεις δηλαδή, *συντροφίες* ή μισθώσεις ζώων, εμπλέκονταν αγρότες, *ελεύθεροι* ή *βιλλάνοι*, και *φεουδάρχες*. Με τις

πρόβατα, οι κατσίκες, τα γαϊδούρια, τα γουρούνια, ακόμη και οι μέλισσες. Ο ιδιοκτήτης των ζώων μοιραζόταν μαζί με το συνεταίρο του ορισμένα έξοδα, όπως την τροφή των ζώων, το μεγαλύτερο όμως μέρος των εξόδων βάραινε συνήθως το δεύτερο. Οι *soccide* διαρκούσαν από μερικούς μήνες μέχρι και 5 χρόνια. Με τη λήξη του συμβολαίου τα ζώα μοιράζονταν σε δύο μέρη ή ανάλογα με τους όρους συμμετοχής του κάθε μέλους στη *συντροφία*. Τα ζώα αγοράζονταν πολλές φορές από τον ένα μόνο συνεταίρο και την αξία τους την αφαιρούσαν από το ετήσιο κέρδος. Συχνότερα όμως αγοράζονταν και από τους δύο μαζί. Βλ. ΚΟΤΕΛ'ΝΙΚΟΒΑ, *Mondo contadino*, 314-317. Ακόμη, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 19, 392-393. Πρβλ. επίσης παρακάτω και τις *συντροφίες* για την εκμετάλλευση της γης, 168-175.

38. Βλ. για παράδειγμα, MARCELLO, αρ. 207, 75.

39. Το 1303, για παράδειγμα, ο Νικόλαος da Pazo έλαβε σε *συντροφία* από το Νικολό Ρ. (sic) 140 πρόβατα για τρία χρόνια. Τα προϊόντα των ζώων, κυρί δηλαδή, μυζήθρα και μαλλί θα πωλούνταν στα *Statere Comunis*. Οι εισπράξεις, μετά την αφαίρεση του κεφαλαίου των ζώων, ίσου με 49 υπ., θα μοιράζονταν μεταξύ των δύο. Τα έξοδα βοσκής και φύλαξης βάραιναν το Νικόλαο da Pazo. Μετά τη λήξη του συμβολαίου τα πρόβατα θα μοιράζονταν μεταξύ των συμβαλλομένων (NdC, b. 8, 17v).

40. Βλ. σχετικό παράδειγμα *συντροφίας* με γουρούνια, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 16, 389-390.

41. Σχετικά με τις ενοικιάσεις και τις μισθώσεις ζώων, βλ. παρακάτω, 177-178.

42. Το 1329 σχετικό διάταγμα ανέφερε ότι τα γαϊδούρια των κατοίκων του Χάνδακα και του μπούργκου του θα χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά των δημητριακών του κρατικού μονοπωλίου (ADC, b. 14, 57v). Ανάλογο διάταγμα εκδόθηκε και το 1347 (ADC, b. 14, 205v), ενώ τον ίδιο χρόνο επίσης κλήθηκαν όλοι όσοι είχαν γαϊδούρια να τα δηλώσουν για να χρησιμοποιηθούν σε υπηρεσία του δημοσίου για 4 μέρες με την ανάλογη απο-

μορφές των *συντροφιών*, που εξετάστηκαν, δινόταν η ευκαιρία στον αγρότη να αποκτήσει ζώα και κάποιο συμπληρωματικό κέρδος. Τα συμβόλαια όμως τέτοιου είδους δεν είναι συνηθισμένα. Παρά το ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, τα έξοδα που βάραιναν τον ενοικιαστή των ζώων ήταν σημαντικά (κυρίως όσον αφορά τη διατροφή τους κατά τους χειμερινούς μήνες), γεγονός που απέτρεπε τη σύναψη ανάλογων συμφωνιών. Αποτρεπτικά λειτουργούσε επίσης και η σταδιακή ή κατά τον πρώτο χρόνο αφαίρεση από την ετήσια παραγωγή, πριν από το μοίρασμά της, της αξίας των ζώων, που έβαζε στη *συντροφία* ο ένας από τους δύο συνεταιρείους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του κέρδους για τον άλλο συνεταιίρο και βοσκό των ζώων. Ο τελευταίος, αν δεν διατηρούσε άλλου είδους εκμετάλλευση, δεν ήταν δυνατόν να στηριχτεί αποκλειστικά στη *συντροφία* για το παραπάνω διάστημα της απόσβεσης της αξίας των ζώων. Σε *συντροφίες* λοιπόν ζώων σπάνια κατέληγαν πρόσωπα που αναζητούσαν αποκλειστικό μέσο συντήρησης. Αντίθετα, ήταν πρόσωπα που επιζητούσαν πρόσθετο κέρδος.

Στη *συντροφία* τα δύο συμβαλλόμενα μέρη είχαν θεωρητικά τα ίδια δικαιώματα επί των ζώων. Παρόλ' αυτά κατά τη διάρκεια ισχύος της *συντροφίας* ο βοσκός δεν μπορούσε να εκμεταλλευτεί τα ζώα που του αναλογούσαν χωρίς την άδεια του αρχικού ιδιοκτήτη τους, ενώ συγχρόνως ήταν υποχρεωμένος κατά διαστήματα να δίνει λογαριασμό των εσόδων τους. Οι δεσμεύσεις αυτές ήταν πάντα υπέρ του ιδιοκτήτη των ζώων.

Ενώ τα συμβόλαια για την εκμετάλλευση των ζώων, ενοικιάσεις δηλαδή και *συντροφίες*, είναι λίγα, οι αγοραπωλησίες είναι πολυάριθμες, ιδιαίτερα για ζώα εργασίας, βόδια δηλαδή, γαϊδούρια, μουλάρια και άλογα. Τις πωλήσεις πραγματοποιούσαν κυρίως οι έμποροι ζώων και λιγότερο οι φεουδάρχες. Η δραστηριότητα των εμπόρων ζώων εντοπίζεται πιο πολύ στα αστικά κέντρα (Χάνδακας, Ρέθυμνο, Χανιά). Μεγάλο μέρος απ' αυτούς ήταν επαγγελματίες που επένδυαν το κέρδος από τη δουλειά τους στο εμπόριο ζώων⁴³. Η στάση και η δραστηριότητά τους φαίνεται ότι από κάποια εποχή και έπειτα ενόχλησε τους φεουδάρχες του νησιού, οι οποίοι το 1416 παραπονέθηκαν στις αρχές ότι οι έμποροι εκμεταλλεύονταν τους βιλλάνους και κατ' επέκταση και τους ίδιους. Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι οι έμποροι ταξίδευαν σε όλο το νησί, αγόραζαν τα νεογέννητα βόδια για 25 υπ. και στη συνέχεια τα πωλούσαν στους αγρότες για 60 υπ., με προθεσμία εξόφλησης του ποσού ενός χρόνου ή περισσότερο. Πολλοί όμως από τους αγρότες που δεν ήταν σε θέση να εξοφλήσουν το ποσό αναγκά-

ζημίωση (ADC, b. 14, 204v). Το 1367 υποχρεώθηκαν όλοι όσοι κατοικούσαν ανατολικά της *Ruga Magistra* του Χάνδακα να στείλουν τα γαϊδούρια τους με τους *βορδοναρίους*, τους σάκους και τα καλάθια τους, για τη μεταφορά της κοπριάς της περιοχής τους έξω από την πόλη. Κάθε γαϊδούρι έπρεπε να μεταφέρει κάθε μέρα τουλάχιστον 10 σακιά (ADC, b. 14bis, fasc. 2, 140r).

43. Βλ. ΛΑΪΟΥ, *Quelques observations sur l'économie*, 191-192.

ζονταν να ξαναπουλήσουν τα ζώα και μάλιστα σε χαμηλότερη τιμή, με αποτέλεσμα να ζημιώνονται ανεπανόρθωτα. Οι αρχές φαίνεται πείστηκαν από τα επιχειρήματα των φεουδαρχών και απαγόρευσαν την αγορά και τη μεταπώληση ζώων μέσα στο νησί, επιτρέποντας αντίθετα την ελεύθερη εισαγωγή τους από το εξωτερικό⁴⁴.

Η αγορά ενός ζώου από τον αγρότη μπορεί να ήταν αντικείμενο αυτόνομης συμβολαιογραφικής πράξης ή πράξης ενταγμένης σε άλλη, συνήθως παραχώρηση γης, ως αγορά πάλι ή ως δάνειο. Και οι δύο τρόποι αγοράς ζώων ήταν συνηθισμένοι. Με τον πρώτο πουλούσαν οι έμποροι ή άλλοι ιδιοκτήτες ζώων, ενώ με το δεύτερο οι φεουδάρχες, στους οποίους ανήκε η παραχωρούμενη γη, για την καλλιέργεια της οποίας υπήρχε ανάγκη του ζώου.

Ανεξάρτητα από τον τρόπο αγοραπωλησίας το ενδιαφέρον του αγρότη επικεντρωνόταν στο κόστος του ζώου. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι τιμές που καταγράφονται στους πίνακες (βλ. πίν. 3, 4, 5, 6) είναι ενδεικτικές, αφού δεν έχουν εξαντληθεί οι πηγές, και γι' αυτό περιοριζόμαστε σε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις. Σε όλα τα είδη των ζώων, αιγοπρόβατα δηλαδή, βοοειδή, γαϊδούρια και ιπποειδή, παρατηρείται σταδιακή και μικρή σχετικά αύξηση των τιμών τους κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Είναι γνωστό εξάλλου ότι μεταξύ 1343 και 1349 οι δυσκολίες του εμπορίου στη Μαύρη Θάλασσα και εν μέρει στη Μ. Ασία, καθώς και ο μεγάλος λοιμός του 1348, προκάλεσαν έλλειψη ορισμένων αγαθών και συγχρόνως αύξηση της τιμής τους. Η μεγαλύτερη αύξηση παρατηρήθηκε στα δημητριακά, αλλά και στα ζώα, που τα περισσότερα εισάγονταν στην Κρήτη από τα τουρκικά εμιράτα της Μ. Ασίας⁴⁵.

Για κάθε είδος ζώου υπήρχε μεγάλη ποικιλία τιμών που την καθόριζαν η ηλικία, η ικανότητα και το βάρος του. Στις περιπτώσεις ιδιαίτερα των ζώων εργασίας, οι τιμές παρουσιάζουν ακόμη μεγαλύτερη διακύμανση. Η τιμή ενός γαϊδουριού, για παράδειγμα, κυμαινόταν το 1370 από 6 ως 36 υπέρπυρα και ενός βοδιού το 1369, από 15 ως 33 υπέρπυρα. Το άνοιγμα, αντίθετα, στην τιμή των αιγοπροβάτων ήταν μικρότερο.

Από τα ζώα εργασίας τα πιο ακριβά ήταν τα άλογα και τα μουλάρια, εξαιτίας της φυσικής τους δύναμης, και ακολουθούσαν κατά σειρά τα βόδια και τα γαϊδούρια. Η τιμή των ζώων αυτών, και κυρίως αλόγων και μουλαριών, παρέμενε πάντα υψηλή γιατί, εκτός των άλλων, μεγάλο μέρος από αυτά ήταν, όπως είναι γνωστό, εισαγόμενα. Ο δασμός που βράινε τα ζώα κατά την εξαγωγή τους, κυρίως από τα τουρκικά εμιράτα και ιδιαίτερα του Monteshe, ήταν υψηλός⁴⁶.

44. Βλ. GERLAND, *Das Archiv*, 63-64.

45. Βλ. ELIZABET A. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Prix et marchés des céréales en Roumanie (1343-1405)*, *Nuova Rivista Storica* 61 (1977), 294-298· W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge*, Λιψία 1885-1886, τ. 2, 187-199.

46. Για κάθε άλογο που εξαγόταν από το εμιράτο του Monteshe καταβαλλόταν

Η μεγάλη διαφορά τιμής μεταξύ ακριβών και φτηνών ζώων αμβλυνόταν από την ποιότητα των πωλουμένων ζώων. Έτσι, το 1326, για παράδειγμα, ένα άλογο είχε πουληθεί 7 υπ., όσο δηλαδή και ένα γαϊδούρι. Συνήθως όμως διατηρείται η διαφορά τιμής μεταξύ των παραπάνω κατηγοριών ζώων. Οι κατώτατες και ανώτατες τιμές πώλησης, που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια του 14ου αι., διαμορφώνονται ως εξής: για τα γαϊδούρια από 3 υπ. και 4 *grossi* (1301) ως 36 υπ. (1370, 1385)· για τα βόδια από 4 υπ. (1319) ως 40 υπ. (1374, 1385) και για τα άλογα ή μουλάρια από 7 υπ. (1326) ως 91 υπ. (1301) (βλ. πίν. 3, 4 και 5)⁴⁷. Για τα αιγοπρόβατα η τιμή κυμαίνεται από 2,8 *grossi* (1321) ως 1½ υπ. (1367) το κάθε ζώο (βλ. πίν. 6), η αξία τους δηλαδή ήταν μάλλον χαμηλή και για το λόγο αυτό πολλοί αγρότες διέθεταν τέτοια ζώα, τουλάχιστον για τις οικογενειακές ανάγκες. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι δεν υπάρχουν ανάλογες σε αριθμό αγοραπωλησίες γουρουνιών, μια και εκτρέφονταν αποκλειστικά σχεδόν για την κάλυψη των αναγκών διατροφής της οικογένειας. Από τα ζώα εργασίας εκείνα που κυκλοφορούσαν περισσότερο, εξαιτίας του κόστους, ήταν τα γαϊδούρια, τα οποία χρησιμοποιούνταν ακόμη και για όργωμα. Σχετικά εύκολα μπορούσε να αγοράσει κανείς και ένα βόδι και στην πραγματικότητα βόδια κατείχε μεγάλος αριθμός αγροτών, ενώ τα άλογα και τα μουλάρια παρέμεναν πάντα προνόμιο των ευπορότερων κοινωνικών ομάδων.

δασμός 3 *aspra* και για κάθε βόδι ή γαϊδούρι 2 *aspra*. Με τη συνθήκη του 1337 μεταξύ Βενετών και του εμιράτου του Aydin ο δασμός για τις εξαγωγές αλόγων καθορίστηκε σε 4%. Σύμφωνα επίσης με τη συνθήκη του 1353, ανάμεσα στο δούκα Κρήτης και το ίδιο εμιράτο, τα ζώα που εξαγονταν, καθώς και ορισμένα άλλα προϊόντα θα πλήρωναν επιπλέον *commercium* 4%. Οι αλλαγές αυτές στους δασμούς προκαλούσαν ανάλογες διακυμάνσεις και στις τιμές πώλησης των ζώων στην Κρήτη (βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Trade and Crusade*, 153-158).

47. Ενδεικτικές τιμές πώλησης ζώων στην Κρήτη, βλ. επίσης Μ. ABRATE, *Creta - Colonia veneziana nei secoli XIII-XV*, *Economia e Storia* 3 (1957), 275· THIRIET, *Romanie*, 323.

❧ Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ❧

1. ΜΟΡΦΕΣ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Το 1211, σύμφωνα με το έγγραφο της *Παραχώρησης* της Κρήτης, η γη του νησιού τέθηκε στη διάθεση του βενετικού κράτους, που ασχολήθηκε αμέσως με την εκμετάλλευσή της, εξασφαλίζοντας οικονομικά και αμυντικά συγχρόνως οφέλη¹. Η γη, εκτός από εκείνη που πέρασε στην ιδιοκτησία της Εκκλησίας και εκείνη που διατήρησε το ίδιο το κράτος, παραχωρήθηκε με τη μορφή φεούδων (καβαλλαρίες και σερβενταρίες) σε Βενετούς, που εγκαταστάθηκαν εκεί ως άποικοι, ενώ σημαντικός αριθμός από τους ντόπιους γαιοκτήμονες διατήρησε τη γη του². Σύμφωνα με το άρθρο 3 του ίδιου εγγράφου, η γη παραχωρήθηκε στους φεουδάρχες με πλήρη ελευθερία κατοχής, πώλησης, δωρεάς, ανταλλαγής και οποιασδήποτε άλλης μορφής εκμετάλλευσης³, υπό τον όρο όμως, σύμφωνα με το άρθρο 6, η συναλλαγή με αντικείμενο ένα φέουδο να γίνεται αποκλειστικά ανάμεσα σε Βενετούς και μόνο μετά από την άδεια του δούκα της Κρήτης και των συμβούλων του⁴. Οι όροι αυτοί της *Παραχώρησης* προσέδιδαν στο κρητικό φέουδο, αντίθετα από εκείνο της δυτικής Ευρώπης, χαρακτηριστικά πλήρους ιδιοκτησίας.

Είναι φανερό πως τη Βενετία την ενδιέφερε η αποφυγή ανάμιξης των Βενετών, και των Λατίνων γενικότερα, με τους Κρητικούς και κυρίως η διατήρηση του στρατιωτικού χαρακτήρα των φεούδων. Για το λόγο αυτό, σε περίπτωση πώλησης ή κληρονομιάς, ο έλεγχος σχετικά με το νέο φεουδάρχη ήταν απαραίτητος και είχε σκοπό να εξασφαλιστεί ότι ο τελευταίος θα έμενε πιστός στον όρκο του και θα υπεράσπιζε το φέουδο και το νησί. Ο στρατιωτικός αυτός χαρακτήρας του φεούδου απέκλειε αυτόματα τους Έλληνες, οι οποίοι, εκτός συγκεκριμένων εξαιρέσεων, δεν είχαν δικαίωμα κατοχής αλόγων και εξοπλισμού στρατιωτών. Οι αρχές παρόλ' αυτά δεν μπόρεσαν τελικά να αποτρέψουν την απόκτηση φεουδαρχικής γης από τους Έλληνες. Προσπάθησαν όμως να τηρήσουν αυστηρά τον όρο που απαγόρευε στους ντόπιους να αναμιγνύονται στην άμυνα του νησιού. Έτσι οι έλληνες φεουδάρχες ανταποκρίνονταν στην υποχρέωση της *varnatio* είτε με *βοηθό* (*socium*) είτε πληρώνοντάς την (*disvarnatio*).

1. Βλ. παραπάνω, 25-26.

2. Βλ. παραπάνω, 31-38.

3. Τ.ΤΗ., 2, 130-131.

4. Τ.ΤΗ., 2, 131.

Η απόκτηση του φεούδου από τον κληρονόμο δεν ήταν αυτονόητη. Η κληρονομική μεταβίβαση έπρεπε να εγκριθεί και πάλι από το δούκα και τους συμβούλους του και ο κληρονόμος να δώσει το συνηθισμένο όρκο, όπως ακριβώς είχε κάνει ο πατέρας του ή ο συγγενής του, που κατείχε μέχρι τότε το φέουδο⁵.

Η δημόσια γη, καθώς και τα φέουδα που κατάσχονταν ή έμεναν χωρίς φεουδάρχη λόγω θανάτου ή πτώχευσης, έβγαιναν σε δημόσιο πλειστηριασμό στο Χάνδακα. Οι πλειοδότες παραλάμβαναν από το κράτος τη γη με πλήρη δικαιώματα, όπως και οι άλλοι φεουδάρχες, με μοναδική διαφορά τη διάρκεια της παραχώρησης, που ήταν συνήθως 29 χρόνια⁶.

Στην Κρήτη υπήρχε ήδη ένα διαμορφωμένο καθεστώς εκμετάλλευσης της γης, που βασιζόταν στη μικρή προσωπική εκμετάλλευση (*στάσις*) των αγροτών. Το καθεστώς αυτό συνεχίστηκε και με τους νέους κατακτητές. Οι αγρότες εξακολούθησαν να καλλιεργούν τη γονική τους γη, η ψιλή κυριότητα της οποίας όμως είχε περάσει σε άλλα χέρια. Η ανεκμετάλλευτη γη, καθώς και η ορφανή, αυτή δηλαδή που είχε μείνει χωρίς καλλιεργητή, είτε λόγω θανάτου και έλλειψης κληρονόμων είτε λόγω εγκατάλειψης, παρεχωρείτο από τους νέους γαιοκτήμονες, πάντοτε ύστερα από συμβολαιογραφική πράξη, με διάφορους τρόπους σε παλαιούς και νέους καλλιεργητές. Ανάλογα με το χρονικό διάστημα για το οποίο παρεχωρείτο η γη, διακρίνονται 3 μορφές παραχώρησης: παραχώρηση σε γονικό ή εις το διηνεκές (*concessio in gonico* ή *imperpetuum*), ενοικίαση για 29 χρόνια (*affictatio* ή *concessio ad XXVIII annos*) και ενοικίαση για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα (*affictatio*), πάντα μικρότερο των 29 χρόνων. Ιδιαίτερος τρόπος παραχώρησης της γης ήταν ακόμη τα συμβόλαια εργασίας και οι *συντροφίες*.

Την έμμεση εκμετάλλευση της γης μέσω των παραχωρήσεων, μόνιμων ή προσωρινών, ευνόησε, εκτός των άλλων, και η υποχρέωση των φεουδαρχών, σύμφωνα με την *Παραχώρηση* του 1211, να κατοικούν μόνιμα στο Χάνδακα ή στην πόλη, στην περιοχή της οποίας ανήκε το φέουδό τους⁷, καθώς και η απειρία των περισσότερων τουλάχιστον σε θέματα οργάνωσης και εκμετάλλευσης της γης, που οφειλόταν στην αστική τους προέλευση.

Τα αγροληπτικά συμβόλαια, ανεξάρτητα από τη μορφή της παραχώρησης, ακολουθούν ένα κοινό τύπο⁸. Στην πλειοψηφία τους συνάπτονται σε πρώτο πρόσωπο, που ταυτίζεται συνήθως με τον παραχωρητή της γης ή τον αντιπρόσωπό του και σπανιότερα με τον παραλήπτη. Αν η παραχώρηση αφορά φέουδο,

5. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 93-100, 193-194.

6. Βλ. SANTSCHI, *Feudum*, 100-103, 194. Ειδικά για τις πλειοδοσίες των δημόσιων φεούδων, αμπελιών και σπιτιών του Χάνδακα, βλ. BRUNEHILDE IMHAUS, *Enchères des fiefs et vignobles de la République vénitienne en Crète*, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 195-210· Η ΙΔΙΑ, *Les maisons de la Commune dans le district de Candie au XIVe siècle*, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 124-137.

7. Τ.ΤΗ., 2, 131. Πρβλ. SANTSCHI, *Feudum*, 58-65· THIRIET, *Romanie*, 127-128.

8. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, Συμβόλαια, 373-395.

αναγράφεται και η επιτροπή των ευγενών που έδωσε την άδεια για την παραχώρησή του, ενώ, όταν πρόκειται για εκκλησιαστική ή μοναστηριακή περιουσία, η παραχώρηση γίνεται ύστερα από τη συγκατάθεση του αρχιεπισκόπου ή του επισκόπου και της Συνόδου του (*capitulo*) ή του ηγουμένου και των μοναχών ενός μοναστηριού. Αναφέρονται αναλυτικά τα ονόματα των συμβαλλομένων, ο τόπος κατοικίας τους και το επάγγελμά τους, στις περιπτώσεις που δεν είναι μόνο αγρότες. Στη συνέχεια δίνονται τα απαραίτητα στοιχεία για τη γη, το όνομα δηλαδή του χωριού και της περιοχής, στην οποία αυτή ανήκε, πολλές φορές τα σύνορά της, το όνομα του προηγούμενου κατόχου της, αν υπήρχε, και σπανιότερα η έκτασή της, ενώ ορισμένες φορές καθορίζεται και το φέουδο, στο οποίο βρίσκεται⁹. Ακολουθούν: το χρονικό διάστημα για το οποίο παραχωρείται, ο μήνας ή η ημερομηνία που αρχίζει να ισχύει η παραχώρηση και συχνά ο αριθμός των καλλιεργητικών περιόδων· τα δικαιώματα που αποκτούσε ο παραλήπτης επί της γης· η ετήσια εισφορά και ο τρόπος καταβολής της· οι υποχρεώσεις του παραλήπτη και του παραχωρητή προς τη γη και του ενός προς τον άλλο· η ποινή για τη μη τήρηση των συμφωνηθέντων από τους συμβαλλομένους και, τέλος, τα ονόματα των μαρτύρων που υπογράφουν το συμβόλαιο. Με βάση το γενικό αυτό τύπο συνάπτονταν όλα τα συμβόλαια και ανάλογα με τη συμφωνία των συμβαλλομένων προστίθενται ή αφαιρούνται κάθε φορά και άλλοι διάφοροι όροι.

Η μελέτη του πλήθους των αγροληπτικών συμβολαίων που διασώζουν τα πρωτόκολλα των νοταρίων του Χάνδακα οδηγεί αναπόφευκτα σε σειρά ερωτημάτων, των οποίων η απάντηση θα βοηθούσε στην κατανόηση των περίπλοκων σχέσεων αγρότη - φεουδάρχη - γης. Ποια είναι η κοινωνική και εθνική προέλευση των συμβαλλομένων; Ο παραχωρητής ταυτίζεται με τον ιδιοκτήτη της παραχωρούμενης γης και ο παραλήπτης με τον καλλιεργητή; Ποια είναι η ποιότητα και η έκταση της παραχωρούμενης γης; Τι δικαιώματα αποκτά ο παραλήπτης επί της γης και κατά πόσο ασκούνται στην πραγματικότητα; Ποια είναι η εξάρτηση του παραλήπτη της γης από τον παραχωρητή και τι υποχρεώσεις αναλαμβάνει ο ένας απέναντι στον άλλο; Μέχρι ποιο σημείο ο παραχωρητής επεμβαίνει στον τρόπο εκμετάλλευσης της γης από τον καλλιεργητή και κατά πόσο η επέμβαση αυτή εξαρτάται από την κοινωνική και εθνική προέλευση του παραλήπτη ή από τον τρόπο παραχώρησης της γης; Ποιο είναι το κέρδος του παραχωρητή και με ποιο τρόπο πληρώνεται; Ποια η σημασία της ποινής για τη μη τήρηση των όρων του συμβολαίου για τον παραχωρητή και ποια για τον παραλήπτη; Ήταν συχνό φαινόμενο η μη τήρηση των όρων του συμβολαίου ή η διακοπή του; Υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στον τρόπο παραχώρησης της γης και στην κοινωνική και εθνική προέλευση του παραλήπτη, κυρίως, αλλά και του παραχωρητή; Η κοινωνική επίσης και εθνική προέλευση του παραλήπτη ή η μορφή παραχώρησης επέβαλλαν άραγε κάποιο συγκεκριμένο τρόπο καταβολής της ετήσιας εισφοράς

9. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 4 και 7, 376, 379-380.

προς τον παραχωρητή (είδος ή χρήμα); Έχει σχέση η μορφή παραχώρησης με το είδος της καλλιέργειας ή με την περιοχή όπου βρίσκεται η γη; Ποια θετικά ή αρνητικά στοιχεία παρουσιάζει κάθε μορφή παραχώρησης για τον παραχωρητή και τον παραλήπτη; Ποιοι, τέλος, λόγοι επέβαλαν τη διάδοση των μορφών αυτών παραχώρησης και τι αποτελέσματα είχε για τους αγρότες και την αγροτική οικονομία του νησιού; Η προσπάθεια για την όσο γίνεται πληρέστερη απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων περιορίζεται από τις λιτές και έμμεσες πληροφορίες που παρέχουν τα εξεταζόμενα συμβόλαια.

α. Η παραχώρηση σε γονικό

Με τον τρόπο αυτό παρεχρείτο γη, την οποία ο παραλήπτης, ο γονικάρης δηλαδή, κρατούσε και δούλευε εφόρου ζωής και την οποία μεταβίβαζε στους απογόνους του¹⁰. Αποκτούσε επίσης ο ίδιος το δικαίωμα υπενοικίασης, πώλησης, δωρεάς, ανταλλαγής και εκμετάλλευσης, με όποιο τρόπο ήθελε, και με την υποχρέωση να καταβάλλει κάθε χρόνο στον παραχωρητή το 1/3 της παραγωγής. Η ετήσια αυτή εισφορά καθόριζε και τον τρόπο κατοχής της γης· ο γονικάρης δεν γινόταν ποτέ ο απόλυτος κύριος της γης (*dominium directum*), αλλά αποκτούσε μόνο την επικαρπία (*dominium utile*)¹¹. Η ετήσια εισφορά, ανάλογα με τη γη και το είδος της καλλιέργειας, ήταν δυνατόν ακόμη να είναι μια καθορισμένη ποσότητα σε είδος ή χρήμα ή ένα ακόμη μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής (1/2 ή 3/5)¹².

Στα συμβόλαια δεν διακρίνεται αν την παραχωρούμενη γη την καλλιεργούσε και παλαιότερα ο ίδιος καλλιεργητής. Το γεγονός όμως ότι οι περισσότεροι νέοι γονικάρηδες είναι ελεύθεροι (εφόσον δεν δηλώνονται ως βιλλάνοι) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για νέες παραχωρήσεις σε πρόσωπα που ο φεουδάρχης ήθελε να προσδέσει στο φέουδό του. Η γονική γη των βιλλάνων από τα παλαιότερα βυζαντινά χρόνια παρέμεινε ως τέτοια, χωρίς να χρειαστεί νέα παραχώρηση με συμβολαιογραφική πράξη για τυπική επικύρωση της κατοχής. Νέα όμως γονική γη παραλάμβαναν και οι βιλλάνοι, ανεξάρτητα αν κατείχαν ήδη και άλλη. Η γονική γη αποτελούσε το βασικό μέρος της εκμετάλλευσης του αγρότη, ο οποίος μπορούσε να δοκιμάσει την τύχη του αποκτώντας γη και με άλλες μορφές παραχώρησης.

Οι παραχωρητές γονικών ήταν στο σύνολό τους γαιοκτήμονες που ανήκαν είτε στις βενετικές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί είτε στις,

10. Τύπους συμβολαίων παραχώρησης σε γονικό, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 1 - 4, 373-377.

11. ... *res tradita ad verum gonicum non dicuntur alienata, quia tradita est cum beneficio et emolumento persone tradentis, nam ex ipsa re tradita percipit terciam partem usufructus vel fictum naturalem* (ADC, b. 29bis, 22/5, 17v-19r : SANTSCHI, *Regestes*, M1382, 306-307). Πρβλ. SANTSCHI, *Feudum*, 103-107.

12. Βλ. πίν. 11, 260-262, και πίν. 12, 263.

λίγες αρχικά, ελληνικές οικογένειες που κατείχαν φέουδα. Με τον ίδιο τρόπο επίσης παραχωρούσε γη και η Εκκλησία, η αρχιεπισκοπή δηλαδή και οι επισκοπές, καθώς και τα μοναστήρια που διέθεταν περιουσία.

Από την άλλη μεριά, οι γονικάρδες ήταν βιλλάνοι και ελεύθεροι, Έλληνες όσο και Λατίνοι, που κατοικούσαν σχεδόν στο σύνολό τους στα χωριά, όπου ανήκε και η παραχωρούμενη γη. Αν η γη βρισκόταν σε περιοχή ή χωριό κοντά στο Χάνδακα, ο γονικάρς ήταν δυνατόν να κατοικεί στην πόλη ή στο μπουργκο της και να ασκεί συγχρόνως και κάποιο άλλο επάγγελμα, όπως επίσης έκαναν και ορισμένοι κάτοικοι χωριών.

Οι γονικάρδες στο σύνολό τους σχεδόν εκμεταλλεύονταν τη γη προσωπικά και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι: α. η ετήσια εισφορά ήταν μέρος της παραγωγής, β. η έκταση της παραχωρούμενης γης ήταν μικρή, γ. οι γονικάρδες ήταν ή υποχρεώνονταν να γίνουν κάτοικοι των χωριών όπου βρισκόταν η γη, και δ. τα συμβόλαια υπενοικίασης ή πώλησης γονικών είναι ελάχιστα.

Η παραχώρηση σε γονικό δεν αφορούσε ποτέ ένα ολόκληρο φέουδο, πράξη που θα απαιτούσε άλλες διαδικασίες μέσω των αρχών, αλλά μικρότερα μέρη του φεούδου, η έκταση των οποίων, αν και δεν αναφέρεται πάντα, έφθανε, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί, μέχρι και 36 μουζούρια· συνήθως όμως δεν ξεπερνούσε τα 10 μουζούρια. Η έκταση της παραχωρούμενης γης εξαρτιόταν από τις οικονομικές κυρίως δυνατότητες του γονικάρ και από την ποιότητα και την έκταση γενικά του φεούδου. Η παραχώρηση μεγάλης έκτασης αφορούσε πολλές φορές γη μέτριας ή κακής ποιότητας, ισοδύναμη με γη μικρότερης έκτασης αλλά καλύτερης ποιότητας. Ο αριθμός επίσης των κατοίκων ενός φεούδου και η έκτασή του καθόριζαν τον κερματισμό της γης σε μικρά ή μεγάλα μέρη. Η έκταση όμως της διαθέσιμης γης ήταν πάντα αρκετά μεγαλύτερη από τον αριθμό των υποψήφιων καλλιεργητών, γεγονός εξάλλου που αποδεικνύεται και από την ανάγκη αύξησης των αγροτικών εργατικών χεριών κατά τον 14ο αιώνα.

Τα δικαιώματα επί της γης που αποκτούσε ο γονικάρς, και ιδιαίτερα της πώλησης, τα ασκούσε συνήθως ύστερα από άδεια του παραχωρητή. Ο γονικάρς πριν από την πώληση του γονικού του όφειλε να ενημερώσει τον παραχωρητή του, ο οποίος, αν ήθελε, το αγόραζε σε χαμηλότερη ή στην ίδια τιμή, ανάλογα με τη συμφωνία, που αναφερόταν συχνά στο συμβόλαιο¹³. Αν αντίθετα δεν

13. Σε συμβόλαια παραχώρησης σε γονικό των ετών 1339, 1340 και 1341 συμφωνήθηκε ότι, αν ο γονικάρς το πουλούσε και το ήθελε ο παραχωρητής, ο τελευταίος θα το αγόραζε στην ίδια με τους άλλους τιμή (NdC, b. 97, 43v, 142v, 186v-187r). Σε δύο συμβόλαια του 1337 ο παραχωρητής θα το αγόραζε τη μία φορά φθηνότερο από τους άλλους κατά 12 *grossi* και την άλλη κατά 2 υπέρπυρα (NdC, b. 244, 145r και 151r). Στο Βυζάντιο σε περίπτωση που ο καλλιεργητής πουλούσε τη γη που είχε πάρει σε *εμφύτευση*, ο ιδιοκτήτης της είχε προτεραιότητα στην αγορά της με τους ίδιους όρους, όπως και οι άλλοι υποψήφιοι αγοραστές, ή με έκπτωση 2% στην τιμή (βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *I.E.E.*, τ. 8, 201). Ανάλογη προτεραιότητα είχε και ο ιδιοκτήτης της γης που είχε παραχωρηθεί σε *livello* στην Ιταλία (βλ. ΚΟΤΕΛ'ΝΙΚΟΒΑ, *Mondo Contadino*, 250).

το ήθελε, ο γονικάρης ήταν ελεύθερος να το πουλήσει σε όποιον ήθελε, εκτός από άλλο φεουδάρχη ή κληρικό¹⁴. Από τους υποψήφιους αγοραστές ήταν προτιμητέοι συνήθως όσοι κατοικούσαν ήδη στο χωριό όπου βρισκόταν το γονικό ή όσοι είχαν σκοπό να κατοικήσουν μόνιμα εκεί¹⁵.

Τα παραδείγματα, που αναφέρονται στη συνέχεια, έχουν σκοπό να δείξουν, αν οι γονικάρδες ασκούσαν πράγματι τα δικαιώματα που αποκτούσαν ή όχι.

Το 1341 κάποιος Γιάννης, βιλλάνος του Νικόλαου και του Ραφαήλ Habramo, πούλησε με την άδειά τους στο Μάρκο Cornario έναντι 4 υπερπύρων ένα κήπο, ένα μικρό αμπέλι, μια κληματαριά και δέντρα, τα οποία του είχε παραχωρήσει σε γονικό ο ίδιος ο αγοραστής¹⁶. Πρόκειται για πώληση γονικού από βιλλάνο στον παραχωρητή της γης, ο οποίος συμβαίνει παράλληλα να μην είναι και ο κύριός του. Πρέπει να τονιστεί ότι οι βιλλάνοι όχι μόνο είχαν τα ίδια ακριβώς δικαιώματα επί της γης με τους ελεύθερους, αλλά μπορούσαν να παραλάβουν με οποιονδήποτε τρόπο γη, που ανήκε σε άλλο γαιοκτήμονα, ύστερα από την άδεια και τη συγκατάθεση του κυρίου τους.

Το 1335 τα αδέρφια Ιωάννης, Κώστας και Νικηφόρος Βαρβάτοι, βιλλάνοι του Μάρκου Faletro και με τη συγκατάθεσή του, πούλησαν στο Νικόλαο Σκλότζα το γονικό τους αμπέλι στην τιμή των 22 υπερπύρων¹⁷. Το 1327 ο Benvenutus Toscanello πούλησε στο Μάρκο Λέχαρη για 16 υπέρπυρα μια *φυτεία* που είχε σε γονικό και ο Νικόλαος Αρκολέος το γονικό του αμπέλι στον πεθερό του για 10 υπέρπυρα¹⁸. Και στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις πρόκειται για πωλήσεις γονικών σε τρίτους και όχι δηλαδή στον παραχωρητή, πιθανότατα ύστερα από την έγκρισή του, παρόλο που αυτό δεν αναφέρεται στο συμβόλαιο. Οι αγοραστές γίνονταν γονικάρδες του ιδιοκτήτη της γης με τους ίδιους ακριβώς όρους, όπως και οι προηγούμενοι.

14. Η απαγόρευση αυτή αναφέρεται ρητά σε συμβόλαιο παραχώρησης σε γονικό, το 1303 (NdC, b. 8, 7v). Το 1319, εξάλλου, σε σχετική απόφαση της βενετικής Γερουσίας, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: ... *quia clericus non potest habere milicias* (ΘεοτοκΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β1, 181). Η απαγόρευση αυτή για τους κληρικούς κρίνεται λογική, εφόσον τα φέουδα ήταν στρατιωτικά. Όσο για τους φεουδάρχες, έπρεπε πριν από την αγορά να γίνει έλεγχος της ικανότητάς τους και συγχρόνως του ύψους της περιουσίας τους. Οι ισχυροί φεουδάρχες αποτελούσαν μόνιμο κίνδυνο εναντίον του κράτους.

15. Το 1300, κατά την παραχώρηση σε γονικό γης 3 μουζουριών για αμπέλι αναφέρεται: *Sciendum est quod si veneris ad vendendum eam et eam voluero, vel aliquis qui teneatur stare in dicto meo loco, debes nobis ipsas dare pro tanto quanto fuerit extimatas valere, si eas voluerimus. Et alioquin possis ipsas vendere cui volueris* (PIZOLO, αρ. 224, 109-110).

16. NdC, b. 97, 188v.

17. NdC, b. 142, 160v.

18. NdC, b. 142, 77v.

Το 1385 ο ράφτης Ιωάννης Σκλάβος παραχώρησε στον Αλέξιο Μουσούρο ένα αμπέλι, το οποίο του είχε παραχωρήσει σε γονικό ο Μάρκος Cornario. Το αμπέλι παραχωρήθηκε για το ίδιο διάστημα που το είχε παραλάβει και ο παραχωρητής του, δηλαδή *εις το διηνεκές*, και φυσικά με τους ίδιους όρους. Ο παραλήπτης θα κατέβαλλε την ετήσια εισφορά κατευθείαν στον ιδιοκτήτη της γης¹⁹. Στην περίπτωση αυτή, ενώ πρόκειται για πώληση, αφού ο παραλήπτης θα πλήρωνε την ετήσια εισφορά κατευθείαν στον ιδιοκτήτη της γης, ο παλιός γονικάρης δεν φαίνεται να αποζημιώνεται. Πιθανότατα υπήρξε κάποια συμφωνία για μια ετήσια ή εφάπαξ αποζημίωση του νέου γονικάρη προς τον παλαιό, η οποία δεν σημειώθηκε στο συμβόλαιο.

Το 1343, αντίθετα, ο Νικόλαος Saputo παραχώρησε σε γονικό στον Ανδρέα Grimani γη έκτασης 2 μουζουριών, που του είχε παραχωρήσει επίσης σε γονικό ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης και στην οποία ο ίδιος είχε καλλιεργήσει αμπέλι μαλβαζία. Ο νέος γονικάρης θα κατέβαλλε στον παλαιό κάθε χρόνο 10 grossi²⁰. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία: κάποιος γονικάρης καθιστά ένα άλλο πρόσωπο γονικάρη, παραχωρώντας του την ίδια γη με αντάλλαγμα ένα ετήσιο χρηματικό ποσό και όχι μέρος της παραγωγής, όπως συνηθίζεται στη μορφή αυτή παραχώρησης γης. Δεν είναι γνωστό, αν πρόκειται για απλή παραχώρηση σε γονικό από έναν ήδη γονικάρη ή για πώληση γονικού, κατά την οποία ο νέος γονικάρης θα κατέβαλλε στον ιδιοκτήτη της γης το 1/3 της παραγωγής και παράλληλα στον παλαιό γονικάρη το ετήσιο χρηματικό ποσό ως αποζημίωση για την πώληση. Αν ισχύει η πρώτη υπόθεση, τότε είναι ενδιαφέρον γιατί προστίθεται ένα ακόμη δικαίωμα στο γονικάρη, αυτό της εκ νέου παραχώρησης σε γονικό της γης του.

Αν και παραδείγματα, όπως τα παραπάνω, δεν είναι συνηθισμένα, φαίνεται ότι οι γονικάρηδες, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, ασκούσαν όλα τα δικαιώματα, που τους παρείχε η κατοχή γης ως γονικό. Το πρόβλημα συνεπώς μετατοπίζεται πλέον στους λόγους που οδηγούσαν τους γονικάρηδες, στην πλειοψηφία τους άμεσους καλλιεργητές, να πουλούν ή να παραχωρούν, κατά κάποιο τρόπο, τη γη που αποκτούσαν. Είναι βέβαιο ότι οι ενέργειες αυτές δεν είχαν σκοπό το κέρδος, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα λίγα σχετικά παραδείγματα που σώζονται. Άλλωστε, αν οι πωλήσεις ή οι παραχωρήσεις απέφεραν κάποιο κέρδος, τότε την ευκαιρία θα την εκμεταλλευόταν μεγαλύτερος αριθμός γονικάρηδων. Είναι αδύνατο επίσης το εφάπαξ ποσό, που εισέπρατταν ως αποζημίωση, να τους απέφερε τόσο κέρδος, ώστε να έχουν τη δυνατότητα κάποιας καλύτερης και πιο κερδοφόρας επένδυσης, όταν μάλιστα ανάλογες ευκαιρίες για έναν αγρότη ήταν ιδιαίτερα περιορισμένες και επικίνδυνες, προπάντων στην περίπτωση που αυτός δεν διέθετε άλλη γη. Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι οι γονι-

19. NdC, b. 273, 7v.

20. NdC, b. 186, 53v.

κάρηδες αναγκάζονταν να πουλήσουν το γονικό τους για την κάλυψη χρεών ή άλλων οικονομικών υποχρεώσεων ή ακόμη και από αδυναμία ανάληψης των εξόδων μιας καλλιέργειας. Ο τελευταίος λόγος, εξάλλου, προβάλλεται συνήθως στα συμβόλαια, με τα οποία επιστρέφονται γονικά στον παραχωρητή τους.

Η επιστροφή (*refutatio*) αφορούσε πάντοτε γη πρόσφατα παραχωρημένη και όχι γη που την κατείχε κάποιος ως γονική πολλά χρόνια ή την είχε κληρονομήσει από τους προγόνους του. Η επιστροφή λοιπόν ενός νέου γονικού αποτελούσε και αυτή στην ουσία πώληση. Το 1386 ο Κώστας Αθηναίος επέστρεψε (*refutavit*) στον ευγενή Μάρκο Pasqualigo τα αμπέλια που του είχε παραχωρήσει ο τελευταίος σε γονικό, από τα οποία το ένα το είχε φυτέψει ο πρώτος και το άλλο ήταν κατά την παραχώρηση ήδη καλλιεργημένο. Οι λόγοι που τον οδήγησαν στην επιστροφή ήταν, σύμφωνα με το συμβόλαιο, η αδυναμία να αναλάβει τα έξοδα εκμετάλλευσης των αμπελιών. Ο γονικάρης, όπως βεβαιώνει, έλαβε από το γαιοκτήμονα-παραχωρητή 25 υπέρπυρα, ύστερα από συμφωνία και των δύο. Η γη βρισκόταν εκ νέου στη διάθεση του ιδιοκτήτη της, ο οποίος είχε το δικαίωμα να την παραχωρήσει με όποιο τρόπο ήθελε, χωρίς την ανάμιξη του προηγούμενου γονικάρη²¹. Το ποσό των 25 υπερχύρων αποτελούσε αποζημίωση για τα έξοδα του γονικάρη, για το φύτεμα δηλαδή και την περιποίηση του αμπελιού, στο διάστημα που το κρατούσε. Οι λόγοι όμως της επιστροφής, εκτός από αυτόν που αναφέρεται στο συμβόλαιο, ήταν και άλλοι, οι οποίοι διευκρινίζονται σε δύο συμβολαιογραφικές πράξεις, χρονικά προηγούμενες, που αφορούν και πάλι τους ίδιους συμβαλλομένους.

Με την πρώτη ο Μάρκος Pasqualigo είχε παραχωρήσει σε γονικό στον Κώστα Αθηναίο έναν κατεστραμμένο μύλο, τον οποίο ανέλαβε ο δεύτερος να επιδιορθώσει με δικά του έξοδα. Με τη δεύτερη ο ίδιος Μάρκος Pasqualigo του έδωσε δάνειο 30 υπερχύρων για την επιδιόρθωση του μύλου, το οποίο θα εξοφλούσε στα επόμενα δύο χρόνια²². Ο Κώστας Αθηναίος λοιπόν επέστρεψε τα αμπέλια του όχι τόσο λόγω οικονομικής αδυναμίας, όσο γιατί τα ενδιαφέροντά του μετατοπίστηκαν στην εκμετάλλευση του μύλου, από τον οποίο πιθανότατα το κέρδος θα ήταν μεγαλύτερο. Συγχρόνως όμως ήταν αδύνατο να διατηρήσει και την εκμετάλλευση των αμπελιών.

Στην παραπάνω περίπτωση παρουσιάστηκε στον αγρότη μια εναλλακτική λύση, οικονομικά συμφέρουσα, είτε γιατί του προσέφερε μεγαλύτερο κέρδος είτε γιατί τα έξοδα που απαιτούσε η νέα εκμετάλλευση ήταν λιγότερα. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στον Εμμανουήλ Μούφλο, ο οποίος το 1386 επέστρεψε τη γονική του *φυτεία*, που είχε φυτέψει ο ίδιος, στον ιδιοκτήτη της Γουλιέλμο de Ferrara. Ο μοναδικός λόγος για την πράξη αυτή ήταν, όπως δηλώνει, η αδυναμία του να αναλάβει με οποιονδήποτε τρόπο τα έξοδα εκμετάλλευσης και συντήρη-

21. NdC, b. 273, 22r.

22. NdC, b. 273, 22r.

σης του αμπελιού λόγω φτώχειας. Μαζί με τη *φυτεία* ο γονικάρης επέστρεψε στον παραχωρητή και το ποσό των 12 υπερπύρων, που του είχε παρασχεθεί ως βοήθεια (*auxilium*) για το φύτεμα του αμπελιού²³.

Αντίθετα από την προηγούμενη περίπτωση, ο γονικάρης εδώ δεν αποζημιώθηκε, όχι μόνο γιατί το αμπέλι ήταν ακόμη *φυτεία*, βρισκόταν δηλαδή στα πρώτα στάδια ανάπτυξής του και τα μέχρι τότε έξοδα ήταν λιγότερα, αλλά και γιατί είχε πάρει δάνειο από τον παραχωρητή για την καλλιέργεια, το οποίο και επέστρεψε, αφού θεωρητικά δεν το είχε καταναλώσει. Πρόκειται για την περίπτωση καλλιεργητή, η προσπάθεια του οποίου δεν απέδωσε. Είναι βέβαια αδύνατο να διαπιστωθεί, αν ο συγκεκριμένος καλλιεργητής κατείχε άλλη γη ή αν η *φυτεία* ήταν η μοναδική του καλλιέργεια, πράγμα που θα ήταν το χειρότερο γι' αυτόν.

Οι περιπτώσεις επιστροφής γονικών δεν είναι πολυάριθμες, ίσως όχι μόνο γιατί οι προσπάθειες όλων των καλλιεργητών ευδοκιμούσαν, αλλά και γιατί πολλούς γονικάρηδες τους απέτρεπε η υποχρέωση επιστροφής ταυτόχρονα και κάποιου δανείου, που πιθανόν είχε ξοδευτεί. Η επιστροφή αποτελεί επίσης ενέργεια που δεν κατέληγε απαραίτητα σε συμβολαιογραφική πράξη.

Από την εξέταση των παραπάνω παραδειγμάτων διαπιστώνεται τελικά ότι ο γονικάρης διατηρούσε πάντα τα περιθώρια δράσης, σύμφωνα με την κρίση του, άσχετα από τις συνέπειες των αποφάσεών του. Ωστόσο, είναι ακριβώς οι συνέπειες αυτές και γενικά οι ελάχιστες δυνατότητες αλλαγής, που ανάγκαζαν το γονικάρη να προβαίνει σπάνια στην επιστροφή, παραχώρηση ή πώληση του γονικού του. Αποδεικνύεται ακόμη ότι η πράξη επιστροφής του γονικού σημαίνει στην ουσία ότι ο γονικάρης, ακόμη και αν ήταν *ελεύθερος*, δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη *γονική* γη για οποιονδήποτε λόγο χωρίς την έγκαιρη ενημέρωση του ιδιοκτήτη και την ανάληψη και από τους δύο των ευθυνών και των υποχρεώσεων που είχε ως συνέπεια η ενέργεια αυτή. Η συγκεκριμένη δέσμευση του γονικάρη ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας του φεουδάρχη να μη μείνει η γη του ανεκμετάλλευτη, πράγμα που θα συνέβαινε, αν ο γονικάρης ήταν ελεύθερος να την εγκαταλείψει οποιαδήποτε στιγμή το έκρινε σκόπιμο.

Παρά την πίεση όμως αυτή υπήρχαν πάντα γονικάρηδες που εγκατέλειπαν για διάφορους λόγους το γονικό τους, κατευθυνόμενοι προς τις πόλεις ή προς άλλες περιοχές για καλύτερη τύχη. Η πρώτη κίνηση του ιδιοκτήτη της γης ήταν η παραχώρησή της εκ νέου και στη συνέχεια η αναζήτηση του γονικάρη, ιδιαίτερα αν αυτός ήταν βιλλάνος. Πριν τη νέα παραχώρηση, ο παλαιός γονικάρης εκαλείτο να υπερασπίσει τα δικαιώματά του. Αν δεν παρουσιαζόταν, η διαδικασία προχωρούσε χωρίς την παρουσία του και η γη παρεχωρείτο σε άλλον²⁴.

23. NdC, b. 273, 30r.

24. Το 1334 ο Γεώργιος Βονο εγκατέλειψε το γονικό που είχε παραλάβει από το Νικόλαο Gradonico χωρίς να το καλλιεργήσει αμπέλι, όπως είχε αναλάβει. Με διάταγμα

Σε τελική ανάλυση όμως οι λόγοι που απέτρεπαν το γονικάρη να εγκαταλείψει τη γη του δεν ήταν η υποχρέωση να ενημερώσει το γαιοκτήμονα και να αναλάβει τις ευθύνες του, αλλά η οικονομική του εξάρτηση από τον ίδιο και οι ελάχιστες άλλες δυνατότητες για οικονομική βελτίωση, που του προσέφερε η ύπαιθρος και η πόλη. Παρόλ' αυτά δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η συχνότητα εγκατάλειψης της γης, γιατί η πράξη αυτή δεν άφηνε μαρτυρίες.

Η επιθυμία του γαιοκτήμονα για την όσο γίνεται σωστότερη εκμετάλλευση της γης του και την αύξηση της παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα την έντονη παρέμβασή του στον τρόπο εκμετάλλευσης της γης από το γονικάρη. Βασικό όρο όλων των συμβολαίων κάθε μορφής παραχώρησης αποτελεί η υποχρέωση του καλλιεργητή να περιποιείται και να διατηρεί σε άριστη κατάσταση (*manutenere in culmine*) όχι μόνο τη γη και την καλλιέργεια, αλλά και οτιδήποτε άλλο υπήρχε στη γη που παραλάμβανε, όπως φράκτες και αυλάκια των συνόρων, πηγάδια, στέγνες και άλλα τυχόν κτίσματα. Ακόμη, οι γεωργικές εργασίες έπρεπε να εκτελούνται πάντοτε την κατάλληλη εποχή και, ειδικά για τα αμπέλια, αναφέρονταν αναλυτικά σε κάθε συμβόλαιο, παρόλο που ήταν γνωστές²⁵. Το ενδιαφέρον των γαιοκτημόνων για τη γη τους ήταν μεγάλο, ιδιαίτερα όταν το κέρδος τους ήταν μέρος της παραγωγής, όπως συνέβαινε με τα αμπέλια, προς τα οποία για το λόγο αυτό η επέμβασή τους ήταν ακόμη πιο επίμονη.

Την επιθυμία των γαιοκτημόνων να διατηρήσουν τη γη και τις καλλιέργειές τους σε υψηλό παραγωγικό επίπεδο εκφράζει, για παράδειγμα, και η δικαστική απόφαση (Ιανουάριος 1368), σύμφωνα με την οποία ο Γεώργιος Scandolario όφειλε μέσα σε 15 μέρες να διαβεβαιώσει με επίσημη πράξη το Λαυρέντιο Maripiero ότι θα διατηρούσε σε άριστη κατάσταση τα γονικά αμπέλια που κατείχε στο φέουδο του τελευταίου, με ποινή 10 υπέρπυρα, αν τελικά δεν σεβόταν την υπόσχεσή του²⁶.

στο Χάνδακα μπορούσε κάποιος συγγενής ή φίλος του Βοπο ή οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο ήθελε να αναλάβει το γονικό αυτό (ADC, b. 14, 98v). Το 1368, με δικαστική απόφαση τα αδέρφια Κώστας και Νικόλαος Καλεσιανός παρέλαβαν το γονικό του Turinus Quirino, γιατί ο τελευταίος δεν είχε παρουσιάσει να υπερασπίσει τα δικαιώματά του (SANTSCHI, *Regestes*, S95, 22). Πρβλ. το άρθρο 18 του *Γεωργικού Νόμου*: "Εάν απορήσας γεωργός προς το εργάσασθαι τον ίδιον αμπελώνα διαφύγη καί ξενητεύση, οι τω δημοσίω απαιτούμενοι λόγω επιτρογιήτωσαν αυτόν, μη έχοντος άδειαν του επανερχομένου γεωργού ζημιούν αυτοίς τον οίνον" (ASHBURNER, *The Farmer's Law*, 100).

25. Το ίδιο ενδιαφέρον έδειχναν στην Ιταλία και οι γαιοκτήμονες που παραχωρούσαν τη γη τους σε *livello*. Στα συμβόλαια του 8ου μέχρι και του 10ου αιώνα οι εργασίες που όφειλε να εκτελεί ο *livellario* αναφέρονταν αναλυτικά στο συμβόλαιο, αλλά από τον 10ο αι. και έπειτα, επειδή ακριβώς η υποχρέωση αυτή ήταν πλέον καθιερωμένη και γνωστή, αναφερόταν απλώς ο όρος *ad meliorandum* (βλ. ΚΟΤΕΛ'ΝΙΚΟΝΑ, *Mondo Contadino*, 270-271). Βλ. επίσης, για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 1-4 και 5-7, 373-381.

26. ADC, b. 29, 15/2, 30v-31r : SANTSCHI, *Regestes*, M178, 126.

Επειδή η πλειοψηφία των παραχωρήσεων σε γονικό αφορά αμπέλια και κήπους ή χέρσα γη για ανάλογες καλλιέργειες, η επέμβαση του γαιοκτήμονα-παραχωρητή στρεφόταν ακριβώς στον τρόπο περιποίησης και στον προγραμματισμό των συγκεκριμένων καλλιεργειών. Στη χέρσα γη ο γονικάρης ήταν υποχρεωμένος να φυτέψει ένα καθορισμένο ή μη αριθμό κλημάτων ή δέντρων μέσα σε ένα επίσης συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και βέβαια στην κατάλληλη εποχή. Πολύ συχνά καθοριζόταν ακόμη και η ποικιλία των κλημάτων, που έπρεπε να καλλιεργηθούν, αθήρι δηλαδή ή μαλβαζία. Τα παλιά αμπέλια, που είχαν ανάγκη ανανέωσης, ο γονικάρης έπρεπε να τα ξεριζώνει σταδιακά και να φυτεύει αντίστοιχα κάθε χρόνο το μέρος που έμενε χέρσο, έτσι ώστε να μην υπάρξει ποτέ ή τουλάχιστο να μειωθεί στο ελάχιστο η νεκρή παραγωγική περίοδος. Το 1304, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο εκμετάλλευσης αμπελιού για πέντε χρόνια συμφωνήθηκε να φυτευτούν τον πρώτο χρόνο 200 καταβολάδες και να ριχτούν 100 φορτώματα κοπριά και, στη συνέχεια, 100 καταβολάδες και 50 φορτώματα κοπριά κάθε χρόνο²⁷. Ανάλογο ενδιαφέρον υπήρχε και για τη λίπανση της γης ή το πότισμα των κήπων, εργασίες για τις οποίες προβλέπονταν στο συμβόλαιο συγκεκριμένοι όροι²⁸.

Οι βασικές “διευκολύνσεις” του φεουδάρχη προς το νέο γονικάρη, όταν η παραχωρούμενη γη ήταν χέρσα και προοριζόταν για αμπέλι, ήταν δύο: 1. ένα χρηματικό ποσό σε μορφή δανείου, το ύψος του οποίου ήταν συνήθως ανάλογο με την επιφάνεια της γης, για οικονομική ενίσχυση του νέου καλλιεργητή κατά το φύτεμα του αμπελιού, και 2. απαλλαγή από την καταβολή της καθιερωμένης ετήσιας εισφοράς μέχρι το αμπέλι να φτάσει σε πλήρη παραγωγή, ύστερα δηλαδή από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, που συνήθως καθοριζόταν στο συμβόλαιο και κυμαινόταν από 3 μέχρι και 12 χρόνια²⁹.

Το ύψος του παραπάνω δανείου και η αναλογία του με την επιφάνεια της γης εξαρτιόταν από το γαιοκτήμονα, παρόλο που δεν παρείχαν τέτοιο δάνειο όλοι, και συνήθως κυμαινόταν γύρω στο ένα υπέρπτυρο για κάθε μουζούρι γης, που επρόκειτο να φυτευτεί. Το δάνειο διευκόλυνε βέβαια τον καλλιεργητή στα πρώτα βήματα της εκμετάλλευσής του, συγχρόνως όμως τον προσέδενε με τη γη, και κυρίως με τον ιδιοκτήτη της, και τον απέτρεπε να την εγκαταλείψει, γιατί στην περίπτωση αυτή ήταν υποχρεωμένος, όπως είδαμε, να επιστρέψει πιο μπροστά τα χρήματα που είχε δανειστεί.

Τα έξοδα του γονικάρη δεν περιορίζονταν στο φύτεμα του αμπελιού. Την περίοδο λίγο πριν από τον τρύγο ήταν υποχρεωμένος να ορίσει φύλακα (αμπελικός - *ambelico*), αν δεν αναλάμβανε ο ίδιος, για την προστασία του αμπε-

27. PIZOLO, αρ. 773, 39-40.

28. Σχετικά με τις γεωργικές εργασίες, βλ. παραπάνω, 88-93.

29. Η απαλλαγή από την ετήσια εισφορά για τα πρώτα χρόνια της εκμετάλλευσης ίσχυε και στην Ιταλία κατά την παραχώρηση γης σε *livello*. Η απαλλαγή αυτή ίσχυε για 3-4 χρόνια (βλ. KOTEL'NIKOVA, *Mondo contadino*, 252).

λιού από ζώα και ανθρώπους. Το φύλακα τον πλήρωνε ο γονικάρης, παρόλο που το πρόσωπο το επέλεγε κατά κανόνα ο ιδιοκτήτης³⁰. Στον τελευταίο επίσης ανήκε και η επιλογή ή η έγκριση των εργατών, που τυχόν θα χρησιμοποιούσε και θα πλήρωνε ο γονικάρης κατά το κόψιμο, τη μεταφορά και το πάτημα των σταφυλιών. Στο γονικάρη τέλος ανήκαν και τα σημαντικά έξοδα της μεταφοράς του μούστου, που αναλογούσε στον ιδιοκτήτη, από το πατητήρι στις αποθήκες του τελευταίου στο χωριό ή στην πόλη. Τα ίδια κατ' αναλογία ίσχυαν και για τους κήπους. Σπάνια ιδιοκτήτης και γονικάρης μοιράζονταν τα παραπάνω έξοδα, γεγονός που είχε επιπτώσεις στο ύψος της ετήσιας εισφοράς. Συχνότερα, στην περίπτωση που υπήρχε συμμετοχή του ιδιοκτήτη, το μερίδιο των εξόδων ταυτιζόταν με εκείνο επί της παραγωγής, 1/3 δηλαδή για τον ιδιοκτήτη και 2/3 για το γονικάρη³¹. Αν στο αμπέλι δεν υπήρχε πατητήρι, ο γονικάρης είχε το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει το πλησιέστερο που θα ανήκε στον ίδιο γαιοκτήμονα. Όταν όμως υπήρχε προοπτική να κτιστεί νέο, τα έξοδα αναλάμβανε ο ιδιοκτήτης ή μοιράζονταν ανάμεσα στους δύο, ιδιοκτήτη δηλαδή και γονικάρη, ανάλογα πάντα με τη συμφωνία³².

Μια επίσης σημαντική υποχρέωση του γονικάρη ήταν η ειδοποίηση του ιδιοκτήτη τουλάχιστον 3 ως 8 μέρες πριν από τον τρύγο. Με το σύστημα αυτό ο ιδιοκτήτης είχε τη δυνατότητα ελέγχου της παραγωγής των σταφυλιών πριν από τη μεταφορά τους στο πατητήρι και των διαδικασιών γύρω από τον τρύγο³³. Για τον ίδιο λόγο εξάλλου επέλεγε ο ιδιοκτήτης και τους εργάτες και φύλακες του αμπελιού, που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια του τρύγου. Ο γονικάρης ξεχώριζε το μερίδιο του μούστου που προοριζόταν για τον ιδιοκτήτη κατευθείαν στο πατητήρι και με την παρουσία του τελευταίου ή κάποιου αντιπροσώπου του.

Είναι ελάχιστες, τέλος, οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες στα συμβόλαια παραχώρησης σε γονικό αναφέρονται και άλλες υποχρεώσεις του γονικάρη, όπως οι αγγαρείες και τα *κανίσκια*, γιατί οι γονικάρηδες ήταν συνήθως κάτοικοι του χωριού ή του φεούδου, στο οποίο ανήκε το γονικό, κατείχαν πιθανότατα και άλλη γη, γνώριζαν τις συνήθειες του τόπου και κατά συνέπεια δεν υπήρχε ανάγκη να επαναληφθούν. Ακόμη όμως κι αν ο γονικάρης ήταν νέος στην περιοχή, οι υποχρεώσεις αυτές χαρακτηρίζονταν στο συμβόλαιο ως συνηθισμένες και δεν αναλύονταν.

Οι υποχρεώσεις που εξετάστηκαν ως τώρα αποδεικνύουν την έντονη οικονομική και εξωοικονομική εξάρτηση του γονικάρη από τον ιδιοκτήτη της γης. Οι ίδιες είχαν σκοπό την όσο γίνεται καλύτερη εκμετάλλευση της γης, προς

30. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 1, 3, 6 και 7, 373-374, 375-376, 378-381.

31. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 4, 376-377.

32. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 6 και 7, 378-381.

33. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 3, 4 και 7, 375-377, 379-381.

όφελος κυρίως του ιδιοκτήτη της, ο οποίος συμμετείχε ελάχιστα ή καθόλου στα έξοδα καλλιέργειας. Ακόμη και στην περίπτωση του δανείου, όταν μάλιστα αυτό δεν φαίνεται να επιστρέφεται, τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματά του ευνοούσαν τον ίδιο το γαιοκτήμονα, ο οποίος διατηρούσε πάντα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας της γης και φυσικά ένα μέρος από την παραγωγή της.

Σε κάθε συμβόλαιο παραχώρησης γονικού προβλέπονται δύο ποινές. Η μία αφορά ειδικά την ετήσια εισφορά, την οποία αν δεν κατέβαλλε ο γονικάρης μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια, ήταν υποχρεωμένος στη συνέχεια να την καταβάλει διπλή. Η δεύτερη ποινή, στο τέλος του συμβολαίου, αφορά την τήρηση όλων γενικά των όρων που περιέχονται σ' αυτό και ήταν πάντα ένα καθορισμένο χρηματικό ποσό, που κυμαινόταν από 10 ως 50 υπέρπυρα, συνήθως όμως ανερχόταν στα 25 υπέρπυρα³⁴. Ενώ η πρώτη ποινή αφορούσε αποκλειστικά το γονικάρη, η δεύτερη αφορούσε και τους δύο. Και αν για το φεουδάρχη το ποσό της ποινής δεν ήταν μεγάλο, για το γονικάρη ήταν σημαντικό, πράγμα που τον ανάγκαζε να φροντίζει, όσο γίνεται περισσότερο, για την εφαρμογή των όρων του συμβολαίου.

Υπήρχε όμως πραγματικά ενδιαφέρον εκ μέρους των δύο συμβαλλομένων για την εφαρμογή των παραπάνω όρων; Οι περισσότερες παραβάσεις και διαφωνίες που προέκυπταν δεν έφταναν ως το δικαστήριο για να αφήσουν γραπτές μαρτυρίες. Έτσι δεν είναι γνωστό πόσο συχνές ήταν, με ποιο τρόπο λύνονταν, ποιες παραβάσεις ήταν πιο συνηθισμένες ή ακόμη αν οι φεουδάρχες τηρούσαν στην πραγματικότητα όλες τις υποχρεώσεις που αναλάμβαναν απέναντι στους γονικάρηδες ή τέλος αν οι γονικάρηδες έβρισκαν δίκιο στην περίπτωση που ο φεουδάρχης δεν τηρούσε κάποιον από τους συμφωνηθέντες όρους.

Ορισμένες, ωστόσο, υποθέσεις που αφορούσαν γονικά έφθασαν στο δικαστήριο, οι πληροφορίες όμως που μας προσφέρουν δεν αρκούν για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων. Εξάλλου, οι περισσότερες από αυτές αφορούν διεκδικήσεις και αναγνωρίσεις γονικών στους νόμιμους κατόχους τους.

Στοιχεία για την τύχη ενός αμπελιού παρέχει απόφαση του δικαστηρίου, στις 13 Ιανουαρίου 1368³⁵. Η Ειρήνη, χήρα του Φραγκίσκου Foscolo, ενάγουσα, υποστήριζε ότι το αμπέλι το κατείχε παράνομα ο εναγόμενος Μιχάλης Κισσαμίτης, γιατί της το είχε παραχωρήσει σε γονικό ο Μιχάλης Barbadico, ως εκπρόσωπος του αδελφού του Ανδρέα. Ο εναγόμενος απάντησε ότι το αμπέλι τού το είχε παραχωρήσει ο Μ. Barbadico και το είχε περιποιηθεί με δικά του έξοδα· ως

34. Πβλ. βυζαντινό εμφυτευτικό συμβόλαιο του 1258, σύμφωνα με το οποίο, αν κάποιος από τους δύο συμβαλλομένους παρέβαινε τους όρους του συμβολαίου, θα κατέβαλλε στον άλλο πρόστιμο 20 υπέρπυρα (MM, τ. 3, 238). Σε ανάλογο συμβόλαιο του 1374 ο ιδιοκτήτης της γης δεν είχε δικαίωμα διακοπής του συμβολαίου με ποινή: *ογγίας είκοσι καί πέντε δηνερικώς* (MM, τ. 3, 247). Αντίστοιχη ποινή για τη μη τήρηση των όρων του συμβολαίου ίσχυε και στην Ιταλία (βλ. KOTEL'NIKOVA, *Mondo Contadino*, 251-252).

35. ADC, b. 29, 15/2, 31r-32r : SANTSCHI, *Regestes*, M179, 126-127.

μάρτυρα έφερε τον Άγγελο, γιο του M. Barbadico. Ο τελευταίος διευκρίνισε ότι το αμπέλι είχε φυτευτεί πριν το παραλάβει ο εναγόμενος και ο προηγούμενος κάτοχός του ήταν ο Ιωάννης Σκλάβος, που το είχε κρατήσει δύο χρόνια. Στη συνέχεια είχε περάσει στον εναγόμενο για ένα χρόνο και ύστερα είχε παραχωρηθεί σε γονικό στον G. de Crescentio, ο οποίος όμως το επέστρεψε, γιατί δεν το είχε θεωρήσει καλής ποιότητας. Ο ιδιοκτήτης του αμπελιού, M. Barbadico, το είχε παραχωρήσει εκ νέου στον εναγόμενο για επτά χρόνια, στη διάρκεια των οποίων η ενάγουσα δεν είχε εμφανιστεί και δεν είχε διεκδικήσει τίποτα.

Το δικαστήριο απάλλαξε τελικά τον εναγόμενο από την απαίτηση της ενάγουσας, επειδή η διεκδίκηση καθυστέρησε και έγινε τη στιγμή που το αμπέλι είχε περάσει το στάδιο της μέτριας παραγωγής και είχε φτάσει στην πλήρη. Ανάγλυφη παρουσιάζεται μέσα από την υπόθεση αυτή η διακίνηση της γης. Το αμπέλι είχε φυτευτεί κάτω από συνθήκες που δεν αναφέρονται στη δικαστική απόφαση, είχε νοικιαστεί δύο φορές, είχε παραχωρηθεί σε γονικό, είχε επιστραφεί και νοικιαστεί στη συνέχεια, ενώ συγχρόνως το διεκδικούσε άλλος επίσης ως γονικό. Αναγνωρίζεται και εδώ το δικαίωμα του γονικάρη να επιστρέψει το γονικό του, κυρίως όταν η εκμετάλλευσή του δεν είναι συμφέρουσα. Είναι χαρακτηριστικό ακόμη ότι στην απόφαση βαραίνει τελικά το γεγονός ότι ο εναγόμενος παρέλαβε το αμπέλι σε στάδιο ανάπτυξης και φρόντισε με έξοδα δικά του για την περιποίησή του μέχρι να φτάσει σε πλήρη παραγωγή, πράξεις που αποτελούσαν και τις βασικές υποχρεώσεις ενός γονικάρη.

Αμπέλι επίσης, που ανήκε στο μοναστήρι του Αγ. Λαζάρου, αφορά απόφαση του δικαστηρίου, στις 11 Αυγούστου 1366³⁶. Ο ενάγων Εμμανουήλ Παυλόπουλος επέστρεψε το γονικό του αμπέλι στον εναγόμενο παπά Γεώργιο Αγμο, οικονόμο της παραπάνω μονής, ο οποίος του υποσχέθηκε ότι θα του καταβάλει 15 υπέρπυρα για την επιστροφή. Ο εναγόμενος όμως όχι μόνο δεν τον αποζημίωσε, αλλά αφού παρέλαβε το αμπέλι, το ξερίζωσε, παρότι το γεγονός ότι το είχε αναλάβει με τους ίδιους όρους, με τους οποίους το είχε αναλάβει και ο ενάγων, να το περιποιείται δηλαδή, να το συντηρεί και να καταβάλλει κάθε χρόνο 1 υπέρπυρο για κάθε μουζούρι γης. Ο ενάγων απαλλάχθηκε από την ετήσια εισφορά, επειδή ο εναγόμενος έπραξε αντίθετα από τη συμφωνία της επιστροφής. Ο τελευταίος όμως, με την άδεια της αρχιεπισκοπής Κρήτης, έκανε ένσταση και πρόσθεσε ότι ξερίζωσε το αμπέλι όχι μόνο γιατί ήταν παλιό και μη παραγωγικό, αλλά και γιατί ο ενάγων το είχε καταστρέψει ανεπανόρθωτα, αφήνοντάς το ακαλλιέργητο, παρότι τη σχετική υποχρέωσή του σύμφωνα με το συμβόλαιο. Το δικαστήριο αποφάσισε τελικά ότι έτσι ή αλλιώς ο εναγόμενος δεν έπρεπε να καταστρέψει την περιουσία του μοναστηριού, ιδιοκτήτη της γης, αλλά να την αυξήσει και να την πολλαπλασιάσει (*augmentare et multiplicare*). Για το λόγο αυτό ο Γεώργιος Αγμο υποχρεώθηκε να το καλλιεργήσει εκ νέου με δικά

36. ADC, b. 29, 15/2, 2v-3v : SANTSCHI, *Regestes*, M72, 108-109.

του έξοδα, να πληρώνει 1 υπέρπυρο το χρόνο στον ενάγοντα ή στο μοναστήρι και να καταβάλει ακόμη στον ενάγοντα τα 15 υπέρπυρα για την επιστροφή του αμπελιού.

Στην υπόθεση αυτή αναγνωρίζονται: το δικαίωμα επιστροφής του γονικού με αποζημίωση και μια από τις θεμελιώδεις υποχρεώσεις, αυτή της περιποίησης και της συντήρησης των καλλιεργειών. Ο γονικάρης επέστρεψε το γονικό, με σκοπό να αποζημιωθεί για τα έξοδα που είχε κάνει μέχρι τότε. Συγχρόνως μεταβίβασε όλες τις υποχρεώσεις που απαιτούσε μια παραχώρηση σε γονικό στο νέο παραλήπτη, ο οποίος όμως δεν τις σεβάστηκε και για το λόγο αυτό ακριβώς καταδικάστηκε. Εξάλλου, ο παλιός γονικάρης δεν είχε αποζημιωθεί, όπως θα έπρεπε, και επιπλέον είχε μείνει εκτεθειμένος απέναντι στο μοναστήρι, που ήταν ο ιδιοκτήτης της γης. Με τη δικαστική απόφαση επανήλθε η τάξη, ο γονικάρης τελικά αποζημιώθηκε, το μοναστήρι θα εισέπραττε κατευθείαν ή μέσω του παλιού γονικάρη την ετήσια εισφορά και η γη θα επανερχόταν στην παλιά της κατάσταση, αφού ο εναγόμενος αναλάμβανε να καλλιεργήσει εκ νέου το αμπέλι.

Δεν είναι ίσως υπερβολικό ύστερα απ' όλ' αυτά να τονιστεί ακόμη μια φορά η έντονη εξάρτηση του γονικάρη από τον παραχωρητή-ιδιοκτήτη της γης, το ενδιαφέρον του οποίου για τη γη του, που είχε παραχωρηθεί *εις το διηνεκές* και όχι για κάποιο σύντομο χρονικό διάστημα, φαίνεται λογικό. Από την άλλη μεριά όμως και ο γονικάρης παρά την εξάρτηση αυτή αποκτούσε σημαντικά πλεονεκτήματα: κατείχε γη μόνιμα, την οποία μπορούσε να εκμεταλλευτεί συστηματικότερα και στη συνέχεια να την κληροδοτήσει στους απογόνους του, διατηρούσε τις βελτιώσεις που είχε επιφέρει ο ίδιος στη γη ή στην καλλιέργεια και είχε τη δυνατότητα δανειοδότησης από το φεουδάρχη πάντα υπέρ της γης. Δεν είναι φανερό κατά πόσο τα πλεονεκτήματα αυτά τον απέτρεπαν να αποποιηθεί τη γη που είχε αναλάβει, όταν θα αντιμετώπιζε δυσκολίες. Ο περιορισμένος όμως αριθμός συμβολαίων πώλησης, παραχώρησης ή επιστροφής γονικών, που υπάρχουν, ενισχύει τη σκέψη ότι η παραχώρηση σε γονικό προσέφερε πράγματι πλεονεκτήματα στον καλλιεργητή, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι το αμπέλι, που παραχωρείτο συνήθως με αυτό τον τρόπο, ήταν εκμετάλλευση πιο κερδοφόρα, συγκριτικά με την καλλιέργεια των δημητριακών. Το γονικό, ύστερα απ' αυτά, φαίνεται να αποκτά χαρακτηριστικά πλήρους ιδιοκτησίας, παρά την υπό όρους χρήση ορισμένων δικαιωμάτων από το γονικάρη και παρά το γεγονός επίσης ότι ιδιοκτήτης της γης παρέμενε πάντα ο φεουδάρχης.

β. Η ενοικίαση για 29 χρόνια

Πρότυπο της ενοικίασης για 29 χρόνια αποτελούν οι παραχωρήσεις με πλειστηριασμό που πραγματοποιούσε το δημόσιο³⁷. Στους πλειστηριασμούς

37. Τύπους συμβολαίων ενοικίασης για 29 χρόνια, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 5, 6 και 7, 378-381.

αυτούς έβγαινε η δημόσια γη, η γη των φεουδαρχών που είχε κατασχεθεί ή που είχε βρεθεί χωρίς διεκδικητές, ή ακόμη σπανιότερα και η γη που πουλούσαν οι ίδιοι οι φεουδάρχες. Η γη παρεχωρείτο στο ανώτατο όριο των 29 χρόνων για την αποφυγή χρησικτησίας, που άρχιζε στα 30, και η παραχώρηση ανανεωνόταν συνήθως αυτόματα για άλλα 29 χρόνια. Οι παραχωρήσεις αυτές είχαν την έγκριση του δούκα Κρήτης και των συμβούλων του, γιατί αφορούσαν συνήθως ολόκληρα φέουδα ή μέρη τους. Για κάθε νέα παραχώρηση ήταν υποχρεωτική η ενημέρωση του επίσημου *κατάστιχου των φεούδων* για την αλλαγή του ιδιοκτήτη.

Ο πλειοδότης-ενοικιαστής της δημόσιας γης αποκτούσε πλήρη δικαιώματα εκμετάλλευσης, κατοχής δηλαδή, ενοικίασης, πώλησης και ανταλλαγής. Για τα δύο τελευταία ήταν αναγκαία η άδεια των αρχών για την έγκριση του νέου υποψήφιου κατόχου, όπως ίσχυε και στην περίπτωση των ιδιωτικών φεούδων. Οποιαδήποτε περαιτέρω ιδιωτική πια εκμετάλλευση της γης ακολουθούσε σε βασικές γραμμές την πρώτη αυτή παραχώρηση³⁸.

Κανένας σχεδόν από τους πλειοδότες-ενοικιαστές της δημόσιας γης δεν ήταν άμεσος καλλιεργητής. Όλοι την εκμεταλλεύονταν υπενοικιάζοντας μεγάλα ή μικρά μέρη της, ενώ πολύ μικρά τεμάχια νοικιάζονταν με τη σειρά τους από τους υπενοικιαστές στους άμεσους καλλιεργητές, δημιουργώντας έτσι μια μακριά αλυσίδα παραχωρητών και ενοικιαστών, όπως παρατηρείται στα παραδείγματα που ακολουθούν.

Τον Ιούλιο του 1352, η Cecilia, χήρα και εκτελεστής της διαθήκης του συζύγου της Νικόλαου Venerio του πρεσβύτερου, παραχώρησε στους Constancio Valla, Ιωάννη Scarpa και Αντώνιο Gradonico ολόκληρο το χωριό Απάνω Σιμόσι (Simossi). Το χωριό είχε νοικιάσει ο σύζυγος της παραχωρήτριας από το Φραγκίσκο de Firmo, πρωτονοτάριο των ταμιών, ο οποίος το είχε επίσης νοικιάσει από το κράτος. Το χωριό παραχωρήθηκε για το διάστημα που είχε παραχωρηθεί και στους προηγούμενους ενοικιαστές, με τους ίδιους όρους και με προοπτική ανανέωσης του συμβολαίου για άλλα 29 χρόνια. Η παραχωρήτρια ανέλαβε να ενημερώσει το *κατάστιχο των φεούδων* με τα ονόματα των νέων κατόχων του χωριού, οι οποίοι θα κατέβαλλαν κάθε χρόνο στο δημόσιο ταμείο 80 υπέρπυρα³⁹.

Η παραπάνω πράξη είναι στην πραγματικότητα πώληση, στην ουσία των δικαιωμάτων επί της ενοικίασης από το κράτος, και όχι απλή ενοικίαση για δύο λόγους: πρώτον γιατί έπρεπε να ενημερωθεί το κρατικό *κατάστιχο* με τα ονόματα των νέων ενοικιαστών, που σημαίνει ότι η Cecilia δεν θα εμφανιζόταν πλέον ως κάτοχος του χωριού· και δεύτερον γιατί οι νέοι ενοικιαστές θα κατέβαλλαν το ενοίκιο κατευθείαν στο δημόσιο και όχι στην παραχωρήτρια. Με ανάλογη πράξη θα είχε παραχωρηθεί το ίδιο χωριό στο σύζυγο της παραχωρήτριας

38. Βλ. επίσης παραπάνω, 129.

39. DE FREDO, αρ. 18, 17-19.

από το Φραγκίσκο de Firmo. Με τον τρόπο αυτό η δημόσια γη δεν έβγαινε κάθε φορά σε νέα πλειοδοσία.

Δύο μήνες αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1352, οι τρεις παραπάνω νέοι κάτοχοι του δημόσιου χωριού παραχώρησαν στο Γεώργιο Πουλημένο ένα κομμάτι χέρσας γης από αυτό. Η γη παραχωρήθηκε για όσο διάστημα κατείχαν και οι παραχωρητές το χωριό, με προοπτική ανανέωσης της παραχώρησης, αν ανανεωνόταν και για τους ίδιους αντίστοιχα από το κράτος. Κάθε χρόνο ο ενοικιαστής θα κατέβαλλε 8 υπέρπυρα στους παραχωρητές σε δύο δόσεις, κάθε Οκτώβριο και Απρίλιο⁴⁰. Εδώ πρόκειται πράγματι για ενοικίαση 29 χρόνων, με τη διαφορά ότι η γη που παραχωρήθηκε είναι σε έκταση πολύ μικρότερη και ο ενοικιαστής είναι ο άμεσος καλλιεργητής, ο οποίος θα έρχεται σε επαφή μόνο με τον παραχωρητή και όχι με το κράτος.

Τον Οκτώβριο του 1385 ο Φίλιππος Σκλάβος παραχώρησε στο Γουλιέλμο Menaldo ένα κομμάτι χέρσας γης στο χωριό Κατσαμπά για όσο καιρό την είχε νοικιάσει και ο ίδιος από την Καλή Καλλονά. Ο ενοικιαστής έπρεπε να φυτέψει αμπέλι στη γη μέσα σε 3 χρόνια. Η ετήσια εισφορά καθορίστηκε σε 3 υπέρπυρα⁴¹. Στο συμβόλαιο δεν διευκρινίζεται ποιος είναι ο ιδιοκτήτης της γης, η Καλή Καλλονά δηλαδή, από την οποία είχε νοικιάσει τη γη ο παραχωρητής, ή κάποιος άλλος. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν αναφέρεται το διάστημα για το οποίο παραχωρήθηκε η γη, αν είναι δηλαδή 29 χρόνια ή κάποιο άλλο μικρότερο διάστημα. Εκείνο που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι πρόκειται για ενοικίαση 29 χρόνων είναι όχι μόνο το γεγονός ότι για την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας αναφέρεται στο συμβόλαιο πάντα το χρονικό διάστημα, έστω και αν πρόκειται για υπενοικίαση, αλλά κυρίως γιατί μεταξύ των δικαιωμάτων που παραχωρούνται με το συμβόλαιο που εξετάζεται υπάρχουν και αυτά της δωρεάς και της πώλησης, τα οποία δεν παραχωρούνται στην απλή βραχυπρόθεσμη ενοικίαση. Η αοριστία στο θέμα του καθορισμού του ιδιοκτήτη της γης και του χρόνου παραχώρησης στα συμβόλαια αυτού του τύπου είναι φαινόμενο πολύ συνηθισμένο.

Δύο μήνες αργότερα από την παραπάνω παραχώρηση, το Δεκέμβριο δηλαδή του 1385, ο Γουλιέλμος Menaldo νοίκιασε την ίδια γη στον Ιωάννη Παπαδόπουλο, κάτοικο του χωριού Κατσαμπά, όπου βρισκόταν το αμπέλι, για το ίδιο ακριβώς διάστημα και με ετήσια εισφορά 3 υπέρπυρα. Ο νέος ενοικιαστής αναλάμβανε, όπως και ο προηγούμενος, την υποχρέωση να φυτέψει στη γη αμπέλι μέσα σε 3 χρόνια⁴². Το Φεβρουάριο του 1386, ο Ιωάννης Παπαδόπουλος νοίκιασε στο Μιχαήλ da Istra από την Εύβοια, κάτοικο επίσης του χωριού Κατσαμπά, τη μισή από την παραπάνω γη, με ετήσια εισφορά 18 *grossi* το χρόνο.

40. DE FREDO, αφ. 74, 52-53.

41. NdC, b. 273, 12v.

42. NdC, b. 273, 16r-v.

Και με το συμβόλαιο επίσης αυτό ο ενοικιαστής υποχρεωνόταν να φυτέψει αμπέλι στο μέρος της γης που παρέλαβε στα 3 επόμενα χρόνια⁴³.

Αντίθετα από την προηγούμενη περίπτωση, εδώ πρόκειται εξ αρχής για ένα μικρό κομμάτι γης, που προοριζόταν για αμπέλι και το οποίο πέρασε συνολικά από τα χέρια πέντε διαφορετικών προσώπων. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη μία ενοικίαση στην άλλη δεν παρατηρείται αύξηση του ενοικίου, δεν υπάρχει δηλαδή εμφανές κέρδος για τον εκάστοτε παραχωρητή. Η περίπτωση είναι συνηθισμένη στα συμβόλαια όλων των μορφών παραχώρησης γης, γι' αυτό και θεωρείται αδύνατο να μην υπήρχε κέρδος, το οποίο μάλλον καλύπτεται από τις προφορικές συμφωνίες. Το *εμπατίκι*, που καταβαλλόταν ορισμένες φορές από τον ενοικιαστή στον παραχωρητή κατά την παραλαβή της γης αποτελούσε μια επιπλέον χρηματική ενίσχυση του ιδιοκτήτη⁴⁴.

Στα συμβόλαια των παραχωρήσεων από τους πλειοδότες-ενοικιαστές στους υπενοικιαστές σπάνια αναφέρεται το διάστημα ενοικίασης των 29 χρόνων. Αντίθετα, συνηθίζεται η έκφραση “για το ίδιο διάστημα που έχει νοικιαστεί η γη και στον παραχωρητή” και προβλέπεται η αυτόματη ανανέωση του συμβολαίου για άλλα 29 χρόνια, αν βέβαια ανανεωνόταν αντίστοιχα και για τον παραχωρητή.

Στα δικαιώματα των νέων ενοικιαστών, είτε πρόκειται για άμεσους καλλιεργητές είτε όχι, περιλαμβάνονται η πλήρης εκμετάλλευση της γης και η υπενοικίαση, και σπανιότερα η δωρεά και η πώληση, πάντα στα χρονικά πλαίσια των 29 χρόνων. Έτσι δημιουργείται, όπως ήδη επισημάνθηκε, ποικιλία περιπτώσεων λόγω της αλυσίδας παραχωρητών και ενοικιαστών.

Στην κατηγορία των παραχωρητών εντάσσονται πρόσωπα από διάφορα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, όπως το ίδιο συμβαίνει και στην κατηγορία των ενοικιαστών. Οι παραχωρητές και οι ενοικιαστές διαφοροποιούνται όταν τεθεί το κριτήριο της έκτασης της παραχωρούμενης γης. Κατά την ενοικίαση τμημάτων φεούδων (π.χ. χωριών ή μεγάλων εκτάσεων γης), οι παραχωρητές και οι ενοικιαστές προέρχονται συνήθως από ομοιόμορφα μάλλον κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Κατά την ενοικίαση, αντίθετα, μικρών κομματιών γης (αμπελιού ή κήπου) οι δύο συμβαλλόμενοι διαφοροποιούνται: παραχωρητής μπορεί να είναι ο αρχικός πλειοδότης-ενοικιαστής της δημόσιας γης ή ο υπενοικιαστής του, ανήκει πάντως σε στρώμα οικονομικά υψηλό ή τουλάχιστον υψηλότερο από εκείνο του ενοικιαστή, ο οποίος είναι και ο άμεσος καλλιεργητής, ελεύθερος ή βιλλάνος.

Ιδιαίτερα συχνές ήταν οι πωλήσεις ή οι ανταλλαγές ολόκληρων ή τμημάτων φεούδων, όπως ακριβώς είχαν παραχωρηθεί από το κράτος. Στην περι-

43. NdC, b. 273, 21r.

44. Το ίδιο κατ' αναλογία ίσχυε και κατά τις παραχωρήσεις μύλων, βλ. παραπάνω, 98-99. Σχετικά με το *εμπατίκι*, βλ. παρακάτω, 159-161.

πτωση αυτή ο παλιός κάτοχος ήταν υποχρεωμένος να ενημερώσει το επίσημο κατάστιχο, να περάσει δηλαδή το όνομα του νέου κατόχου πλάι στο υπό ανταλλαγή φέουδο, και να αναλάβει όλα τα τυχόν έξοδα που απαιτούσε η πράξη αυτή. Ο νέος κάτοχος αποζημιώνει τον παλιό με ένα εφάπαξ χρηματικό ποσό και αναλαμβάνει τη γη με τους ίδιους όρους, καταβάλλοντας την ετήσια εισφορά κατευθείαν στο δημόσιο ταμείο⁴⁵.

Η καταβολή της εισφοράς σε είδος ή χρήμα είχε συχνά άμεση σχέση με την έκταση της γης που παραχωρείτο και το ρόλο του ενοικιαστή. Όταν πρόκειται για μεγάλη έκταση γης, την οποία ο ενοικιαστής είχε σκοπό να εκμεταλλευτεί υπενοικιάζοντάς την, η εισφορά ήταν χρηματική. Όταν, αντίθετα, πρόκειται για μικρά κομμάτια γης και ο ενοικιαστής ήταν ο άμεσος καλλιεργητής, η εισφορά καταβαλλόταν σε είδος, μέρος δηλαδή της παραγωγής ή καθορισμένη ποσότητα προϊόντων πάντα από την παραγωγή της ίδιας γης. Στον παραπάνω κανόνα υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση ενοικιαστή μεγάλης έκτασης γης, που κατέβαλλε την εισφορά σε είδος, ή άμεσου καλλιεργητή, που πλήρωνε σε χρήμα⁴⁶. Το όλο ζήτημα εξαρτιόταν και από την εκάστοτε συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων.

Όταν πρόκειται για ενοικίαση γης σε άμεσο καλλιεργητή οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των συμβαλλομένων, όπως και οι διευκολύνσεις του παραχωρητή στον ενοικιαστή ήταν ακριβώς όμοιες με εκείνες της παραχώρησης σε γονικό. Κατά την ενοικίαση για 29 χρόνια, όπως και κατά την παραχώρηση σε γονικό, παραχωρούνταν συνήθως αμπέλια και κήποι ή χέρσα γη για τις ίδιες καλλιέργειες. Ο παραχωρητής επενέβαινε στην εκμετάλλευση της γης του, για την οποία απαιτούσε την περιποίηση και τη συντήρησή της, και ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να ενημερώνει και να υπακούει τον παραχωρητή του σε πολλά ζητήματα, που αφορούσαν την καλλιέργεια και την παραγωγή. Η παράβαση των υποχρεώσεων για τον παραχωρητή και τον ενοικιαστή είχε σαν αποτέλεσμα και εδώ, όπως και στο γονικό, την επιβολή χρηματικής ποινής ή τη διπλάσια εισφορά, αν η κανονική δεν καταβαλλόταν μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια. Ο καθορισμός και η είσπραξη της εισφοράς γινόταν με τους ίδιους όρους, όπως

45. Το 1300 ο Πέτρος Symeon πούλησε στον Rugerio de Rugerio όλη τη γη που κατείχε στο χωριό Βρακουλιάρη για όσο διάστημα την είχε νοικιάσει και ο ίδιος από το κράτος. Ο αγοραστής κατέβαλε στον πωλητή για αποζημίωση 50 υπέρπυρα και ανέλαβε να πληρώνει στο κράτος τη συμφωνημένη ετήσια εισφορά (PIZOLO, αρ. 213, 104).

46. Το 1300 ο Μάρκος Barastro νοίκιασε στον Ιωάννη Greco όλη τη γη, χέρσα ή καλλιεργημένη, στα χωριά Αποσελέμι και Ατσουπάδες, για όσο διάστημα την είχε νοικιάσει και ο ίδιος από το μοναστήρι της Παναγίας των Σταυροφόρων. Η ετήσια εισφορά καθορίστηκε σε 200 μονξούρια σιτάρι (PIZOLO, αρ. 436, 200-201). Το 1280 νοικιάστηκε κήπος με εισφορά 5½ υπέρπυρα το χρόνο (MARCELLO, αρ. 251, 90). Το 1303 νοικιάστηκε επίσης κήπος, ο ενοικιαστής του οποίου ήταν βιλλάνος και θα κατέβαλλε κάθε χρόνο 15 υπέρπυρα (NdC, b. 8, 2r).

και στο γονικό, και, σε περίπτωση που αυτή δεν καταβαλλόταν για 3 συνεχή χρόνια, ο καλλιεργητής έχανε τη γη του⁴⁷.

Την ενοικίαση για 29 χρόνια συνήθιζαν να εφαρμόζουν επίσης για τη γη τους η αρχιεπισκοπή και οι επισκοπές του νησιού, καθώς και τα μοναστήρια⁴⁸. Από τους φεουδάρχες εφαρμόζοταν σε μικρότερη κλίμακα και πάντα προς άμεσους καλλιεργητές.

Η ενοικίαση για 29 χρόνια, στο επίπεδο των άμεσων καλλιεργητών, παρουσιάζει τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά με την παραχώρηση σε γονικό, με μοναδική διαφορά τη διάρκεια παραχώρησης και τον ιδιοκτήτη της γης που ήταν το κράτος, η Εκκλησία ή τα μοναστήρια. Οι τυχόν υπάρχουσες επί μέρους διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές παραχώρησης της γης οφείλονταν είτε στη διάρκεια παραχώρησης και στον ιδιοκτήτη της γης είτε στην εκάστοτε συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων.

Οι δύο μορφές παραχώρησης γης, το γονικό δηλαδή και η ενοικίαση για 29 χρόνια, που συναντούνται στην Κρήτη, δεν είναι φαινόμενο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης περιοχής ή εποχής. Οι ρίζες τους βρίσκονται στους τελευταίους αιώνες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η ανάπτυξή τους εντοπίστηκε τόσο στη βυζαντινή αυτοκρατορία όσο και στην Ιταλία. Έτσι, η παραχώρηση σε γονικό στην Κρήτη μπορεί να συνδυαστεί με τη βυζαντινή *παροιμία*⁴⁹ ή τη *διηνεκή εμφύτευση* και το *livello perpetuo* της Ιταλίας, ενώ η ενοικίαση για 29 χρόνια με

47. Το 1390 σε απόφαση της βενετικής Γερουσίας σχετικά με τη δημόσια γη, καθορίζεται ότι, αν η ετήσια εισφορά προς το κράτος δεν καταβάλλεται για τρία συνεχή χρόνια, η γη έπρεπε να βγαίνει σε νέο πλειστηριασμό (Senato Misti, reg. 41, 61r : NOIRET, *Documents inédits*, 34· THIRIET, *Regestes*, αρ. 769, 185). Η ίδια αρχή ίσχυε και στο Βυζάντιο, όπου ο ιδιοκτήτης της γης μπορούσε να διώξει τον *εμφυτευτή*, αν ο τελευταίος δεν κατέβαλλε τον *εμφυτευτικό κανόνα* για τρία συνεχή χρόνια (βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *I.E.E.*, τ. 8, 201).

48. Βλ. παραχώρηση γης για 29 χρόνια από τη μονή Σιναϊτών, το 1300 (PIZOLO, αρ. 153, 76) και το 1339 (NdC, b. 97, 48v)· από τη μονή της Παναγίας των Σταυροφόρων, το 1280 (MARCELLO, αρ. 251, 90)· από το Hospitale της Παναγίας των Σταυροφόρων, το 1300 (PIZOLO, αρ. 436, 200-201)· από την Αρχιεπισκοπή Κρήτης, το 1351 (NdC, b. 11, 22r).

49. Με την *παροιμία* η γη παρεχωρείτο *εις το διηνεκές* και ο καλλιεργητής είχε δικαίωμα κατοχής, πώλησης και κληρονομικής μεταβίβασης, έναντι ετήσιας εισφοράς, συνήθως μέρους της παραγωγής. Ο ιδιοκτήτης δεν μπορούσε να διώξει ή να μετακινήσει τον καλλιεργητή από τη γη του. Ο *πάροικος*, όπως ονομαζόταν ο καλλιεργητής από την ονομασία της σύμβασης, παρείχε ακόμη ορισμένες αγγαρείες προς τον ιδιοκτήτη της γης και τον έγγειο φόρο στο κράτος. Από τη στιγμή που αναλάμβανε την καλλιέργεια της γης ο *πάροικος* δεν μπορούσε να την εγκαταλείψει, εκτός αν άφηνε αντικαταστάτη. Η *παροιμία* επικράτησε από τον 10ο αι. και μέχρι το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *I.E.E.*, τ. 7, 300, και τ. 8, 202-203· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία, 173-174· OSTROGORSKY, *Condizioni agrarie*, 281-282· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 266-269· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 236-241.

την *εμφύτευση επί τρισί προσώποις*⁵⁰ και το *livello* περιορισμένης διάρκειας⁵¹. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βυζαντινή επαρχία μέχρι πριν από λίγο, οι μορφές αυτές παραχώρησης γης υπήρχαν και φυσικά συνεχίστηκαν, μετά από προσαρμογή τους στα νέα δεδομένα της πολιτικής κατάστασης του νησιού. Οι Βενετοί δεν υιοθέτησαν ούτε τους βυζαντινούς όρους *παροικία* ή *εμφύτευση* ούτε το λατινικό *livello*. Αντίθετα, προτίμησαν τον όρο *γονικό*, ο οποίος εκφράζει πάνω απ' όλα το δικαίωμα της κληρονομικής μεταβίβασης⁵², και συγχρόνως την έκφραση *imperpetuum*, δηλαδή *εις το διηνεκές*, για να εκφράσουν και από την άποψη της χρονικής διάρκειας τη μονιμότητα της παραχώρησης.

50. Η *εμφύτευση* αποτελούσε την κύρια μορφή παραχώρησης της γης στη μέση βυζαντινή περίοδο και εφαρμοζόταν κυρίως στην εκκλησιαστική περιουσία, αλλά και στη δημόσια και την ιδιωτική. Η παραχωρούμενη γη ήταν συνήθως αναξιοποίητη και ο *εμφυτευτής* αναλάμβανε την αξιοποίησή της με διάφορες καλλιέργειες (αμπέλια, ελιές ή άλλα δέντρα). Ήταν υποχρεωμένος να διατηρεί τη γη σε άριστη κατάσταση, να καταβάλλει στον ιδιοκτήτη ετήσια εισφορά (*εμφυτευτικός κανόνας*), σε είδος ή χρήμα, και στο κράτος τον έγγειο φόρο. Τη γη μπορούσε να την εκμεταλλευτεί, όπως ήθελε, να την πουλήσει δηλαδή, να τη δωρίσει, να τη δώσει ενέχυρο, προίκα ή κληρονομιά, αρκεί να μην την κατέστρεφε. Η *εμφύτευση* έπαιρνε τρεις μορφές: *διηνεκής εμφύτευσις*, για μόνιμη παραχώρηση, *εμφύτευσις επί τρισί προσώποις*, για τρεις γενεές (58 χρόνια), και *εμπερίγραφος εμφύτευσις*, όταν ήταν περιορισμένης διάρκειας (29 χρόνια). Η Εκκλησία εφάρμοζε συνήθως αυτήν για τρεις γενεές, ενώ οι ιδιώτες κυρίως τη *διηνεκή*. Βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Ι.Ε.Ε.*, τ. 7, 301, και τ. 8, 201· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία, 171-173 και 174· OSTROGORSKY, *Condizioni agrarie*, 280· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 352-355. Παραδείγματα βυζαντινών εμφυτευτικών συμβολαίων: ΜΜ, τ. 3, 237-239 (Φεβρουάριος 1258: *εμφύτευσις επί τρισί προσώποις*) και τ. 3, 245-248 (Σεπτέμβριος 1374: *διηνεκής εμφύτευσις*).

51. Στην Ιταλία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η *εμφύτευση* (*emphyteusis* ή *ius emphyteuticum*) ή *livello*, το οποίο ήταν περιορισμένης διάρκειας, για 29 χρόνια δηλαδή με προοπτική ανανέωσης για άλλα 29, ή μόνιμο (*imperpetuum*). Η μορφή αυτή παραχώρησης διαδόθηκε ιδιαίτερα τον 11ο και 12ο αιώνα. Από τον 13ο και 14ο, αντίθετα, άρχισε σχετικά να υποχωρεί με αντίστοιχη ανάπτυξη της ενοικίας περιορισμένης διάρκειας. Οι ιδιοκτήτες της παραχωρούμενης σε *livello* γης ήταν κυρίως η Εκκλησία και μεγάλα μοναστήρια, αλλά και ιδιώτες γαιοκτήμονες. Οι παραλήπτες της γης, οι *livellarii* δηλαδή, μπορεί να ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες ή και άμεσοι καλλιεργητές. Οι όροι των συμβολαίων και για τις δύο κατηγορίες *livellarii* ήταν ίδιοι, η σχέση όμως εξάρτησης από τον ιδιοκτήτη και παραχωρητή της γης ποιοτικά διαφορετική. Για την περίοδο από τον 11ο ως και τον 14ο αι. τα συμβόλαια *livelli* που έχουν σωθεί είναι πολυάριθμα, ιδιαίτερα όσον αφορά τη νότια και κεντρική Ιταλία. Λεπτομερή ανάλυση ανάλογων συμβολαίων για την περιοχή της Τοσκάνης με πλούσια βιβλιογραφία, βλ. KOTEL'NIKOVA, *Mondo Contadino*. Τύπους συμβολαίων παραχώρησης γης καθώς και ανάλυση της κατάστασης στην ύπαιθρο, βλ. P. CAMMAROSANO, *Le campagne nell'età comunale (metà sec. XI - metà sec. XIV)*, Τορίνο 1974. Επίσης: M. LUZZATI, *Contratti agrari e rapporti di produzione nelle campagne pisane dal XIII al XVI secolo, Studi in memoria di Federico Melis*, τ. 1, Giannini editore 1978, 569-584. Βλ. τέλος P. JONES, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. L'Italia, S.E.C.*, 483-485.

52. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία ο όρος *γονικό* σήμαινε τη γη που προέρχεται από

γ. Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας

Η γη παραχωρείται για σύντομα χρονικά διαστήματα, συνήθως από 2 μέχρι και 10 χρόνια, με αντάλλαγμα ετήσια εισφορά και με σημαντικά δικαιώματα εκμετάλλευσης, εκτός από της πώλησης και της δωρεάς⁵³. Με τον τρόπο αυτό παραχωρούσαν γη οι γαιοκτήμονες, μικροί ή μεγάλοι, η Εκκλησία και τα μοναστήρια⁵⁴.

Η παραχωρούμενη γη προοριζόταν για την καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων ανάλογων ετήσιων καλλιεργειών (βαμβάκι, λινάρι, όσπρια κ.ά.). Ήταν χέρσα, εκχερσωμένη ή ήδη καλλιεργημένη, ή ακόμη και μικτή. Μπορεί να ήταν ένα ολόκληρο φέουδο με ό,τι περιείχε (*cum suis habenciis et pertinenciis ac villanis*), μεγάλο μέρος από αυτό ή, συνηθέστερα, ένα μικρό κομμάτι γης εκμεταλλεύσιμο από έναν αγρότη. Η έκταση της γης σπάνια αναφέρεται και, όταν αυτό συμβαίνει, υπολογίζεται σε ζευγάρια ή μουζούρια⁵⁵. Με τον ίδιο τρόπο παραχωρούνταν ακόμη αμπέλια και κήποι σε πλήρη παραγωγή, καθώς και βοσκοτόπια.

Οι παραχωρητές ήταν πολύ συχνά και οι ιδιοκτήτες της γης, συγχρόνως όμως πολλοί από αυτούς ήταν ενοικιαστές γης ιδιωτικής, εκκλησιαστικής, μοναστηριακής ή δημόσιας. Οι ενοικιαστές, ανάλογα με την έκταση της ενοικιαζόμενης γης, διακρίνονταν στους άμεσους καλλιεργητές και σ' αυτούς που είχαν σκοπό την εκμετάλλευσή της υπενοικιάζοντάς την σε άλλους⁵⁶. Οι άμεσοι καλλιεργητές ήταν συνήθως κάτοικοι του χωριού ή τουλάχιστον του φεούδου ή της

πατρική κληρονομιά (από πατρικής / γονικής υποστάσεως) (βλ. ΛΑΪΟΥ, *Αγροτική κοινωνία*, 75 και 245). Ελευθέρως είναι ο όρος που χρησιμοποιείτο στη Νάξο κατά τον 15ο-16ο αι., αντί για τον όρο γονικό (βλ. SLOT, *Le cas de Philoti*, 192).

53. Τύποι συμβολαίων ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 8, 9, 10 και 11, 382-385. Στην περίπτωση που ο ενοικιαστής πουλούσε τη γη που είχε νοικιάσει, το συμβόλαιο ακυρωνόταν και κατέβαλλε χρηματικό πρόστιμο. Το 1301, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης για 10 χρόνια προβλέπεται: ... *Et est sciendum quod si dictam terram alienaris, sit revocatus hic affectus et possim pascere meas proprias pecudes super illam absque aliqua datione* (BRIXANO, αρ. 446, 161).

54. Στην περίπτωση της Εκκλησίας και των μοναστηριών, η ενοικίαση γινόταν από το *θησαυροφύλακα* της επισκοπής ή της εκκλησίας ή από τον *οικονόμο* του μοναστηριού. Παραδείγματα: 1280, ενοικίαση γης από τον *οικονόμο* της μονής των Σιναιτών (MARCELLO, αρ. 271, 97-98)· από τον *πρεσβύτερο* και *θησαυροφύλακα* της επισκοπής Αρκαδίας (BRIXANO, αρ. 77, 31-32)· από τον *prepositus* της επισκοπής Χερσονήσου (NdC, b. 142, 96v)· από τον επίσκοπο Αρκαδίας (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 115v-116r).

55. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 8 και 10, 382, 383-384.

56. Ο σκοπός ορισμένων ενοικιαστών για παραχώρηση της γης σε τρίτους είναι μερικές φορές εμφανής στο συμβόλαιο. Το 1279, για παράδειγμα, νοικιάστηκε το μισό δύο χωριών. Ο ενοικιαστής, σύμφωνα με το ίδιο συμβόλαιο, όφειλε να εγκαταστήσει στα χωριά αυτά τους βιλλάνους του για να δουλεύουν τη γη (MARCELLO, αρ. 34, 17-18). Το

περιοχής, που ανήκε η γη. Στην αντίθετη περίπτωση μετακόμιζαν και κατοικούσαν στο χωριό που αυτή ανήκε. Οι κάτοικοι του Χάνδακα και του μπούργκου του νοίκιαζαν γη συνήθως σε περιοχές πολύ κοντά στην πόλη, έτσι ώστε να μην υπάρχει ανάγκη μετακόμισης. Όσο για τους βιλλάνους, είχαν τη δυνατότητα να νοικιάσουν γη, που ανήκε σε άλλο γαιοκτήμονα, με την άδεια του κυρίου τους, κοντά όμως πάντα στο χωριό που ήδη κατοικούσαν και το οποίο δεν είχαν το δικαίωμα να εγκαταλείψουν. Υπήρχε επίσης πιθανότητα βιλλάνος να νοικιάσει γη του κυρίου του από τρίτο πρόσωπο, που είχε νοικιάσει από το γαιοκτήμονα ολόκληρη την περιοχή, στην οποία ανήκε η ενοικιαζόμενη γη. Πολλοί τέλος από τους άμεσους καλλιεργητές ασκούσαν συγχρόνως και κάποιο επάγγελμα στο Χάνδακα ή στο χωριό, όπου κατοικούσαν.

Για πολλούς από τους ενοικιαστές η ενοικίαση ήταν δυνατόν να καταλήξει ύστερα από συμφωνία σε γονικό ή να ανανεωθεί· μπορούσε ακόμη να αυξηθεί η επιφάνεια της γης που είχαν νοικιάσει με τη χορήγηση και άλλης γειτονικής. Ορισμένες φορές επίσης ο ενοικιαστής ήταν ελεύθερος να επιλέξει το κομμάτι της γης που προτιμούσε από μια καθορισμένη στο συμβόλαιο περιοχή⁵⁷. Η υπενοικίαση ήταν συνήθως ελεύθερη, συχνά όμως ήταν απαραίτητη και η άδεια του παραχωρητή. Ο περιορισμός αυτός ίσχυε συχνότερα για τους άμεσους καλλιεργητές, οι οποίοι ακόμη και όταν κατείχαν το δικαίωμα, σπάνια το ασκούσαν.

Η ετήσια εισφορά (*affictum* ή *terciaria*) ήταν συνήθως μια προκαθορισμένη ποσότητα χρημάτων ή προϊόντων (το αντίστοιχο *πάκτον* στη βυζαντινή αυτοκρατορία), την οποία ο παραχωρητής δεν μπορούσε, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, να αυξήσει κατά τη διάρκεια της ενοικίασης⁵⁸. Μπορεί να ήταν ακόμη μέρος της παραγωγής (η αντίστοιχη βυζαντινή *μορτη*), ένα ποσό χρημάτων ή μέρος της παραγωγής, ανάλογο όμως με την επιφάνεια της καλλιεργούμενης γης, μια καθορισμένη ποσότητα χρημάτων και προϊόντων συγχρόνως ή, τέλος, και μέρος της παραγωγής, το οποίο ύστερα από εκτίμηση καταβαλλόταν σε χρήμα⁵⁹. Οι τελευταίες από τις παραπάνω περιπτώσεις δεν ήταν συνηθισμένες. Σπανιότερα επίσης η εισφορά καταβαλλόταν σε προϊόντα διαφορετικά από εκείνα που παρήγε η παραχωρούμενη γη⁶⁰.

1301, σε συμβόλαιο ενοικίασης γης 4 *ζεγυαριών* για 5 χρόνια αναφέρεται: ... *terra bona et mala debeat dividi coequaliter inter homines ibi seminales* (BRIXANO, αρ. 466, 168).

57. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 10, 383-384.

58. Παράδειγμα εξαίρεσης αποτελεί συμβόλαιο του 1367, σύμφωνα με το οποίο σε περίπτωση που κάποια χρονιά οι *ελεύθεροι* του χωριού και της περιοχής που ανήκε η γη κατέβαλλαν μεγαλύτερη εισφορά, τότε και ο ενοικιαστής θα την αύξανε αναλόγως (NdC, b.144, 78v).

59. Βλ. πίν. 10, 256-259.

60. Το 1271 νοικιάστηκε γη για 6 χρόνια με ετήσια εισφορά 667 *milliaria* κρητικού τυριού (SCARDON, αρ. 134, 52). Το 1271 επίσης η ετήσια εισφορά αμπελιού ανερχόταν σε 100 μουζούρια σιτάρι και κριθάρι (SCARDON, αρ. 4, 2). Το 1301, τέλος, η ετήσια εισφορά γης καθορίστηκε σε 250 λίβρες τυρί (BRIXANO, αρ. 79, 32-33).

Ο ενοικιαστής ξεχώριζε την εισφορά σε είδος στον τόπο παραγωγής (αλώνι, πατητήρι, κήπος) και στη συνέχεια τη μετέφερε στο σπίτι του παραχωρητή⁶¹. Τα έξοδα μεταφοράς βάραιναν συνήθως τον ίδιο, ορισμένες φορές όμως συνέβαλλε αναλόγως και ο παραχωρητής. Μαζί με τη βασική εισφορά ο ενοικιαστής κατέβαλλε και άλλα προϊόντα της ίδιας γης, όπως φρούτα από δέντρα. Τα προϊόντα τέλος της εισφοράς έπρεπε να είναι άριστης ποιότητας και να προέρχονται απαραίτητα από την ίδια τη γη που είχε νοικιαστεί. Η χρηματική εισφορά καταβαλλόταν συνήθως, κατά τη βυζαντινή παράδοση, σε δύο εξαμηνιαίες δόσεις (Σεπτέμβριος - Μάρτιος ή Οκτώβριος - Απρίλιος). Ο ενοικιαστής την παρέδιδε ο ίδιος ή ο αντιπρόσωπός του στον παραχωρητή ή στον αντιπρόσωπό του επίσης. Σε περίπτωση που η εισφορά δεν καταβαλλόταν μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια, ο ενοικιαστής κατέβαλλε το διπλάσιο (*sub pena dupli pro quolibet termino*).

Στον ενοικιαστή ανήκαν τα σημαντικά έξοδα της καλλιέργειας και της περαιοποίησης της γης. Ο ίδιος δηλαδή έβαζε το σπόρο, τα ζώα και την προσωπική εργασία ή, αν χρησιμοποιούσε εργάτες, το μισθό τους. Έπρεπε να συντηρεί οτιδήποτε υπήρχε πάνω στη γη (κτίσματα, φράκτες, αυλάκια, πηγάδια, στέγνες κ.ά.), με σκοπό να την επιστρέψει, όπως ακριβώς την παρέλαβε. Αν κατά τύχη προκαλούσε ζημιές, όφειλε να τις αποκαταστήσει πριν από τη λήξη του συμβολαίου. Δεν είχε επίσης το δικαίωμα να επιφέρει αλλαγές στη γη που παραλάμβανε, εκτός και αν αυτό προβλεπόταν στο συμβόλαιο.

Η επέμβαση του παραχωρητή στην εκμετάλλευση της γης ήταν καθοριστική. Ο ενοικιαστής παραλάμβανε τη γη με σκοπό να την εκμεταλλευτεί για μια συγκεκριμένη καλλιέργεια (δημητριακά, αμπέλι ή κήπος). Ακολουθούσε το πρόγραμμα καλλιέργειας του παραχωρητή ή της περιοχής που ανήκε η γη, όπως για παράδειγμα στο σύστημα αγροανάπαυσης και στα είδη καλλιέργειας. Αν ο ενοικιαστής καλλιεργούσε στην ίδια γη και άλλα προϊόντα, εκτός από τα δημητριακά, στο διάστημα που η γη θα έμενε ελεύθερη, τότε ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει το ανάλογο ενοίκιο και για τα προϊόντα αυτά⁶². Στις συμφωνίες ρυθμιζόταν ακόμη και η εκμετάλλευση των δέντρων που υπήρχαν στη γη ή εκείνων που θα φύτευε ο ενοικιαστής⁶³.

61. Το Μάιο του 1319 ανακοινώθηκε στα χωριά Γάζι και Δοξαρά ότι όσοι καλλιεργούσαν γη της εκκλησίας του Αγ. Μάρκου στο χωριό Γάζι ήταν υποχρεωμένοι να αλωνίζουν αποκλειστικά στην ίδια γη. Δεν είχαν επίσης δικαίωμα να αφαιρέσουν κάποια ποσότητα από το αλώνι, αν πρώτα δεν είχε καταβληθεί στον *primicerio* του Αγ. Μάρκου η καθορισμένη ετήσια εισφορά. Οι παραβάτες θα πλήρωναν πρόστιμο 25 υπ. (BANDI, αρ. 481, 198). Κατ' αναλογία το 1414 επιβλήθηκε στο Γεώργιο Αργυρόπουλο πρόστιμο 10 υπ., γιατί μετέφερε τη σοδεία από το αλώνι πριν καταβάλει το ενοίκιο στο Λεονάρδο dela Porta (ADC, b. 11/18, 17v).

62. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 8, 382.

63. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 9, 382-383.

Πολλά συμβόλαια άφηναν το περιθώριο στον παραχωρητή, όταν θελήσει, να αφαιρέσει από τον ενοικιαστή μέρος της ενοικιαζόμενης γης, για να την καλλιεργήσει ή για να τη χρησιμοποιήσει ως βοσκότοπο, με ανάλογη μείωση του ενοικίου. Υπήρχαν τέλος και άλλοι όροι, χαρακτηριστικοί κάθε συμβολαίου, όπως οι αγγαρείες και τα *κανίσκια*, η διάθεση των αχύρων μετά το αλώνισμα, η αλλαγή καλλιεργείας ή άλλες ειδικές διευκολύνσεις του παραχωρητή προς τον ενοικιαστή.

Για τα αμπέλια καθορίζονταν οι γνωστές και από τις άλλες παραχωρήσεις εποχιακές εργασίες, πάντα με έξοδα του ενοικιαστή, καθώς και άλλες επίσης γνωστές υποχρεώσεις, όπως η χρήση του πατητηριού ή η κατασκευή νέου, η καλλιεργεία νέων κλημάτων, η περιποίηση του φράκτη και των συνόρων, η τοποθέτηση φύλακα, η ειδοποίηση του παραχωρητή πριν από τον τρύγο και ο έλεγχος του παραχωρητή για τους εργάτες που θα χρησιμοποιούσε ο ενοικιαστής. Το αμπέλι έπρεπε να επιστραφεί, όπως ακριβώς είχε παραληφθεί ή με τις βελτιώσεις που καθόριζε το συμβόλαιο.

Για τους κήπους το ενδιαφέρον στρεφόταν κυρίως στην περιποίηση των δέντρων, στο πότισμα και τη λίπανσή τους, στην αντικατάσταση ορισμένων από αυτά ή στο φύτεμα νέων, οπότε και καθοριζόταν ο αριθμός και το είδος των δέντρων, και στη συντήρηση γενικά όλων των στοιχείων του κήπου (συνήθως πηγάδια, στέρνες ή αυλάκια για το πότισμα και φράκτες).

Σε αντάλλαγμα των παραπάνω υποχρεώσεων, τις οποίες ο ενοικιαστής όφειλε να σέβεται και να εκτελεί, ο παραχωρητής αναλάμβανε με τη σειρά του ορισμένες άλλες, όχι ιδιαίτερα δαπανηρές και μάλλον συμφέρουσες για τον ίδιο. Πρώτα απ' όλα είχε την υποχρέωση να υπερασπίζει τον ενοικιαστή, όταν βρισκόταν σε δυσκολία σχετικά πάντα με τη γη (π.χ. διεκδίκηση της γης από τρίτο ή καταστροφή της καλλιεργείας από ανθρώπους και ζώα κ.ά.)⁶⁴. Ουσιαστικότερες όμως ήταν οι "διευκολύνσεις" προς τον ενοικιαστή, όπως και στις άλλες μορφές παραχώρησης γης. Ίσχυε και εδώ η χρηματική "ένισχυση" υπό μορφή δανείου ή *μεταχείρισης* (ή *auxilium*) για τη διευκόλυνση του νέου καλλιεργητή⁶⁵ και συχνά η μείωση της εισφοράς ή η απαλλαγή από αυτήν κατά τα πρώτα χρόνια της εκμετάλλευσής.

Το δάνειο ή η *μεταχείριση*, που ο ενοικιαστής ήταν υποχρεωμένος να εξοφλήσει οπωσδήποτε πριν από τη λήξη του συμβολαίου, μπορεί να ήταν και ζώο, συνήθως βόδι ή γαϊδούρι, απαραίτητο για την εκμετάλλευση της γης, η αξία του οποίου όμως καταβαλλόταν σε χρήμα⁶⁶. Η διευκόλυνση στην καταβολή της

64. Βλ. για παράδειγμα σχετικούς όρους σε συμβόλαια: MARCELLLO, αρ. 209, 76· DE FREDO, αρ. 77, 54-55.

65. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 10, 383-384. Για τη *μεταχείριση*, βλ. παρακάτω, 162, 164-165. Βλ. επίσης, ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ο όρος "metacherissi" στις αγροτικές μισθώσεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης, *Βυζαντινά* 13 (1985), 1137-1147.

66. Το 1280 νοικιάστηκε γη και αμπέλι για 5 χρόνια. Ο ενοικιαστής έλαβε από τον

εισφοράς κατά τα πρώτα χρόνια της εκμετάλλευσης έπαιρνε διάφορες μορφές. Κατά την καλλιέργεια δημητριακών ο ενοικιαστής τον πρώτο χρόνο κατέβαλλε μόνο το λεγόμενο *χωραφοσκέπασμα*, ένα μέρος δηλαδή της παραγωγής ανάλογο με την επιφάνεια που καλλιεργούσε, ή απλώς ένα χρηματικό ποσό, χαμηλότερο από την αξία της κανονικής εισφοράς σε είδος⁶⁷. Όταν επρόκειτο για χέρσα γη, την οποία ο ενοικιαστής όφειλε να εκχερσώσει, δεν καταβαλλόταν αρχικά εισφορά⁶⁸. Για τα αμπέλια και τους κήπους, που χρειάζονταν στην αρχή περιποίηση ή ανανέωση και φύτεμα νέων κλημάτων και δέντρων, η εισφορά ήταν επίσης μειωμένη ή δεν καταβαλλόταν καθόλου. Οι “διευκολύνσεις” αυτού του είδους στις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας ήταν σπανιότερες, επειδή με τον τρόπο αυτό παραχωρούνταν συνήθως εκχερσωμένη γη ή αμπέλια και κήποι σε πλήρη παραγωγή.

Οι περιπτώσεις παραχωρητών που συμμετείχαν στα έξοδα εκμετάλλευσης της γης είναι μεμονωμένες και φυσικά η συμμετοχή αυτή είχε αντίκτυπο στο ύψος του ενοικίου, όπως ακριβώς είχαν και οι υπόλοιπες “διευκολύνσεις”. Η παροχή όμως δανείου δεν είχε αντίκτυπο μόνο στον καθορισμό της ετήσιας εισφοράς. Ακόμη πιο σοβαρό ήταν το θέμα της εξόφλησής του μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και συγχρόνως η αύξηση ουσιαστικά της ετήσιας εισφοράς. Η δόση του δανείου, που όφειλε ο ενοικιαστής να επιστρέφει κάθε χρόνο, ξεπερνούσε πολλές φορές την αξία της εισφοράς, όπως στο παρακάτω παράδειγμα.

Το Φεβρουάριο του 1281 νοικιάστηκε κομμάτι γης για 3 χρόνια με ετήσια εισφορά 25 μουζούρια σιτάρι και 7½ κριθάρι. Συγχρόνως ο ενοικιαστής έλαβε δάνειο από τον παραχωρητή 18 υπέρπυρα, τα οποία έπρεπε να επιστρέφει κατά τη διάρκεια των 3 χρόνων της ενοικίασης, καταβάλλοντας κάθε Ιούλιο 6 υπ.⁶⁹, ποσό που πλησίαζε την αξία της ετήσιας εισφοράς, χωρίς να λάβουμε μάλιστα υπόψη τον κρυμμένο πιθανότατα τόκο του δανείου. Ο ενοικιαστής κατέβαλλε δηλαδή στην πραγματικότητα κάθε χρόνο τη διπλάσια εισφορά, η οποία ήταν δυνατόν να αυξηθεί ακόμη περισσότερο, αν δεν καταβαλλόταν μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια, σύμφωνα με τη γνωστή ποινή.

παραχωρητή ένα βόδι και ένα γαϊδούρι, αξίας 21 υπ., τα οποία θα επέστρεφε σε 4 δόσεις, σε χρήμα ή σε προϊόντα ανάλογης αξίας (MARCELLO, αρ. 271, 97-98). Το 1280 επίσης, κατά την ενοικίαση γης για 10 χρόνια, ο ενοικιαστής αγόρασε παράλληλα από τον παραχωρητή ένα βόδι, αξίας 20 υπ., τα οποία θα επέστρεφε σε δύο δόσεις (MARCELLO, αρ. 266, 95).

67. Βλ. παρακάτω, 194-196.

68. Το 1338, για παράδειγμα, νοικιάστηκε χέρσα γη (*silvestre*) 6 μουζουριών για 10 χρόνια. Ο ενοικιαστής ανέλαβε να την εκχερσώσει (*domesticare*) και να την εκμεταλλεύεται για δύο χρόνια χωρίς ενοίκιο (*in tuo solo gaudimento sine aliqua solucione hinc per duos annos*: NdC, b. 97, 24v-25r).

69. MARCELLO, αρ. 459, 157-158.

Κανένας από τους δύο, ούτε ο ενοικιαστής δηλαδή ούτε ο παραχωρητής, δεν είχε το δικαίωμα της μονομερούς διακοπής του συμβολαίου πριν από τη λήξη του. Αν κάποιος από τους δύο προέβαινε σε μια τέτοια πράξη, όφειλε να καταβάλει στον άλλο την προβλεπόμενη σε κάθε συμβόλαιο ποινή για την παράβαση των όρων που αυτό περιελάμβανε. Η δέσμευση βάραινε ουσιαστικά τον ενοικιαστή, ο οποίος συνήθως δεν είχε την οικονομική άνεση να παραβλέψει το πρόστιμο, αν κάποια στιγμή δεν μπορούσε να συνεχίσει την εκμετάλλευση της γης που είχε νοικιάσει. Αντίθετα, ο παραχωρητής είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει στην ενέργεια αυτή, αν ήθελε να αποδεσμεύσει τη γη του. Έτσι, ο ενοικιαστής βρισκόταν και στις δύο περιπτώσεις σε μειονεκτικότερη θέση, αφού ήταν αναγκασμένος ή να συνεχίσει αναγκαστικά μια εκμετάλλευση που δεν τον συνέφερε οικονομικά ή να βρεθεί ξαφνικά χωρίς γη. Οι περιπτώσεις όμως αυτές είναι σπάνιες, γιατί και ο ενοικιαστής συνήθως συνέχιζε την εκμετάλλευση της γης που είχε νοικιάσει με την ελπίδα κάποιου κέρδους και ο παραχωρητής, έχοντας ανάγκη εργατικού δυναμικού και μη θέλοντας η γη του να βρεθεί χωρίς καλλιεργητή, δεν προέβαινε στην εκδίωξη του ενοικιαστή.

Η δέσμευση όμως και των δύο για συνέχιση της ενοικίασης δεν βασιζόταν αποκλειστικά πάντα στην ποινική ρήτρα, αλλά και στο δάνειο ή τις άλλες “διευκολύνσεις” που παρείχε πολλές φορές ο παραχωρητής στον ενοικιαστή. Σε περίπτωση διακοπής του συμβολαίου, ο παραχωρητής ήταν αναγκασμένος να καταβάλει το προβλεπόμενο πρόστιμο και να χάσει το δάνειο, ενώ ο ενοικιαστής αντίστοιχα να καταβάλει το πρόστιμο και να επιστρέψει συγχρόνως το δάνειο.

Παρόλ’ αυτά υπήρχαν πάντα εκείνοι που προχωρούσαν στη διακοπή του συμβολαίου. Το Μάρτιο του 1321 ο Κωνσταντίνος Βλάχος, κάτοικος του χωριού Μεταξά, επέστρεψε στον Κατερίνο Γιαλινά μέρος από τα αμπέλια, που ο τελευταίος τού είχε νοικιάσει. Επειδή για την επιστροφή ο ενοικιαστής δεν κατέβαλε τίποτα, όπως θα έπρεπε, συμφωνήθηκε να δίνει κάθε χρόνο ένα *φόρτωμα* μούστο και να κάνει 6 αγγαρείες ή να πληρώνει την αξία τους. Για τα υπόλοιπα αμπέλια που κράτησε ο καλλιεργητής θα συνέχιζε να εκτελεί άλλες 6 αγγαρείες, όπως προέβλεπε το αρχικό συμβόλαιο ενοικίασης⁷⁰. Ο λόγος για τον οποίο επιστράφηκε το παραπάνω αμπέλι δεν είναι γνωστός, ο συμβιβασμός όμως που επήλθε στο θέμα της ποινής έδινε τη δυνατότητα στον ενοικιαστή να προβεί στην ενέργεια αυτή.

Και οι υπόλοιποι όμως όροι των συμβολαίων ενοικίασης δεν ήταν τυπικοί, όπως αποδεικνύεται από σχετικές δικαστικές υποθέσεις. Το ενδιαφέρον των γαιοκτημόνων για την περιποίηση της γης και των καλλιεργειών που νοίκιαζαν δεν έμενε σε θεωρητικό επίπεδο, ιδιαίτερα μάλιστα αν ο ενοικιαστής είχε πάρει από τον παραχωρητή κάποιο δάνειο γι’ αυτό το σκοπό. Την αμέλεια των ενοικιαστών χρησιμοποιούσαν επίσης πολλοί γαιοκτήμονες σαν επιχείρημα για να

70. NdC, b. 9, 50v.

απαλλαγούν από κάποιον ενοικιαστή ή για να διεκδικήσουν γη. Οι υποθέσεις γύρω από ανάλογα θέματα έφθαναν συχνά στο δικαστήριο και ειδικά σώματα, όπως οι *partitores comunis*, αναλάμβαναν να διαπιστώσουν, αν όσα δηλώνονταν και από τους δύο, ενάγοντα δηλαδή και εναγόμενο, ήταν αλήθεια. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι πράγματι ο ενοικιαστής είχε αφήσει απεριποίητη τη γη, συνήθως αμπέλι, αν είχε πάρει δάνειο, το επέστρεφε· αν όχι, πλήρωνε πρόστιμο ή αναγκαζόταν να εγκαταλείψει τη γη⁷¹. Είναι γεγονός πάντως ότι οι αποφάσεις δεν ήταν πάντα υπέρ των παραχωρητών⁷².

Επειδή ακριβώς υπήρχε ο κίνδυνος να κατηγορηθεί κάποιος για αμέλεια και μη περιποίηση της γης που είχε νοικιάσει, γεγονός που του στοιχίζει την απώλειά της ή ένα σημαντικό χρηματικό ποσό, οι ενοικιαστές ήταν συχνά προσεκτικοί στο θέμα επιλογής της γης. Αν διαπίστωναν ότι η ποιότητά της δεν ήταν καλή και κατά συνέπεια ήταν δύσκολο να συντηρηθεί και να βελτιωθεί, δεν προχωρούσαν στη σύναψη του συμβολαίου⁷³.

Γενικές πληροφορίες σχετικά με το ύψος των εξόδων περιποίησης της γης και των καλλιεργειών παρέχουν περιπτώσεις διεκδικήσεων γης ή εκδιώξης ενοικιαστών. Σε μια τέτοια περίπτωση ο γαιοκτήμονας - παραχωρητής αποζημίωνε πάντα τον καλλιεργητή για τα έξοδα που είχε κάνει μέχρι τότε για τη γη, ιδιαίτερα αν δεν του είχε παραχωρηθεί κάποιου είδους “ένισχυση” από αυτές που αναφέραμε πιο πάνω⁷⁴.

Ο γαιοκτήμονας - παραχωρητής, εκτός των άλλων διαδικασιών εναντίον του ενοικιαστή που εγκατέλειπε τη γη του, φρόντιζε για την ταχύτερη αντικατάστασή του. Οι νέοι ενοικιαστές ήταν υποχρεωμένοι, υπό την απειλή χρημα-

71. Το 1368 ο πρεσβύτερος Ιωάννης Αρσένης αναγκάστηκε να επιστρέψει στον Ιωάννη de Freganescio 10 υπ., που ο πρώτος είχε πάρει δάνειο για να φυτέψει αμπέλι, γιατί τελικά δεν προχώρησε στο φύτεμα (ADC, b. 26, 3, 4r : SANTSCI, *Regestes*, S39, 10).

72. Το 1368 το δικαστήριο απάλλαξε το Νικόλαο Cauchio από την απαίτηση των αδελφών του Πέτρου και Ιωάννη να τους επιστρέψει το 1/3 της γης που κατείχε στο βουνό Βαχό (Vacho), γιατί, σύμφωνα με την άποψη των δικαστών, ο κατηγορούμενος καλλιεργούσε άριστα το μερίδιό του (ADC, b. 26, 3, 12v : SANTSCI, *Regestes*, S68, 16). Το 1386 οι *iudices proprii* απάλλαξαν το Μάρκο de Valdagno από χρηματικό πρόστιμο 25 υπ., το οποίο του είχε επιβληθεί γιατί δεν καλλιεργούσε το αμπέλι που κρατούσε. Οι *partitores comunis* διαπίστωσαν ότι ο παραπάνω είχε καλλιεργήσει το αμπέλι, αλλά δεν το είχε απλώς διακαφίσει εξαιτίας των βροχών (ADC, b. 29bis, 20, 21v-22r : SANTSCI, *Regestes*, M1148, 251).

73. Το 1368 ο Μιχάλης Αμουριανός απαλλάχθηκε από την απαίτηση του Λαυρέντιου Maripiero να αναλάβει την εκμετάλλευση αμπελιού στο χωριό Σκαλάκι. Ο γαστάλδος του χωριού εξέτασε το αμπέλι και διαπίστωσε ότι δεν είχε καλλιεργηθεί δύο χρόνια και γι' αυτό δεν ήταν πλέον δυνατή η συντήρησή του σε άριστη κατάσταση (in culmine) (ADC, b. 26, 3, 4r : SANTSCI, *Regestes*, S40, 10).

74. Το 1367 η Ειρήνη Πρασίναινα έλαβε πίσω ένα κήπο, τον οποίο εκμεταλλευόταν παράνομα κάποιος τρίτος. Η ίδια αποζημίωσε τον προηγούμενο καλλιεργητή με 7 υπ. και

τικής ποινής, να παραλάβουν τη γη μέσα σε ένα καθορισμένο σύντομο χρονικό διάστημα, ώστε να μη μείνει απεριποίητη για πολύ χρόνο⁷⁵. Σε περίπτωση αντικατάστασης του ενοικιαστή για οποιονδήποτε λόγο, ο προηγούμενος εκαλείτο πάντα στο δικαστήριο για την υποστήριξη της θέσης του και των δικαιωμάτων του, και το διακανονισμό των εκκρεμοτήτων, που τυχόν θα προέκυπταν, ιδιαίτερα όταν η αντικατάσταση δεν γινόταν έγκαιρα, αλλά στη μέση της καλλιεργητικής περιόδου. Αν ο καλλιεργητής είχε προχωρήσει στην καλλιέργεια, αποζημιωνόταν ή ο νέος ενοικιαστής τού παρέδινε την παραγωγή της ίδιας χρονιάς⁷⁶. Στην περίπτωση που ο προηγούμενος ενοικιαστής δεν παρουσιαζόταν στο δικαστήριο, η απόφαση έβγαινε χωρίς τον ίδιο, ο οποίος στη συνέχεια δεν είχε κανένα δικαίωμα διεκδίκησης⁷⁷. Ο γαιοκτήμονας-παραχωρητής όμως δεν ήταν εύκολο πάντα να απαλλαγεί από τον ενοικιαστή, λόγω των δεσμεύσεων που αναλάμβαναν και οι δύο με το συμβόλαιο ενοικίασης. Έτσι, αν αυτό προέβλεπε αυτόματη ανανέωση μετά τη λήξη του, ο παραχωρητής ήταν υποχρεωμένος να τηρήσει τον όρο, παραχωρώντας εκ νέου τη γη του στο ίδιο πρόσωπο.

Η θέση του ενοικιαστή-άμεσου καλλιεργητή στην περίπτωση της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας φαίνεται δυσκολότερη από την αντίστοιχη των άλλων μορφών παραχώρησης. Σ' αυτό συμβάλλει η έντονη παρέμβαση του παραχωρητή στην εκμετάλλευση της γης, το σύντομο χρονικό διάστημα της παραχώρησης, που δεν άφηνε πολλά περιθώρια επιλογών, το είδος της καλλιέργειας (συνήθως δημητριακά), καθώς και η σταθερή ετήσια εισφορά, σε είδος ή χρήμα, αντίθετα από την αναλογική που καταβαλλόταν στις άλλες παραχωρήσεις. Για τον παραχωρητή-γαιοκτήμονα, αντίθετα, η μορφή αυτή παραχώρησης παρουσίαζε σημαντικά πλεονεκτήματα. Μέσα σε σύντομα χρονικά διαστήματα είχε τη

12 *grossi* για τα έξοδα που είχε κάνει μέχρι τότε για την περιποίηση του κήπου και παράλληλα του άφησε την παραγωγή της ίδιας χρονιάς (ADC, b. 29, 15/2, 4v-5r : SANTSCHI, *Regestes*, M107, 116).

75. Το 1371 με δικαστική απόφαση ο πρεσβύτερος Θωμάς Vido αναγκάστηκε να εγκαταλείψει κομμάτι γης στο χωριό Αμπρούσα, επειδή δεν είχε εμφανιστεί να υποστηρίξει τα δικαιώματά του. Ο Νικήτας Βραδιάνος και ο Ιωάννης Porco, που νοίκιασαν την ίδια γη, όφειλαν να την παραλάβουν μέσα σε 3 μέρες, αφού θα την εγκατέλειπε ο Vido, με ποινή 10 υπ., αν οι νέοι ενοικιαστές δεν τηρούσαν το παραπάνω χρονικό περιθώριο (ADC, b. 26, 3, 89v : SANTSCHI, *Regestes*, S253, 63).

76. Το 1368 αντικαταστάθηκε ο παλιός ενοικιαστής της περιουσίας της εκκλησίας του Αγ. Παντελεήμονα. Ο νέος ενοικιαστής όφειλε να αποζημιώσει τον προηγούμενο για τις καλλιέργειες, στις οποίες είχε προχωρήσει, ή να του αφήσει τη συγκομιδή της τελευταίας χρονιάς (ADC, b. 26, 3, 3r : SANTSCHI, *Regestes*, S36, 10).

77. Μεταξύ Νοεμβρίου 1318 και Ιανουαρίου 1319 το δικαστήριο κάλεσε το Νικόλαο Σελόπουλο να παρουσιαστεί σε 15 μέρες και να υπερασπίσει τα δικαιώματά του επί της γης, που είχε νοικιάσει στο χωριό Αμπρούσα από το Φραγκίσκο de Molino, το 1313, και την οποία είχε εγκαταλείψει. Αν δεν παρουσιαζόταν θα προχωρούσαν στην κατάσχεση της γης, την οποία θα αναλάμβανε και πάλι ο παραχωρητής της, και η πράξη της ενοικίασης θα θεωρείτο άκυρη (BANDI, αρ. 200, 72-73).

δυνατότητα αλλαγής καλλιεργητή ή καλλιέργειας και αύξησης της εισφοράς, αναπροσαρμόζοντάς την σύμφωνα με τις τρέχουσες τιμές της αγοράς. Η καθορισμένη ετήσια εισφορά τού προσέφερε επίσης σταθερό κέρδος –αναλάμβανε δηλαδή όλο το ρίσκο ο καλλιεργητής– αντίθετα από το γονικό και την ενοικίαση για 29 χρόνια, που του προσέφεραν ένα ποσοστό επί της παραγωγής, καλής ή κακής. Και όλα αυτά βέβαια με την προϋπόθεση ότι ο γαιοκτήμονας θα έβρισκε τους καλλιεργητές, δεδομένης της έλλειψης αγροτικών χειρών.

Αν λάβουμε όμως υπόψη το γεγονός ότι ένα γαιοκτήμονα τον ενδιέφερε να προσδέσει στη γη του έναν καλλιεργητή με κάποια από τις άλλες μορφές παραχώρησης της γης (γονικό - ενοικίαση 29 χρόνων), και ακόμη ότι η θέση του ενοικιαστή, όπως διαπιστώσαμε, ήταν μειονεκτικότερη των άλλων, τότε τι ωθούνε γαιοκτήμονες και αγρότες να εκμεταλλεύονται τη γη με αυτό τον τρόπο; Είναι αναγκαίο στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι στα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, όπως και στα περισσότερα με τα οποία παραχωρείται γη, δεν διακρίνεται αν ο ενοικιαστής είναι νέος αγρότης, που αποκτά με τον τρόπο αυτό για πρώτη φορά γη, ή αν πρόκειται για κάποιον που καλλιεργεί ήδη γη γονική ή νοικιασμένη για 29 χρόνια. Η διάκριση αυτή, αν ήταν γνωστή, θα καθόριζε και ως ποιο βαθμό η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας ήταν προς το συμφέρον του φεουδάρχη ή του καλλιεργητή. Ωστόσο και οι δύο πλευρές είχαν, κατά περίπτωση, τους δικούς τους λόγους προτίμησης. Δεν είναι άσχετη η τάση αύξησης της τιμής των δημητριακών, κυρίως κατά τον 14ο αι., με την προτίμηση των γαιοκτημόνων να εκμεταλλεύονται μέρος τουλάχιστον της γης τους, που προοριζόταν για τα προϊόντα αυτά, μέσω της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, χάρη στη δυνατότητα αναπροσαρμογής της εισφοράς και χωρίς το ρίσκο μιας ενδεχόμενης κακής συγκομιδής. Για τους αγρότες από την άλλη, επειδή δεν είχαν πολλά περιθώρια βελτίωσης της οικονομικής τους κατάστασης, η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας έδινε την ευκαιρία σε όποιον ήθελε να δοκιμάσει, διακινδυνεύοντας πολλές φορές, μια αύξηση των εισοδημάτων του σε σχέση με την ήδη εκμεταλλεύσιμη περιουσία του. Όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, πράγματι πολλοί αγρότες καλλιεργούσαν γη που την είχαν παραλάβει από τον ιδιοκτήτη της με διάφορους τρόπους⁷⁸. Η έλλειψη πάντως αγροτικών χειρών, όσο μεγάλη και αν ήταν, δεν τοποθετούσε τον αγρότη σε θέση ισχύος. Τα περιθώρια υποχώρησης του φεουδάρχη ήταν περιορισμένα και πολύ συγκεκριμένα ανάλογα με την περίπτωση. Ο κάτοχος της γης παρέμενε πάντοτε ο ρυθμιστής της κατάστασης και αυτός που κατά βάση καθόριζε τα περιθώρια κέρδους. Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας λοιπόν, όσο κι αν φαίνεται να περιέχει μειονεκτήματα τόσο για το φεουδάρχη όσο και για τον αγρότη σε συνδυασμό με την ανάγκη για αγροτικά χέρια, εξυπηρετούσε και τους δύο για διαφορετικούς για τον καθένα λόγους. Στο φεουδάρχη παρείχε ευελιξία στην επιλογή νέων προσώπων, σε νέες καλλιέργειες και σε νέα περιθώρια κέρδους· στον αγρότη μια ευκαι-

78. Βλ. παρακάτω, 212.

ρία για δοκιμή, που σε περίπτωση αποτυχίας ήταν εύκολο να τη διακόψει με τη λήξη του συμβολαίου. Και για τους δύο όμως η περίπτωση επιτυχίας οδηγούσε στη συνέχιση της καλλιέργειας σε μονιμότερη βάση.

Η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, γνωστή ήδη από το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, εφαρμόστηκε πλατιά για τους ίδιους, όπως και στην Κρήτη, λόγους τόσο στο Βυζάντιο⁷⁹, όσο και στη δυτική Ευρώπη⁸⁰.

– Το εμπάτικι

Σχετικό με την εκμετάλλευση της γης είναι και το *εμπάτικι*, όπως εμφανίζεται, αν και όχι ιδιαίτερα συχνά, στα συμβόλαια παραχώρησης γης στην Κρήτη. Φαίνεται να ισοδυναμεί με το ποσό που κατέβαλλαν ορισμένες φορές οι καλλιεργητές στα βυζαντινά χρόνια κατά την υπογραφή συμβολαίου *παροικίας*. Φαίνεται να εκφράζει επίσης το περιεχόμενο των όρων *εισδεκτικών* και *ανακαμπτικών* που κατέβαλλε ο *εμφυτευτής* σε περίπτωση υπογραφής ή ανανέωσης του

79. Στο Βυζάντιο από τον 11ο αι. και έπειτα, παράλληλα με την *εμφύτευση* και την *παροικία*, αναπτύχθηκε και η ενοικίαση της γης για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα. Τη μορφή αυτή παραχώρησης της γης προτιμούσαν ιδιαίτερα οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και τα μοναστήρια. Οι ενοικιαστές ήταν άμεσοι καλλιεργητές, ελεύθεροι ή *πάροικοι*, και η έκταση της παραχωρούμενης γης ανάλογη με τις δυνατότητές τους. Η ετήσια εισφορά καταβαλλόταν είτε σε χρήμα (*χωρόπακτον* ή *πάκτον*) με βάση ένα σταθερό κανόνα, είτε σε είδος (*μορτή*), μέρος δηλαδή της παραγωγής. Η εισφορά για τα αμπέλια και τους κήπους ήταν επίσης σε χρήμα, αλλά πολύ υψηλότερη από εκείνη της γης. Η ετήσια εισφορά παρουσίαζε και άλλες παραλλαγές, ανάλογα με την ποιότητα ή το είδος της καλλιέργειας, ή ακόμη και τις συνθήκες κάθε τόπου (βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Petite et grande exploitation*, 329-331· Ο ΙΔΙΟΣ, *Structures économiques*, 49-67· LEMERLE, *Histoire agraire*, 56-57· ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗΣ, *Fiscalité*, 125-129). Τύπους βυζαντινών συμβολαίων του 12ου αι. βλ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, 622-623.

80. Η εξάπλωση της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας στη δυτική Ευρώπη άρχισε από τον 12ο αιώνα. Τη μορφή αυτή παραχώρησης γης προτιμούσαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, ιδιαίτερα όσοι κατοικούσαν μόνιμα μακριά από την περιουσία τους. Το συνηθέστερο διάστημα για το οποίο νοικιαζόταν η γη ήταν από 3 μέχρι 5 χρόνια, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις, ανάλογα με την περιοχή, από 10 μέχρι και 20. Οι ενοικιαστές ήταν και εδώ συνήθως άμεσοι καλλιεργητές και τα δικαιώματα επί της γης που νοικίαζαν ήταν πολύ περιορισμένα. Δεν είχαν το δικαίωμα υπενοικίασης ούτε μπορούσαν να δουλέψουν ή να νοικιάσουν συγχρόνως γη άλλου γαιοκτήμονα. Η ετήσια εισφορά καταβαλλόταν, όπως παντού, είτε σε είδος, μέρος συνήθως της παραγωγής, είτε σε χρήμα. Οι λόγοι εξάπλωσης της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας στη δυτική Ευρώπη ήταν κυρίως το υψηλό κόστος των έμμοιθων αγροτικών χειρών και συγχρόνως η δυσκολία ανεύρεσής τους, καθώς και η επιθυμία των γαιοκτημόνων για μεγαλύτερο κέρδος. Η εξάπλωση όμως της ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας δεν ήταν ίδια σε όλες της περιοχές της δυτικής Ευρώπης. Σε πάρα πολλές από αυτές συνεχιζόταν ήδη τον 13ο αι. η άμεση εκμετάλλευση της γης με μισθτούς ή αγγαρείες και με παραχωρήσεις σε *livello* (Γαλλία - Ν.Δ. Γερμανία) (βλ. KOTEL'NIKOVA, *Mondo contadino*, 276-317· F. L. GANSHOF, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo. La Francia, i Paesi Bassi e la Germania occidentale*, S.E.C., 390-397).

εμφυτευτικού συμβολαίου⁸¹. Το *εμπατίκι* ήταν συνήθως χρηματικό ποσό, αλλά και ποσότητα προϊόντων, που καταβαλλόταν προς τον παραχωρητή - γαιοκτήμονα, είτε αυτός ήταν ιδιώτης είτε το ίδιο το κράτος, κατά την παραχώρηση της γης και το οποίο επέστρεφε ο παραχωρητής σε περίπτωση ακύρωσης του συμβολαίου ή επιστροφής της γης. Στο Βυζάντιο το ποσό αυτό ήταν το διπλάσιο της ετήσιας εισφοράς του καλλιεργητή. Στην Κρήτη το *εμπατίκι* καταβαλλόταν εφάπαξ, στην αρχή της συμφωνίας ή σε ετήσιες δόσεις, και δεν παρουσίαζε κάποια σταθερή αναλογία με την ετήσια εισφορά. Το ποσό ήταν πάντως υψηλό και πολλές φορές κατά πολύ μεγαλύτερο της ετήσιας εισφοράς.

Αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Το 1328 κατά την ενοικίαση γης για 5 χρόνια και με ετήσια εισφορά 30 μουζούρια σιτάρι και 10 κριθάρι, το *εμπατίκι* καθορίστηκε σε 3 υπ. κάθε χρόνο⁸². Στην περίπτωση αυτή το ετήσιο *εμπατίκι* ήταν χαμηλότερο της αξίας της ετήσιας εισφοράς, που υπολογίζεται περίπου στα 6 υπέρπυρα. Το 1368, αντίθετα, νοικιάστηκε αμπέλι προς 16 υπ. το χρόνο, για το οποίο ο ενοικιαστής θα κατέβαλλε εφάπαξ ως *εμπατίκι* το σημαντικό ποσό των 163 υπ.⁸³. Το ποσό αυτό, σε συνδυασμό με το επίσης υψηλό ενοίκιο, δικαιολογείται πιθανότατα από τη μεγάλη έκταση του αμπελιού, η οποία όμως δεν αναφέρεται στο συμβόλαιο. Το 1370 νοικιάστηκε για 29 χρόνια αμπέλι με ετήσια εισφορά το 1/3 της παραγωγής και *εμπατίκι* 35 υπ.⁸⁴. Το 1322 νοικιάστηκε γη για 3 χρόνια με *εμπατίκι* 6 *grossi*⁸⁵. Το 1349 καταβάλλονταν για *εμπατίκι* αμπελιού 100 μίστατα μούστου⁸⁶. Το 1385, τέλος, νοικιάστηκε αμπέλι με ετήσια εισφορά 6 υπ. και *εμπατίκι* 28 υπ.⁸⁷. Δεν διαθέτουμε σε καμιά από τις παραπάνω περιπτώσεις την έκταση της παραχωρούμενης γης, για να ορίσουμε μια πιθανή αναλογία. Σίγουρα όμως η έκταση και η ποιότητα, όπως ίσως και το είδος της καλλιέργειας, ήταν οι παράγοντες που καθόριζαν το *εμπατίκι*.

81. Σχετικά με το βυζαντινό όρο *εμβατίκιον*, βλ. FR. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Μόναχο 1948, έγγρ. αρ. 59-60, 169. Ο B. J. Slot θεωρεί το *εμπατίκιον* στη Νάξο, κατά τον 15ο αι. και έπειτα, ένα είδος "δώρου", με το οποίο ο αγρότης αποκτούσε το δικαίωμα της μόνιμης εκμετάλλευσης της γης από τον ιδιοκτήτη της (βλ. SLOT, *Le cas de Philoti*, 193). Βλ. επίσης και Ι. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951), 129. Ακόμη: ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *I.E.E.*, 8, 201. Πρβλ. και βυζαντινό εμφυτευτικό συμβόλαιο του 1258, όπου καθορίζεται ότι μετά τη λήξη του θα ανανεωνόταν αυτόματα για ισάριθμα χρόνια (25) και ο εμφυτευτής κατά την ανανέωση θα κατέβαλλε στον ιδιοκτήτη της γης ένα εφάπαξ ποσό, διπλάσιο της ετήσιας εισφοράς (MM, τ. 3, 238).

82. NdC, b. 142, 96v.

83. NdC, b. 11, 154v.

84. NdC, b. 44, 92v.

85. NdC, b. 8, 49r.

86. NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 105r.

87. NdC, b. 273, 4r.

Ο ρόλος και η σκοπιμότητα του θεσμού αυτού στο Βυζάντιο δεν έχουν προσδιοριστεί επακριβώς. Ο ανάλογος θεσμός του *laudemio* στη δυτική Ευρώπη θεωρείται ότι έχει άμεση σχέση με την αξία της γης, η οποία από τον 12ο αι. αυξανόταν συνέχεια, ενώ η ετήσια εισφορά των καλλιεργητών έμενε σταθερή χωρίς να είναι εύκολη η αναπροσαρμογή της. Οι γαιοκτήμονες προσέτρεξαν στο παλιό σύστημα του *laudemio*, ένα είδος φόρου εισόδου ή διαδοχής, που πλήρωναν οι αγρότες στο παρελθόν, όταν αναλάμβαναν για πρώτη φορά ένα κομμάτι γης. Το *laudemio* λειτουργούσε στη νέα του μορφή ως αντίβαρο της ετήσιας σταθερής εισφοράς, σε σχέση με την αυξανόμενη αξία της γης και ο γαιοκτήμονας κέρδιζε τα εισοδήματα που έχανε⁸⁸.

Κατ' αναλογία λοιπόν, και σύμφωνα με τα δεδομένα, το *εμπατίκι* στην Κρήτη ήταν αναγνωριστικό δικαίωμα (*embatichi seu recognitione*, όπως αναφέρεται σε συμβόλαιο⁸⁹), το οποίο λειτουργούσε ταυτόχρονα ως ένα είδος εγγύησης για το γαιοκτήμονα εκ μέρους του καλλιεργητή για τη σωστή και αποδοτική εκμετάλλευση της γης. Είναι βέβαια περίεργο και συγχρόνως άγνωστο για ποιο λόγο δεν εισέπρατταν το *εμπατίκι* όλοι οι γαιοκτήμονες, αν δεχτούμε ότι μια τέτοια πράξη αναφερόταν πάντοτε στο συμβόλαιο. Από την άλλη δεν αποκλείεται να εισέπρατταν πράγματι *εμπατίκι* όλοι οι γαιοκτήμονες, χωρίς αυτό να αναφέρεται στο συμβόλαιο.

δ. Τα συμβόλαια εργασίας

Πρόκειται για συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας με ιδιαίτερα όμως χαρακτηριστικά όχι μόνο στην τυπολογία, αλλά και στο περιεχόμενό⁹⁰. Είχαν αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο, παραλλαγές του οποίου δεν ήταν

88. Σχετικά με το *laudemio*, βλ. OSTROGORSKY, *Condizioni agrarie*, 280· JONES, *La società agraria*, 484· P. UGOLINI, *Tecnologia e Economia agrarie, Storia d'Italia, Annali 1*, 388· D. O. NORTH - R.P. THOMAS, *L'evoluzione economica del mondo occidentale*, Μιλάνο 1976, 52-53. Για την Κρήτη δεν διαθέτουμε συστηματική μελέτη για την αξία της γης και την πιθανή αύξηση της αξίας της κατά τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζουμε. Για μεμονωμένα στοιχεία και όσον αφορά τις δημόσιες γαίες, βλ. IMHAUS, *Enchères des fiefs*, 207. Στοιχεία επίσης για τις τιμές της γης στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τους ίδιους αιώνες, βλ. J.CL. CHEYNET - ÉLISABETH MALAMUT - CÉCILE MORISSON, *Prix et salaires à Byzance (Xe - XVe siècle)*, *Hommes et richesses*, τ. 2, *VIIIe - XVe siècle*, Παρίσι 1991, 344-347.

89. Το 1371 νοικιάστηκε αμπέλι για 10 χρόνια με ετήσιο ενοίκιο το 1/3 της παραγωγής. Το *εμπατίκι* (*embatichi seu recognitione*) καθορίστηκε σε 5 υπ. (NdC, b. 13, 109r).

90. Σύμφωνα με τη χαρακτηριστική φράση των συμβολαίων αυτών, ο καλλιεργητής αναλάμβανε “να δουλεύει τη γη” (*laborare terram*), γι’ αυτό και χρησιμοποιήθηκε ο όρος “συμβόλαιο εργασίας”, ο οποίος τα διαχωρίζει από τα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας. Συμβόλαιο αυτού του τύπου, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 12 και 13, 386 - 387.

συνηθισμένες, όπως συνέβαινε στα συμβόλαια της απλής ενοικίασης. Ο ενοικιαστής αναλάμβανε και στην περίπτωση αυτή να καλλιεργεί (*labogare*) τη γη για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα και να καταβάλλει κάθε χρόνο μια καθορισμένη ποσότητα προϊόντων (*terciaria*) από την παραγωγή της ίδιας γης.

Τα χαρακτηριστικά όμως που κατά κανόνα ίσχυαν και καθόριζαν την ιδιαιτερότητα των συμβολαίων αυτών είναι: 1. Οι ενοικιαστές ήταν σχεδόν πάντα ελεύθεροι αγρότες. 2. Δεν παραχωρείται το δικαίωμα υπενοικίασης, όπως στην απλή ενοικίαση. 3. Παρέχεται με το ίδιο συμβόλαιο δάνειο ή *μεταχείριση* για την καλλιέργεια της γης⁹¹. 4. Καθορίζεται η έκταση της παραχωρούμενης γης. 5. Ο ενοικιαστής “διευκολύνεται” κατά διάφορους τρόπους για τον πρώτο χρόνο της καλλιέργειας. 6. Ο ενοικιαστής υποχρεώνεται να μετακομίσει με την οικογένειά του και να εγκατασταθεί στο χωριό όπου βρίσκεται η γη που νοικιάζεται· ο παραχωρητής τού παρέχει συχνά και κατοικία. 7. Εκτός από την ετήσια εισφορά, καθορίζονται και οι υπόλοιπες υποχρεώσεις του καλλιεργητή προς τον παραχωρητή της γης.

Οι συμβαλλόμενοι στα συμβόλαια εργασίας ανήκαν σε δύο διακριτές κατηγορίες. Από τη μια μεριά βρίσκονταν οι γαιοκτήμονες, που προσέφεραν τη γη, στην πλειοψηφία τους ιδιώτες και σπανιότερα η Εκκλησία ή κάποιο μοναστήρι⁹², και από την άλλη οι άμεσοι καλλιεργητές, που τη δούλευαν. Οι τελευταίοι ήταν σχεδόν όλοι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, *ελεύθεροι* (*franchi*) και συνήθως κάτοικοι άλλης περιοχής ή χωριού. Οι βιλλάνοι παραλάμβαναν, ίσως λιγότερο συχνά αυτοί, γη με τους ίδιους όρους από τον κύριό τους ή με την άδειά του από άλλο γαιοκτήμονα, συνήθως όμως στο ίδιο ή κοντά στο χωριό που ήδη κατοικούσαν⁹³.

91. Η οικονομική αυτή “ενίσχυση” του καλλιεργητή έπαιρνε είτε τη μορφή της *μεταχείρισης* ή *auxilium*, είτε τη μορφή απλού δανείου (*prestito*). Πολλές φορές ο καλλιεργητής έπαιρνε και από τα δύο, γεγονός που δηλώνει κάποια διαφορά στις δύο αυτές μορφές δανεισμού, η οποία όμως δεν είναι εμφανής. Πιθανόν τα χρήματα που δίνονταν ως *μεταχείριση* έπρεπε να επενδυθούν οπωσδήποτε στη γη που παρεχωρείτο, σε αντίθεση με το δάνειο που ο δανειολήπτης μπορούσε να χρησιμοποιήσει όπως ήθελε. Το 1387, για παράδειγμα, ο Γεώργιος Ορφανός, κάτοικος του χωριού Πάλα, βιλλάνος του Μάρκου Venerio, με την άδειά του, ανέλαβε να δουλεύει γη ενός βοδιού στο χωριό Κάτω Ασίτες για 5 χρόνια. Ο καλλιεργητής έλαβε ως *μεταχείριση* 15 υπ. και ως άτοκο δάνειο 5 υπ. (NdC, b. 11, 521r). Το 1387 σε ανάλογο συμβόλαιο ο καλλιεργητής έλαβε 20 υπ. ως *μεταχείριση* και 20 υπ. ως δάνειο (NdC, b. 1, 524v).

92. Το 1346 παραχώρησε γη με συμβόλαιο εργασίας ο επίσκοπος Αρκαδίας (NdC, b. 10, Angelo Boccontolo, 96v). Το 1356 παραχώρησε γη με τον ίδιο τρόπο ο πρεσβύτερος Alberto de Arrigonibus, *decano* και *κανονικός* της Εκκλησίας της Κρήτης (NdC, b. 103, 24r).

93. Το 1355 ο Γιάννης Χανδράς, βιλλάνος του Στέφανου Σαχλίκη και κάτοικος του χωριού Καμάρι, ανέλαβε να δουλεύει γη ενός βοδιού στο ίδιο χωριό που ανήκε στο Νικόλαο Dandullo (NdC, b. 103, 11v). Το 1374 ο βιλλάνος του Μάρκου Vido, Γεώργιος Χοχλομίρης, ανέλαβε γη ενός βοδιού που ανήκε στον κύριό του για 5 χρόνια (NdC, b. 11,

Η κατηγορία των ελεύθερων αγροτών, όπως έχει τονιστεί, περιλάμβανε κατά καιρούς αρκετούς που δεν κατείχαν γη και οι οποίοι αποτελούσαν τα μετακινούμενα εργατικά χέρια, μέχρι τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε κάποιο φέουδο. Η ελευθερία μετακίνησης, λόγω της κοινωνικής τους θέσης, τους έδινε τη δυνατότητα, αν δεν είχαν γη, να μεταφέρονται σε άλλα χωριά, ανάλογα με τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονταν. Στα συμβόλαια εργασίας δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί, αν οι ελεύθεροι που παραλάμβαναν γη είχαν σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση ή αν, μετά τη λήξη του συμβολαίου και τη μη ανανέωσή του, έφευγαν για αλλού. Είναι σίγουρο όμως ότι η αναχώρηση αυτή δεν ευνοούσε ούτε τον ίδιο τον αγρότη ούτε φυσικά και το γαιοκτήμονα. Ο πρώτος δεν ήταν βέβαιο ότι θα έβρισκε ανάλογη ευκαιρία και ο δεύτερος αντικαταστάτη για τη γη του.

Για τον παραπάνω λόγο ο γαιοκτήμονας με ευνοϊκούς όρους προσπαθούσε να κρατήσει τον ελεύθερο στη γη του, όσο γίνεται περισσότερο χρόνο. Του παρείχε απαραίτητα κατοικία για διαμονή, μια και η πλειοψηφία τους ερχόταν από άλλες περιοχές⁹⁴. Αν δεν υπήρχαν διαθέσιμες κατοικίες, κυρίως αγροτών που είχαν εγκαταλείψει το χωριό, ο γαιοκτήμονας αναλάμβανε το κτίσιμο νέων και παράλληλα φρόντιζε για την προσωρινή εγκατάσταση του αγρότη και της οικογένειάς του⁹⁵. Έδινε την ευκαιρία σε όποιον ήθελε να παραλάβει και άλλη γη, συνήθως γειτονική, για να τη δουλεύει, ενώ συχνά με το ίδιο ή άλλο συμβόλαιο παραχωρούσε στους ίδιους και γη σε γονικό⁹⁶. Για οικονομική “ενίσχυση”, τέλος, όπως ήδη επισημάνθηκε, παρείχε δάνειο, το οποίο οι καλλιεργητές

430v). Το 1387 ο βιλλάνος του Μάρκου Venerio, Γεώργιος Ορφανός, κάτοικος Πάλας, ανέλαβε να δουλεύει γη ενός βοδιού στο χωριό Κάτω Ασίτες, που ανήκε στον Zanino Cavallario. Για το βιλλάνο εγγυήθηκε ο κύριός του (NdC, b. 11, 521r).

94. Η παροχή κατοικίας και το μέγεθός της πιθανόν να είχαν σχέση με τη γη που παραλάμβανε κάθε αγρότης. Το 1356, για παράδειγμα, σε συμβόλαιο εργασίας αναφέρεται: ... *michi* (καλλιεργητής) *dare domos pro mea habitacione iuxta morem aliorum tenentium terram unius bovis in dicto loco*. (NdC, b. 103, 21r). Το 1367, σε ανάλογο συμβόλαιο συμφωνήθηκε: ... *stare et habitare in tuo casale ... tu* (παραχωρητής) *mihi dare debes II domos si habeo bovem, si vero non, unam, pro mea habitacione* (NdC, b. 11, 78r).

95. Το 1316 παραχωρήθηκε γη ενός βοδιού για 5 χρόνια. Ο καλλιεργητής έπρεπε να επισκευάσει τα σπίτια, στα οποία θα κατοικούσε, ενώ ο παραχωρητής θα του παρείχε τα απαραίτητα δοκάρια (NdC, b. 233, 33v). Το 1367 παραχωρήθηκε γη ενός βοδιού για 3 χρόνια. Ο παραχωρητής όφειλε να επισκευάσει δύο κατοικίες για τον καλλιεργητή (NdC, b. 11, 93r). Το 1367 κατά την παραχώρηση γης ενός ζευγαριού για 5 χρόνια συμφωνήθηκε να κτίσει ο καλλιεργητής σπίτια για την κατοικία του στο ίδιο χωριό και ο παραχωρητής να του προσφέρει για το λόγο αυτό 4 υπ., τα οποία δεν θα επιστρέφονταν (*de dono*) (NdC, b. 11, 96v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 13, 387).

96. Το 1328 με συμβόλαιο εργασίας παραχωρήθηκαν σε δύο καλλιεργητές γη ενός ζευγαριού και δύο αμπέλια συγχρόνως (NdC, b. 244, 75r). Μετά από τέσσερα χρόνια και αφού είχε λήξει το παραπάνω συμβόλαιο, το 1333, οι δύο αυτοί καλλιεργητές ανανέωσαν το συμβόλαιό τους με τον ίδιο γαιοκτήμονα, τους ίδιους όρους και την ίδια γη και αμπέλια (NdC, b. 244, 126v). Το 1359 παραχωρήθηκε γη 3 βοδιών και συγχρόνως η δυνατότη-

όφειλαν να επιστρέψουν μέσα σε καθορισμένο χρονικό διάστημα ή οπωσδήποτε πριν από τη λήξη του συμβολαίου, διαφορετικά δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη γη⁹⁷. Το δάνειο ήταν συνήθως χρηματικό, πολλές φορές όμως και σε είδος, κυρίως βόδια για εργασία ή γαϊδούρια, την αξία των οποίων επέστρεφαν σε χρήματα. Η πράξη παραχώρησης του δανείου, πάντα στο ίδιο συμβόλαιο, προηγείται συνήθως της παραχώρησης γης, γεγονός που αποδεικνύει τη σημασία των χρημάτων ή των ζώων εργασίας για το νέο αγρότη. Το ύψος του δανείου εξαρτιόταν από τις ανάγκες του αγρότη, από την επιθυμία του φεουδάρχη και λιγότερο από την έκταση της παραχωρούμενης γης.

Παρά τις σχετικές όμως συμφωνίες δεν ήταν ποτέ σίγουρο ότι ο αγρότης θα συνέχιζε την καλλιέργεια της ίδιας γης ή ότι ο γαιοκτήμονας θα του ανανεώνει το συμβόλαιο, εκτός από την περίπτωση, όπως αναφέρθηκε, που είχε παραλάβει γη ως γονικό, οπότε ο αγρότης αναγκαστικά θα ζούσε μόνιμα πλέον στο ίδιο χωριό⁹⁸.

Η μονιμότερη εγκατάσταση του αγρότη στην ίδια γη οφειλόταν ορισμένες φορές αποκλειστικά σε οικονομικούς λόγους, όπως στο παράδειγμα που ακολουθεί. Το Δεκέμβριο του 1368 υπέγραψαν συμβόλαιο ο Γεώργιος Μεσολατίν, ελεύθερος και κάτοικος του χωριού Μεσοκέφαλα, και ο Μάρκος Salomone, κάτοικος του Χάνδακα. Ο Γεώργιος χρωστούσε στον Μάρκο για εισφορές, *κανίσκια* και αγγαρείες του προηγούμενου χρόνου (1367) 6 υπ. και 9 *grossi*, καθώς και 3 υπ. για τα έξοδα υπόθεσης σχετικής με κήπο, η οποία είχε προκύψει μεταξύ των ιδίων. Σύμφωνα με το συμβόλαιο ο Γεώργιος δεν θα εξοφλούσε αμέσως τα 9 υπ. και 9 *grossi*, αλλά αυτά θα θεωρούνταν *μεταχείριση*, συμφωνώντας παράλληλα να παραμείνει στο ίδιο χωριό για άλλα 8 χρόνια. Τα 4 πρώτα από αυτά θα δούλευε γη ενός *ζευγαριού*, για την οποία θα κατέβαλλε κάθε χρόνο την ανάλογη εισφορά, και τα υπόλοιπα 4 χρόνια θα δούλευε γη ανάλογα με τα ζώα

τα να εκχερσώσει ο καλλιεργητής, αν ήθελε, μέρος από το γειτονικό λιβάδι, με δικά του έξοδα. Η γη αυτή θα ήταν στη διάθεσή του για όσο καιρό θα κατοικούσε στο ίδιο χωριό (NdC, b. 11, 29r). Το 1373 παραχωρήθηκε γη 1/3 του βοδιού για 5 χρόνια και συγχρόνως στον ίδιο καλλιεργητή και από τον ίδιο γαιοκτήμονα ένα αμπέλι σε γονικό στο ίδιο επίσης χωριό (NdC, b. 23, 16r).

97. Το διάστημα, μέσα στο οποίο έπρεπε να επιστραφεί το δάνειο, μπορεί να ήταν ίσο ή μικρότερο από τη διάρκεια του συμβολαίου. Πολλές φορές επίσης καθοριζόταν ακριβώς και η ετήσια δόση. Το 1327, για παράδειγμα, κατά την παραχώρηση γης ενός *ζευγαριού* για 6 χρόνια ο καλλιεργητής πήρε δάνειο 4 υπ., τα οποία έπρεπε να επιστρέψει κατά τα 4 προσεχή χρόνια, καταβάλλοντας κάθε χρόνο ένα υπέρπυρο (NdC, b. 142, 88r). Το 1339 σε ανάλογο συμβόλαιο παραχώρησης γης ενός βοδιού για 6 χρόνια ο καλλιεργητής πήρε για *μεταχείριση* 11½ υπ., τα οποία έπρεπε να επιστρέψει σταδιακά, καταβάλλοντας κάθε Αύγουστο 23 *grossi* (NdC, b. 244, 163v).

98. Πολλές φορές η επιλογή για την ανανέωση ή όχι του συμβολαίου ήταν, θεωρητικά, ζήτημα του ίδιου του καλλιεργητή. Το 1367 σε συμβόλαιο εργασίας προβλεπόταν ότι, αν ο καλλιεργητής μετά από 5 χρόνια που έληγε το συμβόλαιο δεν ήθελε να κρατήσει τη γη, όφειλε να την επιστρέψει μαζί με τα σπίτια (NdC, b. 11, 96v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 13,

που θα διέθετε. Θα κατέβαλλε επίσης τη νομή, αν είχε πρόβατα, καθώς και αγγαρείες και *κανίσκια*, όπως όλοι οι *ελεύθεροι*. Το ποσό της *μεταχείρισης* ήταν υποχρεωμένος να το επιστρέψει μαζί με τη γη⁹⁹. Το χρέος του αγρότη προς το γαιοκτήμονα τον ανάγκασε να συνεχίσει την καλλιέργεια της ίδιας γης, με σκοπό την εξόφλησή του μέσα στα επόμενα χρόνια, πράγμα όμως επίσης αβέβαιο. Πιθανότατα από μια ανάλογη αιτία ο ίδιος καλλιεργητής να αναγκαζόταν να παραμείνει και πάλι στην ίδια γη. Με τον τρόπο αυτό ο γαιοκτήμονας θα διατηρούσε αμείωτο το εργατικό του δυναμικό.

Τα συμβόλαια εργασίας ήταν πάντα περιορισμένης διάρκειας, συνήθως τριών ως πέντε χρόνων και σπανιότερα ενός, δύο ή δέκα. Η παραχωρούμενη γη προοριζόταν για την καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων προϊόντων (όσπρια, βαμβάκι, λινάρι κ.ά.) και η έκτασή της καθοριζόταν πάντοτε και με βάση το *ζευγάρι*. Τα έξοδα καλλιέργειας ανήκαν στον καλλιεργητή, όπως και τα απαραίτητα ζώα, τα οποία, αν δεν διέθετε ήδη, τα αγόραζε ή τα έπαιρνε υπό μορφή δανείου.

Η ετήσια εισφορά (*terziaria* ή *affictum*) ήταν μια καθορισμένη ανά μονάδα έκτασης ποσότητα προϊόντων της ίδιας γης¹⁰⁰. Ήταν πάντοτε μικτή, το μεγαλύτερο μέρος σε σιτάρι και το άλλο σε κριθάρι, η παράδοσή της γινόταν στο αλώνι (*super area*) αμέσως μετά το αλώνισμα¹⁰¹ και τα έξοδα μεταφοράς της στο σπίτι του γαιοκτήμονα βάραιναν τον καλλιεργητή. Ανάλογη εισφορά κατέβαλλε ο καλλιεργητής και για οποιοδήποτε άλλο προϊόν καλλιεργούσε στην ίδια γη. Κατά τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσης η εισφορά πολλές φορές δεν καταβαλλόταν ή ήταν μειωμένη, ίση συνήθως με το *χωραφосκέπασμα*¹⁰². Η καθυστέρηση της καταβολής της σήμαινε ότι ο καλλιεργητής θα πλήρωνε το διπλάσιο της κανονικής, όπως σε όλες τις μορφές παραχώρησης γης.

Τα συμβόλαια εργασίας αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για τις υπόλοιπες υποχρεώσεις των αγροτών προς το φεουδάρχη. Καθορίζονταν, πολλές φορές με ακρίβεια, τα *κανίσκια*, οι αγγαρείες και τα *δοσίματα*, καθώς και οτιδήποτε άλλο αφορούσε τη βοσκή των ζώων, τα βοσκοτόπια¹⁰³, την αγρανάπαυση¹⁰⁴ και γενικότερα τη γη και τις καλλιέργειες. Δεν έλειπε όμως και η γενική έκφραση: “ό,τι κάνουν και οι άλλοι *ελεύθεροι* που κατοικούν στο ίδιο χωριό”

387). Αυτό σημαίνει ότι το πιθανότερο ήταν να συνεχίσει ο καλλιεργητής την καλλιέργεια της γης και μετά τη λήξη του συμβολαίου.

99. NdC, b. 144, 84v-85r.

100. Σχετικά με το ύψος της ετήσιας εισφοράς, βλ. παρακάτω, 193-200.

101. Το 1327 σε συμβόλαιο εργασίας περιλαμβάνεται ο όρος: ... *et non possis (καλλιεργητής) accipere vel movere frumentum nec ordeum de area, donec mihi de predicto afficto annuale fuerit integre satisfactum* (NdC, b. 244, 42v).

102. Βλ. για παράδειγμα, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 13, 387.

103. Για τα βοσκοτόπια, βλ. παραπάνω, 117-121.

104. Για τα συστήματα αγρανάπαυσης, βλ. παραπάνω, 90-93.

(*ut faciunt alii franchi habitantes in dicto casale*)¹⁰⁵. Ο καθορισμός των υποχρεώσεων στο συμβόλαιο ήταν αναγκαίος, αφού οι καλλιεργητές, οι περισσότεροι νεοφερμένοι στην περιοχή, όφειλαν να αναλάβουν τις απαιτούμενες υποχρεώσεις, πιθανόν διαφορετικές από εκείνες που ίσχυαν στην περιοχή, από την οποία προέρχονταν.

Κάποια περιθώρια ελιγμών στο πλαίσιο των συμβολαίων αυτών, κυρίως ως προς το θέμα της υπενοικίασης της γης, φαίνεται να διατηρούσαν και οι καλλιεργητές αυτής της κατηγορίας, κυρίως μέσα από ανταλλαγές ή αντικαταστάσεις, όπως διαπιστώνεται από το παρακάτω παράδειγμα. Τον Ιανουάριο του 1325 τα αδέρφια Μάρκος και Δομήνικος Longo, κάτοικοι του χωριού Ελαία, πήραν ως δάνειο από τον Pasquale Sclença, κάτοικο του Χάνδακα, ο Μάρκος 6 υπ. και ο Δομήνικος ένα βόδι, αξίας 10 υπερπύρων. Το δάνειο όφειλαν να το εξοφλήσουν μέσα στα επόμενα 5 χρόνια. Συγχρόνως, ο Μάρκος ανέλαβε να κτίσει σπίτι στο ίδιο χωριό για την κατοικία του και οι δύο μαζί ανέλαβαν να καλλιεργούν γη ενός βοδιού στο ίδιο πάντα χωριό, που ανήκε επίσης στον Pasquale Sclença. Η συμφωνία θα διαρκούσε 10 χρόνια και η ετήσια εισφορά καθορίστηκε στα 33½ μουζούρια σιτάρι¹⁰⁶. Δύο χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1327, ο Δομήνικος πούλησε στον Πέτρο de Alexandro, κάτοικο Πεδιάδας, ένα βόδι αξίας 10 υπ. και μαζί τού παραχώρησε σπίτι και γη ενός βοδιού στο χωριό Ελαία, που ανήκε στον Pasquale Sclença. Ο Πέτρος de Alexandro ανέλαβε να καλλιεργεί τη γη για 8 χρόνια, καταβάλλοντας στον Sclença κάθε χρόνο την εισφορά. Το βόδι δεν μπορούσε να το πουλήσει ή να το παραχωρήσει, αν πρώτα δεν το εξοφλούσε¹⁰⁷. Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρόκειται ούτε για πώληση ούτε για υπενοικίαση της γης που είχε παραλάβει με συμβόλαιο εργασίας ο Δομήνικος Longo από τον Pasquale Sclença, αλλά για αντικατάσταση του πρώτου από τον Πέτρο de Alexandro για τα υπόλοιπα από τα 10 χρόνια που προέβλεπε το αρχικό συμβόλαιο. Ο αντικαταστάτης μέσα από τις γραπτές συμφωνίες δεν φαίνεται να αποζημιώνει τον προηγούμενο καλλιεργητή. Αντίθετα, συμφώνησε να καταβάλλει την ετήσια εισφορά κατευθείαν στον ιδιοκτήτη της γης. Η εκμετάλλευση του ζώου μετά την εξόφλησή του κρίνεται λογική, αφού ανήκε πλέον στον καλλιεργητή. Το κέρδος από μια τέτοιου είδους μεταβίβαση, αν υπήρχε, έμεινε εκτός συμβολαίου. Ο Δομήνικος Longo ήταν πλέον ελεύθερος είτε να ασχοληθεί με άλλη εκμετάλλευση είτε να εγκαταλείψει το χωριό.

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι τα συμβόλαια εργασίας είχαν συγκεκριμένο στόχο, που ήταν ο νέος καλλιεργητής. Η προσέλκυσή του και μακροπρόθεσμα η μόνιμη εγκατάστασή του σε κάποια περιοχή εξασφάλιζε την ενίσχυση των αγροτικών εργατικών χειρών, τη δυνατότητα αναζωογόνησης των

105. Για τις οικονομικές υποχρεώσεις των αγροτών προς τους φεουδάρχες, βλ. παρακάτω, 183-200.

106. NdC, b. 142, 12r.

107. NdC, b. 142, 80v.

χωριών και γενικότερα της υπαίθρου, την κάλυψη της εγκαταλελειμμένης γης, την αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας και κατά συνέπεια την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, που ήταν και ο τελικός σκοπός. Τα συμβόλαια εργασίας ήταν διαδεδομένα και, αν λάβουμε υπόψη ότι η πλειοψηφία των αγροτών που παραλάμβανε γη με τον τρόπο αυτό ήταν ελεύθεροι, αποδεικνύεται ότι οι τελευταίοι ήταν αρκετοί και περιζήτητοι από τους γαιοκτήμονες. Η μόνιμη ένταξή τους σε κάποιο φέουδο αποτελούσε θετικό βήμα τόσο για τους ίδιους όσο και για τους γαιοκτήμονες.

Την εκμετάλλευση νέων φυσικών πηγών και χέρσας γης, μακριά από τους ήδη κατοικημένους χώρους, καθώς και την ασφάλεια ορισμένων περιοχών είχαν σκοπό οι προσπάθειες κάποιων φεουδαρχών για τη δημιουργία πυρήνων νέων οικισμών. Στις προσπάθειες αυτές συμμετείχαν κυρίως ελεύθεροι, αγρότες δηλαδή που δεν ήταν δεμένοι με συγκεκριμένη γη και γι' αυτό μπορούσαν να μετακινηθούν. Δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε, αν τέτοιες ενέργειες ήταν συνηθισμένες και ποιο ήταν το μέγεθος των οργανωμένων μετακινήσεων και εγκαταστάσεων, ή ακόμη ποιες εποχές στη διάρκεια αυτών των αιώνων γνώρισαν τέτοιου είδους φαινόμενα. Τα δύο παραδείγματα πάντως που παρουσιάζονται στη συνέχεια είναι τα μόνα που εντοπίστηκαν μέχρι τώρα στις πηγές για τον 14ο αιώνα.

Στο *κατάστιχο των φεούδων* του σεξτερίου των Αγίων Αποστόλων έχει καταγραφεί, το 1311, η παρακάτω συμφωνία. Ο Μαρίνος Cavallario, ο Εμμανουήλ Γιαλλινάς και ο Ανδρέας Περιπτεράς, ενημερώνοντας τις αρχές, όπως ήταν υποχρεωμένοι, ανέφεραν ότι παραχώρησαν στο Μαρίνο Quirino μέρος ενός "βουνού" στη Μεσαρά, το οποίο ανήκε στη δικαιοδοσία των φεούδων τους, με σκοπό ο τελευταίος να κτίσει στην περιοχή έναν πύργο (*turris*) και να δημιουργήσει μπούργκο. Η συμφωνία αυτή έπρεπε να καταχωρηθεί στο *κατάστιχο* με ένα επιπλέον όρο, ότι ο Εμμανουήλ Γιαλλινάς, ένας δηλαδή από τους τρεις παραχωρητές, είχε τη δυνατότητα, όποτε ήθελε, να εγκαταστήσει στο μπούργκο 20 πρόσωπα με τις οικογένειές τους χωρίς κάποιο επιπλέον αντάλλαγμα. Σκοπός της ενέργειας αυτής, όπως ανέφεραν οι ίδιοι, ήταν η εκμετάλλευση και η ασφάλεια της περιοχής (*pro utilitate et securitate illius loci*)¹⁰⁸.

Τον Ιούλιο του 1327 συμφωνήθηκε μια ανάλογη προσπάθεια, η οποία επικυρώθηκε με συμβόλαιο. Εννέα άτομα, όλα κάτοικοι του χωριού Λοκρίδι, ανέλαβαν απέναντι στο φεουδάρχη Ιωάννη Cornario να μεταφερθούν στην περιοχή Κατσικάλι και να ιδρύσουν χωριό. Μέχρι τον προσεχή Οκτώβριο όφειλαν να κτίσουν τα σπίτια τους και να εγκατασταθούν εκεί με την οικογένεια και τα ζώα τους. Από τον Οκτώβριο και για τα 10 επόμενα χρόνια θα καλλιεργούσαν και θα έβοσκαν τα ζώα τους στη γη που θα τους παρехωρείτο. Έξι από αυτούς θα δούλευαν με ένα ζευγάρι βόδια ο καθένας, που σημαίνει ότι θα είχαν

και την ανάλογη γη, ένας με ένα βόδι και οι υπόλοιποι δύο θα έβοσκαν μόνο τα μικρά ζώα που διέθεταν. Κάθε χρόνο θα κατέβαλλαν κανονικά την ετήσια εισφορά (*tergiaria*), ανάλογα με τη γη τους, και θα προσέφεραν αγγαρείες και *κανίσκια*. Όπως και στα απλά συμβόλαια εργασίας, ο φεουδάρχης τούς παρείχε δάνειο 4 υπ. για όσους είχαν ένα ζευγάρι γης, 2 υπ. για όσους είχαν ένα βόδι και 3 υπ. και για τους δύο που είχαν μόνο μικρά ζώα για βοσκή¹⁰⁹.

ε. Οι *συντροφίες* (*societates*)

Οι *συντροφίες* είχαν στόχο την αξιοποίηση του διαθέσιμου κεφαλαίου (γη, χρήματα, σπόρο, ζώα, προσωπική εργασία), το οποίο από μόνο του δεν ήταν εκμεταλλεύσιμο ή δεν απέδιδε ικανοποιητικά¹¹⁰. Η από κοινού αντιμετώπιση εξόδων και εργασίας σκόπευε σε αποδοτικότερα αποτελέσματα σε σύντομο χρόνο. Οι *συντροφίες* ίσχυαν για μικρά χρονικά διαστήματα, συνήθως για ένα ως πέντε χρόνια. Κατά τη σύναψη του συμβολαίου το ένα μέλος της *συντροφίας*, που μπορεί να ήταν ένα ή περισσότερα πρόσωπα, καθιστούσε το άλλο, επίσης ένα ή περισσότερα πρόσωπα, *συνεταίρο* (*socium et partecipem*) στο βασικό κεφάλαιο που προσέφερε και στη συνέχεια γινόταν η κατανομή των υπολοίπων υποχρεώσεων για κάθε ένα από τα δύο μέλη.

Για τη διευκόλυνση εξαγωγής συμπερασμάτων θα θεωρηθεί ότι καθένα από τα συμβαλλόμενα μέλη αντιπροσωπευόταν από ένα πρόσωπο, αφού όλες οι συμφωνίες ήταν διμερείς, ανεξάρτητα από τον αριθμό των προσώπων που συμμετείχε από κάθε πλευρά.

Οι συμβαλλόμενοι μπορεί να ήταν και οι δύο αγρότες ή ο ένας γαιοκτήμονας ή κάτοχος οποιουδήποτε κεφαλαίου και ο άλλος αγρότης. Μπορεί ακόμη να ήταν και οι δύο *ελεύθεροι* ή *βιλλάνοι* ή ο ένας *ελεύθερος* και ο άλλος *βιλλάνος*, κάτοικοι του ίδιου ή διαφορετικού χωριού ή κάτοικος ο ένας του Χάνδακα και ο άλλος κάποιου χωριού. Ήταν δυνατόν, τέλος, ανάλογα με τη θέση που κατείχε στη *συντροφία*, ο ένας από τους δύο να ασκεί και άλλο επάγγελμα.

Το κεφάλαιο μιας *συντροφίας* μπορεί να ήταν γη, ιδιόκτητη ή νοικιασμένη, ζώα εργασίας, χρήματα για τα αναγκαία έξοδα μιας γεωργικής εκμετάλλευσης, σπόρος και φυσικά προσωπική εργασία. Ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων, ανάλογα με την αξία τους, σε κάθε *συντροφία* είχε τελικό σκοπό την κατανομή του κέρδους σε ίσα μέρη μεταξύ των συμβαλλομένων. Ο τελικός στόχος, η δίκαιη δηλαδή κατανομή του κέρδους, ήταν αυτός που καθόριζε και το

109. NdC, b. 142, 74r. Το ότι πρόκειται για *ελεύθερους* επιβεβαιώνεται στην περίπτωση αυτή και από το γεγονός ότι δεν ανήκουν στους *βιλλάνους* του χωριού Λοκρίδι, τον κατάλογο των οποίων έχουμε για την ίδια χρονιά (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, εγγρ. 1.1, 300).

110. Τύπους συμβολαίων *συντροφιών*, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 14-21, 388-395.

ύψος της προσφοράς του κάθε συμβαλλομένου στη *συντροφία*, το οποίο δεν ήταν απαραίτητα ολόκληρο το τυχόν διαθέσιμο κεφάλαιό του. Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, ο άμεσος καλλιεργητής ήταν αυτός που διέθετε στη *συντροφία* ό,τι είχε και ο συνεταιίρος του εκείνο το κεφάλαιο μόνο που ήταν απαραίτητο για την εκμετάλλευση.

Από το σύνολο των περιπτώσεων που συγκεντρώθηκαν διακρίνονται πολύ σχηματικά τρεις διαφορετικοί τύποι *συντροφίας*.

Ο πρώτος τύπος ήταν αυτός κατά τον οποίο το ένα μέλος καθιστούσε το άλλο συνεταιίρο του σε γη, ιδιοκτήτη ή νοικιασμένη, με σκοπό να τη δουλεύουν μαζί και να μοιράζονται τα έξοδα καλλιέργειας και στη συνέχεια την παραγωγή¹¹¹. Αν ο ένας από τους δύο ήταν ο ιδιοκτήτης της γης, ο άλλος κατέβαλλε στον πρώτο ετήσια εισφορά για το μερίδιο της γης που του αναλογούσε, συνήθως το μισό, επί του οποίου αποκτούσε και τα δικαιώματα που συνόδευαν μια ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, κυρίως δηλαδή την υπενοικίαση¹¹². Αν η γη που εκμεταλλεύονταν οι συνεταιίροι ήταν νοικιασμένη, τότε μετά την αφαίρεση της ετήσιας εισφοράς προς τον ιδιοκτήτη, η υπόλοιπη παραγωγή μοιραζόταν στα δύο. Στην περίπτωση αυτή και οι δύο είχαν τα ίδια δικαιώματα επί της γης. Έτσι, καθένας χωριστά μπορούσε, ανάλογα με τα δικαιώματα που είχε, να νοικιάσει ή να πουλήσει το μερίδιό του, ενημερώνοντας όμως απαραίτητα τον άλλο, ο οποίος ήταν πρώτος στην προτίμηση ανάμεσα στους υποψήφιους ενοικιαστές ή αγοραστές. Αν ο τελευταίος δεν ενδιαφερόταν, ο άλλος μπορούσε να το πουλήσει ή να το νοικιάσει σε όποιον ήθελε¹¹³.

Ο δεύτερος τύπος ήταν αυτός κατά τον οποίο το ένα μέλος προσέφερε τη γη, ιδιοκτήτη ή νοικιασμένη, ή ζώα ή και τα δύο και ήταν ο άμεσος καλλιεργητής και ο άλλος τα μισά από τα έξοδα καλλιέργειας ή ακόμη κάποιο άλλο απα-

111. *Συντροφία* ήταν δυνατόν να συσταθεί και για ένα μικρό μόνο μέρος από τη γη που κατείχε κάποιος. Το 1338, για παράδειγμα, ο Νικόλαος Αρκολέος έβαλε συνεταιίρο του το Βασιλικό Pelipario στο 1/3 της γης που κατείχε στο μπούργκο του Χάνδακα (NdC, b. 97, 24v).

112. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 15, 389.

113. Τον Ιούλιο του 1352, ο Constancius Valla και ο Αντώνιος Gradonico, κάτοικοι του μπούργκου Χάνδακα, συνέστησαν την παρακάτω *συντροφία*. Ο πρώτος πήρε συνεταιίρο το δεύτερο για ένα κομμάτι γης στην τοποθεσία Sanctus Liberalis, νοικιασμένο από τον Πέτρο Cavalcante, και ένα άλλο στο μπούργκο του Χάνδακα, νοικιασμένο από το Νικήτα Κομιά. Και οι δύο θα είχαν τα ίδια δικαιώματα επί της γης, η οποία θα έμενε αδιαίρετη και την οποία θα καλλιεργούσαν μαζί, βάζοντας ο καθένας τα μισά έξοδα. Κάθε χρόνο μετά την αφαίρεση των εξόδων καθώς και 28 υπ. για την ετήσια εισφορά προς τον ιδιοκτήτη της γης, θα μοιράζαν την υπόλοιπη παραγωγή. Ο δεύτερος είχε δικαίωμα να παραχωρήσει τη μισή γη που του αναλογούσε, αλλά σε περίπτωση που την ήθελε ο πρώτος, ήταν υποχρεωμένος να την παραχωρήσει σ' αυτόν, διαφορετικά σε όποιον ήθελε, με τους ίδιους ακριβώς όρους (DE FREDO, αρ. 20, 19-20). Βλ. επίσης και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 17, 390-391.

ραίτητο κεφάλαιο, με σκοπό την ίση κατανομή της παραγωγής. Τα δικαιώματα των συνεταιρών επί της γης ήταν ανάλογα με του προηγούμενου τύπου¹¹⁴.

Ο τρίτος, τέλος, τύπος ήταν αυτός κατά τον οποίο το ένα μέλος προσέφερε γη ή και ζώα και το άλλο προσωπική εργασία ή και ζώα. Μοιράζονταν τα έξοδα καλλιέργειας και την παραγωγή. Και εδώ τα δικαιώματα των δύο επί της γης ήταν ίδια με των προηγούμενων περιπτώσεων¹¹⁵.

Η διαφορά του πρώτου από τους άλλους δύο τύπους έγκειται στο ότι και οι δύο συνεταιρείοι ήταν άμεσοι καλλιεργητές, που είχαν σκοπό την κοινή αντιμετώπιση εξόδων και εργασίας για αποδοτικότερα αποτελέσματα. Στους άλλους δύο τύπους μόνο ο ένας από τους δύο συνεταιρείους ήταν ο άμεσος καλλιεργητής. Στο δεύτερο τύπο ο άμεσος καλλιεργητής προσέφερε γη και προσωπική εργασία, στον τρίτο μόνο προσωπική εργασία· ο άλλος συνεταιρείος προσέφερε κάποιο κεφάλαιο εξίσου απαραίτητο για την εκμετάλλευση.

Οι *συντροφίες* αφορούσαν κυρίως γη για την καλλιέργεια δημητριακών, οσπρίων ή άλλων προϊόντων και λιγότερο κήπους ή αμπέλια, καλλιέργειες που απαιτούσαν περισσότερη προσωπική εργασία, παρά κάποιο άλλο κεφάλαιο,

114. Το 1339 υπέγραψαν συμβόλαιο *συντροφίας* ο Ιωάννης Francisco, κάτοικος του χωριού Καϊάφα, και η Πόθα Μαρκοφοϋτίνα, κάτοικος του ίδιου χωριού. Ο πρώτος πήρε συνεταιρείο τη δεύτερη για τη γη που είχε νοικιάσει από την οικογένεια Mazamano, με τα ίδια ακριβώς δικαιώματα που είχε και ο ίδιος. Η δεύτερη προσέφερε ένα ζευγάρι βόδια και τα μισά έξοδα καλλιέργειας, ενώ ο πρώτος θα ήταν ο καλλιεργητής που θα δούλευε προσωπικά τη γη. Τα βόδια έπρεπε να είναι πάντα δύο και σε περίπτωση απώλειας κάποιου, η δεύτερη όφειλε να το αντικαταστήσει. Η παραγωγή, μετά την αφαίρεση της ετήσιας εισφοράς προς τον ιδιοκτήτη της γης, θα μοιραζόταν στα δύο. Αν τέλος ο πρώτος νοίκιαζε κάποιο κομμάτι από τη γη της *συντροφίας*, θα έδινε στη δεύτερη το μισό από το ενοίκιο που θα εσέπραττε (NdC, b. 244, 159v). Βλ. επίσης ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 14, 388.

115. Το 1316 ο Μαρίνος Longo, κάτοικος Χάνδακα, και ο Γεώργιος Ανατολικόπουλος, κάτοικος του χωριού Δοξαρά, υπέγραψαν επταετές συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο ο πρώτος προσέφερε γη από το φέουδό του, καθώς και ένα ζευγάρι βόδια, και ο δεύτερος ένα ζευγάρι επίσης βόδια. Τη γη θα δούλευε ο δεύτερος, ο οποίος θα έδινε από την παραγωγή στον πρώτο 70 μουζούρια σιτάρι, ενώ την υπόλοιπη θα τη μοιράζονταν. Όλα τα έξοδα, καλλιέργειας, ζώων και εργαλείων, θα ήταν κοινά, εκτός από τα *preparamenta lignaminis*, που θα βάραιναν το δεύτερο. Μετά τη λήξη του συμβολαίου θα πουλούσαν τα βόδια και η αξία τους θα μοιραζόταν στα δύο. Σε περίπτωση απώλειας κάποιου βοδιού, έπρεπε να το αντικαταστήσουν και οι δύο. Ο βοσκότοπος (*pasculum*) που θα υπήρχε στη γη κατά τον πρώτο χρόνο θα ήταν κοινός και με το κέρδος από την εκμετάλλευσή του θα αγόραζαν κριθάρι ή άλλο δημητριακό για να σπείρουν τον επόμενο χρόνο (NdC, b. 233, 24v). Το 1326 ο Ματθαίος Doto, δικηγόρος και κάτοικος του Χάνδακα, και ο Ξένος Αλευρόπουλος, βιλλάνος των κληρονόμων του ποτέ Φραγκίσκου de Molino, με την άδεια του κυρίου του Εμμανουήλ de Molino, υπέγραψαν πενταετές συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο ο πρώτος προσέφερε ένα ζευγάρι βόδια, ένα γαϊδούρι και γη, ενώ ο δεύτερος προσωπική εργασία, την εργασία των γιών του και ένα γαϊδούρι (NdC, b. 142, 39v). Βλ. επίσης και ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 18, 391-392.

όπως ζώα εργασίας, σπόρο ή χρήματα¹¹⁶. Πολύ ενδιαφέρον επίσης στοιχείο των συμβολαίων αποτελούν οι ειδικότερες συμφωνίες, σχετικές με το ρόλο των δύο συμβαλλομένων στη *συντροφία*, οι οποίες αποκαλύπτουν τις γεωργικές εργασίες και τα είδη καλλιέργειας.

Η γη μιας *συντροφίας* ήταν πολύ συχνά νοικιασμένη και οι συμβαλλόμενοι άμεσοι καλλιεργητές. Οι γαιοκτήμονες συνέχιζαν να προτιμούν άλλες μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γης και ιδιαίτερα την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, που προσέφερε περισσότερα πλεονεκτήματα. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι στην περίπτωση των *συντροφιών* και οι δύο συμβαλλόμενοι βρίσκονταν στο ίδιο οικονομικό επίπεδο ή ότι είχαν τις ανάλογες οικονομικές ανάγκες. Η οικονομική και κοινωνική διαφορά είναι εμφανέστερη στους δύο τελευταίους τύπους *συντροφίας*, όπου ο ένας από τους δύο είχε μεγαλύτερη ανάγκη του κεφαλαίου που διέθετε ο άλλος.

Δύο από τα χαρακτηριστικά στοιχεία και των τριών τύπων *συντροφιών*, δηλαδή η ίση συμμετοχή των συμβαλλομένων τόσο στα έξοδα, όσο και στην παραγωγή, θυμίζουν τη *mezzadria* του ρωμαϊκού δικαίου ή τη βυζαντινή *ημίσεια*¹¹⁷. Σύμφωνα με τις μορφές αυτές εκμετάλλευσης της γης, ο ένας από τους δύο συμβαλλομένους προσέφερε γη ιδιόκτητη (γαιοκτήμονας), ο άλλος προσωπική εργασία (άμεσος καλλιεργητής) και οι δύο μαζί μοιράζονταν τα έξοδα και την παραγωγή. Το σχήμα όμως αυτό δεν τηρείται στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, ακόμη και σ' εκείνη όπου ο ένας από τους δύο προσέφερε τη γη και ο άλλος την εργασία, για τον απλό λόγο ότι πάντα κάποιος από τους δύο κατέ-

116. Το 1367 υπογράφηκε *συντροφία* 4 χρόνων και 3 μηνών για την εκμετάλλευση κήπου. Τον πρώτο χρόνο ο ένας θα προσέφερε προσωπική εργασία και ο άλλος τα απαραίτητα φυτώρια για καλλιέργεια. Τα υπόλοιπα χρόνια θα μοιράζονταν εργασία, έξοδα και παραγωγή (NdC, b. 11, 89r). Το 1375 ο Ιάκωβος Caviniaco πήρε συνεταιίρο του το Νικόλα Μαχαιρά στον κήπο που είχε νοικιάσει για 5 χρόνια στο χωριό Τάρταρο. Ο δεύτερος ανέλαβε να κατοικεί στον κήπο, να τον περιποιείται και να τον φυλάει. Το ενοίκιο του κήπου θα ήταν κοινό, όπως και ο μισθός των εργατών που τυχόν θα χρησιμοποιούσαν. Ο πρώτος θα προσέφερε επίσης δωρεάν και βόδια για την καλλιέργεια της γης και το κέρδος θα μοιραζόταν στα δύο (NdC, b. 11, 470r). Βλ. επίσης ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, συμβ. 21, 394-395.

117. Για την *ημίσεια* στο Βυζάντιο, βλ. LEMERLE, *Histoire agraire*, 56-57· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Petite et grande exploitation*, 333· OSTROGORSKY, *Condizioni agrarie*, 261. Για τη *mezzadria* και την ανάπτυξη της στη δυτική Ευρώπη, βλ. I. IMBERCIADORI, *Mezzadria classica toscana con documentazione inedita dal IV al XIV secolo*, Σιένα 1951· L.A. KOTEL'NIKOVA, *Rendita in natura e rendita in denaro nell'Italia medievale* (sec. IX-XV), *Storia d'Italia, Annali* 6, 105-114· Η ΙΔΙΑ, *Mondo contadino*, 276-317· P. JONES, *Economia e società nell'Italia medievale*, Τορίνο 1980, 377-434· Ο ΙΔΙΟΣ, *La società agraria medievale all'apice del suo sviluppo*. L'Italia, S.E.C., 504-505· P. UGOLINI, *Il podere nell'economia rurale italiana*, *Storia d'Italia, Annali* 1, 764-776· DUBY, *Économie rurale*, τ. 2, 154-155 και 220-224.

βαλλε στον κάτοχο της γης ετήσια εισφορά για το μερίδιο που του αναλογούσε. Αντίθετα, οι όροι και ο διακανονισμός κατανομής του κέρδους στις *συντροφίες* γης θυμίζουν πολύ την *colleganza* και τη *societas maris*, συμβόλαια που είχαν να κάνουν με τον αστικό χώρο και το θαλάσσιο εμπόριο και ήταν πολύ διαδεδομένα στην Κρήτη κατά τον 14ο αιώνα¹¹⁸.

Στην πραγματικότητα οι *συντροφίες* γης είναι μικτά συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας και *συντροφίας*. Και στους τρεις τύπους ο ένας από τους δύο συνεταιίρους νοικιάζει ουσιαστικά στον άλλο το 1/2 του συνόλου της γης, που προοριζόταν για εκμετάλλευση, έναντι ετήσιας εισφοράς. Στη συνέχεια το απαιτούμενο κεφάλαιο για την εκμετάλλευσή της μοιραζόταν ή κατανεμόταν ανάλογα με εκείνο που προσέφερε καθένας από τους δύο. Καθένας δηλαδή προσέφερε στην ουσία το κεφάλαιο που ήταν απαραίτητο μόνο για τη γη που του αναλογούσε (1/2 των εξόδων για το 1/2 της γης) και εισέπραττε την ανάλογη με τη γη του παραγωγή. Με άλλα λόγια και οι δύο είχαν κάποια δικαιώματα επί της γης (αν ήταν νοικιασμένη τα ίδια, αν όχι, ο ένας ήταν ιδιοκτήτης και ο άλλος ενοικιαστής), γεγονός φυσικά που δεν ίσχυε στη *mezzadria*, όπου ο άμεσος καλλιεργητής δεν είχε κανένα δικαίωμα σ' αυτήν. Το ανάλογο ίσχυε πολλές φορές και στις *συντροφίες* ζώων. Αν αυτά ανήκαν στον έναν από τους δύο, ο άλλος κατέβαλλε το 1/2 της αξίας τους και αποκτούσε μ' αυτό τον τρόπο τα ίδια με τον πρώτο δικαιώματα¹¹⁹.

Αν σε κάποια *συντροφία* ο ένας από τους δύο ήταν ο άμεσος καλλιεργητής, η προσωπική του εργασία αντισταθμιζόταν θεωρητικά με την προσφορά άλλου κεφαλαίου, όπως η γη στην περίπτωση του τρίτου τύπου ή σπόρου και ζώων στην περίπτωση του δεύτερου τύπου. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε καμιά περίπτωση ένας από τους συνεταιίρους δεν προσέφερε μόνο προσωπική εργασία, παρά την αναμφισβήτητη αξία της την εποχή αυτή.

118. Για τον τύπο της *colleganza* που εφαρμόστηκε στην Κρήτη κατά τον 14ο αι., βλ. Δ. ΓΚΟΦΑΣ, Εμπορικές επιχειρήσεις Ελλήνων της Κρήτης γύρω στο 1300, *Επιθεώρησης Εμπορικού Δικαίου* 41 (1990), 1-34.

119. Το 1374 ο Πέτρος Trivisano και ο Μάρκος Καπελλάς υπέγραψαν συμβόλαιο *συντροφίας* για 5 χρόνια. Ο Trivisano πρόσφερε 6 βόδια, αξίας 134 υπ., από τα οποία τα 4 θα ανήκαν στον ίδιο και τα 2 στον Καπελλά. Ο τελευταίος για τα βόδια αυτά θα κατέβαλλε στον πρώτο μετά τη λήξη του συμβολαίου 44 υπ. και 8 *grossi* (NdC, b. 1, 449v). Τον ίδιο χρόνο υπογράφηκε άλλη *συντροφία* μεταξύ του Χριστόφορου Bartolomeo από τη μια μεριά και του Μάρκου Ραγουζαίου και Γεώργιου Θεραπεμένου από την άλλη. Ο Bartolomeo θα έβαζε στη *συντροφία* 3 βόδια, αξίας 66 υπ. και 1 *grosso*. Πριν την κατανομή της ετήσιας παραγωγής θα αφαιρείτο σταδιακά, εκτός των άλλων, η αξία των βοδιών (NdC, b. 11, 442r). Το 1367 ο Ευθύμιος Μουσούρος έκανε τον Αγγέλο Quirino συνεταιίρο του σε ένα βόδι, μια αγελάδα, ένα μικρό ταύρο και σε χέρσα γη, που είχε νοικιάσει από το κράτος, για δύο χρόνια. Τα ζώα αυτά εκτιμήθηκαν 34 υπ. και ο Quirino κατέβαλε 17 υπ. για το μερίδιό του (NdC, b. 11, 98v).

Ένα από τα βασικά θετικά στοιχεία των *συντροφιών* ήταν η αποφυγή δανείων εκ μέρους των αγροτών για την αντιμετώπιση των αναγκαίων εξόδων της καλλιέργειας, οπότε το ρίσκο βάραινε αποκλειστικά τον καλλιεργητή. Τα δάνεια, σε χρήμα ή είδος, σπόρο δηλαδή ή ζώα, ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένα και προηγούνταν πολλές φορές των συμβολαίων παραχώρησης γης. Με τον τρόπο αυτό οι αγρότες βρίσκονταν σε ακόμη χειρότερη θέση έχοντας να επιστρέψουν το δάνειο, ανεξάρτητα αν η σοδειά ήταν καλή ή κακή. Μέσω της *συντροφίας* η ίση συμμετοχή στα έξοδα και στην παραγωγή μείωνε το ρίσκο και έδινε μεγαλύτερες εγγυήσεις στον αγρότη.

Από την άλλη πλευρά, αρχίζει να παρατηρείται, δειλά και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, η είσοδος αστικού κεφαλαίου στις αγροτικές λειτουργίες με τη μορφή είτε *συντροφίας* είτε αγροτικών δανείων¹²⁰. Ο Λεονάρδος Lambardo, κάτοικος του χωριού Παναγιά “στο μπούργκο του Χάνδακα”¹²¹, είχε νοικιάσει από τον Ιωάννη Signolo, τον Αύγουστο του 1301 και για 29 χρόνια, ένα αμπέλι που βρισκόταν στο χωριό Παπαγάιδαρο και ανήκε στο δημόσιο. Τον Ιούνιο του 1304 ο Λεονάρδος πήρε ως συνεταίρο του (*socium*) για το ίδιο αμπέλι και για 5 χρόνια τον Benvenutus Firmano, κάτοικο του Χάνδακα. Ο Λεονάρδος θα συνέχιζε, σύμφωνα με την αρχική ενοικίαση, να είναι ο άμεσος καλλιεργητής, ενώ ο συνεταίρος του θα προσέφερε τα χρήματα για όλα τα απαραίτητα έξοδα. Σ’ αυτά περιλαμβάνονταν η ετήσια περιποίηση του αμπελιού, το φύτεμα καταβολάδων για ανανέωση του αμπελιού και η ανάλογη κοπριά. Αντίθετα, τα έξοδα για το φύλακα του αμπελιού (*αμπελικός*) θα τα μοιράζονταν. Κάθε χρόνο μετά την αφαίρεση όλων των παραπάνω εξόδων του συνεταίρου, η υπόλοιπη παραγωγή θα μοιραζόταν στη μέση. Ο Λεονάρδος ήταν διατεθειμένος, αν ο συνεταίρος του ήθελε να συνεχίσει τη συνεργασία τους, να του ανανεώσει το συμβόλαιο μετά τη λήξη του. Η ίδια συμφωνία προέβλεπε, τέλος, ότι σε περίπτωση που η παραγωγή ήταν τόση που δεν έφθανε να καλύψει το σύνολο των εξόδων του συνεταίρου, τότε ο Λεονάρδος θα του έδινε τα μισά μόνο από αυτά¹²². Ο συνεταίρος αναλάμβανε δηλαδή ένα μικρό μέρος του ρίσκου, ενώ το μεγαλύτερο ανήκε στον άμεσο καλλιεργητή. Πρόκειται για χρηματοδότηση μιας καλλιέργειας από ένα πρόσωπο που κατοικεί στην πόλη και το οποίο εξασφαλίζεται ικανοποιητικά ως προς την τοποθέτηση των χρημάτων του. Το κεφάλαιο που επεν-

120. Η *mezzadria*, προς την οποία μοιάζουν οι τύποι των *συντροφιών* που εξετάστηκαν θεωρείται ως η μεταβατική μορφή από τη φεουδαρχική στην καπιταλιστική πρόσοδο, παρά τα φεουδαρχικά χαρακτηριστικά που διατηρούσε (βλ. ΚΟΤΕΛΊΝΚΟΝΑ, *Mondo Contadino*, 280 κ.ε., όπου αναλύονται και οι θεωρίες πολλών ιστορικών σχετικά με το ζήτημα αυτό).

121. Η έκφραση του συμβολαίου: *in casali Panagia burgi Candide*, υποδηλώνει οικισμό πολύ κοντά στο μπούργκο της πόλης, ή ακόμη και συνοικία του. Με άλλα λόγια ένα χωριό που με την ανάπτυξη της πόλης εντάχθηκε κάποια στιγμή στο μπούργκο της.

122. PIZOLO, αρ. 773, 39-40.

δύει μένει σταθερό, με επιπλέον κέρδος τη μισή ετήσια παραγωγή. Ταυτόχρονα με την παραπάνω συμφωνία, αλλά με διαφορετικό συμβόλαιο, ο Firmano έδωσε δάνειο στο Λεονάρδο ύψους 8 υπ., με εξόφληση εντός τριών μηνών, στα τέλη δηλαδή Αυγούστου¹²³. Δεν είναι ίσως τυχαίο που η καλλιέργεια αυτή βρίσκεται κοντά στο Χάνδακα και θα μπορούσε να ελεγχθεί ευκολότερα από το χρηματοδότη της. Η περιοχή της *Παρακάντιας* ήταν εκείνη που δέχτηκε πρώτη τις όποιες “επενδύσεις” των κατοίκων του Χάνδακα, τόσο για τη γειτνίασή της με το οικονομικό και ναυτιλιακό κέντρο του νησιού, όσο και για το εύφορο έδαφός της. Το παραπάνω παράδειγμα αποδεικνύει, εκτός των άλλων, και τη χρήση του χρήματος για μισθωτές εργασίες στο χώρο της υπαίθρου.

Εξετάζοντας τα πρόσωπα που εμπλέκονται στο παραπάνω συμβόλαιο *συντροφίας*, διαπιστώνουμε μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία για τις παράπλευρες δραστηριότητές τους. Ο ίδιος καλλιεργητής, ο Λεονάρδος Lambardo δηλαδή, είχε νοικιάσει το 1300 ένα επιπλέον αμπέλι του δημοσίου στο ίδιο χωριό και από τον ίδιο Ιωάννη Signolo. Τη φορά αυτή η χρηματοδότηση πήγαζε από τον παραχωρητή του, ο οποίος θα του παρείχε ως δάνειο κάθε χρόνο για την περιποίηση του αμπελιού 2 υπ., τα οποία ο Λεονάρδος όφειλε να εξοφλεί κάθε Αύγουστο. Η παραγωγή και στην περίπτωση αυτή θα μοιραζόταν στη μέση. Ο παραχωρητής αναλάμβανε επίσης να πληρώνει έναν εργάτη, ο οποίος μαζί με τον καλλιεργητή θα περιποιούνταν κάθε χρόνο τους φράκτες¹²⁴. Το Λεονάρδο Lambardo συναντούμε πάλι την ίδια χρονιά να νοικιάζει στο χωριό Παναγιά, στον τόπο κατοικίας του δηλαδή, ένα κομμάτι δημόσιας γης από το Νικόλαο Plachigna, με σκοπό να οικοδομήσει κατοικία ή καλύβα (*domum vel caliva*). Η ενοικίαση θα διαρκούσε όσο διάστημα θα ίσχυε και η ενοικίαση της δημόσιας γης και το ετήσιο ενοίκιο καθορίστηκε στα 6 *grossi*¹²⁵.

Ο Benvenutus Firmano από την άλλη μεριά εμφανίζεται τα ίδια χρόνια και στον ίδιο συμβολαιογράφο δύο ακόμη φορές να δανειοδοτεί πρόσωπα που είναι καλλιεργητές. Την πρώτη φορά, τον Απρίλιο του 1304, δάνεισε 7 υπ. στον Πέτρο Contarino, κάτοικο στο μπουργκο του Χάνδακα, ο οποίος καλλιεργούσε αμπέλι στο γειτονικό χωριό Γιοφυράκια. Η εξόφληση καθορίστηκε για το τέλος Αυγούστου, γεγονός που συνδυάζεται με τις εποχικές υποχρεώσεις του καλλιεργητή, όπως η φύλαξη του αμπελιού, ο τρύγος, το πάτημα και η μεταφορά του προϊόντος. Το Μάιο της ίδιας χρονιάς ο Benvenutus παραχώρησε δάνειο στον Κωνστάντιο Δραγώνια, κάτοικο του χωριού Μακρυτοίχου, αυτή τη φορά σε είδος, 24½ μουζούρια δηλαδή σιτάρι, και με εξόφληση τον επόμενο Αύγουστο¹²⁶.

123. PIZOLO, αρ. 775, 41.

124. PIZOLO, αρ. 429, 198.

125. PIZOLO, αρ. 565, 259-260.

126. PIZOLO, αρ. 752, 28.

Και τα δύο λοιπόν πρόσωπα που εμπλέκονται στο παραπάνω παράδειγμα της *συντροφίας* του 1304, και ο Λεονάρδος Lambardo δηλαδή και ο Benvenuto Firmano, αναπτύσσουν σχετική δραστηριότητα, ο ένας στην εκμετάλλευση γης και ο άλλος στην επένδυση των χρημάτων του σε δραστηριότητες που έχουν σχέση με τον αγροτικό χώρο. Και οι δύο είναι επίσης κάτοικοι του Χάνδακα, γεγονός που δίνει στο χρηματοδότη περισσότερες εγγυήσεις, για ένα πρόσωπο που θα μπορούσε να γνωρίζει ή να γνωρίσει και το οποίο φαίνεται να είναι δραστήριο.

Πέρα όμως από τα παραπάνω παραδείγματα, αξίζει να σημειωθεί ότι σε γενικές γραμμές πολλοί από τους συμβαλλομένους σε *συντροφίες* είναι κάτοικοι του Χάνδακα ή του μπούργκου του. Και είναι άραγε τυχαίο που όλες οι περιπτώσεις *συντροφιών* που διαθέτουμε εντοπίζονται σε περιοχές πολύ κοντά στο Χάνδακα; Παραμένουμε στις επισημάνσεις αυτές, αφού τα ως τώρα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε γενικότερα συμπεράσματα.

Παρά τα θετικά όμως στοιχεία που φαίνεται να περιέχουν οι *συντροφίες*, το μοίρασμα δηλαδή του ρίσκου μεταξύ των συμβαλλομένων, την αποφυγή δανειών και το μεγαλύτερο κέρδος, το φαινόμενο δεν ήταν συνηθισμένο ή έτσι τουλάχιστον αποδεικνύει ο μικρός σχετικά αριθμός τέτοιων συμβολαίων που εντοπίστηκαν. Οι λόγοι για την περιορισμένη διάδοση των *συντροφιών*, στο στάδιο αυτό της έρευνας, δεν είναι εμφανείς.

στ. Η παρουσία των μισθωτών στις γεωργικές εργασίες

Οι πληροφορίες σχετικά με τη διάδοση της μισθωτής εργασίας στο γεωργικό τομέα είναι λιγοστές και έμμεσες. Προέρχονται κυρίως από τα αγροληπτικά συμβόλαια, στα οποία καθορίζεται η κατανομή των εξόδων, σε περίπτωση που θα χρησιμοποιούνταν εργάτες για κάποιες απαραίτητες εργασίες¹²⁷. Στα αμπέλια ο ενοικιαστής ή ο παραχωρητής ή και οι δύο μαζί αναλάμβαναν την αποζημίωση των εργατών που τυχόν θα χρησιμοποιούσαν στον τρύγο (τρυγητές, *vindemiatores*), στη μεταφορά (*portatores*) και στο πάτημα των σταφυλιών (*folatores*), στη φύλαξη του αμπελιού πριν από τον τρύγο, και γενικά στην περιποίησή του. Για την καλλιεργούμενη με δημητριακά γη οι αναφορές στη χρήση εργατών είναι πολύ λιγότερες, μια και μόνο ο θερισμός απαιτούσε συνήθως κάτι τέτοιο. Σε γενικές γραμμές πάντως, τόσο στα αμπέλια όσο και στη γη με δημητριακά, όλες τις εργασίες τις πραγματοποιούσε κατά βάση ο ίδιος ο αγρότης με την οικογένειά του. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις έπρεπε να είναι πολύ μεγάλες για να αναγκαστεί ο καλλιεργητής να χρησιμοποιήσει εργάτες ή το είδος της εργασίας να απαιτούσε πρόσωπο ειδικευμένο.

127. Σχετικά με την υποχρέωση των ενοικιαστών γης για τους εργάτες που θα χρησιμοποιούσαν στη γη με δημητριακά, στο αμπέλι ή στον κήπο, βλ. παραπάνω, 139-140, 153, 173.

Πόσο διαδεδομένη ήταν στην πράξη η μισθωτή γεωργική εργασία δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί με τα στοιχεία που διαθέτουμε. Δεν μπορούμε επίσης να εξακριβώσουμε ποιοι ήταν αυτοί που εκτελούσαν τις παραπάνω εργασίες, αν ήταν η κύρια ή η δευτερεύουσα απασχόλησή τους, ή ακόμη πόσο στοίχιζε η εργασία στον εργοδότη, ποια ήταν δηλαδή εντέλει τα έξοδα που συχνά αναφέρονται στα αγροληπτικά συμβόλαια ότι αναλάμβανε ο ενοικιαστής ή ο παραχωρητής.

Όλες οι περιπτώσεις μισθωτής εργασίας που εντοπίστηκαν έχουν σχέση με αμπέλια. Η αμπελουργία ήταν ο τομέας που είχε ανάγκη περισσότερο την εποχιακή μισθωτή εργασία, γεγονός που αποδεικνύεται και με τον καθορισμό ανώτατου ημερομισθίου των γεωργικών εργατών με διάταγμα του 1351-1352. Σύμφωνα μ' αυτό οι εργάτες που χρησιμοποιούνταν στο κλάδεμα (*serpitores*), στο σκάψιμο (*capatores*), στο λάκισμα (*lachiçatores*) και στο φύτεμα (*catavolizatores*) ενός αμπελιού, καθώς και οι θεριστές (*messori*), οι "κουβαλητές" (*manipuli* ή *portatores*) και οποιοσδήποτε άλλος εργάτης, δεν είχαν το δικαίωμα να εισπράξουν πάνω από 6 *soldini* την ημέρα. Η προσφορά κρασιού ή νερού στους εργάτες από τον εργοδότη ήταν προαιρετική¹²⁸.

Δεν είναι γνωστό, αν εφαρμόζοταν το παραπάνω διάταγμα ή ποιο ήταν το ημερομίσθιο πριν από τον καθορισμό του. Δύο άλλα παραδείγματα μάς προσφέρουν ενδεικτικές τιμές. Το 1366 με δύο διαφορετικά συμβόλαια οι ίδιοι εργάτες ανέλαβαν το κλάδεμα αμπελιών του ιδίου ιδιοκτήτη προς 9 *soldini* για κάθε εργάτη γης¹²⁹. Με άλλο συμβόλαιο, το 1346, ο ενοικιαστής αμπελιού έλαβε από τον ιδιοκτήτη τα έξοδα για το κλάδεμά του, τα οποία ανέρχονταν σε 10½ *grossi*¹³⁰. Στη δεύτερη περίπτωση είναι άγνωστη η έκταση του αμπελιού ή η διάρκεια της εργασίας για να γίνει ο συσχετισμός. Παρά το γεγονός πάντως ότι οι προσωπικές συμφωνίες εργάτη και εργοδότη ήταν αυτές που βάραιναν, το ημερομίσθιο δεν θα πρέπει να είχε σοβαρές αποκλίσεις από αυτό που είχαν ορίσει οι αρχές. Ο καθορισμός ανώτατου ημερομισθίου είχε σκοπό να αποτρέψει τον ανταγωνισμό μεταξύ των φεουδαρχών κατά τη διάρκεια των εποχιακών εργασιών.

Εξίσου όμως απαραίτητοι στον αγροτικό χώρο ήταν και οι διάφοροι ειδικευμένοι τεχνίτες. Η εργασία για το κτίσιμο ή την επιδιόρθωση πατητηριού πληρωνόταν ανάλογα με τη συμφωνία και το μέγεθος του έργου και όχι με ημερομίσθιο. Το 1346 κάποιος κτίστης ανέλαβε την κατασκευή πατητηριού με το δοχείο του για το μούστο, από πέτρες και ασβέστη μέσα σε ένα μήνα περίπου. Για την εργασία του θα εισέπραττε συνολικά 23 υπ., παρέχοντας ταυτόχρονα και πενταετή εγγύηση. Αναλάμβανε δηλαδή την υποχρέωση, από τη στιγμή που θα

128. ADC, b. 14, 242v-243r. Το ίδιο διάταγμα, απευθυνόμενο αυτή τη φορά προς τους εργοδότες, επαναλαμβάνεται τον Ιανουάριο του 1352 (ADC, b. 14, 255v). Πρβλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Οι επαγγελματίες του Χάνδακα, 110.

129. NdC, b. 11, 42v και 46r.

130. NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 43r.

τελείωνε το έργο του και για τα επόμενα πέντε χρόνια, να το επιδιορθώνει με δικά του έξοδα, αν προέκυπτε πρόβλημα¹³¹. Τα έξοδα κατασκευής ενός νέου πατητηριού αναλάμβανε συνήθως ο γαιοκτήμονας, στη γη του οποίου θα κατασκευαζόταν και στον οποίο θα ανήκε, όπως συμβαίνει και στο παραπάνω παράδειγμα.

Τη μεταφορά της γαιοπροσόδου από τον τόπο παραγωγής των προϊόντων στις αποθήκες του γαιοκτήμονα, στο χωριό ή στην πόλη, αναλάμβανε κατά κανόνα ο άμεσος καλλιεργητής. Έτσι, ο γαιοκτήμονας απέφευγε σημαντικά έξοδα μεταφοράς μεγάλων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων. Όταν όμως ήθελε να μεταφέρει για διάφορους λόγους τα ήδη συγκεντρωμένα προϊόντα του κάπου αλλού, τότε κατέφευγε στη μίσθωση ζώων με τους οδηγούς τους.

Το 1348, για παράδειγμα, ο Βασίλης Κοστομούρης και ο Κώστας Μονομάχος ανέλαβαν με 20 γαϊδούρια τη μεταφορά του κρασιού του Guido Trivisano από το χωριό Φοινικιά στο Χάνδακα. Θα εισέπρατταν για κάθε γαϊδούρι και κάθε δρομολόγιο 5 *soldini* και θα πραγματοποιούσαν δύο μόνο δρομολόγια τη μέρα. Ο εργοδότης όφειλε να τους ειδοποιήσει τουλάχιστον μια μέρα πριν από την έναρξη της δουλειάς. Για την εργασία τους έλαβαν συνολικά 40 υπ.¹³² Τον επόμενο χρόνο, το 1349, τέσσερα άλλα πρόσωπα ανέλαβαν τη μεταφορά του κρασιού με 10 γαϊδούρια από τα χωριά Κατσαμπά, Τάρταρο και Σκαλάνι στο Χάνδακα. Οι όροι είναι ίδιοι με αυτούς του προηγούμενου συμβολαίου, αλλά η τιμή ανερχόταν σε 4½ *soldini* για κάθε γαϊδούρι και κάθε δρομολόγιο και η συνολική αξία της εργασίας τους σε 20 υπ.¹³³ Το 1352, τέλος, ο φεουδάρχης Πέτρος Taliapetra Boali με δύο διαφορετικά συμβόλαια, το ένα τον Ιούλιο και το άλλο τον Αύγουστο, προσέλαβε το Γιάννη Ξυλοκεράκη και το Γεώργιο Antolinus, τον καθένα με 3 γαϊδούρια, με σκοπό να βρίσκονται την περίοδο του τρύγου στα αμπέλια του και να μεταφέρουν το μούστο στις αποθήκες του στο μπούργκο του Χάνδακα. Η αποζημίωσή τους καθορίστηκε σε 2½ grossi για κάθε φόρτωμα μούστου¹³⁴.

Και στις τρεις τελευταίες περιπτώσεις οι εργοδότες είναι φεουδάρχες, οι οποίοι μεταφέρουν σημαντικές ποσότητες προϊόντων, όπως αποδεικνύεται από τα συνολικά έξοδα μεταφοράς. Οι εργάτες φαίνεται να είναι οργανωμένοι επαγγελματίες, οι οποίοι κατέχουν σημαντικό αριθμό μεταφορικών ζώων, με σκοπό την εκμετάλλευσή τους. Αξίζει να επισημανθεί η απαίτησή τους, στο πρώτο συμβόλαιο, να ισχύει η μίσθωση μια μέρα πριν από την ανάληψη της εργασίας¹³⁵ και, στο δεύτερο, να ενημερωθούν από το φεουδάρχη, αν υπήρχε

131. NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 12v.

132. NdC, b. 10, Angelo Bocontolo/b, 3v.

133. NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 108v.

134. DE FREDO, αρ. 11 και 34, 14-15 και 28-29.

135. ... et teneris (εργοδότης) nobis facere nolum per unam diem ante quam *suprascripti saumerii sint tibi neccessarii* (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo/b, 3v).

δρόμος μέχρι το πατητήρι, διαφορετικά να ακολουθήσουν τέτοια διαδρομή, ώστε να μη χάσουν χρόνο¹³⁶.

Τα διαθέσιμα στοιχεία αποδεικνύουν την ύπαρξη μισθωτής εργασίας στη γεωργική εκμετάλλευση, ο ρόλος της οποίας όμως ήταν δευτερεύων και βοηθητικός. Οι μισθωτοί χρησιμοποιούνταν κυρίως από τους φεουδάρχες και πολύ λιγότερο από τους άμεσους καλλιεργητές, οι οποίοι μαζί με τις οικογένειές τους κάλυπταν κατά κανόνα τις ανάγκες της εκμετάλλευσής τους σε εργατικά χέρια. Οι εργάτες που απασχολούνταν στην ύπαιθρο προέρχονταν μάλλον από τις γειτονικές πόλεις ή κάστρα, αν και δεν αποκλείεται επίσης η απορρόφηση σε τέτοιες εργασίες των κατοίκων κάθε χωριού που δεν καλλιεργούσαν γη ή δεν εξέτρεφαν ζώα.

Ανακεφαλαιώνοντας, σχετικά με τις μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γης που εξετάστηκαν ως τώρα, διαπιστώνεται ότι:

1. Παρατηρούνται δύο μεγάλες κατηγορίες συμβολαίων ως προς τη διάρκεια παραχώρησης της γης: οι μακροπρόθεσμες παραχωρήσεις, στις οποίες εντάσσονται το γονικό και η ενοικίαση 29 χρόνων, και οι βραχυπρόθεσμες, η ενοικίαση δηλαδή περιορισμένης διάρκειας και τα συμβόλαια εργασίας. Τα ζευγάρια των τύπων παραχώρησης γης κάθε κατηγορίας ταυτίζονται σε πολλά σημεία. Διαφοροποιούνται όμως σε πολλούς επιμέρους όρους, οι οποίοι προσδίδουν σε καθέναν από τους τέσσερις παραπάνω τύπους συμβολαίων παραχώρησης γης ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

2. Γονικά παραχωρούσαν συνήθως οι φεουδάρχες και πολύ λιγότερο η Εκκλησία ή τα μοναστήρια, τα οποία μαζί με το κράτος προτιμούσαν την ενοικίαση για 29 χρόνια, ενώ την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας την εφάρμοζαν όλοι οι ιδιοκτήτες γης. Η ενοικίαση για 29 χρόνια στο μεγαλύτερο μέρος της αφορούσε δημόσια γη, η οποία παραχωρείται στον άμεσο καλλιεργητή είτε κατευθείαν από τον πλειοδότη και πρώτο ενοικιαστή της γης είτε από τον υπενοικιαστή της.

3. Οι γονικάρηδες ήταν πάντα άμεσοι καλλιεργητές, οι οποίοι πολύ σπάνια νοίκιαζαν ή πουλούσαν το γονικό τους. Άμεσοι καλλιεργητές ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους και οι ενοικιαστές περιορισμένης διάρκειας, ενώ αυτοί της ενοικίασης για 29 χρόνια πολύ συχνά ασκούσαν το δικαίωμα της υπενοικίασης.

4. Στις δύο άλλες μορφές εκμετάλλευσης της γης, τα συμβόλαια εργασίας δηλαδή και τις *συντροφίες*, εμπλέκονται γαιοκτήμονες και άμεσοι καλλιεργητές. Πρόκειται για μορφές εντατικής εκμετάλλευσης της γης, κατά κύριο λόγο

136. ... *tu* (εργοδότης), *quando viam non habebis in patiterium, debes nobis notificare, ut possimus ire alio ad lucrandi et quandocumque viam habebis in patiterium, similiter teneris nobis notificare, ut possimus venire ad tuum servicium, prout dictum est* (NdC, b. 10, Angelo Bocontolo, 108v).

με δημητριακά ή όσπρια. Τα συμβόλαια εργασίας είχαν στόχο εκ μέρους των φεουδαρχών την προσέλκυση αγροτικών χεριών και μακροπρόθεσμα την πρόσδεσή τους με ένα συγκεκριμένο φέουδο. Οι τρόποι πρόσδεσης των καλλιεργητών ποίκιλλαν και δεν σχετίζονταν άμεσα με την πρώτη αυτή συμφωνία, αλλά με άλλες παράλληλες οικονομικές δεσμεύσεις, όπως τα δάνεια, προς τον ίδιο φεουδάρχη. Αντίθετα, οι *συντροφίες* ήταν πρωτοβουλίες συνήθως των ίδιων των καλλιεργητών και είχαν στόχο την καλύτερη απόδοση της εκμετάλλευσής τους. Οι *συντροφίες* βασιζόνταν κατ' αρχήν στη γη, συνήθως νοικιασμένη, πάνω στην οποία τα συμβαλλόμενα μέρη επένδυναν το "κεφάλαιο" που καθένα από αυτά διέθετε (προσωπική εργασία, σπόρος, ζώα, χρήματα).

5. Η κοινωνική ή η εθνική προέλευση του ενοικιαστή δεν καθόριζε το είδος της παραχώρησης γης. Αγροληπτικά συμβόλαια υπέγραφαν τόσο οι βιλλάνοι όσο και οι *ελεύθεροι*. Με τον τρόπο αυτό είτε αποκτούσαν για πρώτη φορά γη είτε αύξαναν την επιφάνεια εκείνης που ήδη καλλιεργούσαν.

6. Στενά εξαρτημένη, αντίθετα, ήταν η μορφή παραχώρησης με το είδος της γης και της καλλιέργειας που υπήρχε ή επρόκειτο να υπάρξει σ' αυτήν. Ως γονικά παραχωρούνταν συνήθως αμπέλια ή κήποι και χέρσα γη που προοριζόταν για τις ίδιες καλλιέργειες. Ανάλογη γη, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, νοικιαζόταν για 29 χρόνια, καθώς και γη για οποιοδήποτε άλλο είδος καλλιέργειας. Με τον τρόπο αυτό, τη μακροπρόθεσμη δηλαδή παραχώρηση γης, οι φεουδάρχες προσπαθούσαν να ελκύσουν όσο περισσότερα αγροτικά χέρια μπορούσαν. Κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, η γη, χέρσα ή μη, σχεδόν πάντα προοριζόταν για την καλλιέργεια δημητριακών ή άλλων ετήσιων καλλιεργειών.

Η εξάρτηση αυτή, ανάμεσα δηλαδή στη μορφή παραχώρησης και στα προϊόντα καλλιέργειας, είχε καταρχάς άμεση σχέση με τον απαιτούμενο για την καλλιέργεια των προϊόντων χρόνο. Ένα αμπέλι ή τα δέντρα ενός κήπου χρειάζονταν αρκετά χρόνια μέχρι να φτάσουν σε πλήρη παραγωγή, γεγονός που δεν ευνοούσε την αλλαγή καλλιεργητών. Αντίθετα, η καλλιέργεια των δημητριακών, αν εξαιρεθεί ίσως ένας χρόνος για την περιποίηση και προετοιμασία του χωραφιού, άρχιζε και τελείωνε μέσα σε διάστημα 10 περίπου μηνών. Από την άποψη αυτή η παραχώρηση σε γονικό και η ενοικίαση για 29 χρόνια απέβλεπαν στον ίδιο σκοπό.

Ο τελευταίος όμως αυτός τρόπος, που όπως είπαμε εφαρμοζόταν για την αποφυγή χρησικτησίας, έδινε τη δυνατότητα επιπλέον στο κράτος και στην Εκκλησία να διατηρούν επ' άπειρον την περιουσία τους χωρίς τον παραμικρό κίνδυνο καταπάτησης εκ μέρους των ιδιωτών. Η ενοικίαση για 29 χρόνια εξασφάλιζε στους φεουδάρχες και το εξής πλεονέκτημα: τα αμπέλια και τους κήπους ή τη γη, που προοριζόταν γι' αυτά, τα οποία δεν ήθελαν να παραχωρήσουν σε γονικό τα νοίκιαζαν για 29 χρόνια. Μετά τη λήξη του συμβολαίου, αν αυτό δεν ήταν αυτόματα ανανεώσιμο, είχαν τη δυνατότητα αλλαγής καλλιεργητή ή καλλιέργειας ή αύξησης του ενοικίου. Την ίδια αυτή δυνατότητα προσέφερε

και η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, από τη στιγμή μάλιστα που εφαρμόζοταν κυρίως στην καλλιέργεια δημητριακών, η τιμή των οποίων ήταν ευμετάβλητη και απαιτούσε αναπροσαρμογή της ετήσιας εισφοράς.

7. Τα συμβόλαια σπάνια αναφέρονται στις φεουδαρχικές υποχρεώσεις των βιλλάνων, εφόσον αυτές δεν αποτελούσαν κατ' αρχήν αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Παρόλ' αυτά δεν είναι λίγα τα συμβόλαια εκείνα, στα οποία εκτός από την ετήσια εισφορά καθορίζονται και οι υπόλοιπες εισφορές ή υποχρεώσεις του ενοικιαστή, αν μάλιστα ήταν νεοφερμένος στην περιοχή. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις συμβολαίων η έκφραση "σύμφωνα με τη συνήθεια" κάλυπτε απολύτως το κενό αυτό της συμφωνίας.

8. Ο μεγάλος αριθμός των συμβολαίων παραχώρησης γης αποδεικνύει έντονη δραστηριότητα στον αγροτικό χώρο, χωρίς όμως να γίνονται σαφή και τα αποτελέσματα στην αγροτική παραγωγή ή στο οικονομικό καθεστώς των αγροτών. Η παραχωρούμενη μέσω των συμβολαίων γη δεν είναι πάντοτε χέρσα, δεν αυξάνεται δηλαδή η έκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας, τόσο όσο θα μπορούσε να υποθέσει κανείς από τον αριθμό των αγροληπτικών συμβολαίων. Δεν μπορούμε όμως να παραβλέψουμε και το γεγονός της παραχώρησης χέρσων εκτάσεων με σκοπό την εκμετάλλευσή τους. Ήταν εξάλλου ο μόνος τρόπος ουσιαστικής αύξησης της αγροτικής παραγωγής. Παρά την επιθυμία όμως τόσο των ιδίων των φεουδαρχών όσο και της Βενετίας για αύξηση της αγροτικής παραγωγής, που προϋπέθετε εκτός από την επέκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας και νέα αγροτικά χέρια, ο αγρότης δεν κατάφερε ποτέ να βρεθεί σε πραγματικά πλεονεκτική θέση. Η επάρκεια δημητριακών, που φαίνεται ότι υπήρχε στην Κρήτη, δεν ανάγκαζε τους φεουδάρχες να υποχωρούν στις τυχόν απαιτήσεις των αγροτών¹³⁷. Το πλεονέκτημα των αγροτών έγκειται στη διαπραγμάτευση μάλλον της έκτασης ή της ποιότητας της γης, παρά των όρων κάτω από τους οποίους θα την παραλάμβαναν. Οι προσπάθειες εξάλλου των αρχών για ενίσχυση του πληθυσμού ορισμένων περιοχών με ευεργετικά για τους αγρότες που θα εγκαθίσταντο εκεί μέτρα δεν είχαν ως αποκλειστικό στόχο την καλύτερη εκμετάλλευση της γης. Με τον τρόπο αυτό η Βενετία πίστευε ότι θα ενίσχυε περισσότερο την ασφάλεια των συγκεκριμένων περιοχών με πρόσωπα που θα της ήταν πιστά, αν ήθελαν να διατηρήσουν τα προνόμιά τους¹³⁸. Την ενίσχυση αντίθετα του αγροτικού πληθυσμού και την καλλιέργεια της γης είχαν σίγουρα ως κύριο σκοπό οι προσπάθειες των αρχών μετά από περιόδους κρίσης, όπως οι επαναστάσεις και οι λοιμοί που μείωναν τον αριθμό των καλλιεργητών.

Ανεξάρτητα όμως από τους στόχους της Βενετίας ή των φεουδαρχών, ή ακόμη και από τις κατά καιρούς πολιτικές ή οικονομικές συγκυρίες, οι αγρότες

137. Για την παραγωγή σιτηρών στην Κρήτη, βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Η σιτική πολιτική, 343-351.

138. Για τα μέτρα ενίσχυσης του πληθυσμού της Κρήτης, βλ. παραπάνω, 74-81.

έμεναν πάντα κάτω από την εξάρτηση του φεουδάρχη, ακόμη και για τα πιο πρακτικά θέματα. Παρά τη δυνατότητα επιστροφής της γης στον ιδιοκτήτη της, όταν η προσπάθεια δεν απέδιδε, ο αριθμός των συμβολαίων με τα οποία επιστρέφεται γη είναι ιδιαίτερα περιορισμένος. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι για όλους η ενοικίαση και η εκμετάλλευση της γης είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η επιστροφή της γης στον ιδιοκτήτη της πριν από τη λήξη του συμβολαίου, συνήθως λόγω φτώχειας και αδυναμίας ανάληψης των εξόδων μιας καλλιέργειας, σήμαινε επίσης την καταβολή του συμφωνημένου προστίμου για τη μη τήρηση των όρων του συμβολαίου, πράγμα που απέτρεπε, ως ένα σημείο, τους περισσότερους να προχωρήσουν στη διαδικασία αυτή. Οι “ενισχύσεις” των ιδιοκτητών της γης, με δάνεια ή μείωση του ενοικίου για τον πρώτο χρόνο, δέσμευαν ακόμη περισσότερο τον αγρότη και τον προσέδεναν με τη γη, εφόσον αυτή δεν ήταν δυνατόν να επιστραφεί πριν από την εξόφληση των χρεών. Έτσι, η μοναδική λύση ήταν να προχωρήσει στην καλλιέργεια της γης με την πιθανότητα πάντα η προσπάθειά του να αποδώσει.

Ο σημαντικός ωστόσο αριθμός αγροληπτικών συμβολαίων στη διάρκεια όλων των εποχών υποδηλώνει έτσι κι αλλιώς μια έντονη κινητικότητα στο νησί, που οφείλεται, εκτός των άλλων, στις έστω και περιορισμένες μετακινήσεις του ντόπιου πληθυσμού ή στην άφιξη νέων προσώπων στην Κρήτη από άλλες περιοχές. Στα μετακινούμενα αγροτικά χέρια περιλαμβάνονται τόσο *ελεύθεροι*, που δεν είχαν δεσμευτεί σε κάποιο φέουδο, όσο και βιλλάνοι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Περιθώρια μόνιμης ή προσωρινής αλλαγής τόπου κατοικίας είχαν κυρίως οι δημόσιοι βιλλάνοι, αλλά και αυτοί των ιδιωτών, ύστερα από άδεια των κυρίων τους. Αν οι μετακινήσεις αυτές, που πολλές φορές προωθούνταν από το κράτος ή και από τους φεουδάρχες, είχαν αποτελέσματα στην κάλυψη των αυξημένων αναγκών σε αγροτικά χέρια, δεν είναι βέβαιο. Ικανοποιούσαν πάντως προσωρινά κάποιες ανάγκες είτε των φεουδαρχών και του κράτους είτε και των ίδιων των αγροτών.

2. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΕΣ

Οι οικονομικές υποχρεώσεις των βιλλάνων προς τους φεουδάρχες αναφέρονται για πρώτη φορά στη συνθήκη του 1219 μεταξύ του δούκα Κρήτης Δομήνικου Delfino και των επαναστατών Κωνσταντίνου Σεβαστού και Θεόδωρου Μελισσηνού: *Constituimus etiam, quod vilani debeant reddere constitutum redictum dominis suis, scilicet de toto quod seminauerint, de pecoribus, de cacia, de porcis quintum; et qui de a<c>rostico habuerit par bovum, yperperum unum; et pro uno quoque scapetario medium yperperum, un<a>m <engaria> per ebdomada. Item ordinavimus, quod villani debeant laborare vineas dominorum suorum et custodire similiter arbores; et tempore vindemie habeant in (unam) medietatem et aliam medietatem domini sui de facto omnium animalium, que fuerint¹.*

Με τον τρόπο αυτό οι Βενετοί θεσμοθέτησαν το καθεστώς οικονομικών σχέσεων αγρότη-φεουδάρχη που υπήρχε ήδη στο νησί. Τα δύο παραπάνω άρθρα της συνθήκης στην προσπάθεια που καταβάλλεται να περιγράψουν με συντομία όλο το σύστημα των υποχρεώσεων γίνονται γενικευτικά και δυσερμήνευτα, ενώ παράλληλα ορισμένα σημεία, τα οποία θα δηλωθούν παρακάτω, δεν συμφωνούν με τα μέχρι τότε ισχύοντα. Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, αν οι διαφορές στον τομέα αυτό οφείλονται σε άγνοια της πραγματικότητας εκ μέρους των Βενετών ή αν πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα που ίσχυε στο νησί.

Η γαιοπρόσδοος καθορίζεται στο 1/5 αυτού που έσπερνε ο αγρότης και ο φόρος των ζώων στο 1/5 των προβάτων και των γουρουνιών, καθώς και των ζώων που προέρχονταν από το κυνήγι. Οι προσωπικοί φόροι ανέρχονται, σύμφωνα με την κατάταξη κάθε αγρότη στο *ακρόστιχον*, σε ένα υπέρπυρο για όσους είχαν ένα ζευγάρι βόδια (και την ανάλογη γη), σε μισό υπέρπυρο για όσους δεν όργωναν με ζώο, αλλά με τη σκαπάνη (*scapetarii*), ενώ κάθε αγρότης ήταν υποχρεωμένος να κάνει κάθε εβδομάδα μια αγγαρεία. Η γαιοπρόσδοος, τέλος, για τα αμπέλια ανέρχεται στο 1/2 της παραγωγής.

Δεν σώζονται στοιχεία για ένα μεγάλο μέρος του 13ου αι., που να αποδεικνύουν την εφαρμογή ή όχι των παραπάνω διατάξεων στις σχέσεις αγρό-

1. Τ.ΤΗ., 2, 212.

τη-φεουδάρχη. Κατά τα τέλη του αιώνα, και μόνο μέσα από συμβόλαια, παρέχονται οι πρώτες πληροφορίες.

Το 1281, 60 περίπου χρόνια μετά τη συνθήκη του 1219, με τη συγκατάθεση του δούκα της Κρήτης Ιάκωβου Dandolo και των συμβούλων του νοικιάστηκε στο Δομήνικο Taliapetra για 5 χρόνια, και με ετήσιο ενοίκιο 61 υπ., το δημόσιο χωριό Απάνω Τρίφωνας με ό,τι ανήκε στη δικαιοδοσία του, μεταξύ αυτών και δύο δημόσιους βιλλάνους. Ο ενοικιαστής του χωριού γινόταν προσωρινός κύριος των δημοσίων βιλλάνων, οι οποίοι σύμφωνα με την παραχώρηση: “όφειλαν να κατοικούν πάντα στο ίδιο χωριό, να καταβάλλουν τη δεκατεία (*decatia*), την πενταμέρεια (*quintana*) των μελισσών και των γουρουινιών, την εντριτεία (*terciaria*), τις αγγαρείες και τα συνηθισμένα κανίσκια. Ο αρχηγός κάθε εστίας θα κατέβαλλε επίσης στο κράτος 1 υπ. κάθε χρόνο. Αν οι βιλλάνοι δεν είχαν τη δυνατότητα να εκτελούν τις αγγαρείες των 45 ημερών, τότε έπρεπε να καταβάλλουν 4 υπ. ο καθένας. Σε περίπτωση που κάποιος από αυτούς πέθαινε, τότε θα αντικαθίστατο με άλλον (*restaurum*) και ο προσωρινός κύριος του νεκρού δεν είχε το δικαίωμα να πάρει τα άχυρα (*palea*) ή τα καλάθια (*cestaria*) από το χωράφι του”².

Το 1327 ο φεουδάρχης Ματθαίος Taliapetra *απελευθέρωσε* το βιλλάνο του Γιάννη Παπαδόπουλο για 5 χρόνια και τον απάλλαξε προσωρινά “από κάθε δόσιμο (*dacio*), τέλος (*tello*), αγγαρεία (*hengaria*), εντριτεία (*terciaria*), κανίσκια (*canischī*), πενταμέρεια (*pendameria*) και άλλο δεσμό δουλείας (*vinculo servitutis*)”³. Τον ίδιο χρόνο ο Δομήνικος Lambardo, *κανονικός* της επισκοπής Χερσονήσου, νοίκιασε ένα φέουδο στον Ιάκωβο de Soleis με 6 βιλλάνους, από τους οποίους θα εισέπραττε, σύμφωνα με το συμβόλαιο, τα *δοσίματα* (*dacia*), τα *κανίσκια* (*canisca*), τις αγγαρείες (*hengarias*), την *εντριτεία* (*terciaria*), τη *δεκατεία* (*decatia*) και την *πενταμέρεια* (*pendameria*)⁴.

Τα τρία τελευταία παραδείγματα παρουσιάζουν ομοιομορφία ως προς τις υποχρεώσεις των βιλλάνων και κατ’ επέκταση όλων των αγροτών, και διαφορές σχετικές με όσα καθορίστηκαν στη συνθήκη του 1219. Πρέπει να λάβουμε υπόψη, όπως ήδη επισημάνθηκε, ότι το κείμενο της συνθήκης έχει σωθεί σε αντίγραφο με λάθη αντιγραφής και είναι γι’ αυτό δυσνόητο, καθώς επίσης και ότι η κατάσταση στον αγροτικό τομέα δεν ήταν απόλυτα γνωστή στους Βενετούς στις αρχές του 13ου αιώνα. Για τους λόγους αυτούς η εξέταση των υποχρεώσεων των αγροτών αρχίζει με βάση τα στοιχεία που παρέχουν τα τρία τελευταία συμβόλαια.

2. ADC, b. 13, 69v : *Κατάστιχο Εκκλησιών*, 261.

3. NdC, b. 244, 50r-v.

4. NdC, b. 244, 20r.

– Δεκατεία και πενταμέρεια

Ο φόρος των ζώων αναφέρεται και στα τρία συμβόλαια ως *δεκατεία* και *πενταμέρεια* (*decatia* - *pendameria* ή *quintana*). Αντιπροσώπευε δηλαδή θεωρητικά το 1/10 και το 1/5 των ζώων, που κατείχε ο αγρότης. Στη συνθήκη του 1219 ο ίδιος φόρος είχε καθοριστεί στο 1/5 όλων γενικά των ζώων. Αντίθετα, από το τέλος τουλάχιστον του 13ου αι. η *δεκατεία* εφαρμόζόταν στα αιγοπρόβατα και η *πενταμέρεια* στα γουρουνία και στις μέλισσες⁵.

Ο τρόπος καθορισμού και καταβολής των δύο αυτών φόρων, παρά τις ελάχιστες πληροφορίες για όλο τον 14ο αι., δεν παρουσιάζεται ομοιόμορφος, αλλά εξαρτάται από τις προσωπικές συμφωνίες και ίσως από τοπικές συνήθειες. Έτσι, ενώ το 1327 η *δεκατεία* ανερχόταν πράγματι στο 1/10 των αιγοπροβάτων, σε τρία άλλα συμβόλαια του 1328, 1346 και 1387 ανερχόταν στο 1/20⁶. Στο συμβόλαιο του 1328, ειδικότερα, για τον πρώτο χρόνο της συμφωνίας καθορίστηκε μόνο στο 1/25.

Ο ίδιος φόρος μπορεί επίσης να ήταν ένας σταθερός αριθμός αιγοπροβάτων, ανεξάρτητα από το συνολικό αριθμό των ζώων, ή ακόμη και ένα χρηματικό ποσό. Σε συμβόλαιο του 1387 η *δεκατεία* καθορίστηκε σε 5 “καλές” κασίκες, ανεξάρτητα από τον αριθμό που κατείχε ο αγρότης⁷. Το ύψος της *δεκατείας* σε χρήμα δεν είναι επίσης το ίδιο παντού: το 1385 συμφωνήθηκε σε 10 *grossi* το χρόνο ανά 100 αιγοπρόβατα⁸, το 1387 αντίστοιχα σε 30 *grossi*⁹, ενώ το 1423 σε 1 *soldum* για κάθε ζώο¹⁰.

Για την *πενταμέρεια* οι πληροφορίες είναι ακόμη λιγότερες. Πρέπει να προστεθεί μόνο ότι ο φόρος αυτός επιβαλλόταν από έναν ορισμένο αριθμό ζώων (γουρουνιών ή μελισσών) και πάνω, ο οποίος το 1374 είχε καθοριστεί σε 10 γουρουνία¹¹. Η *δεκατεία*, παρά την έλλειψη ανάλογης αναφοράς, πιθανότατα επιβαλλόταν με τον ίδιο τρόπο.

Φαίνεται πως η *δεκατεία* και η *πενταμέρεια* εξελίχθηκαν σταδιακά σε φόρο που καθοριζόταν και καταβαλλόταν από κάθε αγρότη ξεχωριστά, αν και

5. Το 1327 στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Ιωάννη Cornario αναγράφεται: *A tutti li sovrascritti villani piegore CCCXXX, devemo avere de dhecatia piegore XXXIII, vale perperi XI. A li diti villani porci VI, devemo avere de pendameria porco I, val perperi II* (ADC, b. 10, fasc. 1, 16r: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 306). Κατά τη βυζαντινή περίοδο και τα γουρουνία υπόκεινταν στη *δεκατεία* και μόνο οι μέλισσες υπάγονταν σε ξεχωριστή κατηγορία και πλήρωναν το *μελισσοεννόμιον* (βλ. παραπάνω, 20).

6. NdC, b. 244, 60v· b. 10 (Angelo Bocontolo), 41v· b. 189, 157v.

7. NdC, b. 11, 523v.

8. NdC, b. 189, 146r.

9. NdC, b. 189, 157v.

10. NdC, b. 10 (Johannes Longo), 212v.

11. Το 1374 σε συμβόλαιο εργασίας συμφωνήθηκε: ... *et non teneor* (καλλιεργητής) *dare tibi pendameria nisi a X porcis ultra* (NdC, b. 11, 436v). Σε άλλο συμβόλαιο εργασίας ο αριθμός των γουρουνιών για τα οποία δεν θα καταβαλλόταν *πενταμέρεια* περιοριζόταν

ορισμένες φορές αποτελούσε συλλογικό φόρο που βάραινε τα ζώα ενός χωριού ή ενός φεούδου. Σχετικό με τα ζώα ήταν και το δικαίωμα βοσκής, η νομή, που καταβαλλόταν από τους αγρότες, ανάλογα με το είδος και τον αριθμό των ζώων που εξέτρεφαν¹².

– Αγγαρείες και κανίσκια

Οι αγγαρείες ήταν μέρες εργασίας που πρόσφερε ο αγρότης χωρίς αμοιβή, όπου και όταν τις είχε ανάγκη ο φεουδάρχης, συνήθως μαζί με τα ζώα που διέθετε. Διακρίνονταν σε εκείνες που βάραιναν προσωπικά το βιλλάνο, εξαιτίας της κοινωνικής του θέσης, και σε εκείνες που βάραιναν κάθε αγρότη, ελεύθερο ή βιλλάνο, όταν ερχόταν σε αγροληπτική ή άλλου είδους σχέση παροχής αγροτικών κυρίως υπηρεσιών με το φεουδάρχη¹³.

Σύμφωνα με τη συνθήκη του 1219, οι αγγαρείες της πρώτης κατηγορίας, αυτές δηλαδή που βάραιναν προσωπικά το βιλλάνο, ανέρχονταν σε μία κάθε εβδομάδα, 52 δηλαδή περίπου μέρες το χρόνο, ενώ στο συμβόλαιο του 1281 σε 45 μέρες, αριθμός που δεν απέχει πολύ από τον πρώτο. Πρόκειται μάλλον για υπερβολικό αριθμό που στην πράξη δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Στο Βυζάντιο οι αγγαρείες των *παροίκων* κυμαίνονταν από 12 μέχρι και 24 μέρες το χρόνο¹⁴. Στο ίδιο συμβόλαιο, του 1281, παρείχeto επίσης η δυνατότητα στο βιλλάνο να εξαγοράσει τις αγγαρείες, καταβάλλοντας συνολικά 4 υπέρπυρα. Η μετατροπή των αγγαρειών από προσωπική εργασία σε χρήμα καθιερώθηκε στην Κρήτη εξαιτίας της απουσίας ή μάλλον της ελάχιστα διαδεδομένης άμεσης εκμετάλλευσης της γης από τον ίδιο το φεουδάρχη. Ο τελευταίος δεν είχε ανάγκη τη δωρεάν εργασία των βιλλάνων του, με αποτέλεσμα τελικά να προτιμήσει τη χρηματική αποζημίωση. Εξάλλου, ορισμένες εργασιακές ανάγκες καλύπτονταν από άλλες αγγαρείες. Οι μνείες για τις προσωπικές αγγαρείες είναι ελάχιστες.

Οι πληροφορίες αντίθετα αφθονούν για τις αγγαρείες της δεύτερης κατηγορίας, που βασιζόνταν στην αγροληπτική σχέση με το φεουδάρχη και

μόνο σε ένα (*et si habuero porcum debeam tibi dare prosutum unum et si ultra unum porcum facere debeam tibi solvere iure tuo secundum usum*: NdC, b. 11, 588v).

12. Βλ. παραπάνω, 117, 119-120.

13. Πρβλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ - ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους *vassali angararii*, *Ιστορικά* 2, τεύχος 3 (Μάιος 1985), 85, όπου οι *vassali angararii* υπόκεινταν εκτός των άλλων στην παροχή *αγγαρείας των αροτήρων* και στην παροχή προσωπικής αγγαρείας (*angaria personal*).

14. Σύμφωνα με τα βυζαντινά *πρακτικά* ο συνήθης αριθμός των αγγαρειών ανερχόταν σε 12 μέρες, σε ορισμένες όμως περιπτώσεις έφθαναν τις 24 ή και τις 52 το χρόνο (βλ. OSTROGORSKY, *Féodalité*, 365· ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Petite et grande exploitation*, 333· ΛΑΪΟΥ, *Αγροτική κοινωνία*, 242). Το 1219 στο έγγραφο *Tributa Lampsacenorum* καθορίζονταν 48 αγγαρείες, αξίας 4 υπ., για τους *ζευγαράτους* και *βοιδάτους* και 24 αγγαρείες, αξίας ενός υπερχύρου, για τους *ακτήμονες* (βλ. CARILE, *La rendita feudale*, 99). Κατά τον 14ο αι. στην Κλαρέντζα η αξία των αγγαρειών ήταν 5 υπ. για όλους τους αγρότες ανεξαιρέτως, γεγο-

βάραιναν τα ζώα του αγρότη αλλά και τον ίδιο. Ο αριθμός και το περιεχόμενο τους καθορίζονταν ορισμένες φορές στο συμβόλαιο παραχώρησης της γης, πολύ συχνά όμως χαρακτηρίζονταν ως συνηθισμένες και δεν αναλύονταν. Με βάση τα συμβόλαια που παρέχουν αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τις αγγαρείες αυτές καταρτίστηκε ο πίνακας 7, όπου διακρίνεται το περιεχόμενό τους.

Όπως φαίνεται, ο αριθμός των αγγαρειών αυτών κυμαινόταν από μία ως τρεις κάθε χρόνο και σπανιότατα περισσότερες. Δεν είχαν καμιά σχέση με το είδος και τη διάρκεια της παραχώρησης ή την έκταση της γης και δεν παρατηρείται καμιά σημαντική διαφοροποίηση στο περιεχόμενο ή στον αριθμό τους κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστική, αντίθετα, η μικρή απόκλιση πάνω στο συνηθισμένο πλαίσιο μεταξύ των συμβολαίων, που σημαίνει ότι ως ένα σημείο βασιζόνταν στην προσωπική συμφωνία. Αποδεικνύεται επίσης ότι η σπουδαιότητα των αγγαρειών αυτών, τόσο για τον αγρότη, όσο και για το φεουδάρχη, δεν ήταν πολύ μεγάλη είτε αυτές ήταν σε είδος είτε, όπως συνέβαινε συχνά, σε χρήμα. Η αξία τους παρουσίαζε μικρές διαφορές σε κάθε συμβόλαιο και κυμαινόταν από 9 μέχρι και 18 *grossi* το χρόνο.

Τα *κανίσκια* ή *exenia* ήταν δώρα των αγροτών προς το φεουδάρχη από τα προϊόντα που παρήγε ο καθένας. Αν κάποιος, για παράδειγμα, είχε κήπο προσέφερε φρούτα, αν είχε ζώα, ένα από αυτά, αν είχε γουρουνί, κρέας ή σαλάμι. Προσέφεραν ακόμη κότες ή και ένα ζευγάρι γάντια (*pars unum cirotecarum*). Στο Βυζάντιο ο αγρότης προσέφερε ένα *κανίσκι* το χρόνο στο φοροεισπράκτορα κατά τη διάρκεια της συλλογής των φόρων. Ένας αγρότης με μέση περιουσία προσέφερε ως *κανίσκι* ένα ψωμί, ένα κοτόπουλο, ένα μόδιο κριθάρι και μισό μέτρο κρασί¹⁵. Τα *κανίσκια* προσφέρονταν συνήθως, σύμφωνα με την παράδοση, τρεις φορές το χρόνο, Χριστούγεννα, Απόκριες και Πάσχα¹⁶. Ανάλογα όμως με τη συμφωνία, προσφέρονταν επίσης και σε άλλες γιορτές ή μια μόνο φορά το χρόνο. Και αυτά, όπως και οι αγγαρείες, εξαγοράζονταν σε χρήμα και η αξία τους κυμαινόταν από 2 μέχρι και 12 *grossi*¹⁷.

Τα *κανίσκια* και οι αγγαρείες της δεύτερης κατηγορίας αποτελούσαν αναγνωριστικά δικαιώματα προς το φεουδάρχη ενόψει κάποιας καλλιέργειας, παροχής γης, σπιτιού ή άλλων αγαθών¹⁸. Για το λόγο αυτό καθορίζονταν και εξαγοράζονταν μαζί. Η αξία και των δύο κυμαινόταν από 10 *grossi* μέχρι και 4

νός που οδηγεί, σύμφωνα με τον Carile, στο συμπέρασμα ότι οι μέρες αγγαρειών ανέρχονταν σε 48 κάθε χρόνο (βλ. CARILE, *La rendita feudale*, 101).

15. HARVEY, *Economic expansion*, 105.

16. Κατά τη διάρκεια των ιδίων εορτών προσφέρονταν τα *κανίσκια* και στο Βυζάντιο (βλ. OSTROGORSKY, *Féodalité*, 359· ΛΑΪΟΥ, *Αγροτική κοινωνία*, 242).

17. Πρβλ. και στο Βυζάντιο, όπου από τον 11ο αι. το *κανίσκι* εξαγοράζόταν σε χρήμα (*αντικανίσκιον*) (βλ. HARVEY, *Economic expansion*, 109).

18. Η υποχρέωση αγγαρειών και *κανισκίων* ήταν δυνατόν να αφορά και μόνο το σπίτι που παρείχε ο φεουδάρχης στον αγρότη παράλληλα με τη γη. Το 1367, για παράδειγμα, ο Μαρίνος Τρουλλινός ανέλαβε την καλλιέργεια 1½ βοδιού γης στο χωριό

υπ. το χρόνο. Πρόκειται για τις υποχρεώσεις που φανερώνουν την εξάρτηση του αγρότη, *ελεύθερου* ή *βιλλάνου*, από το φεουδάρχη μέσω της γης ή κάποιου άλλου αγαθού, το οποίο κρατά και εκμεταλλεύεται ο πρώτος και του οποίου ιδιοκτήτης είναι ο δεύτερος.

– Τα *δοσίματα* (*datia*)

Η χρήση του όρου *τέλος*, που αναφέρεται στο παραπάνω συμβόλαιο του 1327, είναι πολύ σπάνια. Στην Πελοπόννησο κατά τον 13ο και 14ο αι. αντιπροσώπευε το σύνολο των διαφόρων εισφορών που κατέβαλλε κάθε οικογένεια, όπως καθορίζεται και στα βυζαντινά *πρακτικά* του 13ου και του 14ου αι., και αποτελούσε το βασικό φόρο για κάθε εστία βιλλάνου. Ήταν επίσης ισοδύναμος με τον όρο *ακρόστιχο*¹⁹. Στην Κρήτη είναι πολύ πιθανό ότι είχε την παραπάνω σημασία, όπως και ο όρος *iuga* που χρησιμοποιείται συχνότερα για να δηλώσει τις εισφορές γενικά του αγρότη προς το φεουδάρχη.

Σχετικά με τα *δοσίματα* (*datium* ή *datia*), το περιεχόμενο των οποίων δεν διευκρινίζεται ποτέ στα έγγραφα, τα πράγματα είναι συγκεχυμένα. Όπως προκύπτει από τα κείμενα, σ' αυτά δεν περιλαμβάνονται ούτε τα *κανίσκια* και οι αγγαρείες ούτε η *δεκατεία* και η *πενταμέρεια* των ζώων και φυσικά ούτε η γαιοπρόσοδος²⁰. Καταβάλλονται πάντοτε σε χρήμα, συνήθως μαζί με τα *κανίσκια* και τις αγγαρείες, και για το λόγο αυτό το ύψος τους δεν είναι πάντοτε γνωστό.

Σε τρεις μόνο από τις περιπτώσεις που εντοπίστηκαν γίνεται γνωστό το ύψος των *δοσιμάτων*, γιατί καταβάλλονται από τον αγρότη ξεχωριστά. Το 1385 κάποιος βιλλάνος που μετακομίζει σε άλλο χωριό, του ίδιου όμως φεουδάρχη,

Πόμπια για 5 χρόνια. Σύμφωνα με το συμβόλαιο, όφειλε να κατοικεί στο ίδιο χωριό και να καταβάλλει κάθε χρόνο τη γαιοπρόσοδο. Η συμφωνία κλείνει ως εξής: “όταν θα παραλάβω [καλλιεργητής] ένα σπίτι από σένα [φεουδάρχη] για κατοικία στο χωριό, τότε θα καταβάλλω κάθε χρόνο 3 *κανίσκια* και θα κάνω αγγαρείες, όπως όλοι οι *ελεύθεροι*. Μέχρι τότε όμως, που θα κατοικώ σε άλλο σπίτι, είμαι υποχρεωμένος να προσφέρω κάθε χρόνο μία μόνο αγγαρεία με ένα βόδι” (NdC, b. 11, 97r). Με ανάλογο συμβόλαιο της ίδιας χρονιάς ένας αγρότης είχε αναλάβει “να καταβάλλει στο φεουδάρχη *κανίσκια*, κατά τη συνήθεια, για τα σπίτια που κατείχε και κατοικούσε στο χωριό” (NdC, b. 11, 87r). Ανάλογες υποχρεώσεις αναλάμβαναν επίσης και οι απλοί ενοικιαστές σπιτιών στο Χάνδακα ή σε κάποιο χωριό, άσχετα δηλαδή από αγροληψία (βλ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα κατά το 13ο και 14ο αιώνα, *Θησαυρίσματα* 19 [1982], 112 και 114).

19. Βλ. LONGNON - TOPPING, *Le régime des terres*, 269 και 268-269. Στη Νάξο κατά τον 16ο αι. το *τέλος* αντιπροσώπευε ένα σύνολο εισφορών περιορισμένης σπουδαιότητας (βλ. SLOT, *Le cas de Philoti*, 193).

20. Το 1385 η Marigoli Avonale μετέφερε βιλλάνο της από ένα χωριό σε άλλο και συμφώνησε ότι θα εισέπραττε απ' αυτόν: ... *pro dacia tua yperpera cretenses tria et facere mihi engharias, decatias et exenia, prout mihi faciunt alii mei villani* ... (NdC, b. 189, 78v). Όπως αποδεικνύεται, οι αγγαρείες, τα *κανίσκια* και η *δεκατεία* δεν συμπεριλαμβάνονταν

συμφώνησε να καταβάλλει κάθε χρόνο για *δοσίματα* 3 υπ.²¹. Το 1390 βιλλάνος της επισκοπής Χερσονήσου βρισκόταν στη φυλακή γιατί χρωστούσε 50 υπ. για *δοσίματα* 10 χρόνων²². Τον ίδιο χρόνο σε συμβόλαιο ενοικίασης δύο βιλλάνων αναφέρεται ότι “καθένας οφείλει να καταβάλλει για τα *δοσίματά* του κάθε χρόνο 4½ υπ.”²³ (βλ. και πίν. 8). Και στις τρεις περιπτώσεις το ύψος των *δοσιμάτων*, δηλαδή 3, 5 και 4½ υπ. αντίστοιχα, κάθε χρόνο είναι αρκετά σημαντικό.

Δεν είναι γνωστός ο τρόπος καθορισμού της εισφοράς αυτής, αν ήταν δηλαδή σταθερή προσωπική ή ανάλογη με την περιουσία κάθε αγρότη. Για τη διευκρίνιση του ζητήματος υπάρχει ανάγκη άλλων παραδειγμάτων. Το 1327 στο έγγραφο της κατανομής του φεούδου του Ιωάννη Cornario τα *δοσίματα* και τα *κανίσκια* μαζί ανέρχονταν σε 4 υπ. για κάθε ενήλικο βιλλάνο όλων των φεούδων του ίδιου φεουδάρχη²⁴. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι το ύψος της εισφοράς ήταν σταθερό, αφού οι βιλλάνοι δεν κατείχαν ίση μεταξύ τους περιουσία. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι τα *δοσίματα* υπολογίζονται τις περισσότερες φορές μαζί με τις αγγαρείες και τα *κανίσκια*, που είναι προσωπικοί φόροι. Πρέπει να επισημανθεί ακόμη ότι μεταξύ των ενηλίκων που πλήρωναν τις εισφορές (*δοσίματα* - αγγαρείες - *κανίσκια*) περιλαμβάνονται όχι μόνο οι αρχηγοί κάθε εστίας, αλλά και τα ενήλικα άρρενα μέλη της. Από την καταβολή τους, αντίθετα, εξαιρούνται οι ανήλικοι, οι κάτω των 16 ετών δηλαδή, και οι γέροντες άνω των 60 ετών²⁵.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, αποδεικνύεται ότι τα *δοσίματα* αποτελούσαν προσωπική σταθερή ετήσια εισφορά, ανεξάρτητη από το μέγεθος της περιουσίας, πληρωτέα σε χρήμα, συνήθως μαζί με τις αγγαρείες και τα *κανίσκια*²⁶.

Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, αν το ύψος των *δοσιμάτων* ήταν το ίδιο για όλους τους αγρότες της Κρήτης ή αν διέφερε από φέουδο σε φέουδο, πράγμα πιθανότερο. Η σχετικά μικρή πάντως διαφορά που παρατηρείται στο ύψος τους, σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, δεν δικαιολογείται από μια αύξηση της εισφοράς με το πέρασμα του χρόνου, αλλά μάλλον στις τοπικές συνήθειες (πίν. 8).

στα *δοσίματα*, τα οποία όχι μόνο αναφέρονται, στην περίπτωση αυτή, ξεχωριστά, αλλά καθορίζεται και το ποσό που αντιπροσώπευαν. Διαπιστώνεται ακόμη η μεγαλύτερη σπουδαιότητά τους σε σχέση με τις υπόλοιπες εισφορές.

21. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

22. NdC, b. 11, 558v.

23. NdC, b. 11, 560v.

24. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 300, 301, 306, 307.

25. Το 1390 με δικαστική απόφαση ο Νικόλαος Στριλίγκας, βιλλάνος του Δομήνικου Donzorgi, απαλλάχτηκε από τα *δοσίματα*, όπως όλοι οι βιλλάνοι που είχαν περάσει το 60ό έτος της ηλικίας τους, σύμφωνα με τη συνήθεια (SANTSCHI, *Regestes*, M1330, 293).

26. Πρβλ. LONGNON - TOPPING, *Le régime des terres*, 62 σημ. 16, όπου ο όρος *dacia* ή

Το σύνολο των προσωπικών φόρων (*δοσίματα* - αγγαρείες - *κανίσκια*) κυμαινόταν από 4 μέχρι και 7½ υπ. (πίν. 8). Αν μάλιστα αφαιρεθεί κατά μέσο όρο 1 υπ., με το οποίο συνήθως εξαγοράζονταν οι αγγαρείες της δεύτερης κατηγορίας και τα *κανίσκια*, τότε τα *δοσίματα* ανέρχονταν σε 3 μέχρι και 6½ υπέρ-πυρα. Μέσα στα όρια αυτά, εξάλλου, κινούνται και τα ποσά των 3, 4½ και 5 υπ., που είδαμε ότι καταβάλλονται για *δοσίματα* στα τρία παραπάνω παραδείγματα. Τα *δοσίματα* βάραιναν όλους τους αγρότες, *ελεύθερους* και *βιλλάνους*²⁷.

Την ευθύνη για την είσπραξη όλων των παραπάνω εισφορών από τους αγρότες είχε ο *κουράτορας*²⁸. Πολλές φορές όμως οι φεουδάρχες διόριζαν προσωρινούς υπαλλήλους, με σκοπό την είσπραξη των εισφορών από τους αγρότες τους²⁹. Οι υπάλληλοι αυτοί μπορεί να ήταν επίσης αγρότες, *ελεύθεροι* ή *βιλλάνοι*, ή απλώς πρόσωπα γνωστά στο φεουδάρχη, κάτοικοι του Χάνδακα. Δεν είναι γνωστό, αν αντικαθιστούσαν τον *κουράτορα* ή αν συνεργάζονταν μαζί του, με σκοπό τη συγκέντρωση των εισφορών από όλους τους *κουράτορες* του φεούδου. Η αποζημίωσή τους δεν αναφέρεται συνήθως στα συμβόλαια διορισμού τους. Πιθανότατα όμως εισέπρατταν μια καθορισμένη ποσότητα σε χρήμα ή είδος, όπως και οι *κουράτορες*.

– Το *villanaticum*

Οι δημόσιοι *βιλλάνοι*, εκτός από όλες τις παραπάνω εισφορές προς τον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσαν, όπως και όλοι οι υπόλοιποι *βιλλάνοι*, κατέβαλλαν κάθε χρόνο στο δημόσιο Ταμείο (*Camera Comunis*) το *villanaticum*, προσωπικό φόρο που βάραινε κάθε εστία, ανεξάρτητο περιουσίας και ίσο με 1 υπέρπυρο³⁰. Φαίνεται να είναι η συνέχεια του *καπνικού* των βυζαντινών χρόνων, το οποίο κατέβαλλαν στο κράτος όλες οι εστίες καλλιεργητών, *ελεύθερων*

data ή *dacio* στην Πελοπόννησο κατά τον 13ο και 14ο αι. θεωρείται ισοδύναμος με το *ακρόστιχο* στη γενική του έννοια.

27. Τα *δοσίματα* βάραιναν και τους *ελεύθερους* (*franchi*), όπως διαπιστώνεται από συμφωνία για την είσπραξη των αγροτικών εισφορών, το 1359: ... *petendi, recipiendi et exigendi a franchis et villanis ... omnia dacia, decatias et alia quemque mea bona et iura* ... (NdC, b. 11, 24v).

28. Βλ. παραπάνω, 56-57.

29. Το 1359, για παράδειγμα, ο Μ. Dandulo του ποτέ Δομήνικου Dandulin, κάτοικος Χάνδακα, διόρισε τον Ιάκωβο Dandulo, κάτοικο Σητείας, υπεύθυνο για την είσπραξη όλων των εισφορών από τους *ελεύθερους* και τους *βιλλάνους* του, οι οποίοι βρίσκονταν στην περιοχή Σητείας (NdC, b. 11, 24v).

30. Σχετικά με το *villanaticum*, βλ. THIRIET, *Romanie*, 115 και 295· Ο ΙΔΙΟΣ, *Condition paysanne*, 49· BORSARI, *Creta*, 90. Για τους δημόσιους *βιλλάνους* της περιοχής Σητείας μέχρι το 1384 ο φόρος ανερχόταν, για άγνωστους λόγους, σε 17 *grossi* (1½ περίπου υπ.). Δεν είναι γνωστό, αν αυτό ίσχυε από την αρχή της βενετικής κατοχής ή αν επιβλήθηκε αργότερα.

ιδιοκτητών ή *παροίκων*. Στην Κρήτη με τη βενετική κατάκτηση περιορίστηκε μόνο στους βιλλάνους και μάλιστα τους δημόσιους, που ήταν υπόλογοι απευθείας στο κράτος³¹.

Το *villanaticum* ήταν για το κράτος, μαζί με την εκμετάλλευση της δημόσιας γης, ένα σημαντικό έσοδο, το οποίο φρόντιζε να εισπράττει με ιδιαίτερη επιμέλεια. Ειδική υπηρεσία για τους δημόσιους βιλλάνους, το *officium super villanis comunis*, λειτουργούσε σίγουρα στο Χάνδακα και στα Χανιά, και πιθανότατα στο Ρέθυμνο και τη Σητεία. Κάθε υπηρεσία είχε στη δικαιοδοσία της τους βιλλάνους της περιοχής της και υπαγόταν στο δημόσιο Ταμείο, με τη βοήθεια του οποίου διενεργούσε κατα διαστήματα *αναγραφές* (*anagraphi*), δηλαδή απογραφές των δημοσίων βιλλάνων. Μια τέτοια *αναγραφή* για την περιοχή του Χάνδακα ορίστηκε από τις βενετικές αρχές τον Αύγουστο του 1339, με σκοπό τον έλεγχο και τη διατήρηση των δικαιωμάτων του κράτους επί των βιλλάνων του. Από την *αναγραφή* αυτή έχει σωθεί μόνο το διάταγμα που καθόριζε τη διαδικασία διενέργειάς της³².

Υπεύθυνοι της *αναγραφής* ήταν οι δύο υπάλληλοι της υπηρεσίας (*illis duobus superstantibus ... supra rusticos*), ο καθένας από τους οποίους είχε στη δικαιοδοσία του 3 σεξτέρια. Στην αρχή της διαδικασίας ένας από τους Ταμίες ήταν υποχρεωμένος να ακολουθήσει τον κάθε υπάλληλο ξεχωριστά σε ένα σεξτέριο για να παρακολουθήσει τη διενέργεια της *αναγραφής* στα χωριά και στα κάστρα. Αν ο Ταμίας έκρινε απαραίτητη την παρακολούθηση των δύο υπαλλήλων και στη συνέχεια, τότε για τα υπόλοιπα σεξτέρια αναλάμβαναν οι άλλοι Ταμίες. Για πληρέστερη καταγραφή των δημοσίων βιλλάνων ήταν υποχρεωμένοι να συνεργαστούν και οι *κουράτορες* και οι *γαστάλδοι* (*gastaldi*) κάθε χωριού.

Επειδή πολύ συχνά υπήρχαν αμφιβολίες για το καθεστώς ορισμένων αγροτών ή προέκυπταν διεκδικήσεις βιλλάνων ανάμεσα στο κράτος και τους φεουδάρχες, ορίστηκε ότι κατά την *αναγραφή* έπρεπε να σημειώνονται και οι βιλλάνοι, για τους οποίους υπήρχε σχετική αμφισβήτηση, η υπόθεση των οποίων θα εξεταζόταν αργότερα. Στη συνέχεια, μετά την καταγραφή, οι υπάλληλοι θα εισέπρατταν το φόρο και θα τον παρέδιναν στους Ταμίες. Οι τελευταίοι για την παραπάνω εργασία θα αποζημιώνονταν όλοι μαζί με 24 υπέρπυρα.

Τα αποτελέσματα της *αναγραφής* σε αντίγραφο θα παραδίνονταν στο δούκα και τους συμβούλους του, οι οποίοι μαζί με τους Ταμίες θα έκαναν έλεγχο μια φορά το χρόνο στα κατάστιχα με τους δημόσιους βιλλάνους. Για να μην προκύψουν συγχύσεις ορίστηκε επίσης ότι οποιοσδήποτε δημόσιος βιλλάνος εγκατέλειπε το σεξτέριο ή το χωριό που ήταν γραμμένος, όφειλε μέσα σε 15 μέρες

31. Για το *καπνικόν*, βλ. OSTROGORSKY, *Féodalité*, 303-305· HARVEY, *Economic Expansion*, 103· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 30-31, 72. Ο ίδιος φόρος θυμίζει επίσης και το *παροικιατικόν*, φόρο μάλλον ασήμαντο, που βάραινε κατά τον 11ο αι. τους *ζευγαράτους* και όχι το *ζευγάριον*. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 83.

32. Senato Misti, reg. 8, 56r-v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 183-185.

να παρουσιαστεί στον υπεύθυνο του σεξτέριου ή σε κάποιον Ταμία και να δηλώσει την αναχώρησή του και το μέρος, όπου σκόπευε να εγκατασταθεί. Ο υπεύθυνος του σεξτέριου, στο οποίο κατοικούσε πριν ο βιλλάνος, όφειλε να τον διαγράψει. Για τη σωστή, τέλος, λειτουργία της υπηρεσίας επί των δημόσιων βιλλάνων, οι υπάλληλοί της έπρεπε να εγκρίνονται κάθε δύο χρόνια από το δούκα Κρήτης³³. Η παραπάνω διαδικασία της αναγραφής, σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, έπρεπε να επαναλαμβάνεται κάθε δύο χρόνια.

Νέα αναγραφή των δημοσίων βιλλάνων με ανάλογο τρόπο διέταξαν οι αρχές τον Ιούνιο του 1363³⁴. Για να αποφεύγονται μάλιστα άσκοπα έξοδα, την αναγραφή στο εξής όφειλαν να διενεργούν οι ρέκτορες Χανίων, Ρεθύμνου και Σητείας και για την περιοχή του Χάνδακα δύο μόνο Ταμίες, τουλάχιστον μια φορά κατά τη διάρκεια της θητείας τους, κάθε δύο χρόνια δηλαδή.

Η διαδικασία της αναγραφής δεν ταυτίζεται απαραίτητα και με την είσπραξη του σχετικού φόρου. Το *villanaticum* συγκεντρωνόταν κάθε χρόνο από τους υπαλλήλους της υπηρεσίας για τους δημόσιους βιλλάνους.

Το σύντομο *καπιτουλάριο* των υπαλλήλων που ήταν επιφορτισμένοι με την είσπραξη της *δεκατείας* (*capitullare illorum, qui sunt super decatiam tollendam*)³⁵ γεννά ερωτηματικά, τα οποία μένουν αναπάντητα. Οι υπάλληλοι αυτοί ήταν επιφορτισμένοι να εισπράττουν από τους εγγεγραμμένους δημόσιους βιλλάνους (*qui hodie sunt reddentes*) ή από όσους άγραφους ανακάλυπταν και ανήκαν στο δημόσιο, τη *δεκατεία* και την *πενταμέρεια*, την τελευταία για τα γουρουνία και τις μέλισσες. Από τις εισπράξεις θα παρέδιναν στο κράτος τα 2/3 και θα κρατούσαν το 1/3. Δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία για τη δραστηριότητα των υπαλλήλων αυτών, ούτε τη σχέση τους με την υπηρεσία για τους δημόσιους βιλλάνους, ούτε τελικά αν έδρασαν ποτέ ή αν συνέχισαν να δρουν μετά την έκδοση του *καπιτουλαρίου* τους. Ίσως πρόκειται για προσωρινό μέτρο για κάποιους ειδικούς λόγους. Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι αφορούσε δημόσιους βιλλάνους, οι οποίοι προσωρινά δεν καλλιεργούσαν γη, αν και τέτοιες περιπτώσεις δεν έχουν εντοπισθεί.

33. Η έγκριση των υπαλλήλων από το δούκα της Κρήτης κάθε δύο χρόνια σημαίνει ότι οι υπάλληλοι αυτοί διορίζονταν τουλάχιστον για το ίδιο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, στα Χανιά το 1360 οι υπάλληλοι διορίζονταν από τον τοπικό ρέκτορα για ένα χρόνο (Senato Misti, reg. 29, 82v : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B2, 77). Επειδή δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία, δεν είναι γνωστό, αν υπήρχαν διαφορές στον τρόπο λειτουργίας των υπηρεσιών στις δύο αυτές πόλεις ή αν το 1360 ίσχυε το ίδιο και στο Χάνδακα.

34. Senato Misti, reg. 36, 18r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B2, 111-112. Μαρτυρία επίσης για ανάλογη αναγραφή υπάρχει για το 1386. Την αναγραφή αυτή των δημοσίων βιλλάνων της περιοχής του Χάνδακα θα διενεργούσε ο Ταμίας Πέτρος Τσαχανάς (ADC, b. 29bis, 22r : SANTSCI, *Regestes*, M1149, 251).

35. Το *καπιτουλάριο* δημοσιεύεται: GERLAND, *Das Archiv*, 109 και ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Τα *καπιτουλάρια*, 171.

– Η γαιοπρόσδοος

Η γαιοπρόσδοος στην Κρήτη κατά τον 13ο και 14ο αι. έχει ως βάση το εντρίτάρικο σύστημα (*tergiaria*), το τρίτον των βυζαντινών. Σύμφωνα με τη θεωρητική του μορφή ο φεουδάρχης οικειοποιείται το 1/3 της ετήσιας παραγωγής, ενώ τα 2/3 μένουν στον καλλιεργητή, ο οποίος όμως αναλαμβάνει όλα τα έξοδα της καλλιέργειας, και στην περίπτωση των δημητριακών, οσπρίων και άλλων ετήσιων προϊόντων, και το σπόρο που θα σπείρει. Οι όροι που χρησιμοποιούνται στα συμβόλαια για να δηλώσουν τη γαιοπρόσοδο είναι *affictum* και *tergiaria*, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ένα προκαθορισμένο ποσό ή μέρος της παραγωγής, όπως αντίστοιχα υποδηλώνουν οι όροι αυτοί. Ωστόσο όταν πρόκειται για μέρος της παραγωγής χρησιμοποιείται πάντα ο όρος *tergiaria*, ενώ αντίθετα όταν πρόκειται για προκαθορισμένη ποσότητα, κυρίως στις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας, χρησιμοποιούνται και οι δύο όροι³⁶.

Κατά την παραχώρηση σε γονικό και σε εκείνη για 29 χρόνια (συνήθεις μορφές εκμετάλλευσης των αμπελιών και των κήπων), η γαιοπρόσδοος ήταν αναλογική, το 1/3 δηλαδή της ετήσιας παραγωγής, όπως η βυζαντινή *μορτή*. Αντίθετα, κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας και τα συμβόλαια εργασίας (μορφές εκμετάλλευσης της γης για την καλλιέργεια δημητριακών), η γαιοπρόσδοος, στην προέλευσή της αναλογική, κατέληξε σταθερή, σε μια καθορισμένη δηλαδή ποσότητα δημητριακών, όπως το βυζαντινό *πάκτον*. Η ποσότητα αυτή αντιπροσώπευε θεωρητικά το 1/3 της ετήσιας παραγωγής και είχε υπολογιστεί με βάση τη μέση απόδοση διαφορετικών ποιοτικά γαιών. Σε σχέση με τα προϊόντα, η γαιοπρόσδοος των δημητριακών, συνήθως κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας και τα συμβόλαια εργασίας, ήταν σταθερή σε είδος και λιγότερο σε χρέμα, ενώ η γαιοπρόσδοος των αμπελιών και των κήπων, συνήθως κατά την παραχώρηση σε γονικό και για 29 χρόνια, ήταν αναλογική, το 1/3 της ετήσιας παραγωγής. Οι παραλλαγές που παρατηρούνται στον τρόπο καταβολής της γαιοπροσόδου θα εξεταστούν παρακάτω.

Με το διακανονισμό αυτό ο φεουδάρχης είχε μια σταθερή ετήσια πρόσοδο, και μάλιστα των δημητριακών, προϊόντων ευαίσθητων και επικερδών, αντίθετα από την αναλογική των αμπελιών και των κήπων, που ευνοούσε τους καλλιεργητές, τουλάχιστον τόσο ώστε να μη ζημιώνονται από μια πιθανή κακή συγκομιδή, όπως ήταν δυνατόν να συμβεί στην περίπτωση των δημητριακών. Η

36. Το 1300, για παράδειγμα, στο ίδιο συμβόλαιο ενοικίασης η γαιοπρόσδοος αποκαλείται *affictum* και *tergiaria*, γεγονός που επιβεβαιώνει την ταυτόσημη χρήση των δύο όρων (PIZOLO, αρ. 205, 99-100). Στο 1/3 της ετήσιας ακαθάριστης παραγωγής δημητριακών ανερχόταν η γαιοπρόσδοος κατά το εντρίτάρικο σύστημα και στο Βυζάντιο (βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΝΗΣ, *Fiscalité*, 128-129). Το ίδιο επίσης ίσχυε και κατά τη σύμβαση *εντρίτλιας* στη Νάξο κατά τον 16ο αιώνα. Βλ. για παράδειγμα σχετικό συμβόλαιο στο, ΑΝΤ. ΦΛ. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Ναξιακά δικαιопρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνα, *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 5 (1955), 55.

σταθερή γαιοπρόσδοος ήταν δυνατόν να αντιπροσωπεύει θεωρητικά μέρος της παραγωγής μικρότερο ή μεγαλύτερο από το $1/3$, ανάλογα με την πορεία της καλλιέργειας κάθε χρόνο (καλή ή κακή συγκομιδή).

Η σταθερή γαιοπρόσδοος των δημητριακών διακρίνεται καλύτερα στα συμβόλαια εργασίας, όπου παρέχονται τα απαραίτητα στοιχεία για συσχετισμούς (κυρίως η έκταση της παραχωρούμενης για καλλιέργεια γης), και λιγότερο στα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, στα οποία η γαιοπρόσδοος παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία και τα διευκρινιστικά στοιχεία που παρέχονται είναι περιορισμένα.

Η γαιοπρόσδοος (*tergiaria*) ήταν πάντα μικτή, σιτάρι δηλαδή και κριθάρι και πολύ σπάνια και / ή βρώμη ή μόνο σιτάρι, που σημαίνει ότι ο αγρότης καλλιεργούσε και από τα δύο είδη δημητριακών. Η συνθέστερη αναλογία μεταξύ των δύο προϊόντων ήταν 5 ή 6:1, 5 ή 6 δηλαδή μέρη σιτάρι και ένα μέρος κριθάρι, γεγονός που προϋπέθετε κατά βάση και την ίδια αναλογία στις καλλιέργειες. Η γαιοπρόσδοος ανερχόταν σε 25 μουζούρια σιτάρι και 5 μουζούρια κριθάρι ή 30 μουζούρια σιτάρι και 5-10 μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο για τη γη ενός βοδιού. Από 30 ως 40 δηλαδή μουζούρια δημητριακών για την παραπάνω μονάδα γης. Για τα πολλαπλάσια ή τις υποδιαιρέσεις του βοδιού ίσχυε το πολλαπλάσιο ή η υποδιαίρεση της αντίστοιχης γαιοπροσόδου, ενώ πολύ συχνά δημιουργούνταν και άλλοι συνδυασμοί, πάντα μέσα στα όρια των 30-40 μουζουριών δημητριακά για κάθε βόδι γης. Το ύψος αυτό της γαιοπροσόδου για κάθε κατηγορία γης διαμορφώθηκε και σταθεροποιήθηκε σταδιακά, αν και ο φεουδάρχης διατηρούσε πάντα τη δυνατότητα να καθορίζει κατά τη σύναψη του συμβολαίου το ύψος της γαιοπροσόδου, όπως επιθυμούσε, ποτέ όμως με μεγάλη διαφορά από το συνηθισμένο. Έτσι, όταν η γαιοπρόσδοος καταβαλλόταν μόνο σε σιτάρι, γεγονός για το οποίο υπάρχουν λίγα παραδείγματα (π.χ. 33 μουζούρια σιτάρι για ένα βόδι γης, 33½ μουζούρια σιτάρι για ένα βόδι γης, 12 μουζούρια σιτάρι για μισό βόδι γης³⁷), το ύψος της σε μουζούρια ήταν χαμηλότερο από το σύνολο των μουζουριών σε σιτάρι και κριθάρι για την ανάλογη γη, προφανώς εξαιτίας της μέσης απόδοσης των συγκεκριμένων γαιών, αλλά και της υψηλότερης τιμής του σιταριού.

Ο καλλιεργητής άρχιζε πολλές φορές να καταβάλλει το σύνολο της ετήσιας γαιοπροσόδου από το δεύτερο χρόνο της εκμετάλλευσης, ενώ κατά τον πρώτο χρόνο κατέβαλλε μόνο το λεγόμενο *χωραφροσκέπασμα*, τόσο δηλαδή σπόρο όσο θα έσπερνε εκείνη τη χρονιά. Με τον τρόπο αυτό ο ιδιοκτήτης της γης εξασφάλιζε ένα έστω και μειωμένο εισόδημα, εφόσον ο αγρότης, ανάλογα πάντα με το σύστημά του, καλλιεργούσε τον πρώτο χρόνο μόνο το μέρος της γης που είχε μείνει σε αγρανάπαυση από τον προηγούμενο καλλιεργητή ή ένα μέρος της γης που ο ίδιος επέλεγε, διατηρώντας το υπόλοιπο σε αγρανάπαυση.

37. NdC, b. 142, 12r, 109r· b. 10 (Johannes Longo), 212v.

Συνηθέστερα όμως η καταβολή της γαιοπρόσόδου άρχιζε κανονικά από τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσής.

Δυστυχώς λείπουν τα στοιχεία για τους απαραίτητους συσχετισμούς: το ύψος δηλαδή του *χωραφοσκεπάσματος* για ένα βόδι ή ζευγάρι γης, καθώς και το τυχόν σύστημα αγρανάπαυσης που ακολουθούσε ο καλλιεργητής. Για τα παραπάνω υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις. Το 1328 ένα βόδι γης υπολογιζόταν σε 30 μουζούρια, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από μεταγενέστερες πηγές³⁸. Το *χωραφοσκεπάσμα* που κατέβαλλε ορισμένες φορές ο καλλιεργητής κατά τον πρώτο χρόνο της εκμετάλλευσής του, το οποίο θα διευκόλυνε τον παραπάνω υπολογισμό, δεν καταγράφεται ποτέ. Όσο για την αγρανάπαυση, όπως ήδη επισημάνθηκε, κατά την ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας ο καλλιεργητής δεν ακολουθούσε κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα, αλλά κατά κανόνα εκμεταλλευόταν το σύνολο της γης³⁹. Με βάση λοιπόν το γεγονός ότι η σταθερή ετήσια γαιοπρόσδοος 30-40 μουζουριών δημητριακά ανά βόδι γης αντιπροσώπευε το 1/3 της παραγωγής, τότε η συνηθισμένη μέση αποδοτικότητα της γης ανερχόταν σε 1:3 και 1:4. Οι αποδόσεις αυτές κινούνται στο ίδιο επίπεδο με εκείνες που ίσχυαν την ίδια εποχή στις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και στην Ευρώπη⁴⁰. Σύμφωνα με τις διακυμάνσεις που παρατηρούνται στο ύψος της γαιοπρόσόδου (βλ. πίν. 9), η αποδοτικότητα της γης υπολογιζόταν, θεωρητικά πάντα, σε: 1:2, 1:2½, 1:3½, 1:4½ και 1:5.

Στην περίπτωση της μέσης απόδοσης 1:3, η γαιοπρόσδοος ήταν ίση με το *χωραφοσκεπάσμα*, το σπόρο δηλαδή που έσπερνε ο καλλιεργητής⁴¹. Αυτό επιβεβαιώνεται και από συγκεκριμένα παραδείγματα συμβολαίων παραχώρησης γης. Το 1319 νοικιάστηκε γη 50 μουζουριών για 5 χρόνια και με ετήσια γαιοπρόσοδο 50 μουζούρια σιτάρι⁴². Το 1323 κατά την ενοικίαση γης συμφωνήθηκε ότι αν παραχωρητής αφαιρούσε κάποια στιγμή μέρος της γης από τον αγρότη, τότε θα αφαιρούσε συγχρόνως και από τη γαιοπρόσοδο τόσα μουζούρια σιτάρι όσα μουζούρια γης τού είχε αφαιρέσει (*tot mensuras frumenti quot mensuratas terre*

38. Βλ. παραπάνω, 52 σημ. 13.

39. Σχετικά με τα συστήματα αγρανάπαυσης, βλ. παραπάνω, 90-93.

40. Για τη βυζαντινή αυτοκρατορία ο Ν. Οικονομίδης (*Fiscalité*, 129) και ο J. Lefort (*Une exploitation de taille moyenne au XIIIe siècle en Chalcidique, Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, 362-372) θεωρούν ότι κατά τον 11ο - 12ο αι. η απόδοση της γης κυμαινόταν από 1:4 ως 1:5. Αντίθετα, ο Ν. Σβορώνος (*Structures économiques*, 57-58 σημ. 32) και ο Μ. Kaplan (*Les hommes et la terre*, 80 κ.ε.) την κατεβάζουν στο 1:3½. Στην Ευρώπη την ίδια εποχή η παραγωγικότητα της γης ήταν για το σιτάρι 1:4, για το κριθάρι 1:3½, για τη βρώμη 1:3 και για τη σίκαλη 1:5½ (βλ. VAN BATH, *Storia agraria*, 242). Η ελάχιστη αναλογία σπόρου / παραγωγής διατηρήθηκε σε όλο το Μεσαίωνα, αλλά και κατά τον 16ο, 17ο και 18ο αι., για τα κυριότερα δημητριακά ανάμεσα στο 1:3 και στο 1:4 (βλ. VAN BATH, *Storia agraria*, 28).

41. Πρβλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, 90.

42. NdC, b. 9, 8v.

tibi acciperem de dicta terra)⁴³. Το 1328 η γαιοπρόσοδος καθοριζόταν σε τόσα μουζούρια δημητριακά κάθε χρόνο, όσα μουζούρια γης θα έσπερνε ο καλλιεργητής (*de quanto seminabatis mensuram per mensuram annuatim*)⁴⁴, ενώ το 1334, κατά την παραχώρηση ενός μουζουριού γης σε γονικό, η γαιοπρόσοδος καθορίστηκε επίσης σε ένα μουζούρι σιτάρι⁴⁵.

Πέρα όμως από τη σταθερή σε είδος γαιοπρόσοδο που αναλύσαμε πιο πάνω, τα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας παρέχουν πληροφορίες και για άλλους τρόπους καταβολής της γαιοπροσόδου, λιγότερο συνηθισμένες, αλλά όχι σπάνιες. Από τις επιμέρους αυτές μορφές μπορούμε να ξεχωρίσουμε: 1. τη σταθερή γαιοπρόσοδο σε χρήμα, 2. τη σταθερή γαιοπρόσοδο σε είδος ανά μουζούρι γης, και 3. την αναλογική γαιοπρόσοδο ως προς την παραγωγή.

Πίνακας: ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΓΑΙΟΠΡΟΣΟΔΟΣ

Έτος	Έκταση γης (σε μουζούρια)	Γαιοπρόσοδος	Γαιοπρόσοδος / μουζούρι γης (σε gr.)
1316	3½	18 gr.	5,1
1325	3	1 υπ.	4
1328	60	16 υπ. 9 gr.	3,35
1328	10	30 gr.	3
1328	45	7 υπ. 9 gr.	2
1339	1	9 gr.	9
1362	10	6 υπ. 3 gr.	7,5
1367	1	10 gr.	10
1367	1	11 gr.	11
1367	4	3 υπ. 4 gr.	10
1368	30	18 υπ.	7,2
1370	18	9 υπ.	6
1371	10	5 υπ.	6
1375	4	20 gr.	5
1375	1	6 gr.	6
1375	30	13½ υπ.	5,4

Σύμφωνα με την πρώτη περίπτωση η γαιοπρόσοδος καταβάλλεται σε χρήμα με ένα εκ των προτέρων καθορισμένο ποσό, το οποίο διαμορφώνεται ανά μονάδα γης, ενώ φαίνεται να παρακολουθεί την πορεία της τιμής των δημητριακών.

43. NdC, b. 178, 10v.

44. NdC, b. 142, 100r.

45. NdC, b. 100, 100r.

Από τον παραπάνω πίνακα, όπου έχουν καταγραφεί τα συγκρίσιμα στοιχεία του πίνακα 10, φαίνεται καθαρά η αναπροσαρμογή της ετήσιας γαιοπροσόδου κατά περιόδους και οι αυξομειώσεις στις τιμές της, που δεν είναι άσχετες με τις αντίστοιχες της τιμής πώλησης των δημητριακών. Από τις αρχές ως τα τέλη του 14ου αι. η τιμή των δημητριακών υπερδιπλασιάζεται, με σημαντικές όμως αυξομειώσεις ενδιάμεσα. Οι υψηλότερες τιμές της γαιοπροσόδου, σύμφωνα με τον πίνακα, παρατηρούνται το 1367, περίοδο κατά την οποία οι τιμές των δημητριακών είναι από τις υψηλότερες του 14ου αι., εξαιτίας διαφόρων γεγονότων που είχαν προηγηθεί (λοιμός 1348, κλείσιμο των αγορών της Μαύρης Θάλασσας και της Δ. Μικράς Ασίας, επανάσταση Αγ. Τίτου στην Κρήτη)⁴⁶.

Αν λάβουμε υπόψη την απόδοση της γης 1:3-4 και με βάση τις τιμές πώλησης των δημητριακών που διαθέτουμε, διαπιστώνεται ακόμη ότι το ύψος της γαιοπροσόδου που εισέπραττε ο φεουδάρχης αντιπροσώπευε μερίδιο μεγαλύτερο του 1/3 της αξίας της παραγωγής του καλλιεργητή. Η χρηματική γαιοπρόσδοος αποδεικνύεται έτσι ιδιαίτερα προσοδοφόρος για τον ιδιοκτήτη της γης και μάλλον επαχθής για τον καλλιεργητή, ο οποίος ήταν επιπλέον υποχρεωμένος να έλθει σε επαφή με την αγορά για την εξασφάλιση των απαραίτητων χρημάτων.

Η δεύτερη περίπτωση, η γαιοπρόσδοος δηλαδή σε είδος ανά μουζούρι γης, ακολουθεί τους κανόνες 3 μουζούρια δημητριακά ανά 2 μουζούρια γης ή 4 μουζούρια δημητριακά ανά 5 μουζούρια γης. Οι δύο αυτές αναλογίες είναι τελείως αντίθετες. Αν λάβουμε και πάλι υπόψη ως μέση απόδοση της γης την τιμή 1:3-4, τότε σύμφωνα με τον πρώτο κανόνα από τα 6-8 μουζούρια δημητριακά της παραγωγής ο καλλιεργητής θα έδινε τα 3, ενώ σύμφωνα με το δεύτερο κανόνα από τα 15-20 μουζούρια της παραγωγής θα έδινε τα 4. Στην πρώτη περίπτωση η γαιοπρόσδοος του φεουδάρχη αντιπροσώπευε μερίδιο μεγαλύτερο του 1/3 της παραγωγής, φθάνοντας πιθανότατα και το 1/2, ενώ στη δεύτερη περίπτωση κυμαινόταν ανάμεσα στο 1/5 και το 1/4 της παραγωγής. Ο πρώτος από τους παραπάνω κανόνες, σύμφωνα με τα παραδείγματα που διαθέτουμε, ίσχυε ορισμένες φορές κατά τον πρώτο χρόνο της καλλιέργειας της γης μετά τη σύναψη της συμφωνίας. Στην περίπτωση αυτή ο καλλιεργητής αναλάμβανε μάλλον γη πολύ καλής ποιότητας ή γη μετά από αγρανάπαιση, έτσι ώστε να δικαιολογείται και η αυξημένη γαιοπρόσδοος που καταβάλλει κατά τον πρώτο χρόνο. Η γαιοπρόσδοος αυτού του τύπου ήταν πολύ λίγο συνηθισμένη.

Πολύ σπάνια ήταν, τέλος, η αναλογική γαιοπρόσδοος των δημητριακών, που σύμφωνα με τα ελάχιστα συμβόλαια που διαθέτουμε, κυμαινόταν από το 1/3 έως και το 1/2 της ετήσιας παραγωγής της γης.

46. Για τιμές πώλησης των δημητριακών κατά τον 14ο αι., βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Prix et marchés*, 298-299· ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Η οiticή πολιτική*, 383-385· CHEYNET - MALAMUT - MORISSON, *Prix et salaires*, 356-366· ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, *Ελλάδα 1350-1650, Προβλήματα Ιστορίας. Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, τ. 1, Αθήνα 1996, 241-243.

Οι άλλες παραλλαγές στο ύψος της γαιοπροσόδου ήταν λιγότερο συνηθισμένες και μάλλον συμπτωματικές. Το 1355 η γαιοπρόσδοος *χωραφιού* ανερχόταν στο 1/4 της παραγωγής της φθινοπωρινής σποράς και στο 1/3 της ανοιξιάτικης⁴⁷. Το 1329 ο καλλιεργητής κατέβαλλε τα 2/5 της παραγωγής δημητριακών από ένα *χερσάμπελο*⁴⁸. Το 1360 κατά την εκμετάλλευση επίσης *χερσάμπελου* ο παραχωρητής του θα έβαζε το μισό σπόρο και η παραγωγή θα μοιραζόταν στα δύο⁴⁹. Σε δύο άλλα συμβόλαια, τέλος, παρέχονται πληροφορίες για τη γαιοπρόσοδο άλλων προϊόντων εκτός από τα δημητριακά. Το 1301, σε συμβόλαιο εργασίας, συμφωνήθηκε ότι, αν ο καλλιεργητής καλλιεργούσε στην αρδευόμενη γη (*terra bedatoria*) λινάρι ή όσπρια, θα κατέβαλλε το 1/10 της παραγωγής⁵⁰. Κατ' αναλογία, το 1359, ο καλλιεργητής θα κατέβαλλε το 1/4 της παραγωγής βαμβακιού⁵¹.

Η ποικιλία των όρων που περιλαμβάνουν τα συμβόλαια ενοικίασης περιορισμένης διάρκειας, ιδιαίτερα σε σχέση με τα συμβόλαια εργασίας ή ακόμη και με την παραχώρηση σε γονικό ή για 29 χρόνια, οφείλεται στη σύντομη διάρκεια του ενοικιαστηρίου, που επέτρεπε μεγαλύτερη ευελιξία στις εκάστοτε συμφωνίες, κυρίως στο θέμα της γαιοπροσόδου, η οποία ήταν δυνατόν να προσαρμολοστεί κάθε φορά στις ανάγκες της εποχής και του παραχωρητή της γης. Πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη και εδώ η ποιότητα της γης, καθώς και η ιδιότητα των συμβαλλομένων, αν ήταν δηλαδή ο ιδιοκτήτης της γης και ο άμεσος καλλιεργητής.

Για τα αμπέλια παρατηρείται ομοιομορφία τόσο στον τρόπο παραχώρησης, όσο και στο ύψος της γαιοπροσόδου (πίν. 11). Τα αμπέλια ή η χέρσα γη, που προοριζόταν για αμπέλι, παραχωρούνταν λόγω της φύσης της καλλιέργειας ως γονικά ή νοικιάζονταν για 29 χρόνια ή άλλα μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ωστόσο, αμπέλια σε πλήρη παραγωγή νοικιάζονταν και για μικρά χρονικά διαστήματα.

Η γαιοπρόσδοος, όταν πρόκειται για παραχώρηση σε γονικό ή για 29 χρόνια, ήταν το 1/3 της παραγωγής σε μούστο ή σταφύλια. Ανάλογα με τη συμφωνία, η γαιοπρόσδοος ήταν επίσης τα 2/5 ή το 1/2 της παραγωγής (*αμπέλιον εφημισάριον*⁵²) ή ακόμη και ένα σταθερό χρηματικό ποσό, περσιτώσεις όμως λιγότερο συνηθισμένες. Σε γενικές γραμμές πάντως με την ελάττωση του χρονικού διαστήματος της παραχώρησης, η γαιοπρόσδοος αυξανόταν. Έτσι, κατά την ενοικίαση για 29 χρόνια η γαιοπρόσδοος ήταν συχνότερα το 1/2 ή τα 3/5 της

47. NdC, b. 143, 114r.

48. NdC, b. 244, 98v.

49. NdC, b. 144, 34r.

50. *Brixano*, αρ. 413, 149.

51. NdC, b. 11, 29r.

52. Τύπο βυζαντινού συμβολαίου παραχώρησης *εφημισάριον* αμπελιού, βλ. ΣΑΛΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, 620-621.

παραγωγής ή ακόμη και χρηματική. Το ίδιο ισχύει και για τις ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας, κατά τις οποίες η ετήσια γαιοπρόσοδος πολλές φορές αυξανόταν ακόμη περισσότερο. Έτσι, το 1279, 1300, 1317 και 1322, που νοικιάστηκαν αμπέλια από 3 ως 10 χρόνια, ο καλλιεργητής ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει εκτός από το 1/2 της παραγωγής και το 1/10 από το μερίδιό του, ενώ σε δύο από τις περιπτώσεις και ένα επιπλέον χρηματικό ποσό (πίν. 11). Στις περιπτώσεις αυτές τα αμπέλια βρισκόνταν ήδη σε πλήρη παραγωγή, γεγονός που δικαιολογεί και την υψηλή γαιοπρόσοδο.

Και για τους κήπους η κατάσταση ήταν ανάλογη. Κατά την παραχώρηση σε γονικό η γαιοπρόσοδος ανερχόταν επίσης στο 1/3 της παραγωγής, χωρίς να αποκλείεται και το 1/2 ή χρηματικό ενοίκιο. Κατά τις ενοικιάσεις για 29 χρόνια ή για μικρότερα χρονικά διαστήματα η γαιοπρόσοδος ήταν πολύ συχνά χρηματική, το ύψος της όμως σε σχέση με την παραγωγή είναι αδύνατο να υπολογιστεί.

Το 1349, σε συμβόλαιο ενοικίασης κήπου, η γαιοπρόσοδος καθορίστηκε στο 1/3 της παραγωγής, το οποίο όμως μετά από εκτίμηση θα καταβαλλόταν τελικά σε χρήμα⁵³. Η γαιοπρόσοδος μπορεί ακόμη να ήταν μικτή, χρηματική δηλαδή και φυσική συγχρόνως, όπως σε συμβόλαιο του 1373, όπου η γαιοπρόσοδος για κήπο καθορίστηκε σε 20 υπ. και 50 ρόδια καθε χρόνο⁵⁴.

Η συχνότητα της γαιοπροσόδου σε χρήμα για τους κήπους οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η παραγωγή τους έφθανε ευκολότερα στη αγορά από τον ίδιο τον αγρότη παραγωγό, σε σχέση με τα δημητριακά ή το κρασί. Εξάλλου, οι φεουδάρχες προτιμούσαν τη χρηματική γαιοπρόσοδο, αφού τα προϊόντα των κήπων δεν προορίζονταν για το μεγάλο εμπόριο, όπως τα δημητριακά και το κρασί.

Διαπιστώνεται τελικά ότι, παρά τη μεγάλη ποικιλία των συμβολαίων, η γαιοπρόσοδος παρουσιάζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά ως προς τις μορφές παραχώρησης, το ύψος της γαιοπροσόδου και τον τρόπο καταβολής της, την εξάρτηση της μορφής παραχώρησης από το είδος της καλλιέργειας και τη μεγάλη ελευθερία που χαρακτηρίζει τις συμφωνίες για ειδικότερα θέματα σε κάθε συμβόλαιο.

Η γη για την καλλιέργεια δημητριακών παρεχόρετο για μικρά χρονικά διαστήματα με καθορισμένη ετήσια γαιοπρόσοδο σε είδος, θεωρητικά ίση με το 1/3 της παραγωγής. Τα αμπέλια και οι κήποι παραχωρούνταν συννηθέστερα σε γονικό ή για 29 χρόνια και με ετήσια γαιοπρόσοδο το 1/3 της παραγωγής. Παρατηρείται δηλαδή η θεωρητική επικράτηση του εντριτάριου συστήματος, σύμφωνα με το οποίο το 1/3 της παραγωγής περνούσε στον ιδιοκτήτη της γης και τα 2/3 έμεναν στον καλλιεργητή, ο οποίος όμως αναλάμβανε όλα τα έξοδα της

53. NdC, b. 10 (Angelo Bocontolo), 115v-116r.

54. ADC, b. 26/5, 1r : SANTSCHI, *Regestes*, S282, 72.

καλλιέργειας, καθώς και το απαιτούμενο κεφάλαιο σπόρου και εργασίας. Παράλληλα, αλλά σε μικρότερη κλίμακα και σε ειδικές μάλλον περιπτώσεις, ίσχυαν και άλλες μορφές ετήσιας γαιοπροσόδου, οι πιο συνηθισμένες από τις οποίες ήταν το 1/2 της παραγωγής (*parte per mezzo*) και η χρηματική γαιοπρόσοδος.

3. Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΦΕΟΥΔΑΡΧΩΝ

Το ύψος των εισοδημάτων μεταξύ όμοιων εδαφικών μονάδων παρούσείαζε σημαντικές ποσοτικές διακυμάνσεις, αποτέλεσμα των γεωφυσιικών και πληθυσμιακών συντελεστών που ίσχυαν για την καθεμιά. Τα εισοδήματα δηλαδή μιας εδαφικής μονάδας ή ενός φεούδου επηρεάζονταν από τη φύση του εδάφους που περιλάμβανε και από τον αριθμό των κατοίκων που ζούσαν εκεί και δούλευαν τη γη, αν και το ένα ήταν πολλές φορές αποτέλεσμα του άλλου. Η καλή ποιότητα δηλαδή της γης συγκέντρωνε περισσότερους καλλιεργητές και οι εύφορες περιοχές ήταν πιο πυκνοκατοικημένες από τις βραχώδεις και ορεινές. Σημαντικό ρόλο στο ύψος των εισοδημάτων έπαιζε επίσης το ενδιαφέρον και η ικανότητα του ίδιου του φεουδάρχη για την αξιοποίηση της γης του.

Το 1327, για παράδειγμα, έξι σερβενταρίες στο χωριό Λοκρίδι έδιναν ως εισόδημα 404 υπ. (67,3 υπ. / σερβενταρία κατά μέσο όρο), ενώ έξι επίσης σερβενταρίες στα χωριά Σινάπι, Μέλαμπες, Σκλαβόκαμπος και περιοχή Ιεράπετρας μόνο 242 υπ. και 3 *grossi* (40,3 υπ. / σερβενταρία κατά μέσο όρο)¹. Το 1389 μισή σερβενταρία και 4 *καράτια* στο χωριό Σταυράκια απέδιδαν 270 υπ. και τρεις σερβενταρίες στο χωριό Κουραδοχωριό 292 υπ. και 6 *grossi*² (πίν. 13-14). Τα παραδείγματα είναι απλώς ενδεικτικά. Εξάλλου δεν είναι γνωστά τα σταθερά και ασταθή στοιχεία που επηρέαζαν την αγροτική παραγωγή των περιοχών αυτών στις συγκεκριμένες χρονικές στιγμές.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η έμμεση εκμετάλλευση της γης, με την παραχώρησή της δηλαδή σε δεύτερους ή τρίτους, τους άμεσους καλλιεργητές, αποτελούσε το επικρατέστερο σύστημα εκμετάλλευσης της γης στην Κρήτη εκ μέρους των φεουδαρχών. Αντίθετα, για άμεση εκμετάλλευση της γης από τον ιδιοκτήτη της υπάρχουν μόνο ενδείξεις, οι οποίες επιπλέον δεν αποδεικνύουν ούτε τη σταθερή εφαρμογή της ούτε την έκτασή της³.

1. ADC, b. 10, fasc. 1, 13v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 299-311.

2. ADC, b. 11, fasc. 11/1, 54v-55r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 312-315.

3. Ενδείξεις για την ύπαρξη άμεσης εκμετάλλευσης παρέχουν οι αγγαρείες, τις οποίες οι φεουδάρχες απαιτούσαν σε εργασία (βλ. παραπάνω, 186-187). Μια άλλη μαρτυρία επίσης μας παρέχει, το 1371, η διαταγή για τη γενική καταγραφή των αμπελιών της Κρήτης, με σκοπό την καλύτερη είσπραξη από το κράτος του δασμού για το κρασί (*dacium in positum vino*). Σύμφωνα με το έγγραφο, τα αμπέλια κατατάσσονταν σ' αυτά

Τα εισοδήματα ενός φεούδου, ανάλογα με τον τομέα προέλευσής τους, κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες: 1. εισοδήματα από τη γεωργική παραγωγή (γαιοπρόσοδος), 2. εισοδήματα από την κτηνοτροφική παραγωγή (δεκατεία και πενταμέρεια επί των ζώων, νομή, εισοδήματα από την παραχώρηση και τη συντροφιακή εκμετάλλευση των ζώων), 3. εισοδήματα από τους προσωπικούς φόρους (κανίσκια, αγγαρείες και δοσίματα), 4. εισοδήματα από την εκμετάλλευση των μύλων μέσω των παραχωρήσεών τους στους μυλωνάδες, 5. εισοδήματα από την εκμετάλλευση της αστικής περιουσίας του φεούδου (τα ενοίκια δηλαδή των σπιτιών που κατείχε κάθε φέουδο σε μία πόλη) (πίν. 14-16).

Οι αγροτικές εισφορές, ανάλογα με τον τρόπο καταβολής τους, διακρίνονταν επίσης σε εκείνες που καταβάλλονταν σε είδος και εκείνες σε χρήμα. Η κατάταξη αυτή των εισοδημάτων παρουσιάζει δυσκολίες, από τη στιγμή που πολλές εισφορές δεν καταβάλλονταν πάντα με τον ίδιο τρόπο. Η καταβολή σε χρήμα ή είδος εξαρτιόταν από το γαιοκτήμονα και τις συμφωνίες που έκανε ή από τις δυνατότητες του αγρότη. Ωστόσο, τα εισοδήματα είναι δυνατόν να καταταχθούν σχηματικά ως εξής: 1. Εισοδήματα σε είδος: γαιοπρόσοδος, σε σιτάρι, κριθάρι ή άλλα δημητριακά για την καλλιεργούμενη γη, σε κρασί για τα αμπέλια και σε φρούτα ή άλλους καρπούς για τους κήπους· τα κανίσκια και οι αγγαρείες σε διάφορα προϊόντα και σε προσωπική εργασία αντίστοιχα· τα ενοίκια των μύλων σε δημητριακά ή αλεύρι και τα ενοίκια των ζώων σε κτηνοτροφικά προϊόντα (τυρί, μαλλί, δέρματα κ.ά.). Για τα προϊόντα σε είδος στα έγγραφα αναγράφεται πάντα και η αξία τους σε υπέρπυρα. 2. Εισοδήματα σε χρήμα: η νομή, τα δοσίματα, αρκετά συχνά τα κανίσκια και οι αγγαρείες, τα ενοίκια των βοσκοτόπων, των κήπων, των σπιτιών και ορισμένες φορές των μύλων (πίν. 14).

Αναλυτικότερη εικόνα της σύνθεσης των εισοδημάτων με βάση την πρώτη κατάταξη παρέχεται μόνο από τα φέουδα αρ. II και αρ. III. Κυριαρχούν τα εισοδήματα από τη γεωργική παραγωγή, που καλύπτουν το 55-60%, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό μοιράζονται τα εισοδήματα από τους άλλους τομείς (πίν. 18). Από αυτούς πρώτοι, με ποσοστό περίπου 20%, είναι οι προσωπικοί φόροι, ακολουθούν τα εισοδήματα από την αστική περιουσία, με ποσοστό 14-18%, και στην τελευταία θέση με πολύ μικρό ποσοστό βρίσκονται τα εισοδήματα από την κτηνοτροφική παραγωγή (πίν. 19). Η υπεροχή των εισοδημάτων από τη γεωργική παραγωγή παρατηρείται και στα υπόλοιπα φέουδα, όπως και το σημαντικό ποσοστό που κατέχουν οι προσωπικοί φόροι.

Παρά το ότι η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι τομείς που επηρεάζονται από τη φύση του εδάφους και παρά το γεγονός ότι στην Κρήτη υπήρχε κτηνοτροφική παραγωγή σημαντική, η γεωργία φαίνεται να κυριαρχεί στο νησί και

που είχαν παραχωρηθεί σε γονικό, σ' αυτά που είχαν νοικιαστεί και σ' αυτά που τα εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες των χωριών (... *si ipse vinee sunt date in gonico vel si sunt date pro affictu aut si laborantur per patronos casalium in modum donegalum*) (ADC, b. 14bis, fasc. 2, 194v).

να αποτελεί τη βασική πηγή των εισοδημάτων των φεουδαρχών. Αναμφισβήτητα όμως τα εισοδήματα από την αγροτική παραγωγή συνολικά, γεωργική δηλαδή και κτηνοτροφική, είναι τα σημαντικότερα.

Τα φεουδαρχικού τύπου εισοδήματα, οι προσωπικοί φόροι δηλαδή, κατέχουν μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό. Αν εξαιρεθούν τα εισοδήματα από την αστική περιουσία, που δεν έχουν σχέση με τις αγροτικές λειτουργίες, τότε στα φέουδα αρ. II και αρ. III το ποσοστό των εισοδημάτων από την αγροτική παραγωγή αντιπροσωπεύει το 75% και αυτό από τους προσωπικούς φόρους το 25%, ενώ στο φέουδο αρ. IV τα ποσοστά ανέρχονται στο 67% και 33% αντίστοιχα (πίν. 18-19).

Από τη γεωργική παραγωγή το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνουν τα εισοδήματα σε είδος, σιτάρι δηλαδή, κριθάρι και κρασί, ενώ το υπόλοιπο σε χρήμα, που προέρχεται επίσης από τη γαιοπρόσοδο και τα ενοίκια των μύλων. Μεταξύ των παραπάνω προϊόντων κυριαρχούν τα δημητριακά έναντι του κρασιού, εκτός από τα φέουδα αρ. X, XI και IV, στα οποία παρατηρείται το αντίθετο (πίν. 15). Η κυριαρχία όμως συγκεκριμένου προϊόντος είναι αποτέλεσμα της φύσης του εδάφους και των ενδιαφερόντων του φεουδάρχη.

Τα εισοδήματα από την κτηνοτροφική παραγωγή εισπράττονταν σε είδος και σε χρήμα: η *δεκατεία* και η *πενταμέρεια* σε ζώα, η *νομή* σε χρήμα και τα εισοδήματα από άλλου είδους κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις άλλοτε σε είδος και άλλοτε σε χρήμα, το ύψος όμως των οποίων δεν είναι γνωστό (πίν. 15). Οι προσωπικοί φόροι καταβάλλονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σε χρήμα. Η έλλειψη αναλυτικών στοιχείων δεν αφήνει περιθώρια για τον καθορισμό του ποσοστού που αντιπροσώπευε κάθε προσωπικός φόρος. Φαίνεται όμως ότι τα *δοσίματα* κατείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό, ενώ τα *κανίσκια* και οι αγγαρείες δεν αντιπροσώπευαν σημαντικό μερίδιο (πίν. 16).

Σύμφωνα με τη δεύτερη κατάταξη των εισοδημάτων (πίν. 17), τα εισοδήματα σε είδος ξεπερνούν τα αντίστοιχα σε χρήμα. Η υπεροχή τους οφείλεται στο γεγονός ότι οι βασικές εισφορές των αγροτών, η γαιοπρόσοδος δηλαδή, η *δεκατεία* και η *πενταμέρεια* των ζώων, καταβάλλονταν σε είδος (δημητριακά, κρασί, ζώα). Εκτός από τα φέουδα αρ. I, II και III, όπου καταγράφονται αναλυτικά σχεδόν όλα τα εισοδήματα, για τα υπόλοιπα τα στοιχεία είναι ελλιπή, πράγμα που οφείλεται σε παράλειψη μάλλον κατά την καταγραφή των εισοδημάτων, παρά στην απουσία ορισμένων αγροτικών εισφορών. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στα τρία αυτά φέουδα το ποσοστό των εισοδημάτων σε είδος και σε χρήμα πλησιάζει και στα δύο το 50%, με σχετικά ελαφριά υπεροχή αυτών σε είδος στα φέουδα αρ. I και II. Αποδεικνύεται όμως αναμφισβήτητα η σημαντική θέση της γαιοπρόσόδου στο σύνολο των εισοδημάτων των φεουδαρχών⁴.

4. Την ίδια εποχή τα φεουδαρχικά εισοδήματα σε είδος κυριαρχούσαν στην Ιταλία (βλ. ΚΟΤΕΛ'ΝΙΚΟΒΑ, *Rendita in natura e rendita in denaro*, 94-112· Η ΙΔΙΑ, *Mondo contadino*, 19-141) και στις βυζαντινές περιοχές της Βουλγαρίας (βλ. ΤΣΑΝΚΟΒΑ-

Εξετάζοντας αναλυτικότερα τα εισοδήματα σε είδος (πίν. 20), διαπιστώνεται ότι σχεδόν στην πλειοψηφία τους προέρχονται από τη γεωργική παραγωγή και ένα ελάχιστο ποσοστό από την κτηνοτροφική. Αντίθετα, η προέλευση των εισοδημάτων σε χρήμα (πίν. 21) παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία. Για τα φέουδα αρ. II και III, για τα οποία υπάρχουν περισσότερα στοιχεία, παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό προέρχεται από τους προσωπικούς φόρους, ενώ ένα εξίσου μεγάλο ποσοστό από την εκμετάλλευση της αστικής περιουσίας. Ακολουθούν με μικρότερο, αλλά σημαντικό ποσοστό, τα διάφορα ενοίκια σε χρήμα, ενώ ελάχιστο ποσοστό προέρχεται από τη νομή. Και στα υπόλοιπα φέουδα, όπου παρέχονται τα απαραίτητα στοιχεία, φαίνεται να κυριαρχούν οι προσωπικοί φόροι. Αν εξαιρεθούν μάλιστα τα εισοδήματα από την αστική περιουσία, το ποσοστό των εισοδημάτων σε χρήμα μειώνεται στο σύνολο των εισοδημάτων που προέρχονται από την αγροτική παραγωγή, ενώ ενισχύεται το αντίστοιχο των εισοδημάτων σε είδος.

Το επικερδές εμπόριο των δημητριακών, αλλά και των άλλων γεωργικών προϊόντων, όπως το κρασί, το τυρί, το μαλλί κ.ά., ήταν ο κυριότερος λόγος που οι γαιοκτήμονες προτιμούσαν το μεγαλύτερο μέρος από τα εισοδήματά τους σε είδος. Δεν θα πρέπει να παραβλέψει κανείς παράλληλα και τη σχετική δυσκολία πώλησης της αγροτικής παραγωγής από τους καλλιεργητές, παρόλο που οι ίδιοι ήταν αναγκασμένοι να καταφεύγουν πολλές φορές στην αγορά, για να μπορέσουν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους που απαιτούσαν χρήματα. Ωστόσο ήταν σίγουρα ευκολότερο γι' αυτούς να διοχετεύσουν στην αγορά μέρος παρά ολόκληρη την παραγωγή τους.

Σχετική με τα εισοδήματα είναι και η λειτουργία της αγοράς, όπου κατέληγαν τα προϊόντα προς διάθεση. Η σχέση του φεουδάρχη, αλλά και του αγρότη, με την αγορά αποτελεί ζήτημα πρωταρχικής σημασίας, το οποίο απλώς θίγεται στο σημείο αυτό. Τα στοιχεία για τη λειτουργία τοπικών αγορών είναι πολύ περιορισμένα. Εκτός από τη μεγάλη αγορά στην κεντρική πλατεία του Χάνδακα (*Platea*), αγορές λειτουργούσαν επίσης και στις άλλες πόλεις του νησιού, τα Χανιά δηλαδή, το Ρέθυμνο και τη Σητεία⁵. Μικρότερες αγορές λειτουργούσαν πιθανότατα σε όλα τα κάστρα, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες όσων αγροτικών περιοχών ήταν μακριά από τα αστικά κέντρα. Σημεία συγκέντρωσης μάλλον, παρά αγορές, των δημητριακών αποτελούσαν και οι περιοχές εκείνες που παρήγαν σημαντικές ποσότητες από αυτά, όπως ο Μυλοπόταμος και ο Αποκόρωνας.

PETKOVA, *La rente féodale*, 356). Στο Βυζάντιο ένα μεγάλο μέρος της φεουδαρχικής προσόδου ήταν σε χρήμα (βλ. OSTROGORSKY, *Féodalité*, 356). Στη λατινοκρατούμενη, τέλος, Πελοπόννησο κατά τον 14ο αι., ενώ οι προσωπικοί φόροι καταβάλλονταν κυρίως σε χρήμα, η γαιοπρόσδος, όπως και στην Κρήτη, καταβαλλόταν σε διάφορα προϊόντα (βλ. TOPPING, *Régime agraire*, 266).

5. Το 1397 δόθηκε άδεια λιανικής πώλησης του κρασιού στην αγορά Χανίων (Senato Misti, reg. 44, 15r-v : THIRIET, *Regestes*, αρ. 937, 219). Το 1386 αποφασίστηκε ότι όσοι μετέφεραν δημητριακά στην αγορά του Ρεθύμνου μπορούσαν να εξάγουν από εκεί προς

Σημαντικό ζήτημα επίσης για τη σχέση αγρότη και αγοράς αποτελεί το σύστημα προαγοράς της σοδειάς⁶. Γαιοκτήμονες, αλλά κυρίως έμποροι έκλειναν (καπάρωναν) πολύ πριν από τη συγκομιδή την παραγωγή του αγρότη, γεωργική ή κτηνοτροφική, σε τιμή μάλλον χαμηλή ή στην καλύτερη περίπτωση στην τιμή πώλησης του προηγούμενου χρόνου. Ο αγρότης όφειλε να παραδώσει τη συμφωνημένη ποσότητα του προϊόντος στο σπίτι του αγοραστή μέσα στα καθορισμένα χρονικά όρια. Με τον τρόπο αυτό ο έμπορος εξασφάλιζε σίγουρα μια εμπορεύσιμη ποσότητα προϊόντων, και μάλιστα σε συμφέρουσα τιμή. Από την άλλη πλευρά ο πωλητής-αγρότης μπορεί να έχανε θεωρητικά την ευκαιρία να επιτύχει καλύτερη τιμή μετά τη συγκομιδή, ήταν βέβαιος όμως για τη διάθεση της παραγωγής του και κυρίως εισέπραττε τα χρήματα τον καιρό που τα είχε ανάγκη. Η προαγορά της σοδειάς λειτουργούσε ως ένα είδος πίστωσης προς τον αγρότη, γεγονός όμως που δεν απέκλειε και το δανεισμό χρηματικών ποσών από τον αγοραστή της σοδειάς ή από άλλο πρόσωπο. Τα προϊόντα που πωλούνταν κατ' αυτό τον τρόπο ήταν κυρίως το κρασί, το τυρί και το μαλλί των αιγοπροβάτων, και σχετικά λιγότερο τα δημητριακά.

Στην προπώληση της σοδειάς κατέφευγαν συχνά και οι ίδιοι οι φεουδάρχες. Η συμφωνία ανάμεσα στον έμπορο και το φεουδάρχη αφορούσε την παραγωγή των αγροτών, η οποία προοριζόταν για τον τελευταίο. Έτσι, ένας φεουδάρχης, οποιαδήποτε στιγμή είχε ανάγκη χρημάτων, κατέφευγε στον έμπορο, από τον οποίο εισέπραττε χρήματα προπωλώνοντας το μερίδιό του από τη γεωργική ή κτηνοτροφική παραγωγή των αγροτών του. Οι τελευταίοι ήταν υποχρεωμένοι να του παραδώσουν την οφειλόμενη στο φεουδάρχη γαιοπρόσοδο στον καθορισμένο στο συμβόλαιο χρόνο, αναλαμβάνοντας και τα έξοδα μεταφοράς, όπως ακριβώς θα έκαναν, αν την παρέδιναν στον ιδιοκτήτη της γης⁷.

Η συνηθέστερη όμως τακτική των φεουδαρχών ήταν η άμεση διαπραγμάτευση με τους εμπόρους και η πώληση των προϊόντων στην εσωτερική αγορά ή προς εξαγωγή, αφού αυτά είχαν ήδη συγκεντρωθεί στις αποθήκες τους. Από τα

τη Βενετία ή τις βενετοκρατούμενες περιοχές το 1/4 (Senato Misti, reg. 40, 51v-53r : THIRIET, *Regestes*, αρ. 717, 173). Το 1384 αποφασίστηκε ότι το σιτάρι στη Σητεία έπρεπε να πωλείται παντού στην ίδια τιμή, γιατί υπήρχαν παράπονα ότι οι τοπικοί ρέκτορες επέβαλλαν χαμηλότερη τιμή στην αγορά του μπούργκου της πόλης, για να το αγοράζουν φθηνότερα (Senato Misti, reg. 38, 120v-121r : THIRIET, *Regestes*, αρ. 674, 163).

6. Για το ζήτημα της προαγοράς της αγροτικής σοδειάς στην Κρήτη, βλ. MARIAN MALOWIST, *Capitalismo commerciale e agricoltura. Venezia e il feudalesimo cretese, Storia d'Italia, Annali 1*, 466-472· BORSARI, *Creta*, 96-98· ΛΑΪΟΥ, *Quelques observations sur l'économie*, 183-187.

7. Το Νοέμβριο του 1361 ο Μάρκος Salomone, κάτοικος Χάνδακα, έλαβε από τον Νικόλαο de Laude, κάτοικο Σητείας, 300 υπέρπυρα και ανέλαβε την υποχρέωση να ενεργήσει, ώστε οι βιλλάνοι του στην περιοχή της Σητείας να παραδώσουν στο Νικόλαο την ανάλογη ποσότητα σε μυζήθρα, τυρί και μαλλί, μέχρι και το τέλος Σεπτεμβρίου. Η τιμή των παραπάνω προϊόντων θα ήταν ίδια με αυτή που ίσχυε στη Σητεία. Συγχρόνως, ο

δημητριακά ένα σημαντικό μέρος αγοραζόταν από το κράτος, το οποίο ασκούσε γενικά παρεμβατική πολιτική στη διακίνηση και το εμπόριό τους. Το δημόσιο ανάλογα με τις ετήσιες ανάγκες της ντόπιας κυβέρνησης, αλλά και της ίδιας της μητροπόλης, καθόριζε κατά περιοχή την ποσότητα που θα απορροφούσε από τα δημητριακά των φεουδαρχών του νησιού, καθώς και την τιμή πώλησής τους, η οποία δεν διέφερε σημαντικά από εκείνην της ελεύθερης αγοράς. Το σύστημα αυτό, αν και παρεμβατικό σε πρώτο επίπεδο, στην πραγματικότητα διευκόλυνε τους φεουδάρχες, οι οποίοι εξασφάλιζαν αγοραστή και σε τιμή μάλλον συμφέρουσα⁸.

Στα πραγματικά όμως εισοδήματα των φεουδαρχών σημαντικό παράγοντα αποτελούσαν και οι οικονομικές τους υποχρεώσεις προς το κράτος. Σύμφωνα με το έγγραφο της *Παραχώρησης* (1211) οι υποχρεώσεις αυτές ήταν η *varnitio*, ο εξοπλισμός δηλαδή ενός συγκεκριμένου αριθμού και είδους στρατιωτών ανά εδαφική μονάδα, και η καταβολή κάθε Σεπτέμβριο 500 υπ. ανά σεξτέριο⁹. Από τη δεύτερη υποχρέωση απαλλάσσονταν για τα τέσσερα πρώτα χρόνια μετά την παραλαβή των φεούδων τους. Δεν είναι γνωστό αν εφαρμόστηκε η τελευταία αυτή υποχρέωση και μέχρι τότε διατηρήθηκε, αφού δεν διαθέτουμε σχετικές μαρτυρίες. Βέβαιο πάντως είναι ότι τουλάχιστον από τα τέλη του 13ου αι. η υποχρέωση αυτή έχει πάψει να υφίσταται. Τη θέση της φαίνεται να κάλυψαν οι έκτακτες εισφορές (*getto*) που επέβαλλε η Βενετία για διάφορους λόγους και οι οποίες ήταν εξίσου σημαντικές, όπως διαπιστώνεται από τις κατά καιρούς αιτήσεις των φεουδαρχών για μείωση του μεριδίου τους¹⁰.

Η *varnitio* ήταν η σταθερή και πλέον σημαντική υποχρέωση των φεουδαρχών προς το κράτος και αντικαθιστούσε στην πράξη την κρατική φορολογία. Η προσωπική στρατιωτική υπηρεσία και ο εξοπλισμός συμπληρωματικών στρατιωτών που ίσχυε αρχικά για κάθε φεουδάρχη μετατράπηκε σταδιακά στην καταβολή ενός ανάλογου χρηματικού ποσού (*disvarnitio*), το οποίο χρησιμοποιούνταν από το κράτος για τη συγκρότηση μισθοφορικού στρατού. Ανεξάρτητα όμως από το πραγματικό της περιεχόμενο, το κόστος της υποχρέωσης αυτής ήταν υψηλό. Αναφέρονται μερικά από τα ελάχιστα παραδείγματα που διαθέτου-

Μάρκος Salomone έδωσε την άδεια στο Νικόλαο de Laude να έχει εμπορικές σχέσεις με τους βιλλάνους του μέχρι και 50 υπ. για όλο το παραπάνω χρονικό διάστημα, μέχρι δηλαδή και το τέλος Σεπτεμβρίου του 1362 (NdC, b. 144, 43v).

8. Για την πολιτική της Βενετίας επί των δημητριακών, βλ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Η σιτική πολιτική, 332-385.

9. Τ.Τη., 2, 131-132, 133.

10. Σχετικά με το *getto*, βλ. παραπάνω, 116. Το 1342, για παράδειγμα, οι φεουδάρχες του Χάνδακα ζήτησαν να μειωθεί στο 1/3 η εισφορά των Κρητικών στον εξοπλισμό του στόλου εναντίον των Τούρκων. Η αίτηση απορρίφθηκε και οι φεουδάρχες θα συμμετείχαν κανονικά προσφέροντας το 1/2 των εξόδων (Senato Misti, reg. 20, 71r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β1, 228-230).

με. Το 1357 για 1 καβαλλαρία η *disvarnitio* στοίχιζε 80 υπ. (15 υπ. / σερβενταρία)¹¹. το 1368 για σπίτια στο Χάνδακα που αναλογούσαν σε μισή σερβενταρία 50½ υπ.¹². το 1389 για 5 σερβενταρίες, 1/3 σερβενταρίας και 1/5 του *καρατιού* (περίπου μία καβαλλαρία δηλαδή) η *varnitio* στοίχιζε 97 υπ. και 6 *grossi* (16 υπ./σερβενταρία)· για 3 σερβενταρίες και 21½ *καράτια* (περίπου 4 σερβενταρίες δηλαδή), 78 υπ. (19½ υπ. / σερβενταρία)· για 6 σερβενταρίες και 5 1/6 *καράτια*, 124 υπ. και 6 *grossi* (20 υπ. / σερβενταρία), και για 5 σερβενταρίες και 4 2/3 *καράτια* 96 υπ. (19 υπ. / σερβενταρία)¹³. Το 1414 για μία σερβενταρία και 11 *καράτια* η *varnitio* στοίχιζε 30 υπ.¹⁴ και το 1415 για 3 σερβενταρίες πάνω από 60 υπ.¹⁵.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα, η *varnitio* για μια σερβενταρία στοίχιζε κατά το β' μισό του 14ου αι. από 15 μέχρι και 20 υπ. το χρόνο, ενώ στις αρχές του 15ου αι. έφθανε και τα 30 υπέρπυρα. Αν συγκρίνουμε τα ποσά αυτά με το σύνολο των εισοδημάτων που δηλώνουν οι ίδιοι οι φεουδάρχες για τα χρόνια 1389, 1414 και 1415 (πίν. 13), τότε η *varnitio* αντιπροσώπευε ποσοστό που κυμαίνεται από 9 ως 14%. Τα έξοδα για τη *varnitio* δεν ήταν λοιπόν ποσά αμελητέα, όχι όμως και ιδιαίτερα υψηλά, όπως υποστήριζαν οι φεουδάρχες. Τα επανειλημμένα παρόπονά τους ωστόσο θα πρέπει να συνδυαστούν με το σύνολο των υποχρεώσεών τους και κυρίως με τις κατά καιρούς έκτακτες εισφορές για διοικητικούς, πολεμικούς ή αμυντικούς σκοπούς, οι οποίες φαίνεται ότι επιβάρυναν τον ήδη επιβαρυνμένο, κατ' αυτούς, προϋπολογισμό τους. Αν λάβουμε υπόψη μάλιστα ότι οι δαπάνες της *varnitio* ήταν ανελαστικές, τότε για συγκεκριμένες χρονιές ή και για σειρά ετών, αυτές μπορεί να αντιπροσώπευαν ένα υψηλό πράγματι κόστος γι' αυτούς. Το κράτος όμως επέμενε ότι η παραχώρηση των φεουδών είχε γίνει με σκοπό οι ιδιοκτήτες τους να προσφέρουν τα πάντα για την υπεράσπιση του νησιού (... *pheudati debeant ipsam insulam manutenere, salvare, defendere et custodire contra omnem hominem et personam*¹⁶). Τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία δεν βοηθούν στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων. Είναι βέβαιο όμως ότι για μια μεγάλη μερίδα φεουδαρχών κατά τον 14ο αι., οπότε και έχει αυξηθεί το στρώμα των μικρομεσαίων γαιοκτημόνων, τα εισοδήματα από τα φέουδά τους δεν επαρκούσαν για να καλύψουν ικανοποιητικά τις προσωπικές ανάγκες και μαζί τις παραπάνω υποχρεώσεις που επέβαλλε η μητρόπολη¹⁷. Είναι χαρακτηριστική η πρεσβεία

11. ADC, b. 10bis/6, 103v.

12. ADC, b. 11, 148v.

13. ADC, b. 11, fasc. 11/1, 54v-55r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 312-315.

14. ADC, b. 11, fasc. 18, 48v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 4.1, 318.

15. ADC, b. 11, fasc. 18, 57v-58r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 5.1, 319.

16. Senato Misti, reg. 19, 31r : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, Β1, 200-201.

17. Το 1342 μεταξύ των αιτημάτων των φεουδαρχών του Χάνδακα περιλαμβανόταν και η μείωση των οικονομικών τους υποχρεώσεων λόγω οικονομικής στενότητας (*propter egestatem et strictam eorum conditionem*) και συγχρόνως η παροχή δανείου 50.000 δου-

των Κρητικών φεουδαρχών, το 1346, με την οποία ζητούσαν ακύρωση της προσφοράς προς το δημόσιο 12.000 υπ. που τους είχε επιβληθεί. “Στη Βενετία”, αναφέρεται μεταξύ άλλων στο έγγραφο της πρεσβείας, “όλοι πιστεύουν ότι η Κρήτη είναι πολύ πλούσια. Οι φεουδάρχες όμως δεν έχουν διαπιστώσει κάτι τέτοιο. Αντίθετα, όλοι βρίσκονται σε πολύ κακή οικονομική κατάσταση και μεγάλη φτώχεια”¹⁸.

κάτων για την εξόφληση των χρεών τους. Το αίτημα δεν έγινε δεκτό (Senato Misti, reg. 20, 71 : ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα*, B1, 228). Για την οικονομική κατάσταση των φεουδαρχών της Κρήτης και τις σχέσεις τους με τη μητρόπολη, βλ. F. THIRIET, Sui dissidi sorti tra il Comune di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento, *Archivio Storico Italiano* 114 (1956) (= *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (X^e-XVe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. 6), 699-712.

18. ADC, b. 12, 15r : THIRIET, *Assemblées*, 1, αρ. 527, 210 και σημ. 1.

4. Η ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΗ

Τα έγγραφα κατανομής των φεούδων προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τα περιουσιακά στοιχεία του αγροτικού πληθυσμού. Οι σημαντικές όμως διαφορές μεταξύ των εγγράφων αυτών, τόσο στον τρόπο καταγραφής των στοιχείων, όσο και στον τόπο και το χρόνο σύνταξής τους, οδηγούν σε μια μάλλον αποσπασματική εικόνα της κατάστασης στην ύπαιθρο κατά τον 14ο αιώνα¹. Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι τα ίδια έγγραφα έχουν ως αφετηρία και βάση τη γη ενός φεούδου, η οποία και μοιράζεται, και όχι τους αγρότες κατοίκους του. Αυτό σημαίνει ότι πολλές φορές καταγράφονται μόνο οι αγρότες που κατέχουν γη ή κάποιο άλλο περιουσιακό στοιχείο και όχι όσοι τυχόν δεν κατέχουν τίποτα, ιδιαίτερα όταν αυτοί δεν είναι βιλλάνοι. Αν λάβουμε επίσης υπόψη ότι ένα φέουδο δεν ταυτίζεται πάντα με ένα ή περισσότερα χωριά, τότε είναι δύσκολο να έχουμε τη συνολική εικόνα της κοινωνίας ενός χωριού. Ακόμη όμως και αν διαθέταμε μια συνολική καταγραφή των κατοίκων ενός χωριού, μεταξύ των οποίων υπάρχουν κάποιοι που δεν κατέχουν τίποτα, δεν είναι βέβαιο ότι οι τελευταίοι αυτοί δεν καλλιεργούν γη σε γειτονικό φέουδο. Όπως θα δούμε παρακάτω, στην κατανομή ενός φεούδου καταγράφονται ως καλλιεργητές γης πρόσωπα, τα οποία δεν είναι κάτοικοι του χωριού ή των χωριών που περιλαμβάνει το φέουδο, αλλά καλλιεργούν γη που ανήκει σ' αυτό. Είναι οι λεγόμενοι *ξενοχωρίται* ή *ξενοπάροικοι* των βυζαντινών εγγράφων, οι οποίοι καλλιεργούσαν γη που δεν ανήκε στον κύριό τους. Μαρτυρείται μάλιστα στο Βυζάντιο το *ξενοχωρητικόν αμπελόπακτον*, το οποίο κατέβαλλαν οι *ξενοχωρίτες* στον ιδιοκτήτη του αμπελιού που είχαν νοικιάσει². Στην Κρήτη, αν εξετάσει κανείς την ομάδα εκείνη των προσώπων που δεν κατέχουν τίποτα θα διαπιστώσει ότι όταν πρόκειται για βιλλάνους σ' αυτούς περιλαμβάνονται: παιδιά ανήλικα (κάτω των 16 ετών), που είναι ορφανά και γι' αυτό καταγράφονται ξεχωριστά, νέοι άνω των 16 ετών, που αποτελούν βέβαια ξεχωριστή φορολογική μονάδα, αλλά που πιθανότατα δεν έχουν αποσπασθεί από την οικογενειακή εκμετάλλευση, γέροντες ή γριές που δεν είναι ενεργές οικονομικές μονάδες και, τέλος, τόσο

1. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των εγγράφων κατανομής των φεούδων, βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, 295-298.

2. Βλ. *Actes de Dionysiou*, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Archives de l'Athos, IV, Παρίσι 1968, 45.

μεταξύ των βιλλάνων όσο και μεταξύ των ελευθέρων, γυναίκες, που πιθανόν απασχολούνται σε άλλους τομείς της οικονομίας της υπαίθρου. Όλα τα παραπάνω μειώνουν σημαντικά τον πραγματικό αριθμό όσων δεν κατέχουν τίποτα και που μπορούν να ενταχθούν στην ομάδα των απόρων. Παρόλ' αυτά στις περιπτώσεις που διαθέτουμε τέτοια στοιχεία, και παρά την επιφύλαξη ότι οι μη κατέχοντες μπορεί να διαθέτουν κάποια περιουσιακά στοιχεία, που για διάφορους λόγους δεν καταγράφονται, έχουμε τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε παρατηρήσεις για την οικονομική διαστρωμάτωση του πληθυσμού του χωριού. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δεν διαθέτουμε δηλαδή αναλυτική καταγραφή των κατοίκων, τότε τα συγκριτικά μεγέθη περιορίζονται αναγκαστικά μεταξύ των καλλιεργητών και όχι μεταξύ του συνόλου του πληθυσμού.

Στην ανάλυση των εγγράφων που εντοπίστηκαν μπορεί να γίνουν και πολλές επιμέρους παρατηρήσεις, που οφείλονται όμως στην ιδιαιτερότητα της κάθε περίπτωσης και για το λόγο αυτό δεν θα μπορούσαμε ανεπιφύλακτα να τις γενικεύσουμε. Ωστόσο όλες οι παρατηρήσεις, γενικές ή ειδικές, καταγράφονται στα χαρακτηριστικά της αγροτικής οικονομίας της Κρήτης. Υποθέτουμε ότι οι αποκλίσεις δεν θα πρέπει να ήταν μεγάλες από περιοχή σε περιοχή ή από εποχή σε εποχή. Προσδοκώμενος στόχος της ανάλυσης είναι να διαπιστώσουμε: 1. αν υπήρχε οικονομική διαστρωμάτωση μεταξύ των αγροτών ή αν όλοι εντάσσονταν σε μια γιγαντιαία και ενιαία ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, και 2. ποιος ήταν ο μέσος αγρότης, τι κατείχε και αν με αυτά μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες του.

Το 1327 μοιράστηκαν σε δύο μερίδια τα αμπέλια του χωριού Παρασκή³. Για το κάθε αμπέλι αναφέρεται: ο αριθμός των εργατών, το όνομα του καλλιεργητή και το είδος της παραχώρησης (πίν. 22). Διακρίνονται τρεις μορφές: γονικό, ενοικίαση για 29 χρόνια και *parte per mezzo*. Η τελευταία μορφή χαρακτηρίζεται από την ίση κατανομή της παραγωγής ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον καλλιεργητή και πρόκειται μάλλον για ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας⁴. Για τους καλλιεργητές δεν διευκρινίζεται, αν είναι ελεύθεροι ή βιλλάνοι, κάτοικοι ή όχι του χωριού Παρασκή. Έτσι, η ανάλυση θα αναπτυχθεί με βάση τα αμπέλια μιας συγκεκριμένης περιοχής και όχι τους κατοίκους της. Κατά συνέπεια δεν είναι γνωστό αν οι καλλιεργητές, τα ονόματα των οποίων παρέχει το έγγραφο, κατέχουν και άλλη περιουσία στο ίδιο χωριό ή αλλού.

Έτσι, 95 αμπέλια⁵, συνολικής έκτασης 663 εργατών, κατανέμονται μεταξύ 74 καλλιεργητών. Ο μέσος όρος αμπελιών ανά καλλιεργητή είναι 1,2 εργατών ανά αμπέλι 7,2 και εργατών ανά καλλιεργητή 8,9.

3. Το χωριό Παρασκή βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Πεδιάδας του νομού Ηρακλείου.

4. Στο 1/2 ανέρχεται συνήθως η ετήσια εισφορά για τα αμπέλια που νοικιάζονται για περιορισμένα χρονικά διαστήματα (βλ. παραπάνω, 198-199).

5. Για δύο από τα αμπέλια αυτά δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των εργατών τους ούτε

Ως προς τις μορφές κατοχής των παραπάνω αμπελιών (πίν. 23), διαπιστώνεται ότι: από τα 93 αμπέλια, 40 (43%) έχουν παραχωρηθεί για 29 χρόνια, 33 (35,5%) ως *parte per mezzo* και 20 (21,5%) ως γονικό. Οι 663 εργάτες κατανέμονται, σε σχέση με τη μορφή κατοχής, ως εξής (πίν. 24): 295 εργάτες (44,4%) στα αμπέλια που έχουν παραχωρηθεί για 29 χρόνια, 229 (34,5%) στα αμπέλια που έχουν παραχωρηθεί ως *parte per mezzo* και 139 (20,9%) στα γονικά. Οι μέσοι όροι εργατών ανά αμπέλι είναι: για το γονικό 7,3, για την ενοικίαση 29 χρόνων 7,15 και για την *parte per mezzo* 6,9.

Παρόλο που το γονικό στη συγκεκριμένη περιοχή φαίνεται να έρχεται τελευταίο στη σειρά προτίμησης, ωστόσο μαζί με την ενοικίαση για 29 χρόνια, παραχωρήσεις δηλαδή μακράς διάρκειας, αποτελούν τις κυρίαρχες μορφές εκμετάλλευσης των αμπελιών. Από την άλλη μεριά η ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας με το σημαντικό ποσοστό που κατέχει φανερώνει την επιθυμία των γαιοκτημόνων για μεγαλύτερο κέρδος, αλλά ταυτόχρονα και την ύπαρξη διαθέσιμων αμπελιών για μια τέτοιου είδους παραχώρηση. Τα αμπέλια πλήρους παραγωγής, που νοικιάζονταν συνήθως για περιορισμένη διάρκεια, προέρχονταν είτε από γονικά που για διάφορους λόγους έμεναν χωρίς το γονικόαρη τους, είτε από μεσοπρόθεσμες ενοικιάσεις γης για το φύτεμα νέων αμπελιών, τα οποία στη συνέχεια νοικιάζονταν για συντομότερα χρονικά διαστήματα. Αναρωτιέται κανείς κατά πόσο οι γαιοκτήμονες φύτευαν νέα αμπέλια μέσω αγγαρειών, αλλά δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να το επιβεβαιώνουν. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι το παράδειγμα του χωριού Παρασκή δεν ίσχυε απαραίτητα παντού.

Όπως αποδεικνύεται, η μορφή κατοχής δεν είχε σχέση με τον αριθμό των εργατών του αμπελιού. Έτσι οι εργάτες κατανέμονται αναλόγως, όπως φαίνεται από τα ποσοστά και τους μέσους όρους. Το ελάχιστο και το μέγιστο των εργατών για κάθε μορφή παραχώρησης είναι περίπου το ίδιο: 2 ως 24 εργάτες για την ενοικίαση για 29 χρόνια, 1 ως 18 για *parte per mezzo* και 1 ως 18 επίσης για τα γονικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά την ποικιλία των μορφών παραχώρησης των αμπελιών, σε κάθε περιοχή του ίδιου χωριού υπερίσχυε και κάποια από αυτές⁶.

Ο μέσος όρος αμπελιών ανά καλλιεργητή (1,2) δηλώνει ότι κάποιοι από τους καλλιεργητές κατείχαν περισσότερα από ένα αμπέλια. Έτσι, τα 95 αμπέλια κατανέμονται ανάμεσα στους 72 καλλιεργητές⁷ ως εξής (πίν. 23): 54 καλλιεργητές (75%) κατέχουν ένα μόνο αμπέλι ο καθένας, με ελάχιστο 3 και μέγιστο 18

και τον τρόπο με τον οποίο έχουν παραχωρηθεί στον καλλιεργητή.

6. Τα αμπέλια, για παράδειγμα, της περιοχής “πέρα από το ρυάκι προς δυσμάς” έχουν παραχωρηθεί όλα ως *parte per mezzo*. Από τα 9 αμπέλια της περιοχής “Σπατσίδες”, τα 7 έχουν παραχωρηθεί για 29 χρόνια. Όλα επίσης τα αμπέλια “των σώχωρων” έχουν παραχωρηθεί ως *parte per mezzo* (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 303, 303-304, 309).

7. Στον αριθμό των 72 καλλιεργητών υπολογίστηκαν και δύο αμπέλια που δεν είναι γνωστός ο αριθμός των εργατών τους, καθώς και δύο περιπτώσεις συντροφιακής κατοχής, όπου κάθε περίπτωση υπολογίστηκε ως ένας καλλιεργητής.

εργάτες, και μέσο όρο 7,5 εργάτες ανά αμπέλι· 14 καλλιεργητές (20,8%) κατέχουν από 2 αμπέλια ο καθένας, με ελάχιστο 3 και μέγιστο 18 εργάτες και για τα δύο αμπέλια μαζί, και μέσο όρο 9 εργάτες επίσης για τα δύο αμπέλια· 3 καλλιεργητές (2,7%) κατέχουν από 3 αμπέλια από 18 έως 24 εργάτες όλα τα αμπέλια μαζί, και ένας κατέχει 4 αμπέλια, συνολικής έκτασης 51 εργατών. Όπως διαπιστώνεται, δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις ομάδες που κατέχουν ένα ή δύο αμπέλια, εφόσον ο συνολικός αριθμός των εργατών κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα τόσο για τον καλλιεργητή που κατέχει δύο αμπέλια, όσο και για εκείνον που κατέχει ένα. Αντίθετα, ξεχωρίζει η πολύ μικρή ομάδα καλλιεργητών, οι οποίοι κατέχουν πάνω από τρία αμπέλια, που η συνολική τους έκταση είναι κατά πολύ μεγαλύτερη εκείνης των αμπελιών των καλλιεργητών με ένα ή δύο από αυτά.

Ο καλλιεργητής που διέθετε περισσότερα από ένα αμπέλια ήταν δυνατόν να τα κατέχει κατά διαφορετικούς τρόπους. Έτσι, έξι καλλιεργητές κατέχουν ο καθένας αμπέλια σε γονικό και για 29 χρόνια συγχρόνως, επτά καλλιεργητές για 29 χρόνια και *parte per mezzo* συγχρόνως και ένας σε γονικό και *parte per mezzo* (πίν. 23). Με τον τρόπο αυτό ο καλλιεργητής μπορούσε να δοκιμάσει μια εκμετάλλευση με διαφορετική μορφή κατοχής και σε διαφορετική περιοχή. Πέντε, τέλος, από τους κατόχους αμπελιών κατέχουν και ένα κήπο ο καθένας.

Αναλυτικότερα, οι εργάτες κατανέμονται μεταξύ των καλλιεργητών ως εξής (πίν. 25): η πλειοψηφία, 43 δηλαδή καλλιεργητές (59,7%), κατέχει αμπέλια από 6 ως 10 εργατών ο καθένας, 14 (19,4%) από 1 ως 5 εργατών, 8 (11%) από 11 ως 15 εργατών, 4 από 16 ως 20 εργατών, 2 από 21 ως 25 εργατών, και ένας κατέχει αμπέλι 51 εργατών.

Η κατανομή των εργατών στις ομάδες αυτές είναι αντιστρόφως ανάλογη. Έτσι, στους 57 καλλιεργητές που κατέχουν από 1 ως 10 εργάτες και αποτελούν το 80% του συνόλου των καλλιεργητών, κατανέμονται 391 εργάτες, το 59% δηλαδή του συνόλου των εργατών. Αντίθετα, στους 15 καλλιεργητές που κατέχουν από 11 ως 51 εργάτες και αποτελούν το 20% του συνόλου, κατανέμονται 272 εργάτες, το 41% του συνόλου. Στη δεύτερη ομάδα υπάρχει μια σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στους καλλιεργητές που κατέχουν αμπέλια 11 ως 20 εργατών, και οι οποίοι είναι 11, και σε εκείνους με αμπέλια 21 ως 51 εργατών, που ανέρχονται μόνο σε 4. Η πλειοψηφία δηλαδή των καλλιεργητών κατέχει ένα αμπέλι κατά μέσο όρο 8-9 εργατών.

Για την έκταση και την παραγωγικότητα ενός εργάτη ελάχιστα είναι γνωστά. Οι πληροφορίες προέρχονται από δύο μόνο αναφορές. Το 1368, σύμφωνα με εκτίμηση αμπελιού, οι 60-70 εργάτες παρήγαγαν 600 μίστατα κρασί, κατά μέσο όρο δηλαδή 8½-10 μίστατα ανά εργάτη⁸. Το 1415 σε έκθεση οικονομικής κατάστασης κάποιος γαιοκτήμονας υπολογίζει την παραγωγικότητα ενός εργάτη σε 6½ μίστατα κρασί⁹. Οι δύο περιπτώσεις βέβαια δεν συμφωνούν και είναι

8. ADC, b. 11, fasc. 9, 82r-v.

9. ADC, b. 11, fasc. 11/18, 57v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 5.1, 319.

φυσικό, αφού η παραγωγικότητα ενός εργάτη εξαρτάται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες (ποιότητα γης, κλίμα, περιποίηση αμπελιού, ηλικία αμπελιού κ.ά.). Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1408 κατά την εκτίμηση της αξίας δύο αμπελιών η τιμή ορίζεται στα 150 υπ. τόσο για το αμπέλι των 20 εργατών, όσο και για εκείνο των 40 εργατών¹⁰. Με βάση τα δύο παραπάνω δεδομένα και για τη δυνατότητα εκτιμήσεων, η μέση παραγωγικότητα ενός εργάτη θα υπολογίζεται σε 8½ μίστατα κρασί κάθε χρόνο.

Το 1328 οι Ιωάννης, Αλέξιος και Μάρκος Cornario μοιράστηκαν την περιουσία του πατέρα τους, ευγενούς Μάρκου Cornario, στο σημερινό νομό Λασιθίου. Σ' αυτήν ανήκαν η καβαλλαρία Μάλες, το χωριό Ιεράπετρα και η καβαλλαρία Κριτσά (Grece). Στο έγγραφο της κατανομής καταγράφονται όλες οι εστίες των βιλλάνων και τα ζώα που καθέναν τους κατείχε.

Συγκεκριμένα, στον παραπάνω γαιοκτήμονα ανήκαν: 88 εστίες βιλλάνων, 40 βόδια για όργωμα, 848 κατσίκες, 2.163 πρόβατα, 18 αγελάδες με 8 μοσχάρια, 12 ταύροι, 28 γαϊδούρια με 2 πουλάρια και 32 γουρούνια (πίν. 26).

Από τις 88 εστίες, οι 33 (37,5%) δεν κατείχαν κανένα περιουσιακό στοιχείο, γεγονός όμως που ερμηνεύεται ποικιλότροπα (πίν. 26α). Εννέα από τις εστίες αυτές αντιπροσωπεύονται από πρόσωπα που η ηλικία τους κυμαίνεται από 8 ως 20 χρόνων. Ο προσδιορισμός της ηλικίας τους φαίνεται να δικαιολογεί εν μέρει την απουσία περιουσιακών στοιχείων. Είναι γνωστό ότι οι κάτω των 16 ετών βιλλάνοι δεν αποτελούσαν αυτόνομες φορολογήσιμες μονάδες, που σημαίνει ότι οι 5 από τους 9 βιλλάνους, που η ηλικία τους κυμαίνεται από 8 ως 14 ετών, είναι ορφανοί, γιατί διαφορετικά θα καταγράφονταν με τον πατέρα τους. Μόνο λοιπόν οι υπόλοιποι 4, από 18 ως 20 χρόνων, θα μπορούσαν πράγματι να θεωρηθούν χωρίς περιουσία, αν γνωρίζαμε και άλλα στοιχεία της οικογενειακής τους κατάστασης. Έξι βιλλάνοι χαρακτηρίζονται ως *ματζουκάτοι* (*mazucati* - ροπαλοφόροι;¹¹), πιθανότατα δηλαδή έμμισθοι υπάλληλοι του γαιοκτήμονα για την τήρηση της τάξης στο φέουδό του. Τέσσερις, όπως αναφέρεται στην καταγραφή, βρίσκονταν για κάποιο απροσδιόριστο λόγο σε άλλη περιοχή της Κρήτης, όπου πιθανόν κατείχαν περιουσία, και ένας, τέλος, χαρακτηρίζεται ως τρελός. Από τους υπόλοιπους 13, για τους 7 δεν αναφέρεται κανένα περιουσιακό στοιχείο, όπως και για όλους τους παραπάνω, και για τους 6 η φράση "δεν έχει τίποτα". Το τελευταίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί που δεν κατείχαν πραγματικά τίποτα περιορίζονται στους έξι και ότι όλοι οι υπόλοιποι για κάποιο λόγο δεν εντάσσονται στην ομάδα αυτή. Το ποσοστό λοιπόν των ακτημόνων κατέρχεται στην ουσία στο 16%.

10. ADC, b. 11, fasc. 15, [3r].

11. Για τους *ματζουκάτους* στο Βυζάντιο, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗΣ, *Fiscalité*, 113· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗΣ, *Ματζουκίνα - Ματζουκάτος in Ptochoprodromos, Φιλέλλην, Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, 316-317.

Ανεξάρτητα από τον πραγματικό αριθμό όσων δεν κατέχουν τίποτα, τα παραπάνω ζώα κατανέμονται μεταξύ των 55 υπόλοιπων εστιών (62,5%). Τα 40 βόδια κατανέμονται μεταξύ 35 εστιών, με μέσο όρο 1 περίπου βόδι ανά εστία· οι 848 κατσίκες μεταξύ 17 εστιών, με μέσο όρο 49,8 κατσίκες ανά εστία· τα 2.163 πρόβατα μεταξύ 23 εστιών, με μέσο όρο 94 πρόβατα ανά εστία· οι 18 αγελάδες μεταξύ 16 εστιών· οι 12 ταύροι μεταξύ 8 εστιών· τα 28 γαϊδούρια μεταξύ 17 εστιών και τα 32, τέλος, γουρουνία μεταξύ 5 εστιών, με μέσο όρο 6,4 γουρουνία ανά εστία (πίν. 27).

Από τους παραπάνω 55, οι 22 εστίες (40%) κατέχουν ενός μόνο είδους ζώα, 7 δηλαδή κατέχουν μόνο βόδια, 6 μόνο κατσίκες, 8 μόνο πρόβατα και ένας μία αγελάδα, ενώ οι υπόλοιποι 33 κατέχουν πάνω από ενός είδους ζώα (πίν. 27).

Οι αγελάδες, οι ταύροι, τα γαϊδούρια και τα γουρουνία, όπως φαίνεται από τον αριθμό τους, αποτελούσαν ζώα μάλλον βοηθητικά και για ενίσχυση της οικιακής οικονομίας. Τα βόδια λοιπόν και τα αιγοπρόβατα είναι εκείνα που μαρτυρούν την κύρια απασχόληση των κατόχων τους. Τα βόδια έδιναν τη δυνατότητα στον κάτοχό τους να ασχοληθεί με την καλλιέργεια της γης και τα αιγοπρόβατα με την κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Είναι επίσης βέβαιο ότι με τα βόδια υπονοείται και η αντίστοιχη γη, αφού σε δύο περιπτώσεις οι εστίες κατέχουν από μισό βόδι η καθεμιά.

Από τις 55 συνολικά εστίες που διαθέτουν περιουσιακά στοιχεία, οι 54 (61,3% επί του συνόλου των εστιών) κατέχουν βόδια ή αιγοπρόβατα, διαθέτουν δηλαδή το μέσο για μια βασική εκμετάλλευση. Οι 14 από αυτές κατέχουν μόνο βόδια, οι 19 μόνο αιγοπρόβατα και οι 21 και από τα δύο είδη ζώων. Το 16% δηλαδή του συνόλου των εστιών ασχολείται μόνο με τη γεωργία, το 21,5% μόνο με την κτηνοτροφία, το 23% και με τα δύο, ενώ το υπόλοιπο 38,6% διαθέτει κάποιο άλλο ζώο ή τίποτα (πίν. 28).

Μεταξύ των 54 εστιών που κατέχουν βόδια ή αιγοπρόβατα, οι 14 εστίες, που διαθέτουν μόνο βόδια, μοιράζονται 16 από αυτά, με μέσο όρο περίπου 1 βόδι για κάθε εστία. Οι 19 εστίες, που διαθέτουν μόνο αιγοπρόβατα, μοιράζονται 1.419 από αυτά, με μέσο όρο 74,6 αιγοπρόβατα ανά εστία. Οι 21, τέλος, εστίες, που διαθέτουν και από τα δύο, μοιράζονται 24 βόδια και 1.592 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 1 περίπου βόδι και 76 αιγοπρόβατα ανά εστία (πίν. 28). Διακρίνονται δηλαδή εύκολα, μεταξύ εκείνων που κατέχουν κάποιο αγαθό, δύο ομάδες, η μία από τις οποίες κατέχει το διπλάσιο πλούτο από την άλλη.

Οι 88 εστίες βιλλάνων κατά συνέπεια κλιμακώνονται ως εξής: 21 εστίες (23,8%) κατέχουν συγχρόνως βόδια και αιγοπρόβατα και αποτελούν την οικονομικά ισχυρότερη ομάδα· 34 εστίες (38,6%) κατέχουν μόνο βόδια, αιγοπρόβατα ή άλλου είδους ζώα και αποτελούν τη μεσαία οικονομικά ομάδα και οι 33 υπόλοιπες εστίες (37,5%) δεν διαθέτουν κανένα ζώο και αποτελούν την οικονομικά πιο αδύνατη ομάδα του φεούδου. Και μέσα όμως σε καθεμιά από τις

δύο πρώτες ομάδες παρατηρείται κλιμάκωση, αφού περιλαμβάνουν εστίες με σημαντικές μεταξύ τους οικονομικές διαφορές.

Στα πλαίσια του ίδιου πάντα φεούδου ορισμένες οικογένειες ή εστίες συγκεντρώνουν μεγάλο μέρος του πλούτου. Έτσι, για παράδειγμα, η οικογένεια Φρίκτη, που αντιπροσωπεύεται από 8 εστίες, το 9% δηλαδή του συνόλου των εστιών, μοιράζεται 574 ζώα, το 18% του συνόλου των ζώων. Τέσσερις επίσης οικογένειες, Φρίκτη, Ατταλιώτη, Θεολογίτη και Κατελάνου, που αντιπροσωπεύονται από 23 εστίες, το 26% του συνόλου, μοιράζονται 1.325 ζώα, το 42% του συνόλου των ζώων (πίν. 29). Μεταξύ του συνόλου των εστιών, οι 7 πιο πλούσιες από αυτές, που αντιπροσωπεύουν το 8% του συνόλου, μοιράζονται 792 ζώα, το 25% του συνόλου των ζώων (πίν. 30). Αποδεικνύεται και στην περίπτωση αυτή η οικονομική διαστρωμάτωση των αγροτών ενός φεούδου και η συγκέντρωση του πλούτου σε μια ομάδα, που πολλές φορές περιλαμβάνει συγκεκριμένες οικογένειες και η οποία αντιπροσωπεύει ένα μικρό ποσοστό στο σύνολο των εστιών.

Εξετάζοντας ξεχωριστά καθεμιά από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρατηρούνται τα ακόλουθα. Με τη γεωργία ασχολούνται 35 εστίες, το 40% του συνόλου των εστιών του φεούδου. Από αυτές, οι 28 διαθέτουν ένα βόδι η καθεμιά, οι 4 από ένα ζευγάρι, οι 2 από μισό βόδι και μία 3 βόδια. Ο μέσος λοιπόν καλλιεργητής της περιοχής κατέχει από ένα βόδι.

Με την κτηνοτροφία ασχολούνται 40 εστίες, το 45,4% του συνόλου των εστιών. Καμιά από αυτές δεν κατέχει συγχρόνως κασίκες και πρόβατα. Αναλυτικότερα: 17 εστίες κατέχουν 848 κασίκες, με μέσο όρο 50 περίπου κασίκες για καθεμιά, με ελάχιστο 10 και μέγιστο 110 ζώα· 23 εστίες κατέχουν 2.163 πρόβατα, με μέσο όρο περίπου 94 πρόβατα για καθεμιά, με ελάχιστο 26 και μέγιστο 178 ζώα. Ο μέσος αριθμός αιγοπροβάτων ανά εστία αποδεικνύεται υψηλός, γεγονός που σημαίνει ότι τα ζώα αυτά δεν προορίζονταν απλώς για ενίσχυση της οικιακής οικονομίας, αλλά για βασική κτηνοτροφική εκμετάλλευση.

Η σπουδαιότητα της κτηνοτροφίας και η ελαφρά υπεροχή της έναντι της γεωργίας δικαιολογείται από την ορεινή φύση του εδάφους του συγκεκριμένου φεούδου (Λασιθιώτικα βουνά). Ο ίδιος λόγος ερμηνεύει και το ενδιαφέρον των κληρονόμων για την καταγραφή αναλυτικά των ζώων που κατείχαν οι βιλλάνοι.

Για την εκτίμηση του ρόλου της κτηνοτροφίας στο παραπάνω φέουδο, αναφέρονται τα παρακάτω συγκριτικά στοιχεία. Την ίδια περίοδο (1327) τα αιγοπρόβατα του Ιωάννη Κορναρίο κατανέμονταν ως εξής: η καβαλλαρία Λοκρίδι περιλάμβανε 17 εστίες βιλλάνων που διέθεταν συνολικά 810 πρόβατα, με μέσο όρο 47,6 πρόβατα ανά εστία· η καβαλλαρία Σινάπι 14 εστίες με 130 πρόβατα και μέσο όρο 9,2· δέκα σεργενταρίες στα χωριά Ασίλιανη, Χόνδρος και Βαγιωνίτης διέθεταν 15 εστίες με 330 πρόβατα και μέσο όρο 22· μισή καβαλλαρία στο Χουδέτσι και Πρικου περιλάμβανε 10 εστίες με 90 πρόβατα και μέσο όρο

9 πρόβατα ανά εστία¹². Στα μέσα του αιώνα (1356) οι βιλλάνοι του Βαρθολομαίου Βοπο, όπως θα δούμε στη συνέχεια αναλυτικά, κατανέμονταν τα αιγοπρόβατα ως εξής: 10 από τους 27 βιλλάνους του πρώτου μεριδίου μοιράζονταν 890 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 89 ζώα ανά βιλλάνο, και 10 επίσης από τους 27 βιλλάνους του δεύτερου μεριδίου μοιράζονταν 860 αιγοπρόβατα, 86 δηλαδή ζώα κατά μέσο όρο ανά βιλλάνο.

Στο πρώτο από τα παραπάνω φέουδα οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 9 μέχρι και 47,6 πρόβατα για κάθε εστία, ενώ αντίθετα στην περίπτωση του δεύτερου, όπως και του φεούδου που εξετάζεται, οι μέσοι όροι εμφανίζονται πολύ υψηλότεροι. Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη αναλυτικής κατανομής των ζώων μεταξύ των εστιών, πράγμα που δεν συμβαίνει στις άλλες περιπτώσεις, όπου παρέχεται το σύνολο των εστιών και το σύνολο των προβάτων μόνο. Αν εφαρμοστεί το ανάλογο και στην περίπτωση του συγκεκριμένου φεούδου, τότε 88 εστίες βιλλάνων μοιράζονται 3.011 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 34 ζώα ανά εστία, αριθμός που κινείται στα επίπεδα των άλλων φεούδων. Δεν υπάρχει λοιπόν τίποτα το υπερβολικό.

Το Μάιο του 1356 μοιράστηκε η περιουσία του ευγενούς Βαρθολομαίου Βοπο σε τρία μερίδια μεταξύ των γιων του¹³. Το έγγραφο της κατανομής είναι αρκετά κατεστραμμένο και γι' αυτό οι πληροφορίες που παρέχει είναι σε ορισμένα σημεία αποσπασματικές. Ωστόσο προσφέρει ορισμένα ενδιαφέροντα μεγέθη, χρήσιμα για συγκρίσεις. Στην περιουσία ανήκαν 78 εστίες βιλλάνων με τα άρρενα παιδιά τους, που ανέρχονταν στα 83· ακόμη 85½ συνολικά ζευγάρια γης σε διάφορα χωριά και τοποθεσίες, 2.580 αιγοπρόβατα και αμπέλια, τα οποία απέδιδαν 3.100 μίστατα κρασί το χρόνο, αξίας 172½ υπερπύρων. Τέλος, το χρέος των βιλλάνων προς τους νέους ιδιοκτήτες ανερχόταν σε 1.110 υπ. για τα δύο από τα τρία μερίδια (το ποσό του χρέους των βιλλάνων που ανήκαν στο τρίτο μερίδιο δεν διακρίνεται). Τα χρήματα αυτά, που φέρεται ότι χρωστούν οι βιλλάνοι, δεν διευκρινίζεται τι αντιπροσώπευαν. Το υψηλό ποσό του χρέους (κατά μέσο όρο κάθε βιλλάνος χρωστά περίπου 20 υπ.) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται μάλλον για συνολικά χρέη που περιλαμβάνουν προσωπικούς φόρους, γαιοπρόσοδο, ενοίκια, δάνεια και άλλες οφειλές κατά περίπτωση. Για κανένα από τα παραπάνω περιουσιακά στοιχεία, εκτός από τα ζώα, ή για τα χρέη δεν διαθέτουμε την αναλυτική κατανομή τους μεταξύ των βιλλάνων.

Από τα 171 βόδια (= 82½ ζευγάρια) που εκτιμάται η γη, η οποία ανήκε στο Βαρθολομαίο Βοπο, τα 108 τα κατέχουν οι 78 εστίες βιλλάνων. Για τα υπόλοιπα δεν υπάρχουν πληροφορίες αν καλλιεργούνταν από άλλους αγρότες ή αν

12. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 299-311. Το χωριό Σινάπι βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Τεμένους, ο Χόνδρος στην επαρχία Βιάννου και το Χουδέτσι στην επαρχία Πεδιάδας.

13. ADC, b. 10bis, fasc. 6, 49v-50r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 9.2, 333-337.

ήταν ορφανά. Από τα 108 αυτά βόδια γης, τα 77 ήταν καλλιεργημένα και τα 31 χέρσα. Φαίνεται λοιπόν πως η πλειονότητα των αγροτών που δούλευαν τη γη του Βοπο ήταν βιλλάνοι, ότι το μεγαλύτερο μέρος της γης που κατείχαν οι ίδιοι ήταν καλλιεργημένο και ότι καθένας απ' αυτούς κατείχε κατά μέσο όρο περίπου 1½ βόδι γης.

Η καταγραφή των αμπελιών είναι ξεχωριστή, αλλά οι καλλιεργητές τους, όσο μπορεί να διακρίνει κανείς, ανήκαν και αυτοί στους βιλλάνους. Για κάθε αμπέλι αναφέρεται ο κάτοχός του, αλλά όχι και η έκτασή του. Ακολουθεί μόνο η συνολική ποσότητα του κρασιού, που εισέπραττε ο φεουδάρχης από αυτά, και η αξία της σε υπέρπυρα.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ζώα που καταγράφονται, όχι μόνο για το μεγάλο αριθμό τους, αλλά και γιατί διαθέτουμε την κατανομή τους μεταξύ των βιλλάνων. Πλήρη στοιχεία έχουμε για το πρώτο και το δεύτερο από τα τρία μερίδια, στα οποία μοιράζεται η περιουσία. Στο πρώτο μερίδιο οι 10 από τους 27 βιλλάνους κατέχουν 890 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 89 ζώα για κάθε βιλλάνο και σε πραγματικά μεγέθη από 30 ως 200· στο δεύτερο μερίδιο οι 10 επίσης από τους 27 βιλλάνους κατέχουν 860 αιγοπρόβατα, με μέσο όρο 86 ζώα για κάθε βιλλάνο και σε πραγματικά μεγέθη από 10 ως 200. Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς τα ζώα είναι κατανεμημένα σε μεγάλα κοπάδια: από τους 23 βιλλάνους και των τριών μεριδίων, για τους οποίους γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των ζώων που κατέχει καθένας, ένας διαθέτει κοπάδι των 10 ζώων, τρεις των 20, τρεις των 30, δύο των 40, ένας των 70, ένας των 80, δύο των 100, τέσσερις των 140, ένας των 150, τέσσερις των 200 και ένας των 300 ζώων. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι 12 από τους 23 βιλλάνους κατέχουν πάνω από 100 ζώα ο καθένας. Θα ήταν ενδιαφέρον αν γνωρίζαμε και την ακριβή κατανομή της γης, η οποία σε συνδυασμό με τα ζώα, θα μας έδινε πληρέστερη εικόνα των περιουσιακών στοιχείων των βιλλάνων. Το βέβαιο είναι ότι τα 2/3 περίπου των βιλλάνων δεν κατείχαν ζώα, αλλά μόνο γη. Ο μέσος όρος, πάντως, 1½ βόδι γης ανά βιλλάνο, αφήνει να εννοηθεί ότι υπήρχε μεταξύ των βιλλάνων του Βαρθολομαίου Βοπο μια ισχυρή οικονομικά ομάδα, το μέγεθος της οποίας όμως δεν μπορεί να διαπιστωθεί.

Το 1414 η καβαλλαρία του χωριού Γάλιπε¹⁴ περιλάμβανε 60 εστίες, από τις οποίες 45 (75%) ήταν εστίες βιλλάνων και οι 15 (25%) εστίες ελευθέρων (πίν. 31). Στο χωριό ανήκαν κυρίως αμπέλια, τα οποία κατανέμονται στις παραπάνω εστίες, καθώς και σε 8 άλλα πρόσωπα, τα οποία δεν ανήκουν στους κατοίκους του χωριού και δεν διευκρινίζεται, αν ήταν ελεύθεροι ή βιλλάνοι. Πιθανότατα πρόκειται για αγρότες που δούλευαν αμπέλια του χωριού Γάλιπε, αλλά κατοικούσαν σε γειτονικό χωριό, το οποίο ανήκε σε άλλο φεουδάρχη.

14. Το χωριό Γάλιπε βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Πεδιάδας του νομού Ηρακλείου.

Τα αμπέλια που κατανέμονται είναι 59 και ο συνολικός αριθμός των εργατών τους 380, με μέσο όρο 6,4 εργάτες για κάθε αμπέλι και πραγματικά μεγέθη από 2 ως 15 εργάτες. Στην περιοχή του ίδιου χωριού ανήκαν και 8 κήποι, οι οποίοι κατανέμονται επίσης μεταξύ των κατοίκων του.

Από το σύνολο των 68 εστιών, οι 47 (68%) κατέχουν κάποιο περιουσιακό στοιχείο, ενώ 21 (32%) δεν κατέχουν τίποτα (πίν. 31 και 32). Από τους 47 καλλιεργητές, οι 39 κατέχουν μόνο αμπέλια, 2 μόνο έναν κήπο ο καθένας και 6 κατέχουν και από τα δύο, κήπο δηλαδή και αμπέλι. Αν εξαιρεθεί το μεγάλο ποσοστό όσων δεν κατέχουν τίποτα, από τους υπόλοιπους η πλειοψηφία κατέχει και εκμεταλλεύεται μόνο αμπέλια.

Η κατανομή των αμπελιών μεταξύ βιλλάνων και ελευθέρων διαμορφώνεται ως εξής (πίν. 32): από τους 45 βιλλάνους, 27 κατέχουν μόνο αμπέλια, 6 κατέχουν αμπέλια και κήπο ταυτόχρονα, ένας μόνον ένα κήπο και 11 δεν κατέχουν τίποτα. Από τους 15 ελεύθερους, οι 5 κατέχουν αμπέλια και οι 10 τίποτα, ενώ από τους υπόλοιπους 8, οι 7 κατέχουν αμπέλια και ένας μόνο έναν κήπο.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί τι περιλαμβάνει η ομάδα εκείνη των βιλλάνων και των ελευθέρων που δεν κατέχει κανένα περιουσιακό στοιχείο. Από τους 11 βιλλάνους που ανήκουν στην κατηγορία αυτή, δύο είναι μικρά παιδιά, εννέα είναι είτε ενήλικοι γιοι είτε συγγενείς βιλλάνων που κατέχουν γη και μόνο ένας φαίνεται από το επίθετό του να μη συνδέεται με κάποιο άλλο πρόσωπο. Είναι γνωστό ότι πολύ συχνά τα άρρενα μέλη της οικογένειας ακόμα και αν παντρεύονταν και δημιουργούσαν δική τους οικογένεια δεν αποσπώνταν αμέσως από την οικογενειακή εκμετάλλευση. Ο πατέρας διατηρούσε την περιουσία και εκείνος αποφάσιζε πότε θα παραχωρούσε μέρος ή ολόκληρη την περιουσία του στο ή στα παιδιά του (*filii divisi*). Έτσι οι παραπάνω βιλλάνοι, ή τουλάχιστον μέρος από αυτούς, που δεν κατέχουν τίποτα και ανήκουν σε κάποια από τις οικογένειες του φεούδου, πιθανότατα εργάζονταν στην οικογενειακή εκμετάλλευση και καλύπτονταν οικονομικά από εκείνη. Στην πραγματικότητα λοιπόν το ποσοστό όσων δεν κατέχουν τίποτα και δεν καλύπτονται οικονομικά, αν και δεν μπορεί να καθοριστεί επακριβώς, μειώνεται σημαντικά. Από τους 10 ελεύθερους που δεν κατέχουν τίποτα οι 9 είναι γυναίκες και ένας μόνο άνδρας. Αν και το ίδιο το γεγονός αυτό δεν ερμηνεύει τίποτα, ωστόσο δεν είναι τυχαίο ότι από τους ελεύθερους αυτοί που κατέχουν αμπέλια είναι μόνον οι άνδρες.

Έτσι, στην καβαλλαρία Γάλιτε υπάρχουν 39 καλλιεργητές μόνο αμπελιών, 6 καλλιεργητές αμπελιών και κήπων και 2 καλλιεργητές μόνο κήπων. Από το σύνολο των παραπάνω 45 συνολικά καλλιεργητών αμπελιών, οι 33 είναι βιλλάνοι, οι 5 είναι ελεύθεροι και οι 7 είναι οι υπόλοιποι (πίν. 34). Οι παραπάνω μοιράζονται το σύνολο των 59 αμπελιών, με μέσο όρο 1,3 αμπέλια ανά καλλιεργητή, συνολικής έκτασης 380 εργατών, με μέσο όρο 8,4 εργάτες ανά καλλιεργητή. Από το σύνολο των 380 εργατών, οι 256 ανήκουν σε βιλλάνους, οι 84 σε ελεύ-

θερους και οι 40 στους υπόλοιπους, με μέσο όρο 7,7 εργάτες ανά καλλιεργητή βιλλάνο, 16,8 εργάτες ανά καλλιεργητή ελεύθερο και 5,7 εργάτες για τους υπόλοιπους (πίν. 34). Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι πέντε καλλιεργητές ελεύθεροι κατέχουν αμπέλι ή αμπέλια μεγάλης έκτασης: ένας κατέχει 7 εργάτες, ένας 10 εργάτες, δύο από 20 εργάτες ο καθένας και, τέλος, ένας 27 συνολικά εργάτες.

Ως προς την κατανομή του αριθμού των αμπελιών μεταξύ των καλλιεργητών, διαπιστώνεται: οι 33 καλλιεργητές βιλλάνοι μοιράζονται 42 αμπέλια, οι 5 καλλιεργητές ελεύθεροι 8 αμπέλια και οι υπόλοιποι 7 καλλιεργητές 7 αμπέλια. Αναλυτικότερα: από τους 33 καλλιεργητές βιλλάνους, οι 24 κατέχουν ένα αμπέλι, οι 6 από 2 αμπέλια ο καθένας και 3 από 3 αμπέλια. Από τους 5 ελεύθερους, οι 3 κατέχουν από ένα αμπέλι, ένας από δύο και ένας από τρία. Οι υπόλοιποι 7 κατέχουν από ένα αμπέλι καθένας. Σε πραγματικά μεγέθη οι βιλλάνοι κατέχουν από ένα αμπέλι 3 εργατών το ελάχιστο ως και 3 αμπέλια 22 εργατών το μέγιστο και οι ελεύθεροι από ένα αμπέλι 7 εργατών το ελάχιστο ως και 3 αμπέλια 27 εργατών το μέγιστο. Αν και αυτό που έχει σημασία είναι ο αριθμός των εργατών, η έκταση δηλαδή της αμπελοκαλλιέργειας, παρά ο αριθμός των αμπελιών που κατείχε ένας καλλιεργητής, ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και το σοβαρό παράγοντα έδαφος. Έτσι, περισσότερα τεμάχια σε διαφορετικές τοποθεσίες με ποικιλία εδαφών ήταν πολλές φορές για τον καλλιεργητή προτιμότερα από μια μεγάλη έκταση ενός αμπελιού σε μέτρια ή κακή γη.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία στο χωριό Γάλιπε, αν εξαιρέσουμε τους οκτώ καλλιεργητές που πιθανότατα ήταν κάτοικοι άλλου χωριού, υπήρχαν 60 εστίες, 45 βιλλάνων και 15 ελεύθερων. Από αυτές οι 21 (35%), ανεξάρτητα για ποιους λόγους ή αν αυτό είναι πραγματικό, δεν κατέχουν κανένα περιουσιακό στοιχείο και ένας κατέχει ένα μόνο κήπο. Για τις υπόλοιπες εστίες επιχειρήθηκε η παρακάτω κατάταξη με βάση τον αριθμό των εργατών που κατείχε καθεμιά (πίν. 33): 13 (21,6%) κατείχαν αμπέλια 1-5 εργατών, 18 (30%) αμπέλια 6-10 εργατών, 3 (5%) αμπέλια 11-15 εργατών, δύο κατείχαν αμπέλια 20 εργατών η καθεμιά και, τέλος, δύο εστίες κατείχαν από τρία αμπέλια η καθεμιά, συνολικής έκτασης 49 εργατών (22 και 27 εργατών). Από τις παραπάνω ομάδες δύο είναι εκείνες, σχεδόν ίσες μεταξύ τους, που συγκεντρώνουν τις περισσότερες από τις εστίες: η ομάδα που κατέχει αμπέλια από 1 ως 5 εργατών και εκείνη που κατέχει 6 ως 10 εργατών και οι οποίες μοιράζονται 55 και 156 συνολικά εργάτες αντίστοιχα: 31 δηλαδή καλλιεργητές, που αποτελούν το 52% του συνόλου των εστίων του χωριού Γάλιπε, μοιράζονται 211 εργάτες το 62% του συνόλου των εργατών. Αυτό σημαίνει ότι στο χωριό υπήρχε μια ισχυρή μεσαία οικονομικά ομάδα, ανάμεσα σε μια όχι αμελητέα που δεν κατέχει τίποτα και σε μια πολύ μικρή (το 12%) που κατέχει αμπέλια με πολύ μεγαλύτερη έκταση (το 38% του συνόλου των εργατών).

Ανάλογη οικονομική διαστρωμάτωση με αυτή που διαπιστώθηκε στο σύνολο των εστιών του χωριού παρατηρείται τόσο μεταξύ των οικογενειών του χωριού όσο και μεταξύ των εστιών που καθεμιά από αυτές περιλαμβάνει. Εξετάζοντας τις οικογένειες με περισσότερες από μία εστίες η καθεμιά (πίν. 35), ξεχωρίζουν οι οικογένειες Αποστόλη και Σαλβάνου με 9 εστίες, Κατσατούρη με 7 εστίες και Μακρυθωμά με 4 εστίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι κάθε οικογένεια μπορεί να περιλαμβάνει στους κόλπους της εστίες και βιλλάνων και *ελεύθερων*. Και στις τέσσερις παραπάνω οικογένειες υπάρχουν εστίες που δεν κατέχουν τίποτα ή μόνο ένα κήπο. Στην οικογένεια Αποστόλη ένας κατέχει μόνο έναν κήπο, ενώ στην οικογένεια Σαλβάνου τρεις, που είναι ο τετράχρονος Μιχάλης και οι *ελεύθερες* Ευδοκία Σαλβάνου και Καλογραία Σαλβανίνα, δεν κατέχουν τίποτα. Χωρίς περιουσιακά στοιχεία εμφανίζονται επίσης δύο εστίες στην οικογένεια Κατσατούρη, η μία από τις οποίες είναι ο μικρός Νικήτας, και, τέλος, μία στην οικογένεια Μακρυθωμά. Το ποσοστό δηλαδή των εστιών που δεν κατέχουν τίποτα και οι οποίες ανήκουν στις παραπάνω οικογένειες είναι πολύ μικρό. Μεταξύ των υπόλοιπων εστιών των ίδιων οικογενειών τα αμπέλια κατανέμονται όπως παρακάτω: στην οικογένεια Αποστόλη 8 εστίες μοιράζονται 73 *εργάτες*, με μέσο όρο 9,1 *εργάτες* ανά εστία και σε πραγματικά μεγέθη από 4 ως και 18 *εργάτες*· στην οικογένεια Σαλβάνου 6 εστίες μοιράζονται 38 *εργάτες*, με μέσο όρο 6,3 και πραγματικά μεγέθη από 4 ως 14· στην οικογένεια Κατσατούρη 5 εστίες μοιράζονται 39 *εργάτες*, με μέσο όρο 7,8 και πραγματικά μεγέθη από 4 ως 11· και στην οικογένεια Μακρυθωμά 3 εστίες μοιράζονται 31 *εργάτες*, με 2, 14 και 15 *εργάτες* αντίστοιχα η καθεμιά.

Μεταξύ των κατόχων αμπελιών, που η έκτασή τους είναι πάνω από 10 *εργάτες* (πίν. 36), ξεχωρίζουν ο *ελεύθερος* Ανδρώνας Dopo με 27 *εργάτες*, ο βιλλάνος Νικόλας Αποστόλης του Μιχάλη με 22 *εργάτες* και οι *ελεύθεροι* Νικόλας Dopo και Γιώργης Gradonico με 20 *εργάτες* ο καθένας. Στην ομάδα αυτή ανήκουν επίσης οι βιλλάνοι Γιάννης Μακρυθωμάς με 15 *εργάτες*, Νικόλας Σαλβάνος με 14 *εργάτες* και ο παπάς Νικηφόρος Κατσατούρης με 11 *εργάτες*. Όπως διαπιστώνεται, μπορεί οι πλουσιότεροι καλλιεργητές να μην ανήκουν στις μεγαλύτερες από άποψη εστιών οικογένειες του χωριού, ωστόσο μέλη των τελευταίων περιλαμβάνονται στην ομάδα εκείνων που κατέχουν υψηλό αριθμό *εργατών*.

Την ίδια χρονιά, το 1414 δηλαδή, μοιράστηκε το χωριό Ράπτης σε δύο μερίδια ανάμεσα στο Νικόλαο Dandolo και στον Ανδρέα Καλικά¹⁵. Το χωριό, σύμφωνα με τον κατάλογο που έχει σωθεί στην κοινοποίηση της κατανομής του, περιλάμβανε συνολικά 56 εστίες, οι 44 (78,5%) από τις οποίες ανήκαν σε *ελεύθερους* και οι 12 (21,5%) σε βιλλάνους. Στη δικαιοδοσία του χωριού ανήκαν και

15. Το χωριό Ράπτης βρίσκεται στη σημερινή επαρχία Κιουνούργιου του νομού Ηρακλείου.

συνεπώς μοιράστηκαν: γη καλλιεργήσιμη 42 1/4 βοδιών, 32 αμπέλια, από τα οποία 10 *χερσάμπελα*, 5 κήποι και 2 μύλοι (πίν. 37).

Το χωριό, σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται ότι ήταν μεγάλο τόσο σε πληθυσμό, όσο και σε έκταση. Αξίζει να παρατηρηθεί το μεγάλο ποσοστό *ελεύθερων*, που κατοικούν στο ίδιο χωριό, καθώς επίσης και η έκταση της καλλιεργούμενης γης. Το χωριό βρίσκεται στην περιοχή της πεδιάδας της Μεσαράς, γεγονός που προσέδωσε και το μεγάλο αριθμό *ελεύθερων*, και η καλλιέργεια των δημητριακών βάραινε έναντι οποιασδήποτε άλλης. Αν υπολογιστεί, όπως σημειώνεται στα έγγραφα της κατανομής των φεούδων, ότι ένα βόδι γης απέδιδε στον ιδιοκτήτη της κατά μέσο όρο 25 μουζούρια σιτάρι και 5 κριθάρι¹⁶, τότε το σύνολο της γης του χωριού απέδιδε στους παραπάνω φεουδάρχες 1.050 μουζούρια σιτάρι και 210 μουζούρια κριθάρι. Δεδομένου ότι το κέρδος των φεουδαρχών αντιπροσώπευε θεωρητικά το 1/3 της παραγωγής, τότε η συνολική παραγωγή του χωριού ανερχόταν σε 3.150 μουζούρια σιτάρι και 630 κριθάρι (αντίστοιχα 40.950 κιλά σιτάρι και 8.190 κιλά κριθάρι), παραγωγή ιδιαίτερα σημαντική, η οποία δικαιολογεί συγχρόνως και την ύπαρξη 2 μύλων στο ίδιο χωριό.

Από τους 44 *ελεύθερους* κατοίκους του χωριού, οι 18 (41%) δεν κατέχουν τίποτα, ενώ από τους 12 βιλλάνους, μόνο για έναν δεν αναφέρεται κανένα περιουσιακό στοιχείο. Πρέπει να σημειωθεί ότι από τους 18 *ελεύθερους* χωρίς περιουσία, οι 8 είναι γυναίκες (πίν. 37). Έτσι, 26 *ελεύθεροι*, 11 βιλλάνοι και 11 άλλα πρόσωπα, κάτοικοι πιθανότατα γειτονικού χωριού, για τους οποίους δεν διακρίνεται, αν είναι βιλλάνοι ή *ελεύθεροι*, μοιράζονται τη γη του χωριού Ράπτης (πίν. 38).

Με αφετηρία τη γη του χωριού και όχι τους κατοίκους της διαπιστώνεται ότι αυτή κατανέμεται μεταξύ 48 καλλιεργητών ως εξής: 14 κατέχουν μόνο γη για καλλιέργεια, 11 μόνο αμπέλι, 22 και από τα δύο και ένας μόνο κατέχει έναν κήπο. Οι μισοί δηλαδή καλλιεργητές μοιράζουν τη δραστηριότητά τους σε δύο διαφορετικά είδη καλλιέργειας. Σύμφωνα επίσης με τα παραπάνω, γη καλλιεργούν 36 συνολικά αγρότες, που μοιράζονται 42 1/4 βόδια γης, και με την αμπελοκαλλιέργεια ασχολούνται 33 αγρότες, που μοιράζονται τα 32 αμπέλια.

Με ανάλογο σκεπτικό, από τους 26 *ελεύθερους* καλλιεργητές, οι 9 κατέχουν μόνο γη, οι 2 μόνο αμπέλι και οι 15 και από τα δύο. Το ίδιο, από τους 11 βιλλάνους, οι 3 κατέχουν μόνο γη, οι 2 μόνο αμπέλι και οι 6 και από τα δύο. Παρατηρούνται δηλαδή μέσα σε κάθε κοινωνική ομάδα τα ίδια με εκείνα που διαπιστώθηκαν για το σύνολο των καλλιεργητών. Σημειώνεται απλώς ότι *ελεύθεροι* δουλεύουν τους δύο μύλους που ανήκουν στο φέουδο. Ακόμη, από τα υπό-

16. Στο έγγραφο κατανομής δύο σεργενταριών στο χωριό Ίνι, το 1390, αναφέρεται: *Item ha la dita parte in lo casal Ini terren boine III, paga la boina formento mesure XXV et orço mesure V* (ADC, b. 11, fasc. 11/12, 57r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγρ. 3.1, 316).

λοιπα πρόσωπα δύο κατέχουν μόνο γη, επτά μόνο αμπέλι και ένας μόνο και από τα δύο. Από τους 26 ελεύθερους καλλιεργητές, οι 24 συνολικά κατέχουν γη, όπως και οι 9 από τους 11 βιλλάνους. Από τους υπόλοιπους 11, μόνο οι 3 καλλιεργούν γη (πίν. 38).

Αναλυτικότερα: οι 24 καλλιεργητές ελεύθεροι, το 66,6% του συνόλου των καλλιεργητών γης ή το 43% των κατοίκων του χωριού, μοιράζονται 22½ βόδια, το 53% του συνόλου, με μέσο όρο 0,9 βόδια για κάθε καλλιεργητή ελεύθερο. Αντίθετα, οι 9 καλλιεργητές βιλλάνοι, το 25% του συνόλου των καλλιεργητών ή το 16% των κατοίκων, μοιράζονται 16 3/4 βόδια, το 39,6% του συνόλου, με μέσο όρο 1,86 βόδια για κάθε καλλιεργητή βιλλάνο.

Κατ' αναλογία, τα 32 αμπέλια τα μοιράζονται οι 17 (δύο από αυτούς μοιράζονται ένα αμπέλι) από τους 26 καλλιεργητές ελεύθερους, οι 8 από τους 11 βιλλάνους (δύο από αυτούς κατέχουν μαζί ένα αμπέλι) και οι 8 από τους 11 υπόλοιπους καλλιεργητές (πίν. 38).

Αν εξαιρέσουμε τους καλλιεργητές που προέρχονται από άλλο χωριό, τότε οι 56 εστίες του χωριού Ράπτης, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ελεύθερους ή βιλλάνους, κατατάσσονται όπως παρακάτω (πίν. 39): 19 (34%) δεν κατέχουν τίποτα και 37 (66%) διαθέτουν κάποια καλλιέργεια. Από τους 37 καλλιεργητές, 12 κατέχουν μόνο γη, 4 μόνο αμπέλι και 21 και από τα δύο· 33 δηλαδή συνολικά αγρότες κατέχουν γη και 25 αμπέλι. Για τα αμπέλια δεν γνωρίζουμε το ύψος των εργατών τους και γι' αυτό δεν μπορούμε να κάνουμε ουσιαστικές συγκρίσεις. Παραμένουμε λοιπόν μόνο στη γη, της οποίας διαθέτουμε την αναλυτική κατανομή. Μεταξύ των 33 καλλιεργητών γης διακρίνονται δύο μεγάλες ομάδες: 22 καλλιεργητές που διαθέτουν μέχρι 1 βόδι γης και 11 που διαθέτουν παραπάνω. Η πρώτη ομάδα που αντιπροσωπεύει το 39% των εστίων του χωριού μοιράζεται 16 1/4 βόδια γης, το 41,5% του συνόλου της γης· η δεύτερη ομάδα που αντιπροσωπεύει το 19,5% μοιράζεται 23 βόδια γης, το 58,5% του συνόλου. Πρέπει να σημειωθεί ότι μέσα σε κάθε ομάδα, και ιδιαίτερα στη δεύτερη, υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην έκταση της γης που κάθε καλλιεργητής καλλιεργεί. Ωστόσο οι αποκλίσεις είναι μεγαλύτερες στην πρώτη ομάδα, όπου υπάρχουν τρεις κατηγορίες: όσοι κατέχουν 1/4 του βοδιού, όσοι κατέχουν μισό βόδι και όσοι κατέχουν ένα ολόκληρο βόδι. Καθεμία δηλαδή κατηγορία κατέχει το διπλάσιο της άλλης. Και αν για τη δεύτερη ομάδα, που οι καλλιεργητές κατέχουν πάνω από ένα βόδι ο καθένας, το 1/4 του βοδιού παραπάνω δεν αποτελεί σημαντική διαφορά, για τους καλλιεργητές της πρώτης ομάδας η διαφορά αυτή είναι ουσιαστική. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι στην πρώτη ομάδα η πλειονότητα, οι 12 δηλαδή από τους 22, κατέχουν από ένα βόδι ο καθένας.

Πολύ σχηματικά οι 56 εστίες του χωριού Ράπτης μπορεί να καταταχτούν, με βάση κυρίως τη γη που κατέχουν και καλλιεργούν, σε τρεις μεγάλες ευδιάκριτες ομάδες (πίν. 39): 19 εστίες δεν κατέχουν κανένα περιουσιακό στοιχείο, 26 κατέχουν γη από 1/4 ως 1 βόδι ή ένα μόνο αμπέλι και 11 κατέχουν γη

πάνω από ένα βόδι. Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι όλοι σχεδόν οι καλλιεργητές γης της τρίτης και πλουσιότερης ομάδας κατέχουν ταυτόχρονα και αμπέλι. Αντίθετα, στη μεσαία κατηγορία, αν εξαιρέσουμε τους 4 καλλιεργητές που κατέχουν μόνο αμπέλι, τότε από τους υπόλοιπους 22 καλλιεργητές οι 12 κατέχουν γη και αμπέλι ταυτόχρονα. Την παραπάνω κατάταξη δεν επηρέασε η διάκριση ελεύθερων και βιλλάνων, εφόσον διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ των δύο κοινωνικών ομάδων στην κατοχή περιουσιακών στοιχείων. Αξίζει μάλιστα να παρατηρηθεί ότι οι οικονομικά ισχυρότεροι στο χωριό Ράπτης είναι οι βιλλάνοι Γιάννης Λουρότος με 4 βόδια γης και ένα αμπέλι και Νικόλαος Λουρότος του Μιχάλη με 2½ βόδια γης, ένα αμπέλι και έναν κήπο, καθώς και ο ελεύθερος Μαρίνος Πετρόπουλος με δύο βόδια γης, ένα αμπέλι και έναν κήπο.

Μετά την αναλυτική εξέταση των παραπάνω παραδειγμάτων διαπιστώνονται τα παρακάτω:

1. Παρατηρείται έντονη οικονομική διαστρωμάτωση μεταξύ των αγροτών ενός χωριού ή ενός φεούδου, μεταξύ των δύο βασικών κοινωνικών ομάδων, βιλλάνων και ελεύθερων δηλαδή, μεταξύ των οικογενειών ενός χωριού ή ενός φεούδου και, τέλος, μεταξύ των εστιών κάθε οικογένειας.

2. Οι μεγαλύτερες σε αριθμό ομάδες βρίσκονται κάτω από τη γραμμή της ίσης κατανομής, κατέχουν δηλαδή γη σε ποσοστό μικρότερο από αυτό που αντιπροσωπεύουν οι ίδιες στο σύνολο των αγροτών. Αντίθετα, οι μικρότερες αριθμητικά ομάδες κατέχουν μεγαλύτερο ποσοστό γης. Ελάχιστες φορές κάποιες ομάδες πλησιάζουν τη γραμμή της ίσης κατανομής.

3. Τα παραπάνω αποδεικνύουν την οικονομική διαστρωμάτωση και τη δημιουργία οικονομικής ιεραρχίας σε κάθε χωριό ή φέουδο, όπου οι οικονομικά ισχυρότεροι αποτελούν τη μειοψηφία και οι οικονομικά αδύναμοι τη μάζα του πληθυσμού, με σημαντικά όμως ορισμένες φορές ενδιάμεσα στρώματα.

4. Η κοινωνική θέση του αγρότη, βιλλάνου ή ελεύθερου, δεν καθορίζει την οικονομική του κατάσταση. Ένας βιλλάνος δηλαδή, που η προσωπική εξάρτηση από το φεουδάρχη βάραινε έναντι του ελεύθερου, δεν ήταν απαραίτητα σε μειονεκτικότερη θέση οικονομικά από τον τελευταίο. Όπου αυτό συμβαίνει, φαίνεται δηλαδή η μια ομάδα να κατέχει περιουσιακά στοιχεία κατά μέσο όρο περισσότερα της άλλης, είναι συμπτωματικό της συγκεκριμένης περιοχής ή ακόμη και της εποχής.

5. Ο αριθμός όσων δεν κατέχουν κανένα περιουσιακό στοιχείο δεν είναι πάντα γνωστός και το ζήτημα δεν είναι εύκολο να εξεταστεί. Η καταγραφή μιας περιουσίας, στα παραδείγματα που χρησιμοποιήθηκαν, γίνεται κατά κύριο λόγο με βάση τη γη ή άλλα αγαθά και όχι τα πρόσωπα, με αποτέλεσμα να παρέχονται πληροφορίες μόνο για τους αγρότες που κατέχουν γη ή κάποιο άλλο περιουσιακό στοιχείο που αποφέρει κέρδος στο φεουδάρχη.

6. Σε κάθε χωριό ή φέουδο, ανάλογα με τη φύση του εδάφους του και τη θέση του, παρουσιάζεται εξειδίκευση στο είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης. Επισημάνθηκε ήδη η βαρύτητα της κτηνοτροφίας στο φέουδο του Μάρκου Κοπαρίο στην περιοχή του σημερινού νομού Λασιθίου, η μεγάλη έκταση των αμπελιών στο χωριό Παρασκή και η επίσης σημαντική έκταση της καλλιεργούμενης με δημητριακά γης στο χωριό Ράπτης.

Σύμφωνα με τις περιπτώσεις που αναλύθηκαν παραπάνω διαπιστώθηκε ότι: α. Το 1327 στο χωριό Παρασκή η πλειοψηφία των αγροτών κατείχε ένα αμπέλι 8-9 εργατών. β. Το 1328 στην περιοχή του Λασιθίου ο μέσος καλλιεργητής κατείχε ένα βόδι γης. γ. Το 1356 στο φέουδο του Βαρθολομαίου Βοπο σε κάθε βιλλάνο αντιστοιχούσε περίπου $1\frac{1}{2}$ βόδι γης. δ. Το 1414 στο χωριό Γάλιπε η μεγαλύτερη ομάδα αγροτών περιλάμβανε καλλιεργητές που κατείχαν αμπέλι 1-10 εργατών ο καθένας, με μέσο όσο 6,6 εργάτες. ε. Το 1414 στο χωριό Ράπτης η μεγαλύτερη ομάδα αγροτών περιλάμβανε καλλιεργητές που κατείχαν κατά μέσο όρο $\frac{3}{4}$ του βοδιού γης ο καθένας.

Για μια πολύ σχηματική εικόνα των εισοδημάτων και των οικονομικών υποχρεώσεων ενός αγρότη θα δώσουμε το παρακάτω ιδεατό παράδειγμα. Με βάση τα μέχρι τώρα διαθέσιμα στοιχεία ορίζουμε ως μια συνηθισμένη περίπτωση έναν αγρότη που κατέχει γη ενός βοδιού για την καλλιέργεια δημητριακών και ένα αμπέλι 10 εργατών. Θεωρούμε δεδομένα ότι η γη ενός βοδιού ήταν ίση με 30 μουζούρια περίπου και η γαιοπρόσδοος για την ίδια μονάδα γης ίση με 30 - 40 μουζούρια δημητριακών. Το 1327 οι βασικές ετήσιες οικονομικές υποχρεώσεις ενός καλλιεργητή προς το φεουδάρχη ανέρχονταν περίπου σε 4 υπ., 3 υπ. δηλαδή για τα *δοσίματα* και 1 υπ. για τα *εγγαροκάνισκα* (πίν. 7, 8)¹⁷. Το ετήσιο ζωτικό ελάχιστο μιας μέσης οικογένειας τεσσάρων ατόμων κατά το Μεσαίωνα θεωρείται ότι έφθανε τα 800 κιλά (200 κιλά / άτομο), 62 δηλαδή μουζούρια δημητριακών¹⁸.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα η γη ενός βοδιού για την καλλιέργεια δημητριακών απαιτούσε:

Γαιοπρόσδοο: 30-40 μουζούρια
Εγγαροκάνισκα: 1 υπ. = 6 μουζούρια¹⁹
Δοσίματα: 3 υπ. = 18 μουζούρια
 Σπορά : 30 μουζούρια
 Σύνολο : 84 - 94 μουζούρια

17. Σχετικά με το ύψος των αγροτικών εισφορών, βλ. παραπάνω, 183-200.

18. Η μέση ετήσια κατανάλωση σε δημητριακά ενός προσώπου στην περιοχή της Μεσογείου, κατά τον 16ο αι., υπολογίζεται σε 200 περίπου κιλά (βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Structures économiques*, 60 σημ. 38). Ο μέσος οικογενειακός συντελεστής υπολογίζεται σε 4,14 (βλ. D. JACOBY, *Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles*, *Études Rurales* 5-6 [1962], 175-176).

19. Το 1338 η τιμή προπώλησης της σοδειάς από τον αγρότη ανερχόταν στα 17 υπ. τα 100 μουζούρια (βλ. για παράδειγμα σχετικό συμβόλαιο: NdC, b. 22, 2v).

Ένα βόδι γης, με μέση απόδοση 1:4, παρήγε 120 μουζούρια δημητριακών. Απέφερε δηλαδή στον καλλιεργητή τελικά 26-36 μουζούρια, από τα οποία έπρεπε να καλύψει τουλάχιστον το ζωτικό ελάχιστο της οικογένειάς του, ίσο με 62 μουζούρια. Η γη λοιπόν ενός βοδιού του άφηνε έλλειμμα 26-36 μουζούρια δημητριακών, αξίας 4½-6 υπερπύρων.

Για το αμπέλι θεωρούνται δεδομένα ότι ένας εργάτης παρήγε 8½ περίπου μίστατα κρασί το χρόνο και ότι η γαιοπρόσδοος ανερχόταν στο 1/3 της παραγωγής. Το αμπέλι λοιπόν των 10 εργατών παρήγε 85 μίστατα κρασί, από τα οποία τα 29 περιέρχονταν στον ιδιοκτήτη του αμπελιού και τα 56 έμεναν στον καλλιεργητή. Το 1338 η τιμή πώλησης του κρασιού από τον αγρότη ανερχόταν στα 12 υπ. τα 100 μίστατα²⁰. Τα 56 λοιπόν μίστατα κρασί που κρατούσε ο καλλιεργητής άξιζαν 6½ υπέρπυρα. Έτσι, το κέρδος από την εκμετάλλευση του αμπελιού κάλυπτε το έλλειμμα της καλλιέργειας των δημητριακών.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αύξηση της τιμής των δημητριακών και του κρασιού ευνοούσε θεωρητικά τον αγρότη, η αξία των εισφορών του οποίου έμενε σταθερή. Παράλληλη όμως ήταν και η αύξηση αγαθών και εργασίας, τα οποία είχε επίσης ανάγκη και που έπρεπε να καλυφθούν από την ίδια παραγωγή.

Στο παραπάνω ιδεατό παράδειγμα της περιουσίας και των εισοδημάτων ενός αγρότη θεωρήθηκε επίσης ότι: 1. Οι υποχρεώσεις του αγρότη περιορίζονταν στη συντήρηση της οικογένειάς του και στην κάλυψη των φορολογικών του υποχρεώσεων, χωρίς να ληφθούν υπόψη δηλαδή άλλες οικονομικές υποχρεώσεις, όπως τα σημαντικά έξοδα της περιποίησης της γης και της μεταφοράς της γαιοπρόσόδου στις αποθήκες του γαιοκτήμονα, αφού τις υποχρεώσεις αυτές ήταν δυνατόν να τις εκτελεί ο ίδιος ο καλλιεργητής, χωρίς δηλαδή τη χρήση μισθωτών. Δεν υπολογίστηκαν επίσης τα δάνεια, που έπαιρναν οι αγρότες, με σκοπό την κάλυψη των παραπάνω ή άλλων αναγκών (π.χ. ένδυσης, ειδικευμένης εργασίας, αγοράς εργαλείων κ.ά.), και τα οποία έπρεπε να επιστραφούν σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα. 2. Ένας αγρότης κατείχε απαραίτητα καλλιεργήσιμη γη και αμπέλι, παρόλο που στην πραγματικότητα μέρος των αγροτών πιθανόν κατείχε ένα μόνο από τα παραπάνω στοιχεία, ή αν κατείχε και από τα δύο, η έκτασή τους μπορεί να ήταν πολύ μικρότερη από αυτή που υπολογίστηκε στο παράδειγμα. Ακόμη ότι τη γη που κατείχε την καλλιεργούσε ολόκληρη (όπως συμβαίνει με τα αμπέλια ή με τη γη για δημητριακά που έχει νοικιαστεί για περιορισμένο χρονικό διάστημα) ή το μεγαλύτερο μέρος της (όπως συμβαίνει με τη γη που κατέχεται ως γονικό ή είναι ενοικιασμένη για 29 χρόνια). 3. Για τις υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις, όπως η κτηνοτροφία ή η δενδροκαλλιέργεια, δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί, με τα στοιχεία τουλάχιστον που διαθέτουμε, το κέρδος του αγρότη. Οι άλλες δευτερεύουσες απασχολήσεις, όπως τα περιβόλια δίπλα ή

20. Βλ. για παράδειγμα σχετικό συμβόλαιο προπώλησης μούστου: NdC, b. 22, 9v.

κοντά στο σπίτι ή τα οικόσιτα ζώα (κότες, γουρούνια κ.ά.), κάλυπταν κατά κανόνα σημαντικό μέρος από τις οικογενειακές ανάγκες διατροφής και μόνο σε ειδικές περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν για την κάλυψη άλλου είδους υποχρεώσεων. Παρόλ' αυτά δεν μπορεί να αγνοηθεί ο σημαντικός βοηθητικός ρόλος των εκμεταλλεύσεων αυτών για το εισόδημα ή τη συντήρηση του αγρότη.

Ένας αγρότης λοιπόν για να καλύψει στο ελάχιστο τις οικογενειακές και φορολογικές του ανάγκες θα έπρεπε να καλλιεργεί τουλάχιστον γη ενός βοδιού και ένα αμπέλι 10 εργατών. Πάνω και κάτω όμως από το επίπεδο αυτό βρισκονταν ομάδες αγροτών, οι οποίες με άλλες ποικίλες εκμεταλλεύσεις, που πολλές φορές καθορίζονταν από τη φύση της περιοχής που κατοικούσαν, προσπαθούσαν είτε να αυξήσουν τα κέρδη τους είτε να καλύψουν τις ελλείψεις τους. Οπωσδήποτε η ομάδα που βρισκόταν κάτω από το μέσο αυτό επίπεδο ήταν πληθύτερη της αντίστοιχης που βρισκόταν ψηλότερα και στους κόλπους της περιλάμβανε και όσους δεν κατείχαν τίποτα, αν και ο αριθμός των τελευταίων δεν πρέπει να ήταν μεγάλος σε σύγκριση με όσους κατείχαν κάποιο περιουσιακό στοιχείο. Στο μέσο πάντως επίπεδο εντασσόταν μια σημαντική μερίδα του αγροτικού πληθυσμού.

Είναι γνωστό ότι η σχέση του αγρότη και του φεουδάρχη στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βασιζόταν στη γη, την κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή του νησιού. Είναι γνωστό επίσης ότι και οι δύο παραπάνω είχαν την ανάγκη ο ένας του άλλου, ο φεουδάρχης τα χέρια του αγρότη και ο αγρότης τη γη του φεουδάρχη. Αν και το στοιχείο της κατοχής της γης παρουσιάζεται πιο ισχυρό, ο αγρότης μπορούσε, αν ήθελε, να πετύχει σχετικά εύκολα την εξασφάλιση ή την αύξηση της γης για καλλιέργεια, υποχωρούσε όμως σίγουρα στους όρους κατοχής και στα περιθώρια κέρδους. Όλα τα παραπάνω μπορεί να μείωναν τον αριθμό των αγροτών που δεν κατείχαν γη, δεν μείωναν όμως αντίστοιχα και τον αριθμό των αγροτών που ζούσαν σε ανέχεια. Η κατοχή γης όχι μόνο δεν σήμαινε απαραίτητα επιτυχημένη καλλιέργεια και αποκόμιση κέρδους, αλλά ούτε και την εξασφάλιση των απαραίτητων για την έναρξη καλλιέργειας από ένα νέο καλλιεργητή. Τα γνωστά δάνεια του φεουδάρχη προς τον καλλιεργητή για τη νέα καλλιέργεια παγίδευαν τον αγρότη, ο οποίος δύσκολα και πολύ αργά μπορούσε να ανασάνει οικονομικά. Ωστόσο οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες που διαφαίνονται δεν βάραιναν όλους τους αγρότες, όπως φάνηκε στις περιπτώσεις που αναλύθηκαν παραπάνω. Τα πολύ περιορισμένα όμως, στο χώρο και το χρόνο, παραδείγματα κατανομής περιουσιακών στοιχείων μεταξύ των αγροτών σε συνδυασμό με την έλλειψη δημογραφικών στοιχείων για την εποχή αυτή δεν αφήνουν περιθώρια για γενικεύσεις ή εκτιμήσεις σχετικά με το οικονομικό επίπεδο των αγροτών της Κρήτης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς και η νέα τάξη πραγμάτων που επιβλήθηκε από τη μητρόπολη Βενετία οδήγησε πολύ σύντομα σε νέο κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς για το νησί. Και αν για την κοινωνία οι αλλαγές δεν ήταν ριζικές, για την οικονομία οι νέες συνθήκες υπήρξαν καθοριστικές για την ανάπτυξή του.

Το νέο γαιοκτητικό καθεστώς, που επέβαλαν οι Βενετοί, βασιζόταν στη γενική αρχή ότι η γη ανήκει στο κράτος και αυτό τη διαθέτει, όπως νομίζει καλύτερα, πάντα προς το συμφέρον και την ασφάλεια τόσο της αποικίας όσο και της ίδιας της Βενετίας. Ο εποίκισμός του νησιού υπήρξε συστηματικός και το μεγαλύτερο μερίδιο της γης κατανεμήθηκε στους Βενετούς που στάλθηκαν εκεί και αποτέλεσαν την τάξη των φεουδαρχών γαιοκτημόνων. Μερίδιο στη γη εξασφάλισε ακόμη η Λατινική Εκκλησία, μονές και εκκλησίες, καθολικές και ορθόδοξες, ενώ το δημόσιο κράτησε προς εκμετάλλευση μια μεγάλη περιφέρεια, την *Παρακάντια*, που περιλάμβανε πολλά χωριά, γύρω από την πρωτεύουσα, το Χάνδακα. Η πρώτη αυτή μεγάλη αλλαγή για το νησί δεν ολοκληρώθηκε παρά μόνο στα τέλη του 13ου αι., εξαιτίας των αντιδράσεων των μεγάλων ντόπιων γαιοκτημόνων, που όχι μόνο καθυστέρησαν την ανακατανομή της γης, αλλά και την ολοκληρωτική κατάκτηση του νησιού. Το κέρδος των περισσότερων επαναστατών, που ανήκαν στις αρχοντικές οικογένειες του τόπου, ήταν η κατοχύρωση της γης τους. Εμμέσως όμως οι αντιδράσεις αυτές άνοιξαν το δρόμο και σε μικρότερες ελληνικές οικογένειες για την απόκτηση γης μέσα από άλλες διαδικασίες.

Στα τέλη του 13ου αι. η πολιτική κατάσταση είχε εξομαλυνθεί και το καθεστώς της γης είχε παγιωθεί. Στο νησί ξεχώριζαν δύο μεγάλες κοινωνικές τάξεις, οι φεουδάρχες και οι αγρότες, συνδετικός κρίκος των οποίων ήταν η γη. Στην αγροτική τάξη ανήκαν δύο ευδιάκριτες ομάδες, που τις διαφοροποιούσε το γεγονός της εξάρτησής τους ή όχι από τους φεουδάρχες. Τη μεγαλύτερη ομάδα την αποτελούσαν οι βιλλάνοι, η συνέχεια των βυζαντινών *παροίκων*, με αυστηρά καθορισμένο καθεστώς και με στενή προσωπική και οικονομική εξάρτηση από τους κυρίους τους. Οι ίδιοι χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, τους βιλλάνους των φεούδων, που ήταν δεμένοι με τη γη, από την οποία πήγαζε και η εξάρτησή τους από τον ιδιοκτήτη της, και οι βιλλάνοι εκτός φεούδων, που ανήκαν προσωπικά στο φεουδάρχη ανεξάρτητα από γη. Αντίθετα από τους βιλλάνους, οι

ελεύθεροι αγρότες δεν ήταν εξαρτημένοι προσωπικά από τους φεουδάρχες, καλλιεργούσαν ωστόσο φεουδαρχική γη και ήταν οικονομικά εξαρτημένοι από τους ιδιοκτήτες της.

Αν και η γη ήταν χωρισμένη σε φέουδα, τις καβαλλαρίες και τις σερβενταρίες, που εξυπηρετούσαν το κράτος στη φορολόγηση των φεουδαρχών, η οικονομική ζωή της υπαίθρου ήταν οργανωμένη με βάση το χωριό, η ενότητα του οποίου εξασφαλιζόταν ανεξάρτητα από το ιδιοκτησιακό του καθεστώς. Οι αγρότες κατοικούσαν στο χωριό, καλλιεργούσαν τη γη του και απέδιδαν τα καθιερωμένα στον ιδιοκτήτη της γης.

Αν και πολλά στοιχεία της κοινωνίας και της καθημερινής ζωής της υπαίθρου της προηγούμενης βυζαντινής περιόδου διατηρήθηκαν, ωστόσο τα αποικιακά χαρακτηριστικά που έλαβε η οικονομία της Κρήτης με την κατάκτησή της από τη Βενετία οδήγησαν σε σημαντικές αλλαγές κυρίως στον οικονομικό τομέα. Η εντατικότερη εκμετάλλευση της γης και η ανάπτυξη των πόλεων-λιμανιών, που έγιναν σταδιακά μεγάλοι εξαγωγικοί και διαμετακομιστικοί σταθμοί αγροτικών κυρίως προϊόντων, υπήρξαν τα κυριότερα και πιο εμφανή αποτελέσματα της αλλαγής. Κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κατοχής η αγροτική οικονομία έπαιξε κυρίαρχο ρόλο. Η γεωργική παραγωγή του νησιού χαρακτηριζόταν από την καλλιέργεια δημητριακών και αμπελιών, ενώ σημαντική θέση στην αγροτική παραγωγή κατείχε και η κτηνοτροφία με προϊόντα που διχετεύονταν στο εξαγωγικό εμπόριο.

Η καλλιέργεια της γης, που ήταν τεμαχισμένη σε μικρές και μεσαίες εκτάσεις, βασιζόταν στη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση κατά τα βυζαντινά πρότυπα. Η άμεση εκμετάλλευση μεγάλων εκτάσεων από τους φεουδάρχες μέσω αγγαρειών ή μισθωτών, όπως γινόταν στη δυτική Ευρώπη, δεν μαρτυρείται στην Κρήτη. Οι Βενετοί δεν επενέβησαν ουσιαστικά στις λειτουργίες της υπαίθρου. Κύριος στόχος τους ήταν η αύξηση της παραγωγής αγροτικών προϊόντων και η καλύτερη εκμετάλλευσή τους. Έτσι, όλοι οι ιδιοκτήτες γης, φεουδάρχες δηλαδή, δημόσιο, Εκκλησία και μοναστήρια, παραχωρούσαν τη γη τους, μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα, στους αγρότες με διάφορους τρόπους ανάλογα με το είδος της καλλιέργειας. Χάρη στις μακροπρόθεσμες παραχωρήσεις (γονικό, ενοικίαση 29 χρόνων) οι αγρότες εξασφάλιζαν γη για όλη τους τη ζωή, ακόμη και για τους απογόνους τους, εφόσον είχαν το δικαίωμα της κληρονομικής μεταβίβασης. Αυτό συνέβαλλε σημαντικά στην πρόσδεση του αγρότη στη γη και στην εξασφάλιση από το φεουδάρχη του πολύτιμου για τα χρόνια εκείνα εργατικού αγροτικού δυναμικού. Από την πλευρά του ο αγρότης είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει τις γεωργικές του δραστηριότητες με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Οι βραχυπρόθεσμες, αντίθετα, παραχωρήσεις (ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας, συμβόλαιο εργασίας) εξυπηρετούσαν κυρίως στην εντατική καλλιέργεια των δημητριακών, που συνδέονταν με το εξαγωγικό εμπόριο. Ο ιδιοκτήτης της γης απέφευγε να δεσμεύσει τη γη του για μεγάλα χρονικά διαστήματα με έναν «κακό»

καλλιεργητή ή με ενοίκιο οικονομικά ασύμφορο, εξαιτίας της αυξητικής τάσης της τιμής των δημητριακών. Η ποικιλία πάντως των μορφών παραχώρησης της γης σε συνδυασμό με το είδος της καλλιέργειας και τα μικρά τεμάχια γης σε διαφορετικές περιοχές παρείχε σε γαιοκτήμονες και αγρότες τη δυνατότητα να επιλέξουν την καλύτερη δυνατή περίπτωση με θετικές προοπτικές.

Γαιοκτήμονες, γη και αγρότες ήταν στενά συνδεδεμένοι και αλληλοεξαρτώμενοι. Παρόλ' αυτά ο κάτοχος της γης είχε πάντα το πλεονέκτημα, όσο κι αν για να αποφέρει κέρδη το αγαθό που κατείχε, είχε απόλυτη ανάγκη τα αγροτικά χέρια. Τα πολυάριθμα αγροληπτικά συμβόλαια που έχουν σωθεί μαρτυρούν τις σχέσεις αυτές εξάρτησης, την παρέμβαση του ιδιοκτήτη της γης για την καλύτερη εκμετάλλευσή της, την προσπάθεια διασφάλισης και των δύο πλευρών τόσο μέσα από τους δεσμευτικούς όρους της συμφωνίας όσο και μέσα από την πρακτική της υπογραφής συμβολαίων και της τυπικής επικύρωσης της συμφωνίας. Ο αριθμός των συμβολαίων αυτών μαρτυρεί ακόμη τις εναλλαγές των καλλιεργητών της ίδιας γης, την αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας με την παραχώρηση χέρσας γης και την άφιξη νέων καλλιεργητών. Δεν διακρίνεται όμως το μέγεθος και η έκταση των φαινομένων αυτών, εφόσον δεν μπορούν να γίνουν συσχετισμοί κατά χρονολογικές περιόδους και ακόμη περισσότερο κατά περιοχές, αφού οι πηγές δεν καλύπτουν ολόκληρο το νησί.

Τα κέρδη των φεουδαρχών από την εκμετάλλευση της γης τους ήταν κυρίως αγροτικά προϊόντα, δημητριακά, κρασί και λιγότερο κτηνοτροφικά. Όλα προορίζονταν προς πώληση στην τοπική και διεθνή αγορά. Εκτός από τη γαιοπρόσοδο, στα χέρια των φεουδαρχών κατέληγαν και τα φεουδαρχικού τύπου εισοδήματα, οι κάθε είδους δηλαδή εισφορές και δικαιώματα, που κατέβαλλαν οι αγρότες για τη χρήση της γης και των άλλων στοιχείων της υπαίθρου. Τα εισοδήματα αυτά, μέρος σε χρήμα και μέρος σε είδος, αν και δεν αντιπροσώπευαν σημαντικά ποσά, ωστόσο ήταν αυτά που επιβεβαίωναν τη σχέση εξάρτησης, προσωπικής και οικονομικής, του αγρότη με το φεουδάρχη και καθόριζαν τη θέση του αγρότη στο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της Κρήτης.

Οι δύο κοινωνικές τάξεις, των φεουδαρχών και των αγροτών, κατείχαν εξ ορισμού την κορυφή και τη βάση της οικονομικής πυραμίδας της μεσαιωνικής κοινωνίας, των λίγων δηλαδή πλούσιων και των πολλών φτωχών, ωστόσο σε καθεμία από αυτές είχε δημιουργηθεί πολύ γρήγορα μια αντίστοιχη πυραμίδα με σημαντικά μικρομεσαία στρώματα. Αυτό σημαίνει ότι ήδη κατά τον 14ο αι. μεταξύ των φεουδαρχών υπήρχε μια μεγάλη μερίδα που βρισκόταν σε οικονομικό αδιέξοδο και μια σχετικά μικρή μερίδα αγροτών, που βρισκόταν αν όχι σε ευμάρεια, σίγουρα σε ικανοποιητικό οικονομικό επίπεδο. Είναι γεγονός δηλαδή ότι αν και η κοινωνία της Κρήτης είχε σαφείς διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των τάξεων, το οικονομικό επίπεδο των μελών της καθεμιάς δεν ήταν κοινό, όσο κι αν η θέση στην κοινωνική ιεραρχία παρείχε άλλες ευκαιρίες για τον καθένα και από διαφορετική αφετηρία.

Οι προοπτικές και οι εναλλακτικές λύσεις για έναν αγρότη ήταν περιορισμένες και κάθε προσπάθεια αλλαγής περιέκλειε σημαντικούς κινδύνους. Παρόλ' αυτά το μικροεμπόριο και οι μικροεπενδύσεις, κυρίως, χαρακτηρίστηκαν από τις πόλεων-λιμανιών, όπου συνέρεε πλήθος ανθρώπων από όλη σχεδόν την Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή, έτρεφαν τα όνειρα και τις ελπίδες κάθε φτωχού κατοίκου όχι μόνο των ιδίων των πόλεων, αλλά και της υπαίθρου. Προς τις πόλεις εξάλλου ήταν στραμμένοι πάντοτε οι αγρότες σε κάθε δύσκολη στιγμή· εκεί έλπιζαν να βρουν καταφύγιο, αλλά και το μέσο διαφυγής από το νησί για την αναζήτηση καλύτερης τύχης πέρα από τη θάλασσα.

❧ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ❧

I. ΠΙΝΑΚΕΣ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

α : αόριστο χρονικό διάστημα που ταυτίζεται με τη διάρκεια ενοικίασης της δημόσιας γης, δηλ. 29 χρόνια.

BDB : *BRIXANO*

δημ. : δημητριακά

ενοικ. : ενοικιαστής

ZDF : *DE FREDO*

gr. : grossi

καβ. : καθαλλαρία

κριθ. : κριθάρι

λ. : λίβρες

LM : *MARCELLO*

μιστ. : μίστατα

μουζ. : μουζούρια

μυζ. : μυζήθρα

NdC : Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia

παραχ. : παραχωρητής

PP : *PIZOLO*

PS : *SCARDON*

σερβ. : σερβενταρία

σιτ. : σιτάρι

υπ. : υπέρπυρα

Πίνακας 1

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΜΥΛΩΝ

ΕΤΟΣ	ΜΥΛΟΙ	ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ	ΕΙΣΦΟΡΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1271	1	10 χρόνια	20 υπ./ έτος	Νέα εξαστημάτων από τον παρ.αχ.	PS, αq. 211, 79-80
1271	1 + κήπος	2 χρόνια	112 μονίξ. σιτ. / 4 μήνες	Νέα μηχανή από τον παρ.αχ. Πληρώνει ο ενοικ.	PS, αq. 445, 165-166
1280	1	1 χρόνος	4 υπ./ μήνα	Συντήρηση από ενοικ.	LM, αq. 177, 65
1281	2	10 χρόνια	8 υπ./ μήνα	Συντήρηση, εκτός των τρωχών, από τον ενοικ.	LM, αq. 465, 159-160
1300	1/2	7 χρόνια	2 υπ. 3 gr./ μήνα		PP, αq. 446, 206-207
1300	1	2 χρόνια	5 υπ./ μήνα	Συντήρηση μέχρι 6 gr. από τον ενοικ.	PP, αq. 536, 244-245
1300	1	2 χρόνια	48 υπ./ έτος	Συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αq. 543, 248-249
1300	1	29 χρόνια	60 μονίξ. σιτ./ έτος	Συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αq. 631, 287-288
1300	1	3 χρόνια	4 υπ./ μήνα	Συντήρηση από τον ενοικ.	PP, αq. 640, 291-292
1302	1	1 χρόνος	σιτ.	Συντήρηση μέχρι 1 υπ. από τον ενοικ.	BDB, αq. 547, 197-198
1302	1	5 χρόνια	5 υπ./ μήνα	Συντήρηση μέχρι 6 gr. από τον ενοικ.	BDB, αq. 579, 209-210
1305	1		7 υπ. 8 gr./ 2 μήνες	Δάνειο: 20 υπ.	NdC, b. 186, 24v
1326	1		10 μονίξ.σιτ./ μήνα		NdC, b. 244, 18r
1327	1	2 χρόνια	26 μονίξ. σιτ. μείον 2 exagia / μήνα	Συντήρηση μέχρι 6 gr. από τον ενοικ.	NdC, b. 244, 33v
1328	1	2 χρόνια	20 υπ./ έτος		NdC, b. 142, 100v
1328	1	1 χρόνος	60 μονίξ./ έτος	Συντήρηση μέχρι 6 gr. από τον ενοικ.	NdC, b. 142, 102v

Πίνακας 1 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΜΥΛΟΙ	ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ	ΕΙΣΦΟΡΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1329	1	2 χρόνια	48 υπ./έτος	Συντήρηση μέχρι 6 γρ. από τον ενοικ.	NdC, b. 142, 129v
1334	1	10 χρόνια	70 υπ./ 10 χρόνια	Η επιδιόρθωση του μύλου από τον παρσχ.	NdC, b. 100, 94r
1335	1	29 χρόνια	156 μοντζ. σιτ./ έτος		NdC, b. 100, 103r
1335	1	3 χρόνια	120 μοντζ./έτος		NdC, b. 100, 115v
1338	1	6 χρόνια	9 υπ. + 1 μοντζ. σιτ./ έτος		NdC, b. 97, 30v
1339	1 θέση	Γονικό	1/3 κέρδους	Ανέγερση από το γονικάρη	NdC, b. 97, 42v
1340	τιμήμα	29 χρόνια	3 υπ./ μήνα		NdC, b. 97, 101r
1340	τιμήμα	29 χρόνια	3 υπ./ μήνα	Υπενοικίαση του προσηγομένου μύλου	NdC, b. 97, 138r
1341	1 θέση	Γονικό	1/3 κέρδους	Ανέγερση από το γονικάρη. Ένα χρόνο χωρίς εισφορά	NdC, b. 97, 146r
1341	1	1 χρόνος	30 υπ.	Νέα μηχανή από τον παρσχ.	NdC, b. 97, 155r
1341	1	3 χρόνια	4 ½ υπ./ μήνα		NdC, b. 97, 170v
1341	τιμήμα		2 φορτώματα σιτ./ μήνα	Αν θέλει, 2 γρ. για κάθε φόρτωμα	NdC, b. 97, 171r
1341	τιμήμα	29 χρόνια	10 υπ.		NdC, b. 97, 172r
1341	τιμήμα	29 χρόνια	3 υπ./ μήνα		NdC, b. 97, 188r
1342	1	5 χρόνια	4 ½ υπ./ μήνα	Συντήρηση μέχρι 6 γρ. από τον ενοικ.	NdC, b. 186, 39v-40r
1349	1	11 χρόνια	2/3 κέρδους	Τα 2/3 όλων των εξόδων από τον παρσχ.	NdC, b. 10, 118v
1368	1 + γη	2 χρόνια	225 μοντζ. αλεύρι / έτος	Έξοδα για "δέμα" και αγωγό από τον ενοικ.	NdC, b. 144, 81v

Πίνακας 1 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΜΥΛΟΙ	ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ	ΕΙΣΦΟΡΑ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1386	1	2 χρόνια	12 μονύ.αιτ./μήνα	Κατεστραμμένος. Επιδιόρθωση από τον ενοικ.	NdC, b. 273, 19r
1386	1	Γονικό	60 μονύ.αιτ./έτος		NdC, b. 273, 22r
1387	1	Γονικό	46 μονύ.αιτ. + 4 κριθ./έτος		NdC, b. 189, 145v
1387	1	Γονικό	70 μονύ.αιτ./έτος	Ανέγερση από ενοικ. Υλικά του παφαχ. Δάνειο: 15 υπ.	NdC, b. 189, 151v
1387	1 θέση	7 μήνες	1/3 κέρδους / εβδομάδα		NdC, b. 189, 153v
1387	1	Γονικό	105 μονύ.αιτ./έτος	Επιπλέον θα δίνει 2 κότες κάθε χρόνο	NdC, b. 189, 163r
1394	1	Γονικό	23 υπ. σε είδος / έτος		SANTSCHI, Regestes, M1483, 327-328

Πίνακας 2
ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ

ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΧΩ- ΡΗΣΗ	ΕΝΟΙΚΙΟ	ΑΙΓΟΠΡΟ ΒΑΤΑ	Μ.Ο. / 100 ΖΩΑ	ΠΗΓΗ
1325	1 χρόνος	12 υπ./ έτος			NdC, b. 142, 14r
1326	1 χρόνος	14 υπ./ έτος			NdC, b. 142, 47v
1339	6 χρόνια	9 υπ./ έτος			NdC, b. 244, 164v
1339	1 μήνας	4 υπ./ μήνα			NdC, b. 186, 2v
1346	1 χρόνος	29 υπ./ έτος	700	4,1 υπ./ έτος	NdC, b. 10, 14v
1347	1 χρόνος	30 υπ./ έτος	700	4,3 υπ./ έτος	NdC, b. 10, 59v
1347	1 χρόνος	9 υπ. + 10 gr./ έτος	300	3,3 υπ./ έτος	NdC, b. 10, 67r
1347	1 χρόνος	13 υπ./ έτος	500	2,6 υπ./ έτος	
1347		30 υπ./ έτος			NdC, b. 10, 76v
1349	2 χρόνια	33 υπ./ έτος	700	4,7 υπ./ έτος	NdC, b. 10, 99v
1349	2 χρόνια	4 υπ./ έτος			NdC, b. 10, 103r
1349	1 χρόνος	5 υπ.+ 1 "τυρομύζηθο", αξίας 4 gr.			NdC, b. 10, 117r
1350	1 χρόνος	5 υπ.+ 1 "τυρομύζηθο", αξίας 4 gr.			NdC, b. 10, 121v
1350	3 χρόνια	4 υπ./ έτος	400	1 υπ./ έτος	NdC, b. 10, 123r
1350	1 μήνας	15 υπ./ μήνα	700	2,1 υπ./ μήνα	NdC, b. 143, 88r
1350	1 μήνας	15 υπ./ μήνα	800	1,9 υπ./ μήνα	NdC, b. 143, 88v
1350	1 χρόνος	5 υπ. + 1 "τυρομύζηθο" + 1 πρόβατο			NdC, b. 10, 122r-v
1350	5 χρόνια	35 υπ./ έτος			NdC, b. 10, 126v
1355	1 μήνας	7 υπ. 6 gr./ μήνα	400	2 υπ./ μήνα	NdC, b. 143, 120r
1355	1 μήνας	16 υπ./ μήνα	700	2,3 υπ./ μήνα	NdC, b. 143, 126r
1355		16 υπ.	800	2 υπ.	NdC, b. 143, 127v
1375	5 χρόνια	24 υπ./ έτος			NdC, b. 11, 472v
1384	1 χρόνος	10 υπ./ έτος	240	4 υπ./ έτος	NdC, b. 189, 44r
1385	12 χρόνια	6 υπ./ έτος			NdC, b. 189, 88r
1387		4 υπ./ 100 κατσίκες			NdC, b. 189, 179r
1390	3 χρόνια	24 υπ. + 1 πρόβατο + γάλα 1 μέρας			NdC, b. 11, 608v

Πίνακας 3
ΤΙΜΕΣ ΒΟΟΕΙΔΩΝ

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1271	1	16	PS, αq. 196, 73
1271	1	12 + 7 gr.	PS, αq. 305, 113-114
1271	1	12 2/3	PS, αq. 306, 114
1271	1	55 + 1 gr.	PS, αq. 307, 114
1300	1	12 1/2	PP, αq. 47, 28
1300	1	17	PP, αq. 82, 43-44
1300	1	13	PP, αq. 85, 44-45
1300	1	16 1/2	PP, αq. 108, 54
1300	1	21	PP, αq. 120, 59
1300	1	17	PP, αq. 121, 59
1300	1	16	PP, αq. 215, 106
1300	1	16	PP, αq. 216, 106
1300	1	16	PP, αq. 248, 120
1300	1	18 + 8 gr.	PP, αq. 259, 126
1300	2	36	PP, αq. 273, 132
1301	1	13	BDB, αq. 65, 27-28
1301	1	20	BDB, αq. 175, 66
1301	1	13	BDB, αq. 187, 69
1301	1	11	BDB, αq. 328, 120
1301	1	32 + 8 gr.	BDB, αq. 372, 134
1301	2	28	BDB, αq. 385, 139
1301	1	13	BDB, αq. 419, 151
1301	1	9 + 1 gr.	BDB, αq. 422, 152
1301	1	11 1/2	BDB, αq. 484, 174
1301	2	9 1/2	BDB, αq. 504, 181
1319	1	4	NdC, b. 142, 7v
1325	1	15	NdC, b. 142, 16r
1325	1	16 + 2 gr.	NdC, b. 142, 24r
1325	5	70	NdC, b. 142, 24r
1325	1	16	NdC, b. 142, 24r
1325	1	18	NdC, b. 142, 25r
1325	1	17	NdC, b. 142, 27br
1325	1	19 1/2	NdC, b. 142, 28v
1325	1	16	NdC, b. 142, 31v

Πίνακας 3 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1325	1	10	NdC, b. 142, 33r
1325	1	18 + 8 gr.	NdC, b. 142, 34r
1325	2	38	NdC, b. 142, 34r
1325	3	54	NdC, b. 142, 34v
1325	11	112	NdC, b. 142m 34v
1326	1	19	NdC, b. 142, 37r
1326	1	11	NdC, b. 142, 37v
1326	1	12	NdC, b. 142, 37v
1326	1	14	NdC, b. 142, 38v
1326	1	20	NdC, b. 142, 40r
1326	1	16	NdC, b. 142, 40r
1326	1	11½	NdC, b. 142, 51r
1326	1	14	NdC, b. 142, 51v
1326	1	14	NdC, b. 142, 52r
1326	1	17	NdC, b. 142, 54v
1326	1	16	NdC, b. 142, 54v
1326	1	14	NdC, b. 142, 55r
1326	1	18½	NdC, b. 142, 57r
1327	1	12	NdC, b. 142, 58r
1327	1	16	NdC, b. 142, 59r
1327	1	9	NdC, b. 142, 60r
1327	1	15	NdC, b. 142, 61r
1327	1	14	NdC, b. 142, 63v
1327	1	16	NdC, b. 142, 67r
1327	1	18	NdC, b. 142, 67v
1327	2	32	NdC, b. 142, 67v
1327	1	19	NdC, b. 142, 68v
1328	1 αγελάδα + 1 μοσχάρι	8½	NdC, b. 142, 98v
1337	2 αγελάδες	24	NdC, b. 97, 8v
1352	1	24	ZDF, αρ. 80, 56-57
1352	1	27	ZDF, αρ. 76, 53
1369	1	33	NdC, b. 1, 5v
1369	2	64	NdC, b. 1, 5v
1369	1	29	NdC, b. 1, 6r

Πίνακας 3 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1369	1	33	NdC, b. 1, 6v
1369	2	60	NdC, b. 1, 7r
1369	1	20	NdC, b. 1, 8v
1369	1	17	NdC, b. 1, 9r
1369	1	27	NdC, b. 1, 12v
1369	1	15	NdC, b. 1, 13r
1370	2	53	NdC, b. 1, 24r
1370	1	20	NdC, b. 1, 30r
1370	1	24	NdC, b. 13, 7r
1371	2	55	NdC, b. 13, 81r
1371	1	33	NdC, b. 13, 84r
1371	1	20	NdC, b. 13, 88v
1371	1	35	NdC, b. 13, 105r
1371	1	30	NdC, b. 13, 105v
1372	1	27	NdC, b. 13, 125r
1372	1	33	NdC, b. 13, 128r
1373	1 αγελάδα + 1 μοσχάρι	25	NdC, b. 13, 133r
1373	1	36	NdC, b. 13, 136r
1374	1	38	NdC, b. 13, 179v
1374	1	39	NdC, b. 13, 188r
1374	1	40	NdC, b. 13, 188r
1374	1	38	NdC, b. 13, 188r
1374	1	39	NdC, b. 13, 188r
1374	1	40	NdC, b. 13, 188r
1374	1	38	NdC, b. 13, 188r
1374	1	36	NdC, b. 13, 199r
1383	2	70	NdC, b. 189, 5r
1384	1	39	NdC, b. 189, 34r
1385	1	24	NdC, b. 189, 60v
1385	1	32	NdC, b. 273, 11r
1385	1 αγελάδα	17½	NdC, b. 273, 10r
1385	1	10	NdC, b. 273, 8v
1385	1	10	NdC, b. 273, 4r
1393	1	33	NdC, b. 189, 133v
1393	1	36	NdC, b. 189, 133v

Πίνακας 4
ΤΙΜΕΣ ΓΑΪΔΟΥΡΙΩΝ

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1280	1	6 υπ. ή 42 μονύ. κριθ.	LM, αρ. 337, 120
1301	1	11	BDB, αρ. 60, 49
1301	1	3 + 4 gr.	BDB, αρ. 127, 49
1301	1	8	BDB, αρ. 188, 69
1301	1	7	BDB, αρ. 212, 78
1301	3	13 + 10 gr.	BDB, αρ. 231, 85
1301	1	5 + 9 gr.	BDB, αρ. 232, 85
1301	1	14	BDB, αρ. 310, 113
1319	1	10	NdC, b. 142, 6r
1319	1	8	NdC, b. 142, 6v
1324	1	7	NdC, b. 142, 10r
1325	1	8	NdC, b. 142, 16r
1325	2	15	NdC, b. 142, 18v
1325	1	110 μονύ. κριθ.	NdC, b. 142, 19r
1325	1	4½	NdC, b. 142, 19v
1325	1	8	NdC, b. 142, 22r
1325	1	4	NdC, b. 142, 23r
1325	1	11½	NdC, b. 142, 23v
1325	1	7	NdC, b. 142, 23v
1325	1	14	NdC, b. 142, 23v
1325	1	12	NdC, b. 142, 24r
1325	1	6½	NdC, b. 142, 25r
1325	1	5½	NdC, b. 142, 25v
1325	1	7½	NdC, b. 142, 26r
1325	1	8	NdC, b. 142, 27br
1325	1	6 + 7 gr.	NdC, b. 142, 33r
1325	1	8	NdC, b. 142, 33r
1325	1	7	NdC, b. 142, 36r
1326	1	12	NdC, b. 142, 37v
1326	1	8	NdC, b. 142, 38r
1326	1	9	NdC, b. 142, 38r
1326	1	5½	NdC, b. 142, 38r
1326	1	12	NdC, b. 142, 42r
1326	1	11	NdC, b. 142, 43r

Πίνακας 4 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1326	1	5 + 4 gr.	NdC, b. 142, 48v
1326	1	9 + 3 gr.	NdC, b. 142, 48v
1326	1	4½	NdC, b. 142, 49v
1326	1	12	NdC, b. 142, 54r
1326	1	6 + 3 gr.	NdC, b. 142, 56r
1326	1	7	NdC, b. 142, 56v
1326	1	6	NdC, b. 142, 56v
1327	1	6	NdC, b. 142, 60r
1327	1	10	NdC, b. 142, 60r
1327	1	5	NdC, b. 142, 63v
1327	1	8	NdC, b. 142, 68v
1352	1	22	ZDF, αq. 84, 59
1352	1	27½	ZDF, αq. 23, 22
1352	1	26	ZDF, αq. 13, 15
1369	1	10	NdC, b. 1, 4r
1369	1	24½	NdC, b. 1, 5r
1369	1	10	NdC, b. 1, 9r
1369	1	9	NdC, b. 1, 13v
1369	1	14	NdC, b. 1, 16r
1370	1	18	NdC, b. 1, 24v
1370	1	13	NdC, b. 1, 28r
1370	1	36	NdC, b. 1, 29r
1370	1	31	NdC, b. 13, 5v
1370	1	12	NdC, b. 13, 6v
1370	1	19	NdC, b. 13, 12r
1370	1	6	NdC, b. 13, 13v
1371	1	18	NdC, b. 13, 90r
1371	1	15½	NdC, b. 13, 91v
1371	1	28	NdC, b. 13, 94r
1371	1	30	NdC, b. 13, 98v
1371	1	3	NdC, b. 13, 107r
1371	1	6½	NdC, b. 13, 108r
1371	1	20	NdC, b. 13, 109r
1372	1	9	NdC, b. 13, 127r
1373	1	25	NdC, b. 13, 137r

Πίνακας 4 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1373	1	16	NdC, b. 13, 137r
1374	1	22	NdC, b. 13, 178r
1374	1	12	NdC, b. 13, 179r
1374	1	33	NdC, b. 13, 183v
1383	1	11½	NdC, b. 189, 4v
1383	1	15	NdC, b. 189, 5r
1384	1	40	NdC, b. 189, 27r
1384	1	8	NdC, b. 189, 34r
1384	1	11	NdC, b. 189, 39r
1384	1	25	NdC, b. 189, 40v
1385	1	14	NdC, b. 189, 60r
1385	1	36	NdC, b. 189, 71r
1385	1	19	NdC, b. 273, 8v
1385	1	32½	NdC, b. 273, 6r
1385	1	22	NdC, b. 273, 6r
1385	1	29	NdC, b. 273, 4r
1393	1	7	NdC, b. 189, 138r

ΤΙΜΕΣ ΠΙΠΟΕΙΔΩΝ

ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ	ΕΤΟΣ	ΖΩΑ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΠΗΓΗ
1301	1 ρonzino	16	BDB, αq. 75, 31	1327	1 άλογο	9½	NdC, b. 142, 70v
1301	1 άλογο	70	BDB, αq. 126, 48-49	1328	1 ρonzino	11	NdC, b. 142, 102v
1301	1 άλογο	91	BDB, αq. 157, 60	1339	1 άλογο	40	NdC, b. 142, 102v
1301	1 άλογο	65	BDB, αq. 229, 84	1340	1 άλογο	50	NdC, b. 97, 56v
1301	1 άλογο	60	BDB, αq. 357, 129	1371	1 άλογο	65	NdC, b. 97, 139r
1302	1 άλογο	20	BDB, αq. 519, 187	1371	1 ρonzino	22	NdC, b. 13, 93v
1305	1 ρonzino	22 + 11 gr	NdC, b. 186, 12r	1372	1 άλογο	29	NdC, b. 13, 98v
1321	1 άλογο	100 μιστ.μόττο	NdC, b. 97, 2v	1374	1 μουλάρι	46	NdC, b. 13, 115r
1325	1 άλογο	9½	NdC, b. 142, 16r	1383	1 μουλάρι	78	NdC, b. 13, 202r
1325	1 μουλάρι	23	NdC, b. 142, 24r	1385	1 ρonzino	27	NdC, b. 189, 2v
1325	1 άλογο	23	NdC, b. 142, 19r	1385	1 ρonzino	41	NdC, b. 189, 67r
1326	1 άλογο	18	NdC, b. 142, 38r	1387	1 μουλάρι	60	NdC, b. 189, 70r
1326	1 άλογο	19	NdC, b. 142, 39v	1393	1 μουλάρι	46	NdC, b. 189, 165v
1326	1 άλογο	7	NdC, b. 142, 50r				

Πίνακας 6
ΤΙΜΕΣ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ	ΤΙΜΗ (σε υπ.)	ΜΟ / ΖΩΟ (σε gr.)	ΠΗΓΗ
1280	32 πρόβατα	15½	5,8	LM, αρ. 291, 104
1280	54 πρόβατα	24	5,3	LM, αρ. 326,115-16
1303	140 πρόβατα	49	4,2	NdC, b. 8, 17v
1305	50 πρόβατα	20	4,8	NdC, b. 186, 17v
1316	3 πρόβατα	1	4	NdC, b. 233, 24v
1316	100 πρόβατα	40	4,8	NdC, b. 233, 24r
1319	50 πρόβατα	24	5,8	NdC, b. 233, 54r
1321	300 αιγοπρόβατα	71½	2,9	NdC, b. 97, 2r
1321	67 πρόβατα	26½	4,7	NdC, b. 97, 6v
1321	167 πρόβατα	59 + 2 gr.	4,2	NdC, b. 97, 5r
1325	173 πρόβατα	63½	4,4	NdC, b. 142, 27r
1325	43 πρόβατα	17	4,7	NdC, b. 142, 36r
1327	100 πρόβατα	53	6,3	NdC, b. 142, 73v
1327	21 πρόβατα	8	4,5	NdC, b. 142, 82v
1327	100 πρόβατα	38	4,5	NdC, b. 142, 81r
1328	60 πρόβατα	30	6	NdC, b. 142, 106r
1328	100 πρόβατα	50	6	NdC, b. 142, 106r
1328	50 πρόβατα	25	6	NdC, b. 142, 106r
1328	43 πρόβατα	17	4,7	NdC, b. 142, 106r
1328	50 πρόβατα	20	4,8	NdC, b. 142, 106v
1328	130 αιγοπρόβατα	36	3,3	NdC, b. 142, 113v
1331	300 πρόβατα + 2 βόδια	130		NdC, b. 100, 27v
1339	22 κατσίκες	12 υπ.+50 λ. μυζήθρα		NdC, b. 97, 44v
1341	8 κατσίκες + 3 ερίφια	5		NdC, b. 186, 16r
1341	37 κατσίκες	10 + 10 gr.	10	NdC, b. 97, 169v
1367	100 αιγοπρόβατα	80	9,6	NdC, b. 11, 114r
1367	170 πρόβατα	250	1½ υπ.	NdC, b. 11, 84v
1369	410 πρόβατα	287	8,4	NdC, b. 1, 3v
1369	24 κατσίκες	24	1 υπ.	NdC, b. 1, 8r
1371	600 πρόβατα	63	12,6	NdC, b. 13, 89r
1371	30 πρόβατα	30	1 υπ.	NdC, b. 13, 100v
1371	110 πρόβατα	73 + 4 gr.	8	NdC, b. 13, 110v
1385	40 πρόβατα	30	9	NdC, b. 189, 74r
1387	100 πρόβατα	91,6	11	NdC, b. 189, 162v

Πίνακας 7
ΑΓΓΑΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1279	Ενοικίαση αμπελιού	4 κανίσκια, αξίας 4 gr. το καθένα	LM, αρ. 14, 10-11
1281	Ενοικίαση δημόσιας γης	Αγγραφές: 45 ημέρες το χρόνο ή 4 υπ.	Κατάστιχο Εκκλησιών, 261
1281	Ενοικίαση γης	6 αγγραφές και δύο κανίσκια	LM, αρ. 459, 157-158
1281	Ενοικίαση κήπου	3 κανίσκια	LM, αρ. 396, 138
1300	Ενοικίαση γης και κήπων	2 αγγραφές με ένα ξενάρι βόδια και 3 κανίσκια, αξίας 3 gr. το καθένα	PP, αρ. 252, 122-124
1303	Ενοικίαση κήπου	1 αγγραφέα προσωπική και 1 με το γαϊδούρι. Κανίσκια: ένα λουκάνικο και 1 scampareda κάθε χρόνο και φρούτα από τον κήπο κάθε εβδομάδα.	NdC, b. 8, 2r
1303	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	3 αγγραφές με γαϊδούρι. 3 κανίσκια, αξίας 2 gr. το καθένα	NdC, b. 8, 25v
1304	Συμβόλαιο εργασίας	1 αγγραφέα το χρόνο με ένα ξενάρι και ένα βολοκόπο, και 2 προσωπικές αγγραφές, όταν χρειαστεί.	PP, αρ. 828, 65
1304	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	1 αγγραφέα το χρόνο με ένα ξενάρι και ένα βολοκόπο, και 2 προσωπικές αγγραφές, όταν χρειαστεί.	PP, αρ. 976, 129-130
1304	Ενοικίαση γης και αμπελιού	4 κανίσκια προς 4 gr. το καθένα	PP, αρ. 1152, 205-206
1318	Ενοικίαση γης δύο ξεναραίων	Αγγραφές και κανίσκια: 4 υπ. κάθε χρόνο	NdC, b. 8, 57r
1319	Ενοικίαση γης 50 μουξουριών	Αγγραφές: 1 υπ. / έτος	NdC, b. 9, 8v
1321	Ενοικίαση αμπελιού	6 αγγραφές	NdC, b. 9, 50v
1321	Ενοικίαση γης	Αγγραφές: 9 gr. / έτος. Κανίσκια: 9 κότες κάθε Απόκριες	NdC, b. 9, 72r

Πίνακας 7 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1325	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	Αγγαρείς και κανίσκια: 1 υπ. / έτος	NdC, b. 178, 23v
1327	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	2 αγγαρείς και 1 κανίσκι	NdC, b. 142, 61v
1327	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	1 γαϊδούρι για 2 μέρες στο θεριμιά. Αγγαρείς και κανίσκια: 10 gr. / έτος	NdC, b. 244, 42v
1327	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 ζευγάρι	1 γαϊδούρι για 2 μέρες στο θεριμιά. Αγγαρείς και κανίσκια: 10 gr. / έτος	NdC, b. 244, 52v
1328	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 ζευγάρι.	4 γαϊδούρια στον τρύγο. Αγγαρείς και κανίσκια: 20 gr. / έτος	NdC, b. 244, 75r
1331	2 καλλιεργητές	Αγγαρείς: 6 gr.	NdC, b. 100, 20r
1332	Ενοικίαση γης 1 βοδιού	Αγγαρείς και κανίσκια: 2 υπ. / έτος	NdC, b. 244, 126v
1332	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 ζευγάρι.		
1332	2 καλλιεργητές		
1333	Ενοικίαση γης 1 ζευγαριού	Αγγαρείς και κανίσκια: 1 υπ. / έτος	NdC, b. 244, 126v
1338	Παραχώρηση σπιτιού	2 αγγαρείς	NdC, b. 244, 156v
1342	Ενοικίαση γης 1 βοδιού	3 κανίσκια	NdC, b. 186, 41r
1343	Ενοικίαση 29 χρόνων. Αμπέλι	1 ζευγάρι κότες και 1 καλάθι σταφύλια κάθε χρόνο	NdC, b. 244, 188r
1348	Ενοικίαση κήπου	1 messaltum, αν έχει γουρούνι, και 1 κότα, αξίας 2 gr., κάθε Απόκριες	NdC, b. 10, Angelo Boconto- lo / b, 8v
1352	Ενοικίαση κήπου	1 καλάθι φρούτα κάθε χρόνο	ZDF, aq. 82, 57-58
1356	Ενοικίαση σεβενταρίας.	1 μέρα με 2 ζευγάρια βόδια στο όργωμα	NdC, b. 103, 52v-53r
	4 ενοικιαστές		

Πίνακας 7 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1359	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 scapetario	Κανίσκια: 6 gr. / έτος	NdC, b. 11, 25v
1359	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 ζευγάρι	Αγγαρείες: 12 gr. / έτος	NdC, b. 11, 25v
1359		1 ζευγάρι γάντια αξίας 2 gr.	NdC, b. 143, 57v
1367	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1/2 βοδιού	1 αγγαρεία με ένα βόδι	NdC, b. 11, 82r
1367	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1/2 βοδιού	Αγγαρείες: 12 gr. / έτος. 1 κανίσκι	NdC, b. 11, 90r
1367	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 ζευγάρι	1 ημέρα στη σπορά με 2 βόδια ή την αξία της σε χρήμα κάθε χρόνο	NdC, b. 11, 107r
1367	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 2 1/2 βόδια	1 ημέρα στη σπορά με 2 βόδια, τον πρώτο χρόνο, και με 3 βόδια τον δεύτερο	NdC, b. 11, 112r
1371	Ενοίκιαση αιπελαυού	1 μέρα δορεάν κάθε Ιούλιο ως βαρελάς	NdC, b. 13, 109r
1371	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 1/2 βοδιού	Αγγαρείες και κανίσκια: 12 gr. / έτος	NdC, b. 13, 210r-v
1373	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 βόδι	1 αγγαρεία κάθε χρόνο	NdC, b. 11, 384r
1373	Ενοίκιαση κήπου	2 αγγαρείες στο κόψιμο των βάτων και στο καθαίρισμα του σιταριού. 1 sterlinum κάθε εβδομάδα ή την αξία του σε φρούτα	SANTSCHI, Regestes, M282, 72
1373	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1/3 βοδιού	Κανίσκια: 12 gr. / έτος	NdC, b. 23, 16r
1374	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1/4 βοδιού	Αγγαρείες και κανίσκια: 16 gr. / έτος	NdC, b. 11, 430v
1375	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 βόδι	Αγγαρείες: 12 gr. / έτος	NdC, b. 11, 455v
1384	Συμβόλαιο εργασίας, Γη: 1 βόδι	Κανίσκια: 6 κότες και 1 σαλάμι	NdC, b. 189, 34r

Πίνακας 7 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	ΑΓΓΑΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΙΣΚΙΑ	ΠΗΓΗ
1387	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	1 αγγαρεία με τα βόδια του	NdC, b. 11, 521r
1387	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 ξεηνάρι	1 αγγαρεία με τα βόδια του	NdC, b. 11, 524v
1388	Ενοικίαση γης ενός χωριού	Αγγαρείες: 10 μοντζ. βρώμη. 3 κανίσκια τρεις φορές το χρόνο	NdC, b. 11, 529v
1390	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1½ βόδι	3 κανίσκια το χρόνο και 1 σαλάμι	NdC, b. 11, 587v
1390	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1½ βόδι	3 κανίσκια το χρόνο και 1 σαλάμι	NdC, b. 11, 600r
1414		Αγγαρείες και κανίσκια: 1 υπ. / έτος	ADC, b. 11/18, 48v
1420	Συμβόλαιο εργασίας. Γη: 1 βόδι	Αγγαρείες: 1 υπ. και 6 gr.	NdC, b. 23 (Joh. Longo), 156r

Πίνακας 8
ΔΟΣΙΜΑΤΑ

ΕΤΟΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ	ΑΞΙΑ (υπ./ έτος)	ΠΗΓΗ
1306	Δοσίματα, αγγαρείες και κανίσκια	7	Κατάστιχο Εκκλησιών, 169
1307	Δοσίματα, αγγαρείες και κανίσκια	7½	BORSARI, Creta, 81 σημ. 76
1307		4	ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου, 49-50
1319	Δοσίματα και άλλα δικαιώματα	6½	NdC, b. 9, 8r
1327	Δοσίματα και κανίσκια	4	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 299-311
1333	Δοσίματα, αγγαρείες και άλλα δικαιώματα	6½	NdC, b. 244, 136v
1385	Δοσίματα	3	NdC, b. 189, 78v
1390	Δοσίματα	4½	NdC, b. 11, 560v
1390	Δοσίματα	5	NdC, b. 11, 558v

Πίνακας 9

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΜΕ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ (σε έτη)	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ (μον. στ. - %φθ.)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1303		1 βόδι	25 - 5		NdC, b. 8, 25v
1319	5	2 ζευγάρια	60 - 20	Μεταχείριση : 22 υπ.	NdC, b. 142, 6v
1319	3	1 βόδι	25 - 5	Μεταχείριση : 10 υπ.	NdC, b. 233, 8r
1321		1 ζευγάρι	50 - 10		NdC, b. 97, 4r
1325	10	1 βόδι	33 - 00	Μεταχείριση : 6 υπ. και 1 βόδι	NdC, b. 142, 12r
1325		1 βόδι	25 - 5		NdC, b. 178, 23v
1326	15	1/2 βοδιού	10 - 2 1/2	Μεταχείριση : 6 υπ.	NdC, b. 142, 40r
1327	5	1 βόδι	37 1/2 - 12 1/2	Δάνειο: 5 υπ.	NdC, b. 244, 42v
1327	20		37 1/2 - 12 1/2		NdC, b. 244, 52v
1328	2	1 βόδι	30 - 10	Αγορά: 1 βόδι αξίας 13 υπ.	NdC, b. 142, 105r
1328	10	1 βόδι	33 1/2 - 00	Δάνειο: 14 υπ.	NdC, b. 142, 109r
1328	4	1 ζευγάρι	75 - 25		NdC, b. 244, 75r
1333		1 ζευγάρι	70 - 25		NdC, b. 244, 126v
1333		1 ζευγάρι	37 1/2 - 12 1/2		NdC, b. 244, 126v
1335		1 βόδι	25 - 5	Δάνειο: 5 υπ.	NdC, b. 142, 160r
1337	10	1 βόδι	25 - 5	Δάνειο: 18 υπ.	NdC, b. 97, 11v

Πίνακας 9 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ (σε έτη)	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ (μονξ. στρ. - χοιθ.)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1337	10	1/2 βοδιού	12 1/2 - 2 1/2	Δάνειο: 2 υπ. και 3 soldì	NdC, b. 97, 8v
1337	13	1 ζευγάρι	50 - 10	Δάνειο: 39 1/2 υπ.	NdC, b. 97, 7v
1339	6	1 ζευγάρι	40 - 10	Μεταχέλιση : 21 υπ. και 8 gr.	NdC, b. 244, 164v
1339	6	1 βόδι	30 - 10	Μεταχέλιση : 11 1/2 υπ.	NdC, b. 244, 163v
1341	4	1 1/2 βόδι	37 1/2 - 7 1/2	Μεταχέλιση : 7 υπ.	NdC, b. 97, 176v
1346		1 ζευγάρι	50 - 10		NdC, b. 10, 41v
1347	6	1 ζευγάρι	50 - ?	Δάνειο: 12 υπ.	NdC, b. 186, 94v
1355		1 βόδι	30 - 5	Μεταχέλιση : 7 υπ.	NdC, b. 103, 11v
1355	4	1 βόδι	25 - 5	Μεταχέλιση : 1 βόδι	NdC, b. 103, 10r
1356	5	1 ζευγάρι	60 - 10		NdC, b. 103, 23r
1356	5	1 βόδι	30 - 5	Μεταχέλιση : 1 βόδι	NdC, b. 103, 21r
1356	5	1 scapetario	18 - 5		NdC, b. 103, 24r
1357	5	1/2 βοδιού	15 - 5	Μεταχέλιση : 6 υπ.	NdC, b. 103, 63r
1357	7	1 βόδι	30 - 10	Μεταχέλιση : 10 υπ.	NdC, b. 103, 63r-v
1359		1 scapetario	10 - 1 1/2		NdC, b. 11, 25v
1359		1 ζευγάρι	50 - 10		NdC, b. 11, 25v
1359		3 βόδια	75 - 15		NdC, b. 11, 29r

Πίνακας 9 (συνέχεια)

ΕΙΔΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ (σε έτη)	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ (μον. σιτ. - κριθ.)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1366		1/2 βοδιού	12 1/2 - 2 1/2	Μεταχείριση : 3 υπ. Τον 1ο χρόνο: 4 μον., ως δάνειο, και 4 ως εισφορά.	NdC, b. 11, 68v
1367	2	1/2 βοδιού	12 1/2 - 2 1/2		NdC, b. 11, 82r
1367	5	1 1/2 βόδι	37 1/2 - 7 1/2	Μεταχείριση : 10 υπ.	NdC, b. 11, 97r
1367	5	1 ξενιγάρι	50 - 10	Τον 1ο χρόνο: <i>χωραφροσκέπασμα</i>	NdC, b. 11, 96v
1367	3	1 βόδι	30 - 10	Μεταχείριση : 20 υπ.	NdC, b. 11, 93r
1367	4	1/2 βοδιού	12 1/2 - 2 1/2		NdC, b. 11, 90r
1367	5		50 - 00	Τον 1ο χρόνο: <i>χωραφροσκέπασμα</i>	NdC, b. 11, 87r
1367	2	1 βόδι	30 - 10	Τον 1ο χρόνο 10 μον., σιτ. και 5 κριθ., ως δάνειο, και 15 απ' αυτό που θα σπείλγει.	NdC, b. 11, 103r
1367	5	1 βόδι	25 - 5	Μεταχείριση : 5 υπ. Τον 1ο χρόνο 16 μον., σιτ. είτε σπείλγει είτε όχι	NdC, b. 11, 102v
1367	3	1 ξενιγάρι	50 - 10		NdC, b. 11, 107r
1367	2	2 1/2 βόδια	62 1/2 - 12 1/2	Μεταχείριση : 17 1/2 υπ.	NdC, b. 11, 112r
1367		1 ξενιγάρι	60 - 15		NdC, b. 11, 108r
1373	5	1/3 βοδιού	30 - 10		NdC, b. 23, 16r
1374	4	1 ξενιγάρι	50 - 10		
1374	5	1/4 βοδιού	6 1/4 - 1 1/4		NdC, b. 11, 430v

Πίνακας 9 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ (σε έτη)	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΦΟΡΑ (μον. στ. - κριθ.)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1374	5	1 βόδι	30 - 10	Τον 1ο χρόνο: χωροπροσέτασμα Τον 1ο χρόνο: 61/4 - 1 1/4 (1 pes) Μεταχείριση : 15 υπ. Δάνειο: 5 υπ. Τον 1ο χρόνο: 17 στ. - 2 1/2 κριθ. Μεταχείριση : 20 υπ. Δάνειο: 20 υπ.	NdC, b. 11, 431r
1374		1/2 βοδιού	15 - 5		NdC, b. 11, 451r
1374		1 βόδι	12 gr. / 3 μον. γης		NdC, b. 13, 201r
1375	4	1 βόδι	30 - 10		NdC, b. 11, 455v
1375		1 1/2 βόδι	27 1/2 υπέκτυπα		NdC, b. 11, 477r
1375	5	1/2 βοδιού	15 - 5		NdC, b. 11, 471v
1384	9	1/2 βοδιού	12 1/2 - 2 1/2		NdC, b. 189, 46v
1387	5	1 βόδι	35 - 5		NdC, b. 11, 521r
1387	5	1/2 βοδιού	10 - 2 1/2		NdC, b. 11, 523v
1387	5	1 ζευγάρι	60 - 10		NdC, b. 11, 524v
1390		1 πόδι	6 1/4 - 1 1/4		NdC, b. 11, 580r
1390		3 πόδια	18 3/4 - 3 3/4		NdC, b. 11, 580v
1390	5	1 βόδι	25 - 5		NdC, b. 11, 588v
1390		1 πόδι	6 1/4 - 1 1/4		NdC, b. 11, 614v
1423		1/2 βοδιού	12 - 00		NdC, b. 10, 212v

Πίνακας 10
ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΓΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1271	6 χρόνια	2 τεμάχια	667 μιλλιάρια τυρί	PS, αρ. 134, 52
1279 ¹	4 χρόνια	1/2 δύο χωριών	300 σιτ. - 100 κριθ.	LM, αρ. 34, 17-18
1280 ²	10 χρόνια	2 ζευγάρια	80 σιτ.- 20 κριθ.	LM, αρ. 267, 95-96
1280 ³	10 χρόνια	1 βόδι	20 σιτ. - 5 κριθ.	LM, αρ. 266, 95
1280 ⁴	6 χρόνια	2 τεμάχια	93 σιτ.	LM, αρ. 167, 61
1280 ⁵	5 χρόνια		25 σιτ.	LM, αρ. 271, 97-98
1281 ⁶	3 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ.- 7½ κριθ.	LM, αρ. 459, 157-158
1300 ⁷	4 χρόνια		400 σιτ.	PP, αρ. 205, 99-100
1300 ⁸	11 χρόνια		120 σιτ.	PP, αρ. 234, 114
1300	α		100 σιτ. - 20 κριθ.	PP, αρ. 310, 146-147
1300 ⁹	8 χρόνια, 5 μ.		12 υπ.	PP, αρ. 412, 191
1300	15 χρόνια		6 υπ.	PP, αρ. 542, 248
1300	α	1 τεμάχιο	12 κριθ.	PP, αρ. 126, 61
1300	α		56 1/4 σιτ. - 6½ κριθ.	PP, αρ. 277, 133-134
1300 ¹⁰	α		200 σιτ.	PP, αρ. 436, 200-201
1301	8 χρόνια		80 σιτ.- 10 κριθ.	BDB, αρ. 77, 31-32
1301	6 χρόνια		250 λίβρες τυρί	BDB, αρ. 79, 32-33
1301	3 χρόνια		220 σιτ.	BDB, αρ. 288, 106
1301	10 χρόνια		8 υπ.	BDB, αρ. 446, 161
1301	5 χρόνια	4 ζευγάρια	4 μονζ. δημ. / 5 μονζ. γης	BDB, αρ. 466, 168
1301	α	1/2 της γης 1 χωριού	18 υπ.	BDB, αρ. 473, 170
1316	α	3½ μονζ.	18 gr.	NdC, b. 233, 19r
1318	10 χρόνια	2 ζευγάρια	120 σιτ. - 40 κριθ.	NdC, b. 8, 57r
1319	5 χρόνια	50 μονζ.	50 σιτ.	NdC, b. 9, 8v
1323 ¹¹	α		240 σιτ.- 80 κριθ.	NdC, b. 178, 10v
1325	2 χρόνια	3 μονζ.	1 υπ.	NdC, b. 142, 22r
1327	2 χρόνια	1 βόδι	20 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 142, 61v
1328 ¹²	5 χρόνια		30 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 142, 96v
1328	10 χρόνια		Όσα μονζ. σπέρνονται	NdC, b. 142, 100r
1328 ¹³	4 χρόνια		65 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 142, 100r

Πίνακας 10 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1328	5 χρόνια	1/2 βοδιού	7 υπ. 9 gr.	NdC, b. 142, 104v
1328	10 χρόνια	1 ζευγάρι	16 υπ. 9 gr.	NdC, b. 142, 109r
1328	α	10 μουξ.	30 gr.	NdC, b. 142, 116r
1329	4 χρόνια		100 σιτ.	NdC, b. 142, 121r
1329	10 χρόνια		6 σιτ.	NdC, b. 142, 128v
1328	α	χερσάμπελο	2/5 παραγωγής δημ.	NdC, b. 244, 98v
1334	6 χρόνια		4 υπ.	NdC, b. 142, 150v
1334	4 χρόνια	1 ζευγάρι	100 σιτ.	NdC, b. 142, 158r
1334	α	3 βόδια	75 σιτ. - 15 κριθ.	NdC, b. 142, 160r
1334	Γονικό	1 μουξ.	1 σιτ.	NdC, b. 100, 100r
1338 ¹⁴	10 χρόνια	6 μουξ.	9 σιτ.	NdC, b. 97, 25r
1338 ¹⁵	10 χρόνια	6 μουξ.	9 σιτ.	NdC, b. 97, 24v-25r
1339 ¹⁶	2 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ. - 5 κριθ.	NdC, b. 97, 50v
1339 ¹⁷	5 χρόνια	1 ζευγάρι	50 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 97, 49r
1339	2 χρόνια	4 μουξ.	9 gr. / μουξ. γης	NdC, b. 97, 59v
1340 ¹⁸	2 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ. - 5 κριθ.	NdC, b. 97, 122v
1340	α	1 βόδι	25 σιτ. - 5 κριθ.	NdC, b. 97, 114v
1341	α	2 βόδια	30 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 186, 36v
1342 ¹⁹	2 χρόνια	1 βόδι	45 σιτ. - 2½ κριθ.	NdC, b. 186, 41r
1347	4 χρόνια	1 βόδι και 10 μουξ.	170 σιτ. - 30 κριθ.	NdC, b. 186, 91r
1351	α	3 ζευγάρια	180 σιτ. - 30 κριθ.	NdC, b. 11, 22r
1352	15 χρόνια		13 υπ. 3 gr.	ZDF, αq. 54, 39-40
1352	5 χρόνια		30 σιτ.	ZDF, αq. 77, 54-55
1355	2 χρόνια		120 σιτ. - 20 κριθ.	NdC, b. 144, 13v
1355	10 χρόνια		20 υπ. και 25 βρώμη	NdC, b. 144, 14v
1355	10 χρόνια	1 σάχωρο	1/4 φθινοπωρινής και 1/3 ανοιξιάτικης σποράς	NdC, b. 143, 114r
1355	2 χρόνια	1 ζευγάρι	50 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 144, 16r
1355	2 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ. - 5 κριθ.	NdC, b. 144, 16r
1355	4 χρόνια	1 βόδι	25 σιτ. - 5 κριθ.	NdC, b. 144, 16r
1355	Γονικό	1 σάχωρο	1/2 παραγωγής	NdC, b. 103, 10r-v
1355	α	2 μουξ.	1/3 παραγωγής	NdC, b. 144, 14v

Πίνακας 10 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΤΑΣΗ ΓΗΣ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ	ΠΗΓΗ
1356	10 χρόνια	1 σερβενταρία	130 σιτ.	NdC, b. 103, 52v-53r
1360 ²⁰	5 χρόνια	χερσάμτελο	1/2 παραγωγής	NdC, b. 144, 34r
1362	α	10 μούζ.	6 υπ. 3 gr.	NdC, b. 144, 48v
1367 ²¹	5 χρόνια	1 βόδι	"Όσο και οι άλλοι"	NdC, b. 11, 105v-106r
1367 ²²	5 χρόνια	1 ζευγάρι	50 σιτ. - 10 κριθ.	NdC, b. 144, 78v
1367	α	6 μούζ.	10 gr. / μούζ. γης	NdC, b. 144, 75v
1367	α	10 μούζ.	11 gr. / μούζ. γης	NdC, b. 144, 75v
1367	α		10 gr. / μούζ. γης	NdC, b. 144, 75v
1367	α	4 μούζ.	3 υπ. 4 gr.	NdC, b. 144, 86r
1368	α	1 βόδι	18 υπ.	NdC, b. 11, 148r
1370	α	χερσάμτελο	1/3 παραγωγής δημ.	NdC, b. 144, 92v
1370 ²³	α	18 μούζ.	9 υπ.	NdC, b. 144, 96r
1370	1 χρόνο	15 μούζ.	3 δημητριακά / 2 μούζ. γης	NdC, b. 13, 6v
1370	α	1 βόδι και 8 μούζ.	33 σιτάρι	NdC, b. 13, 10v
1370	α	1/2 βοδιού	20 σιτ. - 5 κριθ. - 5 βρώμη	NdC, b. 13, 12v
1371	3 χρόνια	10 μούζ.	5 υπ.	NdC, b. 13, 93r
1375 ²⁴	5 χρόνια	1 σώχωρο	χωραφοσκέπασμα	NdC, b. 11, 466r
1375		4 μούζ.	20 gr.	NdC, b. 11, 478r
1375	3 χρόνια	1 τεμάχιο	6 gr. / μούζ. δημ. σποράς	NdC, b. 11, 484r
1375 ²⁵	3 χρόνια	1 τεμάχιο	3 δημητριακά / 2 μούζ. γης	NdC, b. 11, 484v
1375	α	1 βόδι	13½ υπ.	NdC, b. 11, 487r
1386	3 χρόνια		8 υπ.	NdC, b. 273, 17r
1388 ²⁶	10 χρόνια		130 σιτ. - 40 κριθ.	NdC, b. 11, 529v

1. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει 3 μούζ. δημητριακά για κάθε 2 μούζ. γης.
2. Αγορά 2 βοδιών προς 20 υπ.
3. Αγορά 1 βοδιού προς 20 υπ.
4. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει μόνο χωραφοσκέπασμα.
5. Αγορά ενός βοδιού και ενός γαϊδουριού προς 21 υπ.
6. Δάνειο: 18 υπ.
7. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει 3 μούζ. δημητριακά για κάθε μούζ. γης.
8. Τον πρώτο χρόνο δεν θα καταβάλει τίποτα.
9. Τους 5 πρώτους μήνες δεν θα καταβάλλει τίποτα.
10. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει μόνο χωραφοσκέπασμα.

11. Αν ο παραχωρητής αφαιρέσει γη, η εισφορά θα μειωθεί τόσα μούζ., όσα μούζ. γης θα αφαιρεθούν.
12. *Εμπατίκι* : 3 υπ.
13. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει το 1/5 της σποράς.
14. Αν καλλιιεργήσει επιπλέον γη, θα καταβάλλει 3 μούζ. δημητριακά για κάθε 2 μούζ. γης.
15. Τα 2 πρώτα χρόνια δεν θα καταβάλλει τίποτα, επειδή η γη ήταν χέρσα.
16. *Μεταχείριση* : 5 υπ. Θα εξοφληθεί σε 2 χρόνια.
17. *Μεταχείριση* : 10 υπ. Θα εξοφληθεί σε 5 χρόνια.
18. *Μεταχείριση* : 7 υπ. Θα εξοφληθεί πριν από τη λήξη του συμβολαίου.
19. Θα δίνει επίσης τα άχυρα από το κριθάρι.
20. Ο παραχωρητής θα προσφέρει το μισό σπόρο.
21. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει μόνο *χωραφοσκέπασμα*.
22. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει 25 μούζ. σιτάρι και 5 μούζ. κριθάρι. Περίπτωση αύξησης της εισφοράς. *Μεταχείριση* : 10 υπ., εξόφληση τον τελευταίο Αύγουστο. Δάνειο: 5 υπ., εξόφληση τον πρώτο Αύγουστο.
23. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει 19 υπ. και 6 gr.
24. *Εμπατίκι* : 2 υπ.
25. Τον πρώτο χρόνο θα καταβάλει μόνο *χωραφοσκέπασμα*.
26. Δάνειο: 40 υπ.

Πίνακας 11
ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΑΜΠΕΛΙΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ (επί της παραγωγής)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1279	10 χρόνια	1/2 + 1/10		LM, αρ. 14, 10-11
1279	Γονικό	1/2	12 χρόνια χωρίς εισφορά	LM, αρ. 102, 41
1280	15 χρόνια	3/5		LM, αρ. 329, 117
1281	4 χρόνια	1/2		LM, αρ. 506, 170-71
1300	Γονικό	1/3		PP, αρ. 97, 49
1300	Γονικό	2/5	6 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 407, 188-89
1300	Γονικό	2/5	10 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 637, 289-90
1300	Γονικό	1/3		PP, αρ. 492, 225-26
1300	Γονικό	1/3	7 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 376, 175-76
1300	Γονικό	1/3	7 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 224, 109-10
1300	29 χρόνια	1/4	15 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 124, 60-61
1300	27 χρόνια	7 μον. σιτ. ή 1 υπ.		PP, αρ. 405, 187
1300	29 χρόνια	1/2	13 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 450, 209
1300	α	3/5		PP, αρ. 425, 196
1300	29 χρόνια	1/2		PP, αρ. 153, 76
1300	29 χρόνια	1/2	10 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 351, 163
1300	α	3/5		PP, αρ. 546, 251
1300	α	3/5	2 χρόνια, 1/2 παραγωγής	PP, αρ. 572, 263-64
1300	10 χρόνια	10 υπ. για 10 χρόνια		PP, αρ. 98, 49-50
1300	5 χρόνια	1/2 + 1/10 + 5 υπ.		PP, αρ. 18, 14-15
1300	5 χρόνια	1/2 + 1 φάρτωμα μούστο		PP, αρ. 104, 52-53
1300	18 χρόνια	3/5	8 χρόνια, 1/2 παραγωγής	PP, αρ. 199, 96-97
1300	13 χρόνια	1/2		PP, αρ. 429, 198
1301	α	3/5	7 χρόνια, 1/2 παραγωγής	BDB, αρ.298,109-10
1301	α	1/3		BDB, αρ.418,150-51
1301	10 χρόνια	3/5		BDB, αρ. 400, 144
1303	30 χρόνια	3/5	15 χρόνια, 1/2 παραγωγής	NdC, b. 8, 2r
1306	29 χρόνια	1/3		NdC, b. 186, 31r
1306	29 χρόνια	1/3		NdC, b.186, 29v
1317	6 χρόνια	1/2		NdC, b. 233, 35v
1317	Ενοικίαση	1/2 + 1/10 + 2 υπ.		NdC, b. 8, 3v
1319	Γονικό	1/3		NdC, b. 142, 6r

Πίνακας 11 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ (επί της παραγωγής)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1319	Γονικό	1/3	<i>Εμποτίκι</i> : 6 gr.	NdC, b. 142, 6v
1319	6 χρόνια	1/2		NdC, b. 142, 7v
1322	3 χρόνια	1/2 + 1/10		NdC, b. 8, 49r
1326	3 χρόνια	1/2		NdC, b. 142, 50r
1326	8 χρόνια	1/2		NdC, b. 142, 53r
1328	1 χρόνο	1/2		NdC, b. 142, 96r
1329	10 χρόνια	1/2		NdC, b. 142, 135v
1329	Γονικό	1/3	<i>Auxilium</i> : 12 υπ.	NdC, b. 142, 123v
1337	Γονικό	1/3		NdC, b. 244, 145r
1337	Γονικό	1/3		NdC, b. 244, 146r
1337	Γονικό	1/3	<i>Auxilium</i> : 12½ υπ.	NdC, b. 244, 146v
1337	Γονικό	1/3	Η εισφορά, όταν το αμπέλι θα βρίσκεται σε πλήρη παραγωγή	NdC, b. 244, 150r
1339	Γονικό	1/3		NdC, b. 97, 43v
1339	Γονικό	1/3	5 χρόνια χωρίς εισφορά	NdC, b. 97, 71v
1339	Γονικό	1/3	Γη 3 μουξουριών	NdC, b. 244, 163v
1339	α	11 υπ.		NdC, b. 22, 21r
1340	Γονικό	1/3		NdC, b. 186, 28r
1340	Γονικό	1/3		NdC, b. 97, 142v
1340	α	1/3		NdC, b. 97, 140v
1341	Γονικό	1/3		NdC, b. 97, 146r
1341	Γονικό	1/3		NdC, b. 97, 186v-187r
1342	Γονικό	1/3		NdC, b. 126, 44r
1342	Γονικό	1/3		NdC, b. 186, 43v-44r
1343	Γονικό	10 gr.		NdC, b. 186, 53v
1343	α	7 υπ.		NdC, b. 295, 5v
1343	α	16 υπ.		NdC, b. 244, 188r
1351	Γονικό	1/3		NdC, b. 143, 100v
1352	α	1/3	<i>Εμποτίκι</i> : 163 υπ.	ZDF, αq. 63, 45-46
1355	Γονικό	2/5		NdC, b. 103, 10r
1357	α	17½ υπ.		ZDF, αq. 109, 78-79
1368	α	16 υπ.		NdC, b. 11, 154r
1371	10 χρόνια	1/3	<i>Εμποτίκι</i> : 5 υπ.	NdC, b. 13, 109r
1385	Γονικό	1/3		NdC, b. 273, 10v

Πίνακας 11 (συνέχεια)

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ (επί της παραγωγής)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1385	α	1/3	Εμπατίκι: 28 υπ.	NdC, b. 273, 7v
1385	α	3 υπ.		NdC, b. 273, 12v
1385	α	6 υπ.		NdC, b. 273, 4r
1386	Γονικό	1/3		NdC, b. 273, 17r
1386	Γονικό	1/3		NdC, b. 273, 30r

Πίνακας 12
ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΚΗΠΩΝ

ΕΤΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΙΣΦΟΡΑ / ΕΤΟΣ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΗΓΗ
1279	α	5 υπ.		LM, αρ. 26, 14-15
1280	29 χρόνια	5½ υπ.		LM, αρ. 251, 90
1280	10 χρόνια	7 υπ.		LM, αρ. 282, 101
1281	7 χρόνια	1/3 παραγωγής		LM, αρ. 396, 138
1300	10 χρόνια	2½ υπ.	5 χρόνια χωρίς εισφορά	PP, αρ. 252, 122-24
1300	10 χρόνια	22½ υπ.		PP, αρ. 445, 205-06
1300	10 χρόνια	22½ υπ.		PP, αρ. 605, 276-77
1301	5 χρόνια	1/2 παραγωγής	Στην αρχή εισφορά 4 υπ.	BDB, αρ. 510, 183
1302	4 χρόνια	14 υπ.		BDB, αρ. 578, 208-09
1302	5 χρόνια	13 υπ.		BDB, αρ. 579, 210
1303	α	15 υπ.		NdC, b. 8, 2r
1305	α	18 gr.		NdC, b. 186, 16v
1319	Γονικό	1/3 παραγωγής	9 χρόνια χωρίς εισφορά	NdC, b. 233, 54r
1325	α	7 υπ.		NdC, b. 142, 23v
1325	5 χρόνια	1/2 παραγωγής		NdC, b. 142, 28v
1327	α	9 υπ. + 13 κίτρα		NdC, b. 244, 20v
1329	α	13½ υπ.		NdC, b. 142, 128r
1334	Γονικό	1/3 παραγωγής		NdC, b. 142, 152r
1337	Γονικό	1/3 παραγωγής	4 χρόνια, 1/4 παραγωγής	NdC, b. 97, 9r
1348	8 χρόνια	65 υπ.		NdC, b. 10, 8v
1349	α	1/3 παραγωγής	Η εισφορά σε χρήμα	NdC, b. 10, 115v-116r
1351	8 χρόνια	2/3 παραγωγής		NdC, b. 143, 132r
1352	10 χρόνια	15 υπ.		ZDF, αρ. 82, 57-58
1355	Γονικό	1/3 παραγωγής		NdC, b. 103, 4r
1373	α	20 υπ. + 1 sterlino + 50 ρόδια	Η εισφορά κάθε εβδομάδα	SANTSCHI, <i>Regestes</i> , S282, 72
1373	α	1/3 παραγωγής		NdC, b. 23, 18v
1385	Γονικό	1/3 παραγωγής	Στην αρχή 17 gr.	NdC, b. 273, 16v
1385	8 χρόνια	6½ υπ.		NdC, b. 273, 5v
1385	2 χρόνια	11 υπ.		NdC, b. 273, 7v

Πίνακας 13
ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

ΦΕΟΥΔΑ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ - ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
I (1307) ¹	1 χωριό	Λόμπαρος	756½ υπ.	756½ υπ.
II (1327) ²	6 σεργ. 4 σεργ. 6 σεργ. 1 χωριό 1/2 χωριού Σπίτια - Οικόπεδα	Λοκρίδι Αστρακοί, Λουτράκι, Πεύκο Σινάπι, Μέλαμπες, Σκλαβόκαμπος, 1 σεργ. στην Ιεράπετρα Πατσίδες Παρασκή Χάνδακας	404 υπ. 136 υπ. 8 gr. 242 υπ. 3 gr. 9 υπ. 30 υπ. 4 gr. 184 υπ.	1.006 υπ. 3 gr.
III (1327) ³	10 σεργ. 3 σεργ. 3 σεργ. 1 μετόχι 1/2 χωριού Σπίτια - Οικόπεδα	Ασίλιανη, Κατσικάλι, Χόνδρος, Βαγιωνίτης Χουδέτσι, Πρικού Πάλα, Πιτσίδα, Καΰμένον Αγ. Κωνσταντίνος Παρασκή Χάνδακας	316 υπ. 205 υπ. 8 gr. 201 υπ. 43 υπ. 41 υπ. 133 υπ.	939 υπ. 8 gr.
IV (1374) ⁴	1 καβ.	Καστρί	1.381 υπ. (- 181 υπ. για έξοδα) = 1.200 υπ.	
V (1389) ⁵	½ σεργ. και 4 καράτια 3 σεργ., 2/3 σεργ. 1/2 σεργ. 5½ καράτια 1 burgesia 4/5 σεργ. = 1 σπίτι	Σταυράκια Κουραδοχωριό Στάβιες, Χορτάτση 1/3 του χωριού Τρίφωνας Χάνδακας Χάνδακας	270 υπ. 292 υπ. 6 gr. 81 υπ. 6 gr. 95 υπ. 2 gr. 117 υπ. 38 υπ.	894 υπ. - varnitio [= 97 υπ. 8 gr.] = 796 υπ. 8 gr. [5σεργ. 1/3 σεργ., 1/5 carato]
VI (1389) ⁶	½ σεργ. και 4 καράτια 2½ σεργ. 1/2 σεργ. 1/3 σεργ.- 5½ καράτια 1 burgesia	Σταυράκια Αγιο Κεφάλια Τρίφωνας Χάνδακας	270 υπ. 278 υπ. 4 gr. 78 υπ. 6 gr. 95 υπ. 2 gr. 111 υπ.	834 υπ. - varnitio [= 78 υπ.] = 756 υπ. [3 σεργ., 21½ carati]

Πίνακας 13 (συνέχεια)

ΦΕΟΥΔΑ	ΕΔΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΧΩΡΙΑ - ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΕΣΟΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ
VII (1389) ⁷	3 σεργ. και 1 καράτι 1/2 σεργ. 3 σεργ., 1/6 καρατιού 11 καράτια = σπίτια	Σταυράκια, Πρινιάς, Αγ. Βαγβάρα, burgesia Στάβιες, Χορτάτζη (1/2) Βοριάς, Κακοναύλι, burgesia Χάνδακας	 365 υπ. 80 υπ. 294 υπ. 158 υπ.	898 υπ., 6 gr. - varnitio [= 124 υπ.] = 774 υπ. [6 σεργ., 5 carati, 1/16 carato]
VIII (1389) ⁸	5/6 σεργ. 1/2 σεργ. 3 σεργ. - 2/3 καρατιού 1/4 σεργ. 1/8 σεργ. 2 καράτια = σπίτια	Γιοφυράκια Σκαλάνι Πουλαία Αγ. Ανδρέας Πέραμο Χάνδακας	185½ υπ. 119 υπ. 414½ υπ. 74 υπ. 18 υπ. 40 υπ.	851 υπ. [- 96 υπ. varnitio] = 755 υπ. [5 σεργ., 4 carati, 2/3 carato]
IX (1390) ⁹	2 σεργ.	Τνι	89 υπ., 480½ μουζ. σιτ., 80 μουζ. κριθ.	
X (1414) ¹⁰	1 σεργ., 11 καράτια	Πάλα	265 υπ. - varnitio (= 30 υπ.) = 235 υπ.	
XI (1415) ¹¹	3 σεργ.		850 υπ. 9 gr.	
XII (1415) ¹²	2 σεργ.	Κούρτες	228 υπ. 10 gr.	228 υπ. 10 gr.

1. ASV, Commemoriali, I, 109r, 110r - BORSARI, Creta, 81 σημ.76.

2. ADC, b.10/1, 13v-15r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 299-304

3. ADC, b.10/1, 16r-17v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 304-311

4. ADC, b.29/17/2, 1r-v : SANTSCI, Regestes, M735, 185-186.

5. ADC, b.11/11/1, 54v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 313.

6. ADC, b.11/11/1, 54v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 312-313.

7. ADC, b.11/11/1, 54v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 313-314.

8. ADC, b.11/11/1, 55r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 2.1, 314.

9. ADC, b. 11/11/2, 57r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 3.1, 316-317.

10. ADC, b.11/18, 48v : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 4.1, 318.

11. ADC, b.11/18, 57v-58r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 5.1, 319.

12. ADC, b.11/18, 71v-72r : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 6.1, 320-323.

Πίνακας 14
ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ
(Πηγή: πίν. 13)

ΦΕΟΥΔΟ ¹	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΙΔΟΣ				ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΧΡΗΜΑ				
		Δημητριακά	Κρασί	Ζώα	Ενοίκια	Κανίσκια	Δασύματα	Νομή	Αγγ. ²	Σύνολο
I (1307)	1 χωριό	266 υπ.	140 υπ.	20 υπ.	63 υπ.		247½	20 υπ.		756½ υπ.
II (1327)	6 σεφ.	202 υπ.	50 υπ.	27 υπ.	5 υπ.	27 υπ.	68 υπ.	25 υπ.		404 υπ.
	4 σεφ.	50 υπ.	40 υπ.		20 υπ.	9 υπ. 8 gr.	12 υπ.	5 υπ.		136 υπ. 8 gr.
	6 σεφ.	42 υπ.	30 υπ.	4 υπ. 3 gr.	103 υπ.	7 υπ.	56 υπ.			242 υπ. 3 gr.
	1 μετόχι	[4½] υπ.	[4½] υπ.							9 υπ.
	1/2 χωριού			2 υπ.		16 υπ. 4 gr.	12 υπ.			30 υπ. 4 gr.
Σύνολο	Σπίτια	298½ υπ.	124½ υπ.	33 υπ. 3 gr.	184 υπ.	60 υπ.	148 υπ.	30 υπ.		1.006 υπ. 3 gr.
III (1327)	10 σεφ.	186 υπ.	36 υπ.	13 υπ.		18 υπ.	60 υπ.		3 υπ.	316 υπ.
	3 σεφ.	84 υπ.	14 υπ.	3 υπ.	51 υπ.	9 υπ. 8 gr.	40 υπ.	4 υπ.		205 υπ. 8 gr.
	3 σεφ.	118½ υπ.	28 υπ.		13 υπ.	18 υπ.	12 υπ.	11½ υπ.		201 υπ.
	1 μετόχι	40 υπ.				3 υπ.	40 υπ.			43 υπ.
	1/2 χωριού			1 υπ.	133 υπ.					41 υπ.
Σύνολο	Σπίτια	428½ υπ.	78 υπ.	17 υπ.	197 υπ.	48 υπ. + 8 gr.	152 υπ.	15½ υπ	3 υπ.	939 υπ. 8 gr.

Πίνακας 14 (συνέχεια)

ΦΕΥΛΟ ¹	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΙΔΟΣ			ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΧΡΗΜΑ					
		Δημητριακά	Κρασί	Ζώα	Ενοίκια	Κανίσσια	Δασύματα	Νομή	Αγρ. ²	Σύνολο
IX (1390)	2 σεφβ.	480 ½ μοντζ. σιτ. + 80 κριθ.			21 υπ.			9 υπ.		480½ σιτ., 80 κριθ., 89 υπ.
	Σπίτια				59 υπ.					
X (1414)	1 σεφβ. 11 καράτια	20 υπ.	150 υπ.		40 υπ.	20 υπ.	15 υπ.	20 υπ.		265 υπ.
XI (1415)	3 σεφβ.	165 υπ. 9 gr.	645 υπ.					40 υπ.		850 υπ. 9 gr.

1. Τα φέουδα IV, V, VI, VII, VIII δεν περιλαμβάνονται στον πίνακα, γιατί δεν διαθέτουμε αναλυτικά στοιχεία για τα εισοδήματά τους.

2. Αγγαρείες

Πίνακας 15
ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ

(Πηγή: πίν. 14)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ			ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	
		Σιτ. - Κριθ.	Κρασί	Ενοίκια	Δεκ.- Πεντ.*	Νομή
I (1307)	1 χωριό	266 υπ.	140 υπ.	63 υπ.	20 υπ.	20 υπ.
II (1327)	6 σεργ.	202 υπ.	50 υπ.	5 υπ.	27 υπ.	25 υπ.
	4 σεργ.	50 υπ.	40 υπ.	20 υπ.		5 υπ.
	6 σεργ.	42 υπ.	30 υπ.	103 υπ.	4 υπ. 3 gr.	
	1 μετόχι	[4½ υπ.]	[4½ υπ.]			
	1/2 χωριού				2 υπ.	
Σύνολο		298½ υπ.	124½ υπ.	128 υπ.	33 υπ. 3 gr.	30 υπ.
III (1327)	10 σεργ.	186 υπ.	36 υπ.		13 υπ.	
	3 σεργ.	84 υπ.	14 υπ.	51 υπ.	3 υπ.	4 υπ.
	3 σεργ.	118½ υπ.	28 υπ.	13 υπ.		11½ υπ.
	1 μετόχι	40 υπ.				
	1/2 χωριού				1 υπ.	
Σύνολο		428½ υπ.	78 υπ.	64 υπ.	17 υπ.	15½ υπ.
IV (1374)	; σεργ.	198 υπ.	140 υπ.		50 υπ.	
IX (1390)	2 σεργ.	128 υπ.		21 υπ.		9 υπ.
X (1414)	1 σεργ. + 11 καράτια	20 υπ.	140 υπ.	40 υπ.		
XI (1415)	3 σεργ.	165 υπ. 9 gr.	600 υπ.			40 υπ.

* Δεκατεία και πενταμέρεια

Πίνακας 16
ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΦΕΟΥΔΩΝ
(Πηγή: πίν. 13)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ ΦΟΡΟΙ		
		Κανίσκια	Αγγαρείες	Δοσίματα + κανίσκια
I (1307)	1 χωριό			247½ υπ.
II (1327)	6 σεφβ.	27 υπ.		68 υπ.
	4 σεφβ.	9 υπ. 8 gr.		12 υπ.
	6 σεφβ.	7 υπ.		56 υπ.
	1 μετόχι 1/2 χωριού	16 υπ. 4 gr.		12 υπ.
Σύνολο		60 υπ.		148 υπ.
III (1327)	10 σεφβ.	18 υπ.	3 υπ.	60 υπ.
	3 σεφβ.	9 υπ. 8 gr.		40 υπ.
	3 σεφβ.	18 υπ.		12 υπ.
	1 μετόχι 1/2 χωριού	3 υπ.		40 υπ.
Σύνολο		48 υπ.	3 υπ.	152 υπ.
IV (1374)	; σεφβ.	16 υπ.		442 υπ.
IX (1390)	2 σεφβ.			
X (1414)	1 σεφβ. + 11 καράτια	20 υπ.	20 υπ.	15 υπ.
XI (1415)	3 σεφβ.			

Πίνακας 17
 Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ
 (Πηγή: πίν. 14-15)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΣΕ ΕΙΔΟΣ		ΣΕ ΧΡΗΜΑ	
		Ποσό	Ποσοστό (%)	Ποσό	Ποσοστό (%)
I	1 χωριό	426 υπ.	56, 3	330½ υπ.	43, 6
II	16 σεφβ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	456 υπ. 3 gr.	45, 3	550 υπ.	54, 6
III	16 σεφβ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	523½ υπ.	55, 7	416 υπ. 2 gr.	44, 2
IV		889 υπ.	64, 3	492 υπ.	35, 6
IX	2 σεφβ.	128 υπ.	59	89 υπ.	41
X	1 σεφβ., 11 καράτια	160 υπ.	63	95 υπ.	37
XI	3 σεφβ.	765 υπ. 9 gr.	95	40 υπ.	5

Πίνακας 18
 Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ
 (Πηγή: πίν. 14-15)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ		ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ	
		Ποσό	Ποσοστό (%)	Ποσό	Ποσοστό (%)
I	1 χωριό	469 υπ.	62	40 υπ.	5,2
II	16 σεφβ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	551 υπ.	54,7	63 υπ. 3 gr.	6,2
III	16 σεφβ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	570½ υπ.	60,7	32½ υπ.	3,5
IV		873 υπ.	63,2	50 υπ.	3,6
IX	2 σεφβ.	149 υπ.	68,8	9 υπ.	4,1
X	1 σεφβ., 11 καράτια	200 υπ.	78,7		
XI	3 σεφβ.	765 υπ. 9 gr.	90	40 υπ.	5

Πίνακας 19
 Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ
 (Πηγή: πίν. 14-15)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ ΦΟΡΟΙ		ΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	
		Ποσό	Ποσοστό (%)	Ποσό	Ποσοστό (%)
I	1 χωριό	247½ υπ.	32, 7		
II	16 σεργ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	208 υπ.	20, 6	184 υπ.	18, 2
III	16 σεργ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	203 υπ. 8 gr.	21, 6	133 υπ.	14
IV		458 υπ.	33, 1		
IX	2 σεργ.			59 υπ.	27
X	1 σεργ., 11 καράτια	55 υπ.	21, 3		
XI	3 σεργ.				

Πίνακας 20
 Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ
 (Πηγή: πίν. 14-15)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΑΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΙΔΟΣ	
		Γεωργική παραγωγή	Κτηνοτροφική παραγωγή
I	1 χωριό	406 υπ. (95, 3 %)	20 υπ. (4, 6 %)
II	16 σεργ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	433 υπ. (92,7 %)	33 υπ. 3 gr. (7,2 %)
III	16 σεργ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	506½ υπ. (96,7 %)	17 υπ. (3,2 %)
IV		873 υπ. (98,2 %)	16 υπ. (1,7 %)
IX	2 σεργ.	128 υπ.	
X	1 σεργ., 11 καράτια	160 υπ.	
XI	3 σεργ.	765 υπ. 9 gr.	

Πίνακας 21
 Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΕΟΥΔΟΥ
 (Πηγή: πίν. 14-15)

ΦΕΟΥΔΟ	ΕΛΛΗΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΣΕ ΧΡΗΜΑ			
		Προσωπικοί φόροι	Νομή	Ενοίκια	Αστική περιουσία
I	1 χωριό	247½ υπ. (75%)	20 υπ. (6%)	63 υπ. (19%)	
II	16 σεφβ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	208 υπ. (37%)	30 υπ. (5.4%)	128 υπ. (23.2%)	184 υπ. (33.4%)
III	16 σεφβ., 1/2 χωριού, 1 μετόχι, σπίτια	203 υπ. 8 ετ. (49%)	15 1/2 υπ. (3.7%)	64 υπ. (15.3%)	133 υπ. (32%)
IV		492 υπ.			
IX	2 σεφβ.		9 υπ. (10%)	21 υπ. (23.7%)	59 υπ. (66%)
X	1 σεφβ., 11 καράτια	55 υπ. (57.5%)		40 υπ. (42.5%)	
XI	3 σεφβ.		40 υπ.		

Πίνακας 22
ΧΩΡΙΟ ΠΑΡΑΣΚΗ (1327)
(Πηγή: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1, 299-311)

ΟΝΟΜΑ	ΕΡΓΑΤΕΣ	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ*
Αβράμης	10	<i>Parte per mezzo</i>	B
Αλεξανδρίνα	5	Γονικό	A
Αλέξανδρος παπάς	6	Γονικό	A
Απελάτης	13	<i>Parte per mezzo</i>	B
Απελάτης	1 κήπος	Γονικό	A
Βάρης	6	<i>Parte per mezzo</i>	B
Βαρίνος Μανόλης	4	Γονικό	A
Barbarigo Μαρίνος	4	<i>Parte per mezzo</i>	A
Berta	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Bonacorso Γιάννης	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Bonacorso Ιάκωβος	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Bonacorso Πέτρος	4	<i>Parte per mezzo</i>	B
Γερακάρης Μάρκος	6	<i>Parte per mezzo</i>	A
Γερακάρης Μάρκος	4	Γονικό	A
Γιακουμίνα	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Γεωργίτης	1 αμπέλι		A
Γεωργίτης	1 κήπος		A
Γεωργίτης	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Comera	5	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
da Cloza Πέτρος	3	Γονικό	A
de Vigonça Γουλιέλμος	14	Γονικό	A
Θεληματάρης	6	Γονικό	A
Καλαμάφκαινα Καλή	7	<i>Parte per mezzo</i>	A
Καλαμάφκαινα Καλή	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Καλαμάφκαινα Καλή	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Καλυμναίος	8	<i>Parte per mezzo</i>	A
Καλυμναίος	4	<i>Parte per mezzo</i>	B
Καλέγρης Ιάκωβος	14	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Καραβέλλας	7	Γονικό	B
Καραβέλλας Κώστας	10	Γονικό	A
Καραβέλλας Μιχάλης	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	B

Πίνακας 22 (συνέχεια)

ΟΝΟΜΑ	ΕΡΓΑΤΕΣ	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ*
Κάρτας	2	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Κάρτας	1	<i>Parte per mezzo</i>	B
Κατσίκης Θεοτόκης, Grata	6	Γονικό	B
Κουβαράς	1	<i>Parte per mezzo</i>	A
Κουρούκας Αντώνιος	7	<i>Parte per mezzo</i>	A
Κουρτσούβης	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Κουρτσούβης	3	Γονικό	A
Κουρτσούβης	1 κήπος	Γονικό	A
Κουτσούστος Γιώργης	6	<i>Parte per mezzo</i>	A
Λαρεντζόπουλος Μάρκος	4	<i>Parte per mezzo</i>	A
Λαρεντζόπουλος Μάρκος	2	<i>Parte per mezzo</i>	B
Λεριανός	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Λεριανός	8	<i>Parte per mezzo</i>	A
Λεριανός	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Λιτάρδαινα	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Λιτάρδος Νικόλας	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Λουνάρδος	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Λουνάρδος	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μάξης	2	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μάξης	4	Γονικό	B
Μακέδος	10	<i>Parte per mezzo</i>	A
Μακέδος	5	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μακέδος	9	<i>Parte per mezzo</i>	A
Marcadante Νικόλας	9	<i>Parte per mezzo</i>	A
Marchesian	7	<i>Parte per mezzo</i>	B
Μαρίνος Νικόλας και Βενέδικτος	9	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μέμερος Γιάννης	8	<i>Parte per mezzo</i>	A
Μοσχάνα	8	<i>Parte per mezzo</i>	B
Μουρσίνοσ Κώστας	6	<i>Parte per mezzo</i>	A
Μουρσίνοσ Μιχάλης	24	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Μουρσίνοσ Μιχάλης	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Μουρσίνοσ Μιχάλης	8	Ενοικίαση 29 χρόνων	A

Πίνακας 22 (συνέχεια)

ΟΝΟΜΑ	ΕΡΓΑΤΕΣ	ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΜΕΡΙΔΙΟ*
Μουρσίνος Μιχάλης	12	Γονικό	B
Μουρσίνος Νικόλας	6	Γονικό	B
Μπορταλαμάδαινα	18	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μπορταλαμάδαινα	1 αμπέλι		A
Μπουρμπουλιάκος	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Μπουρμπουλιάκος	8	<i>Parte per mezzo</i>	B
Μυγδαλαία	7	<i>Parte per mezzo</i>	B
Νικόλας	10	<i>Parte per mezzo</i>	B
Ξένος	2	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Ξένος	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Ξένος	1 κήπος	Γονικό	A
Ξύλινος παπάς και Πετρουλίνος	7	Γονικό	B
Πετρίτσας	6	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Πιρίνος Γιώργης	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Πουλίνα	4	Γονικό	B
Ρόδης	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Σακελλάρης	10	<i>Parte per mezzo</i>	B
Σουρβίνος	7	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Στουπράδαινα	12	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Στρογγυλός	8	<i>Parte per mezzo</i>	B
Σώστης	10	Γονικό	B
Sonador Μιχάλης	8	<i>Parte per mezzo</i>	A
Sonador Μιχάλης	9	<i>Parte per mezzo</i>	B
Toscanelo Benedetto	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Ystran Γιάννης	2	Γονικό	A
Ystran Γιάννης	4	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Vidho Γιώργης και de Vigla Γιάννης	12	Ενοικίαση 29 χρόνων	A
Zulian	8	Γονικό	B
Φιριόλος	10	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Χαμέτης	3	Ενοικίαση 29 χρόνων	B
Η χήρα με τους γιους της	18	Γονικό	A
Οι Εβραίοι	16	<i>Parte per mezzo</i>	A

* Η στήλη δηλώνει σε ποιο από τα δύο μερίδια (A και B) ανήκει κάθε αμπέλι.

Πίνακας 23
ΧΩΡΙΟ ΠΑΡΑΣΚΗ (1327)
(Πηγή: πίν. 22)

ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗΣ	ΑΜΠΕΛΙΑ: 93		ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΕΣ: 71	
	Ποσό	Ποσοστό	Ποσό	Ποσοστό
Γονικό	20	21,7 %	15	21 %
Ενοικίαση 29 χρόνων	40	43,4 %	20	28 %
<i>Parte per mezzo</i>	33	34,7 %	22	31 %
Γονικό + Ενοικίαση 29 χρόνων			6	8,5 %
Ενοικίαση 29 χρόνων + <i>Parte per mezzo</i>			7	10 %
Γονικό + <i>parte per mezzo</i>			1	1,5 %

Πίνακας 24
ΧΩΡΙΟ ΠΑΡΑΣΚΗ (1327)
(Πηγή: πίν. 22)

	ΕΡΓΑΤΕΣ	ΑΜΠΕΛΙΑ	Μ.Ο.
Γονικά	139	20	6,95
Ενοικίαση 29 χρόνων	295	40	7,3
<i>Parte per mezzo</i>	229	33	6,9
Αμπέλια	663	93	7,1

Πίνακας 25
ΧΩΡΙΟ ΠΑΡΑΣΚΗ (1327)
(Πηγή: πίν. 22)

ΕΡΓΑΤΕΣ	1 - 5	6 - 10	11 - 15	16 - 20	21 - 25	51	ΣΥΝΟΛΟ
Εστίες	14	43	8	4	2	1	72
Εστίες (%)	19,4	59,7	11,1	5,5	2,7	1,3	100
Σύνολο εργατών	51	340	105	70	46	51	663
Σύνολο εργατών (%)	7,6	51,2	15,8	10,5	6,9	7,6	100

Πίνακας 26

ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΕΣ: Μάλες, Κριτσά, Ιερόπετρα (1328)

(Πηγή: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 7.2, 324-330)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΣΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Ατταλιώτης Βασίλης	1	72					
Ατταλιώτης Γιάννης	1		140	1 + 1 μωσχάρι	2	2	
Ατταλιώτης Θεοτόκης		90					
Ατταλιώτης Μιχάλης, κουράτορας	2						
Γερανός Κοντός Γιώργης	1			1		1 + 1 πουλάρι	8
Γιάννης του Χριστόφορου	1		100			3	
Θεολογίτης Νικηφόρος	1/2		30				
Θεοτύχης Αλέξης	1	40				1	
Θεοτύχης Μάρκος			60				
Θεοτύχης Γιάννης, αδελφός του Μιχάλη	1/2	30					
Θεοτύχης Στέφανος	1		30				
Κατελάνος Γιώργης του Γιάννη	1	20			1		
Κατελάνος Κώστας	1		104	1 + 1 μωσχάρι	2	1	
Κατελάνος Θεοτόκης			178				
Κλοστομάτης Στρατήγης	1	46					
Κούκλης Γιάννης από την Ιερόπετρα	1					1	
Κούκλης Κώστας	2		170			1	
Κοπανός Γιώργης			145				

Πίνακας 26 (συνέχεια)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΣΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΪΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Κοπανός Στέφανος		10					
Κουνούτης Νικόλας		20	50				
Κώστας του παπά Γιώργη		20					
Μαβαλιώλης Γιάννης		76	26				
Μαχαίρης Γιάννης του Μούνεγου, ματζουκιάτος							
Μαχαρόπουλος Γιάννης			145				
Μαχαρόπουλος Γιώργης	1						
Μαχαρόπουλος Νικόλας	1		60	1		;	
Μελής Νικόλας			42	1	2	1	
Μανώλης του Καλοφράκτη			58				
Μάγκος και Πάρδος της Ευγένιας	1						
Μονεβασιώτης Ανδρέας	2			1		3	
Μονεβασιώτης Νικόλας			164			2	
Ορφανός Δημήτρης	1						
Ορφανός Νικήτας				1			
Παλικιάς Μιχάλης	1						
Πανούτης Καβο-Κώστας	1						
Παφουλίνας Κώστας	1						
Σέβδος Κώστας		110		2 + 1 μυσγάρι		· 1	5
Σκουραία Ευγένια		45		1 + 1 μυσγάρι			8

Πίνακας 26 (συνέχεια)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΣΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
Σκουφέας Γιώργης του Γιάννη	1	40		1			
Σκουφέας Μανώλης	1	106					
Τσουντούκης Νικόλας παπιάς	1						
Φιλοκοφλίστης Γιώργης	2		160	1 + 1 μοςχάρι	2		2
Φρύκτιης Βασίλης, κουφάτορας	1	24	45	1 + 1 μοςχάρι	1	2	
Φρύκτιης Βασίλης του Γιάννη	1		135	2		2 + 1 πουλάρι	
Φρύκτιης Κώστας	1		50	1	1		
Φρύκτιης Μιχάλης		50					
Φρύκτιης Θεοτόκης, Νικήτας και Μιχάλης του Στέφανου	1		75	1 + 1 μοςχάρι	1	2	9
Φρύκτιης Νικόλας, λεγόμενος Σέρρης	1	56					
Χαρκιάπουλος Νικόλας	1		90	1 + 1 μοςχάρι		3	
Χαριιάς Μανώλης	3	100				1	
Χριστόφορος	1					2	
;	1						
;	1						
;	1						
55	40	848	2.163	18 + 7 μοςχ.	12	29	32

Πίνακας 26α
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΕΣ: Μάλες, Κριτσά, Ιεράπετρα (1328)
(Πηγή: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 7.2, 324-330)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Αλεξανδρινός Μάρκος	
Αρχαλόπουλος Λέος του Γουλιέλμου	18 ετών. <i>Ματζουκάτος</i>
Ατταλιώτης Γιάννης, αδελφός του κουράτορα	<i>Δεν έχει τίποτα</i>
Ατταλιώτης Γιώργης	<i>Ματζουκάτος</i>
Ατταλιώτης Πιφάνης, ο νέος	
Γεραπετρίτης Μιχάλης του Γιάννη	12 ετών
Γιώργης του Καπαρού	Βρίσκεται στα Κελιά
Γρανόλος Μανόλης	<i>Ματζουκάτος</i>
Eugna Βασίλης	<i>Δεν έχει τίποτα</i>
Θεολογίτης Νικήτας	Τρελός
Θεολογίτης Νικόλας, αδελφός του Νικήτα	
Θωμάς του παπά Γιώργη	Βρίσκεται στο Δέλεσε
Κατελάνος Γιώργης του Βασίλη	10 ετών. Βρίσκεται στη Φουρνή
Κατσομάτης Κώστας του Νικήτα	14 ετών. Βρίσκεται στους Ποταμούς
Κλοστομάτης Λέος του Στρατήγη	18 ετών
Κλοστομάτης Γιώργης του Ξένου	
Κουνούπης Γιώργης, αδελφός του Νικόλα	10 ετών
Κουροπογένης Ανδρόνικος και Μανόλης του Βασίλη	12 και 8 ετών
Μελής Γιάννης του Νικόλα	17 ετών
Μιχάλης του παπά Γιώργη	Βρίσκεται στη Σητεία
Μόσκος Θεοτόκης	
Μόσκος Μανόλης	<i>Δεν έχει τίποτα</i>
Σκουρέας Αλέξης	<i>Δεν έχει τίποτα</i>
Σκουρέας Γιώργης	
Σουγάμης Ξένος	
Τσουντούκης Βασίλης	<i>Δεν έχει τίποτα</i>
Τσουντούκης Νικόλας του Βασίλη	20 ετών
Φρίκτης Νικήτας	<i>Δεν έχει τίποτα</i>
Χαρκιάς Λέος	
Χαρκιάπουλος Ηλίας, αδελφός του Νικόλα	<i>Ματζουκάτος</i>
Χαρκιάπουλος Μανόλης	<i>Ματζουκάτος</i>
Χαρκιάπουλος Νικόλας	<i>Ματζουκάτος</i>
Φιλοκορλίσης	<i>Το έχει σκάσει και βρίσκεται στη Σίβουτο</i>
33	

Πίνακας 27
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΕΣ: Μάλες, Κριτσά, Ιερόπετρα (1328)
(Πηγή: Πίν. 26)

	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΣΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΙΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
ΣΥΝΟΛΟ ΖΩΩΝ	40	848	2.163	25	12	29	32	3.109
ΚΑΤΟΧΟΙ ΖΩΩΝ	35	17	23	16	8	17	5	55
Μ.Ο. ΖΩΩΝ / ΚΑΤΟΧΟ	1,1	49,8	94	1,5	1,5	1,7	6,4	
ΚΑΤΟΧΟΙ ΕΝΟΣ ΕΙΔΟΥΣ	7	6	8	1				

Πίνακας 28
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΕΣ: Μάλες, Κριτσά, Ιερόπετρα (1328)
(Πηγή: πίν. 26)

	ΕΣΤΙΕΣ	ΒΟΔΙΑ	ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΑ
ΣΥΝΟΛΟ	88	40	3.011
ΚΑΤΟΧΟΙ ΖΩΩΝ	55		
ΚΑΤΟΧΟΙ ΒΟΔΙΩΝ Η ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ	54		
ΚΑΤΟΧΟΙ ΜΟΝΟ ΒΟΔΙΩΝ	14	16	
ΚΑΤΟΧΟΙ ΜΟΝΟ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΩΝ	19		1.419
ΚΑΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΥΟ	21	24	1.592

Πίνακας 29

ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΕΣ: Μάλες, Κριτσά, Ιερότετρα (1328)

(Πηγή: πίν. 26)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ	ΕΣΤΙΕΣ	ΒΟΔΙΑ	ΚΑΤΣΙΚΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΪΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
ΣΥΝΟΛΟ	88	40	848	2.163	18	12	29	32
ΦΡΙΚΤΗΣ	8 (9 %)	6 (15 %)	74(8,7 %)	465(21 %)	6(33,3 %)	5(41,6 %)	7 (20,6 %)	11 (34,3 %)
ΑΤΤΑΛΙΩΤΗΣ	7 (8 %)	4 (10 %)	162(19%)	140(6,5%)	1 (5,5 %)	2(16,6 %)	2 (6,8 %)	
ΘΕΟΛΟΓΓΗΣ	5 (5,6 %)	1,5(3,8%)	40(4,7 %)	90 (4,2 %)			1 (3,4 %)	
ΚΑΤΕΛΑΝΟΣ	3 (3,4 %)	2 (5 %)	20(2,3 %)	282(13 %)	3 (25 %)	3 (25 %)	1 (3,4 %)	
ΣΥΝΟΛΟ	23 (26 %)	13,5(34%)	296(35%)	977(45 %)	10(34,5%)	10 (83 %)	10 (34,5%)	11 (34,3 %)

Πίνακας 30

ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΕΣ: Μάλες, Κριτσά, Ιερότετρα (1328)

(Πηγή: πίν. 26)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΒΟΔΙΑ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΑΓΕΛΛΑΔΕΣ	ΤΑΥΡΟΙ	ΓΑΪΔΟΥΡΙΑ	ΓΟΥΡΟΥΝΙΑ
ΝΙΚΟΛΑΣ ΦΡΙΚΤΗΣ	1	75	1	1	2	9
ΒΑΣΙΛΗΣ ΦΡΙΚΤΗΣ	2	160	1	2		2
ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΤΤΑΛΙΩΤΗΣ	1	140	1	2	2	
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΤΕΛΑΝΟΣ	1	104	1	2	1	
ΚΩΣΤΑΣ ΦΡΙΚΤΗΣ	1	135			2	
ΚΩΣΤΑΣ ΦΡΙΚΤΗΣ	1	45	2	1	2	
ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΡΚΙΑΣ	1	90	1			
ΕΣΤΙΕΣ: 7 (8 %)	8 (20 %)	749 (34,6 %)	7 (38,8 %)	8 (66,6 %)	9 (31 %)	11 (34,3 %)

Πίνακας 31

ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΑ: χωριό Γάλιπε (1414)

(Πηγή: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγρ. 14.2, 354-362)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ (ΕΡΓΑΤΕΣ)
Αποστόλης Γιάννης	4
Αποστόλης Γιάννης του Μιχάλη	5 + 4
Αποστόλης Γιώργης, ο γέρος	4
Αποστόλης Γιώργης του Μιχάλη	10
Αποστόλης Θωμάς	5 + 4
Αποστόλης Κώστας	10
Αποστόλης Κώστας, Κωσταρέας	5
Αποστόλης Μιχάλης	1 κήπος
Αποστόλης Νικόλας / Νικολαράας του Μιχάλη	10 + 8 + 4
Γεώργης Γιώργης	10 + 1 κήπος
Consamadhio Μιχαλέτος του Βασίλη	
Καλιφιανός Γιάννης Διάκος	9
Καλιφιανός Πέτρος	3
Κατσατούρης Γιάννης	4
Κατσατούρης Γιάννης του Νικήτα, 6 ετών	
Κατσατούρης Μιχάλης	7
Κατσατούρης Νικήτας, ο μικρός	
Κατσατούρης Νικήτας παπάς	2 + 6 + 1 κήπος
Κατσατούρης Νικήτας	5 + 4 + 1 κήπος
Κατσατούρης Νικηφόρος παπάς	6 + 5 + 1 κήπος
Κονόμος Βασίλης	10
Κονόμος Γιάννης	
Κονόμος Γιώργης του Γιάννη	
Κονόμος Νικήτας	5 + 4
Κουρτέσης Γιάννης	7 + 1 κήπος
Κυριάκος Μανόλης του Γιώργη	5
Κυριάκος Μιχάλης του Γιώργη	
Μακρυθωμάς Γιάννης Διάκος	6 + 4 + 5
Μακρυθωμάς Νικόλας Διάκος	
Πατέρμος Βασίλης	
Πατέρμος Γιάννης	10
Πατέρμος Γιώργης de Alefandini	

Πίνακας 31 (συνέχεια)

ΒΙΛΛΑΝΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ (ΕΡΓΑΤΕΣ)
Πατέριμος Γιώργης de Pliti	8
Ρούλης Γιάννης του Ανδρέα	4
Ρούλης Μανόλης του Ανδρέα	5
Σαλβάνος Κώστας Κωστόπουλος του Μιχάλη	4
Σαλβάνος Κώστας του Κώστα, 3 ετών	5
Σαλβάνος Μιχάλης	5
Σαλβάνος Μιχάλης , 4 ετών	
Σαλβάνος Νικόλας, ο γέρος	4 + 1 κήπος
Σαλβάνος Νικόλας , 6 ετών	6
Σαλβάνος Νικόλας του Μιχάλη	8 + 3 + 3
Σητιακός Λάδης Γιάννης	3
Σητιακός Καλόγερος	
Σητιακός Κώστας	8
ΣΥΝΟΛΟ: 45	256
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ (ΕΡΓΑΤΕΣ)
Consamadhio Βασίλης	
Dono Ανδρώνας	6 + 15 + 6
Dono Μάρκος και Νικόλας	16 + 4
Gradonico Zapacula Γιώργης	20
Καλιφιανή Καλογραία	
Κατούραινα Καλογραία	
Κεφαλά Ανίτσα	
Κουρτέσαινα Ανίτσα	
Μακρυθωμά Καλογραία	
Μουρτάταινα Πόθα	
Μουσσούρος Γιάννης	7
Μουσσούρος Μανόλης	10
Σαλβάνο Ευδοκία	
Σαλβάναινα Καλογραία	
Zampani Θοδώρα	
ΣΥΝΟΛΟ: 15	84

Πίνακας 31 (συνέχεια)

ΑΛΛΟΙ	ΑΜΠΕΛΙΑ (ΕΡΓΑΤΕΣ)
Βαρδαβάς Γιάννης	5
Dono Γιάννης, Γιαννούτας	4
Κουρτέσης Νικόλας	1 κήπος
Μακρυθωμάς Γιώργης	14
Μακρυθωμάς Διάκος	2
Ξένος Νικόλας	5
Zampani Γιαννάκης	2
Zampani	8
ΣΥΝΟΛΟ: 8	40

Πίνακας 32

ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΑ: χωριό Γάλιτε (1414)

(Πηγή: πλν. 31)

	ΒΙΛΛΑΝΟΙ: 45		ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ: 15		ΑΛΛΟΙ: 8		ΣΥΝΟΛΟ: 68	
	Ποσό	Ποσοστό (%)	Ποσό	Ποσοστό (%)	Ποσό	Ποσοστό (%)	Ποσό	Ποσοστό (%)
ΔΕΝ ΚΑΤΕΧΟΥΝ ΤΙΠΟΤΑ	11	24,5	10	67	0		21	32
ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΤΕΣ	34	75,5	5	33	8	100	47	68
ΚΑΤΟΧΟΙ ΜΟΝΟ ΑΜΠΕΛΙΩΝ	27	60	5	34	7	87,5	39	56,5
ΚΑΤΟΧΟΙ ΚΗΠΩΝ	1	2	0		1	12,5	2	3
ΚΑΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΥΟ	6	13,5	0		0		6	8,5

Πίνακας 33
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΑ: χωριό Γάλιπε (1414)
(Πηγή: πίν. 31)

	ΕΣΤΙΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΕΡΓΑΤΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΔΕΝ ΚΑΤΕΧΟΥΝ ΤΙΠΟΤΑ	21	35	0	
ΜΟΝΟ ΚΗΠΟ	1	1,6	0	
1-5 ΕΡΓΑΤΕΣ	13	21,6	55	16
6-10 ΕΡΓΑΤΕΣ	18	30	156	46
11-15 ΕΡΓΑΤΕΣ	3	5	40	12
20 ΕΡΓΑΤΕΣ	2	3,3	40	12
21 + ΕΡΓΑΤΕΣ	2	3,3	49	14
ΣΥΝΟΛΟ	60	100	340	100

Πίνακας 34
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΑ: χωριό Γάλιπε (1414)
(Πηγή: πίν. 31)

	ΚΑΤΟΧΟΙ ΑΜΠΕΛΙΩΝ	ΕΡΓΑΤΕΣ	Μ.Ο. ΕΡΓΑΤΩΝ/ ΚΑΤΟΧΟ
ΒΙΛΛΑΝΟΙ	33	256	7,7
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	5	84	16,8
ΑΛΛΟΙ	7	40	5,7

Πίνακας 35
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΑ: χωριό Γάλιτε (1414)
(Πηγή: πίν. 31)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ	ΕΣΤΙΕΣ	ΚΑΤΟΧΟΙ ΑΜΠΕΛΙΩΝ	ΕΡΓΑΤΕΣ	Μ.Ο. ΕΡΓΑΤΕΣ/ ΚΑΤΟΧΟ
Αποστόλης	9	8	73	9,1
Σαλβάνος	9	6	38	6,3
Κατσατούρης	7	5	39	7,8
Μακρυθωμάς	4	3	31	10,3
Σητιακός	3	2	11	5,5
Πατέριμος	4	2	18	9
Κονόμος	4	2	19	9,5
Ρούκλης	2	2	9	4,5
Μουσουρός	2	2	17	8,5
Κυριάκος	2	1	5	5
Κουρτέσης	3	1	7	7
Consamadhio	2	0	0	0
Dono	3	3	51	17
Zampani	3	2	10	5
ΣΥΝΟΛΟ	58	39	328	8,5

Πίνακας 36
ΚΑΒΑΛΛΑΡΙΑ: χωριό Γάλιτε
(Πηγή: πίν. 31)

ΕΣΤΙΕΣ	ΕΡΓΑΤΕΣ
Ανδρώνας Dono, ελεύθερος	27
Νικόλας Αποστόλης, βιλλάνος	22
Νικόλας Dono, ελεύθερος	20
Γιώργης Gradonico, ελεύθερος	20
Γιάννης Μακρυθωμάς, βιλλάνος	15
Νικόλας Σαλβάνος, βιλλάνος	14
Γιώργης Μακρυθωμάς	14
Νικηφόρος Κατσατούρης, βιλλάνος	11
ΣΥΝΟΛΟ: 8 (12 %)	143 (42 %)

Πίνακας 37
ΧΩΡΙΟ ΡΑΠΤΗΣ (1414)
(Πηγή: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 15.2, 363-368)

ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ ΒΟΔΙΑ	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ
Βαθιανός Εμμανουήλ	1	1	
Βαθιανός Μιχάλης	1½	1	
Βασιλικός Νικόλας	1½	1	
Βασμούλος Μάρκος			
Βασμούλος Νικόλας	1/4	1	
Βασσάλος Γιάννης			
Cornaro Δημήτρης και Μάνος		χερσάμπελο	
Cornara Καλογραία			
Δραμιτινή Fenga			
Δραμιτινός Γιώργης	1/2		
Δραμιτινός Νικόλας	1 1/4	1	
Davidore Θωμάς			
Εξώτροχος Πρωτόπαπας		1	1
Εξώτροχος Γιάννης παπάς			
Εξώτροχος Εμμανουήλ παπάς	1	1	1
Fondanela Μάρκος	1/4		
Καλαφάταινα Ειρήνη			
Καλή			
Καλονάς Νικόλας	1	1	
Κοπανού Ειρήνη	1/2	1	
Κυνηγός Γιώργης			
Λαδίκινος Μιχάλης	1		
Μαγγαφά Μαρία			
Μαγγαφάς Εμμανουήλ	2		
Μαρμαράς Γιώργης			
Μουρτάταινα Ανίτσα	1/2		
Μουρτάτος Νικόλας	1/4		
Μουσούρος Γιώργης			
Πετρόπουλος Μαρίνος	2	1	1
Ραβιτσάς Νικόλας	2	1	
P..... Παντελής			
Σερεπέτσας Ανδρέας	1/2	χερσάμπελο	

Πίνακας 37 (συνέχεια)

ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ	ΓΗ ΣΕ ΒΟΔΙΑ	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ
Σιλιγάρδαινα Καλή			
Σπαθάρος Εμμανουήλ	1/2	1	
Τρουλλινός Γιώργης	1/2	1/2 χερσάμπτελο	
Τρουλλινός Θωμάς	1	1/2 χερσάμπτελο	
Τρουλλινός Νικόλας	1/2		
Τρουλλινή Καλή			
Τρουμίταινα Πλιτή			
Φωτεινός Εμμανουήλ	1		
Χορτάτζης Γιώργης	1		
Χορτάτζης Μιχάλης	1	χερσάμπτελο	
;			
;			
ΣΥΝΟΛΟ: 44	22 1/2	16	3
ΒΙΛΛΑΝΟΙ			
Εξωμερίτης Νικόλας	1		
Καλορούσος Μιχάλης	1	1	
Καλορούσος Νικόλας	1	1	
Κλάδος Εμμανουήλ	2		
Λουρότος Βασίλης	1		
Λουρότος Γιάννης	4	χερσάμπτελο	
Λουρότος Γιώργης του Μιχάλη	1 3/4	χερσάμπτελο	
Λουρότος Εμμανουήλ του Θόδωρου			
Λουρότος Εμμανουήλ του Μιχάλη		χερσάμπτελο	
Λουρότος Νικόλας του Βασίλη	2 1/2	1	
Λουρότος Νικόλας του Μιχάλη	2 1/2	1	1
Λουρότος Μιχάλης Σέρβος του Σήφη		χερσάμπτελο	
ΣΥΝΟΛΟ: 12	16 3/4	8	1
ΑΛΛΟΙ			
Αντωνόπουλος Νικόλας		1	
Δοβρομίρος Γιάννης παπάς			1
Εξώτροχος Νικόλας παπάς		1	
Εξώτροχος Πέτρος παπάς		1	
Καραβέλλας Γιώργης	1		
Κυπραίος Νικίτας	1/4		

Πίνακας 37 (συνέχεια)

ΑΛΛΟΙ	ΓΗ ΣΕ ΒΟΔΙΑ	ΑΜΠΕΛΙΑ	ΚΗΠΟΙ
Μαγγαφάς Γιώργης	1 3/4	1	
Μαγγαφού Ζωή		1	
Παπαδόπουλος Εμμανουήλ		1	
Πλατυσιιάδης Γιώργης		<i>χερσάμπελο</i>	
Χωραφάς Φωτεινός		<i>χερσάμπελο</i>	
ΣΥΝΟΛΟ: 11	3	8	1

Πίνακας 38
ΧΩΡΙΟ ΡΑΠΤΗΣ (1414)
(Πηγή: πίν. 37)

	ΒΙΛΛΑΝΟΙ: 12		ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ: 44		ΑΛΛΟΙ: 11	
	Ποσό	(%)	Ποσό	(%)	Ποσό	(%)
Δεν κατέχουν τίποτα	1	8	18	41	0	0
Καλλιεργητές	11	92	26	59	11	100
Κάτοχοι μόνο γης	3	25	9	20,5	2	18
Κάτοχοι μόνο αμπελιών	2	17	2	4,5	7	64
Κάτοχοι και των δύο	6	50	15	34	1	9
Κάτοχοι μόνο κήπων	0	0	0	0	1	9

Πίνακας 39
ΧΩΡΙΟ ΡΑΠΤΗΣ (1414)
(Πηγή: πίν. 37)

	ΕΣΤΙΕΣ	(%)	ΒΟΔΙΑ	ΑΜΠΕΛΙΑ
Δεν κατέχουν τίποτα	19	34	0	0
Μόνο αμπέλια	4	7,1	0	4
1/4 βοδιού	2	5,3	1/2	
1/4 βοδιού + αμπέλι	1		1/4	1
1/2 βοδιού	3	12,5	1½	
1/2 βοδιού + αμπέλι	4		2	4
1 βόδι	5	21,4	5	
1 βόδι + αμπέλι	7		7	7
1 1/4 βόδι + αμπέλι	1	1,7	1 1/4	1
1 ½ βόδι + αμπέλι	2	3,5	3	2
1 3/4 βόδι + αμπέλι	1	1,7	1 3/4	1
2 βόδια	2	7,1	4	
2 βόδια + αμπέλι	2		4	2
2 ½ βόδια + αμπέλι	2	3,5	5	2
4 βόδια + αμπέλι	1	1,7	4	1
ΣΥΝΟΛΟ	56	100	39 1/4	25

II. ΕΓΓΡΑΦΑ

Α. ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΦΕΟΥΔΩΝ

Τα έγγραφα που εκδίδονται στη συνέχεια αποτελούν τις πρωιμότερες και ίσως τις πιο σημαντικές πηγές που αναφέρονται στη λειτουργία του φεούδου και στην αγροτική οικονομία γενικότερα της μεσαιωνικής Κρήτης, αντίστοιχες με τα βυζαντινά *πρακτικά*, αν και σε απλούστερη μορφή. Πρόκειται για κατανομές εγγείων περιουσιών μεταξύ των κληρονόμων του πρώην ιδιοκτήτη.

Είναι καταχωρημένα σε επίσημα βιβλία της δουκικής Γραμματείας της Κρήτης, με σκοπό την επικύρωση της πράξης κατανομής. Τα έγγραφα αυτά έχουν συνταχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετήσουν κατά κύριο λόγο τις πρακτικές διαδικασίες, την κατανομή δηλαδή μιας περιουσίας, και κατά δεύτερο λόγο άλλες τυπικές, όπως η επικύρωση της κατανομής από τις αρχές και η κατοχύρωση των περιουσιακών στοιχείων στους νέους ιδιοκτήτες - κληρονόμους. Για το λόγο αυτό κάθε έγγραφο διαρθρώνεται κατά διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με το ζητούμενο των ενδιαφερομένων προσώπων. Η ημερομηνία κατανομής δεν συμπίπτει πάντα με την ημερομηνία κοινοποίησης του εγγράφου, οπωσδήποτε όμως οι δύο πράξεις δεν απέχουν μεταξύ τους περισσότερο από διάστημα μερικών μηνών. Επειδή, τέλος, πρόκειται για φέουδα, η κατανομή έχει εγκριθεί από το δούκα Κρήτης και τους συμβούλους του και καταχωρηθεί στη δουκική Γραμματεία.

Τα έγγραφα που επισημάνθηκαν καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1327 - 1415¹. Σε καθεμιά από τις περιπτώσεις δίνεται προσοχή σε διαφορετικά στοιχεία, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των κληρονόμων. Για το λόγο αυτό οι κατανομές δεν είναι δυνατό να ενταχθούν σε κοινό σχήμα, αν και διατηρούν όλες ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά. Με βάση τις πληροφορίες που παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, οι κατανομές κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες:

1. Κατανομές που παρέχουν, εκτός των άλλων, αναλυτικά στοιχεία για τα εισοδήματα του φεούδου. Είναι οι πιο σπουδαίες, αλλά συγχρόνως και οι λιγότερες². Κατά την έκδοσή τους τα έγγραφα της κατηγορίας αυτής μετά τον αύξοντα αριθμό τους φέρουν το χαρακτηριστικό αριθμό 1.

1. Τα έγγραφα κατανομής φεούδων προέρχονται από τους παρακάτω φακέλους: ADC, b. 10, 10bis και 11 (*atti antichi*)· b. 20 (*catastici antichi*).

2. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 1.1 - 6.1, 299-323. Δύο από αυτά αφορούν αποσπάσματα εκθέσεων οικονομικής κατάστασης φεουδαρχών (έγγρ. 4.1 και 5.1, 318-319).

2. Κατανομές που προσφέρουν στοιχεία σχετικά κυρίως με τη σύνθεση ενός φεούδου και της περιουσίας των αγροτών του. Οι κατάλογοι βιλλάνων και ελεύθερων του φεούδου, οι οποίοι περιλαμβάνονται ορισμένες φορές στο έγγραφο της κατανομής, είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν, έστω και με επιφύλαξη, ως πηγές για τη δημογραφική σύνθεση της υπαίθρου³. Κατά την έκδοσή τους τα έγγραφα της κατηγορίας αυτής μετά τον αύξοντα αριθμό τους φέρουν το χαρακτηριστικό αριθμό 2.

3. Κατανομές, στις οποίες δίνεται βάρος περισσότερο στην περιγραφή των συνόρων της περιουσίας και λιγότερο στη σύνθεση του φεούδου. Οι ειδήσεις που προσφέρουν είναι σημαντικές για την εικόνα του αγροτικού τοπίου στην Κρήτη κατά τον 14ο αιώνα⁴.

Τα έγγραφα των κατανομών προσφέρουν πολύτιμες μαρτυρίες σχετικά με τη σύνθεση όχι μόνο του φεούδου, αλλά και του χωριού και της κοινωνίας του, τη σύνθεση της περιουσίας του αγρότη και τη σχέση του τελευταίου με τη γη και το φεουδάρχη, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ των φεουδαρχών - συνιδιοκτητών ενός χωριού και των στοιχείων που περιλαμβάνει το τελευταίο.

Εδώ δημοσιεύονται έγγραφα των δύο πρώτων κατηγοριών. Στα έγγραφα της πρώτης κατηγορίας καταγράφονται η περιουσία και αναλυτικά ή συνοπτικά τα εισοδήματα που προέρχονται από αυτήν, πάντοτε όμως με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποδεικνύεται η ίση κατανομή των εισοδημάτων μεταξύ των κληρονόμων. Στα έγγραφα της δεύτερης κατηγορίας εκτίθενται λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικά τα στοιχεία μόνο εκείνα που συνθέτουν την περιουσία που κατανέμεται (γη, άνθρωποι, οικισμός κ.ά.).

Διευκρινίζεται ωστόσο ότι τα έγγραφα που κατατάσσονται σε μία από τις δύο παραπάνω κατηγορίες περιλαμβάνουν ορισμένες φορές και στοιχεία, τα οποία τονίζονται ιδιαίτερα σε έγγραφα άλλης κατηγορίας. Ένα έγγραφο, για παράδειγμα, της δεύτερης κατηγορίας είναι δυνατό να αναφέρεται συνοπτικά στα εισοδήματα της περιουσίας ή να περιλαμβάνει αναλυτική περιγραφή των συνόρων της γης που κατανέμεται, χαρακτηριστικό των εγγράφων της τρίτης κατηγορίας.

Στα έγγραφα των κατανομών παρατηρούνται τα εξής κοινά χαρακτηριστικά:

1. Ο τρόπος καταγραφής των αγροτών, ελεύθερων ή βιλλάνων. Οι βιλλάνοι καταγράφονται κατά φορολογικές μονάδες (εστίες), οι οποίες περιλαμβά-

3. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, έγγρ. 7.2 - 16.2, 324-372. Ένα από αυτά είναι κατάλογος ενοικιαστών γης της εκκλησίας του Αγ. Μάρκου Χάνδακα (έγγρ. 8.2, 331-332).

4. Βλ. για παράδειγμα, ADC, b. 20, fasc. 1, 30r-v, 31r-v, 32r-v, 33r-34v· fasc. 2, 598r-599v· fasc. SS. *Apostolorum primi*, 61r-v. Έγγραφα της κατηγορίας αυτής δεν δημοσιεύονται.

νουν τους άρρενες άνω των 16 και κάτω των 60 ετών, μαζί με τους τυχόν ανήλικους, άρρενες πάντα, απογόνους τους, των οποίων συνήθως αναφέρεται και η ηλικία. Οι βιλλάνες δεν αναφέρονται ποτέ ούτε ως αρχηγοί ούτε ως μέλη κάποιας εστίας. Ακόμη και στην περίπτωση που έχει πεθάνει ο πατέρας, τα ανήλικα άρρενα μέλη της οικογένειας καταγράφονται μόνο τους ή με κάποιο άλλο ενήλικο άρρεν συγγενικό πρόσωπο. Κατά την καταγραφή αυτή είναι δυνατό να αναφέρεται συγχρόνως και η περιουσία των βιλλάνων σε ζώα ή ακόμη και η ηλικία τους. Οι ελεύθεροι, αντίθετα, καταγράφονται κατά “νοικοκυριά” (*case*) χωρίς τους απογόνους τους, ενώ πολύ συχνά αντιπροσωπεύονται από γυναίκες.

2. Ο τρόπος καταγραφής της γης. Τα αμπέλια, η καλλιεργούμενη γη και οι κήποι καταγράφονται κατά τεμάχια, μαζί πάντα με τους καλλιεργητές τους και σπανιότερα με την έκτασή τους ή τον τρόπο κατοχής τους από τον καλλιεργητή. Όταν η περιουσία έχει μεγάλη έκταση, τα παραπάνω κατατάσσονται και κατά περιοχές. Αντίθετα από τα βυζαντινά *πρακτικά*, όπου καταγράφονται οι πάροικοι με την οικογένειά τους και την περιουσία τους, εδώ η καταγραφή αφορά σχεδόν πάντα τη γη και κατά δεύτερο λόγο τους καλλιεργητές της. Έτσι, όταν δεν υπάρχει ξεχωριστός κατάλογος των βιλλάνων ή των *ελευθέρων*, δεν είναι γνωστό αν οι καλλιεργητές που αναφέρονται είναι βιλλάνοι ή *ελεύθεροι*, αν ανήκουν στον ίδιο φεουδάρχη ή σε άλλον, αν είναι κάτοικοι του ίδιου χωριού ή όχι και αν έχουν άλλη περιουσία.

3. Τα εισοδήματα της περιουσίας, αναλυτικά ή συνολικά για κάθε εδαφική μονάδα, εκφράζονται σε υπέρπυρα, όταν καταβάλλονται σε χρήμα, ενώ όταν καταβάλλονται σε είδος, εκτός από την ποσότητα του προϊόντος, αναγράφεται και η αξία του, επίσης σε υπέρπυρα. Στα έγγραφα, στα οποία καταγράφονται τα εισοδήματα της περιουσίας, αναφέρεται ορισμένες φορές και το ύψος της *varnatio*.

4. Διατηρείται ο παραδοσιακός (βυζαντινός) τρόπος καθορισμού και περιγραφής των συνόρων της γης, εφόσον αυτό πραγματοποιείται από ντόπιους Έλληνες κατοίκους της περιοχής. Χρησιμοποιούνται όχι μόνο οι ίδιες μέθοδοι για να οριστούν τα σύνορα, όπως το κτίσιμο ορίων με κολονάκια (*pilastri*), το χάραγμα σταυρών σε πέτρες και βράχους, η αναγνώριση δέντρων ως σημείων, η παρακολούθηση των ρυακιών ή ποταμών ως φυσικών ορίων κ.ά., αλλά και η ίδια ελληνική ορολογία με λατινικούς χαρακτήρες, όπως πέτρα ρηξιμαία (*petra risimea*), ρυάκι-ρυάκι (*riachi - riachi*), δέτη-δέτη (*deti - deti*) και άλλες παρόμοιες εκφράσεις.

5. Ορισμένα στοιχεία της περιουσίας παραμένουν πάντοτε κοινά μεταξύ των κληρονόμων, στους οποίους κατανέμονται, όπως και μεταξύ των αγροτών της ίδιας περιοχής και του ίδιου χωριού. Αυτά είναι: τα νερά (ποτάμια, ρυάκια, πηγάδια, λίμνες), οι δρόμοι, τα βοσκοτόπια, οι εκκλησίες ή και οι παπάδες, τα πατητήρια ή και οι βιλλάνοι. Με τον τρόπο αυτό δεν διασπάται η ενότητα κάθε χωριού με τις εκάστοτε κατανομές.

6. Τα σπίτια που κατέχουν οι φεουδάρχες στην πόλη (*burgessiae*) καταγράφονται συνήθως με τους ενοίκους τους και πολύ συχνά με το ετήσιο ενοίκιό τους, ενώ ορισμένες φορές, ιδιαίτερα μάλιστα αν δεν αναφέρονται οι ένοικοι, καθορίζεται περίπου και η περιοχή όπου βρίσκονται.

7. Οι εδαφικές μονάδες από τις οποίες αποτελείται η περιουσία δεν αναφέρονται συχνά. Παρουσιάζεται επίσης πρόβλημα ορισμένες φορές σχετικά με τα τοπωνύμια, όταν δεν προσδιορίζονται από τη λέξη *casale*, αν πρόκειται δηλαδή για χωριά ή απλώς περιοχές κάποιου χωριού, όταν η περιουσία δεν εκτείνεται τόσο, ώστε να περιλαμβάνει ένα ολόκληρο χωριό.

8. Στο έγγραφο 1.1 περιλαμβάνονται οι παρακάτω όροι, που φαίνεται ότι χαρακτηρίζαν σε γενικές γραμμές τις σχετικές διαδικασίες και με βάση τους οποίους γινόταν κάθε κατανομή: α. Όσοι βιλλάνοι δεν καταγράφονται κατά το μοίρασμα, κατανέμονται στη συνέχεια. β. Οι βιλλάνοι κάτω των 16 ετών ακολουθούν πάντα τους γονείς τους. γ. Οι βιλλάνοι κάτω των 16 ετών, των οποίων οι γονείς δεν μοιράστηκαν, παραμένουν κοινοί. δ. Ο γαιοκτήμονας που κατέχει γη, αμπέλια και κήπους, τα οποία καλλιεργούν βιλλάνοι που ανήκουν σε άλλο γαιοκτήμονα, είναι υποχρεωμένος να τους τα παραχωρήσει σε γονικό με συμβόλαιο, όπως θα έκανε σε έναν οποιοδήποτε καλλιεργητή (*farli carta de gonicho como ello farave al un stranio*). ε. Καθένας από τους κληρονόμους οφείλει να σέβεται όλες τις παραχωρήσεις της γης που απέκτησε και οι οποίες είχαν γίνει πριν από την κατανομή. στ. Όλες οι εισφορές, και γενικά τα χρέη, που χρωστούν οι βιλλάνοι περιέρχονται σ' εκείνον που θα τους αποκτήσει⁵.

Κατά την έκδοση των εγγράφων κατανομής φεούδων, καθώς και των συμβολαίων, διατηρήθηκαν οι γλωσσικές, εκφραστικές και ορθογραφικές ιδιομορφίες (ανορθογραφίες, παραλείψεις, σφάλματα) των κειμένων. Η επέμβαση περιορίστηκε στη στίξη, στη διάκριση παραγράφων και στην κεφαλαιογράφηση κυρίων ονομάτων και τόπων. Στα κείμενα σε βενετική διάλεκτο τονίστηκαν ορισμένες λέξεις, όπως στα σύγχρονα ιταλικά, για την ευκολότερη διάκρισή τους από άλλες ομόηχες. Λέξεις ή φράσεις που είναι δυσανάγνωστες ή λείπουν, επειδή το χειρόγραφο έχει εν μέρει καταστραφεί, αντικαθίστανται με αγκύλες [] και με ενδιάμεσο κενό, ανάλογο της έκτασης της λέξης ή της φράσης που παραλείπεται. Σε || οι λέξεις ή οι φράσεις που έχουν συμπληρωθεί από το γραφέα στο περιθώριο ή στα διάστιχα. Σε { } οι διαγραφές του γραφέα και σε < > οι προσθήκες του εκδότη, όπου το έγγραφο είναι κατεστραμμένο, αλλά οι φράσεις ή οι λέξεις εννοούνται, σύμφωνα με τα στοιχεία του ίδιου εγγράφου.

5. Βλ. παρακάτω, έγγο. 1.1, 310-311.

1.1

Κατανομή σε δύο μερίδια της περιουσίας του ποτέ ευγενούς Ιωάννη Cornario. Η περιουσία αποτελείται από 32 σερβενταρίες, ένα χωριό, δύο μετόχια και τα ανάλογα σπίτια στο Χάνδακα και εντοπίζεται στα χωριά: Ιεράπετρα, Λοκρίδι, Ασπρακοί, Λουτράκι, Πεύκο, Σινάπι, Μέλαμπες, Σκλαβόκαμπος, Ασίλιανη, Κατσικάλι, Χόνδρος, Βαγιωνίτης, Χουδέτσι, Πρικού, Πάλα, Πιτσίδα, Καϊμένου, Παρασκή και στα μετόχια του τελευταίου χωριού, Άγ. Κωνσταντίνος και Πατσίδες.

1327, Αύγουστος

(ADC, b. 10, fasc. 1, 13v-15r και 16r-17v)

[.....] *texere de feudis, quondam nobilis viri Iohannis Cornarii [.....] suis et facta divisione de ipsis fuerunt proiecte texere de mandato magnifici domini Iohanni Bellegno et eius consilio et posite fuerunt texere super altari Sancti Marci [.....] Marchesina eius filia non habebat etatem, dictus dominus ducha accepit pro ipsa, cui venit infrascripta pars.*

Hec est pars que advenit puele per texeras.

Lochridhi, serventarie VI.

In prima a de formento mesure MCCLIII e de orço mesure VI.C XLVII, vale tuto yperperi CCII.

Item per nomi per tuta la cavallaria, yperperi XXV.

Item per fito de I çardin, yperperi V.

Item per vin per tuta la cavallaria mistati ML, vale yperperi L.

Item de caneschi, yperperi XXVII.

Summa, yperperi CCCVIII.

Astraci, Luttrachi, Pefco, serventarie IIIIor.

Imprima a de formento mesure CCLXXXX et de orço mesure CXXV, femollo valler yperperi L.

Item de nomi, yperperi V.

Item per fito de I çardin, yperperi X.

Item de vin mistati D, femollo valer yperperi XL.

Item de caneschi, yperperi VIIII grossi VIII.

Item dalo Pefco, yperperi X.

Summa, yperperi CXVIII et grossi VIII.

*Synappi e Mellambe et Slavocambo et la serventaria de Çirapetra,
serventarie VI.*

Imprima dalo Sinappi de formento mesure CCC^o, femollo valer yperperi XLII.

Item de vin mistati VI.C, femollo valer yperperi XXX.

Item dale Mellambe de fito, yperperi LX.

Item dalo Slavocambo, yperperi VII.

Item de caneschi, yperperi VII.

*Item dela serventaria de Çirapetra, che sè per incambio delo Caimenu, che pagava
yperperi XXXVI.*

Summa, yperperi CLXXXII.

Spaçidhe, lo qual è metochi de Paraschi.

*Imprima a de formento mesure XXV et de orço mesure XXV e some VI de vin,
vale tuto yperperi VIII.*

Questi sie li vilani dela cavallaria delo Locridhi.

Imprima Manoli Maleno.

Item Nicola Paterno a frar I, de anni XVII.

Item Theotochi Papadhopulo.

Item Costa Petropullo.

Item Alexi Charchia.

Item Nichiforo Paterno.

*Item Costa Machioti a filioli IIIIor, Çorçi, de anni XVII, Çane, de anni X, Nichita,
de anni VII, Varda, de anno I.*

Item Quignoti Malleno no paga, perchè lo è vechio.

Item Alexi Maleno, faber, de Leondachi.

Item Michali Malleno a filio I, Alexi, de anni III.

Item Çan Mochioti a filio I, Nichita, de anno I.

Item Costa Petropulo, filio de Nichita.

Item Andrea Draco.

Item Vasili Dhiplari.

Item Iani Mochioti, horfano, a frar I, de anni XVI.

Summa, li suprascripti villani grandi XVII, eceto lo vequio, e piçoli VI.

Dè pagare li suprascripti villani XVII per dacia e per caneschi yperperi LXVIII.

*A tuti li villani suprascripti piegore VIII.C X, avemo de dhechatia piegore LXXXI,
valent yperperi XXVII. // (q. 14r)*

Questi <sie> li villani [.....] de Astraci e de Lutrachi e Pefco.

Imprima [.....] a filio I, Marino, de anni VIII.

Item Marco Capaçali [.....]

Item Ianni Capaçali, filio de sovrascrito Marco.

Item li heredhi de Nichita Manganari, Janni, de anni XII, Manoli, de anni VIIIo, Çorçi, de anni III.

Summa, li suprascripti villani grandi III e piçoli IIIIor.

Dè pagare li suprascripti per dacia e caneschi yperperi XII.

Questi sie li villani de la cavallaria delo Sinappi.

Imprima Manoli Sarandino a filioli III, Antonio, de anni XIIo, Michali, de anni VII, Costa, de anno I.

Item Çan Sarandino, filio delo sovrascrito.

Item Vassili Romeo a filioli IIo, Nicola, de anni VIII, Xeno, de anno I.

Item Nicolo Papadhopullo a filio I, Çane, de anno I.

Item Vassili Papadhopullo.

Item Çorçi, filio de Çan Papadhopullo, de anni VIo.

Item avemo villani VIII grandi {e piçoli VII}, li quali sta ale Mellambe et ala Piçidhia.

Summa, li suprascripti villani grandi XIII e piçoli VII, aceto li filioli, che avesse li suprascripti VIII villani, che sta ale Mellambe e ala Piçidhia, li quali nuy demo a questa parte.

Dè pagare li suprascripti villani per dacia et caneschi yperperi LVI.

A li suprascripti villani piegore CXXX, devemo avere de dhecatia piegore XIII, valunt yperperi IIIIor e grossi III°.

Demo a questa parte tuto lo casal delo Paraschi cum tore e la gliesia e la stala e tute le farege e cum la mitadhe dele vigne e çardini, secondo come ele sera partidhe.

Aspe de caneschi delo ditto casal de Paraschi, yperperi XVI et grossi IIII.

Item demo li questi villani a questa parte, li quali è de ratione de Paraschi.

Imprima Çorçi Charoniti a filioli IIIIor, Todhoro, de anni XV, Manoli, de anni XIIIor, Micali, de anni IIIIor, Janni, de anno Io.

Item Vassili Charoniti, filio delo suprascripto.

Item Thodoro Caroniti a filioli IIII, Ianni, de anni XIII, Manoli, de anni XI, Vassili, de anni VIII, Costa, de anni IIIIor.

Summa, li suprascripti villani grandi III e piçoli VIII.

Dè pagare li ditti villani per dacia e caneschi yperperi XII.

A li suprascripti villani intro scrove e porçeli XXII, desse avere de pendameria VIo, vale yperperi II.

Summa, tuti li villani de questa parte grandi XXXVII e piçoli XXV.

Item summa, quello che dè pagare li ditti villani, yperperi CXLVIIIo.

Item summa, quello cheli dè pagare per dhecatia piegore LXXXXIIIor e de

pendameria porçi VI, yperperi XXXII e grossi IIIIor.

Summa, per tuto quello che questa parte a de rendedho de fora, çença le vigne dela Paraschi, yperperi VIII.C XVII e grossi IIIIor.

Queste sie le possession de citadhe, le quali nuy demo a questa parte.

Imprima la ca nova, che partien al'Astraci, chela che sè a pe deli frari, la qual rende yperperi XL.

Item la ca, che sè avanti li frari, che partien alo Locridhi, la qual renderia yperperi LXXII.

Item la ca, che sè aparvo San Tito, che partien alo Lutrachi, yperperi III.

Item la ca, che sè aparvo San Tito, che partien alo Paraschi, che renderia yperperi LXVIII.

Summa, lo fito dele case de citadhe, yperperi CXXXIIIo.

Summa summarum per tuto quello che rende questa parte, si dentro co de fuora, salvo le vigne dela Paraschi e salvo le serventarie de Çirapetra, che sè VI, cum le soe pertinencie, le qualle sè due partes per mitadhe, yperperi MI grossi IIIIor. //(φ. 14v)

Questa sie la parte dele vigne e çardini [.....] alo casal dela Paraschi, li sè cum la parte [.....]

Queste sè le vigne velie de Duedho.

Imprima la vigna de Manoli Varino, de ovre IIIIor, gonico.

Item la vigna de papa Alexandro, de ovre VI, in gonico.

Item la vigna de Costa Mursi, de ovre VI, parte per meço.

Item la vigna de Marin Barbarigo, la quale tien Vassili Curquri, de ovre IIII, parte per meço.

Summa, ovre XX.

Queste sie le vigne dela Stravochila, che nuy demo a questa parte.

Item la vigna de Michali Mursi, de ovre XXIIIor, sè ad annos XXVIIIo.

Item la vigna de Çorçi Vidho e de Çanin de Vigla, de ovre {XXII} XII, sè ad annos XXVIIIo.

Item la vigna de Guilliemo de Vigonça, de ovre XIII, in gonico.

Item la vigna de Çorçi Pirin, de ovre X, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Costa Caravella, de ovre X, gonico.

Item la vigna de Çani Ystrian, de ovre II, gonico.

Item la vigna dela vedhova cum soy fioli, che sè al castello, de ovre XVIII, gonico.

Item la vigna de Xeno, che sè aparvo la Pigadhulia, de ovre II, sè ad annos XXVIII.

*Item la vigna de Bortalamadhena, che sè aparvo questa de Xeno.
Summa, ovre LXXXXII.*

*Queste sie le vigne dele Spaçidhe, dela Stravochila, che varda inver ponente, che
nuy demo a questa parte.*

Item la vigna de Leriano de ovre VI, sè ad annos XXVIII.

Item le vigne do de Litardena, de ovre VIII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Xeno, de ovre VII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Michali Mursin, lo sochoro, de ovre VII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Nicola Litardo, de ovre IIIIor, sè ad annos XXVIII.

*Item la vigna de Michali Mursin, che fo de Grimani, de ovre VIII, sè ad annos
XXVIII.*

Item la vigna de Giacomo Bonacorsso, de ovre VII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Alexandrina, de ovre V, gonico.

Item la vigna de Antonio Qurucha, de ovre VII, parte per meço.

Summa, ovre LVIII.

*Queste sie le vigne, <del Campo, che sè a man destra de andar>
in citadhe dala Paraschi.*

Imprima le vigne [.....], sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Iorgici.

Item la vigna de Nicola [.....] de ovre [...], gonico.

Summa, oure XX.

*Queste sie le vigne del Campo, che sè inver senestra ad andar in citadhe dala
Paraschi.*

Item la vigna de Çan Memero, de ovre VIII, parte per meço.

Item la vigna de Marco Gerachari, de ovre VI, parte per meço.

Item la vigna dele Curçuvi, de ovre X, ad annos XXVIII.

Item la vigna deli Curçuvi, de ovre III, gonico.

Item la vigna de Piero da Cloça, de ovre III, gonico.

Item la vigna de Çan Bonacorso, de ovre III, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Çan Stran, de ovre IIII, sè ad annos XXVIII.

Summa, ovre XXXVII.

Queste sie le vigne de oltra lo riachi inver ponente.

Item la vigna de Çorçi Cuçusto, de ovre VI, parte per meço.

Item la vigna de Machiedho, de ovre X, parte per meço.

Item la vigna de Michali Sonadhor, de ovre VIII, parte per meço.

Item la vigna de Leriano, de ovre VIII, parte per meço.

Item la vigna de Calimneo, de ovre VIII, parte per meço.

*Item la vigna de Callamafchena, de ovre VII, parte per meço.
Summa, ovre XLVII.*

*Queste le vigne de L'Ortha, che sè de sovra la via, che va alo Sichilu.
Imprima la vigna de Cuvara, de ovre VIII, sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Leriano, de ovre VIII, sè ad annos XXVIII.
Item la vigna de Cuvara, de ovra I, parte per meço.
Summa, ovre XVII.*

*Queste sie le vigne deli sochori.
Imprima la vigna de Marco Ierachari, de ovre IIIIor, gonico.
Item le vigne II, che tignia li Çudhie, de ovre XVI, parte per meço. //(φ. 15r)
Item la vigna [.....]
Item la vigna [.....]
Item la vigna [.....]
Summa, ovre [...]*

*Queste sie le vigne dela via infra inver levante.
Imprima la vigna de Marco Laruçepulo, de ovre IIIIor, parte per meço.
Item la vigna de Nicola Marchadhante e de Machiedho, de ovre XVIII, parte per meço.
Item la vigna de Thelimatari, che sè ali Pigadhulia, de ovre VI, gonico.
Summa, ovre XXVIII.*

Volemo che tuti arbori et chierissi, che fosse intro le vigne, sia de quello, che avera le vigne.

*Questi sie li çardini, che nuy demo a questa parte
Imprima lo çardin delo castello.
Item lo çardin de Jorgiçi.
Item lo çardineto de Xeno.
Item lo çardineto de Condopodhari.
Item lo çardineto de Çurçuvi.
Item lo çardineto de Apellati.
Tuti li suprascripti çardini sè de gonico.*

Item demo a questa parte la gliesia delo Christo cum lo cemitirio e cum le casse, che sè là, e cum li do çardini, che sè de sovra lo çardino velio. //(φ. 16r)

Queste [.....]

Asiliani, Cacicali, Chondro e Vaionitis [.....], serventarie X.

Imprima da Asiliani de formento mesure V.C LXXX e d'orço mesure CLXXXX cum lo çardin, femolo valer perperi LXXXXV.

Item de vino mistati VI.C, femolo valer perperi XXXVI.

Item de caneschi, perperi XVIII.

Item de hengarie de franchi, perperi III.

Item dalo Cacicali mesure de fromento V.C e d'orço mesure, val tuto perperi LXXXI.

Item dalo Chondro mesure LXX de formento, valer perperi X.

Summa, perperi CCXLIIIIor.

Chudheci e Pricu, serventarie III.

Imprima de formento dalo Chudheci mesure CLX e d'orço mesure LXXX, vale perperi XXX.

Item de farina dalo mulin mesure CCLXXXVIII, femolo valer perperi XL.

Item de fiti de çardini, perperi LI.

Item de vin mistati CLXXX, femolo valer perperi XIIIior.

Item de caneschi, perperi VIIIior grossi VIII.

Item de nomi, perperi IIIior.

Item delo Pricu de formento mesure C e d'orço mesure X e perpero I, perperi XIIIior.

Summa, perperi CLXIII e grossi VIII.

Pala, Picidadia, Caymenu, serventarie III.

Imprima dela Pala mesure C de formento e d' orço mesure XXX e per nomi perperi IIIior, val tuto perperi XX.

Item de farina dalo mulin mesure L, vale perperi VII.

Item de vin mistati III.C LXXXX, femolo valer perperi XXVIII.

Item de caneschi dela Pala, perperi VIII.

Item dali Picidadia de formento e d'orço e de hengarie, perperi LXXXXV+.

Item per nomi ali Picidadia, perperi VII+.

Item per caneschi ali Picidadia, perperi X.

Item dalo Caymenu de fito, perperi XIII.

Summa, perperi CLXXXVIII.

San Constantin, metochi de Paraschi.

Imprima de formento mesure CCLXX e d'orço mesure LXXXV e de caneschi perperi III, val tuto perperi XLIII.

<Questi sie li villani> dele X serventarie de Asiliani, Cacicali e Chondro e Vaionitis.

[..... ..] Gramaticopulo a filioli III, Apostolo, de anni VI, [.....], de anni IIII, Thetoqui, de anni [.....]

Item Çan Caçara,

Item Çorçi Caçara, filio delo dito Çan.

Item Çorçi Capadhocha.

Item Thetoqui Gramaticopulo a filioli II, Costa, de anni VI, Iani, de anni II.

Item Thodoro Gramaticopulo, de anni LXX, non dè pagar.

Item Costa Gramaticopulo a filioli III, Thodoro, de anni XIII, Michali, de anni VIII, Thetoqui, de anni VI.

Item avemo ali Sivriti villani III grandi e a filioli V, li quali nuy vadhagnassemo anno novanta tre per [.....]

Item Leo Cavalarici.

Item Servo Cavalarici, fi delo dito Lio.

Item avemo villani IIII scanpadhici grandi, che sè ali Sivriti.

Summa, li sovrascriti villani grandi XV e piçoli XIII, aceto quello deli anni LXX.

Dè pagar li sovrascriti villani per dacia e caneschi perperi LX.

A tuti li sovrascriti villani piegore CCCXXX, devemo avere de dhecatia piegore XXXIII, vale perperi XI.

A li diti villani porci VI devemo avere de pendameria porco I, val perperi II.

Demo a questa parte questi villani, li qual è de raxon de Cudheci e Pricu.

Imprima Nicola Apelati a filioli II, Çorçi, de anni V, Costa, de anno I.

Item Stratigi Apellati, filio de Nicola.

Item Michali Apelati.

Item papa Thodoro Carpaçuli a filioli IIII, Iani, de anni XX, e li altri è piçoli.

Item Çan Situni a filio I, Piero, de anni VI.

Item Thetochi Carpaçuli, filio de Marco.

Item Çorçi Carpaçuli.

Item Michali Carpaçuli a filioli II, Stamatino, de anni XI, Nicola, de anni V.

Item Çorçi Cutlo a filio I, Iani, de anni IIIIor.

Summa, li sovrascriti villani grandi X e piçoli VIII.

Dè pagar li sovrascriti villani per dacia e caneschi perperi XL.

A li sovrascriti villani piegore LXXXX, devemo avere de dhecatia piegore VIIIor, vale perperi III. //(φ. 16v)

Questi sie li villani dela meça kavallaria [..... ..]

Imprima Çorçi Chefalacha.

Item Costa Chefalacha.

Item Iani Chefalacha, de anni XII, frar del [.....]

Item Vaxili Sarandino, de anni LXV.

Summa, li villani grandi III e piçoli II.

De pagar li sovrascriti villani per dacia e caneschi perperi XII.

Demo a questa parte l'autra mitadhe dele vigne e çardini dela Paraschi, secondo come elle sera partidhe e de [.....] lo monte delo castello cum tanta terra, quanta la sera consegnadha per far so casal.

Item li demo questi villani, li quali è de raxon de Paraschi.

Imprima Manoli Sosti.

Item Leo Sosti.

Item Çan Sosti.

Item Çan Quinigo.

Item Michali Caroniti a filioli II, Vaxili, de anni XVI, Thodoro, de anni VIII.

Item Çorçi Charoniti.

Item Costa Malari.

Item Çorçi Treva a filio I piçolo.

Item Thetoqui Treva.

Summa, li sovrascriti villani grandi X e piçoli III.

Dè pagar li diti villani per dacia e caneschi perperi XL.

A li sovrascriti villani piegore XXX, devemo avere de dhecatia piegore III, vale perpero I.

Summa, tuti li villani de questa parte grandi XXXVIII e piçoli XXV.

Summa, quello che li diti villani dè pagar per dacia e caneschi, perperi CLII

Summa, per tuto quello chelli dè pagar de dhecatia e per pendameria, piegore XLIII e porco I, vale perperi XVI e grossi IIIIor.

Summa, per tuto quello che questa parte a de rendedho de fora, çença le vigne de Paraschi, perperi DCCCVIII e grossi VIII.

Queste sie le possession de citadhe, le qual nuy demo a questa parte.

Imprima la ca grande metemo, che renderia perperi XXXX.

Item la ca, che partien al'Asiliani, che renderia perperi L.

Item le case dela Çudheca, le qual partien al Chudeci, che renderia perperi XLIII.

Summa, lo fito che rende le dite case, perperi CLXXXIII.

Queste sie le vigne dela Paraschi e designadho casal, che nuy demo ala parte de Asiliani.

Queste sie le vigne velie de Duedho, che nuy demo a questa.

Item la vigna de Sachielari, de ovre X, parte per meço.

Item la vigna de Nicola Mursin, de ovre VI, gonico.

Item la vigna de Piero Bonacorso, de ovre IIIIor, parte per meço.

Summa, ovre XX.

Queste sie le vigne dela Stravochila, che nuy demo a questa parte.

Item la vigna de Grata, de ovre VI, gonico.

Item la vigna de Lunardo, de ovre VI, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Iacomo Calegri, de ovre XIII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Michali Caravella, de ovre VI, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Cornera, de ovre V, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Lunardo, de ovre IIIIor, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Iorgici, de ovre VI, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Masi, de ovre II, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna delo dito Masi, de ovre IIIIor, gonico.

Item la vigna de Bortalamudhena, de ovre XVIII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Pulina, de ovre IIIIor, gonico.

Item la vigna de Michali Mursin, de ovre XII, gonico.

Item la vigna de Burbuliaco, de ovre VII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Rodhe, de ovre III, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Benedheto Toscelo, de ovre III, sè ad annos XXVIII.

Summa, ovre C.

*Queste sie le vigne dele Splaçe, dela Stravochila, che vadunt inver ponente, che
nui demo a questa.*

*Item la vigna de Nicola Marin et de Benedheto, de ovre VIIIor, sè ad annos
XXVIIIor.*

Item la vigna de Stupradhena, de ovre XII, sè ad annos XXVIIIor.

Item la vigna de Firiolo, de ovre X, sè ad annos XXVIIIor.

Item la vigna de Machedho, de ovre V, sè ad annos XXVIIIor.

Item la vigna de Calamafchena, de ovre VII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Sosti, de ovre X, gonico.

Item la vigna de Survin, de ovre VII, sè ad annos XXVIII.

Summa, ovre LX.

*Queste è dele vigne del Campo, che sè a man destra de andar in citadhe dela
Paraschi.*

Imprima la vigna de Petrici, de ovre VI, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Petrulino e de papa Xilino, de ovre VII, gonico.

Item la vigna de Cacavella, de ovre VII, gonico.

Summa, ovre XX. // (φ. 17r)

Queste <sie le vigne del Campo, che sè inver senestra> andando in citadhe dela Paraschi.

Item la vigna de Marchesian, de ovre VII, parte per meço.

Item la vigna de Iacumina, de ovre X, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Berta, de ovre X, sè ad annos XXVIII,

Item la vigna de Çulian, de ovre VIII, gonico.

Item la vigna de Chameti, de ovre III, sè ad annos XXVIII.

Summa, ovre XXXVIII.

Queste sie le vigne de oltra lo riachi inver ponente.

Item la vigna de Mighdalea, de ovre VII, parte per meço.

Item la vigna de Stronguilo, de ovre VIII, parte per meço.

Item la vigna, che tien Burbuliaco, de ovre VIII, parte per meço.

Item la vigna de Nicola, de ovre X, parte per meço.

Item la vigna de Michalici Sonadhor, de ovre VIIIor, parte per meço.

Item la vigna che tien Vari, de ovre VI, parte per meço.

Summa, ovre XLVIII.

Queste sie le vigne dite Ortha, che sè sovra la via, che va alo Siquilu.

Item la vigna de Condopodhari, de ovre II, parte per meço.

Item la vigna delo sovrascrito Condopodhari, de ovre VIII, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Cali Calamafchiena, de ovre IIIIor, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna de Carta, de ovre II, sè ad annos XXVIII.

Item la vigna delo dito Carta, de ovra I, parte per meço.

Summa, ovre XVII.

Queste sie le vigne deli sochori.

Imprima la vigna de Avrami, de ovre X, parte per meço.

Item la vigna de Calimneo, de ovre IIIIor, parte per meço.

Item la vigna de Moscana, de ovre VIII, parte per meço.

Item la vigna de Marco Larençopulo, de ovre II, parte per meço.

Item la vigna de Çorçi Condopodhari, de ovre III, parte per meço.

Summa, ovre XXVII.

Queste sie le vigne, che sè da la via in su inver levante.

Item la vigna, che tien [...]selio, de ovre XII, parte per meço.

Item la vigna, che tignia Apelati, de ovre XIII, parte per meço.

Summa, ovre XXV.

Volemo che tuti arbori e chierissi, che fosse intro le vigne, sia de quello, che avera le vigne.

Questi sie li çardini, che nui demo a questa parte.

In prima lo çardin grande velio, che sè soto la glesia delo chierisso, lo qual sè ad affito per perperi V.

Queste sie le condiçion, che se mete ala partison, che sè fata intro le fie, che fo de miser Çan Corner.

Imprima che tuti i villani, che se trovasse non esser scriti ne partidhi, sia de quella parte, in la qual sera lo so fio, açeto quelli, che atrovasse dela raxon dela Paraschi, li qual volemo che sia comuni de intrambe le parte.

Item che s' ello fosse lagado de scrivere alcun deli villani çovani, da XVI anni in ço, che quelli che non se atrovasse esser scriti, sia in la raxon deli pari.

Item che tuto lo debito, che dè dare li villani a la casa, che quelli villani sia respondedori a li signori, de chi vignera quella parte.

Item che tuti li gonicha, che avessi li diti villani [.....] cho de çardini e de arbori li qual vignisse in altra parte [.....] quella che fosse li diti villani, che perço non se possa [.....] sia [.....] tignudho lo signor de quella parte de farli carta de gonicho, como ello farave ad un stranio.

Item volemo che quello, a chi vignera la cavallaria delo Sinapi, sia tignudo de avere ferma la fitaxon, che sè fata a ser Andrea Pantalion.

Item che quello, a qui vignera la cavallaria de Lochridhi, sia tignudho de esser responder a ser Peraço Gradonico e a ser Çulian Avonal dele soe terre, çoè dela fitaxon.

Item che, se alguna altra affitaxon se trovasse fata per la casa, che quello, in chu parte vignisse quella cossa, sia responder de quella affitaxon.

Item volemo che tute le aque delo casal Paraschi sia comune per ber e per abeverar ad intrambe le parte.

Item volemo che tuti li patitiri dela Paraschi sia comuni in lo folar questa vendema proxima e una altra seguente e de là in avanti romagna libera mentre a qui avera lo casal.

Item che tuti villani o franchi, che sta in lo casal dela Paraschi, li qual avesse vigne in la parte delo Paraschi, la qual non avera lo casal, che quello, in chu vignira lo casal, non possa scumiadar quelli villani o franqui dal dito casal de qua anni II complidhi, intendando che quelli villani o franqui desse li caneschi a chi avera lo casal. // (φ. 17v)

Anno millesimo trecentesimo viginti septimo, mense augusti.

Queste sie le condicion che se mete in [.....] Çirapetra.

In prima che, se alcun villano se trovasse non essere partidho, lo qual avesse da anni XVI in su, sera partir.

Item se lo se trovasse alcun villano non essere partidho de anni XVI in ço,so,

die essere in quella parte che sera lo pare.

Item se lo se trovasse alcuni villani da XVI anni in ço e che lo par [.....] luy non fosse messo in la partision, volemo che lo sia comune.

Item volemo che le debite deli vilani sia deli signori, a chi vignera in soa parte.

Item volemo che, se alcun villano e villani de quelli, che nuy avemo partidhi, se atrovasse che ello fosse deli fie, li quali nuy avemo partidho dentro {de nui} dela scala, debia esser rendudho a quello fio, de chi rasion ello sera, e sia reffoso per l'autra parte, a chi ello vignera in parte lo dicto villano. La mitadhe delo valor delo dicto villano, ceto se lo dito villano fosse dela rasion dela kavallaria de Paraschi o dela kavalaria del'Astraçi e de Chudheçi.

[.....]

Thoma Caçichi.

Marco Çaravato.

Çorçi Caçichi, dicto Rusiopsiri.

Fucha Caçichi con I so filio, Micali.

Toma Çaravato.

Theotoqui Caçichi, dicto Grata, cum do soy filioli, Çorçi e Manoli.

Costa Caçichi, fi de Thodhosi.

Pardho Caçichi.

Çorçi Caçichi, fi de Thodhoro.

Nicola, fi de Manoli Çaravato.

Iani Scliman.

Thodhoro Çingrogaitani cum do soy fradelli, Iani e Alexi.

Theotochi Petropulo cum do soy {fradelli} filioli, Costa e Çorçi.

Iani Curcunachi cum so filio, Çorçi.

Michali Curcunachi.

Çorçi Çangari cum do soi filioli, Michali e Nichita.

Iani Catangodha.

Hemmanuel Caçichi, fi de Alexi, che fo.

Çorçi Çingrogaitani.

Costa, fi de Nicola Garçeca.

Ianni Caçichi, dicto Savoiani, cum I so filio, Çorçi.

Nicola Çingrogaitani cum tre soy filioli, Nicola, Pardo e Theotochi.

Leo Quinigopulo.

2.1

Τα αδέλφια Λαυρέντιος, Πέτρος, Ιωάννης και Αντώνιος Pasqualigo μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους, ποτέ Μάρκου, η οποία αποτελείται από 20 σερβενταρίες και 15 1/2 καράτια και βρίσκεται στα χωριά Σταυράκια, Άριο, Κεφάλα, Τρίφωνας, Κουραδοχωριό, Στάβιες, Χορτάτζης, Πρινιάς, Αγ. Βαρθάρα, Βοριάς, Κακοναύλι, Γιοφυράκια, Σκαλάνι, Πουλιές, Αγ. Ανδρέας και Πέραμος.

1389, Νοεμβρίου 10

(ADC, b. 11, fasc. 11/1, 54v-55r)

MCCCLXXXVIII, mense novembris, die Xa, indicione XIIIa. Coram magnifico domino Dominico Bono, honorabili ducha Crete, et eius consilio comparverunt Johannes et Laurentius Pasqualigo, fratres, filii condam nobilis viri Marci Pasqualigo, dicentes quod dictus condam pater suus, tempore quo maritavit eos, dedit eis certam partem suorum bonorum stabilium cum hac conditione quod, si post obitum eius ipsi volent ponere supra montem bonorum dicti patris eorum partem sibi datam et dividere cum reliquis heredibus suis bona sua equaliter, foret licitum dictis fratribus hoc facere. Dictus autem pater eorum obiit et ideo dicebant fore contentos ponere super montem bonorum paternorum bona stabilia, que dictus pater eorum sibi dederat, et dividere equaliter cum reliquis fratribus suis, sed propter conditionem Antonii et Petri Pasqualigo, fratrum suorum, qui nondum erant etatis perfecte, neccessaria erat in hoc auctoritas dominacionis, quam ipsi suppliciter requirebant.

Unde audita petitione eorum et contentatione nobilis viri Angeli Pasqualigo, fratris, et done Agnetis, relicte, et commissariorum suprascripti condam Marci Pasqualigo, qui fuerunt contenti, quod dicte divisiones fierent. Et viso testamento suprascripti Marci et cartis nuptialibus suprascriptis, dominatio consensit dictas divisiones fieri, ponentibus dictis Johanne et Laurentio, fratribus, ad montem illam partem bonorum stabilium, quam sibi dederat predictus condam pater suus. Quibus divisionibus factis post modum et presentatis dominio infrascriptis et proiecte fuerunt texere, accipiente domino ducha pro minoribus. Et de mandato dominacionis dicte divisiones fuerunt hic annotate, que debeat esse firme et valide inter fratres predictos cum suis oneribus et conditionibus. Tamen ea, que continentur in predictis divisionibus, non debeant preiudicare aliis, sed sint salva et reservata in omnibus iura Comunis et omnium aliorum.

Venit prima Laurentii.

Parte una, la mitade de Stavrachi, de suso varnisie per serventaria meça, charati

quatro, ha de intrada perperi II.C LXX.

Le do e meça serventaria de Ario, ha intrada perperi II.C LXXVIII grossi 4.

Meto la meça serventaria de Chefala cho la soa casa de citade, ha de intrada perperi LXXVIII grossi 6.

Meto lo terço dela serventaria del Trifona, de quello de fora per carati V+, ha de intrada perperi LXXXXV grossi II.

Meto la bruxesia de çoso, ha de fito perperi CXI.

Summa, yperperi VIII.C XXXIII.

Summa, la varnisio serventarie III charati XXI+.

Resta neto perperi VII.C LVI.

Meto cho la suprascripta parte tuta la raxon, che gena ale Melabe, cho la soa varnason dhe charati III.

Secunda venit Petro.

Femo parte una lo Stavrachi, de suso varnisse per serventaria meça, carati IIII, ha de intradha perperi II.C LXX.

Meto le serventarie III {terçi II} de Churadhochorio llotell con le soe chase de çitade e choltara, ha intrada perperi II.C LXXXXII grossi VI.

Meto la mitade dela Tavie e Cortaçi, la mitade per serventaria meça, ha de intrada perperi LXXXI grossi VI.

Meto la casa de Sen Pantalon, che fo de ser Marin da Mulin, varnisse per IIII chinti de serventaria, ha de intrada perperi XXXVIII.

Meto la terça parte de Triffona, de quello de fora per charati V+, ha de intrada perperi LXXXXV grossi II.

Meto la burçesia de suxo, siando conçada per tuti IIII, perperi CXVII.

Chi havera questa caxa, deba llmeterell {haver} de tuti li fradeli perperi VIII.C, che lu li mete in favrega dela dita casa.

Summa, yperperi VIII.C LXXXXIII.

Varnise per serventarie llçinquell {IIII} et terço uno, chinto I de quarato.

Resta neto perperi VII.C LXXXXVI grossi VIII.

Venit tertia Johanni

Parte una Stavrachi de çoxo et Prinea e llall parte a Santa Barbara con la soa casa de çitade, varnisse per serventarie III carto I, ha de intrada perperi III.C LXV.

La mitade de Tavie e Cortaci per serventaria meça, ha de intrada perperi LXXX.

Casal Vorea e Chachonavli con le soe caxe de çitade, varnisse per serventarie III, sesto de un carato, ha de intrada perperi II.C LXXXXIII.

Le case, che sta Filareto Musele e Çorçi Enço, cho li do magaçeni de soto e lo terço de fora, chè raxon de Trifona, varnisse per charati XI, ha de intrada perperi CLVIII.

*Summa, perperi VIII.C LXXXXVIII grossi VI.
Varnise per serventarie VI, carati V, sedesesimo I de carato.
Resta neto perperi VII.C LXXIII. //(φ. 55r)*

Venit quarta Antonio.

Casal Giofirachia, varnisse per terçi II+ de serventaria, ha de intrada perperi CLXXXV-+.

Casal Schalani, varnisse per serventaria meça, ha de intrada perperi CXVIII.

Casal Pulea con la soa possession, varnisse per serventarie III, charati IIsie et II terçi de quaratoll, ha de intrada perperi III.C XIII+.

Santo Andrea, varnisse per quarto de serventaria, ha intrada perperi LXXIII.

Lo tercio de Peramo, varnisse per octavo I de serventaria, ha intrada perperi XVIII.

Le caxe de San Pantalon, chè de raxon de Trifona, le qual è de piera e de pillo, varnisse per carati II, ha intrada perperi XL.

Summa, yperperi VIII.C LI.

Varnisse per serventarie llçinquell {IIII}, carati llquatroll {IIII} et do terci de quarato. {de serventaria J carato J}

Resta neto perperi VII.C LV.

Meto lo Sclavocabo, nomenado Gonies, cum la suprascripta parte per carati tre.

Nota quod, quam in partitione feudorum suprascriptorum, facta inter fratres suprascriptos, fuit error, quia ubi debebat poni serventarie quinque, ponebantur quatuor et sic etiam ubi debebat poni plus, ponebatur minus, per suprascriptos fratres concorditer existente etiam presente ser Angelo Pasqualigo, commissario suprascripti ser Marci, olim patris suprascriptorum fratrum, declaratum est de consensu et voluntate magnifici domini Dominici Bono, honorabilis duche Crete, suique consilii modo inferius annotato, nam feuda, que venerunt in partem ser Johannis Pasqualigo, sunt serventarie sex cum dimidia et feuda, que venerunt ser Laurentio, eius fratri, sunt serventarie quatuor, karata tria et quartum unum unius karati. Feuda vero, que devenerunt ser Anthonio, eorum fratri, sunt serventarie quinque karata undecim et tertia duo unius karati. Item feuda, que devenerunt in partem ser Petri, fratris eorum, sunt serventarie quinque, karata octo {IIII} et quartum unum unius karati.

De bonis autem mobilibus suprascripti fratris, videlicet Çanachi et Laurentii, ac etiam suprascripti commissarii, nomine Antonii et Petri, fratrum eorum, fuerunt contenti tali modo, videlicet quod de monte bonorum mobilium paternorum suprascriptus Johannes habere debeat primo et principaliter yperpera III.C, que habere debebat a suprascripto patre suo pro vino sibi vendito in vindemiis de 1388, ut apparebat per scriptum notatum manu Jacobi Dono, olim factoris.

Item quod dictus Johannes habere debeat alia yperpera II.C L, que ipse habere debebat a patre suo predicto, sicut notatum erat in quaterneto dicti sui patris.

Item quod dictus Johannes habere debeat omnia bona mobilia, que dictus pater suus sibi dederat tempore vite sue, et ea presentialiter reperiuntur in manibus suis.

Item quod Laurencius habebat omnia bona mobilia, que pater suus predictus sibi dederat tempore vite sue, et que reperiuntur in manibus dicti Laurencii.

Residuum autem suprascriptorum bonorum mobiliium debeat dividi inter suprascriptos quatuor fratres aequaliter, accipiente quolibet eorum quartum unum cum hac condicione, quod quilibet dictorum fratrum debeat participare in quarta parte debitorum, que commissarius patris eorum dare debet.

3.1

Κατανομή της περιουσίας του ποτέ Γεώργγιου Fradello μεταξύ των πληρεξουσίων του και της συζύγου του, Berutia. Η περιουσία βρίσκεται στα χωριά Ίνι, Κάτω Βιάννος και Καζάνι.

1390, Δεκεμβρίου 3

(ADC, b. 11, fasc. 11/2, 57r)

*Millesimo trecentesimo nonagesimo, mense decembris,
die III, indicione XIIIa.*

De mandato dominationis infrascripte divisiones, facte inter commissarios ser Georgii Fradelo et donam Berutiam, eius uxorem, de duabus suis serventariis de Ini, fuerunt hic annotate.

Questa è la partison fata intro dona Berutia, relicta de ser Çorçi Fradelo, e la commissaria del dito so marido de do serventarie de Ini, che era dela dita commissaria, e per lo çudegado dela dita dona Berutia fo venduda l'una, comprala ella per indiviso.

Prima parte, che tocha a dona Berutia.

Ha la dita parte tuta la raxon dela pertinentia delo casal Cato Viano, terren boine

V+, paga la boina formento mesure XX et orço mesure V.

Item in la dita pertinentia pascholo, perperi V.

Item in la dita çardini II, paga l'anno perperi IIII.

Item lhall in la dita per Apano Ghorafi, perperi II.

Item ha la dita parte in lo casal Ini terren boine III, paga la boina formento mesure XXV et orço mesure V.

Item ha la dita parte in lo molin del dito casal Ini la mitade delo terço, paga l'anno formento mesure LII+.

Item ha la dita lo çardin, lo qual tien al presente Ianni Gloro, paga l'anno perperi II.

Item ha la dita lo çardin, lo qual tien al presente Michali Vassalo, paga terço, val perperi II.

Item ha la dita parte tuta la raxon dele case delo casal de Cato Viano.

Item ha la dita parte de raxon dele case de citade la casa, che sta Michaleto Thalasio, paga perperi XVI.

Item la casa, che sta Hergina Cornaro, paga l'anno perperi XII.

Segonda parte, che tocha a la commessaria.

*Ha la dita parte in la raxon delo casal Ini terren boine VII½, paga la boina formento
measure XXV et orço measure V.*

*Item ha la dita parte la mitade delo molin delo casal Ini, paga formento measure
LII+.*

Item ha la dita parte tuta la raxon delo pascholo, che amonta perperi IIII.

Item ha la dita parte la raxon delo çardin delo casal Casani, paga perperi VIII.

*Item ha la dita parte lo çardin, lo qual al presente tien Costa Mavriano, che paga
l'anno perperi III.*

*Item ha la dita tuto lo sochoro, che tien Ianni Cornaro, paga l'anno formento
measure III.*

Item ha la dita parte tuta la raxon delo casal Ini, çoè le case delo dito casal.

*Item ha la dita parte dela raxon dele case de citade la casa, che sta Helena Grimani,
e chela, che li sè de sovra in soler, paga yperperi XII.*

Item la caxa, che sta Çorçi Plaçari, paga l'anno perperi VI.

Item la caxa, che sta Çanin de Mestre, paga l'anno perperi VI.

Item la caxa, che sta Helena Michiel, paga l'anno perperi VI grossi VI.

4.1

Ο Συμεών Greco απευθύνεται στο δούκα Κρήτης, με σκοπό να πετύχει καλύτερο διακανονισμό εξόφλησης των χρεών του. Αφού εκθέτει αναλυτικά την οικονομική του κατάσταση, αναφέρει τα ονόματα των δανειοδοτών του και τα ποσά των δανείων. Καταλήγει αναφέροντας τα εισοδήματά του, όπως φαίνεται παρακάτω.

1414, Δεκεμβρίου 31

(ADC, b. 11, fasc. 18, 48v)

.....

La mia condicion è questa.

Io genon Ia serventaria e charati 11 in lo casal Pala, dela qual genon d'intrada, como appar qui de soto.

Abitaxion de villani: 40, paga caneschi et engarie, meto iperpero 1 per casa, val iperperi 40.

Per vilani et rendedi, iperperi 15.

Per affito de socori, zardini e pascolo, iperperi 40.

Per mesure 60 de formento e mesure 10 d'orzo, val iperperi 20.

Per mistati 500 in 600 de vin, iperperi 150.

Summa, iperperi 265 e bato per varnasion iperperi 30, resta iperperi 235.

.....

5.1

Σε αναφορά του προς το δούκα Κρήτης ο Μιχαλέτος Τρυνο του Πασχάλη εκθέτει την οικονομική του κατάσταση και μεταξύ άλλων τα έσοδα και τα έξοδά του, όπως φαίνεται παρακάτω.

1415, Ιανουαρίου 30

(ADC, b. 11, fasc. 18, 57v)

.....

L' intrada de mi contrascrito Michel.

Investidi li mie luogi Astra e Thefeli, formento mesure 600, val perperi 150, orzo mesure 150, val perperi 15 e grossi 9.

Al Thefeli habui de terço vin mistati 150, a perperi 30, val perperi.

Pascholo, perperi 40.

In la Parachandacha in logi de Comun, vigne de ovre 900 che 930, ho de terço, che ho ale fiade, men circa mistati 2.000 sto anno de 1413, che fo de bona sason, havi mistata 2.000, val perperi 600.

Pago de taradegi deli diti luogi de Astra, Caiafa, Caronissi e Gipsocheffalo e per la vigna de Selopulo, che tegno, yperperi 300.

Summa, perperi 854 grossi 3.

Ho de spexa in concier dele dite vigne oltra perperi 300, resta neti, abatando concier et affito e varnesion, perperi 94 grossi 3.

A folar e far portar el vin, oltra iperperi 100.

Mostra varnesion per serventarie 3, monta la suprascripta spexa dele varnesion oltra iperperi 60.

Et ho a pasier boche 11.

.....

6.1

Κατανομή σε τρία μερίδια της περιουσίας του ποτέ ser Πέτρου Γιαλλινά στο Χάνδακα και στα χωριά Κούρτες, Μαβρομάτι, Κιθαρίδα, Αμπομπάδαινα.

1415, Μαΐου 4

(ADC, b. 11, fasc. 18, 71v-72r)

MCCCCXV, mense madii, die IIIIor.

Ser Angelus Secreto et ser Georgius Ialina, condam ser Johannis, retulerunt de precepto dominii vidisse et examinasse tres partes bonorum stabillium ser Petri Ialina condam, inferius scriptus, et affirmaverint per sacramentum primam partem, videlicet illam que incipit "serventarie do de Curtes" esse minorem partem et minoris valoris stabillium condicionatorum suprascripti ser Petri et per consequens dari posse et extrahi de monte suorum bonorum condicionatorum per particula ser Franchi Iallina, filii condam suprascripti ser Petri.

Die XXVI aprilis 1415.

Prima parte, serventarie do de Curtes.

Boine XXI+, formento mesure 537+, orzo mesure 107+.

Pascholo del dito logo, perperi 23 grossi IIII.

Zardin I de Iani Panasso, perperi 8

Zardin I de Zorzi Pistico, perperi 6.

Vilani do, zoè Manoli e Pero Copanades con li so fioli.

Case de franqui et de vilani 21.

Zardin I de Zorzi Sclavo et casa Ia al dito zardin, femo valer perperi 15.

Zardin I de Iani Xerocaliqui, perpero I grossi III.

Villani, zoè Zorzi e Micali Migheliorchos con li so fioli.

Summa, iperperi 228 grossi 10.

Segonda parte de caxe grande de citade, perperi 80

La caxa, steva Cavalissa, perperi 3.

La casa, steva Iani Dandolo, perperi 8.

La casa, steva el Zangari, perperi 4.

Casa de Zangaria, perperi 4.

Caxe de dona Frangula Gisi, perperi 10.

La botega dela ruga, perperi 21.

La caxa, che tiniva Paulena, perperi 4.

Le caxe, steva ser Iacomello Segredo, perperi 35.

Le caxe, sta dona Cateruza Pisani, perperi 35.
Caxe, steva dona Marula Ialina, perperi 25.
Le caxe, steva Micaletto Barbarigo, perperi 10.
La casa, steva dona Orssa Corner, perperi 10.
La casa, steva dona Agathia Ialina, perperi 5.
La casa, steva Thodora Amado, perperi 4.
Le caxe, steva el Ruseto, perperi 30.
La schola gera soto la dita caxa, perperi 12.
La caneva messa in borgo, perperi 18.
Summa, perperi 318.

La terza parte de Abonbadena, Chitharidha e Mavromati.

Le case dela stazon del'Abonbadena.
La caxa de Nicola Aghelo.
La caxa de Zorzi Cacivelli.
La caxa de Micali Psomaqui.
La caxa de Manoli Mustoracho.
La casa de Eleni Fodelina.
La casa de Iani Dafa.
La caseta un pocho zoso la suprascripta caxa.
La casa de Iani Mavrea.
La casa de Costa da Polla.
La caxa de Nicola da Polla.
La fitea, tiniva nostro padre.
La fitea de Nicola Asprulli.
La vigna de Manoli Mustoracho.
La vigna de Iani Mavrea.
La vighina. //(φ. 72r)
La vigna de Mustoraghena.
La fitea, che è in lo Ladi.
La fitea de Nicola Asprulli.
La fitea de sovra de Nicola Asprulli infina alo traffo.
La fitea de San Nicolo.
La fitea de Conduro Armo.
La vigna de Caterin Ialina.
La vigna de Nicola Ghelo.
La vigna de Quiriacho Cafato.
La vigna de Micali Varucha.
La vigna de Giorgi Mesariti.
La vigna de Iani Cafato con lo teren de soto dela dita vigna.
La vigna del Dhimi.

Lo terren, tien papa Nicola Vladimeron, con lo terren de Caçostomo e con tuti li tereni dela Schafi infina lo flumen.

Li tereni dela Quitharida apreso lo sargho, quatro peze de fite e lo zardin, che è ali diti tereni, che tiniva Thodoro Marmara.

Lo zardin de Costa da Polla.

La fitaxion de Zorzi Babucha, che ha intro si del molin, chome de altre cosse.

Li tereni, che tiniva la Cafatena.

Li patiteri.

La cha de Giorgi Dafa.

La cha de Caterin Ialina.

La cha de Nichola Aspruli.

La cha de Manoli Sitiacho.

La ca de Nicola Caçivelli.

La ca de Iani Sanudo.

La cha de Manoli Falcho.

La cha de ser Iacomo Modino.

La cha de papa Iani.

La fitea tiniva Iani Psomaqui.

La fitea de Iani Aghelo.

La fitea de Caterin Ialina.

La vigna de Giorgi Dafan.

La vigna de Giorgi Veniami.

La fitea de Michali Psomaqui.

La fitea, che è de sovra la vigna de Mavrea e dela vigna de Stefanello.

La fitea de San Nicholo.

La vigna de Fodelina.

La vigna dela Sanudena.

La vigna de Piero Sitiacho.

La vigna de Solla.

La vigna de Faito.

Lo terren, che tien Costa Doquiano.

Li tereni del Cunduro Armo.

Lo teren dela Saraquina.

Tuti li tereni dela Placoti.

Lo zardin de Iani Cafato.

Lo teren de papa Iani, paga perperi 5.

La fitaxion dela rosta de ser Iani Modino, perperi 4.

Li tereni tiniva Çani Cafato.

Lo zardin de Costa Ialina.

Li tereni, che tien Piero Sitiacho, zoè de Sen Nicolo et quello del flumen, paga perperi 5.

Lo mulin de Giorgi Luludhi, paga perperi 8.

7.2

Κατανομή της περιουσίας του ποτέ Μάρκου Cornario μεταξύ των γιων του και των αδελφών του, Ιωάννη και Αλέξιου. Η περιουσία αποτελείται από την καβαλλαρία Μάλες, την καβαλλαρία Κριτσά και το χωριό Ιεράπετρα.

1328, Απριλίου 20

(ADC, b.10, fasc. 2/4, 7r-9r)

Hec est pars, que venit pupillis, filiis condam nobilis viri Marci Cornarii, de domo maiore, qui texeras proietas super altario Sancti Marci inter ipsos et nobiles viros Iohannem et Alexium Cornario, patruos eorum, de mandato et consensu magnifici domini Iohannis Mauroceno, honorabilis duche Crete, et eius <consilii> de infrascriptis eorum possessionibus et feudis lde ultra scalasll; et dictus dominus ducha accepit texeram pro ipsis pupillis, quibus venerit infrascripta pars. Que sortes fuerunt proiecte die XX aprilis, millesimo trecentesimo vigesimo octavo, indicione undecima. ll1328ll

{Anno domini millesimo III.C XXVII del mese d'avosto. Questa sie la partision, fata intro li fradheli, çoè ser Marco e ser Çanachi e ser Alesio Corneri dela ca maçor de là dela scala.}

La prima parte sie la cavalaria dele Male con tute soe habencie e pertinencie e terreni mestesi e selvaçi e aque e çardini e poste de mulini.

E dadho çonta ala dita parte dele Male lo Capistro cum tuta la terra, la qual li sè dadho de Çirapetra, segundo co nuy avemo meso li segni, cum nuy savemo e sa lo ser Mathio da Milan e papa Lamnoniti deli autri nostri vilani; la qual terra fo stimadha mensuradhe VIII.C LX, per pera XVI de boi.

Item li sè dadho tuti li sochori e çardini e poste de mulini, cuique che sè, dela fontana, che sè comuna de ser Mathio Mudhaço e nuy, inver lo vestrovadho.

Item quello gran casal de Çirapetra sia tuto dela parte de Çirapetra cum questa condicion che cului a cui vignera lo dito casal, non possa scubiedhar li vilani, che sta alo dito casal, che vignera ala parte dele Male, e eciandio li franchi, che sta alo dito casal, che lavora ala terra delo Capistro, intendando che li diti villani e franchi debia pagar lo signor delo dito casal canesqui e li franqui solli dhecatia. E volemo che, se a lui, a qui vignera la parte dele Male, vora lavorar soe case o de soe çente, quello possa lavorar fora del casal grande inver levante passa XXV.

E tute le ache debia esser comune per ber e per beberar le bestame.

Item che li II de nuy, a qui vignera la parte de Çirapetra e dele Male, non possa scunbiedhar lo pasculo a si e a soa çente, intendando che çaschaun possa mestegar delo so, quanto ello volle, e eciandio che l'una parte non possa andar a

mitatocadhisma vellio de l'autra, ma quelli possa llfarll de nove.

Demo a questa parte dele Malle lo terço dela nostra parte dela vigna de Çirapetra, che nuy avemo <con> ser Phylippo da Milan.

Item demo a questa parte lo mulin delo Cudheci.

Item questi è li villani, che sè dadhi a questa parte.

Item in prima Stratigi Clostomati a filio I, Vaxili, de anni V, a bo I lavoradhor e cavre XLV. //(φ. 7v)

Item Leo, filio delo dito Stratigi, de anni XVIII.

Item Micali Fricti a bo I lavoradhor e piegore L e vaca I e tавro I.

Item Costa Fricti, filio de Vaxili, a bo I lavoradhor e piegore CXXXV e somiora Ia con puliero e sumier I.

Item Costa Fricti a filioli II, Iani, de anni IIIIor, Manoli, de anni II, a bo I lavoradhor e vache II e tавro I e sumieri II, piegore XLV.

Item Eugna Scurea a cavre XLV e vaca Ia con vedhelo e scrove e porci VIII.

Item Vasili Eugna a filio I, de anno I, non a niente.

Item Niquita Fricti a filio I, de anni II, non a niente.

Item Alexi Scurea non a niente.

Item Nicola Fricti, dito Sergi, a filioli II, Costa, de anni V, Manoli, de anni II, a bo I lavoradhor e piegore LXXV e sumieri II e vaca I con vedhelo e tавro I e porci VIII.

Item Costa Pardulin a filio I, Niquita, de anni II, a bo I lavoradhor e vache II con vedello.

Item Vaxili Fricti, curatora, a boi II lavoradhor e piegore CLX e vaca I cum vedhelo e tавri II e sumieri II.

Item Manoli, filio che fo de Calofricti, de anni X, e piegore XLII e vaca I e tавri II e sumier I.

Item Vasili Fricti, bastardo, filio de Iani, de anni XVI, a cavre XXIIIor e vaca I cum vedhelo.

Item Marco, de anni XV, Pardo, de anni XIIIor, filio che fo de Eugena, a piegore LVIII.

Item Çorçi, filio che fo de Xeno Clostomali, de anni VIII.

Item Iani Cucli de Çirapetra a filio I, Nicola, de anni XII, a bo I lavoradhor e sumier I.

Item Dimitri Orphano, che sta ale Griti, a filioli II, Pyfani, de anni XIIIor, Çorçi, de anni V, a piegore CXLIIIor e sumieri II.

Item Micali Palica a bo I lavoradhor, vaca Ia.

Item Iani Macri, filio del Munego, sè maçucato, a piegore XXVI.

Item Stephanus Theodhigi a piegore XXX e bo I lavoradhor.

Item Çan Macropulo a filio I, Manoli, de anno I, a cavre LXXVI.

Item Iani Theodhigi, frar de Micali, de anni XIII, a cavre XXX e bo + lavoradhor.

Item Çorçi Macropulo a piegore CXLV.

Item Leo Charchia a filio I, Christoforo, de anni V.

Item Nicola Macropulo a bo I lavoradhor.

Item Manoli Carquiopulo, frar de Nicola, sè maçucato, e so frar Stadhi, de anni XII.

Item Theotochi, de anni XVIII, Niquita, de anni XV, llMicalill, de anni X et è vosco, lo dito Micali, filioli che fo de Stephano Fricti, a cavre L.

Item Nicola Thologiti, frar de Niquita.

Item Costa, phyllo de papa Çorçi, a filioli II, Çorçi, de anni V, Iani, de anni II, a cavre XX.

Item Leo, filio che fo de Gulielmo Arcavlopulo, de anni XVIII, sè maçucato.

Item Niquita Thologiti e sè mato.

Item Micali, filio de papa Çorçi, a filio I, Varda, de anni, XII, sta in Sithia. //(φ. 8r)

Hec est pars, que venit nobili viro Çanachi Cornario per dictas texeras.

Item questa è la partision, fata intro li fradheli, çoè ser Marco e ser Çanaqui e ser Alexio Corner dela ca maçor de là dela scala.

Item la segunda parte sie Çirapetra con tuto lo casal grando de Çirapetra e con le ca, che nuy avemo in Çirapetra, con questa condicion che culuy, a chi vignera lo dito casal, non possa scubiedhar li vilani, che sta alo dito casal, che vignera ala parte dele Male et eçandio li franchi, che sta alo dito casal, che lavora la terra delo Capistro, intendando che li diti villani e franchi debia pagar alo signor delo dito casal caneschi e li franchi soli de dhecatia e volemo che, se a lui, a chi vignera la parte dele Male, vora lavorar soe cha o de soa çente, quello posa lavorar fora delo casal grando de Çirapetra passa XXV inver levante.

Item che li do de nuy, a chi vignera la parte dele Male e de Çirapetra, non possa scubiedhar lo pasquolo l'un al'altro a si et a la soa çente, intendando che cadhaun possa mestegar delo so, quanto lo vora, e eçandio che l'una parte non possa andar a mitatochatisma velio dal'autra parte, ma de quelli possa far de nove.

Item che tuti li terreni de Çirapetra mesteçi, salvaçi, pradhi, montagne e la terra che dae da ser Phylippo da Milan per la vigna, debia esse dela parte de Çirapetra, çoè çardini e mulini e poste de mulini.

Item demo a questa parte dela nostra vigna, che nuy avemo con ser Phylippo da Milan.

Item questi sie li villani, che nuy demo ala parte de Çirapetra.

In primis Nicola Meli a bo I lavoradhor e vacha Ia e sumieri [...] e piegore LX.

Item Iani Meli, filio delo suprascripto Nicola, de anni XVII.

Item [.], de anni IIIIor, a bo I lavoradhor e somier I.

Item [.] a bo I lavoradhor e piegore [. . .] e somieri II.

Item Nicola Monovassioti a filio I, de anni VII, a bo II lavoradhor e vacha I e sumieri III.

- Item Çorçi Phylocorlisi a bo I lavoradhor.
- Item [.] a bo I lavoradhor.
- Item Çorçi Scurea a filio I, Manoli, de anni [. .]
- Item Stephano Copana a filio I, de anni II [. . . .] alo Locridhi, a kavre X.
- Item Marco Theodhigi a filioli III, Nicola, de anni XII, Niquita, de anni XII, Manoli, de anni III, a bo I lavoradhor e somier I e cavre XL.
- Item Niquiforo Thologiti a piegore LX.
- Item Cristophoro a filioli II, Manoli, de anni X, Stratigi, de anni IIIIor, a bo III lavoradhor e somieri III e cavre C.
- Item Çorçi, filio que fo de Çan Scurea, de anni XIIIII, a kavre XL e bo I lavoradhor, sta con so paregno.
- Item Iani, fi de Cristoforo, a bo I lavoradhor e piegore C e somieri III.
- Item Çorçi Copana a filioli II, Nicola, de anni VIII, Iani, de anni VII, e piegore CXLV.
- Item Çan Mavalioli a filio I, Çorçi, de anni XI, a kavre XX.
- Item Costa Chucli a filio I, Çane, de anni XVI, a boi II lavoradhor e somieri I e piegore CLXX.
- Item Niquita Orphano a bo I lavoradhor e vigna [.]
- Item Alexi Theodhigi, de anni XV, a piegore XXX e bo meço lavoradhor.
- Item Androna Monovassioti a bo I lavoradhor.
- Item Manoli Scurea a bo I lavoradhor e vacha Ia.
- Item Xeno Sugami a filioli II, Niquita, de anni XII, e Iani, de anni V.
- Item Theotochi Mosco a filio I, de anno I, Micali, e nievo I, de anni VII.
- Item Nicola Charchiopulo, è maçucato.
- Item Elia Charchiopulo, frar de Nicola, maçucato.
- Item Thoma, fi de papa Çorçi, sta alo Delese.
- Item Costa, filio che fo de Niquita Caçomato, sta ali Potami, de anni XIIIIIor. //(φ. 8v)
- Item Michali, filio de Iani Gerapetriti, de anni XII, sè ali [.]
- Item Manoli Granolo, sè maçucato, e so frar Micali, de anni XII.
- Item Çorçi, filio che fo delo Caparo, de anni XIIIII, sta ala Chielia a nome soa.
- Item Marco Alexandrino.
- Item Filocorlisi, sè scampadho e sè ali Sivriti.
- Item Andronico, de anni XII, Manoli, de anni VIII, filioli che fo de Vaxili Curopsogeni.

Hec est pars, que venit {pupillis per texeras} Alexio Cornario
per dictas texeras.

Item questa sie la partison, fata intro li fradheli, çoè ser Marco, ser Çanaqui e ser Alexio Corner dela ca maçor de là dela scala.

Item la terça parte sie la cavalaria dele Grece con tute soe habencie e

pertinencie et aque e çardini e poste de mulini e lo mulin del'Armiro e tuta la soa terra mestega e salvaça.

Questi è li villani, che sè dadho a sta parte.

Item in prima Nicola Charquiopulo a filio I, mascolo, de anni XV, a bo I lavoradhor e cavre LVI.

Item Nicola Çudhuqui, filio de Vaxili, de anni XX.

Item Çan Atalioti de Mastorisia a bo I lavoradhor e vaca I cum vedhelo e tavri II e sumieri II e piegore CXL.

Item Costa Servo a filio I, Thoma, de anni XII, cavre CX e sumier I e porci V.

Item Çorçi, filio de Vaxili Catelan, bastardo, de anni X, sta ala Furni

Item Micali Atalioti, curatora, a boi II lavoradhori.

Item Çorçi Gerano Condo, a bo I lavoradhor e vaca I e sumiera Ia cum pulier I e porci VIII.

Item Manoli Mosco a filioli IIIIor, Leo, de anni VIII, Nicola, de anni VI, Iani, de anni III, Thodhoro, de anno I, e non a niente.

Item Çan Atalioti, frar delo curatora, a filio I, Micali, de anni VI, non a niente.

Item Vasili Çudhuqui a filio I, Iani, de anni XII, non a niente.

Item Costa Catelan a vaca Ia cum vedhelo e tavri II e sumier I e piegore CIIIIor e bo I lavoradhor.

Item Nicola Cunupi a filio I, de anni II, e piegore L.

Item papa Nicola Çudhuqui a piegore CVI.

Item Çorçi Cunupi, frar de Nicola, de anni X.

Item Manoli Charquia a bo I lavoradhor, vaca I cum vedhelo e piegore LXXXX.

Item Theotoqui Catelan a piegore CLXXVIII.

Item Çorçi Catelan, filio de Çan, a filio I, Çan, de anni IIIIor, a bo I lavoradhor, tavro I, cavre XX.

Item Cavo Costa Pagnuci e so filioli [.], de anni XIIIIIor, Nicola, XII, Manoli, VIII, a bo I lavoradhor.

Item Pifani Atalioti, lo çovene, [.]

Item Vaxili Atalioti a filioli IIIIor [.], de anni XIIIIIor, Çorçi, de anni X, Iani, de anni III, Pifani, de anni II, a bo I lavoradhor e cavre LXXII.

Item Çorçi Atalioti, maçucato.

Item Theotoqui Atalioti a filio I, Iani, de anno I, a cavre LXXXX. //(φ.9r)

Pupillorum quondam ser Marci.

Iohannes Cornario.

*Questa è la partision fata intro li fradheli [.]
et al [.] e li filioli dela Veneta [.] de ser Marco Corner, nostro frar,
dele possession, che nuy avemo deli nostri fie dela Parasqui e la terra [.]*

dita faça pasa III inver bora o de là gira inver levante co va la cale, che sè comuna intro la prima parte e questa. La parte d'ostro, secondo co nuy semo vignudhi, sè dela dita parte con tuta la tera vorda, che sè per meço d'esa inver levante.

Demo a questa parte tuta la nostra tera, che sè avanti ser Marco Gisi, cusi co sè scritto ca in questo sfolio, la qual tera partien ala nostra meça cavalaria dela Podhora.

Terza parte.

Lo forno paga perperi V.

Lo servision dela cha.

Item la cha de ser Pierro [.] paga perperi VII al'anno.

Item la cha, che stava dona [.], paga perperi IIII al'anno.

Item la nostra stala pagerava perperi IIII al'anno, se la fosse conçada [.], ma elo costarave a conçarla perperi XX alo mense.

Item sè la caseta, che sta Quiriaquiena, [. . . .] da paga grossos XII al'anno.

Item sè la caseta de cha siçe[... ..] grossos VII al'anno

Item sè la caseta, che tien dona [.....] sè piçolo, pagarave grossos XII al'anno.

Item demo a questa parte lo mulin delo Vurgara, che sè afitadho mo per mensuras

III.C XXV de farina, mano se scodhe mesure II.C L e perdesse in nera.

Item tuto lo sovradito lavorier sè de piera e de pilo e de plite.

Summa, lo rendedho dele cha sovradite perperi XXIII et grossi VIII e lo rendedho delo mulin.

Questa terça parte sie tuto lo romagnente dele cha e terra che sè la ço sença la cha da ca Piçolo; le qual case sè scrite in questo sfolio. Et è da saver chelo dè esser intro lo muro dela prima parte de ponente ala terra de questa parte, la qual tera [.] de ser Piero Piçolo la cale comune de pie VI.

Demo a questa parte lo nostro mulin dela Vurgara e volemo che la dita parte debia refonder sto setembre prossimo perperi XXV al'una de parte e perperi XXX al'altra.

8.2

Κατάλογος ενοικιαστών γης και κήπων, που ανήκουν στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου του Χάνδακα.

1333, [Ιούλιος]

(ADC, b.10, fasc. 3 [ex 7], 17v)

Jacobellus Donato [.] infrascriptis, qui habent et tenent ad affectum de terris et jardinis pertinentibus primicerio Sancti Marci [.] debeant dare alicui affectos, quos dare tenent primicerio, pro ipsis jardinis et terris absque precepto donationis [.] et habeant {et ret} ipsos affectos apud se interdictas ad beneplacitum dominationis.

Haec sunt nomina illorum, qui tenent jardina et terras predictas.
Petrus [. . .] habet terram unius paris bovium et unum jardinum.
Costas [.] habet terram unius paris bovium et unum jardinum.
Nichita [.] habet terram unius paris bovium et jardinum I ceparum.
Hemmanuel Missino habet terram trium bovium et unum gonico.
Dimitrius Vurgari habet terram Ius bovis et jardinum I ceparum.
Janni Caçomatti terram Ius bovis et jardinum I ceparum.
Nichiforus Fochiano terram Ius paris bovium et jardinum I ceparum insimul cum Hemmanuel [.....ocri]
Georgius Caçomati habet terram I bovis et jardinum I.
Georgius Pagomeno terram Ius bovis et jardinum unum.
Papadia [.] habet terram Ius bovis et unum jardinum.
Georgius [.] habet terram Ius paris bovium.
Janni Ma[. . .] terram bovium V et jardinum unum.
Michael Policarpo [.].
Janni Calimeri habet terram I bovis et jardinum unum.
Janni Clo[. . .] habet jardinum unum.
Costas Pelecano jardinum I.
Papas [.] jardinum unum.
Nicola Zangari jardinum unum.
Nicola Capassa jardinum I de melonis.
Hemmanuel Pelliparius habet jardinum unum de melonis.
[.] Caçomati habet jardinum unum de melonis.
Janni [.] habet jardinum unum de melonis.
Nicola [.] habet jardinum unum de melonis.

Nicola Castellano habet jardinum unum de melonis.
Caristino habet jardinum unum de melonis.
Themeli Paradisi habet jardinum unum de melonis.
[.] et unum jardinum de cucumaris.
Michael Monevassioti jardinum unum ceparum.
Cristoforo Macripagano jardinum unum.
*Calli Fachi[...]*l*ena jardinum unum.*
Georgio Paximadi jardinum unum.
Nicola Athineo jardinos duos et terram unius paris bovium.
Janni Sclavo habet jardinos duos.
Costas Culeli jardinum unum.
Vaxili Potamopulo jardinum unum.
Calli Athinea jardinum unum.
Çanachi [.] habet jardinum unum de melonis.
Stamatino Scandelario habet jardinum unum.
Gèorgius de [. . . ençon] habet jardinum unum.
Maria Culelina pergulam unam.
Matheus jardinum unum ceparum.
Georgius Macri jardinum unum ceparum.
Gerondocosta jardinum unum.
Stratigu jardinum unum.

9.2

Τα αδέλφια Νικόλαος, Εμμανουήλ και Γιαννάκης Βονο μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους, ποτέ Βαρθολομαίου, στα χωριά Βάθεια, Καινούργιο Χωριό, Ανάπολη, Στραβορίνα, Λέα (Ελαία), Σμάρι και Κάτω Καστέλλι.

1356, Μαΐου 2

(ADC, b.10bis, fasc. 6, 49v-50r)

MCCCLVI, mense maii, die secundo, indicione nona.

Coram magnifico domino Çufredo Mauroceno fuerunt proiecte texere pro divisione bonorum nobilis viri Bartholomei Bono inter ser Nicolaum, Çanachium et Hemmanuelem Bono, fratres, filios quondam dicti Bartholomei [.] primo accepit texeram pro predicto Hemmanuele, minore, deinde fuit accepta texera pro suprascripto ser Çanachio, secundo fratre, et ultimo fuit accepta texera pro suprascripto ser Nicolao [.] omnium rerum tenor antea suprascriptarum texerarum seu cedullarum, quarum quilibet venit [.] alis de verbo ad verbum.

Iste est tenor cedulle, que pro texeris venit suprascripto Manoli.

Imprima lo luogo delo Chenurgio Chorio, dito Stavro, cum [.], che sè pera quatorde e meço.

Item lo casal dela Vathea cum lo so luogo, che sè pera [. . .] la Vathea e dela Anopoli, che pagano al presente yperpera settanta do e meço, li qual femo che sia [.]

Item lo casal dela Stravorina, che sè de pera si e meço.

Item le vigne vechie del'Anopoli et cum [.] femo che sia terra de boi tre.

Item lo luogo dela Padiadha, lo qual paga dusiento mesure de formento pro terciaria, lo qual femo che sia terra de pera tre e meço.

Summa, lo luogo dela suprascripta parte [.] meço.

Le vigne dela suprascripta parte.

Item la vigna dela malvasia, che conça li çentil homini.

Item la [.] do Bon.

Item tute le vigne del'Anargiro cum le II peçe, che tien Toriano, che sè dalo riachi in là, e la vigna [.]

Item la vigna de Costa Caçara.

Item la vigna de papa Michali.

Item la vigna de Chefala.

Item la vigna de [.]

Item la vigna de [.]

Item la vigna del'Apano Vatheia.

Summa, tuto lo vin che po haver la suprascripta parte in lo so terço, mistati mille.

Item lo çardin, che tien Nicola Nisioti.

Questi è li villani dela suprascripta parte.

[.] cum doy fijoli de Xeni et cum lo fijo de Misitra.

Iani Avaptisto cum tre soi fijoli e cum dusiento <piegore>.

[. . .] Pascali cum dusiento piegore.

Vassili Avaptisto cum cento e quaranta cavre.

Stavrachi Avaptisto [.]

[.], fradelli, e cum cento e quaranta cavre.

Stratigi Camuso cum doy soi fijoli.

Ianni Calochiri [.]

Iana Ialina cum uno so fijo.

Çorçi Mulidhi cum uno so fijo.

Vassili Georgiça cum uno so fijo e cum [.] piegore.

Leo Vranovlepo cum doy so fijoli.

Cudumni Saranda cum doy so fijoli.

Theodoro Georgiça [.] piegore.

Iani G[.] cum trenta piegore.

Theocari Saranda cum uno fijo e cum quaranta cavre.

Agapito [.] so fijoli e cum XXX piegore.

Manoli Mulidha cum doi so fijoli.

Donadho Pascali.

Nicola Murtelli cum [.]

Andrea Mulidha.

Micali Avaptisto, fijo de Iani Avaptisto.

Theodoro Mulidha, fijo de Stratigi.

Iani Sa[.] fijoli e cum LXX cavre.

Michali Moscona cum uno so fijo.

Athanasii Pepano cum doi so fijoli.

Çorçi Sarachinopulo cum so fijo.

Lo fijo de Theriano.

Summa, li suprascripti villani, çoè li grandi vintisete e li piçoli vintioto.

Summa, le piegore deli suprascripti villani otocento novanta.

Summa, li boi mestegi deli suprascripti vintisete e salvadegi oto.

Summa, lo debito deli suprascripti villani yperpera çinquecento cinquanta.

Iste est tenor cedulle, que per texeris venit suprascripto Çanachio.

Lo casal dela Lea cum lo luogo de Sen Romano e cum lo [.] pera diesi.

Item la sochora dela Lea, che paga yperpera cento, la qual femo che sia terra de pera [. . .]

[.] lo luogo dela Vigla, che sè terra de boi III+.

Item lo luogo dela Megalla Arcia, che sè terra de pera II.

Item lo luogo dela [. . . .], che sè pera sete.

Item lo luogo delo Bambulani, che sè terra de boi III+.

Item lo logo, che sè in lo campo dela Lea, che [.]

Item lo luogo, che sè in la Pandoiadica, che sè terra de bo I.

Summa, lo luogo dela suprascripta parte de pera XXVIII+.

Le vigne dela suprascripta parte.

La vigna de Çorçi Strago.

La vigna de Iani Vurgari.

La vigna de Michael da Milan cum so frar Dimitri.

La vigna de Costa Manglaviti.

La vigna de Phylippo.

La vigna de Iani Russi.

La vigna de Cumasopulo.

La vigna de Iani Turco, la qual fo de Silamiti.

La vigna de papa Leo.

La vigna de Theodori [.]

La vigna de Michali Schinoploco

La vigna de Porco.

Summa, lo vin che toca la suprascripta parte in lo so terço, mistati mille.

Questi è li villani dela suprascripta parte.

Papa Thochari cum III so fijoli e cum CL piegore.

Hemmanuel Ialina cum uno fijo e cum II.C piegore.

Michali Pascali cum II.C piegore.

Iani Cicale cum I fijo e cum C cavre.

Nichita Camuso cum soi fijoli e cum C piegore.

Vassili Moscona cum IIII fijoli.

Nicola Sivriteo.

Iani Cicuchi cum I fijo.

Nicola Murtelli cum I fijo.

Çorçi Stengo.

Iani Georgiça cum II fijoli e cum XX cavre.

Iani Calopulo, dito Micili, cum do so fijoli.

Stamatino //(φ. 50r) *Sarachinopulo*, dito *Arara*.
Xeno Calopulo cum XX cavre.
Çorçi Catemi cum I fiço.
Micali [.] e cum XL cavre.
Alexi Calochiri cum do so fioli e cum X piegore.
Iani Calochiri [.]
 [.], fiço de *Nicola Murtelli*.
Çorçi Sarachinopulo, dito *Cloro*.
Stratigi Gavra.
Hemmanuel Murtelli [.]
Çorçi Sireo, dito *Condo*, cum XX cavre.
Çorçi Calopulo, dito *Cucuvi*, cum so fiço.
Franco, fiço de [.]
Summa, li suprascripti villani, çoè li grandi vintisie e li piçoli vintisete.
Summa, le piegore deli suprascripti villani [.]
Summa, li boi mestegi deli suprascripti villani boi XXX et salvadegi VIII.
Summa, lo debito deli suprascripti villani yperpera [.]

Iste est tenor cedulle, que per texeras venit suprascripto
ser Nicoletto Bono.

In prima casal Smari cum [.], che sè pera XIII+.
Casal Cato Castelli cum lo *Chefali*, che sè pera XI+.
Lo luogo dele Gorne [.], che sè pera V.
Summa, lo luogo suprascripto de pera trenta uno.

Queste è le vigne dela [.]

La vigna deli Lithi, che tien mo al presente *Franco Stengo* et *Çorçi Virdolin*.
Item la vigna [.]
Item la vigna de Michali Coradho.
Item la vigna de Andrea Mulidha.
Item la vigna de [.] *da Milan e Stavrachì Avaptisto e Iani Critico e Iani*
Athineo.
Item la vigna de [.]
Summa, tuto lo vin che po haver la suprascripta parte in lo so terço, mistati mille
 cento.
Item lo çardin, che tien [.]

Questi è li villani dela suprascripta parte.

In prima papa Michali Pangalo cum do so fijoli.
Costa Caçara cum doi so fijoli e cum III.C piegore.
Nichita Chamuso, dito [.] cum CXL cavre.

Li doi fijoli de Marina cum Michali Sarachinopulo, dito Ververi, cum CXL [. . . .]
[. nopulo] cum tre soi fijoli.

Iacomello Chaçara.

Manoli Chaçara cum doi so fijoli [.]

Thoriano Sarachinopulo cum uno so fijo.

Michali Chalopulo cum do so fijoli.

Nicola [.]

[.] Sarachinopulo, fijo de Thoriano.

Michali Avaptisto, fijo de Stratigi, cum LXXX piegore.

[.] Calochiri cum uno so fijo e cum XXX piegore.

Iani Critico cum do so fijoli.

Georgi Ialina [.]

[.] Papadopulo.

Nichita Murtelli.

Hemmanuel Sarachinopulo, dito Cutlo.

Cudumni Sarachinopulo.

[.] Sarachinopulo, çenero de Agapito.

Antonio Caçara cum I so fijo e cum lo fijo de so frar Nicola, [.]

Çorçi Charchia.

Calogero Caçara cum do soi fijoli.

Nicola Xireo cum I fijo.

Summa, li suprascripti villani, çoè li grandi [. . .] e li piçoli XXVIII.

Summa, le piegore deli suprascripti villani VIII.C XXX.

Summa, li boi deli suprascripti villani mestegi [.] e li salvadegi XV.

Summa, lo debito deli suprascripti villani yperpera V.C LX.

10.2

Τα αδέλφια Ιωάννης, Θωμάς και Vitale Dandulo μοιράζονται την περιουσία του πατέρα τους, ποτέ Bellinus, στην περιοχή του χωριού Μονή.

1356, Απριλίου 7

(ADC, b.10bis, fasc. 6, 81v-82r)

Eodem die.

Infrascripte divisiones facte inter Iohannem, Vitallem et Thomam Dandulo, filios quondam ser Bellini Dandulo et hodiem [.] Dandulo registrate fuerunt de mandato dominii.

[.] dela ca, chè de raxon dela Moni.

Item la mitade dela terra vachua dela Moni.

Item la mitade delo casal.

Item la mitade [.]

Item la mitade dela terra delo Romeopulo.

Item lo terço delo mulin, che nu havemo de compagnia cum ser Iohanne Çen.

Item la vigna Patella.

Item la vigna de [.]

Item la vigna de Athanassi.

Item la vigna de Samio.

Item la vigna de Ianni Cordefera.

Item la vigna de Çorçi Scandoler.

Item la vigna de Antonio e [.]

Item la vigna de Nicolo Vigeri.

Item la malvassia de Çorçi Sancondio.

Item le vigne de Nicoletto Zanassi cum la peça de terra, che tigniva so [. . . .]

Item la vigna de Costa Stremandira.

Item la malvassia de Marco Çen.

Item la fitea de papa Petro Vergiçi.

Item la fitea de Micali Cumella.

Item la fitea de Thodoro [.]

Item la fitea de Iani Perivolari.

Item la peça de terra vacua, che confina cum la malvassia de Nicoletto Vigeri et cum lo flumen et cum le vigne de ser Çanachi Çen.

[.] cum li patiteri de Todoro Barbo.

Item è dassaver che tuta la terra vacua, che fosse dentro li fossadi delle suprascripte vigne, sia de culu che haverà le vigne, che fosse intorno li patiteri.

Thomadello Dandulo, pupillo, venit hec pars per texeras proiectas coram dominio.

[.....] indicione nona.

[.....] del monastier dela badia, che tegniva ser Bellin Dandolo.

Tuto lo terren del Camari, che tegniva mio par, et tuto lo terren [.....] et tuto lo terren del Doxara, lo mulin, che tegniva Marco Çen, nomenado lo mulin Migirissi, è dassaver che questa parte [.....].

Villani: Nicolla Varsama, Micali Strada, Vassili Cutrali, Frangi Papadopulo, Manoli, filio de Nicola Papadopulo, [.....] Varsama.

Hec pars suprascripta venit Thome Dandulo, pupilo, per texeras proiectas coram dominio.

[.....] sè una parte del monastier, che tegniva mio par.

Item Chadino, Sondari, Acladha, Galini, comença li soy signori de là, o che nu li avemo messo, secondo com'el contien in la cedola dela Rodhea et è dassaver che culu, che havera lo mitato dele Tre Gliexie, possa pascolar [.....] chulu che la fitara lo mitato e non altri.

Ancora die haver questa parte lo quarto dele montagne, che sè indivise da nu a ser Nicolao Dandullo e de maistro Francesco.

Item villani: Iani Chruli, Antonio Dhetoquiti, Manoli Chinigopulo, lo filio de Iani Chinigopulo, partando li signori [.....] Chadhino.

Hec pars suprascripta venit Iohanni Dandulo per texeras proiectas coram dominio.

[...] nome de Dio. Questa sie la partaxon, che resta a partir delo logo et casal Moni.

Item tute le ca de ponente driedho la ca grande, o che mio par [.....] e vien lo muro d'austro dele ca grande e vien alo canton dever levante de austro e va inver levante alo canton dela glesia e va inver [.....] e de là va inver levante e sirocho, o che nuy ordenassemo pilastro, e va lo pilastro dreto, in chi à la fitea de Iani Perivolari, l'una parte sè dever bora e l'altra sè dever ostro e de ponente.

Ancora sè getado la parte de Vathilango cum la parte d'ostro e ponente, li qual comença lo Dhicalopotamo, e va dessoto sovra lo pirona pirona e confina con locho e va dreto inver ponente in la cheratea [.....] dela badhia e vien ali confini de ser Çanachi Çen e la parte de Chimefu sè con la parte dever bora.

Hè dassaver che la cha granda de casal sè comuna.

De suprascripta parte venit Thome Dandulo, pupilo, pars boree et levantis. Et Iohanni Dandulo venit pars ponentis et austri.

Questa sie l'altra parte.

Chera Rodhea cum Senta Marina et cum Senta Anna. Comença li so confini dalo Gripopulo a vignir ala via, mostrando [.] la glesia dela Fraschia et de là va lo armi armi al'Agio Cheratidi e puo vien lo armi armi ale ere vechie delo Vurchia e de là va lo armi armi ala Scorpisti Cheratea e de là va alo Chumno, che sè l'acladha, et de là va per meço lo armi armi ala paleoclissia, nominada Sen Polo, e de là va lo ruma de Petrovucholea et de là va alo perama de Messonissi e de là va alo Messochefalla alo trafo e de là va alo Megaschineia e de là va alo armi andar alo Stravomagulo, partando ala Fodelle, romagnando dali sinori suprascripti la dita parte inver senestra.

Ancora die haver questa parte lo quarto dele montagne, le qual sè indiviso da nu a ser Nicolao Dandulo e de maistro Francesco dele Barche. È dassaver che quelli, che afitaran lo mitato dele casete, possa pascolar alo logo delo Chadino.

Villani: Manoli Psalidha, Costa Psalidha, Costa Chinigopulo, Alexi Chinigopulo. Hec pars suprascripta venit Vitali Dandulo per texeras proiectas coram dominio. //
(φ. 82r)

In prima questa sie una parte.

Item la mitade dele ca grande de citade, çoè dela Moni.

Item la mitade de tuta la terra [.] cum la scapetaria, che tigniva Costa Stavrachi.

Item la mitade delo casal et la mitade de tuti li sochori e quelli che [.]

Item la mitade dela terra delo Romeopulo.

Costa Condothodoro, villan dela cavalaria.

Item le do parte delo çardin, che nuy havemo de [.] ser Çanachi Çen.

Item la peça de terra, che sè soto lo figer delo çardin, che sè circa quatro mesuradhe.

Item la vigna de Asif[. . .].

Item la vigna de Lunardo Çen.

Item la vigna de Marco Çen.

Item la vigna deli Turgopuli.

Item la vigna del papa Petro Vergiçi.

Item le vigne [.].

Item la vigna de Costa Condothodoro.

Item la vigna de Messariti.

Item la vigna delo Vergiçi, che tien Thodoro Dandolo.

Item la vigna de [.]

Item la fitea, che confina con la vigna d'Astri.

Item li patitiri grandi.

Item è dassaver che tuta terra vacua, che fosse dentro le suprascripte vigne sia culu che haverà le vigne.

Item è dassaver che la mitade de tuti logi, villani, case, vigne, che non fosse messi in questo scritto dela [.] sia partidhi cum culu, che havera l'altra mitade, trato la condicion de ser Iacomo Mudaço.

Hec pars venit Iohani, filio quondam ser Bellini Dandulo, per texeras proiectas coram dominio. Anno MCCCLVI, mense aprilis, die septimo, indicione nona.

Item una parte.

Item la raxon dele do serventarie delo Pendamodi die haver dale altre do parte dela Moni yperpera duxiento [.]

Item die haver Antonio Stavrachi, vilan for de fio, e so filio, Costa Stavrachi et so filio.

Item die haver lo filio de [.].

Hec pars venit Vitali, filio quondam ser Bellini Dandulo, per texeras proiectas coram dominio. Anno MCCCLVI, mense aprilis, <die septimo, indicione nona>.

11.2

Κατανομή περιουσίας στο χωριό Καταλαγάρι.

[1359, Δεκεμβρίου 5-7]

(ADC, b. 10bis, fasc. 7/2, 78v-79v)

[.....
....]

In lo casal Catalagari. Prima parte.

La parte dever ostro delo carober ha la vigna de malvasia del'era dever ostro, ovre XVI.

La parte dever ostro dela Methistra cum la parte dever ostro de Serepeço, ovre XXV, como ela sè partidha.

La parte dever ostro del socoro, segundo como ela sè partidha.

La vigna desradigada, che sè in la parte de ser Signoreto Beto.

La prima parte dever ostro de su de ponente sè cum la dita parte, secondo como ella sè partidha.

La ghalepa a vignir de chi a l'Ornea e lo socoro de Sancta Maria.

La parte dever ostro del çardin dela fontana, como ello sè partidho.

La {parte} mitadhe dela vigna de Ançolo Foscollo, che sè in gonicho.

Partixon dele ca.

Comença dal canton dever austro del portego dreto tramito in ponente de chi a in lo muro de scaladho, ho che nu fessemo crosie, cum tuto lo portego, una parte. È dassaver che lo cortivo de tuto lo casal, che li apartien, sè comun.

Villani.

Piero Çicuri.

Partixon del çardin dela fontana.

Comença dal canton dela ca descaladha del zardin dever ostro e vien inver ponente al mandolero et ala nogera dreto tramito al trocallo. È dassaver che lo mandolero e la nogera è dever bora.

Item è dassaver che cadauna dele parte possa dar via ale altre parte per andar li suo animali in le terre e in le vigne a lavorar.

Item è dassaver che tuti li patitiri cum lo portego, che sè avanti, sè comuni. // (φ. 79r)

Prima parte, che sè [. . . .]

Comença dal gran riachi, che vien dalo Caconavli e va inver ponente [. . . .] e vien ala plaqua mudhara inver ponente, che fessemo croxie, e de là vien ala cheratea, che sè I massaço grandò sotoli, e de là va e fier alo Chinotopi delo casal.

Item la dita parte comença dal'altra parte, dalo massaço che ha I busio dessoto, e dessende in l'olivero e al prino e fiere alo riachi dela Scorpisti e dessende riachi riachi in chi a Caconavli, che sè segno dela segunda parte.

Comença l'altra parte dal'olivero, che sè sulo deti, e va dheti dheti alo struçò e de là va dheti dheti e fiere al'aspa, che sè do oliveri, e de là va aspa aspa e fiere alo riachi e va riachi riachi inver austro, de qui a al Vasilicho Perama, e de là insie inver tramontana e fiere al'olivero, che sè struçò sulo deti, e va deti deti al carobero e de là va signoro signoro deli sochori, là che fessemo I montesselo de piere, e de là va dreto tramito al carobero, che sè insembre cum lo struçò, e de là va socoro socoro ala cheratea, che sè segno deli sochori e dela terça parte.

Terra de beberar

Comença dalo figero, che sè aloro del flume, e vien inver levante ala smertella e vien alo figero e va alo fossadho fossadho e fiere ala flumana.

La terra che sè oltra lo flume. Prima parte.

Comença dalo riachi e va inver ponente e fiere al'olivero e de là va al'oltr'olivero grandò inver ponente e de là va inver ponente in I oltr'olivero, che sè sovra de I massaço, e de là va inver ponente e fiere ala gharachia che sè liveri piçoli e de là va in lo gharachi rosso e de là va inver bora e passa lo riachi e fiere ala gran charachia, che sè sinoro del casal Martha.

Item una altra parte dela terra, che sè su dal casal.

Comença dalo Scorpisti delo riachi e monta lo gran prino e monta l'aspra charachia e passa la via e monta alo prino e al'acladha, che sè I mollo dessotoli, e de là monta inver austro e fiere ad I piera risimea blancha e de là monta inver austro e fiere ad I piera grande rodonda negra e // (φ. 79v) [.] e fiere al'oltro [.] fier ala terra lavoradressa, che vien dita Archalo [.] dessende la terra per meço e fiere ali cherami, che sè sinoro dela Messi da ca Faletro.

Partixon de caxe

Le do caxe de meço, che sta al presente diaco Caroffilato.

Item è dassaver che lo mulin desfato sè comun e ogni fiada, che le parte lo volesse rehedifficar, che la terra, che sè intro l'agogo, romagna alo mulin comuna,

romagnando l'altra parte, che vene al'altra parte comuna in tute le parte.

Item è dassaver che la terra salvadhega cum li socori, che sè aprovo in lo casal intorno intorno, secondo como havemo partidhe le IIII parte prime, sè comune.

Item è dassaver che alguna dele parte non possa domandar ad algum villan alguna cossa de algun debito.

Item è dassaver che lo poço del suprascripto casal sè comun.

Item è dassaver che li socori del casal vechio, secondo como elli sè partidhi, sè comuni intorno intorno.

12.2

Ο Ιωάννης Gisi του ποτέ Μαρίνου και η αδελφή του Ελένη μοιράζονται μια σερβενταρία στο χωριό Άγιος Βασίλειος.

1360, Ιανουαρίου 15

(ADC, b. 10bis, fasc. 7/2, 84v-85r)

MCCCLVIII, mense ianuarii, die XV, indicione XIII.

Infrascripte divisiones, facte inter Iohannem Gisi, quondam ser Marini, ex una parte, et donam Helenam, sororem suam, ex altera, de serventaria una de Agio Vasili, fuerunt hic registrate de mandato dominationis.

Hec est pars suprascripti Iohannis, quam habere debet pro medietate sibi spectante de dicta serventaria.

Item lo çardin de Costa Fucha, che paga perperi IIII.

Item lo çardin de Costa Monda, che paga perperi III.

Item lo çardin de Iani Oreο, che paga perperi V.

Item lo çardin de Costa Thocaropulo cum lo suo frar, che paga perperi V.

Item lo çardin de Michali Calatha, che paga perperi II.

Questi sè li villani.

Costa Fucha Miçopullo cum II soy fioli.

Papa Theodoro Miçopullo.

Stamatino Miçopullo de Arcavli.

Jani Theocaropulo Miçopullo.

Costa Theocaropulo Miçopullo.

Michael Calatha Miçopullo.

Duli, filio de papa Filippo.

Lo filio de Çorçi Liano Miçopullo. //(φ. 85r)

Queste sie le case.

Item la casa de Gallino.

Item la casa de Manoli Cati.

Item la casa de Calogrea.

Item la casa de Carpathea.

Item la casa de Ghargaleo.

Queste sie le vigne.

Item la vigna de papa Thodoro.

Item la vigna de Stamatino.

Item la vigna, che sè dentro de Manoli Thocari.

Item la fitea de Manoli Theologiti.

Item [.]

Item [.]

Item lo terren de Scaffi dever osto.

Item la vigna de Fucha.

Hec est pars suprascripte Helene, filie ser Marini Gisi quondam, quam habere debet pro medietate dicte serventarie, quam tenet iure legati patris sui.

Questa sè la parte di çardini.

Item lo çardin de Androna, che paga perperi V.

Item lo çardin de Manoli Theologiti, che paga perperi IIII.

Item lo çardin de Costa Camari, che paga perperi IIII.

Item lo çardin deli ceresieri, che paga perperi III.

Item lo çardin de Meri, che paga perperi III.

Queste sè le vigne.

Item la vigna de Costa Camari.

Item la vigna de Jani Camari.

Item le do vigne de malvasia de Androna.

Item la vigna de Lucha.

Item la vigna de Costa Thocaropulo cum la calamea, che sè ala Chefalarea.

Item lo terren, che sè in la Scaffi dever bora.

Item la vigna desradigada delo Clisidi.

Item la vigna de Jani Theocaropulo.

Questi sè li villani.

Costa Camari, dito Miçopullo.

Androna Mulida cum II soy fioli.

Papa Damiano Miçopullo cum do soy filioli.

Lucha Miçopullo, filio de sartor.

Calogero Plascara Miçopullo.

Manoli Miçopullo, dito Grameno.

Queste le case.

Item la casa de Paradissi.

Item la casa de Costa Monda.

Item la casa de Meri.

Item la casa de Capelena.

Item la casa de Piçulla.

Item la casa de papa Manoli.

Romagnando comun Çorçi Liano Miçopullo, lo qual è in bando, e Stamatino, Theodoro Çungri, fradelli, et lo filio de Thocari Çungri.

Tute aque, mulin, poste de mulin, sochori, glesie, sochori, tute terre vacue e le case de citade e la casa granda de casal e la caneva e tute altre cosse, che pertinesse ala suprascripta serventaria, oltra le suprascripte cosse, che fo partide.

Unde per dominum ducham et dominum Bernardum Sanuto, consiliarium, abser domino Victore Trivisano, altero consiliario, qui est in Themenno pro agendo Comunis, ordinatum est quod dicte suprascripte divisiones sint firme et rate imperpetuum, non obstante contradictione, quam faciebat Marcus Gisi, qui substitutus est in legato, facto suprascripte Elene, quia dominatio habuit quod dicte divisiones erant bene et ordinate facte, tamen dicte divisiones non debent prejudicare alicui alie persone.

13.2

Ο Ιωάννης Pasqualigo του ποτέ Λαυρέντιου και ο γιος του Νικολέττος μοιράζονται την περιουσία τους, που βρίσκεται στα χωριά Μουσούτα, Σκαλάνι και Καλάρες.

1409, Δεκεμβρίου 27

(ADC, b. 11, fasc. 16, 7v-8r)

MCCCCVIII, [.]

Infrascripte divisiones fuerunt facte concorditer rebus [. . .] inter ser Iohannem Pasqualigo, quondam ser Laurencii, et ser Nicoletum Pasqualigo, eius filium, que fuerunt proiecte dominio, ut registrarentur in dictam curiam et sint firme et valide inter eos semper. Et ideo de mandato magnifici domini Leonardi Trivisano, honorabilis duche Crete, et sui consilii fuerunt hic inferius registrate et anotate, secundum formam et continenciam earum. Que debent esse firme et valide semper inter eos, salvo tamen iuribus Communis et aliorum. Quarum quidem parcium prima advenit ser Nicoletto et secunda ser Iohanni, eius patri, sicut inferius continetur.

Prima parte boni condicionadi.

Tuto lo luogo delo casal Musuta con so abencie e pertinencie e vilani, lo qual alo presente posiedo, aceto Costa Vatuio, lo qual al presente habita in lo casal Schalani, e la cha de çitade, che d'è questa rason, lo qual meto in l'altra parte.

Li beni liberi con la parte suprascripta.

La possessio granda de çitade, la qual compri dali Todori deli pupili, che fo de ser Çorçi Pantaleo.

Liberi de rason de Schalani con la suprascripta parte.

La vigna de Chalogero Vedura, la qual have da Lunardo Mara.

La vigna del'oliver de Costa Misitra.

La vigna de Iani Mirachioniti.

La vigna de Diaco Simunachi.

La vigna fitea de Costa Misitra.

La vigna de Cali Varanena, la qual confina con la vigna de papa Thodoro Tiganita.

La vigna de papa Thodoro Tiganita, che confina con la vigna suprascripta e con la vigna de Manoli Vataçi.

La fitea, che fo de ser Andrea Quirin, la qual alo presente temo mi.

La vigna fitea de papa Todoro Tiganita, la qual confina con le vigne malvasie de Antonio Thochari.

La vigna, che fo de Calogrea Raptopulina.
La vigna de Andrea Vonale.
La vigna de Vasili Andrioti.
La vigna de Micali Criticho.
La vigna de Manoli Tochari.
La vigna, che fo de Patrulena.
Le vigne malvasie de Antonio Tochari.
La vigna de rusie de Chali Varanena.
La vigna de rusie de Michali Critico.
La vigna de rusie de Marco Ierano.
La vigna e fitea de rusie de Manoli Tochari.
La fitea de Costa Vario de rusie.
Le do vigne, che fo da Cervodi.
Tute le vigne con li so girabeli.
Lo patitiri delo casal, che sè aprovo in la cha d'Antonio Carvuni.
Lo patitiri deli patitiri grandi, che fo de ser Andrea Çane.
Meto in la suprascripta parte deli tereni dela Langada, che sè inver bora, partando
l'una parte al'altra lo riachi, che sè in meço dela Lagada.
Li tereni de rusie, li qual al presente tien Piero Gorgota.
Lo teren, che se dise Spanu, lo qual tien Antonio e Manoli Tochari.
Tuto lo teren, che sè dala fitea de Musurocomati inver ponente e dela fitason de
Andrea Vonale infin inver levante.
La fitason de Çorçi Parteniti, che sè alo riachi.
La fitason de Todoro Varmoti, che configna con la suprascripta.
La fitaxon de Andrea Vonale confina con la suprascripta.
Lo socoro delo casal, che tien Calogero Vidura.
Lo socoro delo casal, che tien Michali Drachi.
E tuti li olivieri, che fo dela rason de ser Andrea Quirin.
La qua, che sta Manoli Tochari.
La qua, che sta Costa Misithra.
La qua, che sta Iani Mirachioniti.
La qua, che sta Iani Silima.
La qua, che sta Nicola Silima.
La qua, che sta Filippo Vonale.
La qua, che fo de Marco Varani.
La qua, che sta Çorçi Parteniti.
La qua, che sta la fia de Çorçi Raptopulo.
La qua, che tien Nicola da Çipri.
La qua, che tien Andrea Vonale.
La qua, che fo de ser Andrea Chirin, la qual tiniva le nostre fitee.
Tute le qua con li so cortivi, che li sè davanti ale soe porte.

Villani

Costa Misithra con so fioli, aceto so fio Çorçi e Çane, li qual meto in l'altra parte, partando li beni de so pare per mitade, aceto la cha che roman a so pare.

Manoli Thocari con li so fioli.

Iani Mirachianiti con li soi fioli.

Tute le glesie romania comune.

Se alguna cosa non fose partida delo luogo, che fo de ser Çan Cavaler, romagna in l'altra parte.

La fitea de Costa Misitra.

La fitea de Iani Vari.

La fitea de Marco Vari.

La fitea de Çorçi Fuschi.

La fitea de Antonio Tochari.

La fitea de papa Costa Vonale.

La fitea de Diaco Simunachi.

La fitea de Çorçi Sclavo e de so cusin Calotere, che confina con la suprascripta inver bora.

Lo patitiri coverto del papa Demeço. //(φ. 8r)

Seconda parte.

[.....] ser Çanachi Pasqualigo [.....]
.....]

Tuti li luogi condicionadi delo casal Scalani con so abencie e pertinencie e vilani e con le ca de citade, che hê dela rason delo luogo suprascripto e Costa Vari e la cha de çitade, ch'è de raxon de Musuta, la qual meto in questa parte.

Beni liberi con la parte suprascripta.

Lo casal Calares e con tute so abencie e pertinencie e villani e tuto lo luogo de Spilia, lo qual compri da Maria Avradena, e la qua de mo staçio delo casal Schalani con tuti li cortigi, chè avanti le cha.

Liberi de rason de Scalani.

La vigna de Çorçi Andrioti.

La vigna de Thodoro Varmoti.

La vigna de Piliachu.

La vigna delo figer con tuto lo teren del figer.

La vigna de Piero Trivixian.

La vigna de Çorçi Raptopulo.

La vigna de Thodoro Varmoti.

La vigna de Iani Vonale.

La vigna de Filipo Vonale e la soa fitea, che pianta in l'anno 1408.

La vigna de papa Costa Vonale, la qual have da so pare e lo sochoro.

La vigna de Piero Vonale, la qual have da so pare e lo socoro.

Lo socoro de Iani Vonale, lo qual have da so pare.

La vigna de Antonio Carvuni, la qual fo de griego.

La vigna de Antonio Thocari, la qual fo del griego.

La vigna de L'Aclada, la qual tien papa Costa Vonale.

La vigna, che fo de Marnelo Mara.

La vigna de Marco Simunelo.

La vigna de Çorçi Ierano.

Le vigne de Posaniti.

La vigna de Manoli Mirachioniti.

La vigna de Marco Ierano.

Le vigne de Constanzo Vida.

La vigna de Vasili Andriotti, la qual fo de Vardali.

Le vigne de Iani Silima.

Le vigne de Andrea Cacho.

La vigna de Çorçi Misitra, la qual fo de Charchia.

La vigna, che fo de Michaliçi.

Lo xerisabelo, che fo de Marco Simunelo.

Lo xerisabelo, che fo de Çorçi Parteniti.

Tute le vigne con tuti li so girabeli.

*Lo patitiri scoperto deli patitiri de meço. Lo terço patitiri, che io avi da ser
Andrea Quirin deli patitiri grandi.*

*Meto in questa parte tuti li tereni, che io avi de ser Çan Cavaler, si quelli che paga
formento, come quelli che paga denari in questa parte.*

*E lo teren de Langada, che sè inver ostro, partando l'una parte de l'altra lo riachi,
che sè in meço de Langada.*

Lo teren, che sè aprovo delo figier, lo qual tien Çorçi Ieço.

Lo çardin de Nicola Serepeçi.

*Tuta la rason, che non fose partida, dalo luogo, che fo de ser Çan Cavaler, romagna
in questa parte.*

La cha, che sta Antonio Tocari.

La cha de Michali Critico.

La cha de Manoli Vari.

Tuta la raxon dela tore cusi condicionada come de libero.

La cha de Çorçi Misitra.

La cha de Marula Mara.

La cha de Marco Simunelo.

*La cha de Piero Trivisian.
 La cha de Piero Vonale.
 La cha de papa Costa Vonale.
 La cha de Iani Vonale.
 Cadauna casa eba li so cortivi.*

Vilani.

*Antonio Tochari con li so fioli.
 Çorçi Misitra.
 Iani Misitra, toiendo la mità deli beni de so pare, romaniando la cha a so pare.*

Tute le gesie sia comune.

*La fitea de Petro Vonale con la fitea, che pianta anno, la quale confina con la fitea de papa Costa, so frar.
 La fitea de Nicola Silima, la qual confina con la fitea de Petro suprascripto, metando anche la fitea, che pianta anno.
 La fitea de Musurocomati con lo teren, che confina con la dita inver ostro.
 La fitea de Çorçi Parteniti.
 La fitea de Michali Paradiso.
 La fitea de Daporto.
 La fitea de Iani Paradiso, servo.
 La fitea de Çorçi Parteniti con la vigna, che fo d'Arvaniti.
 La fitea de Iani Paradiso, dito Dialecto.
 La fitea de Galino con lo teren, che confina con la dita inver ostro.
 La fitea de Machedo.
 La fitea de Manoli Chiriaco e de so fio Çane.
 Lo patitiri, che fo de Chera Biada.
 Lo mulin de papa Petro Marchiano.
 La parte nostra delo mulin, che nu avessemo de ser Andrea Curin con la fitason.*

MCCCCVIII, mense decembris, die XXVII.

Suprascriptam secundam partem elegit ser Çanachius Pasqualigo de velle et consensu ser Nicoleti, filii sui. Qui quidem ser Çanachius debet eciam habere credita locorum, que debet habere ab hominibus partis sue predictae, et simili modo dictus Nicoletus debet habere credita debitorum partis sue prime. Ita tamen quod, si debitores partis dicti ser Çanachii ascenderent ad maiorem quantitatem, quam sint debitores partis dicti ser Nicoleti, tunc dictus ser Çanachius debeat satisfacere dicto filio suo usque ad equalitatem, si vero debitores partis ser Nicoleti erunt maioris quantitatis, in hoc casu remanent sui ipsius ser Nicoleti et non teneatur et ad aliquam satisfactionem. Verum tamen debent excludi ab his debitoribus illi

debitores, qui sunt debitores pro partibus suis, sed liceat tamen dicto ser Nicoletto discutere, non computando illud quod excusserit ab eis in parte sua suprascripta, sed debitores, qui sunt tenuti pro vineis sive pro terris datis pro vineis, uterque eorum habeat ab ipsis debitum per dimidietatem equaliter.

14.2

Κατανομή της περιουσίας του ποτέ Τζώρτζη Zampani. Η περιουσία είχε κληρονομηθεί πρώτα από τον Φραγκίσκο Zampani, γιο του Τζώρτζη, ο οποίος πέθανε σε παιδική ηλικία, και στη συνέχεια από τους ανιψιούς του Τζώρτζη, Γιαννάκη και Πέτρο, γιους του Νικόλαου Zampani. Μετά το θάνατο και του Πέτρου το μερίδιό του περιήλθε, σύμφωνα με τη διαθήκη του, στον αδελφό του Γιαννάκη και στην αδελφή του Caterucia, σύζυγο του Ανδρέα Barbarigo.

Η καβαλλαρία του χωριού Γάλιπε μοιράζεται σε τρία μέρη, από τα οποία τα δύο περιέχονται στο Γιαννάκη και το ένα στην Caterucia. Με το ίδιο έγγραφο περιέχεται στο Γιαννάκη το χωριό Καρκαδιώτισσα και στην Caterucia το χωριό Σιφουνάρι.

1414, Απριλίου 17

(ADC, b. 11, fasc. 18, 3r-5r)

MCCCCXIII, mense aprilis, die XVII, indicione VII.

Nobiles viri ser Marcus Venerio, procurator et procuratorio nomine ser Zanachii Zampani, ex una parte, et ser Andreas Barbadico, nomine done Caterucie, uxoris sue, ex altera parte, coram dominio presentaverunt infrascriptas divisiones, factas inter se, et debeant in actis curie registrari et per dominum dictum; et terminat id quod dicte divisiones debeant esse firme et valide inter partes predictas, saluum iure Comunis et omnium specialium personarum.

Questa hè la division fata concordevolmente per nui Zorzi Dandolo e Zanachi Venier, elleti per la parte infrascripta, zoè ser Marco Venier, come procurator de ser Zanachi Zampani, da I parte, e ser Andrea Barbarigo per nomine de dona Caterucia, so mulier, fia che fo de ser Nicolo Zampani de l'altra, deli infrascripti luogi, li qual fo de ser Zorzi Zampani, e da puo la morte soa devien in lo deto ser Zanachi e in ser Piero Zampani e da po la morte de ser Piero, la parte soa devene in la deta Caterucia; li qual beni devene in li deti ser Zanachi e ser Piero per succession otegnuda in li beni de Francesco Zampani, che fo fio del deto ser Zorzi, lo qual morì in età de pupillar. Vene adoncha per l'una mitadhe al deto ser Zanachi Zampani per tesseras, gitade per nui in presencia dela deta parte.

La parte infrascripta, zoè casal Carcariotissa con la pertinencia de Russalin con soe habencie, pertinencie e villani e con le caxe de citade, in le qual habitava dona Clara Zampani e mo habita ser [Sciffi] de Molin, e do caxete l'una a pe plan l'altra in soler, messe a presso le dete caxe, in le qual habitava Agnete et Potha Zampani, secondo come lo deto ser Zorzi Zampani teniva e possedeva la deta parte.

Ala deta verumtamen dona Caterucia devene per l'altra mitade la parte infrascripta per tessere.

Casal Siffunari con soe habencie, pertinencie e villani e con le caxe de citade, in le qual habitava ser Nicolo Zampani e mo habita ser Andrea Istrigo, con do caxete a pe plan, messe soto le dete caxe grande, in le qual habita Iani Gambasa e un bastaxio, deto Diacho, secondo come teniva e possedeva la deta parte lo deto ser Zorzi Zampani.

{Nui Zorzi Dandolo e Zanachi Venier, elleti a far la infrascripta division per ser Marco Venier, come procurator de ser Zanachi Zampani, e ser Andrea Barbarigo per nomine de dona Caterucia, so mugier, concordevolmente andassimo fora al caxal Galipe e vedessimo diligentemente ed examinassimo lo deto casal e tute so habentie, pertinentie e villani e caxe de citade, li qual beni fo de ser Piero Zampani e dopo la morte soa le do parte devene in ser Zanaqui Zanpani, come cosse ordinade de ser Nicolo Zampani, so pare, per lo so testamento e la terza parte devene in dona Caterucia suprascripta per la particela del suprascripto ser Piero Zampani per testamento del deto Piero. Deli qual verumtamen beni havemo fato partes tres, zoè una, secunda e terza e havemo quelle engalisado meio che havemo possudho, secondo la nostra conscientia. E gitande le tessere in presencia dele parte. La prima e segunda parte tocha a ser Zanachi Zampani over al deto ser Marco Venier, come so procurator, e la terza parte tocha ala deta dona Cateruza¹. }

Casale Galipe

Prima pars est ista, que tetigit suprascriptum ser Zanachium

MCCCCXIII, a di VIII avril. Division fata voluntariamente intro ser Marco Venier, come procurator de ser Zanachi Zampani, da una parte, e ser Andrea Barbarigo per nome de dona Caterucia Barbarigo, soa dona, dal'altra parte, per la cavalaria del casal Galipe. Partida la deta cavalaria per terzo, tocha ala deta dona Cateruza, dona del deto ser Andrea, lo terzo dela deta cavalaria e li do terzi tocha al deto ser Zanachi, la qual division apaiera ordinadamente scritta qui.

La prima parte, zoè deli villani

Item Zorzi Geriti con do so fioli, Nicola e Iani.

Item Nicola Salvagno, vequio, con tre so fioli, Zorzi, Costa e Micali.

Item Iani Califiano, Diacho, con I so fio, Zorzi.

Item Iani Apostoli de Micali con I so fio, Micali.

Item Iani Sitiacho, deto Ladhi, con do so fioli, Zorzi e Nicola.

Item papa Nichiforo Cazadhuri.

Item Piero Califiano.

Item Iani Cazaturi con I so fiolo, Nicola.

Item Iani Paterno de Alefandini.

Item Thoma Apostoli de Alagni.

Item Nichita Cazaturi, pizolo, che fo de Iani.
Item Nicola Salvagno, che fo de Costa, de anni VI.
Item Micali Salvagno, che fo de Costa, de anni IIII.
Item Zorzi Paterno de Alefandini, sordo.
Item Iani Macrithoma.

Case de franchi, tocha in la deta prima parte.

Item caxa I de Androna Dono, zoveno.
Item casa I de Potha Murtaiena.
Item casa I de Aniza Chefala.
Item casa I de Calogrea Chaturena.
Item le caxe de Zorzi Gradonico Zancula. //(φ. 3v)

Tocha in la deta prima parte deli vigne dela division dela deta cavalaria.

Item vigna I, che fo de Costa Salvagno, de ovre IIII.
Item vigna I {che fo} de Micali Salvagno, de ovre V.
Item vigna I de Zorzi Ieriti, de ovre X.
Item vigna I de Vassili Conomo, de ovre X.
Item vigna I de Iani Galifiano, Diacho, de ovre VIII.
Item vigna I de Costa Sitiacho, de ovre VIII.
Item vigna I de Piero Galifiano, de ovre III.
Item vigna I de papa Nichita Cazaturi, de ovre II.
Item vigna I de Zanachi Zampani, de ovre II.
Item vigna I de Iani Vardava, de ovre V.
Item vigna I de Zampani, de ovre VIII.
Item vigna I de Nicola Salvagno, vequio, de ovre IIII.
Item vigna I de Manoli Chiriacho, de ovre V.
Item vigna I de Zorzi Apostoli de Micali, de ovre X.
Item vigne II de Marco e de Nicola Dono, fradeli, de ovre XVI.
Item vigna I de Nichita Conomo con la fitea, de ovre V.
Item vigna I de Diacho Macrithoma, de ovre VI.
Item vigna I de Nicola Xeno, de ovre V.
Item vigna I de Iani Sitiacho, de ovre III.
Item vigna I de Iani Mussuro, de ovre VII.

Questi son li zardini che tocha in questa prima parte dela deta cavalaria.

Item zardin I de papa Nichiforo Cazaturi, paga al'anno perperi IIII.
Item zardin I de Nichita Cazaturi, che fo de Vassili, paga l'anno perperi V.
Item zardin I lle terren// de Micali Apostoli //dell Chera Panagia, paga al'anno perperi IIII.

Item la deta prima parte comenza da un perer salvadego, che sè su in lo traffo dela vigna de Iani Mussuro e monta e fiere in lo canton dela vigna de Iani e Manoli Mussuro e de là va fossadho fossadho dela deta vigna volzando e zirando, como va lo deto fossadho e de là dessende quarta de griego inver levante e fiere in un traffo, o nui ordenassemo pilastro, e de là dessende quarta de griego inver levante e passa in un altro traffo, o che sè la via, e fiere in un carober salvadego e là ordenassemo + in una piera risimea e de là dessende quarta de griego inver levante e intra in lo riachi e de là monta e fiere in lo canton de un ortho, che sè fora de fossadho dela pergola de Nicola Salvagno, e de là va ortho ortho, como va lo deto ortho, e dessende e fiere in lo riachi de Neo Pigadhi e de là monta per levante e fiere in lo canton de un grande ortho, o che nui ordenassemo pilastro, e fiere intro griego e levante e fiere in una piera risimea, che sè de sovra in un ortho, o che nui ordenassemo +, e de là monta per levante e passa un ortho e fiere in lo {quarta de gri} canton dever bora de un altro ortho, che se dixe de sovra in lo quarto dever bora, o che nui ordenassemo +, in lo terren del deto quarto e de là va e dessende e fiere in I quarto de {sirocho inver} levante inver sirocho e fiere in I ortho pizolo, o che nui ordenassemo far pilastro, e de là dessende quarto de levante inver sirocho e fiere intro lo riachi, che nui ordenassemo pilastro, e de là monta quarto de levante inver sirocho e fiere in lo canton de ortho, o che nui ordenassemo +, e de là monta per levante e fiere in un ortho grande, o che nui ordenassemo pilastro, e de là monta per levante e fiere in un ortho pizolo, che sè uno traffo, o che sè piere e ordenassemo sia fato pilastro, e de là monta quarto de levante inver sirocho e fiere in I massazo de piere, o che sè mandoler salvadego, e de là va tra levante e sirocho e fiere in lo canton de un traffo fato de piere, o che sè mandoler salvadego, e de là va inver levante traffo traffo zirando e volzando, como va lo traffo infin al canton del deto traffo, o che sè I mandoler salvadego, e de là dessende quarto de levante inver griego e fiere in un ortho, che sè fora delo riachi in la parte de levante in I piera risimea, o che nui fessemo +, e de là monta quarto de levante inver griego e fiere in I ortho, che sè I schino, soto lo qual sè I piera risimea, o che nui ordenassemo +, e de là dessende quarta de levante inver griego e fiere in lo riachi grandando e de là zira intro ostro e sirocho e monta riachi riachi volzando e zirando, come va lo riachi, e fiere in lo traffo deli sochoro e zardini de San Dimitri e de là zira inver levante e va per lo riachi riachi infin che dura lo riachi; e dayo finidho lo riachi monta per levante e fiere sula cresta del'armi, che sè confin de Gharasso, e de questo luogo e in lo deto armi in lo ladhe dever ponente in I placha risimea fessemo +. La parte dever ostro sè de questa prima parte; la parte dever bora sè dela segunda parte infin alo confin, che parte la segunda con la terza parte.

Item demo a questa parte li sochori, che sè ala via apresso le terre del casal.

Item ancora demo in questa parte tuti li terreni, che sè dala parte dever ponente, che sè dela division, che nui comenzassemo verso le vigne, confinando con

la terza parte dal canton del'ortho, che sè soto la vigna de Zorzi Apostoli, pizolo, e va inver ponente e fiere alo canton dela vigna // (φ. 4r) de Nicola Salvagno, pizollo. La parte dever ostro sè de questa parte aceto li terreni del'Ornea, li qual avemo messo in la segunda parte.

Secunda pars, che tetigit suprascriptum ser Zanachium, est ista.

Segonda parte dela division deli villani dela deta cavalaria.

Item Zorzi Apostoli, vequio, con do so fioli, Iani e Nicola.

Item Vassili Conomo con do so fioli, Costa e Iani.

Item Nicolarea Apostoli de Micali con I so fio, Micali.

Item Nicola Salvagno, pizolo, de Micali con I so fio, Iani.

Item Costa Sithiacho con I so fio, Iani.

Item Costa Apostoli de Alagni con I so fio, Iani.

Item Iani Rucli, che fo de Andrea.

Item papa Nichita Cazaturi con so fiolo Costa.

Item Manoli Chiriacho, che fo de Zorzi.

Item Vassili Paterno de Alefandini.

Item Micaletto Consamadhio, che fo de Vassili.

Item Iani Cazaturi, fio de Nichita, de anni VI.

Item Nichita Cazaturi, pare delo suprascripto Iani.

Item Micali Apostoli, vequio.

Item Micali Chiriacho, che fo de Zorzi.

Case de franchi, che tocha la deta segunda parte.

Item caxa I de Iani Mussuro.

Item le caxe de Eudochia Salvagno.

Item caxa I de Calogrea Macrithoma.

Item caxa I de Manoli Mussuro, arbo

Item caxa I, che fo de Vassili Consamadhio.

Zardini, li qual tocha in questa segunda parte.

Item zardin I de Zorzi Ieriti, paga perperi V.

Item zardin I de Nicola Salvagno, vequio, paga al'anno perperi VII.

Tocha in la deta segunda parte dele vigne del'altra cavalaria.

Item vigne II de Zorzi Macrithoma, de ovre XIII.

Item vigna I de Iani Macrithoma, de ovre III.

Item vigna I de Iani Rucli, de ovre III.

Item vigna I de Manoli Rucli, de ovre V.

Item vigna I de papa Nichiforo, de ovre VI.

Item vigna I de Nicola Salvagno, de ovre VIII

Item vigna I de Costa Apostoli de Alagni, de ovre X
Item vigna I de Nicola Salvagno, pizolo, de ovre III.
Item vigna I de Zorzi Gradenigo Zanacula, de ovre XX.
Item vigna I de Costa Salvagno, che fo, de ovre V.
Item vigna I de Micali Cazaturi, de ovre VII.
Item vigna I de Iani Cazaturi, de ovre IIII.
Item vigna I de papa Nichiforo, de ovre V.
Item vigna I de Iani Macrithoma, de ovre V.
Item vigna I de Iani Curtessi, de ovre VII.
Item vigne II de Androna Dono, vequio, de ovre VI.
Item vigne II de Manoli Mussuro, de ovre III.
Item vigna I de Micali Salvagno, de ovre III.

Item la deta seconda parte commenza dalo riachi, che sè confin de Voru, e de questo luogo, unde nui ordenassemo far + in una piera risimea e monta inver ponente e fiere sula cresta del'armi in I piera, o che nui fessemo +, e de là dessende lle passall quarto de ponente inver garbin e passa lo lango e monta e fiere sul l'armi in una piera, o che nui fessemo +, e de là va per ponente e dessende in una piera risimea, che nui fessemo +, e de là dessende per ponente lle fierell in lo Langufo in I piera, o che nui fessemo +, e de là dessende tra ponente e va in ostro e va riachi riachi zirando e volzando como va lo riachi e fiere in lo riachi de [...] e de là zira tra maistro e tramontana e va riachi riachi zirando e volzando como va lo riachi, e sè confin de questo luogo e dela pertinentia de Galifa, e finisse in lo riachi, o che sè confin de Voru e dela pertinentia de Galifa e de questo luogo, e de là insire dalo riachi e monta quarta de ostro inver garbin e va confin confin de questo luogo dela pertinentia de Galifa e fiere in una piera, che sè una cudhumalea, in la qual piera fessemo +, e de là zira e va e dessende quarta de ponente inver Illoll garbin e fiere in lo ortho, o che nui ordenassemo suprafato pilastro, e de là dessende quarta de ponente inver garbin e fiere in I ortho che sè I carober salvadego e de là dessende per ponente e fiere in lo riachi, o che se azonze lo deto riachi, e de là insie dalo riachi e monta quarta delo garbin inver ponente e fiere in la zima delo ortho grande in un schino grande, o che nui ordenassemo suprafato pilastro, e de là monta intro ponente e garbin e passa I ortho e fiere pocho de sovra dal canton de I altro ortho, o che nui ordenassemo prefato pilastro, e de là monta per ponente lle fierell in un massazo de piere, o che sè cudumalea, e de là va intro ponente e garbin e fiere in la zima delo grande ortho, o che nui ordenassemo sia fato pilastro, // (φ. 4v) e de là dessende quarta de ponente inver garbin e fiere in lo riachi, o che nui ordenassemo prefato pilastro in la banda dever ponente, e de là monta in la cima del'aspa e de là monta tra ponente e garbin lle fierell in un canton de ortho, o che sè schino, e de là va inver ponente traffo traffo, come va lo traffo, e fiere in un richulachi e de là zira e monta per garbin riachi riachi, zirando e volzando, come va lo riachi, e fiere in I

traffo, o che sè agusagladhi ordenassemo prefato pilastro, e de là monta quarta de ponente inver garbin e passa lo traffo e monta per lo deto andadho e fiere in lo traffo, o che nui ordenassemo prefato pilastro, e zira inver garbin e va traffo traffo, zirando e volzando, co va lo traffo, infina al canton del'ortho e de là dessende e fiere intro lo riachi, che vien dal casal, e de là zira verso ponente e va riachi riachi infina ali cortivi delo casal. La parte dever ostro infina ali confini dela prima parte è de questa parte; la parte dever bora è dela terza parte.

Demo a questa parte tuti li terreni del'Ornea.

Item demo a questa parte li sochori, che sè soto lo casal, confinando da I ladhe con la vigna de Marco Zampani e dela banda dever bora con lo riachi, che dessende dal casal.

Tocha a ser Zanachi Zampani ala parte soa per li soi do terzi la pertinentia de Coxari e la pertinentia de Cutarfani, la qual se messa a Ghersonisso apresso la marina e lo magazin giando messo ala ruga al Mal Canton, lo qual sempre tiniva ser Nicolo Zampani, che fo, e la caxa, che sta Marula Petacio, la qual sè due cha la cova de misser San Michael.

Item tocha al suprascripto ser Zanachi la mitade dela pertinentia del Salata, la qual se messa aprovo lo castello Belveder con III villani, li qual abita in la deta pertinentia, zoè Costa, Leo e Iani Mulidha, fradeli.

Item tocha al deto ser Zanachi dele caxe de citade, messe in la ruga al Mal Canton, le caxe grande, le qual habita al presente ser Micali Spagnollo, sartor, e caxe III pizole, le qual è due, la cova dela glexia de misser San Michael, oltra la caxa, in la qual habita Marula Petacio, deta de sovra, dele qual tre case una e duo gena I^a porta e rende dentro al cortivo de Micali Spagnollo suprascripto.

Glesie, aque e pascoli sia comune.

Hec est tertia pars, que tetigit suprascriptam donam Cateruciam².

Tocha in la deta terza parte li sotoscriti villani.

Item Iani Curtessi con do so fioli, Micali e Giorgi.

Item Micali Salvagno con do so fioli, Iani e Giorgi.

Item Micali Cazaturi con do so fioli, Zorzi e Nichita.

Item Giorgi Apostoli de Micali con I so fiolo, Micali.

Item Iani Apostoli de Alagni con I so fio, Costa.

Item Costa Apostoli Costarea.

Item Nichita Conomo de Fani.

Item Nicola Macrithoma, Diacho, con I so fio, Giorgi.

Item Costa Salvagno Costopulo de Micali.

Item Manoli Rucli, che fo de Andrea.

Item Giorgi Paterno de Pliti.

Item Giorgi Conomo de Iani, che sta ala Chelia.
Item Costa Salvagno, che fo de Costa, de anni III.
Item Calogero Sitiacho.
Item Iani Conomo.

Case de franchi, tocha in la deta terza parte.

Item casa una de Nicola Dono, sibrago.
Item casa I de Calogrea Califiani.
Item casa I de Thodora Zampani.
Item casa I de Calogrea Salvagnena.
Item casa I de Aniza Curtessena.

Vigne dela deta cavalaria, tocha in la deta terza parte.

Item vigna I de Nicola Salvagno, zovene, de ovre VI.
Item vigna I de Nichita Conomo, de ovre IIII.
Item vigna I de Nichita Cazaturi, de ovre V.
Item vigna I de Androna Dono, zovene, de ovre XV.
Item vigna I de Nicolarea Apostoli de Micali, de ovre X.
Item vigna I de Iani Paterno de Alefandini, de ovre X.
Item vigna I de Zorzi Paterno de Pliti, de ovre VIII.
Item vigna I de Nicola Apostoli e de Iani e Thoma Apostoli de Alagni, de ovre XIII.
Item vigna I de Thoma Apostoli, de ovre IIII.
Item vigna I de Nichita Cazaturi, vequio, de ovre IIII.
Item vigna I de Nicola Dono, de ovre IIII.
Item vigna I de Iani Apostoli de Alagni, de ovre IIII.
Item vigna I de Iani Apostoli de Micali, de ovre IIII.
Item vigna I de Diaco Macrithoma, de ovre II.
Item vigna I de Nicola Apostoli de Micali con la soa fithea, de ovre VIII.
Item vigna I de papa Nichita Cazaturi, de ovre VI.
Item vigna I de Costa Apostoli Costarea, de ovre V.
Item vigna I de Androna Dono, zovene, de ovre VI.
Item vigna I de Zorzi Apostoli, vequio, de ovre IIII.
Item vigna I de Iani Dono Ianuta, de ovre IIII. //(φ. 5r)

Zardini dela deta cavalaria, tocha in la deta parte terza.

Item un zardin de papa Nichita Cazaturi, paga al'anno yperperi V.
Item zardin un de Nicola Curtesi, nuco, paga al'anno yperperi V.
Item zardin I de Iani Curtesi, paga al'anno yperperi II grossos VI.

Tocha in questa terza parte tuti li terreni, che sè dali confini dela segunda parte inver bora infina lo flumen.

Item demo in questa parte tuti li terreni, che sè dal casal inver ponente, non intendando li terreni, che fosse dali fossadhi dele vigne intro le vigne, confinando dala via, che va in lo casal Scopella, e andar via via infina al tramito deli patitiri. E de là zira inver ostro, e tuo tuti li terreni, che sè fora deli fossadhi dele vigne infin al canton del'ortho, che sè soto la vigna de Zorzi Apostoli, pizollo, e dessende inver ponente infina al canton dela vigna de Nicola Salvagno, pizollo, al qual canton confina la vigna de Nichita Conomo. E de là zira inver bora traffo dele vigne e va infina ala predeta via.

Tocha in la deta terza parte la mitade dela pertinentia del Salata, la qual hè messa apresso del castello de Belvedere con villani III habita in la deta pertinentia, zoè Marco e Antonio Mulidha, fradeli, e Marco Nestora.

Item tocha in la deta terza parte dele caxe de citade dela ruga, messe al Mal Canton, le caxe, in le qual al presente habita Marco Zampani, in soler e a pe plan e le caxe, le qual habita Guilielmo de Chiamonte, contestabile, da pe in soler e a pe plan.

Verum tamen la deta dona Cateruza Barbarigo, ala qual tocha la deta caxa per la soa terza parte lper la particela de so frar, ser Piero, che foll, de pagar a ser Zanachi Zampani over a soi procuratori ogno anno imperpetuo perperi sie.

Glesie e aque e pascoli sia comuni.

1. Ολόκληρη η παράγραφος έχει διαγραφεί και έχει προστεθεί το παρακάτω κείμενο: *¶1438, mense aprilis, die XXI, indicione prima. De mandato magnifici domini Maphei Donato, honorabilis duche Crete et capitanei Crete, et sui consilii cancellata fuit infrascripta divisio sive scriptura divisionis, facta inter procuratores ser Iohannis Zampani et ser Andree Barbadico, nomine done Katarucie, uxoris sue. Infrascriptam spectat ad particulam sibi adjudicatam et hoc virtute litterarum ducalium, superinde retroactarum, die 8 aprilis 1438, que date fuerunt in ducali palatio, die 22 febrarii 1437, indicione prima. Que littere registrate sunt in registro temporis presentis.¶*

2. Το μερίδιο, που σύμφωνα με την κατανομή περιήλθε στην Caterucia, έχει διαγραφεί και έχει προστεθεί το παρακάτω κείμενο: *¶Cancellata fuit de mandato domini, die 21 aprilis 1438, ut superius distinctius continetur in principio huius divisionis, vigore litterarum ducalium, superinde receptarum.¶*

15.2

Ο Νικόλαος Dandulo του ποτέ Νικολάου και ο Ανδρέας Καλικάς μοιράζονται το χωριό Ράπτης.

1414, Μαΐου 24

(ADC, b. 11, fasc. 18, 11r-v)

Die XXIII maii, MCCCCXIII.

Infrascripte divisiones facte fuerunt per nobilem virum ser Nicolaum Dandulo, quondam ser Nicolai, et ser Andrea Calica, que fuerunt presentate per eos coram dominio, ut debeant registrari in actis curie, et de mandato dominationis sunt hic registrate et debent esse valide et observari inter partes predictas, salvis iuribus Comunis et omnium specialium personarum.

Pars secunda est ista et tetigit suprascriptum ser Nicolaum.

Ostro. Case de frangi lldel casal Raptill ali confini antichi, fati per quelli da cha Pantalio, tocha per una mitade al suprascripto ser Nicolo.

Giorgi Dramitino.

Nicola Raviza.

Hemmanuel Spatharo.

Nicola Dramitino.

Andrea Serepeci.

Giorgi Ghortazi.

Nicola Murtato.

Tomado Davidore.

Aniça Murtatena.

Giorgi Marmara.

Marco Vasmulo.

Nicola Vasmulo.

Marco Fondanela.

Nicola Trulino.

Giorgi Trulino.

Maria Mangafa.

Pandeleo P[.....]

Nicola Va[ssilico].

Thoma [Trulino].

Marino [Petropulo].

Hemmanuel Va[tiano].

Cali Trulini.

Summa, case [.....]

Case de villani

Nicola Luroto de Vassili.

Giorgi Luroto de Micali.

Nicola Calorusso.

Micali Calorusso.

Vassili Luroto.

Hemmanuel Luroto de Micali.

Summa, case sie.

Villani

Nicola Calorusso e i fioli.

Micali Calorusso.

Nicola Luroto, servo, cum tre so fioli sotoscriti: Siffi, Hemmanuel, Giorgi Luroti.

Giorgi Luroto, che fo de Micali.

Hemmanuel Luroto, che fo de Thodoro con uno so puero.

Hemmanuel Luroto, che fo de Micali.

Tereni de questa parte d' oistro:

Toca per una mitade al deto ser Nicola:

Nicola Calorusso boina una.

Micali Calorusso boina meça.

Hemmanuel Clado boina una.

Nicola Xomeriti boina una.

Nicola Luroto boina meça.

Giorgi Luroto boina una.

Nicola Vassilico boina una e meça.

Thoma Trulino boina una.

Giorgi Mangaffa boina una.

Giorgi Trulino boina meça.

Marco Fondanela uno quarto.

Nicola Vasmulo uno quarto.

Giorgi Ghortazi boina una.

Nicola Dramitino boina una.

Nicola Raviça boina una e meça.

Hemmanuel Mangafa boine do.

Micali Ghortazi boina una.

Micali Ladichino boina una.

Nicola Calona boina meça.

*Herini Copanu boina meça.
 Hemmanuel Vatiano desvestida boina una.
 Giorgi Luroto quarto uno.
 Nicola Luroto boina una.
 Nicola Luroto boina una.
 Summa, boine vintiuna et quarto uno.*

Mulin uno tien Hemmanuel Cornaro, paga formento mesure zinquanta. Lo suprascripto mulin ha terreni in terço de mesure tre. Die avere questa parte d' ostro dal mulin del Trulino, che sè ala parte de bora, oni ano formento mesure XXV dal deto mulin.

Vigne.

*Nicola Vassilicho vigna una.
 Marino Petropulo una.
 Soy Mangafu una.
 Micali Vatiano una.
 Erini Copanu una.
 Nicola Luroto de Vassili una.
 Nicola Vasmulo una.
 Protopapa Exotrogho una.
 Papa Nicola Exotrogho una.*

Vigne desradegade.

*Teren de Giorgi Platischiadi.
 Teren de Iani Luroto.
 Teren de Nicola Luroto, servo.
 Teren de Thoma e Giorgi Trulino e parenti.*

Zardini.

*Marino Petropulo uno.
 Protopapa Exotrogho uno.*

Romagnando <le aque e le glesie> comune e salve le rason de <quadauna> dele parte de villani apartien alo <casal> de Rapti, non messi in questa partison, per chelo tocara a quadauna dele parte per una mitade la tocara.

La suprascripta parte per una mitade delo luogo de Rapti, partido dacordo tra vui ser Nicoletto Dandolo e mi Andrea Calicha, tocha la suprascripta parte a vui ser Nicoletto Dandolo, e de questo siando in zitade devemo far notar al quaderno dei ati, segundo usança. E perche ho tolto le case grande con la stalla, le qual li avemo stimade dacordo yperperi trisento sesanta, son contento dar a vui ser Nicolo Dandolo per la mitade yperperi cento otanta al vostro piaser cum li modi e

condicioni apar de vostra man in la çetola me tocha in la mia parte e queste parte deba esser ferme soto pena de ducati cento. MCCCCXIII, maii, die XXI. //(φ.11v)

[.....]

[.....]

Cali [.....]

[.....]

M[icali] Ghortazi.

Hemmanuel Mangafa.

Giorgi Mussuro.

Hemmanuel Fotino.

Protopapa Exotrogho.

Fenga Dramitini.

Micali Ladichino.

Papa Hemmanuel Exotrogho.

Papa Iani Exotrogho.

Cali Siligardena.

Erini Calafatena.

Nicola Calona.

Erini Copanu.

Dimitri e Mano Cornaro.

Calogrea Cornara.

Giorgi Chinigo.

Pliti Trumitena.

Iani Vassalo.

Micali Vadiano.

Summa, case vinti do.

Case de villani in la parte suprascripta.

Nicola Luroto, servo.

Nicola Exomeriti.

Nicola Luroto de Micali.

Hemmanuel Clado.

Micali Luroto de Siffi.

Le case de Iani Luroto in la Geni.

Summa, case sie.

Villani.

Hemmanuel Clado, Nicola Exomeriti e i fioli.

Servo Luroto, che fo de Sifi, con tre so fioli sotoscriti: Micali, Siffi, Hemmanuel Luroti.

Nicola Luroto, che fo de Micali, con tre so fioli: Giorgi, Micali, Manoli Luroti.

Tereni dela parte de bora del deto casal ali confini antichi, fati per quelli da cha Pantalio, tocha per una mitade al suprascripto ser Andrea.

Manoli Clado boina una.

Nicola Exomeriti boina una.

Vassili Luroto boina una.

Nicola Luroto lde Micalill boina una e meça.

Nicola Luroto boina una.

Giorgi Luroto lde Micalill boina meça.

Micali Vatiano boina una e meça.

Marino Petropulo boine do.

Giorgi Mangafa tre quarti.

Andrea Serepeçi boina meça.

Nicola Dramitino uno quarto.

Nicola Murtato uno quarto.

Giorgi Dramitino boina meça.

Giorgi Caravela boina una.

Nicola Raviça boina meça.

Hemmanuel Spatharo boina meça.

Papa Manoli Exotroggho boina una.

Hemmanuel Fotino boina una.

Nicola Calona boina meça.

Aniça Murtato boina meça.

Nichita Chipreo uno quarto.

Lo logo de Geni boine quatro.

Summa, boine vinti una.

Mulin uno tien Toma Trulino, el fradello, paga formento mesure cento quindese. Hè da saver che dela suprascripta parte del mulin die havere la parte d'ostro onio anno formento mesure vintizique del mulin suprascripto.

Vigne.

Nicola Dramitino vigna una.

Hemmanuel Spatharo una.

Giorgi Mangafa una.

Nicola Luroto una.

Hemmanuel Vatiano una.

Micali Caloruso una.

Nicola Caloruso una.

Hemmanuel Papadopulo una.

Nicola Calona una.

Nicola Raviça una.

*Nicola Andonopulo una.
Papa Manoli Exotrogho una.
Papa Petro Exotrogho una.*

Vigne desradegade.

*Teren de Hemmanuel Cornaro.
Teren de Manoli Luroto.
Teren de Fotino Ghorafa.
Teren de Andrea Serepeçi.
Teren de Micali Ghortazi.
Teren de Giorgi Luroto.*

Zardini.

*Papa Manoli Exotrogho uno.
Papa Iani Dobromiro uno.
Nicola Luroto uno.*

Romagnando le aque e le glesie comune e salve le rason de quadauna dele parte de villani apartien alo logo de Rapti, non messi in questa partison, per quello tocara a quadauna dele parte per una mitade la tocara.

La suprascripta parte per una mitade delo logo de Rapti, partido dacordo tra vui ser Andrea Calicha e mi Nicoletto Dandolo, tocha la suprascripta parte a vui ser Andrea, e de questo siando in zitade devemo far notar al quaderno di ati, segundo usança. E la casa granda die romanir a vui ser Andrea suprascripto sè la stala e lo logo de pagier e lo logo de agomento dela dicta casa infina al muro de Cali Turlini e che sia licito [.....]tar la casa de Marino Petropulo, façando un altro tanto a mi, quanto tu gitara a tute to spese, o chio voio sulo mio logo [.....] a mi per la mitade dele case, iperperi cento otanta, che sè per la mitade de perperi tresento sesanta, che nui avemo messo a mio [.....] deba esser firme soto pena de ducati çento.

16.2

Κατανομή περιουσίας σε τρία μερίδια στο χωριό Καρτερός μεταξύ των αδελφών Ανδρέα και Θωμά Fradello του ποτέ Νικολάου και του Παύλου Trivisano, συμβούλου Κρήτης, στο όνομα της συζύγου του Θαδαίας, κόρης του ποτέ Ιερώνυμου Fradello του ποτέ Θωμά.

1415, Ιανουαρίου 2-3

(ADC, b. 11, fasc. 18, 49v-50r)

Die II ianuarii.

Nobiles viri ser Andreas et ser Thomas Fradello, fratres, filii quondam ser Nicolai, ex una parte, et egregius dominus Paulus Trivisano, consiliarius Crete, nomine et vice done Thadee, consortis sue, que fuit filia nobilis viri ser Yeronimi Fradello, filii quondam ser Thome, ex altera parte, coram dominio presentaverunt infrascriptas divisiones, factas concorditer inter eos, ut debeant registrari et esse firme. Unde mandato domini fuerunt hic inferius registrate, sicut stabant, ita quod debeant esse valide et firme et debeant per partes predictas observari semper et imperpetuum, salvis tamen iuris Comunis et omnium aliarum specialium personarum.

Die 3° ianuarii, 1414.

Prima pars de Chartero.

Vigna de Iani Fradelo.

Item vigna de Menego Sclavo.

Item vigna de Fatici.

Item vigna de papadia Lalachena con lo so teren.

Item vigna de Cali {Varmachena} Armachena.

Item vigna de Leo Avunalo.

Item vigna de Petro Fradelo, la pizola.

Item vigna de Manoli Gavala.

Item vigna de Andrea Languvardo, nomenadha Damulina.

Item vigna de Marco Donado.

Zardini de questa parte.

Zardini do de Marco Chuluri, perperi XLI.

N. Pelagii, perperi XXXVII.

Iani Vlacho, perperi XXVIII.

Summa, perperi 106.

*Tereni de questa parte.**Lo teren de Iani Athineo.**Lo teren de calogero Anatoli, fato in tre parte, mesemo in questa parte la parte de mezo a pasa XL.**Lo teren de Murtatena partimo in 3 parte, metemo in questa parte la parte dever ostro.**La vigna vechia de Michali Alafiancho con lo teren de Costa Griponte, apreso la flumiera, in questa parte.**Case in questa parte.**Marco Vacha case do, paga perperi II grossi 6.**Costa Franco case 4, perperi 6.**Zorzi Avunalo case II, perpero I grossi 6.**Stamata Avradhena case do.**Saline.**Salina I de Costa Griponte, perperi 8.**Vigne, parte seconda.**Vigna de Zorzi Avradho.**Item vigna de Gerano.**Item vigna de Chuluri.**Item vigna de Monovassioti.**Item vigna de Pero Surian.**Item vigna de Michaleto {Chavrini} Cavrignacho, la granda.**Item de Zorzi Surian, la malvasia.**Item vigna del suprascripto con lo teren de quella.**Zardini de questa parte.**Zorzi Triandafilo, paga perperi 38.**Iani Diaconopulo peze 2, perperi 33.**Leo Avunalo, perperi 16.**Simon Avradho, perperi 17.**Li terreni dela parte seconda.**Lo teren de Michali Venier e Petro Vlasto infin lo confin delo teren de calogero Natolii.**Lo teren de calogero Natoli in parte 3, tocha in questa parte quella dever ostro, ha passa 34.**Li terreni de Murtatena in parte 3, tocha in questa parte la parte dever bora.*

*Case de questa parte.**Iani Diaconopulo case 4, perperi 4.**Michali Cavrigniacho case 3, perperi 3.**Andrea Languvardo case 3, perperi 3.**Stamata Avradhena casa I, perpero I.**Saline.**Andreas Languvardho salina I, perperi 8. // (φ. 50r)**Parte terza.**Vigna I de Chumela.**Vigna I de Piero Foscolo.**Vigna I de Pnematico**Vigna de Pachiudhena con lo teren.**Vigna de Michali Venier.**Vigna de Andrea Languvardo, nomenada Sitiachi.**Vigna de Marco Vacha.**Vigna de Michaleto Cavriniaco, la pizola.**Vigna de Petro Athineo.**Vigne do de calogero Abramo.**Zardin de questa parte.**Michaleto Cavrigniacho, perperi 38.**Leo Carandino, perperi 24.**Zardini do de Manoli Gavala, perperi 25.**Zardin de Marco Vacha, perperi 24.**Tereni de questa parte.**Li terreni de Micali Alafianco con lo teren de Zorzi Avunalo infina la vigna vechia de Moschiano con la suprascripta parte.**Item lo teren de calogero Natoli in parte 3, tocha in questa parte la banda dever bora, ha passa 52.**Item li terreni de Murtatena in parte 3, tocha in questa parte e quella de meço.**Item li terreni de Vurgera con la vigna vechia de Moschiano, tocha in questa parte.**Case in questa parte.**Heleni {de} Paghiudena case 5, perperi 7.**Zorzi Avunalo case do, perpero I.**Michali Lisi case 2, perperi 2.*

Saline

Salina de Giorgi Gerano, perperi 8.

Die secundo ianuarii, 1414.

Prima e secunda partes evenerunt per texeram nobilibus viris ser Andree et Thome Fradelo per texeram proiectam coram dominio de concordio et contentacione partium.

Die secundo ianuarii, 1414.

Evenit per texeram pars tercia suprascripta domine Thadee, filie quondam ser Geronimi Fradelo, consortis domini Pauli Trivixiano, consilarii Crete, reservatis iuribus parcium pro illis, que non forent divisa ad huc.

B. ΣΥΜΒΟΛΑΙΑ

1. Παραχωρήσεις σε γονικό

1

Ο Μάρκος και ο Νικόλαος Gradonico του ποτέ Λεονάρδου, κάτοικοι του Χάνδακα και κηδεμόνες των ορφανών του αδελφού τους Ανδρέα, παραχωρούν σε γονικό στο βιλλάνο των ορφανών Κώστα Σκουταρόπουλο, το λεγόμενο Εξωμερίτη, κάτοικο του χωριού Σκαλάνι, ένα αμπέλι και 1½ μουζούρι χέσσας γης, που προορίζεται επίσης για αμπέλι.

1340, Δεκεμβρίου 13

(NdC, b. 97, 142v)

Die decimo tercio. Manifestum facimus nos Marcus et Nicolaus Gradonico, fratres, filii quondam domini Leonardi, habitatores Candide, tutores pupilorum ser Andree Gradonico, quondam fratris nostri, ut dicimus, quia cum nostris successoribus damus et imperpetuum concedimus in gonico tibi Coste Scutaropulo, dicto Exomeriti, habitatori casalis Aioiani Scalani, villano dicte tutorie ex iure de Milidhoni, et tuis heredibus et proheredibus illam peciam vinee, positam in territorio de suprascripto casale Scalani, quam plantavisti, et tantum de terra vacua, posita in latere ipsius vinee, quantum sit capax unius mesure cum dimidia, pro vinea plantanda hoc anno proventuro per totum mensem marcii proxime venturum; que quidem vinea cum dicta terra vacua ex iure dicte tutorie, amodo in antea imperpetuum cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, affictandi, disfectandi, affictum et fructum inde recipiendi et recoligendi, dandi, donandi, vendendi, dominandi, alienandi, transactandi, pro anima iudicandi atque imperpetuum possidendi et omnes alias tuas utilitates in ea et ex ea faciendi, sicut tibi meglior placuerit, tamquam de re tua propria, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam teneris et debeas omni anno bene et convenienter aptare temporibus congruis et consuetis, videlicet cernere, çapare, catavoligare et discafigare et iuxta usum lachigare et eam imperpetuum manutenere et conservare cum suis trafis et fossatis tuis expensis. Tu vero teneris et debeas dare et deliberare omni anno suprascriptis pupilis totam et integram terciam partem totius usufructus et musti ex ipsa proventuri super patiterium tempore vindemiarum, sub pena dupli pro quolibet termino, reliquis vero duabus partibus in te retentis. Custos autem poni debeat omni anno ad nostram libitum tuis expensis. Quam quidem vineam si aliquo tempore vendere volueris et dicte pupile eam emere voluerunt, debes eam eis dare pro illo precio quo ab aliis invenire poteris per verum et, si ipsam emere noluerint, tibi liceat eam vendere cum suo

onere cuiquam tibi videbitur et placebit; et pro adiutorio habuisti et recepisti tamen a suprascripto ser Andrea quondam quam a nobis tantum in denariis quod ascenderit yperpera in Creta currentia sex cum dimidio; que quidem dare et deliberare debeas suprascriptis pupilis ex primo usufructu dicte vinee. Si igitur et cetera, yperpera vigintiquinque pro pena. Contractu firmo. Testes Nicolaus Brixiano, Nicolaus Maça, Antonius Greco et Hemmanuel de Portu. Compleri et dare.

2

Ο Γεώργιος Barbo του ποτέ Νικολάου, κάτοικος του Χάνδακα, παραχωρεί σε γονικό στο Νικόλαιο Pantalone, κάτοικο του χωριού Ασίτες, ένα σάχωρο στο ίδιο χωριό για να φυτέψει οπωροφόρα δέντρα.

1355, Νοεμβρίου 4

(NdC, b. 103. 4r)

Eodem die. Manifestum facio ego Georgius Barbo, filius quondam ser Nicolai Barbo, habitator Candide, quia cum meis heredibus do et imperpetuum concedo in gonico tibi Nicolai Pantalone, habitatori casalis Assite, et tuis heredibus unum sochorum, positum in territorio casalis predicti prius ecclesiam Sancti Georgii cum moru ibi posita, de complemento afflictationis, per me facte papati Nicolai Maistro et Antonio Paspala de dicto sochoro, in antea imperpetuum cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, afflictandi, disffictandi, afflictum inde recipiendi, dandi, donandi, dominandi, vendendi, alienandi, transactandi, commutandi, pro anima iudicandi, imperpetuum possidendi et quidquid aliud in ea et ex ea tibi placuerit faciendi, tamquam de re tua propria, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Tu vero teneris per te vel per tuum missum dare et deliberare michi vel meo misso ibidem in dicto loco singulis temporibus totam et integram terciam partem totius utilitatis et lucri proventuri ex dicto sochoro, sub pena dupli pro quolibet termino, reliquis duabus partibus in te retentis. In quod sochorum plantare seu plantari facere debes jardinum et ibi ponere arbores fructiferas domesticas et ipsum jardinum manutenere omnibus tuis expensis. Et est sciendum quod de lucro proventuro ex apibus, ponentis in dicto sochoro, nullam possim utilitatem habere; teneris insuper reparare et rehedificari facere ecclesiam veterem, dirrutam, positam in dicto sochoro, omnibus tuis expensis et ipsi imponere vocabulum Sanctus Salvator. Notandum est autem quod pro adaquando jardino predicto fiendo habere possis aquam fontis de Panagia Theotoco nocte una de singulis IIII noctibus successivis, a solis occasu usque ad eius ortum sequenti die, sine aliqua mea contradictione vel alterius persone pro me; et si aqua noctis iam dicti non esset sufficiens adaquandum jardinum predictum, habere possis aquam fontis predicti nocte prossima futura,

quantum erit sufficiens super inde. Dictam autem ecclesiam, postquam ipsam rehedicabis, tenere possis imperpetuum et omnes tuas utilitates in ea et ex ea facere libere sine aliqua solutione et ipsam prius mortem tuam dimittere cuicumque persone volueris. Verum est, si illa persona, cui illam ecclesiam dimitteris, non esset bone conditionis et non esset sub voluntate mea, licitum sit michi eandem ab ea accipere. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Le. Foscolo, Ni. Stando, G. Habramo et Mi. Desser. Complere et dare. Dedi.

3

Ο Φραγκίσκος Mudatio, κάτοικος του Χάνδακα, παραχωρεί σε γονικό στο Μιχάλη Μενδρινό και στη γυναίκα του Αγνή, κατοίκους του μπουργκου Χάνδακα, ένα αμπέλι και μαζί χέρσα γη για την καλλιέργεια επίσης αμπελιού, στην περιοχή του χωριού Μεταξά.

1357, Μαρτίου 23

(NdC, b. 103, 62r-v)

Die XXIII, mense marcii, indicione X. Manifestum facio ego Franciscus Mudatio, habitator Candide, quia cum meis heredibus do et concedo in gonico vobis Michaeli Mendrino et Agneti, uxori eius, habitatoribus burgi Candide, et vestris heredibus et successoribus, peciam unam vinee, positam in territorio casalis Metaxa, que olim fuit Nicolai de Adelenda et vobis data est per determinationem inde factam per dominium, cum terra vacua mensuratarum trium, posita iuxta illam vineam, amodo in antea usque per totum illud tempus et terminum quo superscriptum casale Metaxa habere et tenere debeo ad afflictum a Comuni Crete, renovando vobis cartam concessionis, sicut michi renovabitur a Comuni predicto, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, affictandi, disffictandi, vendendi et alienandi et omnes alias vestras utilitates in ea et ex ea faciendi, tamquam de re tua propria, nemine vobis contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam tenemini et debetis anno quolibet temporibus congruis et consuetis bene et convenienter aptare, videlicet cerpire, çapare, discafiçare, catavoliçare et, secundum consuetudinem illius contratte, lachiçare et ipsam cum trafis et fossatis suis in culmine manutenere et conservare omnibus vestris expensis. Et omni anno tempore vindemiarum super patiterium debetis dare et deliberare michi vel meo misso totam et integram terciam partem totius vini musti et usufructuum inde provenientium, reliquis duabus partibus in vobis retentis, sub pena dupli pro quolibet termino. Predictam vero terram vacuum mensuratarum trium debes et teneris tu prefacte Michael Mendrino plantare vineam amodo usque ad annos duos proxime venturos et ipsam, cum tempus fuerit, nichaçare et tronchiçare et anno quolibet temporibus congruis et consuetis bene et convenienter aptare de omnibus aptacionibus superius specificatis et ipsam cum

trafis et fossatis suis in culmine manutenere et conservare omnibus tuis expensis et omni anno tempore vindemiarum super patiterium debes michi dare terciam partem totius vini musti et usufructuum inde provenientium, reliquis duabus partibus in te retentis, sub pena dupli pro quolibet termino. Custos quoque poni debet in vineis superdictis de meo consensu et voluntate, vestris tamen expensis. Et debetis ipsas vineas anno quolibet vindemiare de meo consensu, dando id michi ad intelligendum per dies octo antequam incipiantur vindemiari ipse vinee. Si igitur et cetera. Pena yperperorum vigintiquinque. Contractu firmo. Testes Johannes Dario, Johannes Dono, Marcus Gisi et Dominicus Belloni. Complete et dare. Dedi.

4

Ο Βαρθολομαίος de Grimaldo, κάτοικος του Χάνδακα, παραχωρεί σε γονικό στον Ιωάννη Βούργαρη, κάτοικο επίσης του Χάνδακα, ένα αμπέλι μαλβαζία στην περιοχή Βαθύ (Vathi), δικαιοδοσίας του φεούδου του παραχωρητή Σταμνοί (Stamni).

1357, Απριλίου 16

(NdC, b. 103, 63r)

Die XVI, mense aprilis, indicione X. Manifestum facio ego Bartholomeus de Grimaldo, habitator Candide, quia cum meis heredibus do et imperpetuum concedo in gonico tibi Johanni Vurgari, habitatori Candide, et tuis heredibus unam peciam vinee, plantatam vitibus monovasiensibus, positam in loco nominato Vathi, michi pertinentem iure mei feudi de Stamni, que a facie levantis confiniat cum vinea Johannis Ystrigo, a facie ponentis cum vinea Stefani Dramitino, a facie boree cum vinea Michael Gradonico et a facie austri cum vinea suprascripti Stefani Dramitino, amodo in antea cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, afflictandi, disffictandi, vendendi et alienandi et omnes alias tuas utilitates in ea et ex ea faciendi, tamquam de re tua propria, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam teneris et debes anno quolibet temporibus congruis et consuetis bene et convenienter aptare, videlicet cernere, cernere, discarnare, catavoligare et secundum usum illius contracte lachigare et ipsam vineam cum trafis et fossatis suis in culmine manutenere et conservare omnibus tuis expensis. Et omni anno tempore vindemiarum super patiterium debes dare et deliberare michi vel meo misso totam et integram terciam partem totius vini musti et usufructuum provenientium de ipsa vinea, reliquis duabus partibus in te retentis, sub pena dupli pro quolibet termino. Tamen licitum est tibi vindemiare dictam vineam ad tuum libitum, notificando id michi per dies tres ante quam incipiatur vindemiari. Ego autem solvere et satisfacere debeo terciam [partem] expensarum, que anno quolibet tempore vindemiarum fient pro vindemiatura, portitura et folatura fructus dicte vinee et tu solvere debes reliquas

duas partes ipsarum expensarum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Andreas Goro et Johannes Dario ac Georgius Emo. Complere et dare. Dedi.

2. Ενοικιάσεις 29 χρόνων

5

Ο Μάρκος Longo του ποτέ Avogare, κάτοικος του Χάνδακα, παραχωρεί στο δημόσιο βιλλάνο Ιωάννη Αγαπητό, κάτοικο του μπουργκου Χάνδακα, ένα κήπο στο ίδιο μπουργκο με δύο πηγάδια, στέρνες και έξι κατοικίες δίπλα, για όσο διάστημα τα έχει κι ο ίδιος νοικιάσει από το κράτος, με προοπτική ανανέωσης της παραχώρησης.

1303, Απριλίου 8

(NdC, b. 8, 2r)

Die eodem. Manifestum facio ego Marcus Longo, filius quondam Avogare Longo, habitator Candide, quia do, concedo et afficto tibi Johanni Agapito, villano Comunis, habitatori in burgo Candide, unum meum jardinum, in burgo Candide positum cum duobus putheis, quorum unus positus in dicto jardino a parte de versus levantem et alterus extra dictum jardinum positus a parte de versus ponentem, cum eorum cisternis et domus sex, positas prope dictum jardinum, in loco meo subter ecclesiam Sancte Marie, que Gorgoapacussa vocatur, que quidem habeo ad afflictum a Comuni Crete, a kallendis mensis octubris nuper ellapsi in antea usque ad illud tempus quo predicta habeo ad afflictum a Comuni Crete, ad renovandum tibi cartam, sicut michi renovabitur a Comuni, cum plena virtute et cetera, secundum usum. Tu vero pro afflictu predicti jardini, putheorum cum cisternis et domuum, ut dictum est, debes michi dare et solvere annuatim in me die XV cuiuslibet mensis augusti yperpera XV, sub pena tercie parti dupli dicti afflictus pro quolibet termino. Item teneris michi facere annuatim angarias II, unam personaliter et alteram cum saumerio, si habueris. Et si habebis porcum, debes michi dare annuatim scamaredam I et loganegam I et qualibet ebdomada debes michi mittere in domum meam de omni eo quod seminatum fuerit in predicto jardino. Completo vero termino suprascripto debes michi dictum jardinum cum duobus putheis et cisternis cum eorum cicognis et dictas domos cum toto eo quod in eis duxeris meliorandum in culmine refutare. Si igitur et cetera. Pena yperpera X, remanente carta in sua firmitate. Testes Michael Trivan et Phy. Quirino. Complere et dare. Dedi.

6

Ο Ιωάννης de Portu, κάτοικος του Χάνδακα, νοικιάζει για 30 χρόνια στο δημόσιο βιλλάνο Δημήτριο, γιο του ποτέ Καλόγερου από την Κορώνη, μια φυτεία στην περιοχή του χωριού Γούρνες.

1303, Απριλίου 9

(NdC, b. 8, 2r)

Die eodem. Manifestum facio ego Johannes de Portu, habitator Candide, quia do, concedo et afficto tibi Demitrio, filio quondam Calogeri de Corone, villano Comunis Crete, habitatori in burgo Candide, meam vineam fiteam a signo Hemanuelis Lubini, posito in territorio casalis Gorne, amodo usque ad annos XXX completos cum plena virtute et cetera, nemine tamen absque mea licencia afflictationis. Tu vero teneris dictam vineam bene et sufficiente aptare annuatim, silicet cerpere, çapare, discافیare, catavolίare, in eam ponere quot sibi neccessarium fuerit et lachiare eam quibuslibet quattuor annis una vice ipsamque custodire tuis omnibus expensis et labore, tamen custodem ponere debeas ad meum placere. Quicquid vero Deus miserit de fructu ex dicta vinea annuatim de vino, uvis passis et vitibus dividi debeat inter me et te per medietatem amodo usque ad complementum annorum XV, me recipiente totam medietatem et tibi retenta reliqua medietate pro tuo labore et expensis et ab inde in antea usque ad complementum reliquorum XV, quicquid fructus Deus miserit annuatim de dicta vinea et aliis ex ea provenientibus debet sicut dividi, videlicet me recipiente tres partes eius et tibi reliquis duabus partibus retentis pro tuo labore et expensis. Ego vero dare tibi debeo duo patitiria bona et sufficientia, que debes tenere bene et sufficiente usque ad superscriptum terminum annorum XXX nostre convetionis. Item teneris extrahere annuatim de dicta vinea vites eiusdem extra eam. Et in complemento ipsorum annorum dicte nostre convetionis debes michi vel qui erunt pro me dictam vineam cum dictis duobus patiteriis in culmine refutare. Si igitur et cetera, pena yperpera XXV. Remanente carta in sua firmitate. Testes G. Guernioti et Albertino de Placencia. Complere et dare. Dedi.

7

Ο Ανδρέας Barbadico του ποτέ ser Μάρκου, κάτοικος του Χάνδακα, νοικιάζει στους Σταματίνο Μακεδονίτη, το λεγόμενο Ρωμανίτη, Κώστα Κοντό, Γεώργιο Γλυκύ και Θεόδωρο Κουμάνο, ελεύθερους και κάτοικους της περιοχής Κρύο Πηγάδι στον Άγιο Βλάση, ένα αμπέλι, εν μέρει φυτεία και εν μέρει σε πλήρη παραγωγή, στη δημόσια περιοχή του Βρακουλιάρη, για όσο διάστημα την έχει νοικιάσει ο παραχωρητής.

1371, Μαΐου 11

(NdC, b. 144, 7v)

Die XI. Manifestum facio ego Andreas Barbadico, filius quondam ser Marci, habitator Candide, quia cum meis heredibus do, concedo et afficto vobis Stamatino Machedoniti, prenominato Romaniti, Coste Condo, Georgio Ghlichii et Theodoro Chumano, cerdone, franchis, ut dicitis, habitatoribus in loco Sancti Vlasii, nominato Crio Pighadhi, et vestris heredibus illam unam peciam vinee, sitam in loco Comunis de Vraculiari, quam dederam ser Marco Habramo, cuius pars est in

culmine et pars est fitea. Et incipit a vinea Hemanuelis dela Porta, veniendo per riachim riachim per partem ponentis usque ad vineam Georgii Stalioi et vadit usque ad sinorum Marie Tricu, amodo in antea usque per totum illud tempus et terminum pro quod suprascriptum locum de Vraculiari habere debeo a Comuni predicto, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, possidendi, affictandi, disffictandi, affictum et fructum inde recipiendi et omnes vestras utilitates in ea et ex ea faciendi, nemine vobis contradicente, semper tamen cum onere suo. Quam quidem vineam et fiteam, que est in culmine et que non est in culmine, debeatis annuatim successive bene et convenienter aptare de omnibus eorum aptacionibus neccessariis et oportunis, prout mos et consuetudo est in vineis et in fiteis, et tempore quolibet vindemiarum annuatim successive super patiterium debetis michi dare et presentare totam et integram terciam partem totius usufructus et vini musti devientum ex ipsis, reliquis duabus partibus in vos tenentis, sub pena dupli pro quolibet termino, pro quibus et pena infrascripta in omnibus aliis hic contentis possim me tenere in toto et in parte ad quem de vobis voluero. Custodes in dicta vinea ponere debeo ego suprascriptus Andreas ad meum libitum et vos debetis sibi solvere pro toto tempore, quo dictam vineam custodiscunt, et similiter debetis solvere omnes alias expensas vindemiatorum, portatorum et folatorum annuatim successive. Insuper licitum sit michi presentare omnes debentes de iure presentari pro occasione dicte vinee, prout vos possetis et deberetis presentare. Item debetis trafocopiçare ab illa parte, qua vobis dixero et ostendero, usque ad illam partem, quam vobis dixero de dicta vinea. Vindemiare autem dictam vineam non possetis nec debeatis absque meo vele et consensu. Item debetis incalmare usque ad L pedes arborum acladarum in arboribus pireriis vel plures. Et insuper do, concedo vobis illud patiterium, situm in dicta vinea a parte levantis, quod non est aptum, amodo usque ad annos IIII proxime futuros, quod quidem debetis vestris expensis aptare et tritare de calce et astrachi pro folando ibidem; et pro recognitione ipsius patiterii debetis michi dare annuatim quilibet vestrum unum par polastrorum annuatim successive. Completis vero annis IIIIor suprascriptis dictum patiterium debet in me devenire et vos debetis ibidem prope vestris expensis hedificare unum patiterium de novo et illud explere et complere de omnibus sibi neccessariis. Postquam vero folaveritis et acceperitis annuatim successive in vinum vestrum, dictum patiterium esse debeat in mea libertate. Et pro ipsius affictu debetis vos omnes michi dare unum par polastrorum annuatim sub pena dupli. Est autem sciendum quod, si aliquo tempore volueritis vendere dictam vineam vel aliquis vestrum suam partem vendere voluere, debetis michi notificare et, si voluero ego ipsam emere, debetis michi illam dare paucioribus duobus yperperis eo quod ab aliis cum veritate poteritis invenire. Me autem illam emere recusante, liceat vobis illam vendere cui volueritis cum oneribus suis et modis hic contentis. Sed dividere et parti dictam vineam non possetis nec post complementum annorum trium proxime futurorum. Si igitur et cetera. Pena yperpera XXV. Contractu firmo.

*Testes Petrus Dono, Leo Dandulo, Petrus Gradonico quondam domini Petri militis.
Complere et dare.*

*MCCCLXXV, mense februarii, die III, indicione XIII, de licentia
dominationis ego Dominicus Grimani, notarius et cancelarius Crete, hanc cartam
extraxi, compli et dedi .*

3. Ενοικιάσεις περιορισμένης διάρκειας

8

Η Alegracia Tonoligo, κάτοικος του Χάνδακα, νοικιάζει για πέντε χρόνια στο Μιχάλη Κυριακόπουλο, κάτοικο της Επισκοπής Καλαμώνος, 50 μουζούρια γης, δικαιοδοσίας του φεούδου της στη Σκεπαστή.

1319, Σεπτεμβρίου 25

(NdC, b. 9, 8v)

Die XXV intrante. Manifestum facio ego Alegracia Tonoligo, habitatrix Candide, quia cum meis successoribus do et concedo atque afficto tibi Michael Chiriapopulo, habitatori in Episcopatu Calamonensis, et tuis heredibus terra mensuratarum L de illa terra, quam olim tenebat Samaghiadhes, de iure mei loci vocati Schepasti, a kallendis mensis ianuarii proxime venturi in antea usque ad annos V ex tunc proxime venturos, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, seminandi, pasculandi, affictandi, disffictandi, affictum et fructum inde recipiendi et recoligendi et omnes alias tuas utilitates in ea et ex ea faciendi usque ad complementum tocus termini suprascripti, nemine tibi contradicente, tamen cum onere suo. Tu vero teneris michi dare et solvere annuatim pro eius affictu a mense augusti proxime venturo in antea mensuras boni frumenti cretensis L in castro Milopotami, tuis expensis omnibus, mensuratis cum mea mensura. Et teneris michi dare annuatim pro engariis yperperum I et, si seminaveris in dicta terra linum aut bombicem, teneris michi dare terçiaría de eis, videlicet lino et bombice, sub pena dupli omnium predictorum pro quolibet termino. Et licitum sit meis hominibus hinc in meo loco predicto posse pasculare pecudes suas in dicto loco, non tamen faciendibus tibi dampnum in seminationem. Et si volueris pasculare pecudes tuas in meo loco, quod possis ipsas pasculare, te solvente michi nomi, prout concordēs fuerimus. Si igitur et cetera, pro pena inde constituta yperpera in Creta XXV. Contractu firmo. Testes Michael Gradonico et Franciscus Mudacio. Complere et dare.

9

Η Φραγκούλα, χήρα του ser Ιάκωβου Cornario Cornarachi, κάτοικος του Χάνδακα, νοικιάζει για δύο χρόνια στο Φραγκίσκο Marco, κάτοικο του μπούργου Χάνδακα, γη στο χωριό Σκυλοχωριό.

1355, Αυγούστου 4

(NdC, b. 144, 18v)

Die quarto. Manifestum facio ego Frangula, relicta ser Jacobi Cornario Cornarachi, habitatrix Candide, quia cum meis successoribus do, concedo atque afficto tibi Francisco Marco, habitatori burgi Candide, et tuis heredibus totam meam terram mesticam, aptam videlicet ad seminandum, quam habeo in loco casalis Schilochorio, exceptis arboribus ibidem existentibus et exceptam eciam illam terram quam occupant arbores ficus, que sunt prope domus meas, prout videlicet circondant dicte arbores ipsam terram, amodo in antea usque ad annos duos proxime futuros, qui sunt et esse intelligantur introitus duo et solutiones duo, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, affictandi, disffictandi, affictum et fructum inde recipiendi et omnes tuas utilitates in ea et ex ea faciendi, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Tu vero pro ipsius terciaria debes dare et presentare michi annuatim per totum quemlibet mensem augusti successive mensuras frumenti in dicto loco centum viginti et mensuras ordeï viginti, sub pena dupli predictorum pro quolibet termino, que solutione incipi debeat in mense augusti post proxime prius venturo, nec non facere michi in quolibet anno, de suprascriptis videlicet duobus annis, engariam unam cum duobus paribus bovum, prout mos est in illa contrata. Insuper licitum sit michi ponere animalia mea in terra suprascripta, in qua non esset semen aliquod seminatum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Michael Comita, Pr. Maçamurdi, Joh. Dondo, Leonardus Foscolo. Complere et dare.

10

Ο Φίλιππος Pisani από τη Βενετία, κάτοικος του Χάνδακα, νοικιάζει για πέντε χρόνια στο Νικολό Franco, το λεγόμενο Σαμπών, του ποτέ Γεωργίου, κάτοικο του χωριού Μαθιά, γη ενός ξευγαριού στο ίδιο χωριό.

1367, Νοεμβρίου 17

(NdC, b. 144, 78v)

Die XVII. Manifestum facio ego Phylippus Pisani de Veneciis, habitator Candide, quia cum meis heredibus do, concedo et afficto tibi Nicolo Franco, prenominato Sapso, filio quondam Georgii Franco, ut dicis, habitatori casalis Mathea, et tuis heredibus, tantam de mea terra loci suprascripti de Mathea, quanta sit unius paris bovum, de qua quidem terra paris unius suprascripti esse debeat una boyna illa terra cuius bovis, quam presens tenes, cum eius arrea et pro reliqua boyna accipere debes terram unius boyne de illa terra unius paris bovum, quam tenet Georgila Curcudhi, amodo in antea usque ad annos quinque, cum plena virtute et potestate et cetera, semper tamen cum onere suo. Tu vero pro terratico seu affictum annorum quinque suprascriptorum debes michi solvere in hoc modo, videlicet nam debes michi dare et presentare per totum mensem augusti proximum vel antea super arreïs mensuras frumenti XXV et mensuras ordeï quinque sub pena

dupli. A mense vero augusti suprascripto in antea debes michi dare et presentare annuatim per totum quemlibet mensem augusti successive super arreis mensuras frumenti quinquaginta et mensuras ordeï X, sub pena dupli pro quolibet termino. Et si aliquo tempore cognosceretur per veritatem quod franchi habitantes in dicto casali et loco, qui habunt de terra dicti loci suprascripti, solvissent pro terciaria ad rationem cuiuslibet paris bovum plus frumentum vel ordeum ultra quantitatem suprascriptam, debes michi illud plus solvere et emendare quancumque cognitum fuerit. Insuper confiteris habuisse a me pro auxilio sive metacherissim yperpera decem, que michi restituere debes in ultimo mensis augusti annorum quinque suprascriptorum, sub pena yperpera XX pro C yperperorum in racione anni, solvendo nichilominus capitalem. Et eciam confiteris habuisse a me mutuo causa amoris yperpera quinque, que michi solvere debes hinc usque per totum mensem augusti proxime futurum vel antea, sub pena yperperorum XX pro Co yperperorum in racione anni, solvendo eciam capitalem. Et propter ea promittis et es contentus stare et habitare in dicto meo casale de Mathea cum tua familia, rebus et animalibus usque ad dictos annos V et michi solvere exenia, que solebant solvere franchi habitantes in dicto casali. Si igitur et cetera. Pena yperpera XXV. Contractu firamo. Testes Petrus de Placençia, Petrus Scavo de Burgo, Marcus Çusto, Tho. Trivixan, scriba palatii. Complere et dare.

11

Ο Φίλιππος Paulo, κάτοικος του Χάνδακα, νοικιάζει για πέντε χρόνια στον παπά Rufinus de Spelo, κάτοικο του χωριού Κουνάβοι, ένα σώχωρο στο ίδιο χωριό.

1375, Ματίου 11

(NdC, b. 11, 466r)

Eodem die. Manifestum facio ego Philippus Paulo, habitator Candide, quia cum meis heredibus do, concedo atque afficto tibi papati Rufino de Spelo, habitatori casalis Conave, et tuis heredibus sochorum meum, positum in territorio dicti casalis, ad presens seminatum desuper, inferius confiniantem cum sochoro Frangulii de Portu, excepta parte inferiori de ipso sochoro, quantum est unius mensurate, quam in me reservo, amodo in antea usque ad annos V proxime venturos, videlicet V introitus, cum plena virtute et potestate intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, affictandi, disaffictandi, affictum inde recipiendi et omnes alias tuas utilitates inde faciendi usque ad suprascripti temporis complementum, nemine tibi contradicente, semper tamen cum onere suo. Tu vero teneris per te vel per tuum missum dare et deliberare michi vel meo misso pro affictu dicti sochori ghorafoschepasma de toto eo quod seminabis ibi annuatim super arreis. Et pro embatichi eiusdem sochori michi dare contentus fuisti yperpera duo, de quibus yperperum unum habui et

recepi a te et reliquum michi dare debes tempore arrearum proxime futurarum. Et licitum sit michi infra dictum tempus ipsum sochorum plantare vineam seu dare aliis ad plantandum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes suprascripti. Compleri et dare. Dedi.

4. Συμβόλαια εργασίας

12

Η Μαρία, χήρα του Μαρίνου Καράβα, λεγόμενη Βερίβαινα, κάτοικος του χωριού Μιλλιαρήσι, υπόσχεται στον ser Πέτρο Γιαλλινά του ποτέ ser Μιχάλη, κάτοικο του Χάνδακα, να καλλιεργεί για τρία χρόνια γη μισού βοδιού στο ίδιο χωριό.

1366, Νοεμβρίου 17

(NdC, b. 11, 68v)

Die decimo septimo. Manifestum facio ego Maria, relicta Marini Carava, dicta Verivena, nunc habitatrix casalis Miliarese, ac promitto cum meis successoribus tibi ser Petro Ialina, quondam ser Michaelis, habitatori Candide, et tuis heredibus laborare terram dimidii bovis de territorio tuo suprascripti casalis, a kallendis mensis ianuarii proxime venturi in antea usque ad annos III proxime venturos, ad iariçandum hoc anno presenti super ea tibi que dare debeo pro terçiaría dicte terre annuatim super arreis mensuras boni et neti frumenti XII+ et ordeí mensuras II+, incipiendo facere primam pagam de annum domini MCCCLXVIII et inde in antea successive, tibi faciendo tres pagas, sub pena dupli pro quolibet termino et qualibet paga. Et pro metacherissi habui et recepi a te yperpera cretenses tria, que debeo dare et solvere tibi infine temporis antedicti, sub pena ad rationem XX pro centum in anno, solvendo eciam capitalem. Insuper autem habui et recepi a te mensuras frumenti IIII mutuo, quas et alias mensuras IIII pro terçiaría anni instante tibi dare debeo super arreis proxime venturis, tam si aliquod seminabo hoc anno quam non. Et si seminabo ultra mensuras IIII, teneor tibi dare ghorafoschepasma pro plurim in ipsis arreis, sub pena dupli. In fine autem dicti temporis teneris dimittere terciam partem terre iamdicte aiaristi pro iariçando secundum usum. Ad hec autem manifestum facio ego Costas Calamara, habitator casalis Miliarese, cum meis heredibus tibi suprascripto ser Petro Ialina et tuis heredibus quod, si suprascripta Maria, pro qua tibi fideiubeo, non solvet tibi terçiaríam antedictam frumenti et ordeí anno quolibet ac dictas mensuras VIII frumenti et ghorafoschepasma, si erit, ac dicta yperpera III pro metacherissi et ordine antedictis, habere possis regressum tam super eam quam super me, prout volueris in toto et in parte. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes presbiter Marcus Donçorçi, Petrus Miegano et Marcus Marino. Complere et dare.

13

Ο Μιχάλης Μουστόραχος, κάτοικος του χωριού Άγιοι Δέκα, και ο Γεώργιος Πανάσσης, κάτοικος του χωριού Απόλυχνος, υπόσχονται στον ser Πέτρο Γιαλλινά του ποτέ ser Μιχάλη, κάτοικο του Χάνδακα, να καλλιεργούν για πέντε χρόνια γη ενός ζευγαριού στην περιοχή του χωριού Κούρτες.

1367, Ιουλίου 15

(NdC, b. 11, 96v)

Eodem die. Manifestum facimus nos Michali Mustoragho, habitator casalis Agydeca, et Georgius Panassi, habitator casalis Apolichno, ac promittimus cum nostris heredibus tibi ser Petro Ialina, quondam ser Michaelis, habitatori Candide, et tuis heredibus laborare terram unius paris bovum de territorio tuo casalis Curtes, a kallendis mensis ianuarii proxime venturi in antea usque ad annos V proxime venturos ad iariçandum ibi hoc anno proximo; et dare debemus pro terçiaría dicte terre annuatim super arreís mensuras boni et neti frumenti L et ordeí mensuras X, incipiendo facere primam de anno domini MCCCCLXVIII et inde in antea successive tibi faciendo V pagas. Et si seminabimus hoc anno, teneamur dare tibi ghorafoschepasma in arreís proxime venturis. Insuper hedificari facere debemus domus pro habitacione nostra in dicto casali Curtes. Et pro adiutorio hedificationis earum nobis dedisti de dono yperpera IIII. Item teneamur dare et facere tibi exenia et engarias anno quolibet, prout dant et faciunt alii franchi habitantes in dicto casali. Et possint animalia nostra pasculare in pasculis dicti loci et nos tibi solvere debeamus pro pasculo ipsorum animalium nostrorum, sub pena dupli pro quolibet termino et qualibet predictorum. In fine autem dicti temporis, si noluerimus ulterius tenere dictam terram, teneamur dare et refutare tibi liberas predictas domos, quas hedificabimus. Et pro metacherissi dicte terre habuimus et recepimus a te yperpera cretenses XX, que tibi dare et solvere debemus infine dictorum annorum, sub pena ad rationem XX pro Co in anno, solvendo eciam capitalem, possendo te tenere de predictis omnibus et eorum singulis, prout volueris, in toto et in parte ad nos duos seu alterum nostrum. In complemento autem dicti temporis debeamus dimittere terciam partem predictæ terre aiaristi pro iariçando secundum usum. Si igitur et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes Mi. Justo et Antonius Maçangelo, presbiter, et Marcus Justo. Complere et dare. Dedi.

5. Συμβόλαια συντροφιών

14

Ο Ανδρέας Torello του ποτέ Νικολάου, κάτοικος του μπουργκου Χάνδακα, και ο Μαρίνος Pantaleo, κάτοικος του Χάνδακα, συμφώνησαν να συνεργαστούν για τέσσερα χρόνια, με σκοπό την καλλιέργεια γης, που ανήκει στον πρώτο και βρίσκεται στην περιοχή Χανδρέα και Κερά Γιψιμιανή.

1337, Δεκεμβρίου 27

(NdC, b. 97, 14v)

Die vigesimo septimo. Manifestum facimus nos Andreas Torello, filius quondam Nicolai, habitator burgi Candide, et Marinus Pantaleo, fremarius, habitator Candide, cum nostris heredibus, quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium vicissim devenimus, quod ego suprascriptus Andreas Torello ex una parte sum contentus et recepisce te suprascripto Marino in socium et participem in totam illam terram michi pertinentem; cuius terre pars est posita in Chandraea et pars in Quieragipsimiani, amodo usque ad annos quatuor proxime venturos, talem quidem modo quod ego predictus Andreas pono pro meam partem terram iam predictam et debeo facere iariçare ipsam terram semel in anno omnibus quatuor annis predictis meis expensis, eciam facere eiecere de letamine annuatim meo posse et insuper debeam personaliter superstare ad exercendum omnia servicia expectancia dicte terre. Tu vero debeas ac tenearis ponere pro tua parte reliquas expenses neccessarias in toto eo quod opportunum erit ad faciendum in dictam terram. Et totum id quod Dominus inde dederit, debeamus dividere equaliter inter nos duos. Ad hec autem ego suprascriptus Marinus Pantaleo ex altera parte sum contentus et teneor attendere et observare omnia suprascripta et infrascripta. Tamen est sciendum quod tu Marinus suprascriptus dedisti michi mutuo yperpera in Creta currentia decem causa amoris, que debeo per me vel per meum missum dare et deliberare tibi vel tuo misso hinc per totum terminum antedictum quatuor annorum predictorum vel antea hic in Candida, salvo in terra, omni periculo et occasione remota, sub pena yperperorum XX pro C yperperorum in ratione anni. Si igitur contra hanc manifestationis cartam ire temptaverimus, tunc eam dare debeat pars non observans cum suis heredibus parti observanti et observare volte et suis heredibus yperpera decem pro pena et nomine pene. Contractu firmo. Testes ser Jacobus dele Sole, Andreas Brixiano, Georgius Siligardo et Nicolaus Brixiano. Compleri et dare. Dedi suprascripto Marino.

15

Ο Ιωάννης Princivale, κάτοικος του χωριού Πλεμένου, και ο Νικόλαος Κομιτάς, κάτοικος του Χάνδακα, συμφώνησαν να συνεργαστούν για δύο χρόνια, με σκοπό την εκμετάλλευση μιας κληματαριάς και χέρσας γης, που ανήκει στον πρώτο και βρίσκεται στην περιοχή Σούνια.

1339, Ιανουαρίου 12

(NdC, b. 97, 38v)

Die XII, mense ianuarii. Manifestum facio ego Johannes Princivale, habitator casalis Plemenu, cum meis heredibus, tibi Nicolao Comita, fremario, habitatori Candide, et tuis heredibus, quia pono te socium et participem in tota mea parte illius pergule et terre vacue de Sunia, posita in valem, que est apud ecclesiam Sancte Anne; quam quidem pergulam et terram habebam insimul cum fratre meo et ipsa pergula et terra pro divisione venit in mea parte, hinc per duos annos, videlicet per duas vindemias proxime venturas, cum plena virtute et potestate insimul mecum, habendi, tenendi, possidendi, laborandi et usufructuum inde recoligendi atque omnes alias utilitates in ea et ex ea sicut nobis melius placuerit faciendi, usque ad complementum dicti termini, nemine vobis contradicente, tamen cum suo onere. Expenses vero que erunt neccessarie ad laborandum et affictandum ipsam terram et pergulam, per me et te debent fieri comuniter et pro affictu tue partis ipsius terre et pergule debes michi dare et solvere omni anno, videlicet per totum quemlibet mensem octubris, yperpera in Creta currentia quinque hic in Candida, sub pena dicti capitalis et unius grossi pro quolibet yperpero successive pro quolibet termino; et totam utilitatem et usufructum, ex ipsa terra et pergula proventuros, vel quos inde Dominus dederit debeamus dividere inter nos equaliter omni anno. Tamen est sciendum quod omnes eos denarios, quos habebimus suprascriptis temporibus ex cotidiana venditione uvarum dicti pergule, debes tu congregare et eos tenere in manibus tuis, donec vendatur tota uva, que tunc erit in dicta pergula, et ipsa uva omnia erunt totaliter expedita, debeamus suprascriptos denarios modo quo superius omni anno. Si igitur et cetera. Pena yperperorum decem. Contractu firmo. Testes presbyter Johanes Quirino et Andreas Canberto. Dedi suprascripto Nicolao.

16

Ο Ιωάννης Καρελάς, κάτοικος του χωριού Χαρονήσι, έλαβε από το Νικόλα Γιάλλινά, κάτοικο του ίδιου χωριού, πέντε θηλυκά γουρούνια, με σκοπό να τα εκτρέφει με δικά του έξοδα για τρία χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων θα μοιράζονται τα κέρδη από την εκμετάλλευσή τους.

1339, Ιανουαρίου 25

(NdC, b. 97, 40r)

Eodem die. Manifestum facimus nos Nicola Ialina et Johannes Carela, ambo habitatores casalis Charonissi, cum nostris heredibus, quia unam nostram societatem taliter affirmamus, quod ego suprascriptus Nicola ex una parte sum contentus habuisse et recepissem a te suprascripto Johanne porcas quinque, quas quidem pasculare et custodire teneor omnibus meis expensis, amodo usque ad annos tres proxime venturos completos, tale quidem modo quod ipse porche et omnes ex ipsis nasciture ex tunc in antea inter nos debent esse comunes, itaquod in fine cuiuslibet anni debemus dividere inter nos equaliter tam masculini quam feminini generis filios earundem et, si contingerit quod infra suprascriptum terminum aliqua porca vel aliquae ex dictis porcibus moriantur vel perderentur, debeamus semper conservare dictum capitalem ex filiis femininis ipsarum. Completo vero suprascripto termino annorum trium, debeamus ipsum capitalem, videlicet dictas porcas, dividere equaliter inter nos. Tamen in nostro tali debent esse periculo mortis et latronum clarefactum, in quali erit de ipsis porcibus et eorum natis suprascriptis ad hec antea. Ego suprascriptus Johannes Carela ex altera parte sum contentus accedere et observare omnia et singula, que superius et inferius continentur. Si qua pars et cetera, yperpera quinque pro pena. Testes Nicolaus Brixiano, Johannes Marino, Franciscus Beli et presbiter Johannes Sulimano. Complere et dare.

17

Ο Γεώργιος Πολίτης και ο Σταμάτης Σκλαβονίσκος, κάτοικοι του μπούργκου Χάνδακα, συμφώνησαν να συνεργαστούν για δύο χρόνια, με σκοπό την καλλιέργεια γης, την οποία ο πρώτος είχε νοικιάσει από τον Ιωάννη και το Μάρκο Bocontolo και η οποία βρίσκεται στην περιοχή Γεράνι.

1340, Απριλίου 23

(NdC, b. 97, 98v)

Die XXIII. Manifestum facio ego Georgius Politis, habitator burgi Candide, cum meis heredibus, tibi Stamati Sclavonisco, habitatori dicti burgi, et tuis heredibus, quia pono te in socium in medietate illius pecie terre, posite in loco vocato Gerani, quam habeo ad afflictum a Johanne et Marco Bocontolo, fratribus, a mense septembris proxime venturi in antea usque ad annos duos proxime venturos, cum plena virtute et potestate insimul mecum intromittendi, habendi, tenendi, possidendi, seminandi, laborandi et omnes alias nostras utilitates inde faciendi usque ad complementum dicti termini, nemine nobis contradicente, tamen cum eius onere. Qua propter est sciendum quod, si voluerimus seminare rapanes in ipsa terra aut jardinum peponum, debeo ponere medietatem seminis et in ipso jardino peponum tribus diebus personaliter dhiscafiqare sive catavoliqare. Tu vero facere debeas reliquas expensas, videlicet in primo anno et in secundo anno, omnes

expenses opportune et neccessarie per me et te fieri debeant comuniter, excepto quantam in primo anno quam in secundo. Teneris trafocopiçare, stropare et custodire ipsam terram omnibus tuis expensis et pro terratico tue partis michi dare debeas omni anno grossos tresdecim cum dimidio in fine cuiuslibet anni, sub pena dupli pro quolibet termino. Et totam utilitatem et usufructum proventurum omni anno ex ipsa terra inter nos quoequaliter dividere debeamus. Insuper est sciendum quod tu teneris et debes ponere in primo anno salmas letaminis ducentas in ipsa terra. Si igitur et cetera, yperpera quinque pro pena. Testes Nicolaus Brixiano, Marcus Marino, Nicolaus Maça et Pascalis Bono. Contractu firmo. Complere et dare.

Die XXI, mense septembris, indicione nona, cancelata est ex partium voluntate.

18

Ο Βενέδικτος Cornario και οι αδελφοί Ιωάννης και Ανδρέας Moro, όλοι από τη Βενετία και κάτοικοι του Χάνδακα, συμφώνησαν να συνεργαστούν για την εκμετάλλευση ελαιοδέντρων στην περιοχή της Ιεράπετρας, για το διάστημα που τα έχει νοικιάσει ο πρώτος από τον Ανδρέα Cornario του ποτέ Ιωάννη.

1355, Οκτωβρίου 29

(NdC, b. 103, 2v)

Eodem die. Manifestum facimus nos Benedictus Cornario de Veneciis, habitator Candide, ex parte una, et Johannes ac Andreas Moro, fratres de Veneciis, dicte Candide habitatores, ex altera, cum nostris heredibus una pars alteri vicissim, quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus societatem ad invicem facientes modo et ordine inferius annotatis. Nam ego suprascriptus Benedictus Cornario pono et confito vos suprascriptos Johannem et Andream Moro, fratres, socios et partecipes in omnibus olivariis, qui sunt super terris de Gerapetra Andree Cornario quondam de Johanne Cornario de domo maiori, que dictus Andreas Cornario michi dedit et affictavit per cartam manifestationis, scriptam et roboratam manu Petri Gerardo, notarii, factam sub anno domini MCCCLIII, mense marcii, die XI, indicione VII, Candide, amodo in antea usque ad illud tempus et terminum, quibus dicta olivaria habere debeo ad affictum a suprascripto Andrea Cornario per cartam manifestationis et affictionis predictam. Que quidem olivaria aptare et reparare debetis personaliter; itaque ex ipsis extrahatur et habeatur oleum et ex illis domesticare debetis ea, que domesticari poterunt, bene et fideliter sine fraude; de omnibus autem et singulis expensis, quandocumque inde fiendis, sustinere debetis totam et integram terciam partem, ego autem sustinere debeo reliquas partes duas; habere autem debetis totam et integram terciam partem totius lucri et utilitatis ex dictis olivariis anno quolibet

proventuri, reliquis duabus partibus ipsius lucri et utilitatis in me retentis. Insuper autem dare et solvere michi tenemini totam et integram terciam partem omnium expensarum qualitercumque factarum pro aptacione dictorum olivariorum, exceptis solummodo expensis domorum hedificatarum in dictis terris, amodo in antea ad meum beneplacitum, hic Candide, salvo in terra, omni occasione remota, sub pena unius grossi, solvendo eciam capitalem, possendo me tenere super inde ad vos ambos seu alterum vestrum, prout voluero, in toto et parte. Et non possetis accipere homines ad laborandum in dictis olivariis nec hedificare valeatis aliquod hedificium in dictis terris neque partem vos tangentem de oleo inde proventuro vendere possetis sine licencia mea vel mei missi et versavice nec ego predicta facere valeam sine vestra licencia seu missarum vestrorum. Sciendum est autem quod, si infra tempus huius societatis nostre vos ambo moriemini, presens carta remaneat irrita eciam in annis. Nos autem suprascripti Johannes et Andreas Moro, fratres, contenti sumus tibi, quod suprascriptus ser Benedictus Cornario promittimus attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro parte nostra. Insuper quomodo sciendum est quod aliquam mercationem facere non possimus sine tua licencia et consensu in toto districtu Gerapetre modo aliquo vel ingenio. Si qua igitur partium predictarum et cetera, pena yperperorum quingentorum. Contractu firmo. In quam primam, si fratrum predictorum pars incureretur, debeant illam dare et emendare memorati fratres dicto ser Benedicto Cornario seu alter eorum, prout ipse ser Benedictus se tenere inde voluerit in toto et in parte. Testes Pe. Baroci et Johannes Mudacio, presbiter, ac Franciscus Pigoço, diaconus. Complere et dare parte cuilibet cartam suam. Dedi Johanni Moro predicto cartam I. Dedi suprascripto ser Benedicto Iam.

19

Ο Θεόδωρος Παγουζαίος, κάτοικος του μπούργκου Χάνδακα, έλαβε από το Δημήτριο Μονοβασιώτη, χασάπη και κάτοικο του ίδιου μπούργκου, 170 πρόβατα, με σκοπό να τα εκτρέφει με μισθωτό βοσκό για πέντε χρόνια και να μοιράζεται τα κέρδη με τον ιδιοκτήτη τους.

1367, Μαρτίου 9

(NdC, b. 11, 84v)

Eodem die. Manifestum facimus nos Dimitrius Monovassioti, beccarius, ex parte una, et Theodorus Raguseo, ex parte altera, ambo habitatores burgi Candide, cum nostris heredibus una pars alteri vicissim, quod in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus societatem invicem facientes, que durare debeat hinc ad annos V proxime venturos completos. Nam ego suprascriptus Dimitrius pono in hac nostra societate pecudes CLXX, quas emi de meis denariis propriis yperperis CCL. Quas quidem pecudes custodire et custodiri facere debes per

pastorem tu predicte Theodore et totum lucrum, quod Deus miserit, ex dictis pecudibus qualitercumque extractis prius expensis pro salario dicti pastoris et aliis expensis, quibuslibet inde eventis, dividere debeamus equaliter per dimidietatem quolibet mense bona fide sine fraude. Itaque tu habeas dimidiam partem ipsius lucri et ego alteram + partem. Et si dampnum evenerit nobis pro ipsis pecudibus tam si arriperentur per Grecos guerrificos vel pars ex eis seu aliter quovis modo, illud dampnum sustinere debeamus equaliter per dimidietatem. In fine autem dictorum annorum V extrahi debeant primo dicta yperpera CCL et in me predictum Theodorum debeant devenire de pecudibus antedictis et multiplicandis ex eis et omnes alias pecudes, que remanebunt, dividere debeamus ad invicem per +. Ego autem suprascriptus Theodorus contentus sum tibi que suprascripto Dimitrio promitto attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro mea parte. Si qua igitur partium et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes presbiter Mi. Justo, Tho. de Vedo et Tho. de Medio. Complere et dare parti cuilibet cartam suam.

Die XX, mense aprilis, indicione VI, MCCCCLXVIII, cancellata est de partium voluntate.

20

Ο Χριστόφορος Bartholomeo, κάτοικος του Χάνδακα, από τη μια πλευρά, και ο Μάρκος Ραγουζαίος και ο Γεώργιος Θεραπεμένος, κάτοικοι του χωριού Κάτω Μαραθίτης, από την άλλη, συμφώνησαν να συνεργαστούν για την καλλιέργεια δύο κομματιών χέρσας γης στο παραπάνω χωριό, από τα οποία το ένα έχει νοικιάσει ο Χριστόφορος και το άλλο ανήκει στο Μάρκο.

1374, Νοεμβρίου 12

(NdC, b. 11, 442r)

Eodem die. Manifestum facimus nos Christofalus Bartholomei, habitator Candide, ex parte una, et Marcus Raguseo et Georgius Tharapemeno, habitatores casalis Cato Marathiti, ex parte altera, cum nostris heredibus una pars alteri vicissim, quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus, societatem adinvicem facientes hoc modo. Nam ego suprascriptus Christofalus pono de meo in hac nostra societate boves tres, quos emi pro yperperis cretensibus LXVI et grosso I, cum quibus cevulivi, aravi et seminavi ac iariçavi dictam illam terram vacuam, positam in territorio suprascripti casalis, quam habeo ad affectum ab aliquibus de capitulo cretense, et eciam terra vacua, quam tu predictus Marcus habes in territorio ipsius casalis. Et eciam pono tantum frumentum, ordeum et avenam ac legumina ad sufficientiam seminatidi in ipsis terris, quantum videbitur, modo que omnia seminare debetis in eisdem terris, preter quod in parte iariçanda hoc anno presenti, instando et laborando personaliter ibi absque aliquo premio,

bona fide sine fraude. Et seminationem ipsam et eciam arream custodire personaliter usque ad finem divisionis fructus, ex predictis omnibus proventuri, similiter absque aliquo premio. Precium autem dictorum bovum pecunie antedictae et frumenti, ordeï, avene ac leguminum predictorum, que computari debet iuxta valorem suum moderno tempore, ac omnes alias expensas, que quolibet per me fiente pro omnibus antedictis, de quibus expensis credi debet verbo meo, et eciam afflictum predictarum terrarum exire debent de monte ipsius fructus, sicut anno proxime venturo, et in me devenire, preter afflictum dicte terre tui predicti Marci, videlicet yperperorum V, qui debet in te devenire, computando ipsum fructum, prout valebit tunc tempore. De residuo vero eiusdem fructus fieri debeant due partes aequales, quarum unam habere debeo ego predictus Christofalus et reliquam vos predicti Marcus et Georgius debetis habere. Predicti itaque boves et fructus iam dicte esse debeant pro signo meo et pignore pretii ipsorum bovum et eciam totius seminis antedicti et expensarum antedictarum usque ad satisfactionem integram ipsius pretii predictorum omnium et cunctarum expensarum, quas facere debeo, sicut inde, usque ad divisionem ipsius fructus. Postquam autem dividemus ad invicem ipsum fructum, ut preferitur, dividere eciam debeamus tres boves predictos ad invicem, itaquod ego habeam dimidietatem eorum et vos alteram dimidietatem. Verumtamen, si dictus fructus non erit sufficiens ad satisfactionem integram pretii bovum et seminis antedicti et cunctarum expensarum antedictarum, de residuo habere debeam regressum, sicut ipsos boves et eciam sicut vos. Et si dicti boves vel pars eorum interim morientur, dampnum eorum sustinere debemus, silicet ego dimidiam partem et vos reliquam dimidiam partem ipsius dampni. De predictis itaque omnibus et eorum singulis tenere me possim ad vos duos seu alterum vestrum, prout voluero, in toto et parte. Nos autem suprascripti Marcus et Georgius contenti sumus tibi que suprascripto ser Christofalo promittimus attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro parte nostra. Si qua igitur partium et cetera. Pena yperperorum L. Contractu firmo. Testes Johannes Sclavo, quondam G., et Mi. Ialina. Complere et dare parti cuilibet cartam suam.

21

Ο Ιάκωβος Cavriniaco και ο Νικόλας Μαχαιράς, κάτοικοι του χωριού Τάρταρο, συμφώνησαν να συνεργαστούν για πέντε χρόνια, με σκοπό την εκμετάλλευση ενός κήπου στο παραπάνω χωριό, τον οποίο έχει νοικιάσει ο πρώτος από τον αντιπρόσωπο του ποτέ ser Θωμά Fradello.

1375, Απριλίου 1

(NdC, b. 11, 470r)

Eodem die. Manifestum facimus Jacobus Cavriniaco, ex parte una, et Nicola Maghera, ex parte altera, ambo habitatores casalis Tartaro, una pars alteri vicissim, cum nostris heredibus, quia in Christi nomine ad talem pactum et concordium advenimus, nam ego suprascriptus Jacobus pono et constituo te suprascriptum Nicolaum socium et participem in illo giardino, posito in territorio suprascripti casalis, quod teneo ad affectum a commissaria ser Thome Fradello quondam, amodo in antea usque ad annos V proxime venturos, itaquod ipsum jardinum tibi et michi equaliter pertineat per dimidietatem per indivisum, usque ad suprascripti temporis complementum. In quo quidem giardino tu predictus Nicola habitare debes personaliter et illud custodire teneris bene et fideliter sine fraude absque aliquo amolimento. Affectum vero ipsius jardini, que est yperpera cretenses XXIIII annuatim, equaliter solvere debeat per dimidietatem in singulis pagis, sub pena dupli pro quolibet termino et qualibet paga. Totum lucrum et utilitatem, que Deus ex ipso giardino misserit, dividi debeat inter te et me equaliter per dimidietatem. Et si ponemus operarios ibi, nos ambo equaliter solutionem ipsis solvere debeamus. Et si ponam ego predictus Jacobus boves ad arandum in eo, tu predictus Nicola non tenearis modo in aliquo pro ipsis bobus. Ego autem suprascriptus Nicola contentus sum tibi que suprascripti Jacobi promitto attendere et observare omnia et singula suprascripta modo et ordine antedictis, quantum est pro mea parte. Si qua igitur partium et cetera. Pena yperperorum XXV. Contractu firmo. Testes suprascripti. Compleri et dare parti cuilibet cartam suam.

❧ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ❧

ΠΗΓΕΣ

Η εργασία βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε ανέκδοτο και εκδομένο αρχειακό υλικό από το Αρχείο του Δούκα της Κρήτης (Archivio del Duca di Candia = ADC) και τα κατάστιχα των νοταρίων του Χάνδακα (Notai di Candia = NdC) που βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia = ASV). Χρησιμοποιήθηκε επίσης το εκδομένο υλικό των αποφάσεων της βενετικής Γερουσίας και του Μεγάλου Συμβουλίου, που αφορούν το νησί της Κρήτης.

Ορισμένες ομάδες πηγών, που ανήκουν και στις δύο παραπάνω αρχειακές σειρές, αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε η σύνθεση του έργου. Οι ομάδες αυτές των πηγών, λόγω της σπουδαιότητάς τους για το θέμα που αναπτύσσεται εδώ, παρουσιάζονται με συντομία στη συνέχεια.

α. Τα έγγραφα κατανομής των φεούδων.

Πρόκειται για κοινοποιήσεις κατανομής της περιουσίας ορισμένων φεουδαρχών μεταξύ των κληρονόμων τους και καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1327-1415. Το περιεχόμενό τους έχει ήδη αναλυθεί παραπάνω, ενώ ένα μεγάλο μέρος από αυτά εκδίδονται στο Παράρτημα II.

β. Τα κατάστιχα των φεούδων.

Σε τέσσερις φακέλους του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης (ADC, b. 18, 19, 20 και 21) σώζονται τα κατάστιχα των φεούδων¹. Η αρχειακή αυτή ομάδα αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές πηγές για τη μελέτη του γαιοκτητικού καθεστώτος στην Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της βενετοκρατίας. Πρόκειται για κατάστιχα, στα οποία καταχωρούνταν τα ονόματα των φεούδων και των κατά καιρούς ιδιοκτητών τους ή ακόμη οι κατά καιρούς κατανομές των ιδίων φεούδων, λόγω κληρονομιών, πωλήσεων ή ανταλλαγών. Για το λόγο αυτό, ενώ η αρχική τους μορφή ανάγεται στις αρχές του 13ου αι. (1234), υπάρχουν πολυάριθμες προσθήκες που καλύπτουν μέχρι και τον 15ο αιώνα.

1. Περιγραφή των παραπάνω καταστίχων και αναφορά στο περιεχόμενό τους, βλ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Τα παλαιότερα κατάστιχα.

Είναι επίσημα κατάστιχα, με βάση τα οποία το κράτος ήταν σε θέση να γνωρίζει την κατανομή της γης και οι φεουδάρχες να αποδεικνύουν τα δικαιώματα κατοχής τους στα φέουδα. Κάθε κατάστιχο αφορούσε τα φέουδα ενός σέξτεριου και κατά συνέπεια οι καταγραφές των φεούδων που έχουν σωθεί αφορούν την περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου, με εξαίρεση το φάκελο 21, τα στοιχεία του οποίου αφορούν αποκλειστικά τα φέουδα της περιοχής Χανίων.

Οι πληροφορίες που παρέχουν τα κατάστιχα για το ειδικότερο θέμα της εργασίας αυτής αφορούν κυρίως τη σύνθεση των φεούδων και λιγότερο τις σχέσεις φεουδάρχη - γης - αγρότη. Όσα πάλι κατάστιχα περιλαμβάνουν κατανομές φεούδων και περιγραφές συνόρων παρέχουν πολυάριθμες ειδήσεις για τη μορφή του αγροτικού τοπίου.

γ. Τα πρωτόκολλα των νοταρίων.

Πρόκειται για τα πρωτόκολλα των νοταρίων του Χάνδακα, τα οποία διασώζονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Σ' αυτά καταγράφονταν τα αντίγραφα των συμβολαίων χωρίς τις υπογραφές των συμβαλλομένων. Τα πρωτόκολλα κάθε νοταρίου περιέχουν συμβολαιογραφικές πράξεις, που αφορούν κάθε είδους θέμα της αγροτικής ζωής του νησιού και οι οποίες συνάπτονται είτε ανάμεσα σε φεουδάρχες και αγρότες, εμπόρους και αγρότες, είτε ανάμεσα στους ίδιους τους αγρότες. Στην ουσία αποτελούν τη σπουδαιότερη πηγή για την κατανόηση των σχέσεων φεουδάρχη-γης-αγρότη. Τα συμβόλαια παρέχουν ανεξάντλητες πληροφορίες, άμεσες ή έμμεσες, βασικές ή συμπληρωματικές, αναμφισβήτητα όμως απαραίτητες για τα θέματα που αναλύονται εδώ.

Τα νοταριακά πρωτόκολλα που έχουν σωθεί καλύπτουν χρονολογικά μόνο την περίοδο από το 1271 και εξής και ανήκουν σε νοτάριους αποκλειστικά του Χάνδακα. Καλύπτουν δηλαδή γεωγραφικά την περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου και ορισμένων περιοχών του σημερινού ανατολικού νομού Ρεθύμνης και του νομού Λασιθίου. Χαρακτηριστικοί τύποι συμβολαίων εκδίδονται στο δεύτερο μέρος του Παραρτήματος II.

Το γεγονός ότι όλες οι παραπάνω πηγές αφορούν το ανατολικό μόνο τμήμα του νησιού, ενώ για το υπόλοιπο οι πληροφορίες κατά την περίοδο αυτή είναι ελάχιστες και πολύ γενικές, δεν μειώνει τη σημασία τους για την ιστορία ολόκληρης της Κρήτης. Η αγροτική οικονομία και οι σχέσεις ειδικότερα φεουδάρχη-γης-αγρότη είναι φαινόμενα που στη βάση τους δεν παρουσιάζουν τοπικές διαφορές σε ένα τόσο περιορισμένο νησιωτικό χώρο, γι' αυτό και κρίνεται λογική η γενίκευση των συμπερασμάτων για ολόκληρο το νησί της Κρήτης.

Από την παράθεση του παραπάνω αρχειακού υλικού γίνεται, τέλος, σαφές ότι όλες οι πηγές είναι επίσημες και αρκετά τυπικές, προέρχονται δηλαδή από τα αρχεία της δυνάμει Γραμματείας του Χάνδακα και των πρωτοκόλλων

των νοταρίων, που ήταν επίσης κατατεθειμένα εκεί. Δεν έχουν σωθεί έγγραφα από ιδιωτικά ή μοναστηριακά αρχεία, τα οποία θα παρείχαν μια πιο άμεση και λεπτομερή εικόνα των σχέσεων γαιοκτημόνων και αγροτών. Ελλείψει ανάλογων πηγών χρησιμοποιήθηκαν οι πηγές που επισημάνθηκαν, οι πληροφορίες των οποίων εξάλλου είναι πλούσιες και αρκετά κατατοπιστικές.

1. ANEKΔΟΤΕΣ

α. ADC = ASV, Archivio del Duca di Candia:

- b. 10: Atti Antichi (Ιούνιος 1326 – Αύγουστος 1345)
- b. 10bis: Atti Antichi (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1351 – Ιούλιος 1360)
- b. 11: Atti Antichi (Μάιος 1368-1474)
- b. 12: Deliberazioni del Maggior Consiglio di Candia (Οκτώβριος 1344 – Φεβρουάριος 1362)
- b. 14: Proclami e Bandi (1313-1352)
- b. 14bis - 15: Proclami e Bandi (1356-1374)
- b. 18: Catastico dei feudi del sestiere dei SS. Apostoli (1252)
- b. 19: Catastici Antichi: 1. Frammento di catastico del sestiere dei SS. Apostoli, 2. Frammenti di catastici vari senza indicazione
- b. 20: Catastici Antichi: 1. Liber divisionum sexterii Sancti Pauli (Μάρτιος 1252–Νοέμβριος 1468), 2. Catastici vari senza indicazione
- b. 21: Catastici Canea (1314-1396)
- b. 23: Centimento dei Cavalli (1385-1400)
- b. 25: Incanti (1338-1640)
- b. 26: Sentenze Civili (1364-1496)
- b. 29: Memoriali (1363-1383)
- b. 29bis: Memoriali (1386-1396)
- b. 30bis: Memoriali (1397-1429)
- b. 50: Registri di leggi statutarie e varie: 1207-1669. 1. Frammenti pergamenei di capitolari delle curie cretesi. Sec.XIV

β. NdC = ASV, Notai di Candia (1271-1399):

- b. 186 (Angelo de Cartura: 1305-1306)
- b. 8 και 233 (Stephano Bon: 1312-1320)
- b. 233 (Leonardo Querini: 1316-1337, Bartolomeo Querini: 1317-1325, Angelo Dono: 1317-1330, Andrea de Bellamore: 1318-1330)
- b. 9 (Andrea de Bellamore: 1318-1330)
- b. 142 (Benedetto de Milano: 1319-1330, Giorgio de Milano: 1334)

- b. 97 (Donato Fontanella: 1320-1321, Bartolomeo Franceschi: 1337-1341)
 - b. 100 και 101 (Giovanni Gerardo: 1331-1361)
 - b. 178 (Andrea Negri: 1323)
 - b. 244 (Giorgio Similiante: 1325-1333, Giovanni Granela: 1337-1339, Giorgio Siligardo: 1339-1341)
 - b. 10 (Nicolo Brixano: 1337-1339, Angelo Bocontolo: 1345-1347)
 - b. 22 (Francesco de Croce: 1338-1339)
 - b. 186 (Marco de Piacenza: 1338-1348)
 - b. 98 (Giacomo de Fermo: 1341)
 - b. 143 (Giorgio de Milano: 1344-1362, Philippo Malpiede: 1351-1366)
 - b. 11 , 12 και 13 (Antonio Brixano: 1349-1369)
 - b. 295 (Bentivegna Traversario: 1350)
 - b. 103 (Francesco Gezzo: 1355, Domenico Grimani: 1356-1357)
 - b. 1 (Giorgio Aymo: 1369-1372)
 - b. 13 και 23 (Egidio Valoso: 1369-1420)
 - b. 189 (Giorgio Pazzo: 1383-1393)
 - b. 273 (Nicolo Tonisto: 1385-1388)
 - b. 24 (Giovanni Catacalo: 1389-1391)
 - b. 25 (Giorgio Candachiti: 1398-1425)
 - b. 23 (Andrea Cocco: 1399)
- γ. ASV, Senato Misti: registri 1-14 (1293-1332) (έχουν σωθεί μόνο οι τίτλοι των αποφάσεων) και registri 15-60 (1332-1440).

2. ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΕΣ

- BANDI:** *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, έκδοση: PAOLA RATTI-VIDULICH, Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I - Archivi Pubblici, Βενετία 1965.
- BRIXANO:** *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia, 1301-1302*, έκδοση: R. MOROZZO DELLA ROCCA, Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III - Archivi Notarili, Βενετία 1950.
- BUONDELMONTI CRISTOFORO,** *Descriptio insule Crete et liber insularum, cap. XI: Creta*, κριτική έκδοση: MARIE ANNE VAN SPITAEI, Ηράκλειο 1981. - ΜΠΟΥΟΝΤΕΛΜΟΝΤΙ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, *Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, εισαγωγή - μετάφραση: ΜΑΡΘΑ ΑΠΟΣΚΙΤΗ, Ηράκλειο 1983. - CRISTOFORO BUONDELMONTI, *Περιγραφή της νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, μετάφραση - εισαγωγή: ΜΑΡΘΑ ΑΠΟΣΚΙΤΗ, πρόλογος και δύο άρθρα του Στ. Αλεξίου, Ηράκλειο 1996.
- DE FREDO:** *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)*, έκδοση: A. LOMBARDO, Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III - Archivi Notarili, Βενετία 1968.

- DUCA DI CANDIA, DUCALI E LETTERE RICEVUTE (1358-1360; 1401-1405)*, έκδοση: F. THIRIET, *Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I - Archivi Pubblici*, Βενετία 1978.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου* : Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας. Αποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας 1255-1669*, Αθήνα 1933.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα* : Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Β1 - Β2, Αθήνα 1936-1937.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Τα καπιτουλάρια* : Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298-1500, Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 4 (1941), 114-175.
- Κατάστιχο εκκλησιών* : “*Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού*” (1248-1548), έκδοση: Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, Ιωάννινα 1985.
- MM : F. MIKLOSICH - J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Βιέννη 1860-1890 (φωτοτυπική ανατύπωση, Αθήνα χ.χ.).
- MARCELLO : *Leonardo Marcello, Notaio in Candia, 1278-1281*, έκδοση: M. CHIAUDANO - A. LOMBARDO, *Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III - Archivi Notarili*, Βενετία 1960.
- MOROZZO DELLA ROCCA – LOMBARDO : R. MOROZZO DELLA ROCCA - A. LOMBARDO, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI - XIII*, τ. 1, Τορίνο 1940.
- NOIRET, *Documents inédits* : H. NOIRET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892.
- PIZOLO : *Pietro Pizolo, Notaio in Candia*, έκδοση: S. CARBONE, *Fonti per la Storia di Venezia. Sez. III - Archivi Notarili*, τ. 1, 1300, Βενετία 1978· τ. 2, 1304-1305, Βενετία 1985.
- QUATERNUS CONSILIORUM : *Duca di Candia, Quaternus Consiliorum (1340-1350)*, έκδοση: PAOLA RATTI-VIDULICH, *Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I - Archivi Pubblici*, Βενετία 1976.
- ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* : Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 1-7, Βενετία - Παρίσι 1872-1894 (φωτοτυπική ανατύπωση, Αθήνα 1972).
- SANTSCHI, *Regestes* (Με το Μ σημειώνεται ο αύξων αριθμός των Memoriali και με το S ο αύξων αριθμός των Sentenze) : ELISABETH SANTSCHI, *Regestes des Arrêts Civils et des Memoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976.
- SCARDON : *Pietro Scardon, Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta*, έκδοση: A. LOMBARDO, Τορίνο 1942.
- T.TH. : G.L. FR. TAFEL – G.M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 1-3, Βιέννη (Fontes Rerum Austriacarum, 13) 1856-1857 (φωτοτυπική ανατύπωση, Άμστερνταμ 1964).

THIRIET, *Assemblées* : F. THIRIET, *Délibérations des Assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, τ. 1 (1160-1363), Παρίσι 1966· τ. 2 (1364-1463), Παρίσι 1971.

THIRIET, *Regestes* : F. THIRIET, *Regestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. 1 (1329-1399), Παρίσι 1958.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ABRATE M., Creta - Colonia veneziana nei secoli XIII-XIV, *Economia e Storia* 4 (1957), 251-277.
- Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XIII. 22-28 Απριλίου 1965, Σπολέτο 1966.
- ANCORI ZVI, Jews and Jewish Community in the History of Medieval Crete, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 312-367.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ., Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη, ότε οι Βενετοί κατέλαβον την μεγαλόνησον, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 4 (1929), 32-37.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ ΣΟΦΙΑ, Ο χρονογράφος Zancarulo και η κρητική επανάσταση του 1363, *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 353-362.
- ΑΣΔΡΑΧΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ - ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ., Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους παροίκους στους vassali angararii, *Ιστορικά* 2, τεύχ. 3 (Μάιος 1985), 77-94.
- ASDRACHA CATHERINE - ASDRACHAS S., Quelques remarques sur la rente féodale: Les Baronies (Pronoiai) de Corfu, *Travaux et Mémoires* 8 (1981), 7-14.
- ASHBURNER W., The Farmer's Law, *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), 85-108; 32 (1912), 68-95.
- BARBARO E., *Legislazione veneta. I capitolari di Candia*, Βενετία 1940.
- BIRABEN J.N., *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, τ. 1: *La peste dans l'histoire*, Παρίσι 1975, τ. 2: *Les hommes face à la peste*, Παρίσι 1976.
- ΒΙΣΒΙΖΗΣ Ι., Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951), 1-167.
- BLOCH M., *La società feudale*, Τορίνο 1980 (μετάφραση από τη γαλλική έκδοση του 1939).
- , *I caratteri originali della storia rurale francese*, Τορίνο 1973 (μετάφραση από τη γαλλική έκδοση του 1952).
- , *Lavoro e tecnica nel medioevo*, Μπάρι² 1981.
- BORGIS R., Creta nel Duecento. Dai Commentari di A. Calergi cronista veneziano del sec. XVI, *Quaderni Medievali* 28 (1989), 37-68.

- BORSARI, Creta : BORSARI S., *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νεάπολη 1963.
- , *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νεάπολη 1966.
- , Il mercato dei tessuti a Candia (1373-1375), *Archivio Veneto* 143 (1994), 5-30.
- BOUTRUCHE R., *Signoria e Feudalesimo*, τ. 1: *Ordinamento curtense e clientele vassalatiche*, Μπολόνια 1971 (μετάφραση από τη γαλλική πρωτότυπη έκδοση του 1968)· τ. 2: *Signoria rurale e feudo*, Μπολόνια 1974 (μετάφραση από τη γαλλική πρωτότυπη έκδοση του 1970).
- ΒΡΑΝΟΥΣΗ ΕΡΑ, Πατμιακά Ζ'. Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη τον 12ο αι. από πατμιακές πηγές, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 5-15.
- BRUNETTI M., Venezia durante la peste del 1348, *Ateneo Veneto* 32 (1909), τ. 1, 289-311· τ. 2, 5-42.
- CAMMAROSANO P., *Le campagne nell'età comunale (metà sec. XI - metà sec. XIV)*, Τορίνο 1974.
- CARILE A., Partitio terrarum imperii Romaniae, *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.
- CARILE, *La rendita feudale* : CARILE A., *La rendita feudale nella Morea Latina del XIV secolo*, Μπολόνια 1974.
- , Η κατάσταση της αγροτικής τάξεως του Μοριά κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (ΙΔ' αιών), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 1, Αθήνα 1981-1982, 303-313.
- CERVellini G.B., *Documento inedito veneto-cretese del dugento*, Πάδοβα 1906.
- , Come i veneziani acquistarono la Creta, *Nuovo Archivio Veneto* 16 (1908), 263-278.
- CESSI R., *Politica ed economia di Venezia nel Trecento*, Ρώμη 1952.
- , *Venezia nel Duecento: tra Oriente e Occidente*, Βενετία 1985.
- CHARANIS P., On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, *Byzantinoslavica* 12 (1951), 94-153 (= *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, αρ. 4).
- CHEYNET J.CL., MALAMUT ÉLISABETH, MORISSON CÉCILE, Prix et salaires à Byzance (X^e-XVe siècle), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. 2, VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991, 339-374.
- CLUTTON EL.A. - KENNY A., A Vertical-Axle Water Mill near Drosia, *Κρητολογία* 4 (1977), 139-158.
- Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, έκδ. Α. Bryer- H. Lowry, Ουάσινγκτον 1986.
- COSENTINO, *Aspetti* : COSENTINO S., *Aspetti e problemi del feudo veneto-cretese (sec. XIII-XIV)*, Quaderni della Rivista di Studi Bizantini e Slavi 3, Μπολόνια 1987.
- DALGEL G., L'esclavage en Crète vénitienne: les sources d'approvisionnement, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg* 45 (1967), 405-409.

- DENNIS G.T., Problemi storici concernenti i rapporti tra Venezia, i suoi domini diretti e le signorie feudali nelle isole greche, *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμ. Α. Pertusi, τ. 1, Φλωρεντία 1973, 219-236 (= *Byzantium and the Franks. 1350-1420*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1982, αρ. 18).
- Difesa della sanità a Venezia. Secoli XIII-XIX. Mostra documentaria. Catalogo* (Ministero per i Beni culturali e ambientali. Archivio di Stato di Venezia), 23 Ιουνίου - 30 Σεπτεμβρίου 1979, Βενετία 1979.
- DUBY, Économie rurale : DUBY G., *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IX-XVe siècles)*, τ. 1-2, Παρίσι² 1977.
- , *Le origini dell'economia europea. Guerrieri e contadini nel Medioevo*, Μπάρι 1978 (α' έκδοση Παρίσι 1973).
- DU CANGE, CAROLUS DU FRESNE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, τ. 1-3, Γκρότς 1954.
- DUDAN B., *Il dominio veneziano di Levante*, Μπολόνια 1938.
- FAURE P., *Recherches de toponymie crétoise. Opera selecta*, Άμστερνταμ 1989.
- , Hydronymes crétois, *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 30-61, 200-202 (= *Opera selecta*, αρ. 15).
- FEDALTO G., Rationes decimarum Romaniae. Sec. XIV, *Studi Veneziani* 12 (1970), 157-198.
- , La chiesa latina a Creta. Dalla caduta di Costantinopoli (1204) alla riconquista bizantina (1261), *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), 145-176.
- , Le sénat vénitien et les églises chrétiennes de Crète au XIVeme siècle, *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Πέθυμο 1971)*, τ. 2, Αθήνα 1974, 94-101.
- FEDALTO, *Chiesa latina* : FEDALTO G., *La chiesa latina in Oriente*, τ. 1, Βερόνα 1973· τ. 3, Βερόνα 1978.
- Féodalisme à Byzance*, Recherches Internationales à la lumière du Marxisme 79, Παρίσι 1974.
- FERRARI G., Di alcune leggi bizantine riguardanti il litorale marino e la pesca nelle acque private, *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo*, 2η σειρά, 42 (1909), 588-596.
- GALLINA M., Finanza, credito e commercio a Candia fra la fine del XIII secolo e l'inizio del XIV, *Memorie della Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* V, 7-8 (1983-1984), 3-68.
- , *Vicende demografiche a Creta nel corso del XIII secolo*, Quaderni della Rivista di Studi Bizantini e Slavi 2, Πώμη 1984.
- , *Una società coloniale del Trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία 1989.
- , L'affermarsi di un modello coloniale: Venezia e il Levante tra due e trecento, *Θησαυρίσματα* 23 (1993), 14-39.

- ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα το ΙΓ' και ΙΔ' αι., *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 102-130.
- , Η ναυτιλιακή κίνηση από την Κρήτη προς την Πελοπόννησο κατά τον 14ο αι., *Ιστορικά* 5, τεύχ. 9 (Δεκέμβριος 1988), 287-318.
- , Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος, *Σύμμεικτα* 8 (1989), 83-133.
- , Οι θαλάσσιες μεταφορές μεταξύ των λιμανιών της Κρήτης (1326-1360), *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Χανιά 1991, 67-101.
- , Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη, *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, 119-172.
- , Δεσμοί υποτελείας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η σύντομη ιστορία μιας οικογένειας απελευθέρων, *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, 107-114.
- , Η γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας· η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αι.), *Μνήμη Δ.Α. Ζακυθινού*, *Σύμμεικτα* 9 (1994), τ. 1, 141-156.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο* : ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1994.
- , Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι στον ύστερο Μεσαίωνα (13ος - 14ος αι): η περίπτωση της Μακεδονίας και της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 49-60.
- , Οικονομικές δραστηριότητες στο διαμέρισμα Ρεθύμνου το 14ο αι., *Κρητολογικά Γράμματα* 11 (1995), 49-61.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ, *The Meaning of the Architecture and the Urban Layout of Venetian Candia: Cultural Conflict and Interaction in the Late Middle Ages*, PhD thesis, University of California, Los Angeles 1992.
- GERLAND E., L'histoire de la noblesse crétoise au moyen âge, *Revue de l'Orient Latin* 10 (1903-1904), 172-247· 11 (1905-1908), 7-144.
- GERLAND, *Das Archiv* : GERLAND E., *Das Archiv des Herzog von Kandia*, Στρασβούργο 1899.
- GERTWAGEN RUTHI, The Venetian Port of Candia, Crete (1299-1363): Construction and Maintenance, *Mediterranean cities: historical perspectives*, επιμέλεια: IRA MALKIN και R.L. HOHLFELDER, Λονδίνο 1988, 141-158.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ Π., *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα 1993.
- HARVEY, *Economic expansion* : HARVEY A., *Economic expansion in the Byzantine empire. 900-1200*, Cambridge 1989 (ελληνική έκδοση: Α. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, Αθήνα 1997).
- HEMMERDINGER-ILIADOU, *La Crète sous la domination vénitienne* : HEMMER-

- DINGER-ILIADOU DEMOCRATIA, La Crète sous la domination vénitienne et turque, de 1322 à 1684, d'après les récits peu connus des pèlerins et des voyageurs, *Studi Veneziani* 9 (1967), 535-623.
- , La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684), *Studi Veneziani* 15(1973), 451-584.
- HENDY M.F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press 1985.
- HEYD W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, τ. 1-2, Λειψία 1886.
- HODGETTS CHRISTINE, *The Colonies of Modon and Coron under Venetian Administration. 1204-1400*, Λονδίνο 1974 (ανέκδοτη δακτυλογραφημένη διατριβή).
- , Land Problems in Coron, 1298-1347, *Βυζαντινά* 12 (1983), 150-153.
- , Venetian Officials and Greek Peasantry in the Fourteenth Century, *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, Essays presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Porphyrogenitus 1988, 481-499.
- HROCHOVA VERA, Le commerce vénitien et les changements dans l'importance des centres de commerce en Crète du 13e au 15e siècles, *Studi Veneziani* 9 (1967), 3-34.
- , Les paysans dépendants (les parèques) et leurs possessions dans l'époque tardive byzantine, *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of short papers*, Ουάσινγκτον (3-8 Αυγούστου) 1986, 149-150.
- I.E.E. : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 7, 8, 9, Αθήνα 1978-1979.
- IMHAUS BRUNEHILDE, Les maisons de la Commune dans le district de Candie au XIVe siècle, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 124-137.
- , Enchères de fiefs et vignobles de la République vénitienne en Crète au XIVe siècle, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 41 (1974), 195-210.
- JACOBY D., *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975.
- JACOBY, Les inconnus du fisc : JACOBY D., Une classe fiscale à Byzance et en Roumanie latine: les inconnus du fisc, éleuthères ou étrangers, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* (Βουκουρέστι 1971), τ. 2, Βουκουρέστι 1975, 139-152 (= *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècles*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ. 3).
- , Les "Assises de Roumanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes, *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, επιμ. Α. Pertusi, τ. 1, Φλωρεντία 1973, 347-360 (= *Recherches*, αρ. 4).
- , Venice, the Inquisition and the Jewish Communities of Crete in the Early 14th century, *Studi Veneziani* 12 (1970), 127-144 (= *Recherches*, αρ. 9).
- JACOBY, Les états latins : JACOBY D., Les états latins en Roumanie: phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ), *XVe Congrès Interna-*

- tional d'Études Byzantines*, Αθήνα 1976, Rapports et co-rapports (= *Recherches*, αρ. 1).
- , *La féodalité en Grèce médiévale. Les Assises de Roumanie, sources, application et diffusion*, Παρίσι 1971.
- , From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change, *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, επιμ.: B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Λονδίνο 1989, 1-44.
- , La production du sucre en Crète vénitienne. L'échec d'une entreprise économique, *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, 167-180.
- JEGERLEHNER J., Der Aufstand der Kandiotschen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-1365, *BZ* 12 (1903), 78-125.
- JONES P., *Economia e società nell'Italia medievale*, Τορίνο 1980.
- ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Η Κρήτη κατά τους βυζαντινούς χρόνους, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), 143-164.
- KAPLAN, *Les hommes et la terre* : KAPLAN M., *Les hommes et la terre à Byzance du 6e au 11e siècle. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία : ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Συμβολή στην αγροτική ιστορία του μεταγενεστέρου βυζαντινού κράτους, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 21 (1983), 163-200.
- ΚΙΣΚΗΡΑΣ Ι., Η πάκτωση μύλου εν Κρήτη, *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών*, έτος 33ον (1966), 210-213.
- , *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατουμένη Κρήτη*, Αθήνα 1968.
- KOEPSTEIN HELGA, Zur Landwirtschaft Kretas Ende des 15 Jahrhunderts (nach Stephanos Sachlikis), *Studi Veneziani* 11 (1969), 43-56.
- KOTEL'NIKOVA, *Mondo contadino* : KOTEL'NIKOVA LIUBOV A., *Mondo contadino e città in Italia dall' XI al XIV secolo. Dalle fonti dell'Italia centrale e settentrionale*, Φλωρεντία 1975 (μετάφραση από τη ρωσική έκδοση του 1967).
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος* : ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 4, χ.χ. τ. 5, 1955.
- ΚΩΣΤΗΣ Κ.Π., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου. 14ος - 19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995.
- ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987.
- ΛΑΪΟΥ, Quelques observations sur l'économie: ΛΑΪΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, Quelques observations sur l'économie et la société de la Crète vénitienne (ca. 1270 - ca. 1305), *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di Studi in memoria di Agostino Pertusi*, Μιλάνο 1982, 177-198 (= *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1992, αρ. 10).

- , Venice as a centre of trade and of artistic production in the thirteenth century, *Il Medio Oriente e l'Occidente nell'arte del XIII secolo*, επιμ.: H. BELTING, Μπολόνια 1982, 11-26.
- , Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century, *Θησαυρίσματα* 22 (1992), 29-43.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ Κ.Ε., Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας (13ος-15ος αι.), *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 206-224.
- LANCIOTI L., *Venezia e l'Oriente*, Φλωρεντία 1987.
- LAURENT V., Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe (961), *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 382-396.
- LEFEBVRE DES NOETTES Ct., Le système d'attelage du cheval et du boeuf à Byzance et les conséquences de son emploi, *Mélanges Diehl*, τ. 1, Παρίσι 1930, 183-190.
- LEFORT J., Fiscalité médiévale et informatique: recherches sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle, *Revue Historique* 252 (1974), 315-354.
- LEICHT P.S., Documenti di Candia veneziana del secolo XIV, *Rivista di Storia del Diritto Italiano* 25 (1952), 173-183.
- LEMERLE, Histoire agraire : LEMERLE P., Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, *Revue Historique* 219 (1958), 32-73, 254-284· 220 (1958), 43-94.
- , *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway (Ireland) 1979.
- LONGNON - TOPPING, *Le régime des terres* : LONGNON J. - TOPPING P., *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969.
- LOWDER W.R., Candie Wyne. Some Documents relating to Trade between England and Crete during the Reign of King Henry VIII, *Ελληνικά* 12 (1952), 97-102.
- LUZZATO G., *Breve storia economica dell'Italia medievale*, Τορίνο 1982.
- , *Storia economica di Venezia dall'XI secolo al XVI secolo*, Βενετία 1961.
- LUZZATI-LAGANA FRANCESCA, La funzione politica della memoria di Bisanzio nella Descriptio Cretae (1417-1422) di Cristoforo Buondelmonti, *Bulletino Storico Italiano Medio Evo e Archivio Murator* 94 (1988), 395-420.
- ΛΟΥΓΓΗΣ Τ., Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα, *Βυζαντινά* 16 (1996), 35-67.
- MALOWIST MARIAN, Capitalismo commerciale e agricoltura. Venezia e il feudalesimo cretese, *Storia d'Italia, Annali* 1, 464-472.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡΥΣΑ Α., Τα λατινικά έγγραφα του Πατριαρχικού Αρχείου, *Σύμμεικτα* 2 (1970), 349-378.
- , Ο όρος "metacherissi" στις αγροτικές μισθώσεις της βενετοκρατούμενης

- Κρήτης, *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο: Βυζαντινά* 13 (1985), 1137-1147.
- , Η Κρήτη κατά τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, 105-161.
- , The Historical and Social Context, *Literature and Society in Renaissance Crete*, επιμ.: D. HOLTON, Cambridge University Press 1991, 17-47 (= Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 1997, 21-57).
- , Feudatari e contadini a Creta veneziana. Il caso di Stilo, *Rivista di Bizantinistica* 3 (1993), τ. 2, 299-318
- , Καταγγελιοδότες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τον 14ο αι. Μια άλλη όψη της καθημερινής ζωής, *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, 299-313.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Concessio Crete : ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡΥΣΑ, *Concessio Crete*. Παρατηρήσεις στα έγγραφα διανομής φεούδων στους πρώτους Βενετούς αποίκους της Κρήτης, *Λοιβή. Εισ μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο 1994, 107-131.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ.Ι., Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του Δούκα της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 73-102.
- , Σύντομος επισκόπησης των περί την βενετοκρατούμενην Κρήτην ερευνών, *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), 245-308.
- McKEE SALLY, *Uncommon Dominion. The Latins and Greeks of Fourteenth-Century Venetian Crete*, PhD thesis, Centre for Medieval Studies, University of Toronto 1992.
- , Greek Women in Latin Households of Fourteenth-century Venetian Crete, *Journal of Medieval History* 19 (1993), 229-249.
- , Households in Fourteenth-Century Venetian Crete, *Speculum* 70 (1995), 27-67.
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., Η συνθήκη Ενετών - Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), 262-308.
- , Η ναυτιλιακή κίνηση του Χάνδακος κατά τα έτη 1359-1360, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 173-176.
- ΜΠΑΝΤΙΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ Π., Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265 (διπλωματική έκδοση του κειμένου), *Κρητική Εστία* περ. Δ', 2 (1988), 102-135.
- ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ ΕΛΕΝΗ, *Το Βυζάντιο και ο ασιατικός τρόπος παραγωγής*, Αθήνα 1988.
- ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ ΕΛΕΝΗ - GUILLOU A., Problèmes d'histoire de la Communauté Villageoise byzantine et post-byzantine, *Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, 44-61.
- , Ιστορικά προβλήματα της Κοινότητας Χωρίου κατά τη βυζαντινή και μετα-

- βυζαντινή περίοδο, *Προβλήματα Ιστορίας. Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, τ. 1, Αθήνα 1996, 139-167.
- ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, Η Κρήτη στις βυζαντινές πηγές του 14ου αιώνα, *Η Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1987), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1987*, 27-36.
- NICOL D.M., *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988.
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Σ., Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), 1-377.
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη* : ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Σ., *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939.
- , Το δίπλωμα (προβελέγιον) των Σκορδυλών Κρήτης, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 2 (1939), 289-312.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η διανομή των βασιλικών “επισκέψεων”: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., Η διανομή των βασιλικών “επισκέψεων” της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 195-201.
- , Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, τ. 2, Αθήνα 1981, 308-317.
- , Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι, *Σύμμεικτα* 5 (1983), 295-302.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* : ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe - XIe s.)*, Αθήνα 1996.
- OSTROGORSKY, *Féodalité* : OSTROGORSKY G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954.
- , *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1954.
- , *La commune rurale byzantine. (Loi agraire - Traité fiscal - Cadastre de Thèbes)*, *Byzantion* 32 (1962), 139-166.
- OSTROGORSKY, *Condizioni agrarie* : OSTROGORSKY G., *Condizioni agrarie dell'Impero bizantino nel Medioevo*, S.E.C., 254-287.
- , *Prezzi e salari nel Bisanzio, I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di Storia dei prezzi raccolti e presentati da Ruggero Romano*, Τορίνο 1967, 51-85.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος - 18ος αι.*, Αθήνα 1985.
- ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, *Circa mundiciam civitatis*. Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αι., *Μνήμη Δ.Α. Ζακυνθινού, Σύμμεικτα* 9/2 (1994), 183-212.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΑΣΠΑΣΙΑ, Κατάλογος των δουκών της Κρήτης (με διορθώσεις και συμπληρώσεις), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, 389-396.

- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ., Συμβολή στη μελέτη της γεωργίας και της αμπελουργίας της Κρήτης στο 15ο και 16ο αι., *Κρητολογία* 4 (1977), 5-25.
- , Οι τροφές των Κρητικών στο 15ο και 16ο αι., *Κρητολογία* 7 (1978), 49-72.
- PARAIN, L'évolution des techniques agricoles : PARAIN CH., L'évolution des techniques agricoles, *S.E.C.*, 156-222.
- PERUCCIO D., Une société coloniale du XIVe siècle: les "bourgeois" de Candie, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg* 45 (1967), 420-428.
- ΠΛΑΤΑΚΗΣ Ε., Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους νερόμυλους της Κρήτης, *Κρητολογία* 4 (1977), 159-172.
- , Λαϊκές ονομασίες σχετικές με τους ανεμόμυλους της Κρήτης, *Κρητολογία* 5 (1977), 139-162.
- Produttività e tecnologie nei secoli XII-XVII*, επιμ.: SARA MARIOTTI, Istituto Internazionale di Storia Economica: "Fr. Datini". Atti della terza settimana di studio (23-29 Απριλίου 1971), Φλωρεντία 1981.
- RATTI-VIDULICH PAOLA, Considerazioni sul Maggior Consiglio di Candia nel secolo XIV, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, τ. 2, Αθήνα 1981, 437-439.
- ROUILLARD, *La vie rurale* : ROUILLARD GERMAINE, *La vie rurale dans l'Empire byzantin*, Παρίσι 1953.
- SANTSCHI ELISABETH, Contrats de travail et d'apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires, *Revue Suisse d'Histoire* 19(1969), 34-74.
- SANTSCHI, Statut des non libres : SANTSCHI ELISABETH, Quelques aspects du statut des non libres en Crète au XIVe siècle, *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 104-136.
- , Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les Memoriali du XIVe siècle, *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), 294-324.
- , La garantie et les risques dans le contrat de vente mobilière: Aperçu de jurisprudence vénète-crétoise au XIVe siècle, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 163-171.
- , *Feudum* : SANTSCHI ELISABETH, *La notion de "feudum" en Crète vénitienne. (XIIIe - XVe siècles)*, Montreux 1976.
- SCAFFINI, *I primi cento anni* : SCAFFINI G., *Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta*, Alessandria 1907.
- SCHILBACH, *Metrologie* : SCHILBACH E., *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970.
- S.E.C. : Storia Economica Cambridge*, τ. 1: *L'agricoltura e la società rurale nel Medioevo*, Τορίνο 1976 (μετάφραση από την αγγλική πρωτότυπη έκδοση του 1966).
- SLOT, Le cas de Philoti : SLOT B.J., Le cas de Philoti. Aspects de l'exploitation d'une grande propriété foncière dans le duché de Naxos, avant et après la conquête turque, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi. Miscellanea Ag. Pertusi* 3 (1983), 191-206.

- ΣΠΑΝΑΚΗΣ Σ.Γ., *Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κατά τη βενετοκρατία*, Ηράκλειο 1957.
- , *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης κατά τη βενετοκρατία*, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 243-288.
- , *Η ύδρευση του Ηρακλείου, 828-1939*, Ηράκλειο 1981.
- STARR J., Jewish life in Crete under the rule of Venice, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), 59-114.
- Storia d'Italia*, Annali 1 : *dal feudalesimo al capitalismo*, Τορίνο 1978· Annali 6 : *economia naturale - economia monetaria*, Τορίνο 1983.
- STÖCKLY DORIS, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe - milieu XVe siècle)*, Λέντεν - Ν. Υόρκη - Κολονία 1995.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Petite et grande exploitation : ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance: petite et grande exploitation, *Annales* 11 (1956), 325-335 (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, αρ. 2).
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, I.E.E. : ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., Η αγροτική οικονομία, I.E.E., τ. 7, 297-305· τ. 8, 197-205.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Structures économiques: ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., Remarques sur les structures économiques de l'Empire byzantin au XIe siècle, *Travaux et Mémoires* 6 (1976), 49-67.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι., *Σύμμεικτα* 8 (1989), 1-14.
- , *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991.
- ΣΗΦΑΚΑΣ Γ.Α., *Παραχώρησις υπό της ενετικής Συγκλήτου του διαμερίσματος των Χανίων ως φεούδου εις Ενετούς ευγενείς εν έτει 1252*, Αθήνα 1940.
- , Το χρυσόβουλλον Αλεξίου Β' Κομνηνού και τα δώδεκα αρχοντόπουλα (1182 μ.Χ.), *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948), 129-140.
- ΤΖΑΜΑΛΗΣ Α.Π., *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα 1981.
- THIRIET F., *Études sur la Romanie gréco-vénitienne, (X^e - XVe siècles)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977.
- , Sui dissidi sorti tra il Comune di Venezia e i suoi feudatari di Creta nel Trecento, *Archivio Storico Italiano* 114 (1956), 699-712 (= *Études*, αρ. 6).
- THIRIET, *Romanie* : THIRIET F., *La Romanie vénitienne au Moyen âge*, Παρίσι² 1975.
- , Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle, *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 338-352 (= *Études*, αρ. 9).
- , Les relations entre la Crète et les émirats turcs d'Asie Mineure au XIVe siècle (vers 1348-1360), *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines* (Οχρίδα 1961), τ. 2, Βελιγράδι 1964, 213-221 (= *Études*, αρ. 7).
- THIRIET, Condition paysanne : THIRIET F., *La condition paysanne et les problèmes*

- de l'exploitation rurale en Romanie gréco-vénitienne, *Studi Veneziani* 9 (1967), 35-69 (= *Études*, αq. 13).
- THIRIET, Villes et campagnes : THIRIET F., Villes et campagnes en Crète vénitienne aux XIVe - XVe siècles, *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen* (Αθήνα 1970), τ. 2, Αθήνα 1972, 447-459 (= *Études*, αq. 15).
- , A propos des personnes "déplacées au XIVe siècle. Le transfert des Tenediotes en Romanie vénitienne (1381-1385), *Travaux et Mémoires* 8 (1981), 521-530.
- , Riches et pauvres en Crète vénitienne aux XIVe et XVe siècles, *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Αγ. Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 10 Οκτωβρίου 1981), τ. 2, Ηράκλειο 1985, 343-363.
- THOMAS, *Commission des Dogen Andreas Dandolo* : THOMAS G.M., *Commission des Dogen Andreas Dandolo für die Insel Creta vom Jahre 1350*, Μόναχο 1877.
- TOPPING P., *Studies on Latin Greece, A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977.
- , The formation of the Assizes of Romania, *Byzantion* 17 (1944-1945), 304-314 (= *Studies*, αq. 2).
- TOPPING, Régime agraire : TOPPING P., Le régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle, *L'Hellénisme Contemporain*, 2η σειρά, 10 (1956), 255-295 (= *Studies*, αq. 3).
- , Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete, XVe *Congrès International des Études Byzantines, Rapports et co-rapports*, Αθήνα 1976, 3-23 (= *Studies*, αq. 11).
- , Viticulture in Venetian Crete. (XIIIth c.), *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1976), τ. 2, Αθήνα 1981, 509-520.
- , Armenian and Greek Refugees in Crete and the Aegean World (XIV - XV Centuries), *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Αγ. Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 10 Οκτωβρίου 1981), τ. 2, Ηράκλειο 1985, 364-374.
- TSANKOVA-PETKOVA, La rente féodale : TSANKOVA-PETKOVA G., La rente féodale dans les regions Bulgares sous domination byzantine, *Féodalisme à Byzance*, 144-170.
- ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ.Ν., Νέα στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος - 17ος αι.) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα, *Ελληνικά* 20 (1967), 42-106.
- , Ανέκδοτη πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης (Cod. Marc. Lat. cl. IX, no. 179, coll. 3284), *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), 79-98.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ., Η βυζαντινή Κρήτη, *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Κρήτη 1987, 337-404.

- , *Byzantine Crete. From the 5th century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Η σιτική πολιτική : ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ., Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13ο και 14ο αιώνα. Παραγωγή, διακίνηση και τιμές του σιταριού, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 333-385.
- , Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης, *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1986)*, τ. 2, Χανιά 1991, 591-619.
- ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Βυζαντινά μοναστήρια : ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ., Βυζαντινά μοναστήρια της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 7-24.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν.Β., Γεωργικοί όροι εκ Κρητικών Ενετικών εγγράφων, *Βυζαντινά Μεταβυζαντινά*, τεύχ. Α' (1978), 101-108.
- , Ελληνικάί λέξεις εις την ορολογίαν του Basso Latino της Κρήτης (ΙΓ' - ΙΔ'), *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 47 (1987-1989), 148.
- VAN BATH, *Storia agraria* : VAN BATH S.B.H., *Storia agraria dell'Europa occidentale, (500-1850)*, Τορίνο 1972 (μετάφραση από την ολλανδική έκδοση του 1962).
- VAN DER VIN J.P.A, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Traveller's Tales*, τ. 1-2, Istanbul 1980.
- VERLINDEN C., Rapports économiques entre la Flandre et la Crète à la fin du Moyen âge, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 14 (1935), 448-456.
- , Aspects de l'esclavage dans les colonies médiévales italiennes, *Hommage à Lucien Febvre*, τ. 2, Παρίσι 1953, 91-103.
- , La Crète débouchée et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, τ. 3, Μιλάνο 1962, 593-669.
- , *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, τ. 2, Γάνδη 1977.
- VERLINDEN, Classe des affranchis : VERLINDEN C., Origine de la classe des affranchis en Crète sous le régime vénitien, *JÖB* 32/2 (1982), 45-51.
- ZAXAPIAΔΟΥ, Prix et marchés : ZAXAPIAΔΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α., Prix et marchés des céréales en Roumanie, (1343-1405), *Nuova Rivista Storica* 61 (1977), 291-306.
- ZAXAPIAΔΟΥ, *Trade and Crusade* : ZAXAPIAΔΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α., *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin, (1300-1415)*, Βενετία 1983.
- ΧΑΙΡΕΤΗ ΜΑΡΙΑ, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 33 (1964), 163-184.
- ΧΑΙΡΕΤΗ, Τα παλαιότερα κατάστιχα : ΧΑΙΡΕΤΗ ΜΑΡΙΑ, Τα παλαιότερα κατάστιχα του αρχείου του Δούκα της Κρήτης ως ιστορικά πηγαι, *Κρητικά Χρονικά* 21 (τεύχ. 11) (1969), 499-514.

❧ ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ❧

Στο ευρετήριο δεν περιλαμβάνονται οι λέξεις: Κρήτη, Βενετία, Βενετοί, φεουδάρχης, αγρότης. Με κάθετο (/) χωρίζονται οι διάφορες εκδοχές κάθε λέξης ή ονόματος, αποτέλεσμα είτε της γλώσσας (λατινικά, ιταλικά, απόδοση στα ελληνικά) είτε της διαφορετικής γραφής στην ίδια γλώσσα. Η παραπομπή γίνεται στη σελίδα του βιβλίου και σε παρένθεση στον αριθμό της σημείωσης.

Συντομογραφίες ευρετηρίου: βιλλ. = βιλλάνος, b. C. = burgo Candide, C. = Candida, c. = casale, h. = habitator, κ. = κάτοικος, μπ. = μπουόγκκο, οικ. = οικογένεια, πίν. = πίνακας, q. = quondam, τοπ. = τοπωνύμιο, f. = filius - filia, fr. = frater, χ. = χωριό

- Αγ. Αικατερίνης μονή: βλ. Σινά μετόχι
 Αγ. Ανδρέας χ.: 265(πίν.)· βλ. και Santo Andrea
 Αγ. Αντωνίου εκκλησία και ίδρυμα του Χάνδακα: 31
 Αγ. Βαρβάρα χ.: 265(πίν.)· βλ. και Santa Barbara
 Αγ. Γεώργιος χ.: 118(20)
 Αγ. Θωμά μονή: 31
 Αγ. Ιωάννου Θεολόγου μονή Πάτμου, μετόχι στην Κρήτη: 22(7), 23, 27-29
 Αγ. Κωνσταντίνος χ.: 264(πίν.)· βλ. και San Constantin
 Αγ. Λαζάρου μονή: 142
 Αγ. Μάρκου εκκλησία Χάνδακα: 31, 107(37), 152(61)· βλ. και Sanctus Marcus
 Αγ. Μάρκου μονή του Torcello: 31
 Αγ. Μάρκου σεξτέριο: 32, 33(26)
 Αγ. Νικολάου μονή: 31(8)
 Αγ. Παντελεήμονος εκκλησία: 157(76)
 Αγ. Παντελεήμων χωριό: 29, 30
 Αγ. Παύλος χωριό: 29, 30
 Αγ. Τίτου επανάσταση: 80, 197
 αγγαρείες: 18, 20, 41, 67, 68, 140, 153, 155, 159(80), 164, 165, 168, 183, 184, 186-188, 189, 190, 201(3) 202, 203, 211, 224, 247-250(πίν.), 266-267(πίν.), 269(πίν.)· *αγγαρεία των αροτήρων*: 186(13)· *αγγαρεία φρουρήσης (custodia)*: 115· βλ. και *angaria*
 Άγγελος, Αλέξιος Γ': 27
 Αγγλία: 85
 Αγιάς επισκοπή: 30
 Αγιοστεφανιτών επανάσταση: 36
 Αγίων Αποστόλων ή Canaregio σεξτέριο: 32, 51(5), 167
 αγορές: 204-205
 αγρανάπαυση: 83, 90-93, 152, 165, 194, 195, 197· βλ. και *aiaristi, iariçare*
 άγραφος (*agrafus*): 40, 41, 60, 64, 65, 66(48), 70-72, 192· βλ. και *carta agrarorum*
 αγροτικά χέρια: 38, 40, 81, 158, 159(80), 163, 166, 179, 180, 181
 αγροφύλακας (*paysatus*): 119
 αγωγός: 89, 102, 104, 107· βλ. και *agogo*
 αερικόν: 20
 Αθηναίος Κώστας: 136· βλ. και Athineo
 αθήρι (*athiri*): 86, 139· βλ. και *κρασί*
 Αίγυπτος: 21
 ακρόστιχον: 27, 183, 188· *acrostico*: 183
 ακτήμονες: 20

- ακτημονιτίκιον: 20
 Αλεξάνδρεια: 21
 αλέτρι (*aratrum*): 94
 αλεύρι: 98, 99, 100, 101, 202· βλ. και *farina*
 Αλευρόπουλος Ξένος, βιλλ. κληρονόμων Φραγκίσκου de Molino: 170(115)
 Αλωνάκια χ.: 109(45)
 αλώνι: 111, 152, 165· βλ. και *area*
 Αμουριανός Μιχάλης: 156(73)
 αμπέλι (*vigna*): 19, 31, 42, 52, 53, 57(11), 58(17), 74(76), 77, 83, 84, 85-86, 87, 88, 89, 95(42), 104, 118, 119, 130(6), 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 149(50), 150, 151(60), 152, 153, 154, 155, 156, 159(79), 160, 161(89), 163 (96), 164(96), 170, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 183, 193, 198, 199, 201, 202, 209, 210-213, 216, 217-223, 225, 226, 228, 260-262(πίν.), 273-276(πίν.), 283-288(πίν.), 289-292(πίν.), 297, 298· βλ. και *vinea*, *fitia*, *φυτεία*, *girabelo*, *malvasia*, *xerisabelo*, *χερσάμπελο*, *rusie vigne*
 αμπελικός (*ambelico*): 139-140, 173
 Αμπρούσα χ.: 157(75, 77)
 αναγραφή (*anagraphi*): 41, 57(11), 191-192
 ανακαμπτικόν: 159
 Ανατολικόπουλος Γεώργιος, κ. χ. Δοξαρά: 170 (115)
 ανεπίγνωστοι τω δημοσίω: 70
 αντικανίσκιον: 187(17)
 Αντιόχεια: 21
 αξάγι: βλ. εξάγιον
 Αξός χ.: 67
 απελευθέρωση (*francatio - franchitas*): 38, 39, 40, 41, 59, 60, 64, 65, 69· βλ. και *ελεύθερος*, *francus*
 αποικισμοί: 33-34
 Αποκόρwanas Χανίων: 27, 28, 204
 άπορος: 20
 Αποσελέμι χ.: 31, 147(46)
 Αποστόλη οικ.: 220· Αποστόλης Γιάννης βιλλ.: 220· Αποστόλης Θωμάς βιλλ.: 220· βλ. και Apostoli
 Αποστολική Έδρα: 27, 29(12), 30
 Άριο χ.: 32, 264(πίν.)· Αρίου επισκοπή: 30· βλ. και Ario
 Αργυρόπουλος Γεώργιος: 152(61)
 Αρκαδίας επισκοπή, επίσκοπος: 30, 150(54), 162(92)
 Αρκαλόπουλος Γεώργιος, κ. χ. Αρμούρι, βιλλ. Πέτρου Matono: 115(7)· βλ. και Arcavlorulo
 Αρκαλέος Νικόλαος: 134, 169(111)
 Αρμάκης Εμμανουήλ: 104· βλ. και Armachena
 Αρμένιοι: 80
 Αρμούρι χ.: 115(7)
 Αρμυρός χ. και ποταμός: 107(39)· βλ. και Armiro
 Αρσένης Ιωάννης πρεσβύτερος: 156(71)
 Αρχάνες Κάτω χ.: 112
 Αρχιεπισκοπή Κρήτης: 23, 30, 133, 142, 148(48)· Αρχιεπίσκοπος Κρήτης: 120(34), 131, 135· βλ. και Pantaleo Λεονάρδος
 αρχοντόπουλοι: 23, 65(48)
 ασβέστης: 105· βλ. και *calce*
 Ασίλιανη χ.: 215, 264(πίν.)· βλ. και Asiliani
 Ασίτες Απάνω χ.: 114(6)· Ασίτες Κάτω: 162(91), 163(93)· βλ. και Assite
 Αστρακοί χ.: 264(πίν.)· βλ. και Astraci
 άτρακτος (*fusum*): 102
 Ατσουπάδες χ.: 31, 147(46)
 Ατταλιώτη οικ.: 215· βλ. και Atalioti
 αυλάκι: 118, 138, 152, 153· βλ. και *αγωγός*, *agogo*
 Abonbadena / Αμπομπάδαινα χ.: 320, 321
 Abramo calogero: 371
 aclada / acladha: 340, 343, 380
 Acladha / Aclada τοπ.: 339, 351
 adquare: 374· βλ. και *aqua*
 affictatio / affictum / affito / fito / afitaxon / fitaxon: 151, 165, 193, 305, 307, 310, 313, 318, 319, 322, 323, 331, 349, 352, 374, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 389, 390, 391, 393, 394, 395· *affictatio ad annos XXVIII*ο: 302, 303, 304, 308, 309· βλ. και *γαιοπρόσοδος*, *ενοι-*

κίαση, *parte per mezzo*

Agapito Johannes, villanus Communis, h. b. C.: 378

Aghelo Iani: 322· - Nicola: 321

Agio Cheratidi τοπ.: 340

Agio Vasili / Άγιος Βασίλειος χ.: 345

Agnes, relicta Marci Pasqualigo: 312

Agnes, uxor Michaelis Mendrino, h. b. C: 375

agogo: 343· βλ. και *αγωγός*

Agydeca χ.: 387

agusagladhi: 360

aiaristi: 386, 387· βλ. και *αγρανάπαυση*, *iariçare*

Aioiani Scalani χ.: 373· βλ. και Scalani

Alafiancho Michali: 370, 371

Alagni: 355, 358, 359, 360, 361

Alefandini: 355, 356, 358

Alexandrina / Αλεξανδρίνα: 273(πίν.), 303

Alexandrino / Αλεξανδρινός Marco / Μάρκος:
280(πίν.), 327

Alexandro papa / Αλέξανδρος παπάς: 273(πίν.),
302

Amado Thodora: 321

Anargiro: 333

Anatoli / Natoli calogero: 370, 371

Andonopulo / Αντωνόπουλος Nicola / Νικόλας:
290(πίν.), 368

Andrioti Çorçi: 350· - Vasili: 349, 351

angaria / hengaria / engaria: 305, 318, 378, 382,
383, 387· *angaria personal*: 186(13)· βλ. και
αγγαρείες

animalia / animali: 342, 383, 384, 387· βλ. και *bos*,
cavra, *ζώα*, *pecus*, *polastru*, *porcum*, *puliero*,
saumerium, *scrove*, *tavro*, *vaca*, *vedhelo*

Anopoli / Ανώπολη χ.: 333

Antolinus Γεώργιος: 177

Apano Ghorafi τοπ.: 316

Apelati Costa, f. de Nicola: 306· - Micali: 306· -
Nicola: 306· - Stratigi, f. de Nicola: 306· -
Çorçi, f. de Nicola: 306

Apellati / Απελάτης: 273(πίν.), 304, 309

apis: 374

Apolichno χ.: 387

Apostoli / Αποστόλης Costa Costarea / Κώστας

Κωσταρέας: 283(πίν.), 360, 361· - Costa de
Alagni / Κώστας: 283(πίν.), 358, 359· - Costa,
f. de Iani de Alagni: 360· - Iani de Alagni /
Γιάννης: 283(πίν.), 360, 361· - Iani, f. de
Micali / Γιάννης του Μιχάλη: 283(πίν.), 355,
361· - Iani, f. de Costa: 358· - Iani, f. de Zorzi
vequio: 358· - Micali / Μιχάλης: 283(πίν.),
355, 356, 358, 360, 361· - Micali f. de Giorgi:
360· - Micali, f. de Iani: 355· - Micali, f. de
Nicolarea: 358· - Micali vequio: 358· - Nicola:
361· - Nicola, f. de Zorzi vequio: 358· - Nicola,
f. de Micali: 361· - Nicola / Nicolarea de
Micali / Νικόλας / Νικολαράας του Μιχάλη:
283(πίν.), 358, 361· - Thoma de Alagni /
Θωμάς: 283(πίν.), 355, 361· - Zorzi / Giorgi,
f. de Micali / Γιώργης του Μιχάλη: 283(πίν.),
356, 360· - Zorzi pizolo: 358, 362· - Zorzi
vequio / Γιώργης, ο γέρος: 283(πίν.), 358,
361· βλ. και Αποστόλης

aqua / ache: 310, 324, 328, 347, 360, 362, 365, 368,
374· βλ. και *fons*, νερά

Arara: βλ. Sarachinopulo Stamatino

arare: 393, 395

arbores / arbori: 304, 309, 310, 380, 383· -
fructiferi domestici: 374· βλ. και *aclada*,
agusagladhi, *carober*, *ceresieri*, *chratea*,
chierissi, *cudhumalea*, *figus*, *mandolero*,
nogera, *olivarium*, *pirerium*, *prino*, *schino*,
smertella, δέντρα

Arcavlopulo / Αρκαλόπουλος Gulielmo q. / Γου-
λιέλμος ποτέ: 326· - Leo, f. de q. Gulielmo,
maçucato / Λέος του Γουλιέλμου ματζουκά-
τος: 280(πίν.), 326· βλ. και Αρκαλόπουλος

Archalo τοπ.: 343

Ario χ.: 312, 313· βλ. και Άριο

Armachena Cali: 369· βλ. και Αρμάκης

armi: 340, 357, 359

Armiro τοπ.: 328· βλ. και Αρμυρός

area: 383, 384, 385, 386, 387, 394· βλ. και αλώνι

Arvaniti: 352

ascondaula: 89(25)

Asiliani χ.: 299, 305, 307· βλ. και Ασίλιανη

aspa: 359

Asprulli Nicola: 321, 322

assia: 103(22)

Assite χ.: 374· βλ. και Ασίτες

Astra χ.: 319

astrachi: 380

Astraci / Astraci χ.: 299, 300, 302, 311· βλ. και

Αστρακιοί

Astri: 340

Atalioti / Ατταλιώτης Iani, f. de Theotoqui: 328· -

Iani, f. de Vaxili: 328· - Micali curatora /

Μιχάλης κουράτορας: 277(πίν.), 328· -

Micali, f. de Çan: 328· - Pifani, f. de Vaxili:

328· - Pifani, lo çovene / Πιφάνης, ο νέος:

280(πίν.), 328· - Theotoqui / Θεοτόκης:

277(πίν.), 328· - Vaxili / Βασίλης: 277(πίν.),

328· - Çan de Mastorisia / Γιάννης: 277(πίν.),

328· - Çan, fr. de curatora / Γιάννης, αδελφός

του κουράτορα: 280(πίν.), 328· - Çorçi, f. de

Vaxili: 328· - Çorçi, maçucato / Γιώργης,

ματζουκάτος: 280(πίν.), 328· βλ. και

Ατταλιώτης

Athanassi: 338

Athinea Calli: 332

Athineo Iani: 336, 370· - Nicola: 332· - Petro: 371·

βλ. και Αθηναίος

Aydin, τουρκικό εμιράτο: 113, 125(46)

Aymo Γεώργιος, παπάς και οικονόμος μονής

Αγ. Λαζάρου: 142

Aurio Andreas, nobilis vir: 72(67)

auxilium: 137, 153, 162(91), 384

Avaptisto Iani: 334· - Micali, f. de Iani: 334· -

Michali, f. de Stratigi: 337· - Stavrachis: 334,

336· - Stratigi: 337· - Vassili, f. de Iani: 334

avena: 393, 394· βλ. και βρώμη

Avonal Çulian ser: 310· βλ. και Avunalo, Vonale

Avonale Mariçoli: 188(20)· βλ. και Avunalo,

Vonale

Avradena Maria: 350

Avradhena Stamata: 370, 371

Avradho Simon: 370· - Zorzi: 370

Avrami / Αβράμης: 273(πίν.), 309

Avunalo Leo: 369, 370· - Zorzi: 370, 371· βλ. και

Avonal, Avonale, Vonale

Βαγιωνίτης χ.: 215, 264(πίν.)· βλ. και Vaionitis

βαμβάκι: 85, 91(33), 150, 165, 198· βλ. και

bombix

Βαρβάτος Ιωάννης, Κώστας, Νυκηφόρος, βιλλ.

του Μάρκου Faletro: 134

βαρελοποιός: 87(18)

Βαρούχας: 37(41), 40· βλ. και Varucha

Βασιλείς χ.: 90(28)

Βαχός βουνό: 156(72)

Βέλγιο: 110

Βενί χ. τούρμας Μυλοποτάμου: 67, 68

βήμα: 52, 53, 84· βλ. και *passum*

Βιάννος Κάτω χ.: 109· βλ. και Cato Viano

βιβάριον: 107

βιβραρόπακτον: 107

βιλλάνος: 22(7), 30, 38, 39, 40, 41, 42, 56, 58, 59,

60-63, 64, 69, 70-72, 73-74, 75, 76, 97, 114,

115, 121(36), 122, 123, 132, 133, 134, 137,

146, 150(56), 151, 162, 168, 170(115), 183-

200, 206(7), 209-226, 227, 277-280(πίν.), 283-

284(πίν.), 286-287(πίν.), 290(πίν.), 292(πίν.),

296, 297, 298· βιλλάνος απελεύθερος: 64·

βιλλάνος δημόσιος (*villanus comunis*): 40,

41, 45, 57(11), 60-63(36), 65, 69, 70, 71, 75,

76, 78, 181, 184, 190-192· βιλλάνος φεουδαρχών ή εκτός φεουδων (*villanus feudatorum ή*

villanus extra feudum): 41, 61-62, 67, 227·

βιλλάνος φεουδων (*villanus feud*): 40, 61-62,

227· βλ. και *villanus*

Βιτσιλιές χ.: 58 (16)

Βλαστός: 37(41)· βλ. και Vlasto

Βλαχίς πηγή: 106(33)

Βλάχος Κωνσταντίνος, κ. χ. Μεταξά: 155· βλ.

και Vlacho

βόδι (*bovina - terra unius bovis*): 41, 52 και

- passim, 289-292(πίν.)· βλ. και *boina*, *ζεργάρι*,
par bovium
βοηθός: 37, 129· βλ. και *socius*
βοϊδάτος: 20, 186(14)
βορδονάριος: 114-115, 123(42)
Βοριάς χ.: 265(πίν.)· βλ. και Vorea
βοσκός: 111, 114, 115, 118, 121, 123· βλ. και
pastor, vosco
βοσκοτόπια: 56, 83, 84, 111, 114, 117-119, 120-
121, 150, 153, 165, 170(115), 202, 238(πίν.),
297· βλ. και *pasculum*
βουδέα: 52(13)· βλ. και *βόδι*
Βράδα (Vrada) χ.: 106
Βραδιάνος Νικήτας: 157(75)
Βραδιάρης χ.: 120(33)· *Βραδιάρης ποταμός*:
87(18)
Βραγουλιάρης χ.: 147(45)· βλ. και Vraculiari
βρώμη: 83(2), 85, 194, 195(40)· βλ. και *avena*
Βυζαντινή αυτοκρατορία, *Βυζάντιο*, *βυζαντι-*
νός: 17-23, 29, 36, 39, 42, 49, 52, 55, 56, 63,
69, 70, 73(70, 72), 90(29), 91(31), 93, 94,
95(42), 97, 100, 107, 110, 111(52), 117,
120(35), 132, 133(13), 141(34), 148, 149, 151,
152, 159, 160, 161, 171, 185(5), 186, 187, 190,
193, 195, 203(4), 204(4), 209, 213(11), 228,
229, 295, 297
Babucha Zorzi: 322
Bambulani τοπ.: 335
Barastro Μάρκος: 147(46)
Barbadicus / Barbadico / Barbarigo Άγγελος του
Μιχάλη: 142· - *Ανδρέας*: 141· - *Andreas ser*:
354, 355, 362· - *Andreas, f. q. ser Marci, h. C.*:
379, 380· - *Caterucia / Katarucia, uxor ser*
Andree Barbadico, f. de q. ser Nicolo
Zampani: 354, 355, 360, 362· - *Marcus ser q.*:
379· - *Marin / Μαρίνος*: 273(πίν.), 302· -
Μιχάλης: 141-142· - *Micaeto*: 321
Barbo Georgius ser, f. q. ser Nicolai, h. C.: 374· -
Nicolaus ser q.: 374· - *Todoro*: 338
Barocci Μαρίνος: 39 (44)
Baroci Pe.: 392
Bartholomei Christofalus, h. C.: 393, 394
Bartolomeo Χριστόφορος: 172(119)
bastardo: 325
bastaxio: 355
beccarius: βλ. Monevassioti Dimitrius
Beli Franciscus: 390
Bellegno Johannes, duca Crete: 299
Belloni Dominicus: 376
Belvedere castello / κάστρο: 32, 360, 362
Benedetto / Βενέδικτος: 274(πίν.), 308
beroverius: 115-117
Berta: 273(πίν.), 309
Berutia, relicta ser Georgii Fradello: 316
bestame: 324· βλ. και *animalia*, *ζώα*
Beto Signoreto ser: 342
Bocontolo Johannes: 390· - *Marcus*: 390
boina / terra unius bovis / βο: 316, 317, 320, 331,
333, 335, 336, 337, 364, 365, 367, 383, 386· βλ.
και *βόδι*, *ζεργάρι*, *par bovium*
bombix: 382· βλ. και *βαμβάκι*
Bonacorso Jacomo / Ιάκωβος: 273(πίν.), 303· -
Piero / Πέτρος: 273(πίν.), 308· - *Çan /*
Γιάννης: 273(πίν.), 303
Bonifacio κάστρο: 32
Bono Bartholomeus q. nobilis vir / Βαρθολο-
μαίος ποτέ: 333· - *Βαρθολομαίος*: 216, 217,
224· - *Γεώργιος*: 137(24)· - *Dominicus, duca*
Crete: 312, 314· - *Hemmanuel ser, f. q. Bar-*
tholomei / Εμμανουήλ του ποτέ Βαρθο-
λομαίου: 333· - *Nicolaus / Nicoletto ser, f. q.*
Bartholomei / Νικόλαος του ποτέ Βαρθο-
λομαίου: 333, 336· - *Pascalis*: 391· - *Çana-*
chius ser, f. q. Bartholomei / Γιαννάκης του
ποτέ Βαρθολομαίου: 333, 335
borgo: 321· βλ. και *burgo Candide*
Bortalamadhena / Bortalamudhena / Μπορταλα-
μάδαινα: 275(πίν.), 303, 308
bos / bo / bove: 325, 326, 327, 328, 383, 393, 394,
395
boteqa: 320

- bovarius* ή *custos bovium*: 115
 Brixiano Andreas: 388· - Nicolaus: 374, 388, 390, 391
 Burbuliaco / Μπουρμπουλιάκος: 275(πίν.), 308, 309
burgesia / *bruxesia* / *burgesia*: 45, 297, 264-265(πίν.), 313
burgo Candide: 375, 378, 379, 383, 388, 390, 392
 Burgondiono Πέτρος: 108(42)
 Γάζι χ.: 31, 107(37), 117, 120, 152(61)
 Γαϊδουρονήσι: 115(9)
γαιοπρόσοδος: 56, 58(16), 67, 68, 91, 92, 177, 183, 188, 193-200, 202, 203, 205, 216, 224, 225, 229· βλ. και *terciaria*
γαλέρα, υπηρεσία στην (*marinaria* - *pro marinariis*): 65
 Γάλιπε χ.: 59, 60, 217, 219, 224, 283-285(πίν.)· βλ. και Galipe
 Γαλλία: 93(38)
γαστάλδος: 156(73), 191
 Γαυδιώτης Σήφης βιλλ.: 121(36)
γεράνι (*gerani*): 89(25), 109-110· βλ. και *cicogna*
 Γέωργης μονή: 31(18)
 Γερμανία: 93(38), 110
 Γερουσία (*Senatus* - *Consilium Rogatorum*): 41, 43, 64, 77, 134(14), 148(47)
Γεωργικός νόμος: 19, 138(24)
 Γεώργιος του Βασιλική βιλλ., κ. χ. Θωμότειχου: 73(70)
 γη: 83-84· αποδοτικότητα της γης: 195· αρδευόμενη γη (*terra bedatoria*): 198· χέρσα (*selvatica* - *vacua*): 56, 83, 84, 93, 139, 147, 150, 154, 167, 172(119), 198, 217· *cherso*: 84(6)· βλ. και *terra, terren*
 Γιαλλινάς Γεώργιος: 121(36)· - Εμμανουήλ: 120(34), 167· - Κατερίνος: 155· βλ. και Ialina
 Γιάννης, βιλλ. των Νικόλαου και Ραφαήλ Habramo: 134
 Γιάννης μιλωνάς: 99
 Γιερίτης Γεώργιος: 63 (36)· βλ. και Geriti
 Γιοφυράκια χ.: 174, 265(πίν.)· βλ. και Giofirachia
 Γιόφυρος χ.: 107(39)
γονικό: 42, 58 (17), 69, 92, 93, 97, 98, 102, 108(42), 130, 132-149, 151, 158, 163, 164, 178, 179, 193, 196, 198, 199, 202(3), 210-213, 225, 228, 273-276(πίν.), 298, 373-377· γονι-κάρας: 42· γονική γη: 35· βλ. και *gonico*
 Γοργοράπτης: 37(41)
Γραμματεία (*cancellaria*): 64, 295, 400· βλ. και cancelarius Crete
 γραφείας: 37· βλ. και *scriba*
ca maror: 324
 Cacavella / Κακαβέλλας: 273(πίν.), 308
 Cacho Andrea: 351
 Caciali χ.: 299, 305· βλ. και Κατσικάλι
 Cacicelli / Caciivelli Zorzi: 321· - Nicola: 322
 Caconavli / Chachonavli χ.: 312, 313, 343· βλ. και Κακοναύλι
 Cafatena: 322
 Cafato Iani / Çani: 321, 322, 323· - Quiriacho: 321· βλ. και Καφάτος
 Caiafa χ.: 319· βλ. και Καϊάφα
 Caimenu / Caymenu χ.: 299, 300, 305· βλ. και Καϊμένου
 Calafatena / Καλαφάταινα Erini / Ειρήνη: 289(πίν.), 366
 Calamafchena / Callamafchiena / Καλαμάφκαινα Cali / Καλή: 273(πίν.), 304, 308, 309
 Calamara Costas, h. c. Miliarese: 386
calamea: 346· βλ. και καλάμια
 Calamonensis episcopatus: 382· βλ. και Καλαμών
 Calares / Καλάρες χ.: 350
 Calatha Μισοπουλλο Michali / Michael: 345
 Calbo Ανδρέας: 58(16)
calce: 380· βλ. και ασβέστης
cale: 329, 330· βλ. και δρόμοι, *ruga, via*
 Calegri / Καλέγρης Iacomo / Ιάκωβος: 273(πίν.), 308
 Calica / Calicha Andrea ser: 363, 365, 367, 368· βλ. και Καλικάς

- Califiani / Καλιφιανή Calogrea / Καλογραία: 284(πίν.), 361
- Califiano / Galifiano / Καλιφιανός Iani Diacho / Γιάννης Διάκος: 284(πίν.), 355, 356· - Piero / Πέτρος: 283(πίν.), 355, 356· - Zorzi, f. de Iani: 355
- Calimeri Janni: 331
- Calimneo / Καλυμναίος: 273(πίν.), 303, 309
- caliva*: 329
- Calochiri Alexi: 336· - Iani: 334, 336
- Calofricti q. / Καλοφρίκτης ποτέ: 278(πίν.), 325
- Calogerus de Corone q.: 379
- Calogrea: 345
- Calona Nicola / Καλονάς Νικόλας: 289(πίν.), 364, 366, 367· βλ. και Καλλονά
- Calopulo / Chalopulo Iani, dito Micili: 335· - Michali: 337· - Xeno: 336· - Çorçi, dito Cucuvi: 336
- Calorusso / Καλορούσσος Micali / Μιχάλης: 290(πίν.), 364, 367· - Nicola / Νικόλας: 290(πίν.), 364, 367
- Calotere, cusin de Çorçi Sclavo: 350
- Camari Iani: 346· - Miçopullo Costa: 346
- Camari τοπ.: 339· βλ. και Καμάρι
- camarlenghus*: 62(35)
- Cambie μοναστήρι: 29
- camerarius* Αποστολικής Έδρας: 29 (12)
- Campo τοπ.: 303, 308, 309
- Camuso Nichita: 335· - Stratigi: 334
- Canaregio ή Αγίων Αποστόλων σεξτέριο: 32
- cancelarius* Crete: βλ. Grimani Dominicus
- Candida: 373, 374, 375, 376, 378, 379, 382, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393· βλ. και *burgo Candide, citade*, Χάνδακας
- caneschum*: 299, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 318, 324, 326· βλ. και *κανίσκι*
- caneva*: 321, 347
- Capaçali Ianni, f. de Marco: 300· - Marco: 300
- Capadhochia Çorçi: 306
- Caparo q.: 327
- Capassa Nicola: 331
- Capelena: 347
- Capistro τοπ.: 324, 326
- capitanei pro furtis*: 116
- capitaneus Crete*: 362· βλ. και *καπιτάνος*
- capitulum cretense*: 393
- Carandino Leo: 371
- caratum / charato / quarato / carto / καράτια*: 42, 51, 201, 207, 264-272(πίν.), 312, 313, 314, 318
- Carava Marinus q.: 386
- Caravella / Καραβέλλας Costa / Κώστας: 273(πίν.), 302· - Giorgi / Γιώργης: 290(πίν.), 367· - Michali / Μιχάλης: 273(πίν.), 308
- Carcariotissa / Καρκαδιώτισσα χ.: 354
- Carela Johannes, h. c. Charonissi: 390
- Caristino: 332
- carober*: 342, 343, 357, 359
- Caroffilato diaco: 343
- Carpaçuli Iani, f. de Thodoro: 306· - Marco: 306· - Michali: 306· - Nicola, f. de Michali: 306· - Stamatino, f. de Michali: 306· - Thetochi, f. de Marco: 306· - Thodoro papa: 306· - Çorçi: 306
- Carpathea: 345
- Carta / Κάρτας: 273(πίν.), 309
- carta agraforum*: 72· βλ. και *άγραφος*
- carta franchitatis, franchitas*: 65, 66· βλ. και *ελεύθερος, francus*
- Carvuni Antonio: 349, 351
- casa / chasa / caxa / cha*: 302, 304, 307, 310, 313, 314, 316, 317, 320, 321, 322, 324, 326, 329, 330, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 370, 371· βλ. και *domus*
- casale*: βλ. χωριό· *corpus casalis*: 55
- Casani / Καζάνι χ.: 316, 317
- Castellano Nicola: 332
- Castello σεξτέριο: 32, 33(26)
- castello*: 302, 304, 307· βλ. και Belvedere, κάστρο
- castrum Milopotami*: 382
- Catalagari / Καταλαγάρι χ.: 342
- Catangodha Iani: 311

catastici feudorum: βλ. *κατάστιχα φεούδων*

catavoligare: 373, 375, 376, 379, 390· *catavoligatores*: 176

Catelan / Κατελάνος Costa / Κώστας: 277(πίν.), 328· - Theotoqui / Θεοτόκης: 277(πίν.), 328· - Vaxili: 328· - Çan: 328· - Çan, f. de Çorçi: 328· - Çorçi, f. de Çan / Γιώργης του Γιάννη: 277(πίν.), 328· - Çorçi, f. de Vaxili / Γιώργης του Βασίλη: 280(πίν.), 328· βλ. και Κατελάνου οικ.

Catemi Çorçi: 336

Cati Manoli: 345

Cato Castelli / Κάτω Καστέλλι χ.: 333, 336

Cato Marathiti χ.: 393

Cato Viano / Κάτω Βιάννος χ.: 316· βλ. και Βιάννος

Cauchō Ιωάννης, Νικόλαος, Πέτρος: 156(72)
caucina: 329

Cavalarici Leo: 306· - Servo, f. de Leo: 306

Cavalcante Πέτρος: 169(113)

Cavaler Çan ser: 350, 351

Cavalissa: 320

cavallaria / *kavallaria*: 299, 300, 301, 306, 310, 311, 324, 327, 330, 340, 355, 356, 358, 361· βλ. και *καβαλλαρία*

Cavallario Zaninus: 163(93)· - Μαρίνος: 167

cavra: 325, 326, 327, 328, 334, 335, 336

Cavriniaco / Cavrignacho Michali / Michaleto: 370, 371· - Ιάκωβος: 171(116)· - Jacobus, h. c. Tartaro: 395

Çaçara / Chaçara Antonio, fr. de Nicola: 337· - Calogero: 337· - Costa: 333, 336· - Iacomello: 337· - Manoli: 337· - Nicola, fr. de Antonio: 337· - Çan: 306· - Çorçi, f. de Çan: 306

Cazaturi / Cazadhuri / Κατσατούρης Costa, f. de Nichiforo papa : 358· - Iani / Γιάννης: 283(πίν.), 355, 359· - Iani q.: 356· - Iani, f. de Nichita, de anni VI / Γιάννης του Νικήτα, 6 χρόνων: 283(πίν.), 358· - Micali / Μιχάλης: 283(πίν.), 359, 360· - Nichiforo papa / Νικηφόρος παπάς: 283(πίν.), 355, 356, 358,

359· - Nichita / Νικήτας: 283(πίν.), 358, 361· - Nichita, f. de Micali: 360· - Nichita, f. de q. Vassili: 356· - Nichita papa / Νικήτας παπάς: 283(πίν.), 356, 358, 361· - Nichita pizolo, f. de q. Iani / Νικήτας ο μικρός: 283(πίν.), 356· - Nichita vequio: 361· - Nicola, f. de Iani: 355· - Vassili q.: 356· - Zorzi, f. de Micali: 360· βλ. και Κατσατούρη

Çaçichi / Κατσίκης Alexi q.: 311· - Costa, f. de Thodhosi: 311· - Fucha: 311· - Hemmanuel, f. de Alexi, q.: 311· - Ianni, dictus Savoianni: 311· - Manoli, f. de Theotoqui: 311· - Michali, f. de Fucha: 311· - Pardho: 311· - Theotoqui, dictus Grata / Θεοτόκης, λεγόμενος Grata: 274(πίν.), 308, 311· - Thodhosi: 311· - Thodhoro: 311· - Thoma: 311· - Çorçi, dictus Rusiopsiri: 311· - Çorçi, f. de Ianni, dicto Savoianni: 311· - Çorçi, f. de Theotoqui: 311· - Çorçi, f. de Thodhoro: 311

Çaçomati Georgius: 331· - Janni: 331

Çaçomato / Κατσομάτης Costa, f. de q. Niquita / Κώστας του ποτέ Νικήτα: 280(πίν.), 327· - Niquita q.: 327

Çaçostomo: 322· βλ. και Κατσόστομος
Cecilia, χήρα του Νικόλαου Venerio: 144
cemitirio: 304

cepaie: 331, 332· βλ. και λαχανικά

cerdo: 379

ceresieri: 346

cerpire: 373, 375, 376, 379

Cervodi: 349

cevolire: 393

Chadino τοπ.: 339, 340

Chameti / Χαμέτης: 275(πίν.), 309

Chamuso Nichita: 336

Chandrea τοπ.: 388

charachia / *gharachi* / *gharachia*: 343

Charchia / Charquia / Χαρχιάς Alexi: 300· - Christoforo, f. de Leo: 326· - Leo / Λέος: 280(πίν.), 326· - Manoli / Μανόλης: 279(πίν.), 328· - Çorçi: 337

Charchia: 351

Charchiopulo / Charquiopulo / Carquiopulo / Χαρχιόπουλος Elia μαϋcato, fr. de Nicola / Ηλίας ματζουνκάτος, αδελφός του Νικόλα: 280(πίν.), 327· - Manoli, fr. de Nicola, μαϋcato / Μανόλης ματζουνκάτος: 280(πίν.), 326· - Nicola / Νικόλας: 279(πίν.), 328· - Nicola μαϋcato / Νικόλας ματζουνκάτος: 280(πίν.), 327· - Nicola, fr. de Manoli, μαϋcato / Νικόλας ματζουνκάτος: 280(πίν.), 326· - Stadhi, fr. de Manoli: 326

Charonissi / Caronissi χ.: 319, 390

Charoniti / Caroniti Costa, f. de Thodoro: 301· - Ianni, f. de Çorçi: 301· - Ianni, f. de Thodoro: 301· - Manoli, f. de Çorçi: 301· - Manoli, f. de Thodoro: 301· - Michali: 307· - Micali, f. de Çorçi: 301· - Thodoro: 301· - Todhoro, f. de Çorçi: 301· - Thodoro, f. de Michali: 307· - Vasili, f. de Çorçi: 301· - Vasili, f. de Thodoro: 301· - Vaxili, f. de Michali: 307· - Çorçi: 301, 307

Chartero χ.: 369· βλ. και Καρτερός

Chaturena / Κατούραινα Calogrea / Καλογραία: 284(πίν.), 356

Chefala / Κεφαλά Aniza / Ανίτσα: 284(πίν.), 356

Chefala χ.: 312, 313, 333· βλ. και Κεφάλα

Chefalacha Çorçi: 306· - Costa: 306· - Iani: 306

Chefalarea τοπ.: 346

Chefali τοπ.: 336

Chelia / Chielia χ.: 280(πίν.), 327, 361· βλ. και Κελιά

Chenurgio Chorio / Καινούριο Χωριό χ.: 333

Chera Biada: 352

Chera Panagia τοπ.: 356

Chera Rodhea τοπ.: 340

cherami: 343

chratea: 339, 343

chierissi: 304, 309, 310

Chimefu τοπ.: 339

Chinigo / Κυνηγός Giorgi / Γιώργης: 289(πίν.), 366

Chinigopulo Alexi: 340· - Costa: 340· - Iani: 339· -

Manoli, f. de Iani: 339

Chinotopi τοπ.: 343

Chipreo / Κυπραίος Nichita / Νικήτας: 290(πίν.), 367

Chiriacho / Chiriaco / Κυριάκος Manoli: 352· - Manoli: 356· - Manoli, f. de Zorzi / Μανόλης του Γιώργη: 283(πίν.), 358· - Micali, f. de q. Zorzi / Μιχάλης του Γιώργη: 283(πίν.), 358· - Çane, f. de Manoli: 352· - Zorzi q.: 358

Chiriapopulo Michael, h. in episcopatu Calamoniensis: 382

Chitharidha / Quitharida χ.: 320, 321, 322· βλ. και Κιθαρίδα

Chondro χ.: 299, 305· βλ. και Χόνδρος

Christo gliesia: 304

Chruli Iani: 339

Chudheci / Chudeci / Chudheçi / Cudheci χ.: 299, 305, 306, 307, 311, 325· βλ. και Χουδέτσι

Chuluri Marco: 369

Chuluri: 370

Chumano Theodoro, cerdo, francus, h. c. Sancti Vlasii: 379

Chumela: 371

Chumno τοπ.: 340

Churadhochorio χ.: 312, 313· βλ. και Κουραδοχωριό

Cicale Iani: 335

cicogna: 378· βλ. και γεράνι

Cicuchi Iani: 335

cisterna: 378· βλ. και στέρνα

citadhe / çitade / zitade: 302, 303, 307, 308, 309, 313, 316, 317, 320, 340, 347, 348, 350, 354, 355, 360, 362, 365, 368· βλ. και Candida, Χάνδακας

Clado / Κλάδος Hemmanuel / Manoli / Εμμανουήλ: 290(πίν.), 364, 366, 367

Clisidi τοπ.: 346

Cloro: βλ. Sarachinopulo Stamatino

Clostomati / Clostomali / Κλοστομάτης Leo, f. de Stratigi / Λέος του Στρατήγη: 280(πίν.), 325· - Stratigi / Στρατήγης: 277(πίν.), 325· - Vaxili, f. de Stratigi: 325· - Xeno q. / Ξένος ποτέ:

- 280(πίν.), 325· - Çorçi, f. de q. Xeno / Γιώργης του Ξένου: 280(πίν.), 325
collectores Αποστολικής Έδρας: 29(12)
colleganza: 21, 172
 Comita Michael: 383· - Nicolaus, fremarius, h. C.:
 389· βλ. και Κομιτάς
commercium: 125(46)· βλ. και κομμέρκιον
commissio: 69(57), 72(68)
comunitas: 55
 Conave χ.: 384
Concessio Cretae: βλ. Παραχώρηση
 Condo: βλ. Sireo Çorçi
 Condo Costa, francus, h. c. Sancti Vlasii: 379
 Condo podhari / Κοντοποδάρης: 274(πίν.), 304,
 309· - Çorçi / Γιώργης: 273(πίν.), 309
 Condothodoro Costa: 340
 Conduro / Cunduro Αρμο τοπ.: 321, 322
 Conomo / Κονόμος Costa, f. de Vassili: 358· -
 Giorgi de Iani / Γιώργης του Γιάννη:
 283(πίν.), 361· - Iani: 283(πίν.), 361· - Iani, f.
 de Vassili: 358· - Nichita de Fani / Νικήτας:
 283(πίν.), 356, 360, 361, 362· - Vassili /
 Βασίλης: 283(πίν.), 356, 358
 Consamadhi Micaletto, f. de q. Vassili /
 Μιχαλέτος του ποτέ Βασίλη: 283(πίν.), 358·
 - Vassili q.: 284(πίν.), 358
consiliarius: βλ. Sanuto Bernardus, Trivisano
 Paulus, Trivisano Victor
 Contarino Πέτρος, κ. μπ. Χάνδακα: 174
contestabile: 362
 Copana / Κοπανάς Çorçi / Γιώργης: 277(πίν.),
 327· - Iani, f. de Çorçi: 327· - Nicola, f. de
 Çorçi: 327· - Stephano / Στέφανος: 278(πίν.),
 327
 Copanades Manoli et Pero: 320
 Copanu / Κοπανού Herini / Ειρήνη: 289(πίν.),
 365, 366
 Coradho Michali: 336
 Cordefera Ianni: 338
 Cornara / Cornara Calogrea / Καλογραία:
 289(πίν.), 366
 Cornario / Cornaro / Cornero / Corner Αλέξιος:
 213· - Alexius, nobilis vir, fr. q. Marci: 324,
 326, 327· - Ανδρέας: 101, 111, 112· - Andreas,
 f. q. Johannis: 391· - Benedictus de Veneciis,
 h. C.: 391, 392· - Cornarola: 84(6)· - Dimitri /
 Δημήτρης: 289(πίν.), 366· - Hemmanuel: 365,
 368· - Hergina: 316· - Ianni: 317· - Cornarachi
 Jacobus ser q.: 383· - Johannes nobilis vir /
 Ιωάννης ευγενής / Çan miser: 101, 167,
 185(5), 189, 215, 299, 310· - Johannes, f. q.
 Marci: 328· - Johannes, nobilis vir, fr. q.
 Marci: 213, 324, 326, 327· - Johannes q.: 391·
 - Mano / Μάνος: 289(πίν.), 366· - Μάρκος:
 52(12), 101, 134, 135, 213, 224· - Marcus q.
 nobilis vir: 324, 326, 327, 328· - Orsa dona:
 321· - Πιέτρος: 103
 Cornera: 273(πίν.), 308
 Corone: 379
 Cortaci / Χορτάτζη χ.: 312, 313
cortivo / cortigo: 342, 349, 350, 352, 360
 Costa, f. de papa Çorçi / Κώστας του παπά
 Γιώργης: 278(πίν.), 326
 Coxari τοπ.: 360
 Crio Pighadhi τοπ.: 379
 Cristophoro / Χριστόφορος: 279(πίν.), 327
 Critico Iani: 336, 337· - Micali: 349, 351
 Cucli / Chucli / Κούκλης Costa / Κώστας:
 277(πίν.), 327· - Iani de Çirapetra / Γιάννης
 από την Ιεράπετρα: 277(πίν.), 325· - Nicola,
 f. de Iani: 325· - Çane, f. de Costa: 327
cucumares: 332
 Cucuvi: βλ. Calopulo Giorgi
cudhumalea: 359
 Culeli Costas: 332
 Culelina Maria: 332
 Cumasopulo: 335
 Cumella Micali: 338
 Cunupi / Κουνούπης Çorçi, fr. de Nicola /
 Γιώργης, αδελφός του Νικόλα: 280(πίν.),
 328· - Nicola / Νικόλας: 278(πίν.), 328
curatora: 325, 328· βλ. και κουράτορας

Curcudhi Georgila: 383

Curcunachi Çorçi, f. de Iani: 311· - Iani: 311· - Michali: 311

Curçuni / Çurçuni / Κουρτσούνης: 274(πίν.), 303, 304

Curpsojeni / Κουρσογένης Andronico, f. de q. Vaxili / Ανδρόνικος του ποτέ Βασίλη: 280(πίν.), 327· - Manoli, f. de q. Vaxili / Μανόλης του ποτέ Βασίλη: 280(πίν.), 327· - Vaxili q.: 327

Curquri Vasili: 302

Curtes χ.: 320, 387· βλ. και Κούρτες

Curtesena Aniza / Κουρτέσαινα Ανίτσα: 284(πίν.), 361

Curtessi / Curtesi / Κουρτέσης Giorgi, f. de Iani : 360· - Iani / Γιάννης: 283(πίν.), 359, 360, 361· - Micali, f. de Iani : 360· Nicola / Νικόλας: 285(πίν.), 361

custodia: βλ. *αγγκαρεία φρουρησης*

custos: 373, 376, 379, 380

Cutarfani τοπ.: 360

Cutlo: βλ. Sarachinopulo Hemmanuel

Cutlo Çorçi: 306· - Iani, f. de Çorçi: 306

Cutrali Vassili: 339

Cuvara / Κουβαράς: 274(πίν.), 304

Cuçusto / Κουτσούστος Çorçi / Γιώργης: 274(πίν.), 303

Δαμάνια / Damania χ.: 51(8)

Δαμάστα χ.: 67

δάνεια αγροτικά: 62, 63(36), 124, 136, 137, 139, 141, 153, 154, 155, 156, 162, 163-164, 165, 166, 168, 173, 174, 175, 179, 181, 216, 225, 226· βλ. και *mutuum*

Δανία: 93(38)

δάση: 83, 84, 88, 103

δασμός εξαγωγής αλόγων: 125(46)· δασμός κρασιού: 201(3)

δεκατεία: 18, 19, 20, 55, 68, 117, 184, 185-186, 188, 192, 202, 203, 268(πίν.)· βλ. και *dhechatia*

δεκάτη: 27, 29(12), 30· βλ. και *decima*

δεκατιζόμενες γαίες: 29, 30

Δέλεσε χ.: 280(πίν.)· βλ. και Delese

δέμα (*dema*): 102, 104, 108

δέντρα (*arbores fructiferae* ή *domesticae*): οπωροφόρα: 86, 108(42), 134, 139, 149(50), 152, 153, 154· αμυγδαλιά (*amigdalea* ή *mandolarium*): 86· αχλαδιά (*pirus*): 86· βαλανιδιά: 105, 88· βυσσινιά (*maraschis*): 86· δαμασκηνιά (*susinum*): 86· ελιά: 87-88, 149(50)· ιτιά (*saligarium*): 87· καρυδιά (*nucis*): 86· κερασιά (*ceresis*): 86· κιτριά (*citronis*): 86, 89(26)· κυπαρίσσι: 88· λεμονιά (*lemonis*): 86, 89(26)· ροδακινιά (*persicus*): 86, 89(26)· ροδιά (*pomum granatum*)· ρόδια: 86, 89(26), 199· συκιά (*ficus*): 86· χαρουπιιά: 88· βλ. *carober* και *arbores*

δέγματα: 88, 105, 114, 202

δημητριακά: 83, 85, 88, 90, 91, 93, 98, 99, 100, 122(42), 124, 150, 152, 154, 157, 158, 165, 170, 175, 179, 180, 193-200, 202, 203, 204, 205, 206, 221, 224, 225, 228, 229, 256-259(πίν.), 266-267(πίν.)

δημόσια γη: 61

δημόσια χωριά: 61, 184

δημοσιάρητοι: 18

δημόσιο Ταμείο: 78, 144, 147, 190, 191

δημόσιος κανών: 19

Δία (Standia) νησί: 29(11), 120

δικηγόρος: βλ. Doto Ματθαίος

Διχίτης Εμμανουήλ μυλωνάς, κ. μπ. Χάνδακα: 103(22)

δόγης Βενετίας: 29· βλ. και Dandolo Ανδρέας, Ziani Πέτρος

Δοξαρά χ.: 152(61), 170(115)· βλ. και Doxara

δοσίματα (*dacia*): 42, 66(48), 67, 68, 165, 184, 188-190, 202, 203, 224, 251(πίν.), 266-267(πίν.), 269(πίν.)· βλ. και *dacii*

δούκας Κρήτης: 26, 29, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 43, 44, 49, 64, 72(68), 80, 108, 125(46), 129, 191, 192· βλ. και duca Crete, Dandolo Ιάκωβος,

- Delfino Δομήνικος, Geno Ανδρέας
 δουκάτο βενετικό: 44
 δουλευταί: 18
 δουλοπάροικος: 18
 δούλος: 56(7), 66, 69, 70, 72-74, 75-76, 81
 Δραγώνια Κωνστάντιος, κ. Μακρυτοίχους: 174
 δρεπάνι (*sessola*): 94
 δρόμοι: 56, 83, 110-112· βλ. και *via, ruga*
- da Cloça / da Cloza Piero / Πέτρος: 273(πίν.), 303
 da Istra Μιχαήλ από την Εύβοια, κ. Κατσαμπά: 145
 da Milan Dimitri, fr. de Michael: 335· - Mathio ser: 324· - Michael, fr. de Dimitri: 335· - Phylippo ser: 325, 326
 da Mulin Marin ser: 313
 da Pazo Νικόλαος: 122(39)
 da Polla Costa: 321, 322· - Nicola: 321
 da Çipri Nicola: 349
dacii: 300, 301, 306, 307
 Dafa Giorgi: 322· - Iani: 321
 Damulina τοπ.: 369
 Dandulin Δομήνικος ποτέ: 190(29)
 Dandulo / Dandolo / Dandolo Ανδρέας, δόγης Βενετίας: 69(57), 72(68)· - Ανδρέας: 115(9)· - Bellinus / Bellin q. ser: 338, 339, 341· - Ιάκωβος, δούκας Κρήτης: 184· - Ιάκωβος, κ. Σητείας: 190(29)· - Iani: 320· - Johannes / Ιωάννης, f. q. ser Bellini: 338, 339, 341· - Λεονάρδος: 108(44)· - M. του ποτέ Δομήνικου κ. Χάνδακα: 190(29)· - Μάρκος: 108, 109· - Νικόλαος: 58(16), 220· - Νικόλαος: 162(93)· - Nicolaus ser: 339, 340· - Nicolaus / Nicoletto ser, nobilis vir, f. q. Nicolai: 363, 364, 365, 368· - Nicolaus ser q.: 363· - Thodoro: 340· - Thoma / Thomadello / Θωμάς, f. q. ser Bellini: 338, 339· - Φραγκίσκος: 58(16)· - Vitale, f. q. ser Bellini: 338, 340, 341· - Zorzi: 354, 355
- Danese: 329
 Daporto: 352
- Dario Johannes: 376, 377
datum ή *datia*: βλ. *δοσίματα*, *dacii*
 Davidore Tomado / Θωμάς: 289(πίν.), 363
 de Adelenda Nicolaus: 375
 de Alexandro Πέτρος, κ. Πεδιάδας: 166
 de Arigonibus Alberto, decanus και κανονικός της Εκκλησίας της Κρήτης: 162(92)
 de Canale Μάρκος: 104
 de Chiamonte Guilielmo, contestabile: 362
 de Crescentio G.: 142
 de Ferrara Γουλιέλμος: 136
 de Firmo Ιάκωβος: 74(75)· - Φραγκίσκος, πρωτονοτάριος των Ταμιών: 144, 145
 de Freganescio Ιωάννης: 156(71)
 de Grimaldo Bartholomeus, h. C.: 376
 de Iordano Ανδρέας: 115(9)
 de Laude Νικόλαος, κ. Σητείας: 205(7), 206(7)
 de Medio Θωμάς: 73(70)· - Μάρκος: 106· - Μιχαήλ του Μάρκου: 106· - Tho.: 393
 de Mestre Çanin: 317
 de Molin [Sciffi] ser: 354
 de Molino Εμμανουήλ: 170(115)· - Φραγκίσκος: 157(77), 170(115)
 de Placencia Albertinus: 379· - Petrus: 384
 de Portu Frangulius: 384· - Hemmanuel: 374· - Ιωάννης: 58(16)· - Johannes, h. C.: 379
 de Ruçerio Ruçerio: 147(45)
 de Soleis Ιάκωβος: 184
 de Spelo Rufinus papas, h. c. Conave: 384
 de Tonelo Francischina: 329
 de Valdagno Μάρκος: 156(72)
 de Vedo Tho.: 393
 de Vigla Çanin / Γιάννης: 275(πίν.), 302
 de Vigonça Guilielmus / Γουλιέλμος: 273(πίν.), 302
decanus Εκκλησίας Κρήτης: 162(92)
decima agnorum: 119(27)
 dela Porta Hemanuel: 380· - Λεονάρδος: 152(61)
 dele Barche Francesco, maistro: 339, 340
 dele Belledonne Μάρκος ποτέ: 106
 dele Sole Jacobus ser: 388

- Delese χ.: 280(πίν.), 327· βλ. και Δέλεσε
 Delfin Truçamano Κώστας, κ. Χάνδακα: 114(6)
 Delfino Δομήνικος, δούκας Κρήτης: 183
 Demeço papa: 350
 Demitrio, f. q. Calogeri de Corone, villanus
 Communis, h. b. C.: 379
denari: 351
dentro dela scala: 311
 Desser Mi.: 375
deti / dheti: 343
dhechatia: 300, 301, 306, 307, 324, 326· βλ. και
δεκατεία
 Dhetoquiti Antonio: 339
 Dhicalopotamo τοπ.: 339
 Dhimis: 321
 Dhiplari Vasili: 300
 Diacho, bastaxio: 355
 Diaconopulo Iani: 370, 371
diaconus: βλ. Pigoço Franciscus
 Dialecto: βλ. Paradiso Iani
discafiçare / dhiscafiçare: 373, 375, 376, 379, 390
disvarnitio: 34, 42, 129, 206, 207· βλ. και *varnitio*
 Dobromiro / Δοβρομίρος Iani papa / Γιάννης
 παπάς: 290(πίν.), 368
domesticare: 391· βλ. και *terra domestica*
dominium directum: 132· *dominium utile*: 132
domus: 378, 383, 387, 392· βλ. και *casa*
dona: βλ. Corner Orsa, Zampani Clara, Flora, Gisi
 Frangula, Ialina Agathia, Ialina Marula,
 Margarita, Pisani Caterucia
 Donado Marco: 369
 Donato Jacobellus: 331· - Mapheus, duca et capi-
 taneus Crete: 362
 Dondo Joh.: 383
 Donzorzi Δομήνικος: 189(25)
 Donçorçi Marcus presbiter: 386
 Dono Androna zovenio / Ανδρώνας: 220,
 284(πίν.), 356, 361· - Androna vequio: 359· -
 Ianuta Iani / Γιάννης Γιαννούτας: 285(πίν.),
 361· - Jacobus: 314· - Johannes: 376· - Marco,
 fr. de Nicola / Μάρκος: 284(πίν.), 356· -
 Nicola, fr. de Marco / Νικόλας: 220,
 284(πίν.), 356, 361· - Petrus: 381
 Doquiano Costa: 322
 Dorsoduro σεξτέριο: 32, 33(26), 51(5)
 Doto Ματθαίος δικηγόρος, κ. Χάνδακα:
 170(115)
 Doxara χ.: 339· βλ. και Δοξαρά
 Drachi Michali: 349
 Draco Andrea: 300
 Dramitini / Δραμιτινή Fenga: 289(πίν.), 366
 Dramitino / Δραμιτινός Giorgi / Γιώργης:
 289(πίν.), 363, 367· - Nicola / Νικόλας:
 289(πίν.), 363, 364, 367· - Stefanus: 376
 duca Crete / δούκας Κρήτης: 318, 319, 347· βλ.
 και δούκας Κρήτης, Bellegno Johannes,
 Bono Dominicus, Donato Mapheus,
 Mauroceno Johannes, Mauroceno Cufredo,
 Trivisano Leonardus
 Duedho τοπ.: 302, 307
 Εβραίοι: 77, 80, 105, 106· βλ. και *zudheca*, *zudhie*,
 Samargi, Μάρκος, Vidi Λέος
 Ειρήνη, χήρα Φραγκίσκου Foscolo: 141
εισδεκτικόν: 159
 Εκκλησία καθολική: 25, 26, 27, 29-31, 40, 41, 44,
 56(9), 60, 129, 131, 133, 148, 149(50, 51), 150,
 162, 178, 179, 227, 228· - ορθόδοξη: 25, 26,
 29, 33
 εκκλησία: βλ. Αγ. Αντωνίου, Αγ. Μάρκου, Αγ.
 Παντελεήμωνος· βλ. και *ecclesia*
εκτιμητής (extimator): 57, 119
 Ελαία χ.: 166· βλ. και Lea
ελεύθερος: 22(7), 38, 42, 56, 58, 59, 63-69, 114,
 122, 132, 133, 134, 137, 146, 151(58), 162,
 163, 164, 165, 167, 168, 179, 181, 186, 188,
 190, 209-226 passim, 228, 284-287(πίν.), 289-
 292(πίν.), 296, 297· βλ. και *francus*
ελευθέρως: 150(52)
εμβατίκιον: 160(81)· βλ. και *εμπατίκι*, *embatichi*
 Εμιράτα τουρκικά: 79, 113, 116, 124
εμπατίκι: 98, 99, 146, 159-161· βλ. και *embatichi*

εμφύτευση: 18, 133(13), 148, 149, 159(79)· εμφυτευτής: 159, 148(47), 160(81)· εμφυτευτικός κανόνας: 148(47), 149(50)

εννόμιον: 20, 117, 120(31)· βλ. και νομή, *nomi*
ενοικίαση 29 χρόνων: 92, 93, 97, 98, 130, 143-149, 158, 173, 178, 179, 193, 198, 210-213, 225, 228, 273-276(πίν.), 378-381· ενοικίαση περιορισμένης διάρκειας: 91, 92, 97, 98, 130, 150-159, 161, 169, 171, 178, 179, 180, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 210-213, 228, 382-385· βλ. και *affictatio, parte per mezzo*

εντριτεία (*terciaria - entritia*), εντριτάριο σύστημα: 42, 199· βλ. και γαιοπρόσδοος, *terciaria*

εξάγιον (*exagium*): 100

Εξώτροχος: βλ. Παφνούτιος Κωνσταντίνος, *Exotrogho*

επαγγέλματα: βλ. αγροφύλακας, βαρελοποιός, βοσκός, *bastaxio, beccarius, bovarius*, γραφέας, *catavolicatores, cerdo, curatora*, δικηγόρος, *capatores, cerpitores, κουράτορας*, κτίστης, *lachiatores, ματζουνκάτος, mazuato, manipuli, messoros*, μυλωνάς, νοτάριος, *notarius*, ξυλουργός, πελεκητής, πεταλωτής, πρωτονοτάριος των Ταμίων, σιδεράς, *scriba*, ράφτης, τσαγκάρης, *fremarius, vindemiatores, vosco*

επαναστάσεις: 36, 38, 39, 40· βλ. Αγιοστεφανιτών, Καλλέργη Αλέξιου, Κυρσηφόπουλων, Μελισσηνών, Σκορδύλιδων

επίσκεψις: 22, 35

επισκοπές Κρήτης: 23, 30 133, 148· βλ. και Αγιάς, Αρίου, Αρκαδίας, *episcopatus Calamtonensis*, Ιεράπετρας, Καλαμώνος, Κισάμου, Μυλοποτάμου, Σητείας, Χερσονήσου
επίσκοπος: βλ. Αρκαδίας, Σητείας, Μάρκος
επιστροφή (*refutatio*) γονικού: 136-137

εργαλεία: βλ. αλέτρι, *ascondaula, assia*, δρεπάνι, κλαδευτήρι, *κυκλευτήριον*, πριόνι, σκαλίδα, σκαπάνη, σμίλη, τσάπα, τσεκούρι, υνί
εργασίες αγροτικές: βλ. *adaquare, arare,*

catavolicare, cerpire, cevolire, discaficare, domesticare, capare, iariçare, incalmare, lachiçare, nichicare, pasculare, plantare, seminare, stropare, trafocopicare, folare, vindemiare

εργάτης: 42, 52, 176, 210-213· παραγωγικότητα
εργάτη: 212-213, 217-220, 224, 225, 226, 273-276(πίν.), 283-285(πίν.)· βλ. και *οντρα*

Εύβοια: 80, 88(22), 105, 145

Ευρώπη: 39, 49, 50, 63, 74, 83, 85, 90(29), 91, 93, 94, 97, 129, 159, 161, 195, 228, 230

εφημεσάριον αμπέλιον: 198

ebdomada: 378

ecclesia / glesia / gliesia / gesia / glexia: 301, 310, 339, 340, 347, 350, 352, 360, 362, 365, 368, 374, 375, 389· βλ. Christo, Sancta Anna, Sancta Maria Gorgoapacussa, Sanctus Georgius, Sanctus Marcus, Sanctus Salvator, Sen Pantalon· βλ. και εκκλησία

embaticchi: 384· βλ. και *εμπατίκι*

Emo Georgius: 377

engaria: 183· βλ. και *αγγαρεία, angaria*

Enco Çorçi: 313

Enzo Μάρκος: 21

episcopatus Calamonensis: 382· βλ. και Καλαμώνος επισκοπή

ero / erro / herro / era: 84, 340, 342

Eugena / Ευγένα: 278(πίν.), 325

Eugna Vasili / Βασίλης: 280(πίν.), 325

exenium: 57(10), 384, 387· βλ. και *κανίσκι, caneschum*

Exomeriti: βλ. Scutaropulo Costa, Xomeriti

Exotrogho / Εξώτροχος Hemmanuel / Manoli
para / Εμμανουήλ παπάς: 289(πίν.), 366, 367, 368· - Iani para / Γιάννης παπάς: 289(πίν.), 366· - Nicola para / Νικόλας παπάς: 290(πίν.), 365· - Petro para / Πέτρος παπάς: 291(πίν.), 368· - Protopapa / Πρωτόπαπας: 289(πίν.), 365, 366· βλ. και Εξώτροχος

- Galifa τοπ.: 359
 Galini τοπ.: 339
 Galino / Gallino: 345, 352
 Galipe χ.: 355· βλ. και Γάλιτε
 Gambasa Iani: 355
 Garçeca Costa, f. de Nicola: 311
 Gavala Manoli: 369, 371
 Gavra Stratigi: 336
 Geni χ.: 366, 367
 Geno Ανδρέας, δούκας Κρήτης: 106· - Εμμανουήλ: 56(9)
 Georgiça Iani: 335· - Theodoro: 334· - Vassili: 334
 Gerachari / Ierachari / Γεραχάρης Marco / Μάρκος: 273(πίν.), 303, 304
 Gerani τοπ.: 390
 Gerano Giorgi: 370, 372· βλ. και Ierano
 Gerano Condo / Γερανός Κοντός Çorçi / Γιώργης: 277(πίν.), 328
 Gerapetra / Çirapetra χ.: 299, 300, 302, 310, 324, 325, 326, 391, 392· βλ. και Ιεράπετρα
 Gerapetriti / Γεραπετριτής Iani: 327· - Michali, f. de Iani / Μιχάλης του Γιάννη: 280(πίν.), 327
 Gerardo Petrus notarius: 391
 Geriti / Ieriti / Γερίτης Iani, f. de Zorzi: 355· - Nicola, f. de Zorzi: 355· - Zorzi / Γιώργης: 283(πίν.), 355, 356, 358· βλ. και Γιερίτης
 Gerondocosta: 332
 getto: 115, 116, 206
 ghalepa: 342
 Gharasso τοπ.: 357
 Ghargaleo: 345
 Ghelo Nicola: 321
 Ghersonisso τοπ.: 360· βλ. και Χερσόνησος
 Ghlichi Georgius francus, h. c. Sancti Vlasii: 379
 Ghorafa / Χωραφάς Fotino / Φωτεινός: 291(πίν.), 368
 ghorafoschepasma: 384, 386, 387· βλ. και χωρα-φοσκέπασμα
 Ghortazi / Χορτάτζης Giorgi / Γιώργης: 290(πίν.), 363, 364· - Micali / Μιχάλης: 290(πίν.), 364, 366, 368· βλ. και Χορτάτζης
 Giofirachia χ.: 312, 314· βλ. και Γιοφυράκια
 Gipsocheffalo χ.: 319
 girabelo: 349, 351· βλ. και αμπέλι
 Girardo Γεώργιος βιλλ.: 121(36)
 Gisi Frangula dona: 320· - Iohannes / Ιωάννης, f. q. ser Marini: 345· - Marco ser: 329, 330· - Marcus: 347, 376· - Marinus q. ser: 345, 346
 Gloro Ianni: 316
 gonico / gonicho: 302, 303, 304, 308, 309, 310, 331, 342, 373, 374, 375, 376· βλ. και γονικό
 Gonies τοπ.: 314
 Gorgoapacussa: βλ. Sancta Maria
 Gorgota Piero: 349
 Gorne χ.: 336, 379
 Goro Andreas: 377
 Gradonico Αντώνιος: 144, 169(113)· - Andreas ser q., f. q. Leonardi: 373, 374· - Leonardus dominus q.: 373· - Μάρκος: 103· - Marcus, f. q. Leonardi, h. C.: 373· - Michael: 376, 382· - Νικόλαος: 137(24)· - Nicolaus, f. q. Leonardi, h. C.: 373· - Peraço ser: 310· - Petrus dominus q., miles: 381· - Petrus, f. q. domini Petri militis: 381· - Φραγκίσκος: 55(3)· - Zanacula Zorzi / Γιώργης: 220, 284(πίν.), 356, 359
 Gramaticopulo Apostolo: 306· - Costa: 306· - Costa, f. de Thetoqui: 306· - Iani, f. de Thetoqui: 306· - Michali, f. de Costa: 306· - Thetoqui: 306· - Thetoqui, f. de Costa: 306· - Thodoro: 306· - Thodoro, f. de Costa: 306
 Granolo / Γρανόλος Manoli / Μανόλης, maucato / ματζουνάτος: 280(πίν.), 327· - Micali, fr. de Manoli: 327
 Grameno: βλ. Miçopullo Manoli
 Grata: βλ. Caçichi Theotoqui
 Grece χ.: 324, 327· βλ. και Κριτσά
 Greci guerrifici: 393
 Greco Antonius: 374· - Ιωάννης: 147(46)· - Συμεών: 318· - Φραγκίσκος: 106
 Grimani Ανδρέας: 135· - Dominicus, notarius et cancelarius Crete: 381· - Helena: 317

Grimani: 303

Griponte Costa: 370

Gripopulo τοπ.: 340

Griti τοπ.: 325

grossum: 42, 44

Guernioti G.: 379

ζάχαρη, ζαχαρονάλαμο (*protocalamo*): 87

ζευγαράτος: 20, 186(14), 191(31)

ζεγάρι: 41, 42, 52, 150, 151(56), 164, 165, 168, 195, 216· βλ. και *boina, par bovium*

ζώα: 84, 89, 93, 111, 113-125, 168, 169, 170, 171, 172, 177, 185, 186, 187, 202, 213, 214, 215, 216, 217, 266-267(πίν.), 277-282(πίν.)· ζώων μίσθωση: 177-178· αγελάδες: 94, 113, 120(31), 172(119), 213, 214, 239-241(πίν.), 277-279(πίν.), 281-282(πίν.)· αιγοπρόβατα: 113, 114, 118(20), 119, 120, 121, 122(37), 124, 125, 246(πίν.), 277-279(πίν.), 281-282(πίν.)· άλογα: 37, 91(31), 93-94, 113-114, 118, 120(31), 121(35), 122, 123, 124, 125, 183, 185, 205, 213, 214, 215, 216, 217, 245(πίν.)· βόδια: 62, 91(31), 93-94, 113, 114, 117, 118, 119, 121(37), 122, 123, 124, 125, 153, 154(66), 164, 166, 170(114, 115), 171(116), 172(119), 213, 214, 215, 239-241(πίν.), 277-279(πίν.), 281-282(πίν.)· γαϊδούρια: 20, 94, 103, 113, 114, 117, 119, 120(31), 122(37, 42), 123, 124, 125, 153, 154(66), 164, 170(115), 177, 213, 214, 242-244(πίν.), 277-279(πίν.), 281-282(πίν.)· γουρούνια: 113, 117, 119, 122(37), 125, 183, 184, 185, 187, 213, 214, 277-279(πίν.), 281-282(πίν.)· μουλάρια: 93(38), 113-114, 121-(35), 122, 123, 124, 125, 245(πίν.)· *ronzini*: 113, 245(πίν.)· ταύροι: 172(119), 213, 277-279(πίν.), 281-282(πίν.)· βλ. και *animalia*

ζώνες (*fulcitae a molendino*): 102

Zampani Agneta: 354· - Clara dona: 354· - Francesco, f. de ser Zorzi: 354· - Marco: 360, 362· - Nicolo ser q.: 354, 355, 360· - Piero ser

q.: 354, 355, 362· - Potha: 354· - Thodora / Θεodώρα: 284(πίν.), 361· - Zanachi / Γιαννάκης: 285(πίν.), 356· - Zanachius / Johannes ser: 354, 355, 358, 360, 362· - Zorzi ser q.: 354, 355

Zanacula: βλ. Gradonico Zorzi

Zanassi Nicoletto: 338

Zangari Nicola: 331· βλ. και Çangari

Zangari: 320

Zangaria: 320

Zangarolo οικ.: 108(44)

Ziani Pietro, δόγης Βενετίας: 25, 43

Çanberto Andreas: 389

Çane Andrea ser: 349· βλ. και Çen

Çangari Çorçi: 311· - Michali, f. de Çorçi: 311· - Nichita, f. de Çorçi: 311· βλ. και Zangari

çapare: 373, 375, 376, 379· çapatores: 176

Çaravato Manoli: 311· - Marco: 311· - Nicola, f. de Manoli: 311· - Thoma: 311

Çen Iohannes: 338· - Lunardo: 340· - Marco: 338, 339, 340· - Çanachi ser: 338, 339, 340· βλ. και Çane

çerpitores: 176

Çicuri Piero: 342

Çingrogaitani Alexi, fr. de Thodhoro: 311· - Iani, fr. de Thodhoro: 311· - Nicola: 311· - Nicola, f. de Nicola: 311· - Pardo, f. de Nicola: 311· - Theotochi, f. de Nicola: 311· - Thodhoro: 311· - Çorçi: 311

Çistin: 329

Çorçi papa / Γιώργης παπάς: 278(πίν.), 326

Çorçi, f. de q. Caparo / Γιώργης του ποτέ Καπαρού: 280(πίν.), 327

Çorçi, f. de Costa, f. de papa Çorçi: 326

Çudheca: 307· βλ. και Εβραίοι

Çudhie: 275(πίν.), 304

Çudhuqui / Τσουντούκης Iani, f. de Vasili: 328· - Nicola, f. de Vaxili / Νικόλας του Βασίλη: 280(πίν.), 328· - Nicola papa / Νικόλας παπάς: 279(πίν.), 328· - Vasili / Βασίλης:

- 280(πίν.), 328· - Vaxili q.: 328
 Zulian / Zulian: 275(πίν.), 309
 Cungri Theodoro: 347· - Thocari: 347
 Custo Marcus: 384· βλ. και Justo
- ημίσεια: 18, 19, 171
 Ηρακλείου νομός: 32, 33, 400
- Θεολογίτη οικ.: 215· βλ. και Theologiti
 Θεραπεμένος Γεώργιος: 172(119)· βλ. και Therapemeno
 Θερμινός Βασίλης: 98· - Γιάννης: 98, 99· - Ξένος: 99
 θησαυροφύλακας μονής ή της Εκκλησίας: 150(54)
 Θωμότειχο χ.: 73(70)
- Habramo G.: 375· - Marcus ser: 379· - Νικόλαος: 134· - Ραφαήλ: 134
 Helena / Ελένη, f. ser Marini Gisi, soror Johannis Gisi: 345, 346, 347
 horfano: 300
 hospitale Παναγίας Σταυροφόρων: 148(48)· βλ. και Παναγία Σταυροφόρων
- Ιεράπετρα: 32, 88(20), 201, 213, 264(πίν.), 277-282(πίν.)· Ιεράπετρας επισκοπή: 30· Ιεράπετρας τούρμα: 35, 116· βλ. και Gerapetra
 Ινι χ.: 101, 221(16), 265(πίν.)· βλ. και Ini
 ιππείς: 32, 33, 34· βλ. και miles
 Ισπανία: 93(38), 110
 Ιταλία: 93, 97, 110, 119(27), 121(37), 133(13), 138(25), 139(29), 141(34), 148, 149(50, 51)
- Iacumina / Γιακουμίνα: 273(πίν.), 309
 Ialina Agathia dona: 321· - Caterin: 321, 322· - Costa: 323· - Franchus, f. q. ser Petri: 320· - Georgi: 337· - Georgius ser, f. q. ser Johannis: 320· - Hemmanuel: 335· - Iana: 334· - Johannes ser q.: 320· - Marula dona: 321· - Mi.: 394· - Michael ser q.: 386, 387· - Nicola, h. c. Charonissi: 390· - Petrus ser, f. q. ser Michaelis, h. C.: 386, 387· - Petrus ser q.: 320· βλ. και Γιαλλινός
- Iani / Γιάννης, f. de Cristoforo / του Χριστόφορου: 277(πίν.), 327
 Iani papa: 322
 Iani, f. de Costa, f. de papa Çorçi: 326
 iarıçare: 386, 387, 388, 393· βλ. και αγρανάπαυση
 Ieço Çorçi: 351
 Ierano Çorçi: 351· - Marco: 349, 351· βλ. και Gerano
 incalmare: 380
 Ini χ.: 316, 317· βλ. και Ivi
 Iorgici / Jorgici / Γεωργίτσης: 273(πίν.), 303, 304, 308
 Istrigo Andrea ser: 355
 iudices proprii: 63 (36), 156(72)· iudices prosopi: 62
 iura: 188
- jardinum / çardinum / zardin: 299, 301, 302, 304, 305, 307, 310, 316, 317, 318, 320, 322, 324, 326, 328, 331, 332, 334, 336, 340, 342, 345, 346, 351, 356, 357, 358, 361, 365, 368, 369, 370, 371, 374, 378, 390, 395· βλ. και κήπος
- Justo Marcus: 387· - Mi. presbiter: 387, 393· βλ. και Custo
- καβαλλαρία: 32, 33, 34, 42, 44, 50, 112, 129, 207, 213, 215, 217, 228, 264-272(πίν.)· βλ. και cavallaria
 Καϊάφα χ.: 29, 170(114)· βλ. και Caiafa
 Καϊμένου χ.: 101, 264(πίν.)· βλ. και Caimenu
 Κακοναύλι χ.: 265(πίν.)· βλ. και Chachonavli
 καλάμια (calami): 87, 107(39)· βλ. και calamea
 Καλαμών: 32· Καλαμώνος επισκοπή: 30· Καλαμώνος τούρμα: 34· βλ. και Calamonensis episcopatus
 Καλεσσινανός Κώστας: 138(24)· - Νικόλαος: 138(24)
 Καλικάς Ανδρέας: 220· βλ. και Calica

- Καλλέργη οικ.: 40· Καλλέργη Αλέξιου επανά-
σταση: 36· Καλλέργη Αλέξιου συνθήκη: 40,
66(50)
- Καλλονά Καλή: 145· βλ. και Calona
- Καμάρι χ.: 112, 162(93)· βλ. και Camari
- κανίσκι: 20, 42, 67, 68, 140, 153, 164, 165, 168,
184, 186-188, 189, 190, 202, 203, 224, 247-
250(πίν.), 266-267(πίν.), 269(πίν.)· βλ. και
caneschum, exenium
- κανονικός: 162(92), 184
- Καπελλάς Μάρκος: 172(119)
- καπιτάνος Κρήτης: 64, 80· καπιτάνος τούρμας:
116· βλ. και *capitaneus Crete*
- καπιτουλάριο: 119, 192
- καπνικόν: 19, 20, 190
- Καρτερός ποταμός: 26· βλ. και Chartero
- καστελλανία: 43· καστελλάνος (*castellanus*): 43,
57, 62· καστελλάνος Αποκορώνου: 28
- Καστέλλο χ.: 58(17)
- Καστρί χ.: 264(πίν.)
- κάστρο: βλ. Belvedere, Bonifacio, Κισσάμου,
Μυλοποτάμου, Νυονο, Πεδιάδας, Ρεθύμνου,
Σελίνου, Σίβρυττου· βλ. και *castello, castro*
- καταβολάδες: 139, 173
- κατασκευές γεωργικές: βλ. *αγωγός, αλώνι,*
agogo, area, cisterna, γεράνι, δέμα, δοχειό,
gerani, πατητήρι, πηγάδι, patitiri, puteum,
στέρνα, traffus, φράκτες, fossatus
- κατάστιχα φεούδων (*catastici feudorum*): 33,
37(41), 44, 50, 64, 66, 69, 72, 102, 104, 144,
399-400
- Κατελάνου οικ.: 215· βλ. και Catelan
- Κατσαμπάς χ.: 145, 177
- Κατσατούρη οικ.: 220· Κατσατούρης Νικήτας:
220· Κατσατούρης Νικήφορος βίλλ., παπάς:
220· βλ. και Cazaturi
- Κατσικάλι χ.: 167, 264(πίν.)· βλ. και Cacicali
- Κατσόστομος Δημήτριος του Μιχάλη βίλλ., κ. χ.
Βενί: 65(47), 68· βλ. και Carostomo
- Κάτω Χώρες: 93(38)
- Καφάτος Αλέξιος, κ. χ. Βενί της τούρμας
- Μυλοποτάμου: 67· - Λέος, κ. χ. Βενί της
τούρμας Μυλοποτάμου: 65(47), 68· βλ. και
Cafato
- Κελιά χ.: 58(17), 280(πίν.)· βλ. και Chielia
- Κεραμούτσι χ.: 112
- κερί: 88(22)
- Κεφάλα χ.: 264(πίν.)· βλ. και Chefala
- κήπος: 31, 53, 83, 84, 86-87, 88, 89, 93, 109,
110(49), 118, 134, 139, 140, 146, 147, 150,
151, 152, 153, 154, 156(74), 159(79), 164, 170,
171(116), 175(127), 179, 187, 193, 199, 202,
212, 218, 219, 220-223, 263(πίν.), 273-
276(πίν.), 283-287(πίν.), 297, 298· βλ. και
jardinum
- Κιθαρίδα χ.: 58(17)· βλ. και Chitharidha
- Κισσαμίτης Μιχάλης: 141
- Κίσσαμος: 32· Κισσάμου επισκοπή: 30· Κισσά-
μου κάστρο: 77
- κλαδευτήρι (*cerpitor*): 94
- Κλαδισός ποταμός: 108(44)
- Κλαρέντζα: 186(14)
- Κλειδάς Γρηγόριος παπάς: 58(17)
- κληματαριά (*pergula*): 86, 89, 134· βλ. και *pergula*
- Κοιλιάρης ποταμός: 28
- Κομιτάς Νικήτας: 169(113)· βλ. και Comita
- κομμέρκιον: 27· βλ. και *commercium*
- Κομνηνός: Αλέξιος Α', Ιωάννης, Μανουήλ: 27
- κοπριά: 139, 173· βλ. και λίπανση, *letamen*
- Κοστομούρης Βασίλης: 177
- Κουραδοχωριό χ.: 201, 264(πίν.)· βλ. και
Churadhochorio
- κουράτορας: 55(3), 56-57, 71, 117, 190, 191· βλ.
και *curatora*
- Κουρουπάς Μιχάλης βίλλ.: 121(36)
- Κούρτες χ.: 265(πίν.)· βλ. και Curtes
- κοφίνια: 107(39)
- κρασί: 74(76), 85, 176, 177, 199, 201(3), 202, 203,
204, 205, 212, 213, 216, 217, 225, 229, 266-
267(πίν.), 268(πίν.)· βλ. και αθήρι, μαλβαζία,
μοσχάτο, *vinum*
- κριθάρι: 91, 100, 151(60), 160, 165, 170(115), 194,

- 195, 202, 203, 221, 268(πίν.): βλ. και *ordeum*
 Κριτσά χ.: 213, 277-282(πίν.): βλ. και *Grece*
 κτίσματα: πύργος: 58, 167· αποθήκες: 58, 140,
 205· ξενώνες: 58· βλ. και *caneva, granieri,*
stala, tore
 κτίστης: 176
 Κυκλάδες: 71, 78
κυκλευτήριον ή μηχανή: 110
κύλινδρος (chilindrum): 102
κυνηγός (venatus): 119
 Κυρμουσή μοναστήρι: 29
 Κυρσοφόπουλοι Σήφης, Μιχάλης, Λέων: 65(48)
 Κωνσταντινούπολη: 17, 20, 21, 74, 85
- Λασιθίου νομός: 32, 33, 35, 213, 224, 400· Λασι-
 θιώτικα βουνά: 215
 λαχανικά: κρεμμύδια, ρεπάνια, σπαράγγια,
 κολοκύθια: 87· βλ. και *cepaе, rapanes, cucu-*
mares
 Λέσβος: 113
 Λέχαρης Μάρκος: 134
 Λιβάδια / *Livadia* χ.: 55(3), 118(18, 22)
λιμναίον πάκτον: 107
 λινάρι: 85, 106-107, 150, 165, 198· βλ. και *linum*
λινοβροχείον: 107(38)
 λίπανση: 88, 89-90, 139, 153· βλ. και κοπριά,
letamen
λίτρα: 100
 λουμοί: Μάυρος Θάνατος (1348): 74, 77, 124,
 197· λουμός του 1361-62: 80· λουμός του
 1376: 80· λουμός του 1389-90: 80
 Λοκρίδι χ.: 167, 168(109), 201, 215, 264(πίν.): βλ.
 και *Lochridi*
 Λόμπαρος χ.: 264(πίν.)
 Λουροτόμος Κωνσταντίνος παπάς, κ. μπ.
 Χάνδακα: 115(7)
 Λουρότος Γιάννης βιλλ., κ. χ. Ράπτη: 223· - Νικό-
 λαος βιλλ., κ. χ. Ράπτη: 223· βλ. και *Luroto*
Λουτράκι χ.: 264(πίν.)· βλ. και *Lutrachi*
- lachiçare*: 373, 375, 376, 379· *lachiçatores*: 176
- Ladi* τοπ.: 321
Ladichino / Λαδίκινος *Micali* / Μιχάλης:
 289(πίν.), 364, 366
Lalachena papadia: 369
Lambardo Δομήνικος, κανονικός επισκοπής
 Χερσονήσου: 184· - Λεονάρδος, κ. Πανα-
 γιάς: 173, 174, 175
Lamnoniti papa: 324
Langada τοπ.: 349, 351
lango: 359
Langifo τοπ.: 359
Languardo Andrea: 369, 371
Larençopulo / *Laruçepulo* / Λαρεντζόπουλος
 Marco / Μάρκος: 274(πίν.), 304, 309
laudemio: 161
Lea χ.: 333, 335· βλ. και *Ελαία*
legumina: 393, 394· βλ. και όσπρια
Leo papa: 335
Leondachi : 300
Leriano / Λερριανός: 274(πίν.), 303, 304
letamen: 388, 391· βλ. και κοπριά, λίπανση
Liano Μιçopullo Çorçi: 345, 347
linum: 382· βλ. και λινάρι
Lisi Michali: 371
Litardena / Λιτάρδαινα: 274(πίν.), 303
Litardo / Λιτάρδος *Nicola* / Νικόλας: 274(πίν.),
 303
Lithi τοπ.: 336
livello: 133(13), 138(25), 139(29), 148, 149,
 159(80)
Locridhi / *Lochridhi* χ.: 299, 300, 302, 310, 327· βλ.
 και *Λοκρίδι*
loganega: 378
Longo Avogare q.: 378· - Δομήνικος, κ. *Ελαίας*:
 166· - Μαρίνος, κ. Χάνδακα: 170(115)· -
 Μάρκος, κ. *Ελαίας*: 166· - Marcus, f. q.
Avogare, h. C.: 378
Lubini Hemmanuel: 379
Lulino Ιάκωβος: 31(18)
Luludhi Giorgi: 323
Lunardo / Λουνάρδος: 274(πίν.), 308

- Luroto / Λουρότος Giorgi: 364, 365, 368· - Giorgi, f. de Micali / Γιώργης του Μιχάλη: 290(πίν.), 364, 367· - Giorgi, f. de Nicola: 366· - Giorgi, f. de Nicola Servo: 364· - Giorgi, f. de q. Micali / Γιώργης του ποτέ Μιχάλη: 290(πίν.), 364· - Hemmanuel, f. de Micali / Εμμανουήλ του Μιχάλη: 290(πίν.), 364· - Hemmanuel, f. de Nicola Servo: 364· - Hemmanuel, f. de Micali Servo: 366· - Hemmanuel, f. de q. Micali / Εμμανουήλ του ποτέ Μιχάλη: 290(πίν.), 364· - Hemmanuel, f. de q. Thodoro / Εμμανουήλ του ποτέ Θόδωρου: 290(πίν.), 364· - Iani / Γιάννης: 290(πίν.), 365, 366· - Manoli, f. de Nicola: 366, 368· - Micali: 364, 366· - Micali, f. de Nicola: 366· - Micali, f. de Micali Servo: 366· - Micali q.: 364· - Micali Servo, f. de Siffi: 290(πίν.), 366· - Nicola: 365, 367, 368· - Nicola, f. de Micali / Νικόλας του Μιχάλη: 290(πίν.), 366, 367· - Nicola, f. de Vassili / Νικόλας του Βασίλη: 290(πίν.), 364, 365· - Nicola Servo / Νικόλας: 290(πίν.), 364, 365, 366· - Siffi: 366· - Siffi, f. de Nicola Servo: 364· - Siffi, f. de Micali Servo: 366· - Thodoro q.: 364· - Vassili / Βασίλης: 290(πίν.), 364, 367· βλ. και Λουρότος
- Lutrachi χ.: 299, 300, 302· βλ. και Λουτράκι
- Μ. Ασία: 116, 124, 197
- Μαδέ χ.: 108
- Μακρυθωμά οικ.: 60(26), 220· Μακρυθωμάς Γιάννης βίλλ.: 220· βλ. και Macrithoma
- Μακρυτοίχος χ.: 29, 107(41), 108, 174· Μακρυτοίχος ποταμός: 108
- μαλβαζία (*malvasia* - *malvaxia*): 86, 135, 139· βλ. και κρασί, *vinum*
- Μάλες χ.: 213, 277-282(πίν.): βλ. και Male
- μαλλί: 114, 122(39), 202, 204, 205
- Μαραθίτης χ.: 29
- Μαρία, σύζυγος του Frugerio Tedaldo: 55(3)
- Μάρκος Γεώργιος από την Εύβοια, *magister*: 105
- Μάρκος Εβραίος: 58(17)
- Μάρκος, επίσκοπος Σητείας: 31(18)
- Μαρκοφούτινα Πόθα, κ. Καΐαφα: 170(114)
- ματζουνάτος: 213, 280(πίν.): βλ. και *marcato*
- Μαύρη Θάλασσα: 124, 197
- Μαχαιράς Νικόλας: 171(116)
- Μεγάλο Συμβούλιο (*Consilium Majus* - *Maggior Consiglio*): 42, 43, 50
- Μέλαμπες χ.: 201, 264(πίν.): βλ. και Mellambe
- μέλισσες, μέλι: 20, 88, 122(37), 184, 185· βλ. και *apis*
- Μελισσηνοί: 40· Μελισσηνός Θεόδωρος: 183· Μελισσηνών επανάσταση: 36, 39· Μελισσηνών συνθήκη με Βενετία: 28
- μελισσοεγγονόμον: 20, 185(5)
- Μένικος χ.: 97(1)
- Μεσοκέφαλα χ.: 164· βλ. και Messochefalla
- Μεσαρά: 84, 86, 167, 221
- Μεταξά χ.: 106(33), 115(9), 155· βλ. και Metaxa
- μεταχείριση: 153, 162, 164, 165· βλ. και *metacherissi*
- μετόχι: 43, 50(4), 57· βλ. και *metochi*
- μετόχια μονών: βλ. Σινά, Αγ. Ιωάννου Θεολόγου
- Πάτμου
- μηχανή (*masina*): 102
- μηχανή ή κυκλευτήριον: 110
- Μιραμπέλλο: 32· Μιραμπέλλου τούρμα: 35, 116
- μισθωτή εργασία: 175-178
- μίστατο : 43· βλ. και *mistatum*
- μιτάτο, μιτατοκάθισμα : 118(20), 120· βλ. και *mitato, mitatocadhisma*
- Μιχάλης πελεκητής, κ. Χάνδακα: 103
- μόδιος: 19, 27, 52, 100
- Μοθωναίος Νικόλαος, κ. χ. Μεταξά: 115(9)
- Μοναστηράκι χ.: 84(6)· βλ. και Monastirachi
- μοναστήρια, μοναστηριακός: 26-29, 30, 31, 41, 44, 131, 133, 143, 148, 149(51), 150, 159(79), 162, 178, 228
- μονή: Αγ. Θωμά, Αγ. Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, Αγ. Λαζάρου, Αγ. Μάρκου Torcello, Αγ. Νικολάου, Γέγγερης, Cambie, Κυρμουσής, Πάλας, Παναγίας Σταυροφόρων, Σινά

- Μονομάχος Κώστας: 177
 μονοπάτι (*monopati*): 110· βλ. και δρόμοι, *via, ruga*
 μορτή: 19, 151, 159(79), 193
 μοσχάτο (*moscatelli*): 86· βλ. και κρασί, *vinum*
 μουζούρι: 43· μουζούρι γης: 41, 42, 52· βλ. και *mensura*
 Μουρταράς Αντώνιος βιλλ. *άγραφος* και εκτός φεσούδου: 65(47), 67
 Μουσούρος Αλέξιος: 135· - Ευθύμιος: 172(119)· βλ. και Mussuro
 μούστος: 57(10), 58(17), 140, 160, 176, 177, 198· βλ. και κρασί, *mustum, vinum*
 Μούφλος Εμμανουήλ: 136
 μοχλός (*mochlum, moglio*): 102
 μπούργκο Χάνδακα: 65, 101, 115(7), 122, 133, 151, 169(111, 113), 173· βλ. και *burgo*
Candide, Candida, citadhe, Χάνδακας
 μυζήθρα: 114, 120, 122(39), 205(7)
 μύλος: 83, 97-105, 106, 108, 109, 111, 112, 136, 146(44), 202, 203, 221, 235-237(πίν.), 292(πίν.)· μυλότοπος: 83, 97· εξαρτήματα μύλου: βλ. *άτρακτος, ξώνες, κύλινδρος, μηχανή, μοχλός, πηρούνια, στεφάνι, τροχός, χειλιδόνα* βλ. και *mulin*
 Μυλοποτάμου επισκοπή: 30· Μυλοποτάμου τούρμα - κάστρο: 32, 34, 67, 78, 86, 204· βλ. και *Milipotami castrum*
 μύλωνας: 97-105, 109, 202
 Machedoniti Stamatinus, prenominatus Romaniti, francus, h. c. Sancti Vlasii: 379
 Machiedo / Machedho / Machedo / Μακέδος: 274(πίν.), 303, 304, 308, 352
 Machioti Çane, f. de Costa: 300· - Çorçi, f. de Costa: 300· - Costa: 300· - Nichita, f. de Costa: 300· - Varda, f. de Costa: 300
 Macri / Μακρήs Georgius: 332· - Iani, f. de Munego / Γιάννης του Μούνεγου, *maçucato* / ματζουκάτος: 278(πίν.), 325
 Macripagano Cristoforo: 332
 Macrithoma / Μακρυθωμά Calogrea / Καλογραία: 284(πίν.), 358
 Macrithoma / Μακρυθωμάs Diacho / Διάκος: 285(πίν.), 356, 361· - Giorgi, f. de Nicola Diacho: 360· - Iani / Γιάννης: 283(πίν.), 356, 358, 359· - Nicola Diacho / Νικόλας Διάκος: 283(πίν.), 360· - Zorzi / Γιώργης: 285(πίν.), 358· βλ. και Μακρυθωμάs
 Macropulo / Μακρόπουλος Manoli, f. de Çan: 325· - Nicola / Νικόλας: 278(πίν.), 326· - Çan / Γιάννης: 278(πίν.), 325· - Çorçi / Γιώργης: 278(πίν.), 326
magaçeni / magazin: 313, 329, 360
 Maghera Nicola, h. c. Tartaro: 395
magister: βλ. Μάρκος Γεώργιος
 Mairano Romano: 21
 Maistro Nicolaus papas: 374
 Mal Canton τοπ.: 360, 362
 Malari Costa: 307
 Male χ.: 324, 325, 326· βλ. και Μάλεs
 Maleno Alexi, f. Michaelis: 300· - Alexi faber, f. de Leondachi: 300· - Manoli: 300· - Michali: 300· - Quignoti: 300
malvasia: 333, 338, 342, 346, 348, 349, 370· βλ. και κρασί, *μαλβαζία, vitis monovasiensis*
mandolero / mandoler: 342, 357
 Mangafa / Μαγγαφά Maria / Μαρία: 289(πίν.), 363
 Mangafa / Mangaffa / Μαγγαφάs Giorgi / Γιώργης: 291(πίν.), 364, 367· - Hemmanuel / Εμμανουήλ: 289(πίν.), 364, 366
 Mangafu / Μαγγαφού Soy / Ζωή: 291(πίν.), 365
 Manganari Çorçi: 301· - Ianni: 301· - Manoli: 301· - Nichita q.: 301
 Manglaviti Costa: 335
manipuli: 176
 Manoli papa: 347
 Manoli, f. de Cristophoro: 327
 Manoli, f. de q. Calofricti / Μανόλης του Καλοφρίκτη: 278(πίν.), 325
 Mara Lunardo: 348· - Marnelo: 351· - Marula: 351

- Marchadhante Nicola: 274(πίν.), 304
 Marchesian: 274(πίν.), 309
 Marchesina, f. Johannis Cornario: 299
 Marchiano Petro papa: 352
 Marcho: 329
 Marco Franciscus, h. b. C.: 383
 Marco, f. de q. Eugena / Μάρκος της ποτέ Ευγένιας: 278(πίν.), 325
 Margarita dona: 329
 Maria, relictā Marini Carava, dicta Verivena, h. c. Miliarese: 386
 Marin / Μαρίνος Nicola / Νικόλας: 274(πίν.), 308
 Marina: 337
marina: 360
 Marino Johannes: 390· - Marcus: 386, 391
 Maripiero Λουρέντιος: 138, 156(73)
 Marmara / Μαρμαράς Giorgi / Γιώργης: 289 (πίν.), 363· - Thodoro: 322
 Martha χ.: 343
 Masi / Μάζης: 274(πίν.), 308
massaço: 343· *massazo de piere*: 357, 359· βλ. και *piera*
 Mathea χ.: 383, 384
 Matono Πέτρος: 115(7)
 Mauroceno Cufredo, duca Crete: 333· - Johannes, duca Crete: 324
 Mavalioli / Μαβαλιόλης Çan / Γιάννης: 278(πίν.), 327· - Çorçi, f. de Çan: 327
 Mavrea Iani: 321, 322
 Mavriano Costa: 317
 Mavromati / Μαβρομάτι χ.: 320, 321
 Mazamano οικ.: 170(114)
 Maça Nicolaus: 374, 391
 Maçamurdi Pr.: 383
 Maçangelo Antonius presbiter: 387
 Maçio: 329
maçucato / ματζουκάτος: 278, 280(πίν.), 325, 326, 327· βλ. Arcavlopulo Leo, Atalioti Çorçi, Charchiopulo Elia, Charchiopulo Manoli, Charchiopulo Nicola, Charchiopulo Nicola fr. de Manoli, Granolo Manoli, Macri Iani· βλ. και ματζουκάτος
 Megalla Arcia τοπ.: 335
 Megaschineia τοπ.: 340
 Meli / Μελής Iani, f. de Nicola / Γιάννης του Νικόλα: 280(πίν.), 326· - Nicola / Νικόλας: 278(πίν.), 326
 Mellambe / Melabe χ.: 299, 300, 301, 313· βλ. και Μέλαμπες
melones: 331, 332
 Memero / Μέμερος Çan / Γιάννης: 274(πίν.), 303
 Menaldo Γουλιέλμος: 145
 Mendrino Michael, h. b. C.: 375
mensura / *mensuradha* / *mesuradha* / *mensurata* γης: 324, 340, 373, 375, 382, 384· βλ. και *μουζούρι*
mensura / *mesura*: βλ. και *μουζούρι*, *formentum*, *farina*
 Monteshe τουρκικό εμιράτο: 113, 124
 Meri: 346
 Mesariti Giorgi: 321
 Messariti: 340
 Messi χ.: 343
 Messochefalla χ.: 340· βλ. και Μεσοκέφαλα
 Messonissi perama: 340
messores: 176
mestegar: 324, 326
metacherissi: 384, 386, 387· βλ. και *μεταχείριση*
 Metaxa χ.: 375· βλ. και Μεταξά
 Methistra τοπ.: 342
metochi: 299, 300, 305· βλ. και *μετόχι*
 Meçolatin Γεώργιος ελεύθερος, κ. Μεσοκεφάλων: 164
mezzadria: 171, 172, 173(120)
 Micali, f. de papa Çorçi / Μιχάλης του παπά Γιώργη: 280(πίν.), 326
 Michali papa: 333
 Michaliçi: 351
 Michiel Helena: 317
 Micili: βλ. Calopulo Iani
 Miegano Petrus: 386
 Mighdalea / Μυγδαλαία: 275(πίν.), 309

- Migheliorchos Zorzi et Micali: 320
 Migirissi, mulino: 339
miles: βλ. Gradonico Petrus q., *ιπτείς*
 Miliarese χ.: 386
 Milidhoni χ.: 373
militia: 43, 44· βλ. και *cavallaria*, *καβαλλαρία*
 Milopotami castrum: 382· βλ. και Μυλοποτάμου
 Mirachioniti / Mirachianiti Manoli: 351· - Iani: 348, 349, 350
 Misithra / Misitra Costa: 348, 349, 350· - Iani: 352· - Çane, f. de Costa: 350· - Çorçi, f. de Costa: 350, 351, 352
 Mistra: 334
 Missino Hemmanuel: 331
mistatum: 299, 300, 305· βλ. και *μίστατο*, *vinum mitato*: 339, 340· βλ. και *μιτάτο*
mitatocadhisma / *mitatocatisma*: 325, 326· βλ. και *μιτατοκάθισμα*
 Miçopullo Damiano papa: 346· - Lucha: 346· - Manoli, dito Grameno: 346· - Stamatino de Arcavli: 345, 346, 347· - Theodoro papa: 345, 346· βλ. και Calatha Michali, Camari Costa, Liano Çorçi, Plascara Calogero, Theocaropulo Costa, Theocaropulo Iani, Fucha Costa
 Mocenigo G., *ρέκτορας Χανίων*: 66(50)
 Mochioti Iani: 300· - Nichita, f. Çan: 300· - Çan: 300
 Modino Iacomo ser: 322· - Iani ser: 323
monastier dela badia: 339
 Monda Costa: 345, 346
 Monevassioti / Monovassioti / Μονεβασιώτης Androna / Ανδρώνας: 278(πίν.), 327· - Dimitrius beccarius, h. b. C.: 392, 393· - Michael: 332· - Nicola / Νικόλας: 278(πίν.), 326
 Moni / Μονή χ.: 338, 339, 340, 341
 Monovassioti: 370
montagna: 326, 339, 340
 Moro Andreas de Veneciis, h. C.: 391, 392· - Johannes de Veneciis, h. C.: 391, 392
 Morosini Albertino, *δούκας Κρήτης*: 30
 Moschana / Μοσχάνα: 274(πίν.), 309
 Moschiano: 371
 Mosco / Μόσκος Iani, f. de Manoli: 328· - Leo, f. de Manoli: 328· - Manoli / Μανόλης: 280(πίν.), 328· - Micali, f. de Theotochi : 327· - Nicola, f. de Manoli: 328· - Theotochi / Θεοτόκης: 280(πίν.), 327· - Thodhoro, f. de Manoli: 328
 Moscona Michali: 334· - Vassili: 335
mostra generale: 34
 Mudacio / Mudoço / Mudhaço / Mudatio Franciscus: 382· - Franciscus, h. C.: 375· - Iacomo ser: 341· - Johannes presbiter: 392· - Mathio ser: 324
 Mulidha / Mulida Andrea: 334, 336· - Androna: 346· - Antonio villanus, fr. de Marco: 362· - Costa villanus, fr. de Leo et Iani: 360· - Iani villanus, fr. de Costa et Leo: 360· - Leo villanus, fr. de Costa et Iani: 360· - Manoli: 334· - Marco villanus, fr. de Antonio: 362· - Stratigi: 334· - Theodoro, f. de Stratigi: 334
 Mulidhi Çorçi: 334
mulin / *molin*: 305, 316, 317, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 338, 339, 343, 347, 352, 365, 367· βλ. και *μύλος*
muro: 329, 330, 339, 342, 368
 Mursin / Μουρσίνος Costa / Κώστας: 274(πίν.), 302· - Michali / Μιχάλης: 274-275(πίν.), 302, 303, 308· - Nicola / Νικόλας: 275(πίν.), 308
 Murtatena / Murtaiena / Murtato / Μουρτάταινα Aniça / Ανίτσα: 289(πίν.), 363, 367· - Potha / Πόθα: 284(πίν.), 356
 Murtatena: 370, 371
 Murtato / Μουρτάτος Nicola / Νικόλας: 289(πίν.), 363, 367
 Murtelli Hemmanuel: 336· - Nichita: 337· - Nicola: 334, 335, 336
 Musele Filareto: 313
 Mussuro / Μουσούρος Giorgi / Γιώργης: 289(πίν.), 366· - Iani / Γιάννης: 284(πίν.), 356, 357, 358· - Manoli / Μανόλης: 284(πίν.),

- 357, 358, 359· βλ. και Μουσούρος
 Mustoracho / Mustoragho Manoli: 321· - Michali,
 h. c. Agydeca: 387
 Mustoraghena: 321
mustum: 373, 375, 376, 380· βλ. και μούστος,
 κρασί, *vinum*
 Musurocomati τοπ.: 349, 352
 Musuta / Μουσούτα χ.: 348, 350
mutuum: 384, 386, 388· βλ. και δάνεια αγροτικά
 Νάξος: 150(52), 160(81), 188(19), 193(36)
 νερά: 56, 83, 84, 99, 102, 104, 105-110, 112, 297·
 άρδευση: 88, 89, 106, 107-109· βλ. και *aqua*,
fons
 Νιώτης: 37(41)
 νομή: 20, 55, 84, 117, 119-120, 121, 165, 186, 202,
 203, 204, 266-267(πίν.), 268(πίν.), 272(πίν.)·
 βλ. και *nomi*, *pasculum*
 νομικός: 56(7)
 νοτάριος: 65, 399-401· βλ. και *notarius*
 Neo Pigadhi, riachi: 357
 Nestora Marco villanus: 362
nichizare: 375
 Nicola / Νικόλας: 275(πίν.), 309
 Nisioti Nicola: 334
nobilis vir: βλ. Bono Bartholomeus, Cornario
 Alexius, Cornario Johannes, Cornario
 Marcus, Dandulo Nicolaus, Fradello Andreas,
 Fradello Thomas, Fradello Yeronimus
nogera: 342
nomi: 299, 305, 382· βλ. και νομή, *pasculum*
norja: βλ. μηχανή ή κυκλευτήριον
notarius: βλ. Grimanì Dominicus, Gerardo Petrus
 Nuono κάστρο: 32, 106
 ξενοπάροικοι: 209
 ξένος (*forinsecus* - *forensis*): 60, 65, 70-72
 ξενοχωρητικών αμπελόστακτον: 209
 ξενοχωρίζται: 209
 Ξηρά (*Terraferma*): 43
 Ξυλοκεράκης Γιάννης: 177
 Ξυλουργός, μαραγκός: 58· βλ. και Πετραμόρης
 Ιωάννης
οικονόμος: 87(18), 108, 142, 150(54)
 ορφανή γη: 130, 217
 Ορφανός Γεώργιος, κ. Πάλας, βιλλ. Μάρκου
 Venerio: 162(91), 163(93)· βλ. και Orphano
 όσπρια: 85, 87, 150, 165, 170, 179, 193, 198· βλ.
 και *legumina*
officialii de nocte: 113
officium super villanis comunis: 191
oleum: 391, 392
olivarium / olivero: 343, 348, 349, 391, 392
operarii: 395
ordeum / orzo / orzo: 299, 300, 305, 316, 317, 318,
 319, 320, 383, 384, 386, 387, 393, 394· βλ. και
 κριθάρι
 Oreo Iani: 345
 Ornea τοπ.: 342, 358, 360
 Orphano / Ορφανός Dimitri / Δημήτρης:
 278(πίν.), 325· - Niquita / Νικήτας: 278(πίν.),
 327· - Pyfani, f. de Dimitri: 325· - Ζορζι, f. de
 Dimitri: 325· βλ. και Ορφανός
 Ortha τοπ.: 304, 309
ortus / ortho: 357, 358, 359, 360, 362· βλ. και περι-
 βόλι
οντα: 302, 303, 304, 307, 308, 309, 319, 342, 356,
 358, 359, 361· βλ. και εργάτης
πάκτον: 19, 151, 159(79), 193
 Πάλα χ.: 101, 162(91), 163(93), 264(πίν.), 265
 (πίν.)· Πάλας μοναστήρι: 29, 30· βλ. και Pala
 Παναγιά Θεοτόκος πηγή: 108(42)· βλ. και
 Panagia
 Παναγιά χ. "στο μπουόγκο Χάνδακα": 173, 174
 Παναγία Σταυροφόρων μονή, *hospitale* στο
 Χάνδακα: 31, 98, 147(46), 148(48)
 Παπαγαΐδαρος χ.: 173
 Παπαγιαννόπουλος: 37 (41)

- Παπαδιώτισσα χ.: 29
 Παπαδόπουλος Γιάννης βιλλ., κ. Δαμάστας: 67,
 184· - Εμμανουήλ πελεκητής: 103· - Ιωάννης,
 κ. Κατσαμπά: 145· βλ. και *Paradopolio*
 παπάς: 56, 297· βλ. και *Aymo* Γεώργιος,
 Κατσατούρης Νικηφόρος, Κλειδάς Γρηγό-
 ριος, Λουροτόμος Κωνσταντίνος· βλ. και
papa
 πάπας: 29, 30
Παρακάντια (Paracandida): 26, 29, 43, 60, 105,
 113, 119, 174, 227· βλ. και *Parachandacha*
παρακολουθήματα: 20
 Παρασκή χ.: 210, 224, 264(πίν.), 273-276(πίν.)·
 βλ. και *Paraschi*
Παραχώρηση (Concessio Cretae): 25, 26, 32, 35,
 36, 43, 44, 57, 129, 130, 206
παροιμία: 148, 159
παροιγιαστικόν: 20, 191(31)
πάροιχος: 18, 19, 23, 38, 60, 63, 148(49), 159(79),
 186, 191, 227, 297
 πατητήρι: 111, 140, 152, 153, 176, 177, 178, 297·
δοχείο: 176· βλ. και *patitiri*
 Πάτμος: βλ. Αγ. Ιωάννου Θεολόγου μονή
 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: 23, 31
 Πατσιδες χ.: βλ. Σπατσιδες
 Παυλόπουλος Εμμανουήλ: 142
 Παφνούτιος Κωνσταντίνος, λεγόμενος Εξώτρο-
 χος: 22(7)
 Πεδιάδας κάστρο: 32, 166· βλ. και *Pediadha*
πεζοί (pedites): 32, 34
πελεκάνος: βλ. πελεκητής
πελεκητής: βλ. Μιχάλης, Παπαδόπουλος Εμ-
 μανουήλ
 Πελοπόννησος: 71, 78, 107, 188, 190(26), 204(4)
πενταμέρεια: 55, 67, 184, 185-186, 188, 192, 202,
 203, 268(πίν.)· βλ. και *pendameria*
Πενταμόδι χ.: 58(17)· βλ. και *Pendamodi*
Πέραμο χ.: 265(πίν.)· βλ. και *Peramo*
περιβόλι: 83, 84, 87· βλ. και *ortus*
Περιπτεράς Ανδρέας: 167
πεταλωτής: 58
Πετραμόρης Ιωάννης μαραγκός, βιλλ. του
 Εβραίου Μάρκου, κ. Πενταμοδιού: 58(17)
Πετροκέφαλο χ.: 74(75)
Πετρόπουλος Μαρίνος ελεύθερος, κ. Ράπτη:
 223· βλ. και *Petropulo*
Πετρούτσης Λέος: 63 (36)
Πεύκο χ.: 264(πίν.)· βλ. και *Pefco*
πηγάδι: 89, 109-110, 111, 138, 152, 153, 297· βλ.
 και *puteum*
πηρούνια (pironi): 102
Πιζάνος Αντώνιος σιδεράς, κ. Καστέλλου:
 58(17)
Πιτσιδία χ.: 101, 264(πίν.)· βλ. και *Picidhia*
Πλατεία (Platea) Χάνδακα: 204
Πλωραίος Μιχαήλ, κ. Χανίων, δημόσιος βιλλ.:
 64 (43)
πόδι: 52, 53· βλ. και *pes*
ποινές αγροληπτικών συμβολαίων: 141
Πόμπια χ.: 188(18)
Ποταμοί χ.: 280(πίν.)· βλ. και *Potami*
ποταμός: βλ. Αρμυρός, Βραδιάρης, Καρτερός,
 Κλαδισός, Κοιλιάρης, Μακρυτοίχος, Χόν-
 δρος· βλ. και *flumen*
Πουλαία χ.: 265(πίν.)· βλ. και *Pulea*
Πουλημένος Γεώργιος: 145
πρακτικόν: 186(14), 188· *πρακτικόν του Αδάμ*:
 56(8), 120(31)
Πρασίναινα Ευρήνη: 156(74)
πρεσβεία: 207, 208
πρεσβύτερος: 56, 71, 150(54), 156(71), 157(75),
 162(92)· βλ. Αρσένης Ιωάννης, Vido Θωμάς·
 βλ. και *presbiter*
Πρικού χ.: 101, 215, 264(πίν.)· βλ. και *Pricu*
Πριμικίρης Γιάννης: 115(9)
Πρινιάς χ.: 56(9), 265(πίν.)· βλ. και *Prinea*
πριόνι (sega): 103(22)
προαγορά σοδειάς: 205
προάστειον: 55(1)
προϊόντα γεωργικά και κτηνοτροφικά: βλ. αλεύ-
 ρι, *avena*, βαμβάκι, βρώμη, *boombix*, δημη-
 τριακά, ζάχαρη, καλάμια, κερύ, κρασί, κρι-

- θάρι, *calamea*, λαχανικά, λινάρι, *legumina*, *linum*, μαλλί, μέλι, μούστος, μυζήθρα, *mustum*, όσπρια, *ordeum*, ρεβίθια, σίκαλη, σιτάρι, σταφίδα, στύψη, τυρί, φάβα, φρούτα, *farina*, *formentum*, *unae passae*, *vinum*
 πρόνοια: 22, 35, 36, 49
 προσκαθήμενοι: 18
 πρωτονοτάριος των Ταμιών: 144
 Πυργιώτισσα: 32
- P. Νικολός: 122(39)
 Pachiudhena Heleni: 371
 Pagnuci / Πανούτσης Cavo Costa / Καβο-Κώστας: 278(πίν.), 328· - Manoli, f. de Cavo Costa: 328· - Nicola, f. de Cavo Costa: 328
 Pagomeno Georgius: 331
 Pala χ.: 299, 305, 318· βλ. και Πάλα
paleoclissia: 340
 Palica / Παλικάς Micali / Μιχάλης: 278(πίν.), 325
 Panagia Theotoco, fons in c. Assite: 374· βλ. και Παναγιά Θεοτόκος
 Panassi Georgius, h. c. Apolichno: 387
 Panasso Iani: 320
 Pandeleo P. / Παντελής P.: 289(πίν.), 363
 Pandoiadica τοπ.: 335
 Pangalo Michali papa: 336
 Pantaleo Λεονάρδος, αρχιεπίσκοπος Κρήτης: 29
 Pantaleo Marinus fremarius, h. C.: 388· - Çorçi ser: 348
 Pantalio ca: 363, 367
 Pantalion Andrea ser: 310
 Pantalone Nicolaus, h. c. Assite: 374
papa: βλ. Alexandro, Cazadhuri Nichiforo, Cazaturi Nichita, Carpaçuli Thodoro, Çorçi, Çudhuqui Nicola, de Spelo Rufinus, Demego, Dobromiro Iani, Exotrogho Hemmanuel, Exotrogho Iani, Exotrogho Nicola, Exotrogho Petro, Iani, Lamnoniti, Leo, Maistro Nicolaus, Manoli, Marchiano Petro, Michali, Miçopullo Damiano, Miçopullo Theodoro, Pangalo Michali, Thochari, Tiganita Thodoro, Vergiçi Petro, Vladimeron Nicola, Vonale Costa, Xilino· βλ. και παπάς
 Papadopulo / Papadhopulo / Παπαδόπουλος Frangi: 339· - Hemmanuel / Εμμανουήλ: 291(πίν.), 367· - Manoli, f. de Nicola: 339· - Nicola: 339· - Nicolo: 301· - Theotochi: 300· - Vasili: 301· - Çan: 301· - Çane, f. de Nicolo: 301· - Çorçi, f. de Çan: 301· βλ. και Παπαδόπουλος
 Papadopulo: 337
par bovium / pero: 324, 331, 332, 333, 335, 336, 383, 384, 387· βλ. και βόδι, ζευγάρι
Paracandida: βλ. Παρακάντια
Parachandacha: 319
 Paradisi Themeli: 332
 Paradiso Iani, dito Dialecto: 352· - Iani Servo: 352· - Michali: 352
 Paradissi: 346
 Paraschi χ.: 299, 300, 301, 302, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 328· βλ. και Παρασκή
 Pardo, f. de q. Eugena / Πάρδος της ποτέ Ευγένας: 278(πίν.), 325
 Pardulin / Παρδουλίνος Costa / Κώστας: 278(πίν.), 325· - Niquita, f. de Costa: 325
parte per mezzo / meço: 200, 210-213, 273-276(πίν.), 302, 303, 304, 307, 308, 309· βλ. και *affictatio*, ενοικίαση
 Parteniti Çorçi: 349, 351, 352
Partitio imperii Romanie: 55(1)
partitores comunis: 156, 156(72)· *partitores ponentis*: 31(18)
parvum: 44
 Pascali Donadho: 334· - Michali: 335
 Pascali: 334
pascolare: 382, 390
pasculum / pascolo / pascholo / pasculo / pasquolo: 316, 317, 318, 319, 320, 324, 326, 360, 362, 387· βλ. και βοσκοτόπια, *pradho*
pasculum φόρος: 83-84· βλ. και εννόμιον, νομή, *nomi*
 Paspala Antonius: 374

- Pasqualigo Angelus, f. q. Marci: 312, 314· - Antonius, f. q. Marci / Αντώνιος του ποτέ Μάρκου: 312, 314· - Johannes / Ξανάχι, f. q. Marci / Ιωάννης του ποτέ Μάρκου: 312, 313, 314, 315· - Johannes / Ξανάχι / Ξανάχιος ser, f. q. ser Laurencii: 348, 350, 352· - Laurentius / Λαυρέντιος του ποτέ Μάρκου: 312, 314, 315· - Laurencius ser q.: 348· - Μάρκος, ευγενής: 51(7), 136· - Marcus q.: 312, 314· - Nicoletus, f. ser Johannis: 348, 352, 353· - Petrus, f. q. Marci / Πέτρος του ποτέ Μάρκου: 312, 313, 314· - Φίλιππος: 52(13)
- passum*: 324, 326, 370, 371· βλ. και βήμα
- pastor*: 393· βλ. και βοσκός, *vosco*
- Patella τοπ.: 338
- Paterno / Πατέριμος Iani de Alefandini / Γιάννης: 283(πίν.), 355, 361· - Nichiforo: 300· - Nicola: 300· - Vassili de Alefandini / Βασίλης: 283(πίν.), 358· - Giorgi / Zorzi de Pliti / Γιώργης: 284(πίν.), 360, 361· - Zorzi / Γιώργης de Alefandini, sordo: 283(πίν.), 356
- patitiri / patiteri / patiterium*: 310, 322, 338, 340, 342, 349, 350, 351, 352, 362, 373, 375, 376, 379, 380· βλ. και πατητήρι
- Patrulena: 349
- Paulena: 320
- Paulo Philippus, h. C.: 384
- Paximadi Georgio: 332
- pe plan*: 354, 355, 362
- pecus / piegore*: 300, 301, 306, 307, 325, 326, 327, 328, 334, 335, 336, 337, 382, 392, 393
- Pediadha τοπ.: 333· βλ. και Πεδιάδα
- pedites*: βλ. πεζοί
- Pefco χ.: 299, 300· βλ. και Πεύκο
- Pelagii N.: 369
- Pelecano Costas: 331
- Pellipario Βασιλικός: 169(111)
- Pelliparius Hemmanuel: 331
- pendagium*: 100
- pendameria*: 301, 302, 306, 307· βλ. και πενταμέγεια
- Pendamodi χ.: 341· βλ. και Πενταμόδι
- Pepano Athanasi: 334
- perones*: 390
- perama*: 340, 343
- Peramo χ.: 312, 314· βλ. και Πέραμο
- pergula / pergola*: 332, 357, 389· βλ. και κληματαριά
- Perivolari Iani: 338, 339
- pes / pie*: 330, 380· βλ. και πόδι
- Petacio Marula: 360
- Petrici / Πετρίτσης: 275(πίν.), 308
- Petropulo / Πετρόπουλος Costa: 300· - Costa, f. de Nichita: 300· - Costa, f. de Theotochi: 311· - Marino / Μαρίνος: 289(πίν.), 363, 365, 367, 368· - Theotochi: 311· - Ζορτζι, f. de Theotochi: 311· βλ. και Πετρόπουλος
- Petrovucholea ruma: 340
- Petrulino / Πετρουλίνος: 275(πίν.), 308
- Phylippo: 335
- Phylocortisi / Φιλοκορλίσσης Ζορτζι / Γιώργης: 279(πίν.), 327· βλ. και Filocortisi
- piera*: 314, 329, 330, 357, 359· *piera risimea*: 343, 357, 359· βλ. και *massaço, placha risimea, trocallo*
- Pigadhulia τοπ.: 302, 304
- pignus*: 394
- Pigoço Franciscus diaconus: 392
- pilaastro*: 339, 357, 359, 360
- Piliachu: 350
- pillo*: 314, 330
- Pino Μαρίνος: 104, 105
- pirerium / perer*: 357, 380
- Pirin / Πιρίνος Ζορτζι / Γιώργης: 275(πίν.), 302
- pirona*: 339
- Pisani Caterucia dona: 321· - Phylippus de Veneciis, h. C.: 383
- Pistico Zorzi: 320
- Picidhia χ.: 299, 301, 305· βλ. και Πιτσιδία
- Picolo ca: 330
- Picolo Piero ser: 330
- Piculla: 347
- placha risimea*: 357· βλ. και *placha*
- Plachigna Νικόλαος: 174

- Placoti τοπ.: 322
plantare: 373, 374, 375, 376
plagua : 343· βλ. και *placha*
Plascara Miçopullo Calogero: 346
Platischiadi / Πλατυσκιιάδης Giorgi / Γιώργης: 291(πίν.), 365
Plaçari Çorçi: 317
Plemenu χ.: 389
plite: 330
Pliti: 360, 361
Pnematico: 371
Podhora τοπ.: 330
polastri: 380
Policarpo Michael: 331
Politis Georgius, h. b. C.: 390
Porco Ιωάννης: 157(75)
Porco: 335
porcum / *porco*: 301, 302, 306, 307, 325, 328, 378, 390
portatores: 380· *portitura*: 376
portego: 342
Posaniti: 351
posta di mulino: 324
Potami χ.: 327· βλ. και Ποταμοί
Potamopulo Vaxili: 332
pradhò: 326· βλ. και βοσκοτόπια, *pasculum*
prepositus επισκοπής Χερσονήσου: 150(54)
presbiter : βλ. Donçorçi Marcus, Justo Mi., Maçangelo Antonius, Mudacio Johannes, Quirino Johannes, Sulimano Johannes· βλ. και *πρεσβύτερος*
Pricu χ.: 299, 305, 306· βλ. και Πρικού
primicerius: 152(61), 331
Principale Johannes, h. c. Plemenu: 389
Prinea χ.: 312, 313· βλ. και Πρινιάς
prino: 343
Psalidha Costa: 340· - Manoli: 340
Psomaqui Iani: 322· - Micali: 321, 322
Pulea / Πουλιές χ.: 312, 314
puliero: 325, 328
Pulina / Πουλίνα: 275(πίν.), 308
puteum / *putheum* / *πορο*: 344, 378· βλ. και *πηγάδι*
Quieragipsimiani τοπ.: 388
Quinigo Çan: 307
Quinigopulo Leo: 311
Quiriaquienna: 330
Quirino / Quirin / Chirin / Curin Άγγελος: 172(119)· - Andrea ser: 348, 349, 351, 352· - Γεώργιος: 108, 109· - Johannes presbiter: 389· - Μαρίνος: 167· - Μάρκος: 107(39)· - Phy.: 378· - Turinus: 138(24)
Qurucha / Κουρούκας Antonio / Αντώνιος: 274(πίν.), 303
Ραγουζαίος Μάρκος: 172(119)· βλ. και Raguseo
Ράπτης χ.: 59, 60, 101, 220-223, 224, 289-292(πίν.)· βλ. και Rapti
ράφτης: βλ. Σιλάβος Ιωάννης, *sartor*
ρεβίθια (*ciceres*): 85
Ρεθύμνου διαμέρισμα: 44· Ρεθύμνου περιοχή - κάστρο: 32, 33, 34, 36, 64, 71, 76, 77, 78, 84, 86, 88, 123, 191, 192, 204
ρέκτορας (*rector*): 44, 116· - Σητείας: 192, 205(5)· - Χανίων, Ρεθύμνου: 28, 64, 66(50), 76, 108(44), 192
Ρίζου τούρμα: 34
Ρούσος Μιχάλης λεγόμενος Σφεντιλαρέας, δούλος του Άγγελου Vardava: 74(76)
Ρουφάς χ.: 106
Ρωμανία: 88(22), 113
Raguseo Marcus, h. c. Cato Marathiti: 393, 394· - Theodorus, h. b. C.: 392, 393· βλ. και Ραγουζαίος
rapanes: 390
Rapti χ.: 363, 365, 368· βλ. και Ράπτης
Raptopulina Calogrea: 349
Raptopulo Çorçi: 349, 350
Raviza / Raviça / Ραβιτσάς Nicola / Νικόλας: 289(πίν.), 363, 364, 367

- recognitio*: 380
restaurum: 72, 184
riachi: 303, 309, 333, 343, 349, 351, 357, 359, 360,
 380· *richulachi*: 359· βλ. και ποταμός, *flumen*
Riço Νικόλαος: 74(76)
Rodhe / Ρόδης: 275(πίν.), 308
Rodhea τοπ.: 339
Romaniti: βλ. *Machedoniti Stamatinus*
Romeo Nicola, f. de *Vasili*: 301· - *Vasili*: 301· -
Xeno, f. de *Vasili*: 301
Romeopulo τοπ.: 338, 340
Rucli / Ρούκλης *Andrea* q.: 358, 360· - *Iani*, f. de q.
Andrea / Γιάννης του ποτέ Ανδρέα: 284(πίν.), 358· - *Manoli*, f. de q. *Andrea* /
Μανόλης του ποτέ Ανδρέα: 284(πίν.), 358,
 360
Ruga Magistra: 123(42)
ruga: 320, 360, 362
ruma: 340
Ruseto: 321
rusie vigne: 349
Rusiopsiri: βλ. *Çaçichi Ianni*
Russalin τοπ.: 354
Russi Iani: 335
rusticus: 69(57), 191
- Σαλβάναινα Καλογραία*: 220· βλ. και *Salvagnena*
Σαλβάνος Μιχάλης: 220· - *Νικόλας βιλλ.*: 220·
 βλ. και *Salvagno*
Σαλβάνου οικ.: 60 (26), 220· - *Ευδοκία*: 220· βλ.
 και *Salvagno*
Σαμβριώτης Κώστας βιλλ.: 121(36)
Σαντορίνη: 39 (44)
σαρακηνάτα: 21
Σαρακινόπουλος: 37 (41)· βλ. και *Sarachinopulo*
Σαχλίκης Στέφανος: 162(93)
Σεβαστός Κωνσταντίνος: 183
Σελίνου κάστρο - *περιοχή*: 32, 64(43), 76, 77
Σελόπουλο χ.: 108· βλ. και *Selopulo*
Σελόπουλος Νικόλαος: 157(77)
σεξτέριο (*sexterium*): 31, 32, 33, 34, 35, 44, 191,
 192, 206, 400· βλ. *Canaregio* ή *Αγίων Απο-*
στόλων, *Αγ. Μάρκου*, *Santa Croce*, *Castello*,
San Polo, *Dorsoduro*
σερβενταρία: 32, 33, 34, 44, 50-51, 129, 201, 207,
 215, 228, 264-272(πίν.)· βλ. και *serventaria*
Σητεία: 32, 51 (5), 77, 190(29), 191, 204, 205(5, 7),
 280(πίν.)· *Σητείας διαμέρισμα*: 44· *Σητείας*
επισκοπή: 30· *Σητείας επίσκοπος*: βλ. *Μάρ-*
κος· *Σητείας τούρμα*: 35, 116· βλ. και *Sithia*
Σίβρυτος: 32, 280(πίν.)· *Σίβρυτου κάστρο*: 32·
Σίβρυτου Κάτω και Απάνω τούρμα: 34· βλ.
 και *Sivriti*
Σίδερο ακρωτήρι: 31 (18)
σιδηρουργός, σιδεράς: 58· βλ. και *faber*, *Πιζάνος*
Αντώνιος
σίκαλη: 195(40)
Σίλαμος χ.: 29, 108
Σιμόσι Απάνω χ.: 144
Σινά μετόχι: 23, 26-27, 87(18), 98(4), 108,
 120(33), 148(48), 150(54)
Σινάπι χ.: 201, 215, 264(πίν.)· βλ. και *Sinapi*
σιτάρι: 91, 98, 100, 101, 151(60), 160, 165, 166,
 170(115), 174, 194, 195, 202, 203, 221,
 268(πίν.)· βλ. και *formentum*
Σιφουνάρι χ.: 74(75)· βλ. και *Siffunari*
Σκαλάνι χ.: 103, 156(73), 177, 265(πίν.)· βλ. και
Scalani
σκαλίδα (vanga): 94
σκαπάνη (scapa): 52, 183
σκαπεταρέα (scapetarium - terra unius scapetarii -
σκαπετάριχο χωράφι): 52· βλ. και *scapetaria*
Σκλαβόκαμπος χ.: 201, 264(πίν.)· βλ. και
Slavocambo
Σκλάβος Ιωάννης ράφτης: 135· - *Ιωάννης*: 142· -
Φίλιππος: 145· βλ. και *Sclavo*
Σκλότζα Νικόλαος: 134
Σκορδίλης: 37(41), 40· *Σκορδίλη οικ.*: 28· *Σκορ-*
δίληδων επανάσταση: 36, 39· *Σκορδίλης*
Ψαρομηλίγκος Μιχαήλ 40
σκύλοι: 118, 119
Σκυλοχωριό χ.: 55(3)· βλ. και *Schilochorio*

- σμίλη (*smila*): 103(22)
 Στατισίδες (Πατισίδες) χ.: 211(6), 264(πίν.): βλ.
 και *Sparidhe*
 Στάβιες χ.: 264(πίν.), 265(πίν.): βλ. και Tavie
 Σταμνοί χ.: 58(16): βλ. και Stamni
 στάσις: 18, 130
 Σταυράκια χ.: 201, 264(πίν.): βλ. και Stavrachi
 Σταυρακιώτης Λέων: 22(7)
 σταφίδα: 86: βλ. και *unae passae*
 στέρνα: 89, 109, 110(49), 138, 152, 153: βλ. και
 cisterna
 Στεφανέλλος Νικόλαος, κ. Πετροκέφαλου:
 74(75): βλ. και Stefanello
 στεφάνι (*stephani*): 102
 Στριλινγκας Νικόλαος, βιλλ. Δομήνικου Don-
 zorzi: 189(25)
 Στύλος: 28
 στυφή: 88(22)
 σύμβαση μαθητείας: 103(22)
 συμβόλαια εργασίας: 56(9), 59, 130, 161-168,
 178, 179, 185(11), 193, 194, 198, 228, 252-
 255(πίν.)
 Συμβούλιο Φεουδαρχών (*Consilium Feudato-
 rum*): 43, 44, 50, 77
 Σύμβουλοι (*Consiliiarii*) δούκα Κρήτης: 44: βλ.
 και *consiliarius*, δούκας Κρήτης
 συνθήκες επαναστατών - Βενετίας: 38-40
 Σύνοδος (*capitulo*): 131
 συντροφία (*societas*): 44, 88(20), 91(33), 99, 121-
 124, 130, 168-175, 178, 179, 202, 211(7)
 συνωνή: 20: *εξώνησις της συνωνής*: 20
 Συρία: 21
 Σφάκας μοναστήρι: 29
 Σφακιώτης Γεώργιος: 120(33)
 Σφεντιλαρέας: βλ. Ρούσος Μιχάλης
 σώχωρο : 83, 91(33), 108(42), 211(6): βλ. και
 sochoro

 Sachielari / Σακελλάρης: 275(πίν.), 307
salarium: 393
 Salata τοπ.: 360, 362

salina: 370, 371, 372
salma: 391: βλ. και *φόρτωμα*
 Salomone Μάρκος, κ. Χάνδακα: 164: - Μάρκος:
 90(28), 205(7), 206(7)
 Salvagnena / Σαλβάναινα Calogrea / Καλογραία:
 284(πίν.), 361: βλ. και Σαλβάναινα
 Salvagno / Σαλβάνου Eudochia / Ευδοκία:
 284(πίν.), 358: βλ. και Σαλβάνος
 Salvagno / Σαλβάνος Costa Costopulo, f. de
 Micali / Κώστας Κωστόπουλος του Μιχάλη:
 284(πίν.), 360: - Costa, f. de Nicola: 355: -
 Costa, f. de q. Costa, de anni III / Κώστας του
 ποτέ Κώστα, 3 ετών: 284(πίν.), 361: - Costa
 q.: 356, 359, 361: - Giorgi, f. de Micali : 360: -
 Iani, f. de Micali : 360: - Iani, f. de Nicola
 pizolo: 358: - Micali, f. de Nicola: 355: -
 Micali, f. de q. Costa, de anni IIII / Μιχάλης,
 4 ετών: 284(πίν.), 356: - Micali / Μιχάλης:
 284(πίν.), 356, 358, 359, 360: - Nicola: 357,
 358: - Nicola, f. de q. Costa, de anni VI /
 Νικόλας, 6 ετών: 284(πίν.), 356: - Nicola
 pizolo / zovene, f. de Micali / Νικόλας του
 Μιχάλη: 284(πίν.), 358, 359, 361, 362: -
 Nicola vequio / Νικόλας, ο γέρος: 284(πίν.),
 355, 356, 358: - Zorzi, f. de Nicola: 355: βλ.
 και Σαλβάνος
 Samagiades: 382
 Samargi Εβραίος του Λέου Vidi: 105
 Samio: 338
 San Constantin, metochi de Paraschi: 299, 305: βλ.
 και Άγ. Κωνσταντίνος
 San Dimitri τοπ.: 357
 San Michel, glexia in Candida: 360
 San Nicolo τοπ.: 321, 322, 323
 San Polo σεξτέριο: 32, 33 (26)
 San Tito: 302
 Sancondio Çorçi: 338
 Sancta Anna, ecclesia: 389: βλ. και Senta Anna
 Sancta Maria Gorgoapacussa, ecclesia in b. C.:
 378
 Sancta Maria τοπ.: 342

- Sanctus Georgius, ecclesia in c. Assite: 374
 Sanctus Liberalis τοπ.: 169(113)
 Sanctus Marcus, ecclesia in C.: 299, 324, 331· βλ.
 και Αγ. Μάρκου εκκλησία
 Sanctus Salvator, ecclesia in c. Assite: 374, 375
 Sanctus Vlasius χ.: 379
 Santa Barbara χ.: 312, 313· βλ. και Αγ. Βαρβάρα
 Santa Croce σεπτέριο: 32
 Santo Andrea χ.: 312, 314· βλ. και Αγ. Ανδρέας
 Sanudena: 322
 Sanudo Iani: 322
 Sanuto Bernardus, consiliarius: 347· - Νικόλαος:
 135
 Sapso: βλ. Franco Nicolo
 Sarachinopulo Cudumni: 337· - gener de Agapito:
 337· - Hemmanuel, dito Cutlo: 337· - Michali,
 dito Ververi: 337· - Stamatino, dito Arara:
 336· - Thoriano: 337· - Çorçi: 334· - Çorçi,
 dito Cloro: 336· βλ. και Σαρακινόπουλος
 Saranda Cudumni: 334· - Theocari: 334
 Sarandino Antonio, f. de Manoli: 301· - Costa, f.
 de Manoli: 301· - Manoli: 301· - Michali, f. de
 Manoli: 301· - Vaxili: 307· - Çan, f. de Manoli:
 301
 Saraquina τοπ.: 322
 sartor: 346, 360· βλ. και ράφτης
 saumerium / sumier / somier / somiora : 325, 326,
 327, 328, 378
 Savoianni: βλ. Caçichi Ianni, Caçichi Çorçi
 Scaffi / Schafi τοπ.: 322, 346
 scala: βλ. *dentro dela scala, ultra scalas*
scaladho: 342
 Scalani / Schalani χ.: 312, 314, 348, 350, 373· βλ.
 και Σκαλάνι
scamareda: 378
 Scandelario Stamatino: 332
 Scandolario Γεώργιος: 138
 Scandoler Çorçi: 338
scapetaria: 340· βλ. και σκαπεταρέα
scapetarius: 183
 Scarpa Ιωάννης: 144
 Schepasti χ.: 382
 Schilochorio χ.: 383· βλ. και Σκυλοχωριό
schino: 357, 359
 Schinoploco Michali: 335
schola: 321
 Sclavo Janni: 332· - Johannes, f. q. G.: 394· -
 Menego: 369· - Petrus de Burgo: 384· - Çorçi:
 350· - Zorzi: 320· βλ. και Σκλάβος
 Slavocambo χ.: 299, 300, 314· βλ. και Σκλαβό-
 καμπος
 Slavonisco Stamatino, h. b. C.: 390
 Sciença Pasquale, κ. Χάνδακα: 166
 Scliman Iani: 311
 Scopella χ.: 362
 Scordhanu: 329
 Scorpisti Cheratea τοπ.: 340
 Scorpisti τοπ.: 343
scriba Palacii: 384· βλ. και γραφέας
scrove: 301
 Scurea / Σκουρα(α) Eugna / Ευγενία: 278(πίν.),
 325
 Scurea / Σκουρέας Alexi / Αλέξης: 280(πίν.), 325·
 - Manoli / Μανόλης: 279(πίν.), 327· - Manoli,
 f. de Çorçi: 327· - Çan q.: 327· - Çorçi, f. de q.
 Çan / Γιώργης του Γιάννη: 279(πίν.), 327· -
 Çorçi / Γιώργης : 280(πίν.), 327
 Scutaropulo Costa, dictus Exomeriti, villanus, h. c.
 Aioiani Scalani: 373
 Secreto Angelus ser: 320
 Segredo Iacomello: 320
 Selopulo χ.: 319· βλ. και Σελόπουλο
seminare: 382, 383, 384, 386, 387, 390, 393
 Sen Pantalon [glesia]: 313, 314
 Sen Polo, ecclesia: 340
 Sen Romano τοπ.: 335
 Senta Anna: 340· βλ. και Sancta Anna
 Senta Marina: 340
 ser: βλ. Avonal Çulian, Barbadico Andreas,
 Barbadico Marcus, Barbadicus Andreas f. q.
 ser Marci, Barbo Georgius f. q. ser Nicolai,
 Barbo Nicolaus, Beto Signoreto, Bono

- Çanachius, Bono Hemmanuel, Bono Nicolaus, Calica Andrea, Cavaler Çan, Cornario Cornarachi Jacobus, da Milan Mathio, da Milan Phylippo, da Mulin Marin, Dandullo Nicolaus, Dandulo Bellinus, Dandulo Nicolaus, Dandulo Nicolaus, de Molin [Sciffi], dele Sole Jacobus, Gisi Marco, Gisi Marinus q., Gradonico Andreas q., Gradonico Peraço, Çane Andrea, Çen Çanachi, Zampani Zana-chius, Zampani Zorzi, Zampani Nicolo, Zampani Piero, Habramo Marcus, Ialina Georgius, Ialina Johannes q., Ialina Michael q., Ialina Petrus f. q. ser Michaelis, Ialina Petrus q., Istrigo Andrea, Modino Iacomo, Modino Iani, Mudaço Iacomo, Mudhaço Mathio, Pantaleo Çorçi, Pantalion Andrea, Pasqualigo Johannes, Pasqualigo Laurencius q., Piçolo Piero, Quirin Andrea, Secreto Angelus, Spagnollo Micali, Fradello Andreas, Fradello Georgius, Fradello Nicolaus, Fradello Thoma, Fradello Thomas f. q. ser Nicolai, Fradello Yeronimus, Vaso Marino, Venerio Marcus
- Serepeci / Serepeçi / Σερεπέτσης Andrea / Ανδρέας: 289(πίν.), 363, 367, 368· - Nicola: 351
- Serepeço τοπ.: 342
- Sergi: βλ. Fricti Nicola
- Serigo Δομήνικος: 112
- serventaria : 299, 300, 302, 305, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 320, 341, 345, 346, 347· βλ. και σεφβενταρία
- servitium commune: 30
- Servo: βλ. Luroto Nicola
- Servo / Σέρβος Costa / Κώστας: 278(πίν.), 328· - Thoma, f. de Costa: 328
- Sichilu / Siquilu χ.: 304, 309
- Siffunari χ.: 354, 355· βλ. και Σιφουνάρι
- Signolo Ιωάννης: 173, 174
- Silamiti: 335
- Siligardena / Σιλιγάρδαινα Cali / Καλή: 290 (πίν.), 366
- Siligardo Georgius: 388
- Silima Iani: 349, 351· - Nicola: 349, 352
- Simunachi Diaco : 348, 350
- Simunelo Marco: 351
- Sinapi / Synappi χ.: 299, 300, 301, 310· βλ. και Σινάπι
- sinorum / signoro / sinoro: 339, 340, 343, 380
- Sireo Çorçi, dito Condo: 336
- Sithia: 326· βλ. και Σητεία
- Sitiachi τοπ.: 371
- Sitiacho / Sithiaco / Σητιακός Calogero / Καλόγε-ρος: 284(πίν.), 361· - Costa / Κώστας: 284 (πίν.), 356, 358· - Iani, f. de Costa : 358· - Iani, deto Ladhi / Γιάννης Λάδης: 284(πίν.), 355, 356· - Manoli: 322· - Nicola, f. de Iani: 355· - Piero: 322, 323· - Zorzi, f. de Iani: 355
- Situni Çan: 306· - Piero, f. de Çan: 306
- Sivriteo Nicola: 335
- Sivriti: 280(πίν.), 306, 327· βλ. και Σίβριτος
- Smari / Σμάρι χ.: 333, 336
- smertella: 343
- soccida: 121(37)
- sochoro / socoro / sochorum: 303, 304, 309, 317, 318, 324, 335, 340, 342, 343, 344, 347, 349, 351, 357, 360, 374, 384, 385· βλ. και σώχωρο
- societas maris: 172
- societas: 390, 391, 392, 393
- socius: 388, 389, 390, 391, 395· βλ. και βοηθός
- soldinum: 44
- soler: 317, 354, 362
- Solla: 322
- Sonadhor / Sonador Michali / Michalici / Μιχα-λής: 275(πίν.), 303, 309
- Sondari τοπ.: 339
- Sosti / Σώστης: 275(πίν.), 308
- Sosti Çan: 307· - Leo: 307· - Manoli: 307
- Spagnollo Micali ser, sartor: 360
- Spanu τοπ.: 349
- Spatharo / Σπαθάρος Hemmanuel / Εμμανουήλ: 290(πίν.), 363, 367

- Spaçidhe, μετόχι Παρασκή: 299, 300, 303· βλ. και Σπαταΐδες
- Spilia τοπ.: 350
- Splaçe τοπ.: 308
- stala: 301, 330, 365, 368
- Stalioi Georgius: 380
- Stamni χ.: 376· βλ. και Σταμνοί
- Standia: βλ. Δία
- Stando Ni.: 375
- Statera Comunis: 122(39)
- Stavrachi χ.: 312, 313· βλ. και Σταυράκια
- Stavrachi Antonio: 341· - Costa, f. de Antonio: 340, 341
- Stavro τοπ.: 333
- Stefanello: 322· βλ. και Στεφανέλλος
- Stengo Franco: 336· - Çorçi: 335
- Strada Micali: 339
- Strago Çorçi: 335
- Stratigi, f. de Cristophoro: 327
- Stratigu: 332
- Stravochila τοπ.: 302, 303, 308
- Stravomagulo τοπ.: 340
- Stravorina / Στραβορίνα χ.: 333
- Stremandira Costa: 338
- Stronguilo / Στρογγυλός: 275(πίν.), 309
- stropare: 391
- Stupradhena / Στουπράδαινα: 275(πίν.), 308
- Symeon Πέτρος: 147(45)
- Symon Simeonis περιηγητής: 85(13), 87(17)
- subcollectores Αποστολικής Έδρας: 29(12)
- Sugami / Σουγάμης Iani, f. de Xeno: 327· - Niquita, f. de Xeno: 327· - Xeno / Ξένος: 280(πίν.), 327
- Sulimano Johannes presbiter: 390
- Sunia τοπ.: 389
- superfluum: 106
- Surian Pero: 370· - Zorzi: 370
- Survini / Σουρβίνος: 275(πίν.), 308
- Ταμείο δημόσιο (*Camera comunis*): βλ. δημόσιο Ταμείο
- Τάρταρο χ.: 171(116), 177· βλ. και Tartaro
- τέλος: 19, 67, 184, 188(19)
- Τένεδος - Τενεδιώτες: 80
- τεχνίτες: 176-177
- τοπωνύμια: βλ. Acladha, Agio Cheratidi, Apano Ghorafi, Archalo, Armiro, Bambulani, Camari, Campo, Capistro, Chadino, Chandra, Chafalarea, Chefali, Chera Panagia, Chera Rodhea, Chimefu, Chinotopi, Chumno, Clisidi, Conduro, Coxari, Crio Pighadhi, Cutarfani, Damulina, Dhicalopotamo, Duedho, Frascchia, Galifa, Galini, Gerani, Gharasso, Ghersonisso, Gonies, Gripopulo, Griti, Ladi, Langada, Langufu, Lithi, Mal Canton, Megalla Arcia, Megaschineia, Messochefalla, Methistra, Musurocomati, Ornea, Ortha, Pandoiadica, Patella, Padiadha, Pigadhulia, Placoti, Podhora, Potami, Quieragipsimiani, Rodhea, Romeopulo, Russalin, Salata, San Dimitri, San Nicolo, Sancta Maria, Saraquina, Scaffi, Scorpisti Chera-tea, Scorpisti, Sen Romano, Serepeço, Sitia-chi, Sondari, Spanu, Spilia, Splaçe, Stavro, Stravochila, Stravomagulo, Sunia, Themenio, Tre Gliexie, Vathi, Vathilango, Vigla, Voru, Vraculiari, Vurchia, Vurgara
- Τούρκοι: 71, 78, 79, 81, 116, 206(10)
- τούρμα: βλ. Ιεράπετρας, Καλαμώνος, Μιραμπέλλου, Μυλοποτάμου, Ρίζου, Σητείας, Σιβρίτου Κάτω και Απάνω
- τρίτον: 18, 19, 193
- Τρίφωνας χ.: 31, 264(πίν.)· Τρίφωνας Απάνω δημόσιο χ.: 184· βλ. και Trifona
- Τρουλλινός Μαρίνος: 187(18)· βλ. και Trulino
- τροχός (*rota, rota exotrocho, exotrocho*): 102
- τσαγκάρης: βλ. Ψυμάρης Γεώργιος
- τσάπα (*capa*): 94
- Τσαχανάς Πέτρος ταμίας: 192(34)
- τσεκούρι (*manara*): 103(22)
- τυρί: 63(36), 88(22), 114, 120, 122(39), 151(60), 202, 204, 205
- Taliapetra Boali Πέτρος: 177· - Δομήνικος: 184· - Ματθαίος, κ. χ. Αξός: 67, 184

- Tartaro χ.: 395· βλ. και Τάρταρο
 Tavie χ.: 312, 313· βλ. και Στάβιες
 tavro: 325, 328
 Tedaldo Frugerio: 55(3)
 terciaria: 151, 162, 165, 168, 184, 193, 194, 333, 382, 383, 384, 386, 387· βλ. και γαιοπρόσος
 terra lavoradessa: 343· - mestica: 383· - salvadhega: 344· - vacua: 338, 340, 347, 373, 375, 389, 393· - laboratoria ή aratoria: 83· - pinguamen: 92· - macer: 92· βλ. και γη
 terraticum / terradegho / taradego: 319, 329, 383, 391
 terren: 321, 322, 323, 339, 346, 349, 350, 352, 356, 357, 358, 360, 362, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371· terreni mesteci e salvaçi: 324, 326, 328· βλ. και γη, terra
 territorii Σητείας, Χάνδακα, Ρεθύμνου, Χανίων: 32, 44
 Thadea, uxor Petri Trivisano, f. ser Yeronimi / Geronimi Fradello: 369, 372
 Thalasio Michaletto: 316
 Thefeli χ.: 319
 Thelimatari / Θεληματάρης: 273(πίν.), 304
 Themeno τοπ.: 347
 Theocaropulo / Thocaropulo Miçopullo Costa: 345, 346· - Jani: 345, 346
 Theodhigi / Θεοτύχης Alexi / Αλέξης: 277(πίν.), 327· - Iani, fr. de Micali / Γιάννης, αδελφός του Μιχάλη: 277(πίν.), 325· - Manoli, f. de Marco: 327· - Marco / Μάρκος: 277(πίν.), 327· - Micali, fr. de Nicola: 325· - Nicola, f. de Marco: 327· - Niquita, f. de Marco: 327· - Stephanus / Στέφανος: 277(πίν.), 325
 Theologiti / Thologiti / Θεολογίτης Manoli: 346· - Nicola, fr. de Niquita / Νικόλας, αδελφός του Νικίττα: 280(πίν.), 326· - Niquiforo / Νικηφόρος: 277(πίν.), 327· - Niquita, fr. de Nicola / Νικίτας, αδελφός του Νικόλα: 280(πίν.), 326· - Niquita mato: 326· βλ. και Θεολογίτης
 Therapemeno Georgius, h. c. Cato Marathiti: 393, 394· βλ. και Θεραπεμένος
 Theriano / Toriano: 333, 334
 thesaurarius Αποστολικής Έδρας: 29 (12)
 Thocari / Thochari / Tochari Antonio: 348, 349, 350, 351, 352· - Manoli: 346, 349, 350· - papa: 335
 Thoma, f. de papa Çorçi / Θωμάς του παπά Γιώργη: 280(πίν.), 327
 Tiganita Thodoro papa: 348
 Tonoligo Alegrancia, h. C.: 382
 tore: 301, 351
 Torello Andreas, f. q. Nicolai, h. b. C.: 388· - Nicolaus q.: 388
 tornesium: 44
 Toscanelo Benedetto: 275(πίν.), 308· - Benvenuto: 134
 traffus: 84, 174, 321, 340, 357, 359, 360, 362, 373, 375, 376· βλ. και φράκτης
 trafocopiçare: 380, 391
 Tre Gliexie τοπ.: 339
 Treva Çorçi: 307· - Thetoqui: 307
 Triandafilo Zorzi: 370
 Tricu Maria: 380
 Trifona χ.: 312, 313, 314· βλ. και Τρίφωνας
 Trivan Michael: 378
 Trivisano / Trivisian / Trivixiano / Trivixan Guido: 177· - Leonardus, duca Crete: 348· - Νικόλαος: 104, 105· - Paulus, consiliarius Crete: 369, 372· - Πιέτρος: 172(119)· - Piero: 350, 352· - Rugerinus: 58(17)· - Tho., scriba palatii: 384· - Victor, consiliarius: 347
 trocallo: 342· βλ. και piera
 tronchiçare: 375
 Trulini / Τρουλλινή Cali / Καλή: 290(πίν.), 364, 368
 Trulino / Τρουλλινός Giorgi / Γιώργης: 290(πίν.), 363, 364, 365· - Nicola / Νικόλας: 290(πίν.), 363· - Thoma / Θωμάς: 290(πίν.), 363, 364, 365, 367· βλ. και Τρουλλινός
 Trumitena / Τρουμίταινα Pliti / Πλιτή: 290(πίν.), 366
 Truno Michel / Μιχαλέτος του Πασχάλη: 319
 Turco Iani: 335

Turgopuli: 340

υνί (*vomerum*): 94

υπέρπυρο (*yperperum*): 42, 44

Ystrian / Ystran / Stran Çan / Γιάννης: 275(πίν.),
302, 303

Ystrigo Johannes: 376

ultra scalas / de là dela scala: 324, 326, 327

unae: 389· *unae passae*: 379· βλ. και σταφίδα

Ursa, χήρα του Μάρκου delle Belledonne: 106

φάβα: 85, 91(33)· βλ. και *fava*

Φλάνδρα: 85

Φοινικιά χ.: 177

φώρτωμα : 98, 99, 100, 139, 155, 177· βλ. και
salma

Φούσκης Αλέξης: 103· βλ. και Fuschi

φράκτης: 89, 95(42), 104, 111, 118, 138, 152, 153·
βλ. και *traffus*

Φρασκιών κόλπος: 26

Φρίκτη οικ.: 215· βλ. και Fricti

Φροτινός Εμμανουήλ, κ. Χάνδακα: 114(6)

φρουροί (*vaiti*): 116

φρούτα: 202· πεπόνια, καρπούζια: 87· βλ. και
melones, pepones

φυντεία: 134, 136, 137· βλ. και *fitea*

φυντώρια: 171(116)

Φωτεινόπουλος Βασίλης, κ. χ. Πετροκέφαλου:
74(75)· - Ιωάννης δούλος: 74(75)· - Νικό-
λαος, αδελφός του Ιωάννη: 74(75)

faber: 300· βλ. και σιδηρουργός

Faito: 322

Falcho Manoli: 322

Faletro ca: 343

Faletro Μάρκος: 134, 84(6)

Falier Όθων: 21

farina: 305, 330· βλ. και αλεύρι

Fatici: 369

figus / figer / figero / figier: 340, 343, 350, 351, 383

Filocorlisi / Φιλοκορλίου: 280(πίν.), 327· βλ. και
Phylocorlisi

Firiolo / Φιριόλος: 275(πίν.), 308

Firmanio Benvenutus, κ. Χάνδακα: 173, 174, 175

fitea: 321, 322, 338, 339, 340, 346, 348, 349, 350,
351, 352, 356, 361, 379, 380· βλ. και *φυντεία*

Flora dona: 329

flumen: 322, 323, 338, 343, 362· βλ. και ποταμός,
riachi

flumiera: 370

Fochiano Nichiforus: 331

Fodelina Eleni: 321, 322

Fodelle χ.: 340

folare: 380· *folatura*: 376· *folatores*: 380

Folidha: 329

Fondanela Marco / Μάρκος: 289(πίν.), 363, 364

fons / fontana: 324, 342, 374· βλ. και *aqua*, νερά

formentum / formento / frumentum: 299, 300,
305, 316, 317, 318, 319, 320, 333, 351, 365,
367, 382, 383, 384, 386, 387, 393, 394· βλ. και
σιτάρι

forno: 330

Foscollo / Foscolo Ançolo: 342· - Le.: 375· - Leo-
nardus: 383· - Piero: 371· - Φραγκίσκος ποτέ:
141

fossatus / fossado / fossadho: 84, 338, 343, 357,
362, 373, 375, 376

Fotino / Φωτεινός Hemmanuel / Εμμανουήλ:
290(πίν.), 366, 367

Fradello / Fradelo Andreas ser, nobilis vir, f. q. ser
Nicolai: 369, 372· - Georgius / Çorçi ser q.:
316· - Ιωάννης: 108(43)· - Iani: 369· - Nicolaus
ser q.: 369· - Petro: 369· - Thoma ser q.: 369,
395· - Thomas ser, nobilis vir, f. q. ser Nicolai:
369, 372· - Yeronimus / Geronimus ser,
nobilis vir, f. q. ser Thome: 369

francatus: 73· βλ. και *ελευθερος*, *francus*

Francisco Ιωάννης, κ. Καϊάφα: 170(114)

Franco Costa: 370· - Georgius q.: 383· - Nicolò,
prenominato Sapsò, f. q. Georgii, h. c.

- Mathea: 383
- Franco: 336
- francus / francho / frango*: 305, 310, 320, 324, 326, 356, 358, 361, 363, 379, 384, 387· βλ. και *ελεύθερος*
- Frangula, relicta ser Jacobi Cornario Cornarachi, h. C.: 383
- frari*: 302
- Fraschia τοπ.: 340
- fremarius*: 388, 389
- Fricri / Φρίκιτης Costa: 279(πίν.), 325· - Costa / Κώστας, f. de Vaxili: 279(πίν.), 325· - Costa, f. de Nicola: 325· - Iani: 325· - Iani, f. de Costa: 325· - Manoli, f. de Costa: 325· - Manoli, f. de Nicola: 325· - Micali / Μιχάλης: 279(πίν.), 325· - Micali, f. q. Stephani, vosco / Μιχάλης του ποτέ Στέφανου, βοσκός: 279(πίν.), 326· - Niquita / Νικήτας: 280(πίν.), 325· - Nichita, f. q. Stephani / Νικήτας του ποτέ Στέφανου: 279(πίν.), 326· - Nicola, dictus Sergi / Νικόλας, λεγόμενος Σέργης: 279(πίν.), 325· - Stephanus q. / Στέφανος ποτέ: 279(πίν.), 326· - Theotochi, f. q. Stephani / Θεοτόκης του ποτέ Στέφανου: 279(πίν.), 326· - Vasili, bastardo, f. de Iani / Βασίλης του Γιάννη: 279(πίν.), 325· - Vaxili curatora / Βασίλης κουράτορας: 279(πίν.), 325· - Vaxili: 325· βλ. και Φρίκιτης
- Fucha Migorpullo Costa: 345, 346
- Furni / Φουρνή χ.: 280(πίν.), 328
- Fuschi Çorçi: 350· βλ. και Φούσκης
- vaca / vacha*: 325, 326, 327, 328
- Vacha Marco: 370, 371
- Vaionitis χ.: 299, 305· βλ. και Βαγιωνίτης
- vaiti*: βλ. φρουροί
- valvassore - valvassinus*: 49
- valis*: 389
- Valla Constancio: 144, 169(113)
- Varanena Cali: 348, 349
- Varani Marco: 349
- Varda, f. de Micali, f. de papa Çorçi: 326
- Vardali: 351
- Vardava / Βαρδαβάς Άγγελος: 74(76)· - Iani / Γιάννης: 285(πίν.), 356
- Vari / Βάρης: 273(πίν.), 309
- Vari / Vario Costa: 349, 350· - Iani: 350· - Manoli: 351· - Marco: 350
- Varino / Βαρίνος Manoli / Μανόλης: 273(πίν.), 302
- Varmoti Todoro: 349, 350, 351
- varnitio / varnision / varnisio / varnason / varnasion*: 34, 37, 42, 44, 45, 50, 51 114, 129, 206-207, 297, 264-265(πίν.), 313, 318, 319· βλ. και *disvarnitio*
- Varsama Nicola: 339
- Varucha Micali: 321· βλ. και Βαρούχας
- Vasilaqui: 329
- Vasilicho perama: 343
- Vasmulo / Βασμούλος Marco / Μάρκος: 289(πίν.), 363· - Nicola / Νικόλας: 289(πίν.), 363, 364, 365
- Vaso Marino ser: 329
- vassali angararii*: 186(13)
- Vassalo / Βασσάλος Iani / Γιάννης: 289(πίν.), 366· - Michali: 316
- vassalus - vassalagium*: 49
- Vassilico / Βασιλικός Nicola / Νικόλας: 289(πίν.), 363, 364, 365
- Vataçi Manoli: 348
- Vathea / Βάθεια χ.: 333· Apano Vathea: 334
- Vathi τοπ.: 376
- Vathilango τοπ.: 339
- Vatiano / Βαθιανός Hemmanuel / Εμμανουήλ: 289(πίν.), 363, 365, 367· - Micali / Μιχάλης: 289(πίν.), 365, 366, 367
- Vatuo Costa: 348
- Vaudele τοπ.: 31(18)
- vedhelo*: 325, 328
- Vedhova / Η χήρα με τους γιους της: 275(πίν.), 302
- Vedura / Vidura Chalogero: 348, 349

- Vegla Μαρίνος: 103(22)
 Veneciae: 383, 391
 Venerius / Venerio / Venier Ιάκωβος: 21· - Μάρκος: 162(91), 163(93)· - Marcus / Marco ser: 354, 355· - Michali: 370, 371· - Νικόλαος ποτέ: 144· - Zanachi: 354, 355
 Veniami Giorgi: 322
 Vergiçi Petro papa: 338, 340
 Verivena: βλ. Maria, relicta Marini Carava
 Ververi: βλ. Sarachinopulo Michali
 via: 304, 309, 340, 342, 357, 362· *via imperiale, publica, comune*: 110-112· βλ. και δρόμοι, *ruga*
 Vida Costanzo: 351
 Vidi Λέος, Εβραίος: 105
 Vido / Vidho Çorçi / Γιώργης: 275(πίν.), 302· - Θωμάς *πρεσβύτερος*: 157(75)· - Μάρκος: 162(93)
 Vigeri Nicolo: 338
 Vigla τοπ.: 335
villanaticum: 41, 45, 60, 61, 78, 190-192
villanus: 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 318, 320, 324, 325, 326, 328, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 348, 350, 352, 354, 355, 358, 360, 362, 364, 365, 366, 368, 373, 378, 379· *villanus Comunis*: 378, 379· *villanus francus*: 73· *vilan for de fio*: 341· βλ. και *βιλλάνος*
vindemiare: 376, 380· *vindemiatura*: 376· *vindemia*: 373, 375· *vindemiatores*: 175, 380
vinea / vigna: 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 319, 321, 322, 325, 326, 327, 333, 335, 336, 338, 340, 341, 342, 346, 348, 349, 350, 351, 353, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 379, 380, 385· *vigne desradigade*: 365, 368· βλ. και *αμπέλι*
vinum: 299, 300, 305, 314, 318, 319, 334, 335, 336, 375, 376, 379, 380· βλ. και *κρασί*
 Virdolin Çorçi: 336
vitis: 379· *vitis monovasiensis*: 376· βλ. και *αμπέλι*, *αθήρι*, *μαλβαζία*, *malvasia, vinea*
 Vlacho Iani: 369· βλ. και *Βλάχος*
 Vladimeron Nicola papa: 322
 Vlasto Petro: 370· βλ. και *Βλαστός*
 Vonale Andrea: 349· - Costa papa, fr. de Piero: 350, 351, 352· - Filippo: 349, 351· - Iani: 351, 352· - Piero, fr. de papa Costa: 351, 352· βλ. και *Avonal, Avonale, Avunalo*
 Vorea χ.: 312, 313· βλ. και *Βοριάς*
 Voru τοπ.: 359
 vosco: 326· βλ. και *βοσκός*
 Vraculiari τοπ.: 379, 380· βλ. και *Βρακουλιάρης*
 Vranovlepo Leo: 334
 Vurchia τοπ.: 340
 Vurgara τοπ.: 330
 Vurgari Dimitrius: 331· - Iani: 335· - Johannes, h. C.: 376
 Vurgera: 371
 Χάνδακας: 21, 26, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 40, 43, 57, 65, 77, 78, 80, 86, 95, 98(4), 101, 103, 107(37), 108 113, 122, 123, 130, 133, 137(24), 151, 164, 166, 168, 170(115), 173, 174, 175, 177, 190, 191, 192, 204, 206(10), 207, 227, 264-265(πίν.), 299, 400· βλ. και *Candida, citade*
 Χανδράς Γιάννης, βιλλ. Στέφανου Σαχλίκη, κ. Καμαριού: 162(93)
 Χανιά: 26, 32, 34· Χανίων διαμέρισμα: 44
 Χανίων νομός και *περιοχή*: 32, 34, 36, 37(41), 57(14), 61(30), 76, 77, 78, 80, 84, 86, 108(44), 123, 191, 192(33), 204, 400· βλ. και *ρέκτορας*
χελιδόνα (ghelidona): 102
χερσάμπελο: 83, 198, 221, 289-291(πίν.)· βλ. και *xerisambelo*
 Χερσονήσου επισκοπή: 30, 150(54), 184, 189· βλ. και *Ghersonisso*
 Χόνδρος ποταμός, χ.: 108, 109, 215, 264(πίν.)· βλ. και *Chondro*
 Χορτάτζη χ.: 264(πίν.), 265(πίν.)

Χορτάτζηδες: 78

Χορτάτζης Γεώργιος: 40· βλ. και Ghortazi

Χουδέτσι χ.: 101, 215, 264(πίν.)· βλ. και Chudheci

Χοχλομίρης Γεώργιος, βιλλ. Μάρκου Vido: 162(93)

χρυσόβουλλο: 27

Χρυσολουράς Στέφανος: 98

χωράφι (*chorafi*): 83, 198

χωραφοσκέπασμα: 45, 154, 165, 194, 195· βλ. και *ghorafoschepasma*

χωριό: 45, 50· βλ. και Αγ. Γεώργιος, Αγ. Παντε-
λεήμων, Αγ. Παύλος, Αλωνάκια, Αμπρούσα,
Αξός, Αποσελέμι, Άριο, Αρμούρι, Αρμυρός,
Αρχάνες Κάτω, Ασίλιανη, Ασίτες Κάτω,
Ασίτες Απάνω, Αστρακοί, Ατσουπάδες,
Abonbadena, Agio Vasili, Agydeca, Aioiani
Scalani, Anopoli, Apolichno, Astra, Βαγιω-
νίτης, Βασιλειές, Βιάννος Κάτω, Βιτσιλιές,
Βοριάς, Βράδα (Vrada), Βραδιάρης, Βρα-
κουλιάρης, Γάζι, Γάλιπε, Γιοφυράκια,
Γιόφυρος, Calares, Carcariotissa, Caronissi,
Casani, Catalagari, Cato Castelli, Cato
Marathiti, Cato Viano, Chartero, Chenurgio
Chorio, Conave, Δαμάνια, Δαμάστα, Δοξα-
ρά, Delese, Ελαία, Geni, Gipsocheffalo,
Gorne, Θωμότειχο, Ιεράπετρα, Ίνι, Καϊάφα,
Καϊμένου, Κακοναύλι, Καμάρι, Καστέλλο,
Κατσαμπάς, Κατσινάλι, Κελιά, Κεραμού-
τσι, Κεφάλια, Κιθαρίδα, Κουραδοχωριό,
Κούρτες, Κριτσά, Λιβάδια, Λοκρίδι,
Λόμπαρος, Λουτράκι, Μαδέ, Μακρυτοίχος,
Μάλες, Μαθαλίτης, Μέλαμπες, Μένικος,
Μεσοκέφαλα, Μεταξά, Μοναστηράκι,

Martha, Mathea, Mavromati, Messi,
Miliarese, Milidhoni, Moni, Musuta, Πάλα,
Παναγιά, Παπαγάδαρος, Παπαδιώτισσα,
Παρασκή, Πεδιάδα, Πενταμόδι, Πέραμο,
Πετροκέφαλο, Πεύκο, Πιτσιδία, Πόμπια,
Πουλαία, Πρικού, Πρινιάς, Plemenu,
Ράπτης, Ρουφάς, Σελόπουλο, Σίλαμος,
Σιμόσι Απάνω, Σινάπι, Σκαλάνι, Σκλαβό-
καμπος, Σκυλοχωριό, Σιφουνάρι, Σπατσι-
δες (Πατσιδες), Στάβιες, Σταμνοί, Σταυρά-
κια, Στύλος, Sanctus Vlasius, Schepasti,
Scopella, Sichilu, Smari, Stravorina, Τάρταρο,
Τρίφωνας, Thefeli, Φοινικιά, Fodelle, Furni,
Vatheia, Χόνδρος, Χορτάτζη, Χουδέτσι

χωρίον: 55(2)

χωρόπακτον: 159(79)

Xeni: 334

Xeno / Ξένος Nicola / Νικόλας: 285(πίν.), 356

Xeno / Ξένος: 275(πίν.), 302, 303, 304

xerisabelo: 351· βλ. και *vigne desradigade*, *χερσά-
μπελο*

Xerocaliqui Iani: 320

Xilino / Ξύλινος papa / παπάς: 275(πίν.), 308

Xireo Nicola: 337

Xomeriti / Exomeriti / Εξωμερίτης Nicola /
Νικόλας: 290(πίν.), 364, 366, 367

ψάρεμα: 106, 107

Ψιλός Κώστας: 22(7)

Ψιμάρης Γεώργιος τσαγκάρης: 58(17)

Ψυχρό: 27, 32

SUMMARY

The conquest of Crete by the Venetians and the new state of affairs imposed by Venice soon led to a new social and economic order for the island. If, on a social level, the changes that ensued were not entirely radical, on the economic level they were decisive for the future development of Crete.

The new system of land ownership imposed by the Venetians was founded on the general principle that the land belongs to the state, and the state disposes of the land as it sees fit, always with a view to serving best its interests and maintaining security both in its overseas domain and at home. The Venetian settlement of the island was conducted on a systematic basis, and the greater part of the island was divided up among the Venetians who were sent there as the feudal, landowning cast. A portion of the land was held by the Latin Church, by monasteries and churches (both Catholic and Orthodox), while the state retained a large region for itself –*Paracandia*, containing numerous villages in the area around the Cretan capital, Candia. The first major changes to take place on the island were not completed until the end of the thirteenth century, mainly on account of the slow progress made in the face of resistance from the indigenous landowning classes who delayed not only the redistribution of land but also the full conquest of the island. These long-established, noble families were to profit from their resistance by succeeding in carving out for themselves a right to the land they had fought for. Indirectly, their resistance paved the way for less well-placed Greek families to acquire property rights through various means.

By the late thirteenth century the political situation had stabilized and land distribution and ownership had become established. The island held two large social groups, the feudal lords and the peasants, bound to one another by the land. The peasant class was composed of two clearly defined groups: those who were, and those who were not, subject to their lords. The larger of the two groups was composed of villeins, the successors to the Byzantine *paroikoi*, subject to a rigorously defined

dependency on their masters. The villeins in turn were composed of two main categories: those who were bound to the land itself, and thence to the feudal lord, and those who belonged directly to the feudal lord, regardless of the land. In contrast to the villeins, *free* peasants were not subject personally to their lords, farming the land while being economically dependent on its owners.

Although the land was divided into fiefs, *cavallarias* and *serventarias*, all serving to assist the state in its task of collecting taxes from the feudal lords, economic life in the countryside was based on the village, whose unity was assured irrespective of the regime of landownership. The peasants lived in the village, they cultivated the farmland roundabout, and they rendered their dues to its owners.

While many features of society and daily life in the countryside remained little changed since Byzantine times, the colonial characteristics that the Cretan economy started to acquire as a result of the Venetian conquest led to a number of important changes. More intensive exploitation of the land and the development of city ports that gradually grew into major export and transit centres of, principally, agricultural produce, were the most obvious results of these changes. During the first two centuries of Venetian rule the agrarian economy played a key role. The island's agricultural production was dominated by cereals and vines, while livestock breeding was also important, contributing to the island's export market.

Tilling the land (divided into small and medium-sized plots) was based on family-scale labour, as in Byzantine times. The direct cultivation of large areas of land owned by the feudal lords, whether by means of the system of compulsory communal labour (*angarie*) or by the employment of paid workers—as was the case in western Europe—does not appear to have been the practice in Crete. The Venetians interfered very little in the operations of rural life on the island; rather, their principal objective was to maximise agricultural production. Thus, all those who owned land—feudal lords, the state, the Church and monasteries—made their land available for longer or shorter lengths of time for cultivation by the peasants, under various terms, according to the kind of cultivation undertaken. Thanks to long-term grants of land-cultivation rights (*gonico*, renting for 29 years), peasants were able to secure practically a lifelong right to the land, to the extent that they were often able to pass on land to their inheritors. This fact was instrumental in binding the peasant to the land and in providing the feudal lord with a much needed agricultural workforce. For his part, the peasant was able to develop his farming activities to the best possible advantage. On the other hand, short term grants of land (such as rents of limited duration and “labour agreements”) served, primarily,

intensive cultivation of cereals, often destined for the export market. In such cases the landowner would be reluctant to commit his land for long periods with an unproductive peasant farmer or at a rental rate that might turn out to be unprofitable on account of rises in grain prices. The variety of grants of land, combined with the type of cultivation and the small plots of land in different regions gave both peasant and landowner the opportunity to choose the best possible farming solution with the best possible prospects.

Landowner, land and peasant were closely bound to one another and interdependent. Nevertheless, the individual owning the land always had a distinct advantage, however much he might depend on farm-labourers in order to turn his land into a profit-making concern. The numerous farm-labour contracts that have survived are evidence of this relationship of dependence, as well as of the landowner's decisions with respect to the best exploitation of his land, and the efforts of both sides to secure their interests by means of the terms of the agreement and by the practice of signing the contract and having it formally ratified. The large number of contracts testifies to the mutual dealings of peasants of the same land, to the increase in the cultivable land area as more and more land was granted for cultivation, and the arrival of new peasant farmers. However, one cannot determine accurately the size and extent of these phenomena, since it is not possible to establish correlations across historical periods, or, what is more, for specific regions, since the sources do not cover the entire island.

The profits deriving from the exploitation of the land of the feudal lords were chiefly in kind, as agricultural products, grain, wine and, to a lesser extent, livestock breeding. Everything was destined for the local or international market. Besides the land rent, the feudal lords also reaped various feudal revenues—all kinds of dues and rights—that the peasants paid in order to use the land and other features of the countryside. These revenues, part money, part in kind, did not entail vast sums; they did, however, serve to reaffirm the relationship of dependence, economic and personal, of the peasant on the feudal lord, and determined the position of the peasant within the social and economic system of Crete.

The two social classes—feudal lord and peasant—occupied by definition the base and the peak of the economic pyramid of medieval society, that is, the many poor and the few rich. Yet within these two classes further pyramids quickly emerged displaying significant intermediate levels. In other words, by the mid-fourteenth century there were a considerable number of feudal lords who were running into serious financial difficulties, and a relatively small number of peasants

who, while one hesitates to describe their situation as prosperous, at least found themselves to be getting by on a satisfactory economic level. It appears to be the case, therefore, that although Cretan society had clearly defined lines separating the social classes, the level enjoyed by each group's members was not the same, however much their position in the social hierarchy provided them with differing opportunities, starting from a differing base.

The prospects and likelihood of finding an alternative livelihood were very limited for a peasant, and any attempt at breaking out of the mould entailed considerable risks. Nonetheless, small-scale trade and investment (basic characteristics of the city-ports, where large numbers of people came together from much of Europe and the Near East), served to fuel the desires and hopes for betterment of the poor of both city and countryside. At difficult moments in the island's history, the peasants turned to the cities and towns. There they hoped to find refuge, or the means by which they might leave the island to seek a better fortune elsewhere.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΓΑΣΠΑΡΗ
«Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

13ος-14ος αι.»

ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1997 ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ζαμπέλα Λεοντάρα

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Νίκη Θ. Βασιλειάδου

Στη σειρά «Μονογραφίες» του ΙΒΕ/ΕΙΕ δημοσιεύτηκαν ήδη:

[1.] Σοφία Πατούρα, Οί αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης, Ἀθήνα 1994.

2. N. Oikonomidès, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.), Athènes 1996.

3. Ἐλεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Ὁ Βυζαντινός κληρὸς καὶ ἡ κοινωνία τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων», Ἀθήνα 1996.

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 4

Charalambos Gasparis

LAND AND PEASANTS
IN MEDIEVAL CRETE

13th - 14th c.

ATHENS 1997